

Серія: Історія. – 2018.- Вип. 26.

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО**

ISSN 2411-2143

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XXVI

**ВІННИЦЯ
2018**

Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 26. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. – 354 с.

Збірник включений до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України №528 від 12.05.2015 р.)

Видання включено до міжнародної наукометричної бази INDEX COPERNICUS

Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17.10.2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. №1380)

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол №10 від 28 лютого 2018 р.).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

О.А. Мельничук – доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Ю.А. Зінько – кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора);
А.В. Войнаровський – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);
С.Д. Гальчак – доктор історичних наук, професор;
В.М. Даниленко – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
О.А. Коляструк – доктор історичних наук, професор;
П.М. Кравченко – кандидат історичних наук, доцент;
О.І. Криворучко – кандидат історичних наук, доцент;
Казімеж Латак – доктор габілітований, професор (Польща);
Г.Г. Лазько – доктор історичних наук, професор (Білорусь);
Лех Мруз – доктор габілітований, професор (Польща);
Ю.І. Поп – доктор історичних наук, професор;
О.П. Реєнт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
І.М. Романюк – доктор історичних наук, професор;
Ю.С. Степанчук – кандидат історичних наук, доцент.

Адреса редакційної колегії:

21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323. тел. (0432) 26-71-33.
e-mail: naukzapvdpu@meta.ua; <http://www.naukzapvdpu.esy.es>

Відповідальні за випуск: О.А. Мельничук, А.В. Войнаровський.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Н.М. Чорна – доктор історичних наук, професор;
К.І. Левчук – доктор історичних наук, професор;
Г.М. Стародубець – доктор історичних наук, професор.

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2018

© Автори статей, 2018

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Сергій Лапшин, Олександр Конотопенко Реформування державного управління України-Гетьманщини в 1734-1750 рр.	13
Оксана Альошина Організаційні засади та культурно-освітня діяльність Луцького православного братства у другій половині XIX ст. – початку XX ст.	17
Ярослав Цецик Роль чорносотенців у загостренні міжетнічних та міжконфесійних взаємовідносин на Волині у 1906 – 1916 рр.	22
Юрій Поліщук Мирон Кордуба та Археографічна комісія НТШ: співпраця на початку XX ст.	27
Анатолій Завальнюк Духовні твори М.Д. Леонтовича	34
Наталія Мисак «А все таки Криворівня надить»: Карпати і Прикарпаття в житті Михайла Коцюбинського	40
Наталія Кузьмінець Утвердження монополії більшовицької партії на владу в Україні на початку 1920-х рр.	48
Ольга Коляструк Українська інтелігенція 1920-х рр.: (не)банальність потреб і проблема вибору	54
Максим Мельничук, Таїсія Томляк Українське товариство Червоного Хреста: медико-санітарна діяльність і соціальна допомога населенню УСРР у 1921-1929 рр.	58
Руслан Прилипко, Надія Марценюк Соціальне обслуговування особливого контингенту собезу в УСРР у 20-х рр. XX ст.	64
Святослав Даниленко Зотов В. О. : теоретик і практик системи сільськогосподарського податку в УСРР (1923 – 1929 рр.).....	71
Захар Вітенко Діяльність профспілок України в кампаніях міжнародної революційної солідарності у 1920-х на початку 1930-х рр. XX. ст.	80
Володимир Петренко Система державних позик у фіскальній політиці більшовицької влади в Україні (1927-1932 рр.).	86

Ольга Силка

Діяльність органів влади з подолання дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні на завершальному етапі війни (1943-1945 рр..) 91

Тетяна Мельничук, Людмила Романець

Забезпечення трудової дисципліни вчительства загальноосвітніх шкіл України повоєнного періоду (1945 – середини 1950-х рр..) 97

Богдан Романюк

Трудодень в системі оплати праці колгоспників України другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. 103

Олександр Коляструк

Верховна Рада України 1990-1994 рр.: перший досвід законотворчості та державотворення 108

Максим Клімов

Реалізація Канадським агентством міжнародного розвитку проектів технічної допомоги сільському господарству України через заснування дорадчих служб у 1991-2011 рр. 114

Ірина Мякінченко

Тенденції релігійної мережі України (2014–2016 рр.) 119

Галина Боднар

Найбільша подія цієї революції – люди: Євромайдан як точка відліку волонтерського руху в Україні 125

Ольга Мельничук, Наталія Чернишук

Забезпечення освітньої діяльності в умовах проведення антитерористичної операції на сході України 132

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

Світлана Іскра, Олена Верещагіна-Білявська

Освітня діяльність Римо-католицької Церкви на Поділлі в умовах опору російському царизму у ХІХ – на початку ХХ ст. 139

Ольга Зубко

«Подолянин-увпіст» – Микола Олексійович Тимченко (1882-1956(?)) 146

Сергій Гальчак

Валентин Отамановський – видатний краєзнавець Поділля 153

Олена Стадник

Вибори до Рад як чинник радянізації подільського селянства у 20-х рр. ХХ ст. 159

Павло Кравченко

Керівний склад політвідділів МТС у Вінницькій області 168

Валерій Кононенко

Міжетнічні відносини українців та євреїв Поділля в умовах Голокосту 173

Олег Мельничук

Знищення душевнохворих 4-ї радянської психіатричної лікарні м. Вінниці в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.) 179

Юлія Москвічова

Діяльність громадських організацій і творчих спілок Вінниччини періоду незалежності України 191

ЕТНОЛОГІЯ

Лариса Божко

Етнологічна спадщина подільських науковців у 20 – 30-х роках ХХ ст. 197

Валентина Гребеньова

Прізвищевий масив Юзвинської волості Вінницького повіту (на матеріалах Державного архіву Хмельницької області) 203

Наталка Жмуд

Локальна самоідентичність вінничан як складова культурного ландшафту міста: порівняльний аналіз польових матеріалів 2008-2009 рр. та 2017 р. 208

Максим Пилипак

Локальні особливості весільної обрядовості українців Республіки Башкортостан (на прикладі Альшеївського та Аургазинського районів)..... 213

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Вячеслав Ціватий

Історична спадщина і зовнішньополітична діяльність Франческо Гвіччардіні (1483-1540): до витоків італійської моделі дипломатії раннього Модерного часу 218

Анатолій Савчук

Передумови Селянської реформи 1861 р. в Росії через призму діяльності секретних комітетів 225

Ірина Шатковська, Олександр Михайлишен

Історичні шляхи становлення російської музичної педагогіки (на прикладі творчої діяльності М.І. Глінки) 231

Ірина Швець

Творчість П.О. Флоренського в контексті релігійно-філософської проблематики ХІХ – початку ХХ ст. 236

Наталія Мозгальова, Ірина Барановська, Наталія Ліва

Європейський архетип сакрального в контексті історичного конфлікту віри та знання 240

Володимир Очеретяний, Інна Ніколіна

Міжнародно-інформаційна діяльність дипломатичної місії УНР у Празі 1919-1920 рр. 246

Анастасія Покляцька Загальна характеристика розвитку сатиричної періодики СРСР 1920-30-х рр.	250
Александр Протасов «Истсоцстрах внушает страх?» Дела и дни Комиссии по изучению истории социального страхования (1926 – 1930 гг.)	254
Інна Мазур, Анатолій Войнаровський Військова служба в Республіці Корея: вплив громадськості та масової культури	260
Євгеній Кисенко-Романюк, Тетяна Неприцька Ініціатива Європейської Комісії «е-Європа – інформаційне суспільство для всіх» (1999-2005 рр.)	267
Наталія Чорна Політика Польщі щодо України: акценти й тенденції розвитку в 1991-2015 рр.	271
Євгеній Жмур, Олександр Неприцький Символи візуальної ідентифікації у національному брендингу Республіки Польщі наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.	276

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Тетяна Каросва Інскрипт як історичне джерело	282
Ольга Грабовська Джерельна база пам'яткознавчого дослідження цегли	286
Владлен Орлов Історико-релігійні дослідження Сергія Мельгунова та їх роль у вітчизняній історіографії історії релігії та церкви ХІХ – початку ХХ ст. (джерелознавчий аналіз)	293
Ольга Владига Михайло Грушевський як організатор археографічної праці: технічні аспекти	297
Олександр Криворучко Еволюція ідеї російського федералізму в статтях Михайла Грушевського періоду УЦР	302
Ігор Ратушняк Антигетьманське повстання на Поділлі у спогадах В. Рейнбота	307
Ольга Мурашова Джерела до вивчення соціальної політики радянської влади в Україні 20-х рр. ХХ ст.	312
Ірина Батирєва Деякі сторінки з життя окупованої Вінниці у листах і спогадах очевидців (1941-1944 рр.)	316

Микола Стопчак

Діяльність більшовицької влади по розкладу інтернованої Армії УНР в українській зарубіжній історіографії 321

Олександр Кравчук

Постать Т. Г. Масарика в українській історіографії 20-30 рр. ХХ ст. 326

РЕЦЕНЗІЇ

Іван Романюк, Богдан Романюк

Коріненко П.С. Трансформації земельних відносин в українському селі (ІХ– поч. ХХІ ст.). Порівняльний аналіз. Монографія. Тернопіль, 2015. 496 с. 335

Олена Зінько

Комарніцький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр. : монографія / наук. ред. – проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. – 984 с. 336

Іван Романюк, Тимофій Герасимов

Реєнт О. П., Рекрут В. П. «Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність» / наук. ред. акад. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 298 с. 339

Ігор Мазило

Сувора правда про 14-й партизанський. Документи радянських і трофейних архівів, факти, публікації, свідчення учасників Немирівського партизанського підпілля та очевидців подій. Історико-публіцистичне видання. / Автор – упорядник І. Назаренко . – Вінниця, 2016. – 344 с. .. 340

Юрій Зінько

Сергій Гальчак. Поділля в роки Другої світової війни (1939 – 1945) : Монографія. – Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. – 656 с. 342

Віталій Тучинський

Зінько Ю.А., Калитко С.Л., Кравчук О.М., Поп І.І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Вінниця: ТОВ «Нілан - ЛТД», 2017. – 467 с. 345

Сергій Троян

Підберезних І.Є. Сполучені Штати Америки в Південно-Східній Азії: партнерство в умовах сучасних викликів (1990 - початок 2000-х рр.) : монографія. – Миколаїв : Іліон, 2018. – 475 с. 348

Для авторів 350

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Sergij Lapshyn, Oleksandr Konotopenko Reformation of the state government of Ukraine-Hutmanschini in 1734-1750.....	13
Oksana Alioshyna Organizational fundamentals and cultural and educational activities of the Lutsk orthodox fraternity in the second half of the XIX – early XX centuries	17
Yaroslav Tsetsyk The role of the Black Hundreds in exacerbating interethnic and interconfessional relationships in Volhynia in 1906-1916	22
Yurii Polischuk Myron Korduba and the Archeographic Commission of the NTSh: cooperation in the early XX-th century	27
Anatoly Zavalniuc Spiritual works of M.D. Leontovich	34
Nataliia Mysak "And yet Kryvorivnia attracts": The Carpathians and Subcarpathia in Mykhailo Kotsiubynsky's life	40
Natalia Kuzminets Approval of the monopoly of the Bolshevik Party to power in Ukraine in the early 1920's	48
Olha Koliastruk Ukrainian intelligentsia 1920's: un(commonness) of needs and problem of choice	54
Maksym Melnychuk, Taisia Tomljak Ukrainian Society of the Red Cross: medical and sanitary activities and social assistance to the population of the Ukrainian SSR in 1921-1929	58
Ruslan Prylypko, Nadia Martsenyuk Social services for special contingent department of social security in the Ukrainian SSR in the 1920s. XX century	64
Sviatoslav Danylenko Zotov V. O.: Theorist and practician of the agricultural tax system in the Ukrainian SSR (1923 - 1929).....	71
Zahar Vitenko Activity of trade unions of Ukraine in campaigns of international revolutionary solidarity	80
Volodymyr Petrenko System of state loans in the fiscal policy of bolshevist power in Ukraine (1927-1932)	86

<i>Olga Sylka</i>	
Activity of the authorities on overcoming child abandonment in Ukraine at the final stage of the war (1943-1945)	91
<i>Tetyana Melnychuk, Lyudmyla Romanets</i>	
The provision of labor discipline of secondary school teachers on the post-war period (1945 - the middle of 1950's)	97
<i>Bogdan Romanyuk</i>	
Work day in the system of labor remuneration of collective farmers in Ukraine in the second half of the 1940s - early 1950's.	103
<i>Oleksandr Koliastruk</i>	
The Verkhovna Rada of Ukraine 1990-1994: the first experience of legislating and state-building	108
<i>Maxim Klimov</i>	
Implementation of the Canadian International Development Agency through the establishment of advisory services in 1991-2011	114
<i>Iryna Myakinchenko</i>	
Tendency of religious network of Ukraine (2014–2016)	119
<i>Halyna Bodnar</i>	
People are the Most Important Phenomenon of this Revolution: Euromaidan as the Starting Point of Volunteer Movement in Ukraine	125
<i>Olga Melnychuk, Natalia Chernyshchuk</i>	
Providing educational activities in the context of anti-terrorist operations in eastern Ukraine	132

HISTORY OF PODILLIA

<i>Svitlana Iskra , Olena Vereshchahina-Biliavska</i>	
Educational activity of Rome-Catholic church in Podillia in conditions of resistance against Russian tsarism in XIX and the beginning of the XX century.....	139
<i>Olga Zubko</i>	
«Podolyanin-uvpist» – Nikolai Alekseevich Timchenko (1882-1956 (?))	146
<i>Serhii Galchak</i>	
The Valentyn Otamanovsky – famous ethnographer of Podillya	153
<i>Elena Stadnyk</i>	
Elections to the Soviets as a factor of Sovietization on the Podolsk peasantry in the 20-ies of the XX century	159
<i>Pavlo Kravchenko</i>	
The leadership of MTS policy offices in Vinnytsia region	168
<i>Valerii Kononenko</i>	
Interethnic relations between the Ukrainians and Jews of Podillya under the conditions of the Holocaust	173

Oleh Melnychuk

Destruction of the mentally ill in the 4th Soviet psychiatric hospital in Vinnytsia during the Nazi occupation (1941-1944) 179

Yuliia Moskvichova

Activity of the Vinnytsia region's public organizations and creativity unions during the period of Ukraine's independence 191

ETHNOLOGY

Larysa Bozhko

Ethnological heritage of Podillya scholars in the 20's and 30's of the twentieth century 197

Valentyna Hrebenova

The abundance of surnames of Yuzvynska Volost in Vinnytsia District (based on the materials of the State Archives of Khmelnytskyi Region) 203

Natalka Zhmud

Local self-identity of Vinnytsia citizens as a part of a cultural landscape of the city: Comparative analysis of field materials 2008-2009 and 2017 208

Maksym Pylypak

Local features of the wedding ceremony of Ukrainians Republic of Bashkortostan (on the example of Alseyevsky and Aurgazin districts) 213

WORLD HISTORY

Viacheslav Tsivatyi

Historical Heritage and Foreign Policy Activities Francesco Guicciardini (1483-1540): to the Origins of the Italian Model of Diplomacy of the Early Time of Modern Period 218

Anatoliy Savchuk

Preconditions of the Emancipation Reform of 1861 in the prism of activity of Secret Committee 225

Irina Shatkovska, Aleksandr Myhajlyshen

The Historical ways of becoming Russian musical pedagogy (on the example of the creative activity of M.I. Glinka) 231

Irina Shvets

P.A. Florensky's works in the context of the religious philosophical problems of the XIX— the beginning of XX century 236

Natalya Mozgal`ova, Iryna Baranovs`ka, Natalya Liva

European archetype of the sacred in the context of historic conflict of faith and knowledge 240

Volodymyr Ocheretianii, Inna Nikolina

International information activities of the diplomatic mission of the UNR in Prague, 1919-1920 246

Anastasiia Pokliatska	
General characteristics of satirical periodicals development in USSR in 1920-30s	250
Alexander Protasov	
«The history of social insurance inspiring fear?» Time (Cases and days) of the Commission for the study of the history of social insurance (1926–1930).....	254
Inna Mazur, Anatoliy Voinarovsky	
Military service in the Republic of Korea: impact of the public and the mass culture	260
Yevgenii Kyienko-Romaniuk, Tetiana Neprytska	
Initiative of the European Commission Entitled “e-Europe – an Information Society for All” (1999-2005)	267
Nataliia Chorna	
Policy of Poland regarding Ukraine: accents and trends of development in 1991-2015	271
Yevgheniy Zhmur, Oleksandr Neprytskyi	
Symbols of Visual Identification in the National Branding of the Republic of Poland at the end of the 20th – beginning of the 21st centuries	276

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Tetiana Karoyeva	
Inscription as a Historical Source	282
Olha Grabovska	
The source base for monument studying of the bricks	286
Vladlen Orlov	
Historical and religious studies of Sergey Melgunov and their role in the national historiography of the history of religion and church of the 19 – early 20th century (source study analysis)	293
Olga Vladyga	
M. Hrushevsky as a manager of archeographical work: technical aspects	297
Alexander Krivoruchko	
Evolution of the idea of Russian federalism in articles Mikhail Grushevsky period UCR.....	302
Ihor Ratushniak	
The anti-Hetman Uprising in Podillya in the memoires of V. Rainbot	307
Olha Murashova	
Sources for the study of social policy of Soviet government in Ukraine in the 20's of the XX century	312
Iryna Batyrieva	
Some pages from the life of occupied Vinnytsia in the letters and memoirs of eyewitnesses (1941-1944)	316

Mykola Stopchak

Activities of the Bilshovick Authorities, aim to Disintegrate the Interned Army of the UPR in Ukrainian foreign historiography..... 321

Oleksandr Kravchuk

The figure of T. G. Masaryk in Ukrainian historiography in 20-30-s XX century..... 326

REVIEWS

Ivan Romanyuk, Bohdan Romanyuk

Korinenko P.S. Transformation of land relations in the Ukrainian village (IX - early XXI century). Comparative analysis. Monograph. Ternopil, 2015. 496 s. 335

Olena Zinko

Komarnytskyy O. B. Students-teachers in the modernization of higher education of Soviet Ukraine in the 1920-1930's. Monograph / Sciences. Ed. - prof. O. M. Zavalnyuk. Kamenetz-Podilsky: LLC "Printing House" Ruta ", 2017. – 984 c. ... 336

Ivan Romanyuk, Tymofii Gerasymov

Yu., Reent O. P., Rekrut V. P. Essays of the life in Litynshchyna in 1917–1920: revolutionary events and daily life / ed. by acad. Smoliiy V. A. – Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2017. – 298 p. 339

Ihor Mazylo

The bitter truth about the 14th partisan unit. The documents of the Soviet and captured archives, facts, publications, reminiscences of the members of the Nemyriv partisan underground and eyewitnesses. Historical and publicist edition. / Authored and compiled by I. Nazarenko .- Vinnytsia, 2016. 344p. 340

Yuri Zin'ko

Sergei Galchak. Podilly aduring the Second World War (1939 - 1945): Monograph. - Vinnitsa: LLC «Merkury-Podillya», 2018. - 656 p. 342

Vitaliy Tuchinsky

Zin'ko Yu.A., Kalitko SL, Kravchuk OM, Pop I.I. Essays on the history of the Czech Republic. A manual for students in higher education. - Vinnytsya: LLC "Nilan - LTD", 2017. - 467 pp. 345

Sergei Troyan

Podbereznykh I.E. United States of America in Southeast Asia: partnership in the face of modern challenges (1990 - early 2000's): Monograph. - Mykolaiv: Ilion, 2018. - 475 p. 348

For Authors 350

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477.5) «1734-1750»

Сергій Лапшин

Вінницький державний педагогічний університет ім.М.Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Олександр Конотопенко

Вінницький державний педагогічний університет ім.М.Коцюбинського,
кандидат філософських наук, доцент (Україна)

Реформування державного управління України-Гетьманщини в 1734-1750 рр.

Анотація. У статті на основі аналізу комплексу джерел та літератури проаналізовано українську політику Російської імперії у 30-50-х рр. XVIII ст., особливості ліквідації інституту гетьманства та створення колегіального органу – Правління гетьманського уряду. Визначено його компетенції та заходи щодо підпорядкування державної системи Гетьманщини.

Ключові слова: Гетьманщина, політична влада, автономія, інкорпорація, камералізм, Правління гетьманського уряду, інкорпорація.

Державотворчі процеси, які відбуваються в умовах глибокої ціннісно-нормативної кризи в сучасній Україні, потребують історичних досліджень як фактору формування національної свідомості, створення сучасної системи духовних і культурних цінностей, утвердження гуманістичних ідеалів, відродження духовної спадщини народу. Крім того, за умов становлення державно-правових інститутів України неухильно зростає інтерес до утворення та розвитку національної держави українського народу XVIII ст.

У XXI століття Україна ввійшла незалежною, самостійною державою. Нові історичні реалії вимагають адекватного осмислення всіх етапів її розвитку, включаючи відносини із найближчими сусідами, зокрема з Росією. У наш час, як і в середині XVIII ст., Україна зіткнулася з проблемою перерозподілу державної влади. Тому слід врахувати минулий історичний досвід державного будівництва. Необхідно об'єктивно переосмислити сутність, характер і наслідки тих державних перетворень, що сталися в органах влади України в другій чверті - середині XVIII ст. Такий аналіз сприятиме усвідомленню логіки сучасних державно-правових явищ, історично обумовленому прогнозу перспектив реформування державного апарату України.

Дослідження проблем створення та функціонування ПГУ в історіографії пройшло ряд етапів. Дослідження першого етапу (середина XVIII – початок XIX ст.) є реакцією на імперські перетворення і ліквідацію політичної автономії. Серед досліджень цього періоду відзначимо: «Краткая летопись Малья России» В.Рубана. «Краткое описание о козацком малороссийском народе» П.Симоновського, «Летописное повествование о Малой России» О.Рігельмана, «Разговор Великороссии с Малороссией» С.Дівовича, «Чернігівського намісництва топографічний опис» О.Шафонського, «Історія Русів».

Другий етап вивчення проблем дослідження припадає на 20-90-ті рр. XIX ст. і характеризується застосуванням наукових методів, залученням архівних документів. Серед досліджень цього періоду відзначимо: «История Малой России» Д.Бантиш-Каменського, «Історія Малоросії» М.Марковича, «Опис Малої Росії та України» С.Зарульського, «Книга буття українського народу» М.Костомарова. Провідна ідея творів цього періоду – обґрунтування ідеї окремішності українського народу, її права на власну державу. Важливе значення для вивчення проблеми діяльності ПГУ мають дослідження О.Лазаревського – «Люди Старой Малороссии. Марковичі», «Суды в старой Малороссии», «Описание старой Малороссии».

Третій етап історичних досліджень, присвячених функціонуванню ПГУ, - кінець XIX-XX ст., розділимо на два періоди: 90-ті рр. XIX ст. - початок XX ст. – посилення імперської політики, період революційних потрясінь і світової війни. Синтез народницьких і державницьких поглядів на історичне минуле України був здійснений М.Грушевським. Дослідник вивчав політичну і соціально-економічну історію України, ввів до наукового обігу та критично осмислив значний документальний матеріал [1].

У дослідженні політичної історії Гетьманщини, зокрема, функціонуванні ПГУ, поважне місце займають роботи І.Джиджори. У своїх розробках історик висвітлив розвиток державного управління України у 1720-1740-х рр. та централіську політику російського уряду.

Другий період дослідження функціонування ПГУ охоплює радянський період, тобто 20-80-ті рр. ХХ ст. За спрямованістю та об'єктивністю дослідження радянських науковців можна поділити на обмежено-об'єктивний аналіз у 1920-х рр., ідеологізовану літературу 1930-х – першої половини 1980-х рр. та об'єктивні публікації другої половини 1980-х рр. Аналіз історіографічної бази дослідження радянського періоду свідчить про відсутність комплексних праць з політичної історії України ХVІІІ ст.

Новий етап у дослідженні історії України ХVІІІ ст. припадає на середину 80-х рр. ХХ ст. – сучасний час. За короткий час сучасними науковцями опрацьовано й введено до наукового обігу значний пласт архівного та джерельного матеріалу. Зокрема, політичною історією України ХVІІІ ст. займаються науковці: В.Горобець, О.Гуржій, В.Кульчицький, В.Матях, Л.Мельник, В.Панашенко, В.Смолій, В.Степанков та інші [2].

Таким чином, огляд літератури з теми статті свідчить, що, незважаючи на певну кількість розробок, в цілому проблеми запровадження та функціонування ПГУ залишаються недослідженими.

Метою статті є здійснення аналізу інкорпораційних заходів Російської імперії у 1730-1750-х рр., метою яких була ліквідація автономних прав української держави та її остаточне включення до складу Російської імперії.

Аналізуючи засади української політики імператриці Анни Іоанівни, можна виділити її першочергове завдання – обмежити політичну автономію України, зокрема, ліквідувати інститут гетьманства. В українській політиці уряд Російської імперії керувався завданнями прагматичної імперської політики й рядом факторів: російською історичною традицією, зміцненням абсолютизму, характером і напрямками зовнішньої політики Російської імперії, а також побоюваннями російських політичних кіл посиленням в Україні автономіських тенденцій. Зростання авторитету гетьмана, покращення соціально-економічного і суспільно-культурного життя Гетьманщини викликало занепокоєння російського уряду посиленням автономіських тенденцій [1, с. 204].

Незважаючи на обмежені прерогативи гетьмана Д.Апостола щодо адміністративно-політичної влади, фінансів та судочинства, уряд імператриці Анни Іоанівни не наважувався одночасно ліквідувати інститут гетьманства, а очікував слушної нагоди, якою повинна була стати смерть Д.Апостола. Однак, ще за життя Д.Апостола уряд Російської імперії здійснював підготовку до зміни державного управління Гетьманщини – створення колегіального органу у складі української старшини та російських представників. Правління гетьманського уряду як за назвою, так і за змістом було вдалою спробою російського царату інкорпорувати Україну-Гетьманщину [7, арк.112].

Реакцією на смерть гетьмана Д.Апостола став наказ князеві О.Шаховському від 26 січня 1734 р., який тоді очолював військовий корпус на Правобережній Україні, найшвидше прибути до м.Глухова та перебрати управління Україною [5, арк.212].

Події навколо смерті гетьмана показали, що українці не хочуть віддавати права управління. Тому росіяни «присутствіє ГВК» - колективного гетьмана - не ліквідували, а зберегли під назвою ПГУ з включенням російських офіцерів на чолі з генерал-лейтенантом князем О.Шаховським. Так в очах українського суспільства влада залишалася незмінною, легітимною, а старшини змушені були підкоритися тиску і погодитися на безпосередню участь російських урядовців в управлінні державно-суспільними справами [2, с. 201].

Функціонування новоствореного органу визначалося наказами й інструкціями імператриці, Кабінету міністрів, Сенату та положеннями Генерального регламенту, Військового статуту. Зокрема, політико-правовий характер функціонування ПГУ визначала «Інструкція Її Імператорської Величності, якою необхідно керуватися Правлінню Гетьманського уряду до майбутнього обрання гетьмана», видана 31 січня 1734 р. Вирішення питань, які не були визначені в цих нормативних актах, покладалося на Голову ПГУ [6, с. 22].

Матеріальне забезпечення ПГУ визначалося наказом імператриці Анни Іоанівни від 18 листопада 1734 р., який зобов'язував виплачувати платню членам і канцелярським службовцям ПГУ та ГВС з «малоросійського скарбу» [4, с. 31-32].

У ході державних реформ ПГУ втілює ряд заходів, запланованих урядом Російської імперії, спрямованих на встановлення контролю над центральними та місцевими органами влади, уніфікацію українського діловодства й судочинства відповідно до загальноросійських зразків.

Створення ПГУ після заснування І Малоросійської колегії було наступним кроком у напрямку обмеження автономії України, проявом політики національного гноблення, яку ще більше посилив царизм у другій чверті ХVІІІ ст. З часом саме ім'я України царський уряд вивів з обігу, замінивши його спочатку Малоросією, а згодом і Південно-Західною Росією. Робилося це з метою викоринення ідей окремішності українського народу. При цьому уряд імператриці Анни Іоанівни розумів, що здійснює ризиковані політичні кроки в умовах ускладнення

зовнішньополітичного становища Російської імперії, зокрема, наближення російсько-турецької війни, але розраховував, що завуальовані кардинальні зміни в управлінні Гетьманщиною не загрожуватимуть його державницьким позиціям. До того ж, український народ, стомлений безконечними війнами й деморалізований політикою терору імператора Петра I, був не в змозі активно реагувати на ці зміни. Національна еліта в особі старшини, не менш деморалізована, була повернута "царськими милостями" — маєтностями, чинами й привілеями, наданням наближеним старшинам прав російського дворянства тощо [4, с. 41].

Ліквідація інституту гетьманства та запровадження державної установи імперського зразка на засадах камералізму було протиправним актом уряду імператриці Анни Іоанівни, адже це суперечило традиціям та нормативним актам між Україною та Російською імперією. Заявлений під час створення як тимчасовий орган, який буде працювати до обрання нового гетьмана, ПГУ, натомість, розпочало заходи інкорпораційного характеру [3]. Зокрема, ПГУ перебрало на себе повноваження гетьмана та розпорядчої частини Генеральної Військової Канцелярії (Далі - ГВК) (відсторонило українську старшину від реального управління країною, надавши лише дорадчих функцій), перетворення ГВК на технічну установу, підпорядкування Генеральної Скарбової канцелярії (Далі - ГСК), регулярні звіти ГСК перед ПГУ та Сенатом, призначення до Генерального Військового суду (Далі - ГВС) трьох великоросійських членів. Крім того, ПГУ після ліквідації гетьманства стало Верховним судовим органом в Україні, апеляції на рішення якого можна було подавати лише до Сенату, «однак звертатися не безпідставно, а з конкретними доказами образ, а не заради своїх пустих забаганок» [6, арк.7].

За особливостями організації, функціонування, складом ПГУ мало всі основні ознаки імперських державних органів - побудований на засадах камералізму, запозичених ще Петром I у Швеції і відновлених імператрицею Анною Іванівною [5, с.379-380].

Функціонування новоствореного органу визначалося наказами та інструкціями Кабінету Її Імператорської Величності, Сенату та положеннями Генеральному регламенту, Військового статуту. Останні ПГУ мало в неповному обсязі, що викликало чимало труднощів у процесі управління Гетьманщиною. Вирішення питань, які не були визначені в зазначених нормативних актах, покладалося на особисту думку Голови ПГУ - представника російського уряду [7; Арк.562].

Діяльність ПГУ сприяла розповсюдженню в державних органах Гетьманщини діловодських норм і традицій Російської імперії. Цей процес характеризуються цілеспрямованою політикою імперської адміністрації на залучення державних органів Гетьманщини до загальноімперського державного механізму.

Першочерговими заходами російського уряду в Гетьманщині, зважаючи на невідворотню війну з Туреччиною, стали зміни у фінансовій сфері. Зокрема, заборона ГСК витратити гроші без дозволу Сенату, витрата прибутків в повному обсязі на утримання російського війська та ведення війни, особливості податкової, монетарної та торговельної політики яскраво засвідчують її фіскальний характер.

Російський уряд за допомогою ПГУ продовжив процес поглинання українського господарства та торгівлі. Системний аналіз заходів ПГУ в торговельній сфері свідчить про утиски російським торговельним капіталом українського [5, арк.212].

У зазначений період продовжувався процес систематизації прав України, в якому найбільше була зацікавлена старшинсько-шляхетська верхівка, яка бажала передусім зміцнення власних прав, а також відновлення автономного статусу України у складі Російської імперії. Ідея кодифікації була підтримана російським урядом, який плевав надію наблизити правову систему України до наявної в Росії. Однак Звід в кінцевому підсумку передбачав певне самоуправління Лівобережної України, а це викликало гостре невдоволення царського уряду. Через це він так і не був санкціонований верховною владою Російської імперії [2, с.163].

Щодо призначення на посади у Вищі державні органи влади, то за часів функціонування ПГУ, на них призначали тільки осіб, лояльних до російської влади. Призначення на посади до ПГУ, ГВС, КМЗ), генеральної старшини та полковників перебувало в компетенції Сенату за поданням Голови ПГУ. Щодо нижчих державних службовців - полкової старшини, сотників та сотенної старшини, то їх призначав і звільняв Голова ПГУ одноосібно [1, с.267].

Фактично відбулася заміна українських урядовців російськими офіцерами в державних органах України-Гетьманщини. При цьому росіяни завжди мали перевагу над українцями, права яких принижувалися, а найчастіше взагалі ігнорувалися.

Таким чином, ПГУ було засобом нейтралізації державницьких змагань провідних кіл українських адміністраторів шляхом заміни українських урядовців державних органів України-Гетьманщини – старшин, полковників іноетнічними російськими військовими та чиновниками. Діяльність ПГУ призвела до втрати Україною-Гетьманщиною свого державного змісту і перетворення її de jure і de facto на автономну провінцію. Реформи, проведені імператрицею Єлизаветою Петрівною, зокрема, певні полегшення у зв'язку з катастрофічними наслідками Російсько-турецької війни, обрання в 1750 р. гетьманом К.Розумовського ліквідували лише

Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського

.....
найбільш радикальні нововведення уряду Анни Іоанівни в Україні, однак найважливіші досягнення було збережено. Функціонування ПГУ характеризується комплексом інкорпораційних за своїм характером, заходів, спрямованих на підпорядкування Вищих державних органів Гетьманщини загальноімперським владним структурам і остаточним включенням України до складу Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Грушевский М. Иллюстрированная история украинского народа. Санкт-Петербург, 1913. 524 с.
2. Гуржій О. Українська козацька держава в 2 половині XVII-XVIII ст. : кордони, населення, право. К., 1996. 223 с.
3. Інститут Рукописів Центральної Національної Бібліотеки України ім.Вернадського. Ф.І. Спр.60341 «О смерти Д.Апостола»; Центральный Державний Історичний Архів України. Ф.51. Оп.3. Спр.8826 «Указ Анни Іоанівни про вирішення окремих питань управління Лівобережною Україною».
4. Матушевский Ф. Сборник Императорского Русского Исторического Общества //Киевская старина. 1901. №7/8. С.29-47.
5. Інститут рукописів національної бібліотеки України ім.Вернадського. Ф.VIII. Спр.232/99II «Указы Петра I, Петра II, Анны Иоанновны». 355 арк.
6. Сборник Русского исторического общества. Т.108. «Высочайше утвержденное мнение особаго совещания в Кабинете о бытии в Малороссии, вместо гетмана, управлению из 6-ти лиц, под ведением Сената, с оставлением генеральнаго войскового суда по прежнему». 29 января 1734 г. С.22–23.
7. Російський державний архів давніх актів. Ф.248. Оп.29. «Дело о болезни господина гетмана Апостола и учреждении в Малой России Правления гетманского во 6 персонах» 1734 г. 713 арк.

Сергей Лапшин

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Александр Конотопенко

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат философских наук, доцент (Украина)

Реформирование государственного управления Украины-Гетманщины в 1734-1750 гг.

Аннотация. В статье на основе анализа комплекса источников и литературы проанализировано украинскую политику Российской империи в 30-50-х гг. XVIII ст. , особенности ликвидации института гетманства и создания коллегиального органа. Определена его компетенция и мероприятия по подчинению государственной системы Гетманщины.

Функционирование Правления гетманского правительства характеризуется комплексом инкорпорационных по своему характеру мероприятий, направленных на подчинение высших государственных органов Гетманщины общеимперским властным структурам и окончательным включением Украины в состав Российской империи.

Ключевые слова: гетман, политическая культура, казачество, камерализм, Гетманщина, инкорпорация.

ABSTRACT

Sergij Lapshyn

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, PhD (History),
Associate Professor (Ukraine)

Oleksandr Konotopenko

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, PhD (History),
Associate Professor (Ukraine)

Reformation of the state government of Ukraine-Hetmanate in 1734-1750

In the conditions of formation of state-legal institutes of Ukraine, interest in the formation and development of the national state of the Ukrainian people in the XVII century is steadily growing. After

all, it is an objective historical connection between the state-legal phenomena of Ukraine, which exist more than three centuries.

Governing Council of the Hetman Office, both by name and by content, was a successful attempt by the Russian tsar to incorporate Ukraine into the Hetmanate. During the state reforms, the PSU implemented a number of measures planned by the Government of the Russian Empire which were aimed at establish control over central and local authorities, unification of Ukrainian case-law and legal proceedings in accordance with all-Russian models.

In the course of being established as a temporary body that would worked before the election of a new hetman, the CCP, in its turn, initiated measures of an incorporation character. In particular, the PSG took over the powers of the Hetman and the administrative part of the General Military Office, the transformation of the HVC into a technical institution, the subordination of the General Chambers of Commerce, the regular reports of the HSC to the GPU and the Senat's, and the appointment of three Great Russian members to the General Military Tribunal.

The activities of the CCU promoted the distribution of the clerical norms and traditions of the Russian Empire among the state bodies of the Hetmanate. This process was characterized by a purposeful policy of the imperial administration to engagement the Hetmanate's state bodies in the imperial state mechanism.

The primary measures of the Russian government in the Hetmanate had changed in the financial sphere, in view of the inevitable war with Turkey.

Thus, the functioning of the SSU was characterized by a complex of inkorporatsionnyh by nature, measures aimed at subordination of the Supreme state bodies of the Hetmanate to imperial power structures and the final inclusion of Ukraine into the Russian Empire.

Key words: Hetmanschina, political power, autonomy, incorporation, cameralism, Hetman's government.

REFERENCES:

- 1.Hrushevskiy M. Yliustroyovannaia istoriya ukraynskoho naroda. Sankt-Peterburh, 1913. 524 s.
- 2.Hurzhiy O. Ukrainska kozatska derzhava v 2 polovyni XVII-XVIII st.: kordony, naseleattia, pravo. K., 1996. 223 s.
- 3.Instytut Rukopysiv Tsentralnoi Natsionalnoi Biblioteky Ukrainy im.Vernadskoho. F.I. Spr.60341 «O smerty D.Apostola»; Tsentralnyi Derzhavnyi Istorychnyi Arkhiv Ukrainy. F.51. Op.3. Spr.8826 «Ukaz Anny Ioanivny pro vyrishennia okremykh pytan upravlinnia Livoberezhnoiu Ukrainoiu».
- 4.Matushevskiy F. Sbornyk Ymperatorskoho Russkoho Ystorycheskoho Obshchestva //Kyevskaia staryna. 1901. №7/8. S.29-47.
- 5.Instytut rukopysiv natsionalnoi biblioteky Ukrainy im.Vernadskoho. F.VIII. Spr.232/99II «Uказы Petra I, Petra II, Anny Yoannovny». 355 ark.
- 6.Sbornyk Russkoho ystorycheskoho obshchestva. T.108. «Высоchaishe utverzhdennoe mnenie osobaho soveshchanyia v Kabynete o бытiй v Malorossii, vmesto hetmana, upravleniiu yz 6-ty lyts, pod vedenyem Senata, s ostavlenniem heneralnaho voiskovoho suda po prezhnemu». 29 yanvaria 1734 h. S.22–23.
- 7.Rosiiskiy derzhavnyi arkhiv davnykh aktiv. F.248. Op.29. «Delo o bolezny hospodyna hetmana Apostola y uchrezhdenyy v Maloi Rossyy Pravlenyia hetmanskoho vo 6 personakh» 1734 h. 713 ark.

Статтю подано до редколегії 22.01.2018 р.

УДК 37:737 (477)

Оксана Альошина

Національний університет «Острозька академія»
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Організаційні засади та культурно-освітня діяльність Луцького православного братства у другій половині XIX ст. – початку XX ст.

Анотація. Стаття присвячена аналізу організаційних засад та функціонування Луцького православного церковного братства у Волинській губернії. Розкрито напрями та основні набутки діяльності братства у культурній та просвітницькій сферах. Загалом, члени братства проводили просвітницьку роботу з метою підняття релігійного-морального та культурного рівня місцевого населення. З'ясовано роль церковного братства та його

.....
внесок у релігійне та культурно-суспільне життя м. Луцька та Волинської губернії у другій половині XIX ст.

Ключові слова: православне братство, Луцьк, просвітницька діяльність, бібліотека, церковно-парафіяльна школа, Волинська губернія.

Одним із впливових явищ релігійно-духовного життя стала поява та діяльність православних церковних братств, що виникли на теренах Російської імперії в другій половині XIX ст. 1864 р. російський імператор затвердив основні правила, згідно з якими тодішня світська і церковна влада повинна була докласти зусиль до створення церковних братств. Вони розгорнули на Правобережній Україні місіонерсько-просвітницьку роботу, зміцнюючи авторитет Російської православної церкви. Неабияке поширення братські організації набули на території Волинської губернії. Серед значної кількості таких братств вирізнялося своєю роботою Луцьке Хрестовоздвиженське братство.

Значний внесок у дослідження цього питання здійснили вітчизняні науковці впродовж XX ст. Такі науковці, як О. Бірюліна, С.Гаврилюк, І.Тимочко, О.Сажок опублікували низку статей, присвячених діяльності та участі православних братств в суспільному та культурному житті Волинської губернії. Проте у них не достатньо висвітлено причини заснування та засади просвітницької діяльності православного братства у Луцьку упродовж зазначеного періоду. Відтак завданнями наукової статті стало з'ясувати обставини виникнення та висвітлити напрями діяльності Луцького Хрестовоздвиженського братства у другій половині XIX – початку XX століття.

Луцьке Хрестовоздвиженське братство офіційно почало діяти з 2 лютого 1871 р. Згідно статуту воно повинно було піклуватися про «воздвиження» того, що необхідне для возвеличення православ'я «цього наріжного каменя російського народу» [6, с. 212]. У братстві були члени-покровителі, які дбали про його захист, підтримку та матеріальну допомогу. Це були, зокрема, високопреосвященний Іоанкій митрополит Київський та Галицький, високопреосвященний Модест архієпископ Волинський і Житомирський, обер-прокурор Синоду К.Победоносцев, товариш обер-прокурора Синоду В. Саблер, начальник II-ї піхотної дивізії генерал-лейтенант В. Панютин, Київській, Подільській і Волинській генерал-губернатор граф О. Ігнат'єв [8, с.252].

Його завдання полягали у допомозі православним священикам в зміцненні російського народу, справах милосердя і відновленні в колишньому вигляді братського Хрестовоздвиженського храму. Заходами, прийнятими для здійснення цих завдань, слугували покращення церковного братського хору, вшанування належними пам'ятниками місць знаходження древніх святинь Луцька, проведення недільних народних читань релігійно-історичного змісту [9, с. 645].

Щодо організаційних засад, то в статуті зазначалося, що членами братства могли бути повнолітні люди будь-якого звання та стану, лише за умови належності до православного віросповідання. Щорічно члени-засновники братства вносили в касу 10 крб., члени-змагальники – не менше 5 крб. Інші його члени, за своїми можливостями, робили внески, але не менше 5 крб. Звертає на себе увагу те, що члени, котрі жертвували менше 5 крб., не могли мати право дорадчого голосу на загальних зібраннях чи обіймати в ньому якусь посаду. Із цих внесків формувався оборотний капітал, щорічні залишки якого зараховувалися в основний капітал братства.

Братство свою роботу реалізовувало в двох основних напрямках – релігійно-просвітницькому та благодійницькому. Реалізуючи перший, воно мало дбати про забезпечення сільських храмів начинням, про «зміцнення православ'я серед проживаючих чехів м. Луцька та сусідніх з ним повітів», розповсюдження серед сільського населення і військових чиновників книг та брошур релігійно-історичного та морального змісту. Крім того, воно планувало облаштувати сільсько-господарську і ремісничу школи для навчання населення деяким ремеслам і рукоділлю, які б приносили йому користь не лише в побуті, а й у повсякденному житті. У цьому прослідковується далекоглядність братчиків, які вважали, що в подальшому це слугувало б розвитку кустарного промислу і стало одним із засобів зростання економічного добробуту регіону.

Реалізуючи упродовж 1890-1891 років релігійно-просвітницьку мету, братчики організували проведення недільних народних читань релігійно-історичного змісту з демонстрацією «туманних картин». У статуті братства зазначалося, що шляхом проведення публічних читань та бесід братчики намагатимуться пояснювати народу істини православної віри в «спростування тих помилок, які спокушають сучасне суспільство» [12, с. 860].

Члени братства сподівалися, що відповідні читання, з одного боку, матимуть дієвий релігійно-моральний вплив на місцеве населення, а з іншого – шляхом засвоєння історичних свідчень, сприятимуть зміцненню в населення думки про нерозривний зв'язок тутешнього краю з

іншими частинами імперії і усвідомленню «повної спорідненості тутешнього російського народу з народом», що проживає на інших територіях Росії. Під час цих читань, що відбувалися в недільні і святкові дні, присутніх знайомили не лише з релігійною, й з історичною тематикою. Наприклад, були виголошені доповіді «Початок християнства на Русі», «Петро I», «Ломоносов», «Перехід Російської армії через Дунай в 1877 р.». Під час читань використовували допоміжні засоби, зокрема, ілюстрації до змісту доповідей, що сприяло кращому розумінню й засвоєнню почутого. Визнавши корисність цих читань, рада братства вирішила з 27 грудня 1893 р. проводити читання не лише в місті, а й в селах. Їх організацією в селах та колоніях у цей час займався отець Ф.Савлучинський. Відомо, що впродовж 1893 р. у селах було проведено 10 читань, з них 2 в чеських колоніях Княгинин і Борятин [9, с.648]. Під час влаштування читань братчики мали певні труднощі, пов'язані з відсутністю відповідного власного приміщення. Це змушувало їх винаймати приміщення у приватних осіб за відповідну оплату [11, с.744].

З просвітницькою метою при братстві було засновано бібліотеку. Братчики приймали пожертви не лише грошима, а й книгами, що посприяло формуванню та поповненню фонду бібліотеки. Члени братства через пресу зверталися до благодійників та населення з проханням допомогти у формуванні фонду бібліотеки. До неї впродовж 1894 р. надійшла значна кількість вартісних видань. Це були 5 екземплярів видання Комісії по розгляду древніх актів, 5 томів праць по догматичному богослів'ю від ректора Київської духовної академії Сильвестра, 9 екземплярів книг від Товариства розповсюдження Святого Письма в Росії, 164 брошури релігійного та історичного змісту від Товариства розповсюдження просвітництва, видання Київського Свято-Володимирського, Віленського Свято-Духівського братств, а також 20 книг та брошур релігійного й історичного змісту від обер-прокурора Н.Ф.Маркова. Крім того, до неї постійно надходили примірники часописів від редакцій «Подольських Єпархіальних Відомостей», «Волинських Єпархіальних Відомостей» та «Почаєвських листків» [6, с. 213]. Враховуючи постійне надходження літератури, Ф.Савлучинський склав систематичний каталог книг та брошур братства. Оскільки в Луцьку не було відповідного книгосховища, то члени братства подбали про комплектування власної бібліотеки книгами історичного змісту. Це було зроблено задля того, щоб військові та чиновники державних установ, які приїжджали на службу до міста із інших губерній Росії, знайомилися з історією Південно-західного краю [11, с. 741-742].

З приводу активної діяльності братства відомий історик О. Левицький зазначав, що «довгий час Луцьке братство (нової формації) замикалося винятково у сферу турбот про потреби своєї церкви і за характером своєї діяльності мало відрізнялося від звичайних церковнопарафіяльних попечительств. Тільки у недавній час, з відкриттям окружного суду, що залучив до Луцька на постійне проживання інтелігентних людей, з яких багато хто став членом місцевого братства, завдання дещо розширилися і, між іншим, звернуті на збереження місцевої церковної старовини» [5, с.35].

Братчикам вдалося реалізувати вагому роботу й в освітній сфері. Так, 27 грудня 1906 р. братство відкрило двокласну школу, яка тимчасово розташовувалася в приміщенні притулку у трьох кімнатах дерев'яного будинку, зведеного братчиками у 1893 р. праворуч Свято-Троїцького собору. Школа була розрахована на 50 учнів, проте в перший рік заснування до неї прийняли на 10 учнів більше встановленої норми. Школа дуже скоро набула неабиякого авторитету. Одним із свідчень цього стало те, що ледь не щодня надходили заяви від охочих навчатися в ній. Враховуючи цей факт, братство звернулося до начальника Волинського управління землекористування і державного майна з проханням виділити матеріал для будівництва нового приміщення для неї. Оскільки відповідь на нього була позитивною, то це уможливило початок зведення нового приміщення школи на П'ятницькій площі [7, с.4]. 30 липня 1909 р. відбулося її освячення, яка могла вже вміщувала 150 учнів обох статей. Від імені Луцького відділення єпархіальної училищної ради братство отримало подяку за «завзяття в насадженні початкової освіти в душі православ'я і за працю при будівництві закладу і енергію, внаслідок якої заповітне бажання братства про будівництво школи було виконане». Оскільки до школи приймали дітей з бідних сімей, незалежно від їх віросповідання, то серед школярів налічувалося чимало католиків та кілька протестантів [2, арк. 2].

На початок 1909-1910 навчального року в школі налічувалося 138 учнів, упродовж нього вибуло 43, закінчило її 17, залишилося 78. На наступний рік прийняли 82 дитини [3]. З кожним наступним роком кількість учнів поступово зростала і вже в 1913 р. у ній було 152 учні (84 хлопчика і 68 дівчат), з них – 116 православних, 34 католики і 2 лютерани [1, арк. 10].

При церковно-парафіяльній школі розміщувалася бібліотека, в якій нараховувалося 506 назв видань у 2132 томах. Її бібліотечний фонд постійно поповнювався. Усі книги купувалися за кошти братства, а також благодійників. Одним із них був тайний радник А.Н.Петров [1, арк.10]. Книги видавалися для учнів у користування безкоштовно, за умови їх повернення до бібліотеки в належному вигляді. Крім навчальних видань, тут містилися дитячі журнали «Родник» та «Ученик».

У подальшому реалізуючи свою просвітницьку працю, братчики в 1913 р. відкрили вечірні класи для дорослих. Втілюючи цей проект, вони хотіли «прийти на допомогу тим особам бідного населення Луцька, які в повсякденних турботах про насущний хліб, були позбавлені можливості потурбуватися про їжу духовну». Спочатку охочих навчатися було 26, проте їх кількість збільшилася до 55. Серед них було 34 людини у віці від 16 до 20 років, 9 чоловік – від 20 до 30 років, 8 – від 30 до 40, 4 – від 40 до 50 [1, арк.12].

Отже, одним із помітних явищ духовно-культурного життя Волині другої половини XIX – початку XX ст. була поява православних братств. На відміну від релігійних громадських організацій православних міщан, що виникли на українських і білоруських землях Речі Посполитої у XVI ст., ці об'єднання сповідників православ'я мали зовсім іншу природу та призначення. Вони були «відроджені» зусиллями владних структур Російської імперії і мали стати важливими осередками пропаганди «войовничого православ'я», зміцнення відданості населення царському самодержавству. Одним із них було Луцьке Хрестовоздвиженське братство, яке офіційно почало діяти з лютого 1871 р. Вся його діяльність регулювалася статутом, основні положення якого були належним чином узгоджені з його завданнями. Особливе місце серед них займали ті, котрі були пов'язані з культурно-освітньою працею. Варто зазначити, що хоча вона мала чітке ідейне спрямування – зміцнювати позиції російського православ'я, але водночас у багатьох своїх складових вийшла далеко за межі цього великодержавного «замовлення». Так, Луцьке Хрестовоздвиженське братство, засновуючи початкову школу, відкриваючи бібліотеки, книжкову лавку, організовуючи курси для дорослих, зробило неабиякий внесок у розвиток освітньої справи в регіоні.

Подальшого дослідження заслуговує вивчення ролі Луцького церковного братства у заснуванні книжкового складу як одного з напрямів його освітньої праці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Волинський краєзнавчий музей (далі ВКМ). ДМ 23867.
2. ВКМ. ДМ 23868.
3. ВКМ. ДМ 23869.
4. Извлечение из устава Луцкого Православного Крестовоздвиженского братства (с дополнением к уставу от 3 мая 1892 г.) // Волынские епархиальные ведомости. 1894. №7. Часть неофициальная. С.214-215.
5. Левицкий О. Луцкая старина. Киев: Тип. Император. ун-та св. Владимира, 1891. 38 с.
6. От Луцкого Православного Крестовоздвиженского Братства // Волынские епархиальные ведомости. 1894. №7. Часть неофициальная. С.209-218.
7. Отчет о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за 1908-1909 г. Луцк, 1909. 20 с.
8. Отчет о деятельности Луцкого Православного Крестовоздвиженского братства за 1889-1890 братский год // Волынские епархиальные ведомости. 1891. №7. Часть официальная. С.239-260.
9. Отчет о деятельности Луцкого Православного Крестовоздвиженского братства за 1891-92 год // Волынские епархиальные ведомости. 1893. №22. Часть неофициальная. С.644-653.
10. Отчет о деятельности Луцкого Православного Крестовоздвиженского братства за 1892-1893 год // Волынские епархиальные ведомости. 1894. №1-2. Часть неофициальная. С.4-9.
11. Отчет о деятельности Луцкого Православного Крестовоздвиженского братства за 1893-1894 год // Волынские епархиальные ведомости. 1895. №22. Часть официальная. С. 775-790.
12. Устав Луцкого Крестовоздвиженского Братства // Волынские епархиальные ведомости. 1899. №33. Часть официальная. С.859-862.

Оксана Алешина

Национальный университет «Острожская академия»,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Организационные основы и культурно-образовательная деятельность Луцкого православного братства во второй половине XIX – начале XX в.

Аннотация. *Статья посвящена анализу организационных принципов и функционирования Луцкого православного церковного братства у Волынской губернии. Раскрыты направления и основные достижения деятельности братства в культурной и просветительской сферах. В целом члены братства проводили просветительскую работу с целью поднятия религиозно-морального и культурного уровня местного населения. Выяснено роль церковного братства и его вклад в религиозную и культурно-общественную жизнь г. Луцка и Волынской губернии во второй половине XIX в.*

Ключевые слова: православное братство, Луцк, просветительная деятельность, библиотека, церковно-приходская школа, Волынская губерния.

ABSTRACT

Oksana Alioshyna

The National University of Ostroh Academy,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Organizational fundamentals and cultural and educational activities of the Lutsk orthodox fraternity in the second half of the XIX – early XX centuries.

The article is devoted analysis of organizational principles and functioning of Lutsk fraternity in the Volhynia province. The restoration of Orthodox fraternities in the 19th century has become an important stage in church and religious life not only in the Volyn province, but also in the Russian Empire in general. The situation with Orthodox church was difficult, and therefore the Orthodox fraternities relied on an important role in the struggle against other denominations and the establishment of the Orthodox faith. Among the orthodox fraternities founded on the territory of Volyn province in the 19th century, an important role belong to the Lutsk orthodox fraternity. It arose due to the active participation of representatives of the ukrainian community and a large part of the orthodox clergy of the city. The church fraternity carried out its work in two main directions – educational and charitable. Members of the fraternity conducted educational work to raise the religious, moral and cultural level of the local population. During the 1890-1891s, implementing the educational goal, the members of the fraternity organized the holding of folk reading on religious-historical subjects. They hoped that the relevant readings would have religious and moral influence on the local population and, in addition, would contribute to strengthening the people's minds in an inextricable connection with other parts of the Russian Empire. The main achievements of the Lutsk fraternity in the cultural and educational spheres were the establishment of a church parish school, the opening of a bookstore and library, the organization of courses for adults. The work carried out by the fraternity made a significant contribution to the religious, cultural and social life of not only Lutsk, but also other villages of the Volyn province in the second half of the XIX century.

Keys words: orthodox fraternity, Lutsk, the elucidative activity, library, church parish school, the Volyn province.

REFERENCES:

1. Volyns'kyi krayeznavchyy muzey (dali VKM). ДМ 23867.
2. VKM. ДМ 23868.
3. VKM. ДМ 23869.
4. Izvlecheniye iz ustavu Luts'kogo Pravoslavnogo Krestovozdvizhenskogo bratstva (s dopolneniyem k ustavu ot 3 maya 1892 g.) // Volynskiye yeparkhial'niye vedomosti. 1894. №7. Chast' neoffitsial'naya. S. 214-215.
5. Levitsky O. Luts'kaya starina. Kiev: Tip. Imperator. Un-ta sv. Vladimira, 1891. 38 s.
6. Ot Luts'kogo Pravoslavnogo Krestovozdvizhenskogo Bratstva // Volynskiye yeparkhial'niye vedomosti. 1894. №7. Chast' neoffitsial'naya. S. 209-218.
7. Otchet o deyatel'nosti Luts'kogo Pravoslavnogo Krestovozdvizhenskogo bratstva za 1908-1909 g. Lutsr, 1909. 20 s.
8. Otchet o deyatel'nosti Luts'kogo Pravoslavnogo Krestovozdvizhenskogo bratstva za 1889-1890 bratskiy god // Volynskiye yeparkhial'niye vedomosti. 1891. №7. Chast' offitsial'naya. S. 239-260.
9. Otchet o deyatel'nosti Luts'kogo Pravoslavnogo Krestovozdvizhenskogo bratstva za 1891-92 god // Volynskiye yeparkhial'niye vedomosti. 1893. №22. Chast' neoffitsial'naya. S. 644-653.
10. Otchet o deyatel'nosti Luts'kogo Pravoslavnogo Krestovozdvizhenskogo bratstva za 1892-1893 god // Volynskiye yeparkhial'niye vedomosti. 1894. №1-2. Chast' neoffitsial'naya. S. 4-9.
11. Otchet o deyatel'nosti Luts'kogo Pravoslavnogo Krestovozdvizhenskogo bratstva za 1892-1893 god // Volynskiye yeparkhial'niye vedomosti. 1895. №22. Chast' offitsial'naya. S. 775-790.
12. Ustav Luts'kogo Krestovozdvizhenskogo bratstva // Volynskiye yeparkhial'niye vedomosti. 1899. №33. Chast' offitsial'naya. S. 859-862.

Статтю подано до редколегії 22.01.2018 р.

Роль чорносотенців у загостренні міжетнічних та міжконфесійних взаємовідносин на Волині у 1906 – 1916 рр.

Анотація. У статті проаналізовано роль чорносотенців у загостренні міжнаціональних та міжконфесійних взаємовідносин у Волинській губернії на початку ХХ ст. Визначено роль Російської православної церкви у розбудові чорносотенного руху в досліджуваний період. З'ясовано, що така діяльність чорносотенців проводилася у контексті тогочасної політики імперської влади та була спрямована на відверту дискримінацію представників інших етнічних груп та конфесій, що в свою чергу сприяло ускладненню й так далеко непростих міжетнічних взаємовідносин у краї.

Ключові слова: Волинь, протестанти, римо-католики, чорносотенці, православне духовенство, євреї.

Актуальність статті зумовлена необхідністю неупередженого аналізу міжетнічних та міжконфесійних взаємовідносин у Волинській губернії на початку ХХ ст. та визначення ролі Союзу руського народу в їх ускладненні.

Мета статті полягає в об'єктивному дослідженні ролі чорносотенців та православного духовенства у загостренні міжетнічних та міжконфесійних взаємовідносин на Волині у 1906 – 1916 рр.

Вплив чорносотенців на ускладнення міжнаціональних та міжконфесійних взаємовідносин на Волині частково досліджено у працях О. Буравського [1], І. В. Омелянчука [13], І. А. Опрі [14], Н.О. Щербак [22], та інших дослідників.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Волинській губернії спостерігалось ускладнення міжетнічних та міжконфесійних взаємовідносин, що було зумовлено рядом причин, насамперед політикою органів імперської влади.

На початку ХХ ст. у краї проживали представники різних етнічних груп населення. Українці як представники титульної нації становили більшість населення губернії, другими були євреї, третіми – поляки, четвертими – німецькі колоністи, а росіяни лише – п'ятими. Важливим фактором, який впливав на ситуацію в краї, стало зростання чисельності римо-католиків і протестантів, що відбувалося не лише за рахунок міграції населення, аде й внаслідок переходу частини православних до римо-католицької церкви чи прийняття ними протестантизму.

Значна кількість євреїв на Волині пояснюється наявністю штучно створеної імперськими урядами «смуги осілости» для євреїв, до якої входила й Правобережна Україна.

Станом на 1 січня 1910 р. у Російській імперії проживало понад 163 млн. осіб, у тому числі близько 6 млн. іудеїв. Вони становили 3,9 % населення імперії. З них 95,6 % проживало у «смузі осілости», і тут вони становили 11,6 % населення [13, с. 77]. Органи влади, проводячи свою дискримінаційну політику відносно євреїв, наприкінці ХІХ ст. прийняли низку обмежувальних законів, відповідно до яких іудеям заборонялося селитися у сільській місцевості навіть у «смузі осілости». Це призвело до ще більшого зосередження євреїв у містах та містечках [22, с. 26]. В результаті у деяких повітових центрах Волині євреї становили понад 70 % населення. Євреї володіли значними торговельними підприємствами, становили більшість ремісників краю і тому відігравали важливу роль у розвитку економічного потенціалу регіону, що зумовлювало їх значний вплив у краї. Це викликало в органів імперської влади неабияке роздратування.

На початку ХХ ст. на Волині зростає чисельність протестантських громад. Значною мірою це було спричинено указом Миколи II «Про зміцнення начал віротерпимості» від 17 квітня 1905 р. та маніфестом 17 жовтня 1905 р. Ці документи узаконили та легалізували діяльність протестантських церков в імперії [8, с. 243]. За свідченням Волинського губернатора, станом на 1906 р. у Волинській губернії налічувалося «близько 14 000 сектантів». Більшість із – них близько 8 тис. осіб – «були німцями за походженням» [3, с. 175].

Така ситуація пояснюється ще й тим, що багато парафіяльних священників, ставилися до своїх обов'язків формально, обмежувалися відправленням богослужінь у храмах і збором «добровільних подаянь» з парафіян за виконання церковних обрядів. Плату за них визначали самі священниками на власний розсуд, часом це було обтяжливим для парафіян [20, с. 21].

Кризові явища у православній церкві стали чинником, який вплинув на погіршення взаємовідносин між віруючими та священниками. Останні поєднували обов'язки духовної особи та державного службовця, не завжди приділяли належну увагу парафіянам. Частина парафіян відповідала тим самим, «лише формально зберігаючи статус православних віруючих».

Розчарування штовхало одних віруючих взагалі до заперечення релігійного світогляду, а інших – до зміни своєї конфесійної належності. Багатьох селян у протестантських громадах приваблював демократизм цих об'єднань. В них віруючі мали право голосу у вирішенні важливих питань внутрішнього життя громади, обирали її керівні органи й могли бути самі обраними [14 с. 10-11]. На початку ХХ ст. більшість протестантів Волині складала німецькі колоністи, однак поступово зростала кількість протестантів-українців, що негативно позначалося на іміджі Російської православної церкви, яка вбачала у поширенні протестантських віровчень загрозу своєму домінуванню.

Після 1905 р. у Російській імперії почала стрімко зростати кількість римо-католиків. Так, за період з 1905 по 1909 рр. з православ'я у католицизм перейшло 233 тис. осіб. Однак у державі не було конфесійного рівноправ'я, влада як і раніше утискувала римо-католиків [1, с.143].

Таким чином, на Волині ситуація у сфері міжетнічних та міжконфесійних взаємовідносин на початку ХХ ст. ускладнилася. Зростання кількості протестантів та католиків зустрічало протидію не лише з боку РПЦ, але й з боку органів адміністративної влади. Традиційно негативне ставлення до іудеїв знаходило свій вияв у внутрішній політиці влади, яка робила усе можливе, щоб дискримінувати представників даної етнічної групи.

Одним із активних провідників урядової політики на Волині на початку ХХ ст. був Союз руського народу (СРН), утворений восени 1905 р. у Петербурзі. До складу цього чорносотенного політичного угруповання незабаром увійшли більшість російських монархічних організацій. Ідеологами чорносотенного руху на Волині стали представники православного духовенства.

Центром пропаганди чорносотенних поглядів була Почаївська Лавра, а її архімандрит Віталій став лідером місцевих чорносотенців. З 1 по 8 жовтня 1906 р. у Києві відбувся III Всеросійський з'їзд «російських людей», участь у роботі, якого взяли не лише керівники СРН, а й значна частина духовенства, зокрема, Київський митрополит Флавіан, архієпископ Житомирський і Волинський Антоній, Почаївську Лавру представляв архімандрит Віталій. Серед резолюцій з'їзду зазначалася необхідність «Влаштування бюро для друку патріотичної літератури, видання книг, брошур, періодичних пресових органів і поширення їх серед населення». Окрема увага була звернута на необхідність «Підготовки народних ходаків», які мали розповсюджувати серед населення «праві погляди на поточні події» та сприяти утворенню місцевих осередків СРН [21, с. 3-4].

Отже, чорносотенці у своїй діяльності важливу роль відводили виданню своїх пропагандистських видань та підготовці осіб з метою розповсюдження серед населення ідеології організації та створення її нових осередків.

Незабаром такі заходи дали бажаний результат. Волинь стала одним із форпостів чорносотенного руху в імперії, а до лав СРН належало понад 100 тис. осіб. У друкарні Почаївської Лаври було надруковано десятки тисяч брошур, в яких не лише пропагувалася ідеологія російського чорносотенного монархічного руху, а й висувалися безпідставні звинувачення представникам інших етнічних груп, конфесій, насамперед полякам, євреям та протестантам. Рупором пропаганди поглядів чорносотенців у краї став «Почаївський листок», який видавався у Почаївській лаврі. Аналіз цього та інших тогочасних видань дасть змогу об'єктивно проаналізувати роль РПЦ та чорносотенців у розпалюванні міжетнічного та міжконфесійного протистояння в краї на початку ХХ ст.

Перебуваючи на позиціях беззаперечної підтримки російського самодержавства, члени СРН стояли на позиції, що всі «істинні росіяни» мали залишатися прибічниками самодержавства [9, с. 2], а депутати Думи мусили сприяти посиленню влади імператора [4, с. 2]. Окрім цього, вони вважали місцевих жителів «росіянами», а не українцями, а представників інших етнічних груп на сторінках своїх пресових органів називали «іногородцями». Їх навіть не бентежив той факт, що на Волині впродовж багатьох століть проживали поляки, євреї. Чорносотенці докладали величезних зусиль для їх дискредитації. Саме цій меті було присвячено цілий цикл статей на сторінках їх пресових органів.

У циклі антипольських статей чорносотенці піддавали безпідставній критиці не лише діяльність польських економічних структур, але й обґрунтовували точку зору, що римо-католицька церква порушувала церковні канони.

В одній із публікацій йшлося, що група польських землевласників Південно-Західного краю після введенням земського положення 14 березня 1911 р., зазнавши поразки на виборах до повітових і губерньського земств, почала докласти значних зусиль для здобуття впливів у громадських організаціях, «в яких можна проявити свої національні й сепаратистські тенденції й відтіснити російських землевласників». Їх звинувачували в тому, що вони планували створити свої кредитні установи, виношували плани відкриття в Києві «товариства взаємного кредиту» для землевласників Південно-Західного краю. Відокремленість поляків, на думку чорносотенців, знаходила свій прояв у тому, що польські адвокати та лікарі утворили свої осередки, до яких «не допускають росіян» [16, с. 8-9]. В іншій статті заявлялося, що католицизм «штурмує Росію»,

але католики оминали «армію країни, яку хочуть поневолити», та «церкву нашу, яка могла б дати їм відсіч», а проводили свою роботу серед селян, співпрацювали з «сектантами», що «всюди католицизм іде, зневажаючи тих, до кого він іде», що католицькі ксьондзи намагалися навернути у свою віру тих, «хто не знає куди повернути голову» [19, с. 4-7].

Як бачимо, католиків звинувачували в тому, що вони намагалися поневолити імперію. Абсурдність цих звинувачень полягала у тому, що саме римо-католики зазнавали утисків з боку імперської влади, а чорносотенці намагалися у своїх публікаціях вдало використовувати упереджене ставлення українських селян до поміщиків-поляків.

Різно негативно, відверто вороже вони ставилися до тих, хто сприяв переходу православних до римо-католицької церкви. Так, в одній із публікацій ішлося, що поляк-адвокат з Шепетівки Б. Каменський намагався навернути у католицьку віру родину Співінських-Чайковських. Серед аргументів, які при цьому використовував, був той, що за умови зміни родиною своєї конфесійної належності батько родини міг одержати високооплачувану роботу у фільварку місцевого польського магната. Однак, останні залишилися православними. Автор статті радив даному адвокату покинути населений пункт в якому він мешкав [15, с. 26].

Звинувачуючи польського адвоката автор статті не навів жодного вагомого факту. Очевидно при написанні своєї статті він свідомо перекручував дійсність, оскільки в той період частина православних добровільно змінювала свою конфесійну належність і ставала римо-католиками.

Таким чином, автори публікацій подібного змісту намагалися довести, що римо-католики прагнули будь-якими способами збільшити кількість своїх одновірців у краї. В іншій статті стверджувалося, що «Польський фанатизм і непереможне бажання придушувати росіян» змушували польську шляхту і ксьондзів діяти «не панськими шляхами», а «шляхом розбою» [14, с. 8].

На початку Першої світової війни, незважаючи на складність російсько-польських взаємовідносин у краї та антипольську пропаганду, частина польських поміщиків та ксьондзів звернулися до волинського губернатора М. А. Мельникова з проханням відправити Верховному головнокомандувачу російської армією телеграму, в якій вони виражали надію, що імперія переможе у війні й відбудеться «примирення братніх народів» [2, с. 2]. Однак, незважаючи на таку заяву й участь частини поляків-волинців у боях, тиск з боку чорносотенців на католиків не зменшувався. Вони й надалі продовжували активну антипольську пропаганду.

Негативне ставлення до іудеїв з боку російської влади яскраво виразилося у відвертій юдофобській пропаганді чорносотенців на Волині. Найактивніше в цьому напрямку діяв Почаївський відділ СРН. Практично у кожному номері «Почаївського листка» друкувалися антиєврейські статті. Зокрема, в одній із них стверджувалося, що вороги російської держави спрямували свої зусилля на «отруєння юнацтва», намагаючись взяти у свої руки його виховання та «наповнити всю атмосферу російського життя отрутою безвір'я, анархізму»; що євреї, «захопивши в свої руки пресу, каламутять світ, влаштовують революції». На переконання автора, саме євреї у цьому напрямі діяли відкрито, однак, поки народ остаточно не спокусили «наші вороги іудеї й масони, вороги сектанти, поки він не покинув Церкву, доти ще не все втрачено, ще є надія на порятунок» [17, с. 7-8]. В другій частині статті як один із дієвих рецептів позбавлення впливів євреїв на молодь пропонувалося звернутися до імператора з проханням скасувати маніфести від 17 квітня 1905 р. і 17 жовтня 1905 р. та посилити контроль за друкованими виданнями шляхом введення суворої цензури, на законодавчому рівні закріпити положення, що «вся преса має бути суворо права, православна». У випадку, якщо яке-небудь видання наслідатиметься друкувати «антипатріотичні чи антиморальні» статті то воно мало бути негайно заборонене, а його власники покарані [18, с. 7-8].

Таким чином, автор статей у чорносотенному виданні звинувачував іудеїв у тому, що вони негативно впливають на молодь, проводять антидержавну пропаганду. Як дієвий механізм «протидії» цьому пропонувалося посилити цензуру й заборонити всі видання крім монархічних.

Реалізуючи свою юдофобську політику, чорносотенці намагалися звинуватити іудеїв і в тому, що вони скоювали ритуальні вбивства християн. З цього приводу відмічалось, що «Більшість висловлюють думку, яка вже висвітлюється в пресі, що єврейська «маца» недейсна, коли в ній немає християнської крові, й тому простий люд вважає за гріх її вживати», інакше мовляв, як пояснити, що «час від часу знаходять знекровлених християнських дітей». І далі: «ми бажаємо отримати думку від компетентних осіб і спростування від євреїв» [5, с. 21-22]. На сторінках чорносотенної преси євреїв неодноразово звинувачували у ритуальних убивствах християн, але жодного доказу так і не було наведено що свідчить, про абсурдність подібних звинувачень.

Окрім антипольської та антиєврейської пропаганди чорносотенці проводили й активну антипротестантську діяльність. Більшість протестантів Волині складали німецькі колоністи, до яких імперська влада ставилася упереджено, і це значно полегшувало роботу СРН. На сторінках

.....
чорносотенної преси було опубліковано низку статей, спрямованих проти протестантів. В одній із них увага зосереджувалася на тому, що співробітників православних місій, які протидіяли поширенню протестантизму, їх опоненти на сторінках своїх пресових органів «зображали зазвичай чорносотенцями, крайніми реакціонерами та людиноненависниками» [10, с. 5-7]. В другій частині статті ішлося, що М. Гордієнко з Чернігівської губернії стверджувала, нібито її чоловік В. Гордієнко, який був членом «секти адвентистів сьомого дня» і «вважав себе святим і безгрішним», знущався над нею та дітьми, щоб вони також стали «сектантами», а далі за те, що дружина відмовилася змінити свою конфесійну належність, він її так побив, що «православні відпливали водою» [11, с. 3-4].

Особливою різкістю статті подібного змісту відзначалися під час Першої світової війни. В одній із них стверджувалося, що завбачливі німці в Російській імперії створили собі якщо не армію, «то досить великий загін союзників, можливо й несвідомих, серед чистокровних російських людей – сектантів»; ще готуючись до війни, впродовж десятиліть не лише «будували фортеці, збільшували армію, стратегічні залізниці, не лише переміщували масу німців-колоністів до нас у Росію, але й нас, росіян, задумали обробити з цією метою» шляхом поширення серед неосвічених селян свого неправдивого протестантського вчення [6, с. 2-5].

В іншій статті відзначалося, що німецькі колоністи сполохані тим, що у Південному краї не зможуть існувати розкидані по ньому «маленькі німецькі держави». Нині заможні колоністи розпочали виявляти «патріотизм». Але, відповідно до позиції автора статті, він виявлявся у тому, що найбагатші поселенці жертвували «гроші на народні потреби», дали лише кілька непридатних дитячих ліжок для лазаретів. Найбільше автор обурювався тим, що «німці, й не лише колоністи» просили владу замінити свої німецькі прізвища на російські. Ними це робилося свідомо, щоб «загубитися в російському натовпі, прикрити свою німецьку душу російською маскою» [12, с. 8].

Отже, як бачимо, чорносотенці на сторінках свого пресового органу займали яскраво виражену антипротестантську позицію. Вони обстоювали точку зору, що поширення в регіоні протестантських течій є результатом «підривної діяльності німців». І знову ж таки автори публікації не спромоглися навести жодного доказу на підтвердження таких звинувачень, а окремі факти про негативну діяльність протестантів, опубліковані у волинських пресових органах СРН, стосувалася подій в інших губерніях і цілком імовірно, були вигадані авторами.

Таким чином, активна цілеспрямована діяльність чорносотенців на Волині сприяла ускладненню міжетнічних та міжконфесійних взаємовідносин у регіоні, що негативно позначалося на суспільно-політичному житті краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Буравський О. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII –початок ХХ ст.). Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. 452 с.
2. Выражение Волинскими поляками верноподданнических чувств // Волинская жизнь. 1914. 17 августа.
3. Жилюк С. І., Бойко В. Є. Релігійна політика царизму на Волині (1793 – 1917 рр.). Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010. – 228 с.
4. Какой наказ дать от Волинского православного народа Волинским русским депутатам // Волинская жизнь. 1907. 28 января.
5. К вопросу о ритуальных убийствах // Почаевский листок. 1913. 27 апреля.
6. Корнеев А. Война штунда // Почаевский листок. 1915. 18 марта.
7. Латино-польская нетерпимость тайных и явных иезуитов // Почаевский листок. 1913. 15 января.
8. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні. – Львів : «Просвіта», 1995. 350 с.
9. Москвич Х. В. Новогодний разговор с чорносотенцем // Волинская жизнь. 1907. 18 января.
10. Народный гнев против воинствующего «нововерия» и сектантское засилье // Почаевский листок. 1914. 12 марта.
11. Народный гнев против воинствующего «нововерия» и сектантское засилье // Почаевский листок. 1914. 18 марта.
12. Немецкие колонии // Почаевский листок. 1915. 3 февраля.
13. Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904 – 1914 гг.). К. : НИУРО, 2000. 168 с.
14. Опря І. А. Становище та діяльність пізньопротестантських громад Правобережної України (1900 – 1917 рр.) : автореф. дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01. Київ, 2006. 20 с.
15. Польский адвокат в роли совратителя в католичество // Почаевский листок. – 1911. 20 августа.
16. Поляки в Юго-западном крае // Почаевский листок. 1912. 25 января.

17. Путь к спасению от жидовского засилья // Почаевский листок. 1914. 7 февраля.
18. Путь к спасению от жидовского засилья // Почаевский листок. 1914. 15 февраля.
19. Розанов В. Россия и папство // Почаевский листок. 1914. 31 января.
20. Савинский С. И. История русско-украинского баптизма. Одесса : Одесская Богословская семинария, «Богомыслие», 1995. 128 с.
21. Съезд русских людей // Волынская жизнь. – 1906. 10 октября.
22. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. : автореф. дис. ... д-ра істор. Наук: 07.00.01. Київ, 2006. 38 с.

Ярослав Цецик

Национальный университет водного хозяйства и природопользования,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Роль черносотенцев в обострении межэтнических и межконфессиональных взаимоотношений на Волыни в 1906 - 1916 гг.

***Аннотация.** В статье проанализирована роль черносотенцев в обострении межнациональных и межконфессиональных взаимоотношений в Волынской губернии в начале XX в. Определена роль Русской православной церкви в развитии черносотенного движения в исследуемый период. Выяснено, что такая деятельность черносотенцев проводилась в контексте тогдашней политики имперской власти и была направлена на откровенную дискриминацию представителей других этнических групп и конфессий, что в свою очередь способствовало усложнению и так далеко непростых межэтнических взаимоотношений в крае.*

***Ключевые слова:** Волынь, протестанты, католики, черносотенцы, православное духовенство, евреи.*

ABSTRACT

Yaroslav Tsetsyk

National University of Water Management and Nature Management
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

The role of the Black Hundreds in exacerbating interethnic and interconfessional relationships in Volhynia in 1906-1916.

The article analyzes the role of the Black Hundreds in complicating interethnic and interconfessional relationships in the Volyn province at the beginning of the 20th century. On the basis of impartial research of materials of periodicals, the role of the Russian Orthodox Church in the development of the Black-Hundred movement in the studied period was determined. After all, the growth of the number of Protestants and Roman Catholics negatively affected the image of the Orthodox Church, which was supported by the authorities of imperial power, therefore, and she was actively involved and discriminated against. It was clarified that such activities of the Black Hundreds were carried out in the context of the imperial government's policy of that time, and was aimed at outright discrimination against representatives of other ethnic groups and denominations, which, in turn, contributed to the complication of the so-far not simple interethnic relations in the region.

Despite the squall of groundless accusations that were published on the pages of the Black-Hundred publications, neither the imperial authorities nor the Black Hundreds at that time failed to provoke a clear ethnic-political confrontation in Volhynia, but these processes found their expression in the future, but their activities negatively affected the socio- the political situation in the region and contributed to the exacerbation of the interethnic confrontation that was deliberately provoked by the authorities of the imperial authorities. These far-sighted plans of the Russian government had a very specific aim to carry out a series of measures aimed at Russification of the region, and those ethnic groups that opposed it and preserved their national identity to discredit in the eyes of the general population.

As a result, this contributed to the intensification of interethnic and interdenominational relations in the region, which adversely affected the socio-political development of the region.

Keywords: Volyn, Protestants, Roman Catholics, Black Hundreds, Orthodox clergy, Jews.

REFERENCES:

1. Buravs'kyy O. Rymo-katolyts'ka tserkva na Pravoberezhnyi Ukrayini (kinets' XXVIII –pochatok XX st.). Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2013. 452 s.
2. Vyrazhenie Volynskimi polyakami vernopoddannicheskikh chuvstv // Volynskaya zhizn. 1914. 17 avgusta.
3. Zhylyuk S. I., Boyko V. Ye. Relihiyna polityka tsaryzmu na Volyni (1793 – 1917 rr.). Ostroh : Vyd-vo Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya», 2010. – 228 s.
4. Kakoy nakaz dat ot Volynskogo pravoslavnogo naroda Volynskim russkim deputatam // Volynskaya zhizn. 1907. 28 yanvarya.
5. K voprosu o ritualnykh ubiystvakh // Pochaevskiy listok. 1913. 27 aprelya.
6. Korneev A. Voyna shtunda // Pochaevskiy listok. 1915. 18 marta.
7. Latino-polskaya neterpimost taynykh i yavnykh iezuitov // Pochaevskiy listok. 1913. 15 yanvarya.
8. Lyubashchenko V. Istoriya protestantyzmu v Ukrayini. – L'viv : «Prosvita», 1995. 350 s.
9. Moskvich Kh. V. Novogodniy razgovor s chernosotentsem // Volynskaya zhizn. 1907. 18 yanvarya.
10. Narodnyy gnev protiv voinstvuyushchego «novoveriya» i sektantskoe zasile // Pochaevskiy listok. 1914. 12 marta.
11. Narodnyy gnev protiv voinstvuyushchego «novoveriya» i sektantskoe zasile // Pochaevskiy listok. 1914. 18 marta.
12. Nemetskie kolonii // Pochaevskiy listok. 1915. 3 fevralya.
13. Omelyanchuk I. V. Chernosotennoe dvizhenie na territorii Ukrainy (1904 – 1914 gg.). K. : NIURO, 2000. 168 s.
14. Oprya I. A. Stanovyshche ta diyal'nist' pizn'oprotellant-s'kykh hromad Pravoberezhnoyi Ukrayiny (1900 – 1917 rr.) : avtoref. dys. ... kandydata istor. nauk: 07.00.01. Kyiv, 2006. 20 s.
15. Polskiy advokat v roli sovratitelya v katolichestvo // Pochaevskiy listok. – 1911. 20 avgusta.
16. Polyaki v Yugo-zapadnom krae // Pochaevskiy listok. 1912. 25 yanvarya.
17. Put k spaseniyu ot zhidovskogo zasilya // Pochaevskiy listok. 1914. 7 fevralya.
18. Put k spaseniyu ot zhidovskogo zasilya // Pochaevskiy listok. 1914. 15 fevralya.
19. Rozanov V. Rossiya i papstvo // Pochaevskiy listok. 1914. 31 yanvarya.
20. Savinskiy S. I. Istoriya russko-ukrainskogo baptizma. Odessa : Odesskaya Bogoslovskaya seminariya, «Bogomyслиe», 1995. 128 s.
21. Sezd russkikh lyudey // Volynskaya zhizn. – 1906. 10 oktyabrya.
22. Shcherbak N. O. Osoblyvosti natsional'noyi polityky rosiys'koho uryadu na Pravoberezhnyi Ukrayini naprykintsi KhVIII – na pochatku KhKh st. : avtoref. dys. ... d-ra istor. Nauk: 07.00.01. Kyiv, 2006. 38 s.

Статтю подано до редколегії 1.02.2018 р.

УДК 94 (477) (092)

Юрій Поліщук

Чигиринський економіко-правовий коледж Уманського національного університету садівництва, викладач (Україна)

Мирон Кордуба та Археографічна комісія НТШ: співпраця на початку ХХ ст.

Анотація. Стаття присвячена з'ясуванню особливостей співпраці М. Кордуби з Археографічною комісією НТШ на початку ХХ ст. Досліджено, що в цей час учений готував до друку том «Жерел до історії України-Руси», присвячений дипломатичній діяльності Б. Хмельницького. Зроблено висновок про вагомість внеску М. Кордуби до української історіографії доби національного відродження.

Ключові слова: М. Кордуба, М. Грушевський, Археографічна комісія НТШ, «Жерела до історії України-Руси», козацька археографія.

Кордубіана – один із найбільш динамічних напрямків сучасної української біографістики. Завдяки активному зверненню дослідників до різноманітних аспектів творчої спадщини видатного представника львівської історичної школи Михайла Грушевського, на сьогодні значною мірою реконструйовано його інтелектуальний життєпис. Водночас всебічний історіографічний пошук виявляє дедалі нові виміри творчої особистості Мирона Кордуби, котрі наразі не потрапили в поле зору його біографів. У нашій розвідці хочемо привернути увагу

кордубознавців до малознаної археографічної спадщини галицького історика в період його творчого становлення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Метою статті є з'ясування особливостей співпраці М. Кордуби з Археографічною комісією Наукового товариства імені Шевченка на початку ХХ ст.

Формування Кордуби-археографа відбулося під впливом М. Грушевського. Безпосереднім поштовхом до археографічних пошуків молодого тоді вченого стала ініціатива його вчителя по виданню джерел української козаччини, що було визначено пріоритетним напрямком створеної в січні 1896 р. Археографічної комісії НТШ (далі – АК НТШ). Вже на початку ХХ ст. львівський професор ініціював обговорення проекту козацької археографії, в центрі якого перебувала доба народної революції. На відміну від своїх попередників (М. Костомарова, М. Іванішева, В. Антоновича та ін.), М. Грушевський бачив необхідною передумовою успіху свого проекту колективний археографічний пошук. Згідно такого підходу, кожен з учасників проекту отримував для опрацювання певний період козацької епохи, до якого проводив пошук і копіювання документів в архівах Західної та Східної Європи. Вперше М. Грушевський про це згадав на засіданні Археографічної комісії ще 2 листопада 1904 р. У протоколі з цього приводу йдеться: «Комісія нараджувалася над пропозицією проф. Грушевського видати кодекс матеріалів до історії козаччини збірними силами і постановлено скликати анкету для з'організованя систематичної акції в архівальних студіях» [4, с. 9]. Вдруге до цієї теми голова НТШ звернувся за півроку: 20 квітня 1905 р. на засіданні АК було обговорено практичний аспект організації археографічних подорожей у справі зібрання корпусу актів до історії козаччини [5, с. 24].

Відбуті консультації з українськими археографами були підсумовані на засіданні АК НТШ 1 листопада 1905 р., де М. Грушевський у спеціальній «Записці» обґрунтував проект планомірного пошуку, копіювання та видання документів до історії козаччини [6, с. 18]. У згаданій «Записці» М. Грушевський насамперед підніс актуальність свого проекту для поступу національної історіографії [3, с. 19]. Ця актуальність полягала в тому, що опубліковані на той час археографічні збірки – чи то українські (наприклад, М. Костомарова та Київської археографічної комісії), чи то російські та польські, мають здебільшого фрагментарний характер і уможливають реконструювати лише поодинокі аспекти козацького минулого. З огляду на це, наголошує М. Грушевський, АК НТШ має «моральний обов'язок» приділити спеціальну увагу цій ділянці, тим більше, що завдяки його цілеспрямованим зусиллям сформовано молоду генерацію українських археографів. При цьому доба козаччини, наголошує засновник львівської школи, постійно перебувала у центрі його уваги на його науковому семінарі. У результаті було виховано «не менше десятка молодих людей відповідно вправлених в історичну й археографічну методу».

Визначаючи археографічні пріоритети, М. Грушевський наголосив, що корпус документів повинен охоплювати період від останньої чверті ХVІ ст. до середини ХVІІІ ст. У ньому планувалося представити джерела, котрі б проливали світло не лише на популярні у той час ділянки козацької історії (насамперед, військову і дипломатичну), але й документи для вивчення «козаччини як явища соціально-національного, продукта економічних і суспільно-політичних обставин, далі – козацької організації й управи та відносин під козацьким режимом» [3, с. 19]. Окреслив М. Грушевський також логістику запропонованого проекту. Згідно його плану, працю необхідно поділити за хронологією та групами архівів. З огляду на це, підсумував голова НТШ, необхідно визначати як завдання поодиноким археографам виявлення та копіювання документів певного періоду з його подальшою публікацією в томах археографічної серії «Жерела до історії України-Руси».

Для реалізації цього важливого для українознавства проекту М. Грушевський залучив, насамперед, представників своєї львівської школи. Враховуючи багаторічні зацікавлення М. Кордуби українською козаччиною та зібраний ним уже чималий джерельний матеріал, М. Грушевський визначив учневі за завдання пошук, опрацювання та видання документів, котрі висвітлювали добу Хмельниччини.

Своєрідністю співпраці М. Кордуби з АК НТШ було те, що, на відміну від інших колег по львівській школі, він тривалий час не формалізував своєї участі в проекті козацької археографії, перебуваючи в ролі запрошеного співробітника. Ще одна важлива особливість полягала в тому, що, працюючи професором гімназії у Чернівцях, М. Кордуба не мав можливості безпосереднього контакту з учителем для обговорення різнопланових аспектів реалізованого проекту. Таке обговорення відбувалося листовно, що дає нам унікальну можливість зазирнути до творчої лабораторії як всього проекту козацької археографії, так і, що більш важливо, відтворити процес становлення Кордуби-археографа.

Вперше про свої знахідки документів до історії Хмельниччини М. Кордуба згадує в листі до вчителя з Відня ще у червні 1897 р. [1, с. 123]. Потім спостерігаємо кількарічне тимчасове затишшя в його археографічній праці, викликане різкою зміною життєвих обставин, а саме переїздом до Чернівців і пов'язаного з цим надміру педагогічної праці. Тож не дивно, що

археографічна тематика в листуванні молодого та досвідченого вчених знову виринає лише в середині 1900-х років, але з того часу стає одним із найбільш поширених сюжетів їхнього епістолярію аж до московського заслання М. Грушевського на початку 1930-х років.

Привичайвшись до викладацької праці в чернівецькій гімназії, М. Кордуба в 1906 р. взяв річну відпустку для поновлення активних археографічних пошуків. Насамперед він вирушив опрацьовувати вже знані з часів студентства віденські архіви. З його листів до М. Грушевського ми дізнаємося, що вчений зосередився на дослідженні фондів найбільшого за обсягом колекцій та найрізноманітнішого за складом Державного архіву Австрії. Особливу увагу чернівецького історика привернули документи Відділу актових матеріалів, Відділу рукописів і Відділу угорських актів.

Також молодий учений працював у заснованому в 1801 р. ерцгерцогом Карлом Воєнному архіві, де була зібрана найбільша в Австро-Угорській імперії колекція документів мілітарного характеру. Звітуючись учителю про проведену працю, М. Кордуба писав: «Вже місяць з окладом працюю в тутешнім Staats-Archiv і за той час успів переглянути і поробити потрібні виписки з відділу Hungarica за роки 1648-1660 і Polonica за роки 1656 і 1657. Відділ Hungarica тут дуже скупо заступлений – до згаданого часу всего 3 фасцикули, за то Polonica дуже богата, так що кожний місяць має окремих фасцикул. Остає ще дальша часть Polonica, Turcica і венеціянські Dispacci. Досі найшов дві нові справи, а саме посольство від Фердинанда III до Хмельницького [...] і посередництво Австрії між Польщею і Ракоцим 1657 р. [...] При тім все, що найдеся цікавішого до козаків, копіюю в звістній Вам ціли» [1, с. 179].

Ще більш докладно про свої знахідки у віденських архівах М. Кордуба інформував колегу по львівській школі Степана Томашівського. З неприхованим захопленням від різноманітності українки в місцевих архівах він пише: «Як бачите, все ще сиджу у Відни. Материял до Ракоция тут такий великий, що прийдеться остати до кінця марта. Особливо багато цікавого материялу находжу у відділі «Turcica», а саме в реляціях австрійського посла Ренігера з Царгороду, та в Dispacci Germanici венетійських агентів. Се одинокий спомин з часів, коли Венетия належала до Австрії, що велика частина тамошнього дипломатичного архіву остала у Відни. Відсіля думаю їхати прямо до Букарешту» [21, арк. 13 зв.]. Поряд із цим, чернівецький учений згадав у листі наявність у віденських архівах матеріалів до доби Хмельниччини – «материял до сеї справи дуже багатий та інтересний».

По вичерпанню віденських архівів, М. Кордуба зацікавився багатими на українку російськими столичними колекціями. Знаючи, що М. Грушевський ще зі студентських часів був добре обізнаний із особливостями відкладених там документів, учений просить учителя про пораду: «Як довідуюся тут, Високоповажний пан Професор дістали відпустку і вибираються до Москви і Петербурга. Коли так, то я просив би при тій нагоді розвідати, чи є в тамтошних архівах материял з тих часів і до тієї справи і дати мені знати» [1, с. 180]. Ствердна відповідь М. Грушевського та фінансова допомога НТШ переконали молодого вченого у потребі археографічної подорожі до імперії Романових.

У Москві М. Кордуба перебував протягом вересня-грудня 1907 р., опрацьовуючи колекції Архіву міністерства іноземних справ і Рум'янцевського музею. Про цей період свого життя він залишив цікаві газетні дописи, в яких навів влучні характеристики місцевої української громади [17]. Московські архіви також принесли М. Кордубі багато незнаного джерельного матеріалу. У листах до львівських колег він писав: «В архіві найшов незнані досі акти до зносин Ракоция з царем А. Михайловичем, важні і до козаччини з послідніх місяців перед смертю Хмельницького. Тепер переглядаю акти з польського архіву, котрий таки є тут, як я догадувався [...]. Богато тут цікавого до подій з 1653 р.» [21, арк. 15 зв.].

Зібраний у віденських, львівських та московських архівах розлогий джерельний матеріал багатьма європейськими мовами вчений упорядкував протягом першої половини 1908 р. і запропонував свій проект АК НТШ як черговий том археографічної серії «Жерела до історії України-Руси». Пропозиція чернівецького педагога була схвально сприйнята співробітниками комісії та головою Товариства. Про це вперше було згадано в протоколі засідання АК НТШ від 22 червня 1908 р.: «Др. Мир. Кордуба предложив плян збірки матеріялів до Хмельниччини. Постановлено надрукувати як XI т. «Жерел до історії України-Руси»» [7, с. 18].

Підготовка скопійованих документів до друку забрала в М. Кордуби доволі багато часу – другу половину 1908 р. і практично цілий 1909 р. Причин цього було декілька: обтяжливість учительських обов'язків; наявність документів багатьма мовами; розлогість зібраного матеріалу, котрий неможливо було опублікувати в одному томі, тож довелося менш важливі документи передавати у вигляді анотацій (ексцерптів). Ці проблеми М. Кордуба змалював у листі до вчителя: «[...] Хотячи вдоволити Вашому бажанню видати акта до Хмельниччини, забрався я ще з початком вересня до сего діла. [...] Потім став лагодити самі ж акта з видання, що було доволі скомпліковане, бо я не беручи в рахубу сего видавництва переписував акта на обі сторони паперу, сильно скорочував і таке подібне, так що майже все приходилося переписувати наново.

При італійських актах мусів взивати помочи одного тутейшого італійця, бо мав подекуди сумніви, щодо поправности відпису (італійську мову знаю доволі слабо). Тепер дійшов до лютого 1654 і маю приготованих до друку 330 чисел, які виповнили би 270-280 сторінок друку» [1, с. 184].

Довелося М. Кордубі також полагоджувати й численні суто технічні проблеми. Наприклад, документи до доби Хмельниччини в рамках реалізації проекту козацької археографії копіював також інший представник львівської школи Степан Томашівський. При цьому колеги по школі домовилися про розподіл тематики – галицький учений видавав документи до внутрішньої політики Хмельницького, а його буковинський колега фокусувався на матеріалах, що висвітлювали дипломатичну діяльність гетьмана. Втім, такий розподіл виявився проблемним у випадку видання актів, котрі висвітлювали польсько-козацькі відносини в добу Хмельниччини. Чернівецький учений між документами, котрі характеризують зовнішню політику гетьмана, планував видати також кілька актів, які, як вважав його львівський колега, характеризували внутрішні відносини у тогочасній польській державі, а отже належать до кола його археографічних пріоритетів. Відчуваючи ніяковість ситуації, М. Кордуба пояснює вчителю: «В останнім листі зробив мені Томашівський закид, що між актами до заграничних зносин Хмельницького випечатав також кілька, що відносяться до внутрішніх зносин (Польща – Хмельницький), так приміром універсал Яна Казимира до черни, до Забужського і так подобне. Таких актів у мене не багацько, всего 3 або 4. Вправді перед трома роками говорив мені Том [ашівський], що хоче видати збірку актів до істор [ії] польсько-козацьких зносин за Хм [ельницько]го, щось в роді acta interna, але не маючи ніякої звістки від сього часу, щоби він справді щось такого приготовлював, я пустив до друку і тих кілька актів, що мав їх у себе, не думаючи нікому влазити в капусту, а просто тому, що вважав їх інтересними. Впрочім, на мою думку, за Хмельниччини годі робити різку границю між acta externa і interna [...]» [1, с. 193-194].

Поладнавши численні проблеми, восени 1909 р. М. Кордуба склав готовий рукопис тому документів у друкарні НТШ. Це знайшло відбиття в офіційній документації АК НТШ – у протоколі засідання комісії від 21 листопада 1909 р. йшлося: «Проф. М. Грушевський [...] повідомляє також, що й другої серії видань комісії, «Жерел», вповні приготовано вже до друку том дипломатичних матеріалів до часів Б. Хмельницького, приладжений дром М. Кордубою [...]» [8, с. 17]. А 9 лютого 1910 р. на засіданні АК НТШ збірці М. Кордуби було визначено конкретну нумерацію тому в серії «Жерела до історії України-Руси»: «Визначено друкувати їх як XII т. «Жерел»» [9, с. 19].

Втім, попри полагодження всіх формальностей і наявність рукопису, друк укладеного М. Кордубою тому затягнувся аж на два роки. У протоколах АК НТШ неодноразово слухалося питання про стан друку книги чернівецького вченого [10, с. 13; 11, с. 15]. У його листах до голови НТШ неодноразово зустрічаємо нарікання на працівників друкарні Товариства [1, с. 189]. Врешті, наприкінці 1911 р. збірка укладених М. Кордубою документів побачила світ, а 21 лютого 1912 р. на засіданні АК НТШ було «принято до відомости, що XII т. «Жерел» вийшов уже з друку» [12, с. 13]. Відзначимо, що за час видання тому «Жерел» М. Кордуба врешті формалізував свою співпрацю з АК НТШ – 28 червня 1911 р. його було обрано дійсним членом комісії [11, с. 16].

Укладений М. Кордубою том «Жерел до історії України-Руси» містив документи, опубліковані відповідно до тогочасних археографічних вимог, котрі були розроблені головою АК НТШ та після докладного обговорення прийняті для всіх документальних видань Товариства. Як з'ясували дослідники, Грушевський-археограф обстоював принцип точного передавання змісту оригіналів, включно з очевидними помилками, котрі мали обумовлюватися у критичному апараті до видання. За наявності кількох варіантів документу, всі різночитання повинні були докладно обумовлюватися в підрядкових посиланнях. Також увага зверталася на особливості тексту – наявність маргіналій, закреслень, зміни почерку тощо [2; 15]. Обумовлювався текст, написаний на полях, зверталася увага на форму подачі матеріалу – таблицна чи рядкова. Пропущені слова та частини слів, поновлені за змістом, подавалися в круглих дужках. У разі не прочитання тексту ставилися крапки. Публікаціям джерел передували змістовні наукові розвідки, котрі базувалися, головним чином, на включених у том документах. Звертає на себе увагу культура наукового апарату серії «Жерела до історії України-Руси», а також висока якість показчиків – географічного та іменного, котрі значно полегшували роботу з документальним масивом. Ці принципи М. Грушевський прищеплював і своїм львівським учням, котрі спільно з ним закладали міцний джерельний фундамент під українську науку [18, с. 70-76].

Цілковито щойно згаданих засад археографічної праці та архітектоніки компонування матеріалу дотримувався і М. Кордуба. Виданий ним том складався з «Переднього слова», розлогої розвідки «Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV», властиво актового корпусу (602 документи у повнотекстовому чи анотаційному вигляді) та іменного, географічного й етнографічного показчиків. У передмові автор змальовував генезу появи своєї збірки документів про зовнішню політику Богдана Хмельницького, вказавши, що поштовх його

праці дали пошуки матеріалів про взаємини козацького гетьмана з семигородським князем Юрієм II Ракоці. З огляду на це, пояснює чернівецький археограф, значна частина опублікованих у томі документів стосується з'ясування ролі цього князя супроти козаків і Польщі [13, с. V]. Далі М. Кордуба стисло охарактеризував евристичний потенціал використаних архівних колекцій (Державний та Військовий архіви у Відні, бібліотека Оссолінських у Львові, Архів міністерства закордонних справ у Москві), а також окреслив специфіку походження наведених документів.

Окрему увагу видавець присвятив поясненню логіки публікації джерел у повнотекстовому чи анотаційному варіантах. «Бажаючи подати як найбільше різнородного матеріалу, ми мусли сильно скорочувати поодинокі акти, бо в противнім разі із отсего тому вирости би безпотрібно 2-3 томи, – вказав М. Кордуба. – Се вчинили ми тому, що історична вага багатьох актів лежить не так в дослівнім тексті, як радше в їх змісті» [13, с. VI]. Насамкінець археограф окреслив власну публікаторську методику: «Правопись задержана всюди така, яка в рукописах, з виїмкою німецьких текстів, котрі по взору німецьких видавництв видані сучасною правописю, однак зі задержанєм всіх прикмет мови. Умисні пропуски означуємо точками, пропуски, які повстали із-за ушкодження самої рукописи, або невиразного письма, точками в скобці [...]. При кожнім акті замічуємо йно рід [...], тому що акти видаємо в скороченнях, не додаємо окремих регестів» [13, с. VI].

Археографічний рівень виконаної М. Кордубою роботи був доволі прихильно зустрінутий українською критикою. На працю чернівецького вченого стислою рецензією відгукнувся його колега по львівській школі Іван Крип'якевич. Оглядач насамперед окреслив важливість видання для докладного з'ясування міжнародної політики гетьмана та показав його унікальність, порівняно з уже відомими російськими та польськими документальними збірками [14, с. 583]. З огляду на це, аргументовано підсумував оглядач, рецензоване видання є вагомим внеском до компендіуму козацької археографії.

Значно критичніше до здійсненого М. Кордубою археографічного видання поставилися польські вчені. Пояснюється це тим, що опубліковані чернівецьким дослідником джерела доводили суб'єктність козацької держави в її зовнішній політиці. Натомість тогочасні польські козакознавці вперто ігнорували цей факт, вказуючи на декоративність інституцій держави Богдана Хмельницького. Власне, з цих позицій нове археографічне видання прорецензував знаний польський україніст, запеклий опонент плеканої М. Грушевським історіографічної традиції Францішек Равіта-Гавронський [19]. Акцентуючи на руйнівному впливі козацької революції на долю Речі Посполитої, він зауважив тенденційність підбраного учнем М. Грушевського джерельного матеріалу. Наслідком такої «тенденції», на переконання Ф. Равіта-Гавронського, є подекуди цілком хибна реконструкція представлених М. Кордубою польсько-українських взаємин [17]. Тож не дивує порада, котру рецензент дає польському читачеві, – скептично ставитися до видань АК НТШ, повністю ігноруючи українську інтерпретацію подій козацької історії.

Так, саме на злам XIX-XX ст. припадає період стрімкого становлення М. Кордуби як археографа. Творчо засвоївши досвід львівського українознавчого та віденського історіографічного осередків, молодий учений сформувався як талановитий джерелознавець. Свідченням цього стали його активні пошуки у віденських, львівських та московських архівах, котрі принесли поважні знахідки для української гуманістики. Найбільше у той час М. Кордуба спричинився до збагачення джерельних підстав козацької доби, що визнавалася його вчителем М. Грушевським за поворотний пункт національної історії. Віднайдені та видані ним на високому археографічному рівні документи уможливили всебічну реконструкцію, як самим М. Кордубою, так і його сучасниками, закордонної політики Б. Хмельницького. До козакознавчої археографічної спадщини вченого із вдячністю звертаються й дослідники нашого часу [20, с. 54, 62, 313].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби / Упорядник, автор вступних розділів і наукового коментаря Олег Купчинський. Львів: 2016. 422 с.
2. Владига О. М. Михайло Грушевський – голова Археографічної комісії НТШ // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. XVI. Дрогобич: Коло, 2012. С. 283-294.
3. Грушевський М. Записка предложена археографічній комісії проф. Грушевським в справі видання корпусу матеріалів до історії козащини / Михайло Грушевський // Хроніка НТШ. Львів: 1905. Ч. 24. С. 19-21.
4. Засідання археографічної комісії / Засідання секцій і комісій // Хроніка НТШ. Львів: 1904. Ч. 20. – С. 8-10.
5. Засідання археографічної комісії / Засідання комісій // Хроніка НТШ. Львів: 1905. Ч. 22. С. 22-24.

6. Засідання археографічної комісії / Засідання комісій // Хроніка НТШ. Львів: 1905. Ч. 24. С. 17-18.
7. Засідання археографічної комісії / Засідання комісій // Хроніка НТШ. Львів: 1908. Ч. 35. С. 17-18.
8. Засідання археографічної комісії / Засідання комісій // Хроніка НТШ. Львів: 1909. Ч. 40. С. 17-18.
9. Засідання археографічної комісії / Засідання комісій // Хроніка НТШ. Львів: 1910. Ч. 42. С. 17-19.
10. Засідання археографічної комісії / Засідання комісій // Хроніка НТШ. Львів: 1910. Ч. 44. С. 11-13.
11. Засідання археографічної комісії / Засідання комісій // Хроніка НТШ. Львів: 1911. Ч. 47. С. 14-15.
12. Засідання археографічної комісії / Засідання комісій // Хроніка НТШ. Львів: 1912. Ч. 50. С. 12-13.
13. Кордуба М. Передне слово / Мирон Кордуба // Матеріали до історії української козаччини / заг. ред. М. Грушевський. Львів: 1911. (Жерела до історії України-Руси, Т.12). Т. 5: Акти до Хмельниччини (1648-1657) / зібрав і видав М. Кордуба. Львів: [б.в.], 1911. С. III-XV.
14. Крип'якевич І.: Матеріали до історії української козаччини / заг. ред. М. Грушевський. Львів: 1911 / зібрав і видав М. Кордуба. Львів: [б.в.], 1911. 545 с. // ЛНВ. 1912. Кн. 4. С. 583.
15. Кулаковський П. Михайло Грушевський як дослідник Руської (Волинської) метрики // Український історик. 1998. Т. XXXV. С. 166-171.
16. Михайлович М. [Кордуба М.]. Лист з Москви / Мирон Кордуба // Діло. 1907. Ч. 249. С. 2-3; Ч. 250. С. 2; Ч. 258. С. 2; Ч. 268. С. 2.
17. Rawita-Gawroński Fr.: Żereła do historii Ukrainy-Rusi. T. VI. Lwów 1913 [...] / Fr. Rawita-Gawroński // Kwartalnik Historyczny. Lwów: 1915. S. 358-365.
18. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. С. 70-76.
19. Тельвак В. Грушевська Францішка Равіти-Гавронського // Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies. Lublin: 2013. Volume IV. S. 244-251.
20. Федорук Я. О. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 623 с.
21. ЦДІАУЛ. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 170. На 143 арк.

Юрій Полищук

Чигиринский экономико-правовой колледж Уманского национального университета садоводства, преподаватель (Украина)

Мирон Кордуба и Археографическая комиссия НТШ: сотрудничество в начале XX в.

Аннотация. Статья посвящена выяснению особенностей сотрудничества М. Кордубы с Археографической комиссией НТШ в начале XX в. Исследовано, что в это время ученый готовил к печати том «Жерел до історії України-Руси», посвященный дипломатической деятельности Б. Хмельницкого. Сделан вывод о существенном вкладе М. Кордубы в украинскую историографию периода национального возрождения.

Ключевые слова: М. Кордуба, М. Грушевский, Археографическая комиссия НТШ, «Жерела до історії України-Руси», казацкая археография.

ABSTRACT

Yurii Polischuk

Chyhyryn college of economics and law of Uman national university of horticulture, teacher (Ukraine)

Myron Korduba and the Archeographic Commission of the NTSh: cooperation in the early XX-th century.

The purpose of the article is to find out the features of M. Kordub's cooperation with the Archeographical Commission of the Taras Shevchenko Scientific Society (AK NTSh) at the beginning of the 20th century.

The formation of the Korduba-Archaeologist occurred under the influence of M. Hrushevsky. The initiative of his teacher was an immediate impetus for the archaeological searches of a young scientist to publish the sources of the Ukrainian Cossacks, which were identified as a priority direction created in January 1896 by the Archeographical Commission of the NTSh. Including the long-term M. Korduba's interest in the Ukrainian Cossacks and the already considerable source material he had gathered, M. Hrushevsky identified the student's task to find, process and publish the documents which were covering the Khmelnytsky era.

The peculiarity of M. Korduba's collaboration with AK NTSh was that, unlike the other colleagues at the school of Lviv, for a long time he did not formalize his participation in the project of the Cossack archeology, being in the role of a guest lecturer. Another important feature was that, when he was working as a professor at a gymnasium in Chernivtsi, M. Korduba didn't have the possibility of direct contact with the teacher to discuss the various aspects of the realized project. This discussion took place in writing, which gives us an unique opportunity to look into the creative laboratory as a whole project of the Cossack archaeography, and, more importantly, to recreate the process of becoming Korduba-Archaeologist.

As a result of the painstaking study of the Viennese, Lviv and Moscow archives, during the first half of 1908 M. Korduba made arrangements and proposed his project to AK NTSh as another part of the archeographic series «Zherela to the History of Ukraine-Rus».

Key words: M. Korduba, M. Hrushevsky, Archeographical Commission of NTSh, «Zherela to the History of Ukraine-Rus», the Cossack archeography.

REFERENCES:

1. Vzaiemne lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho ta Myrona Korduby/ Uporiadnyk, avtor vstupnykh rozdiliv i naukovoho komentaria Oleh Kupchynskiy. Lviv: 2016. 422 s.
2. Vladyha O. M. Mykhailo Hrushevskiy – holova Arkheohrafichnoi komisii NTSh // Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk. Vyp. KhVI. Drohobych: Kolo, 2012. S. 283-294.
3. Hrushevskiy M. Zapyska predlozheniia arkheohrafichnii komisii prof. Hrushevskym v spravi vydannia korpusu materialiv do istorii kozachchyny/ Mykhailo Hrushevskiy // Khronika NTSh. Lviv: 1905. Ch. 24. S. 19-21.
4. Zasedania arkheohrafichnoi komisii / Zasedania sektsii i komisii // Khronika NTSh. Lviv: 1904. Ch. 20. S. 8-10.
5. Zasedania arkheohrafichnoi komisii / Zasedania komisii // Khronika NTSh. Lviv: 1905. Ch. 22. S. 22-24.
6. Zasedania arkheohrafichnoi komisii / Zasedania komisii // Khronika NTSh. Lviv: 1905. Ch. 24. S. 17-18.
7. Zasedania arkheohrafichnoi komisii / Zasedania komisii // Khronika NTSh. Lviv: 1908. Ch. 35. S. 17-18.
8. Zasedania arkheohrafichnoi komisii / Zasedania komisii // Khronika NTSh. Lviv: 1909. Ch. 40. S. 17-18.
9. Zasedania arkheohrafichnoi komisii / Zasedania komisii // Khronika NTSh. Lviv: 1910. Ch. 42. – S. 17-19.
10. Zasedania arkheohrafichnoi komisii / Zasedania komisii // Khronika NTSh. Lviv: 1910. Ch. 44. S. 11-13.
11. Zasedania arkheohrafichnoi komisii / Zasedania komisii // Khronika NTSh. – Lviv: 1911. Ch. 47. S. 14-15.
12. Zasedania arkheohrafichnoi komisii / Zasedania komisii // Khronika NTSh. – Lviv: 1912. Ch. 50. S. 12-13.
13. Korduba M. Peredne slovo / Myron Korduba // Materialy do istorii ukrainskoi kozachchyny / zah. red. M. Hrushevskiy. Lviv: 1911. (Zherela do istorii Ukrainy-Rusy; T.12). T. 5: Akty do Khmelnychchyny (1648-1657) / zibrav i vydav M. Korduba. Lviv: [b.v.], 1911. S. III-XV.
14. Krypyakevych I.: Materialy do istorii ukrainskoi kozachchyny / zah. red. M. Hrushevskiy. Lviv: 1911 / zibrav i vydav M. Korduba. Lviv: [b.v.], 1911. 545 s. // LNV. 1912. Kn. 4. S. 583.
15. Kulakovskiy P. Mykhailo Hrushevskiy yak doslidnyk Ruskoi (Volynskoi) metryky // Ukrainskyi istoryk. 1998. T. XXXV. S. 166-171.
16. Mykhailovych M. [Korduba M.]. Lyst z Moskvy / Myron Korduba // Dilo. 1907. Ch. 249. S. 2-3; Ch. 250. S. 2; Ch. 258. S. 2; Ch. 268. S. 2.
17. Rawita-Gawroński Fr.: Żerela do historii Ukrainy-Rusi. T. VI. Lwów 1913 [...] / Fr. Rawita-Gawroński // Kwartalnik Historyczny. Lwów, 1915. S. 358-365.
18. Telvak V., Pedych V. Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho. Lviv: Svit, 2016. S. 70-76.

19. Telvak Vitalii, Telvak Viktoriia. Hrushevskiana Frantsishka Ravity-Havrnskoho // Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies. Lublin: 2013. Volume IV. S. 244-251.

20. Fedoruk Ya. O. Vilenskyi dohovir 1656 roku: Skhidnoievropeiska kryza i Ukraina u seredyni XVII stolittia. K.: Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2011. 623 s.

21. TsDIAUL. F. 368. Op. 1. Spr. 170. Na 143 ark.

Статтю подано до редколегії 15.02.2018 р.

УДК 94(477)

Анатолій Завальнюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат мистецтвознавства, професор (Україна)

Духовні твори М.Д. Леонтовича

Анотація. У статті розглядаються основні жанри релігійних хорових творів видатного українського композитора М.Д.Леонтовича. Зокрема такі, як старовинні піснеспіви, релігійні колядки, псалми і канти, хірувільські пісні та «Літургія Іоанна Златоустого». У цих творах композитор демонструє мелодичну спорідненість народного мелосу з високопрофесійними авторськими оригінальними, поліфонічними, духовними творами. В усіх видах церковного піснеспіву М.Леонтович проявив себе як неперевершений майстер жанру та свою громадянську відданість національній духовній музиці. Створені композитором церковні твори вирізняються високою досконалістю і художністю, залишаються взірцем для наступних композиторів у написанні української духовної музики.

Ключові слова: літургія, кант, поліфонічний стиль, контрапункт, поліфонія, музичний речитатив, мелос, хірувільський піснеспів.

Микола Леонтович уже на початку ХХ століття був відомий у світі, як автор геніальних хорових мініатур, створених на основі фольклорних джерел. Проте в подальшому ідеологічне табу утаємничувало значну частину його творчості – духовну музику, якою він захоплювався ще з кінця ХІХ століття під час навчання у Кам'янець-Подільській семінарії. Рання інтерес до духовної музики пояснюється тим, що майбутній композитор зростав в атмосфері релігійної обрядовості, церковного піснеспіву та багатого фольклорного середовища. Глибинні витoki духовно-культурницьких традицій роду Леонтовичів сягають ще початку ХVІІІ століття. Отже, Микола Леонтович генетично успадкував музичну даровитість та прагнення до творчості на царині світської та церковної професійної музики.

Впродовж усього навчання та педагогічної діяльності, він постійно займався самоосвітою. Це поїздки під час літніх канікул у 1903-1904 рр. до музичних навчальних класів Петербурзької хорової капели під керівництвом композиторів і теоретиків С. Бармотіна, О. Пузаревського та інших. Там Леонтович поповнював музично-теоретичні знання, вивчав твори церковної музики М. Березовського, Д. Бортнянського, О. Архангельського, класичну поліфонію тощо. Підсумком цих консультацій було успішно екстерно складені іспити з найвищою оцінкою та присвоєння Леонтовичу управлінням Придворної капели звання регента високого рівня у 1904 році.

З прикрістю мусимо констатувати, що високо майстерна, досконала духовна спадщина Леонтовича більше півстоліття була заборонена як до наукового вивчення, так і до виконання хоровими колективами. Прихильникам таланту Миколи Леонтовича була невідома майже половина його творчого спадку. Лише окремі зразки духовних творів зберігалися у приватних архівах, деяких церковних бібліотеках, а також в архіві композитора, який знаходиться у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського АН Академії наук України. У той час як закордоном широко звучали окремі твори у церквах діаспори, українці, що жили в інших країнах, добре знали деякі церковні твори Леонтовича, які сам композитор передавав у вигляді переписування, або у вигляді гектографічних відбитків. Доступу до рукописів Леонтовича регенти з інших країн не мали, через що багато духовних творів залишалися невідомими.

Ще змалку Леонтович, знаходячись під впливом пісенного побуту українського села, де постійно звучали колядки та щедрівки християнського циклу, канти і псалми, інші релігійні пісні, що традиційно виконувалися впродовж століть, захоплювали молодого композитора. Ці піснеспіви шліфувалися, видозмінювалися у середовищі місцевих співацьких фольклорних традицій і, по суті, втрачали елементи догматики і схоластики, якими їх наділяла специфіка

церковних уставів. Таким чином, «наближені» до народу побожні піснеспіви ставали самобутніми виразниками народних прагнень, переживань і настроїв. Саме ця щирість і душевність давніх пісень приваблювала майбутнього композитора, стала визначальним фактором у подальшій його творчості.

Першими спробами гармонізації старовинних піснеспівів «Світе тихий», «Нині отпущаєши», «Да возрадуються» були зроблені у 1906-1909 роках. Два останні були написані на Поділлі, коли композитор працював в Тульчині викладачем співу в Єпархіальному жіночому училищі. Це були роки активної самоосвіти, пошуку фахівців для занять з композиції. У 1909 році Леонтович здійснює поїздку до Москви для знайомства з Сергієм Танєєвим і за його рекомендацією 7 березня 1909 року починає заняття по контрапункту, аналізу форм та композиції з Боліславом Яворським. Співпраця з Б. Яворським продовжувалась з деякими перервами, до 1919 року, коли Леонтовича було запрошено Яворським на посаду викладача Народної консерваторії у Києві.

Проживаючи майже все свідоме життя на рідному Поділлі, серед народних та релігійних піснеспівів, Леонтович найперше зосередив свою увагу на колядках і щедрівках, інших піснеспівах, що були найближчими до народних мелодій, котрим він присвятив усе своє творче життя. У роботі над церковними жанрами він використовував як народні інтонації, так і канонічні наспіви, що побутували в Українській Православній церкві, а також писав оригінальні гармонізації у стилі національної духовної музики. Так, наприклад, колядка «Що то за предиво» мелодією і текстом близька до його народних гармонізацій тульчинського періоду. Хоч зовнішньо вона наближається до його стилю аранжування – горизонтальним голосоведенням, підголосковою фактурою, мелодичною самостійністю, контрастністю між строфами та ін. Усе це дає підстави вважати цю колядку високопрофесійним оригінальним твором автора.

Більш світла за колоритом колядка «Дивная новина». Тут Леонтович подає партитуру у гомофонно-гармонічному стилі, ближче до традицій культових творів. Рухові голосів характерні терцеві ходи, що притаманні як народному співу, так і духовним кантовим творам. Оригінальна мелодія колядки подається у формі діалогу. Імітаційний вступ хорових партій є свідченням досконалого поліфонічного мислення Леонтовича. Наступне проведення теми композитор виклав у зміненому фактурному вигляді, що характерно для його творів куплетно-варіаційної форми.

Яскравіше куплетно-варіаційна форма проявляється у колядці «Пречистая Діва». Тут автор на початку користується хорально-акордовим викладенням голосів, не затіняючи при цьому імітації в окремих голосах. В останніх строфах динамічне наростання досягається поєднанням хоральності з шестиголосною поліфонією, що викликає відчуття піднесеної святкової урочистості.

Найбільш вдалими, емоційно світлими і радісними вважаються колядки «У нашому дворі» та «Небо і земля». Перша продовжує традиції акордової гармонізації, але виділяється колоритним зіставленням окремих партій з хоровим tutti. У «Небо і земля», так само як і в попередній, переважає гомофонно-гармонічний виклад, хоч автор прагнув урізноманітнити його барвистими зіставленнями різних груп хору й різних регістрів. Спершу спокійний, дещо оповідний рух чвертками. Починаючи з десятого такту – мовби передзвін.

Колядки «Як на річці» та «По горах-горах» складені композитором у гомофонно-гармонічній манері, оскільки походження цих мелодій, як за змістом так і за музично-стильовими ознаками, тісно пов'язане із простими культовими піснями, що виконувалися як у церкві парафіянами – так і у побуті.

У колядці «Зібралися вражі сили» як у драматичній виставі епічного характеру композитор змальовує живі біблійні сцени, використовуючи при цьому різні фактурні прийоми, поєднуючи гомофонно-гармонічне та народно підголоскове викладення партитури.

Підсумовуючи короткий огляд колядок, відзначимо оригінальне поєднання в них фольклорних витоків з багатогранною професійною майстерністю Миколи Леонтовича.

Природну близькість до колядок виявляють кілька псалмів і кантів (частково взяті композитором зі збірки «Ліра і її мотиви» відомого фольклориста П. Демуцького). Це, передусім, зумовлюється їх змістом («набожні піснеспіви»). У тих зразках проступають і певні відміни від колядок, спричинені типом фольклорних творів і специфікою їх побутування. Адже основними виконавцями кантів і псалмів були лірники-сліпці, що, безумовно, відбилосся на характері мелодій. Співали їх в уповільненому, з елементами декламаційності, темпі, з «тягучим» супроводом ліри. Ця обставина також справила певний вплив на гармонізації. Коли кант «Од Івана» ще близький до звичайних аранжувань (світлий колорит, акордовий виклад, спроби усамостійнення голосів), то вже «Через поле широкее» справляє дещо інше враження. У ньому, як і в попередньому творі, опрацьовано один куплет. Але головну увагу композитор приділив мелодії-соло – дещо сумній, заглибленій, повною мірою відстороненій. А каданс вже нагадує ліру з її квінтовим бурдоном. Ще яскравіше це проступає у канті «Потоп», в основу якого

.....
покладено біблійну оповідь про кару Господню, наслану на людей за їх «гріхи». Мелодія псалму спокійна, витримана й виважена. Старовина й легендарність спричинили містичність її звучання. Як і в попередніх творах, Леонтович дбайливо повів себе з наспівом, що його виконує сопрано-соло на тлі витриманих квінт альтів і тенорів. У невеликій хоровій кінцівці (в акордовому викладі) спостерігається спорадична поява сьомого ступеню, що підкреслює старовинність і певну епічність музики. Не малу роль у цьому відіграє поетичний текст, заснований на народній трансформації давньої української книжної мови.

Псалом «Ой горе мені» автор гармонізував для чоловічого хору (два варіанти куплету). При цьому обидва вони різняться між собою певною індивідуалізацією голосів. Кінцеве ж звучання обох варіантів подане на порожніх квінтах, як і в канті «Через поле широкее».

Проте центральне місце в духовній спадщині Леонтовича посіли аранжування старовинних піснеспівів. Усе життя Микола Дмитрович цікавився православними громадами різних місцевостей, а через те і розмаїттям традиційних мелодій, які впродовж століть склалися у тих або інших парафіях. Українська церква була тісно пов'язана з народним побутом, звичаями та обрядами, багато з яких виникли ще задовго до офіційного прийняття християнства, і особливо з народною музикою. У процесі розвитку візантійських музичних засад, вони все тісніше входили в контакт з фольклорними мелодіями (інтонаційною лексикою, ладовими особливостями, ритмом і метром), внаслідок чого і сформувався самобутній національний стиль культового співу.

Певна відокремленість регіонів, а також парафій, зумовила появу ряду мовби відмінних канонічних наспівів, які, проте, заснувалися на близькій (по суті традиційній) інтонаційній лексиці. Це й спричинило ту обставину, що Леонтович зважив на згадане розмаїття і відтворив його у власній творчості, подавши по кілька ідентичних за функціональною природою піснеспівів.

До числа ранніх аранжувань Миколи Дмитровича належить «Світе тихий», що викликала інтерес не одного композитора. Ще не володіючи достатнім творчим досвідом, Леонтович підійшов до проблеми опрацювання з традиційною міркою, виробленою його попередниками. Фактура твору акордова, гармонія позначена класичною ясністю, дещо мало відчутні нововведення, чим так прославилися пізніші хори цього автора. Однак уже й тут спостерігається певна тенденція до самостійності голосів. У такому ж плані подано інший піснеспів з такою ж назвою. «Ангел вопієше» (два твори), «Нині отпускаєши» (також два) – зразки церковного речитативу-мовлення. Причому в другому хорі «Нині отпускаєши» варто відзначити своєрідний хід рівнобіжними тризвуками (кінцівки п'ятого та передостаннього тактів), що, як можна було гадати, запозичені з українського народного багатоголосся. Проте, як здається, походження їх інше. Скоріше всього вони – своєрідний відсвіт давніх традицій національної церковної музики і, зокрема, нагадують наспіви Києво-Печерської лаври. До зразків хорового речитативу можна віднести також «Царю небесний», «Бог Господь», «Спаси, Господи», «Тебе Бога хвалим» та інші. А за типові гармонізації (але з достатньо вираженим індивідуальним голосоведенням) треба вважати «Дивное ім'я Твоє», «Многая літа» й інші.

Цілий розділ в духовній спадщині Леонтовича становить серія «Херувимських», які у церковній музиці посідають важливе місце. Про це можна судити хоч би з того, що жоден з українських авторів, які працювали у цій галузі, не обминув форму «Херувимської» (Д.Бортнянський, А.Ведель, М.Вербицький, К.Стеценко, О.Кошиць, Я.Степовий). Микола Дмитрович написав близько десяти «Херувимських». А про те, що він користувався різними традиційними наспівами, свідчать інтонаційні, ритмічні й тональні відмінності (хоч в основі багатьох лежить певний мелодичний «кістяк»). З цього і випливає, що у своїй праці композитор не мав на увазі якусь лише одну парафію.

Кожна з «Херувимських» складена на напівпрозорий текст, що якоюсь мірою ускладнювало їх звичну структурну організацію, у вокальній музиці, як відомо, тісно пов'язану з поетичними строфами й повторюваністю окремих словесних фрагментів. Поряд з тим, той чи інший композитор не відчував скутості заданими ритмами й метричними вимірами в розгортанні мелодичного руху й цілої музичної побудови.

Невеличка за розмірами перша «Херувимська» (соль мажор) – «класична» за звучанням чотириголосна гармонізація з чітко визначеними горизонтальними мелодичними лініями. Природно, що за фактурою вона акордова, а за характером – світла, дещо піднесена.

Такі ж за розміром фа мінорна, соль мажорна (з дещо відмінним мелодичним «кістяком»), дорійська сі мінорна, де «кістяк» більш збережено, сі бемоль мажорна і, зрештою, «Заздравна» соль мажорна. У ряді їх автор дотримувалася уже вироблених принципів гармонізації, хоч з більшими або меншими відхиленнями в бік індивідуалізованого ведення голосів. Але й тут зустрічаються поліфонічні «Херувимські» з імітаційним вступом хорових партій (наприклад, фа мінорна). У ній традиційний наспів подано в уповільненому темпі. Він позначений вузьким

амбітусом, що нагадує знаменні мелодії (те ж саме і в сі бемоль мажорній, хоч вона ближча до звичайної гармонізації).

Проте, щодо способу викладення (він став значно ширшим), особливостей фактури, охоплення почуттів, виділяються ре мінорна, сі бемоль мажорна (спів починають сопрано), ще одна сі бемоль мажорна (починає увесь хор). Їх мелодії теж опираються на старовинні наспіви. Про гармонізації, в звичайному розумінні слова, в цьому випадку говорити не доводиться, бо у процесі праці Леонтович повністю підкорив виразність використаних мелодій власним творчим завданням, через що його композиції з повним правом можна вважати за оригінальні.

Зокрема, з цього погляду варто звернути увагу на «Херувимську» сі бемоль мажор (спів починають сопрано). Застосована у ній традиційна мелодія розлога й широкоплинна, асинхронна в русі, підкреслено оповідна. Виклад музики одразу ж набуває поліфонічного характеру, бо обидва голоси ведуть цілком самостійні мелодичні лінії. Одне з проведень наспіву оформлене автором як зразок класичного багатоголосся і нагадує фугатний принцип вступу кожної хорової партії.

Так само поліфонічні за будовою сі бемоль мажорна і соль мінорна «Херувимські». У вступі партій у другій (послідовно: тенори – сопрано – альт – баси) автор дотримувався своєрідного тембрового «перехрещення», що збагатило новими барвами звучання усю хорову масу. Тут, як і в ряді інших випадків, композитор застосував, поряд з імітаційними прийомами, засоби контрастного багатоголосся, чим значно наснажив фактуру цілого. Закінчення ж хору на домінанті ре мінору, мабуть, передбачає безпосередній перехід до іншого піснеспіву. Обидві згадані «Херувимські» (як і попередня) вільні за формою. Проте їх окремі структурні блоки ще можна визначити, зваживши на повторне (варіантне) проведення запозиченого традиційного наспіву.

Таким чином, в духовних творах Леонтовича широко використані мистецькі досягнення автора, яких він домігся у праці над народними мелодіями. Переважна більшість піснеспівів з'явилася в останні роки життя композитора, натхненного на мистецький подвиг історичними революційними подіями в Україні, що відкривали необмежені творчі можливості перед кожним композитором, письменником, живописцем, які щиро вірили у відродження рідної землі, її культури й національної державності.

Незважаючи на обмеження у часі, викликані громадськими, педагогічними й виконавськими (диригентськими) обов'язками, як також творчими справами, пов'язаними з опрацюванням народних мелодій і написанням хорів на слова українських поетів, Леонтович узявся за здійснення у церковній музиці широкого задуму – за написання «Літургії Іоанна Златоустого». Немає сумніву, що інтенсивна попередня робота Миколи Дмитровича в галузі самобутнього опрацювання духовних піснеспівів була своєрідною підготовкою до створення літургії.

Працюючи над нею, Леонтович, як видно, не ставив за мету подати цілну, продуману в деталях і драматургічно виважену композицію (на зразок літургій О. Кошиця, К. Стеценка, С. Рахманінова, П. Чайковського). Скоріше він думав про серію дрібних творів, призначених музично заповнити Службу Божу. Тому й структура цілого зумовлена будовою, функціональністю і смисловою специфікою текстової частини відправи. Композитор прагнув подати уступи, визначені віковою традицією, чим і слід пояснювати їх настроєве розмаїття.

Початкові частини літургії («Велика ектенія», «Благослови, душе моя, Господа», «Мала ектенія», «Слава Отцю і Сину») носять вступний характер і мовби вводять парафіян у спокійно-піднесений настрій усієї відправи. Вони підкреслено гармонічні, автор майже ніде не порушує акордового викладу. Певна самостійність голосоведення з'являється у піснеспіві «Єдинородний Сине», але без порушення загальної акордовості.

Виділяється щодо характеру «У царствії Твоїм» – розлогий речитатив соліста тенора, заснований на одноритмовому повторенні звуків ля–сі–до–дієз–ре. Спершу це можна кваліфікувати, як дещо одноманітне звучання (до того ж речитатив проголошується на тлі «довгих», витриманих акордів хору). Проте вслухавшись у нього, доречно дійти до висновку, що то молитовно-емоційне «налаштування» парафіян до сприйняття цілої служби.

У «Прийдіте поклонімося», як і в «Святий Боже», поступово накреслюється вільніше поведження композитора з голосоведенням. Він мовби замислюється над виразовим значенням кожної хорової партії і пробує реалізувати це у загальній фактурі п'єси. Надалі автор знову повертається до акордового викладу, мовби наголошуючи, що до молитви прилучаються усі віруючі.

У літургії не обійдено увагою і такий поширений зразок церковної музики, як «Херувимська». Їх Леонтович створив декілька. Вона також належить до типу гармонізацій, але акордовість і тут порушена вільним веденням голосів. За тему послужила одна з традиційних мелодій.

У тлумачення цілої служби Леонтович, мабуть, мав на меті ввести контрастуючі епізоди. За звучанням «Херувимська», як і більшість творів такого типу, світло молитовна. Структура її визначається кількарізним варіативним проведенням традиційної мелодії. Щоб темброво збагатити звучання, надати йому більшої різноманітності, автор провів наспів у виконанні то чоловічого, то змішаного хорів.

«Вірую!» – також одна з контрастних частин літургії. Вона збудована за тим же принципом, що й «У царстві Твоєму» – композитор застосував рівноритмовий речитатив (в основному баса), який проголошується з глибоким внутрішнім почуттям (майже протягом усієї п'єси на звуковій ре) на тлі «стоячих» акордів хору. Серед інших частин літургії «Вірую!» виділяється чистою молитовністю, безпосередністю звернення до Бога, поглибленою настроєністю і загостреною емоційною правдивістю. Спів ніби проймає найпотаємніші помисли людини, яка прийшла до Храму, щоб поспілкуватися з Богом. Характерну прикмету хорової партії становлять її репліки-поклики, мовби покликані стверджувати велике слово-гасло «Вірую!», а також поступове просування акордів угору, що також вельми гармонічно з внутрішньою експресією цілої п'єси.

«Отця і Сина», «Милість спокою» – невеликі, типово гомофонно-гармонічні емоційні розрядки після всеохоплюючого звучання «Вірую!». А вже «Достойно і правдиво» – поліфонічна п'єса з фугасним вступом голосів. Наступна ж «Свят, благословен» – знову акордова за фактурою, проте, з індивідуальним окресленням окремих партій хору. До того ж типу уступів належить «Тобі співаємо!». Певною звукообразальністю виділяється «Достойно є», що нагадує святковий церковний передзвін. При цьому композитор вдало відтворив гучність різних дзвонів – і більших і менших.

У подальшому викладенні дещо переважає контрастне багатоголосся. Досить часто виконуваний «Отче наш» створений автором у манері хорового речитативу. Можливо це також зумовлено безпосереднім зверненням до Всевишнього й розраховано на спів усіма парафіянами. Решта ж невеличких уступів літургії («І Духові твоєму», «Єдин свят, єдин Господь», «Хваліте Господа з небес», «Благословенний той», «Ми бачили світ»), як видно, розрахована на емоційну підтримку канонічних текстів, виголошуваних священнослужителями. Останні ж піснеспіви («Нехай повні будуть уста наші», «Нехай буде благословенне ім'я Господнє», «Слава Отцю і Синові») спокійно-урочисті за звучанням і, вочевидь, мають кінцевий характер щодо усієї літургії. Це й підкреслив автор повним (чотириголосним) викладенням.

Звісно, «Літургія Іоанна Златоустого» Миколи Леоновича як ціла серія виконувалася тільки в церкві під час урочистої відправи. Її можна також уявити у вигляді запису на магнітних та оптичних носіях. У звичайних умовах піснеспіви, що входять до її складу, часто потрапляють до програм концертних виступів хору у вигляді окремих п'єс і користуються незмінним успіхом у слухачів. А це і є найкраща атестація усієї музики твору.

У духовних піснеспівах, як і в літургії, Микола Дмитрович проявив себе зрілим майстром-художником, чудовим знавцем виконавських спроможностей хору. Композитор прекрасно відчував характер і красу його звучання. Тому всі духовні твори Леонтовича, передусім, вражають правдивістю відтворення думок і переживань як автора, так і численних слухачів (зокрема парафіян), на сприйняття яких він розраховував свою музику. Тут Микола Дмитрович виступив як митець, що вже досконально оволодів прийомами й засобами творчої праці над народними мелодіями (як щодо самобутніх аранжувань, так і вільного їх мистецького тлумачення) і переніс усе те в специфічну сферу церковної музики. Це проявилось у її стильовій визначеності і підкреслено народному звучанні.

«Літургія Іоанна Златоустого» М. Леоновича, як і його піснеспіви, спрямована на збагачення спеціального музичного реперуару національної автокефальної церкви. Тут композитор уповні проявив свій громадянський поклик та обов'язок, як і непересічні творчі здібності. Тільки трагічна загибель великого народного співця не дозволила йому повністю розкрити й розгорнути свою обдарованість і у сфері духовної української музики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Духовні хорові твори. / Упорядкування та вступна стаття В.Ф.Іванова. К.: Музична Україна, 1993. 125 с.
2. Корній Л.М. М.Д.Леонтович і його музична спадщина // Музичний архів М.Д.Леонтовича: каталог / НАН України, Нац. б-ка України ім. Вернадського, Ін-т рукопису; уклад.: Л.П.Корній, Є.С.Клименко; відп. ред. Л.А.Дубровіна. Київ, 1999.С. 3–13.
3. Завальнюк А.Ф. Микола Леонтович. Повне зібрання хорової та педагогічної спадщини: до 140-ї річниці від дня народження. Вінниця : Ніллан-ЛТД, 2017. 686, [2] с.
4. Яворський Б. Статті, воспоминания, переписка т.1 М., 1972, 624 с.

Анатолий Завальнюк

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат искусствоведения, профессор (Украина)

Духовные произведения М.Д. Леонтовича

Аннотация. В статье рассматриваются основные жанры религиозных хоровых произведений выдающегося украинского композитора М.Д.Леонтовича. В частности такие, как старинные песнопения, религиозные колядки, псалмы и канты, херувимские песни и «Литургия Иоанна Златоуста». В этих произведениях композитор демонстрирует мелодичное родство народного мелоса с высокопрофессиональными авторскими оригинальными, полифоническими, духовными произведениями. Во всех видах церковного песнопения М.Леонтович проявил себя как непревзойденный мастер жанра и свою гражданскую преданность национальной духовной музыке. Созданные композитором церковные произведения отличаются высоким совершенством и художественностью, остаются образцом для последующих композиторов в написании украинской духовной музыки.

Ключевые слова: литургия, кант, полифонический стиль, контрапункт, полифония, музыкальный речитатив, мелос, херувимские песнопение.

ABSTRACT

Anatoly Zavalniuc

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mikhail Kotsyubinsky, candidate of art history, professor (Ukraine)

Spiritual works of M.D. Leontovich

The article deals with the main genres of religious choral works by prominent Ukrainian composer M.D. Leontovich. In particular, such as old chants, religious carols, psalms and canti, chiravim songs and "Liturgy of John Chrysostom". In these works, the composer demonstrated the melodious affinity of folk melody with highly professional original, polyphonic, and spiritual works. In all kinds of church singing M. Leontovich has shown himself as an unrivaled master of the genre and his civic commitment to national spiritual music.

Created by the composer church works are distinguished by high perfection and artistic quality, remain an example for the following composers in the writing of Ukrainian spiritual music.

Key words: liturgy, kant, polyphonic style, counterpoint, polyphony, musical recitative, melos, chiruvim piano.

REFERENCES :

- 1.Dukhovni khorovi tvory / Uporiadkuvannia ta vstupna stattia V.F.Ivanova. Kyiv : Muzychna Ukraina, 1993. 125 s.
- 2.Kornii L.M. M.D. Leontovych i yoho muzychna spadshchyna / Muzychnyi arkhiv M.D. Leontovycha : kataloh NAN Ukrainy, Nats. b-ka Ukrainy im. Vernadskoho, In-t rukopysu / uklad.: L.P. Kornii, Ye.S. Klymenko; vidp. red. L.A. Dubrovina. Kyiv, 1999. S. 3–13.
- 3.Zavalniuk A.F. Mykola Leontovych. Povne zibrannia khorovoi ta pedahohichnoi spadshchyny: do 140-yi richnytsi vid dnia narodzhennia. Vinnytsia : Nilann – LTD, 2017. 686 s.
- 4.Yavorskiy B. Stati, vospominaniya, perezpiska, t. 1. Moskva, 1972. 624 s.

Статтю подано до редколегії 31.01.2018 р.

Наталія Мисак

Львівський національний аграрний університет,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

**«А все таки Криворівня надить»: Карпати і Прикарпаття в житті
Михайла Коцюбинського**

Анотація. У статті систематизовано відомості про роль Карпат і Прикарпаття в особистому і професійному житті відомого українського письменника Михайла Коцюбинського. Показано як популяризація галицькою інтелігенцією карпатського регіону з його етнічними та фольклорними особливостями, неповторними природно-кліматичними умовами зумовила інтерес до місцевості у середовищі наддніпрянських інтелектуалів. Акцентовано увагу на тому, як професійні та особисті відносини з галичанами стимулювали значне зацікавлення Карпатами у М. Коцюбинського. З'ясовано особливості перебування письменника у Галичині, зокрема, його відпочинку в селі Криворівня у 1910–1912 роках. Досліджено характер гірського дозвілля (прогулянки на природу, відпочинок на водоймах, спілкування з місцевим населенням, бесіди в інтелектуальному товаристві тощо), враження від перебування в Карпатах та їх вплив на літературну творчість М. Коцюбинського.

Ключові слова: М. Коцюбинський, українська інтелігенція, сільський відпочинок, дозвілля, Карпати, Прикарпаття, Гуцульщина, Криворівня.

Прикарпаття і Карпати – не тільки колоритний історико-етнографічний район з унікальною флорою і фауною, автентичною духовною і матеріальною культурою. Це край, з яким пов'язане життя і професійна діяльність багатьох визначних особистостей – громадських і політичних діячів, науковців, митців, не лише з південно-західної України, а й з українських земель, що входили до складу Російської імперії. Прикарпаття і Карпати – окрема сторінка у долі відомого письменника Михайла Коцюбинського. Особисті і професійні контакти з галицькою інтелігенцією були тенденційними для того часу, вони певною мірою стимулювали його літературну творчість. Інтерес письменника до карпатського краю зумовлений популярністю цього регіону, його культури в українському інтелектуальному середовищі кінця ХІХ – початку ХХ ст. Особливо помітний слід у особистому житті й творчості М. Коцюбинського залишив літній відпочинок у Карпатах у 1910–1912 рр.

Дослідження винесеної у заголовок статті проблеми дозволяє не лише набагато глибше вивчити біографію письменника, а й визначити роль карпатського регіону в долі української інтелігенції з Наддніпрянщини.

Складнощі із вивченням цієї теми пов'язані з її джерельною базою. Основним джерелом, на основі якого можна судити про контакти М. Коцюбинського з галицькою інтелігенцією, його короткотермінові перебування у Львові та відпочинок у Карпатах є мемуари та епістолярна спадщина. А специфіка такого роду джерел полягає в тому, що вони містять доволі епізодичні й уривчасті відомості про характер дозвілля, особисті враження письменника.

Ця особливість джерельної бази зумовила практично відсутність досліджень, які б цілісно розкривали окреслену тему. Деякі відомості про перебування М. Коцюбинського в Галичині, про його відпочинок у Карпатах можна почерпнути із праць істориків та краєзнавців П. Арсенича [1], М. Возняка [2], В. Бурдуланюка [3], І. Райківського [4], у т.ч. автора статті [5].

Мета статті – систематизувати відомості про перебування українського письменника М. Коцюбинського на Прикарпатті і в Карпатах, про відносини з галицькою інтелігенцією, з'ясувати характер його дозвілля, враження від перебування та їх подальший вплив на літературну творчість.

Лібералізація суспільно-політичного життя в Австро-Угорщині, утвердження в тогочасній публіцистиці ідеї про Галичину як «український П'ємонт» сприяла налагодженню професійних і особистих стосунків між інтелігенцією по обидва боки Дніпра. Це також зумовило виникнення певних тенденцій у громадському і приватному житті, характерних для галицьких і наддніпрянських інтелектуалів.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у середовищі української інтелігенції Галичини утвердилася своєрідна «мода» відпочивати влітку у селі. Це був дуже гарний спосіб утекти від міської метушні і провести час на природі. Особливою популярністю користувалися Карпати, багаті численними джерелами лікувальних мінеральних вод. Такий відпочинок був не лише фінансово вигідним, а й давав можливість інтелігенції зміцнити здоров'я, поглибити свої етнографічні захоплення, ближче познайомитись із селянами, їхнім способом життя, світоглядом, зібрати значний фольклорний матеріал. Завдяки появі низки художніх творів,

зокрема Ю. Федьковича та І. Франка, про самотнє життя гуцулів* інтелігенція, зачарована письменницькими образами та оповідками, прагнула наживо побачити описані мальовничі краєвиди та людей. Відтоді Карпати стали справжньою «Меккою» для фольклористів, етнографів, художників, літераторів, які відпочивали там і водночас черпали натхнення для подальшої професійної діяльності, зокрема творчості.

Наприкінці XIX, а особливо на початку XX ст., завдяки галицьким інтелектуалам зросло зацікавлення Карпатами і Прикарпаттям і в середовищі наддніпрянської інтелігенції. Через особисті контакти і листування з галичанами наддніпрянці відкрили для себе нові потенційні місця для відпочинку. А побувавши в горах бодай раз, вони прагнули повернутись туди знову.

На початку XX ст. у Карпатах відпочивали письменники Г. Хоткевич**, В. Доманицький, Олександр Олесь (Кандиба), Леся Українка, антрополог Ф. Вовк, історик, етнограф, журналіст О. Грушевський (брат М. Грушевського – Н. М.), мовознавець Б. Грінченко, археолог, етнограф і мистецтвознавець В. Щербаківський, громадський діяч Д. Дорошенко, художник М. Жук, адвокат М. Могилянський та інші [6; 7, с. 16; 8, с. 136; 9, с. 71–72; 10, с. 827]. Більшість із них проводили літо в гуцульському селі Криворівня. На початку XX ст. це село, розташоване на берегах р. Чорний Черемош, стало чи не найпопулярнішим місцем відпочинку інтелектуалів, яких місцеве населення сатирично називало «літниками» або «холериками» [11, с. 487]. Етнограф В. Гнатюк назвав його «українськими Афінами» та «надчеремоською Рив'єрою»*** [12, с. 420; 9, с. 72].

Саме завдяки В. Гнатюку відкрив для себе Карпати і М. Коцюбинський. Хоча в Галичині Михайло Михайлович бував і раніше. Вперше він приїхав до Львова влітку 1890 р. Познайомився з представниками української інтелігенції – І. Франком, І. Белеєм, О. Барвінським, В. Шухевичем тощо, налагодив літературні контакти****. У наступні роки його твори активно публікували такі галицькі часописи як «Дзвінок», «Правда», «Зоря», «Життя і слово» [13, с. 7].

Знайомство В. Гнатюка з М. Коцюбинським було заочним і приводом для нього стало святкування 25-ліття літературної творчості І. Франка. З нагоди ювілею комітет, що займався приготуваннями до урочистостей, вирішив видати збірку творів українських письменників. Упорядником видання призначено В. Гнатюка. Саме він запросив до участі у випуску збірника М. Коцюбинського. Михайло Михайлович надіслав оповідання «В пугах шайтана», правда із запізненням, і воно так і не потрапило до збірника. Згодом В. Гнатюк, як секретар Наукового товариства імені Шевченка (далі – НТШ) та головний редактор Українсько-Руської Видавничої Спілки*****, організував у Галичині видання окремою книгою оповідань М. Коцюбинського. З

* Варто згадати твори Ю. Федьковича (поема «Лук'ян Кобилиця», балади «Довбуш», «Юрій Гінда», вірші про Довбуша й опришків), І. Франка (повість «Петрії і Довбущуки», оповідання «Гуцульський король») тощо.

** Після придушення революції 1905 р. і поліційних переслідувань, він змушений був залишити рідний Харків. Леся Українка у 1906 р. допомогла письменнику нелегально перейти російсько-австрійський кордон. Спершу деякий час він мешкає у Львові. Згодом В. Гнатюк порадив оселитися в с. Криворівня, де сам вже кілька років поспіль відпочивав улітку з сім'єю. Г. Хоткевич спершу планував пробути в Криворівні рік, але краса природи, її колорит і неповторність настільки зачарували гостя, що він відпочивав там улітку аж шість років. У 1910 р. у сусідньому з Криворівнею с. Красноїлля письменник організував аматорський Гуцульський театр, який з 1911 р. активно гастролював містами і селами Галичини, здобув значну популярність.

*** Історія популярності цієї місцевості доволі цікава. Чи не першими тут почали бувати подружжя Гнатюків і Франків. У 1899 р. сім'я відпочивала у с. Москалівка поблизу м. Косова. Одного разу О. Франко й О. Гнатюк, на ринку в м. Косові зустріли М. Волянську, дружину пароха з Криворівні О. Волянського, яка запросила їх у гості. Львівські пані радо пристали на пропозицію і незабаром гостювали у домі Волянських. Краса місцевої природи настільки зачарувала О. Франко й О. Гнатюк, що вони вирішили влітку відпочивати у Криворівні. Тому вже в липні 1900 р. Гнатюки та О. Франко з дітьми приїхали туди на канікули. Перші поселилися в будинку дяка М. Мосейчука, а другі – в хаті селянина П. Мітчука. І. Франко вперше приїхав у Криворівню лише 1901 р. Родина Франків відпочивала там майже щоліта аж до початку Першої світової війни, за винятком 1905 і 1908 рр. Згодом відкрив для себе Криворівню і М. Грушевський. Він придбав у селі будинок і майже кожного року відпочивав там з сім'єю. У нього часто гостювали родичі дружини, брат Олександр.

**** Через жорстку політику цензури у виданнях на території Російської імперії публікувати у них україномовні твори було доволі складно, а іноді й неможливо. Тому наддніпрянська літературна інтелігенція активно публікувалася за кордоном – у львівських і віденських україномовних часописах та видавництвах.

***** Українсько-Руська Видавничка Спілка – акціонерне товариство, засноване 1899 р. у Львові, з метою організувати систематичний випуск творів українських письменників та перекладів зі світової літератури.

цього часу між діячами почалося тривале листування. У наступні роки В. Гнатюк періодично публікував твори Михайла Михайловича як у виданнях НТШ, так і окремими збірками [14].

Особиста зустріч видавця і письменника відбулася навесні 1905 р., коли, їдучи на консультацію до лікаря в Берлін, а згодом – на відпочинок в Італію, М. Коцюбинський завітав до Львова. Вона була дуже бажаною й очікуваною. У листі до В. Гнатюка М. Коцюбинський з неприхованою радістю зауважив: «Дуже тішуся, що доведеться мені особисто познайомитися з Вами, шановний добродію! Я так давно вже бажаю побачити Вас» [15, с. 10]. Щоб показати гостю специфіку місцевого життя, В. Гнатюк та І. Франко на сам Великдень повезли його в с. Яйківці* Жидачівського повіту до місцевого пароха, давнього Франкового приятеля о. Северина Бурячка. На жаль, не відомо скільки гостював М. Коцюбинський у Яйківцях. Лише збереглася письмова згадка В. Гнатюка про те, що час провели «дуже приємно» [8, с. 75]. Та й самому Михайлові Михайловичу перебування у Львові й на селі дуже сподобалось, про що він неодноразово наголошував у своїх листах І. Франкові та В. Гнатюкові [15, с. 17–18, 24–25].

З цього часу ще тіснішою стала дружба М. Коцюбинського з В. Гнатюком. Вона яскраво відображена у їхньому листуванні. Саме завдяки львівському колезі у Михайла Михайловича з'явився такий великий інтерес до Карпат. А спільний відпочинок з родиною В. Гнатюка у с. Криворівня ще більше зміцнив їхню дружбу, породив нові ідеї, творчі задуми, плани. Листування між колегами упродовж 1905–1913 рр. стосується не лише професійної діяльності, воно сповнене щирою турботою про здоров'я один одного, про долю членів сім'ї.

М. Коцюбинський відпочивав у Карпатах кілька разів. Він не встояв перед описами чарівного світу гуцульського життя і систематичними запрошеннями В. Гнатюка відвідати Криворівню. Перше з них зафіксоване у листуванні письменника й В. Гнатюка у травні 1905 р. М. Коцюбинський, розповідаючи про своє повернення з закордонної подорожі**, з прикрістю зауважив, що брак часу не дозволить прийняти запрошення львівського етнографа і завітати у Карпати [8, с. 73–75]. Однак вже в листі 30 червня жалкував про своє рішення: «От зараз сиджу у себе і уявляю собі Вас у Криворівні. І так мені хочеться бути разом з Вами серед гір, над річкою, разом грітися на сонці і спокійно про щось розмовляти. Почути часом серед розмови цікаву, оригінальну коломийку і Ваш сміх. Побачити, як Ви погладшали й засмалилися на сонці, як поздоровшали та як обходитесь без всякої книжкової премудрости» [8, с. 76].

У березні 1906 р. В. Гнатюк писав М. Коцюбинському: «Сього року Ви маєте приїхати до нас із родиною і разом їдемо на літо в Гуцульщину, де маєте купатися в зимнім Черемоші, вигріватися на сіні до сонця, їздити на дарабах, балакати, писати поезії і ходити на прогулки» [16, с. 39]. Ця пропозиція дуже вабила письменника, але водночас стримувала скрутна фінансова ситуація [15, с. 56; 17, с. 306–307]. В. Гнатюк продовжував запрошувати його в Карпати, всіляко описуючи принади гуцульського краю та переваги такої подорожі для самого М. Коцюбинського. Наприклад, в одному з листів львівський етнограф змальовуючи свій відпочинок у Криворівні, розповідав як з Г. Хоткевичем вони читали книгу Ф. Ніцше «Так казав Заратустра», грали на бандурі, співали [7, с. 16]. Більше того, В. Гнатюк, щоб ще більше заінтригувати письменника карпатським колоритом, надіслав йому літературу про край – дослідження «Гуцульщина» В. Шухевича, «Матеріали до гуцульської демонології» А. Онищука, твори Ю. Федьковича, а також кілька томів «Етнографічного збірника», який видавало НТШ [16, с. 40]. Листування двох інтелектуалів свідчить про неприховану цікавість до краю М. Коцюбинського. Останній у низці листів у грудні 1908 – березні 1909 р. ділився з В. Гнатюком своїми думками про відпочинок у Криворівні [8, с. 110, 112]. Найбільшою перешкодою у здійсненні цих задумів був страх письменника перед можливою дощовою погодою і браком сонця в Карпатах [15, с. 106, 111]. Навіть перебуваючи у червні 1909 р. на півдні Італії, М. Коцюбинський писав: «А все таки Криворівня надить» [8, с. 114]. З подальшого листування можна дізнатися, що у серпні 1909 р., повертаючись з відпочинку на о. Капрі***, письменник таки вирішив заїхати у с. Криворівню [8, с. 115]. Однак завадила дощова погода, що супроводжувала його усю дорогу з Флоренції до Львова, відсутність теплого одягу й страх занедужати. Дізнавшись, що в Карпатах майже усе літо було сонячним і погожим, М. Коцюбинський з прикрістю відповідав на лист В. Гнатюка: «А Ви пишете, що в Криворівні була чудова погода, і тільки жалю мені завдаєте. Так мені досадно, що перо не хотіло до рук лізти, через те і не писав» [17, с. 307]. Взимку, навесні і в червні наступного року думки про карпатський відпочинок знову не полишали письменника [8, с. 119, 121–122].

* Тепер с. Антонівка Жидачівського району Львівської області. Варто зауважити, що сам І. Франко у Яйківцях бував неодноразово. Поблизу села протікала невелика, але багата на рибу річка, а Іван Якович, як завзятий рибалка, любив там порибалити.

** Через погіршення здоров'я у травні 1905 р. М. Коцюбинський відпочивав на півдні, в Італії. Повертаючись додому через Швейцарію, побував у Мюнхені, Відні, Львові.

*** Популярний морський курорт у Тірренському морі (південь Італії).

У 1910 р. М. Коцюбинського у Криворівню неодноразово запрошував і М. Грушевський. У своїх листах він детально описував маршрут до села і давав необхідні вказівки, як краще доїхати [18, с. 458–460].

Врешті-решт, у серпні 1910 р., повертаючись з відпочинку на о. Капрі, письменник таки приїхав у Криворівню [8, с. 12; 13, с. 8]. Про це він згадував у листах до М. Могилянського. Спершу ще сумнівався, тому й у листі від 3 липня 1910 р. зауважив, де опиниться після о. Капрі – чи в Швеції, чи в Карпатах, – й сам не знав [19, с. 231]. А вже 11 липня у листі до дружини М. Коцюбинський остаточно повідомив про свій намір відвідати Карпати: «З 29–30 с[ього] м [ісяця] пиши мені на адресу: [...] Австрія, Галиція. Österreich, Galizien, Jassenów Górny – Ясенів Горішній, Криворівня, [...] для мене» [20, с. 58]. Однак подорож затягнулася*, і письменник приїхав у Карпати 1 серпня [20, с. 67]. Відпочинок у горах тривав близько 10 днів [8, с. 123]. Зупинився письменник в домі біля помешкання М. Грушевського**. Гуцульський колорит і гори були чимось новим, дуже незвичним і цікавим. Вони так зачарували М. Коцюбинського, що він ще довго не міг позбутися справжнього захоплення ними. У листі до М. Горького письменник щиро зізнався, що зовсім не жалкував про своє рішення замість Швеції поїхати в Карпати [20, с. 69].

М. Коцюбинського настільки вразили краєвиди і спосіб життя селян, що він повернувся в Криворівню влітку 1911 р. Письменник відпочивав у горах майже місяць – з 19 липня по 15 серпня [20, с. 121, 135]. Він зупинився в помешканні дяка М. Мосейчука, яке заздалегідь орендував для нього В. Гнатюк. У листі до дружини зазначав, що влаштувався дуже чудово, має спокійну і чисту кімнату. Снідав, обідав і вечеряв у Гнатюків, які мешкали поруч. Найбільше турбувало і навіть викликало почуття незручності у Михайла Михайловича те, що подружжя Гнатюків навідріз відмовилося брати у нього будь-яку плату за харчування і за винайм помешкання [20, с. 123].

Відпочинок у Карпатах був різноманітним: піші прогулянки, подорожі «верхи», дощові дні й вечори в товаристві інтелігенції, бесіди на різні теми, жарти, ігри тощо. У листах до О. Аплаксіної М. Коцюбинський підкреслював, що місцеві селяни про нього всіляко піклуються, навіть влаштували ніби якесь змагання по задоволенню його примх і побажань [21, с. 182, 183]. Навіть скаржився, що погладшає, адже годують 4–5 разів на день. М. Коцюбинський захоплено розповідав про лісові ягоди, якими щедро пригощали гуцули. Описував свої подорожі в сусіднє с. Жаб'є [21, с. 185, 225].

Письменник вивчав географію місцевості, спосіб життя селян, їхні звичаї, вірування, фольклор, сімейний і громадський побут та все детально занотовував. В одному з листів до О. Аплаксіної письменник навіть зауважив, що він приїхав у Карпати не відпочивати, а працювати [21, с. 224]. Разом з учителем Л. Гарматієм здійснив прогулянку у с. Голови, а звідти – на полонину Скупову, де ночував з вівчарями при ватрі, їв просту їжу – кукурудзяний хліб, молоко, бринзу – і навіть спробував бануш*** [21, с. 183; 22, с. 149]. У с. Голови письменник став свідком незвичного для Наддніпрянщини гуцульського поховального обряду [21, с. 182–183]. М. Коцюбинський мав намір ще здійснити кругову подорож до с. Буркут (через Жаб'є, Бистрець, Зелене, до Буркута, а звідти повернутись через Гриняву, Довгополе, Устеріки, Ясеново) та прогулянку дарабою**** до м. Вижниця, але його намірам перешкодила дощова погода [22, с. 149–150].

У Криворівні М. Коцюбинському довелося стати свідком того як через повінь розливається р. Чорний Черемош. Кілька днів відпочивальники були «відрізані від світу». Та врешті допомогла винахідливість. Студенти, що відпочивали тоді у селі, змайстрували «штучну пошту»: перекинули через річку довгий дріт, почепили на нього кошик і так переправляли газети, листи, хліб, тютюн і навіть курку, «... причім була незвичайна втіха, коли посилка [...] дійшла щасливо» [22, с. 150].

* Зі Львова М. Коцюбинський вирушив залізницею до Ворохти (присіпок села Микулчин). Зазвичай, з Ворохти добратися до Криворівні можна було лише підводою, яку відпочивальники заздалегідь замовляли телеграфом. У Ворохті М. Коцюбинського спіткали неприємності – замовленої підводи він так і не дочекався. Також його затримала місцева українська інтелігенція, влаштувавши з приїзду відомого письменника ціле торжество з вітальними промовами, співами і танцями. Тому М. Коцюбинському довелося переночувати у готелі, і лише наступного дня він приїхав у Криворівню.

** У 1907 р. М. Грушевський за посередництва О. Волянського придбав у Криворівні у місцевого поміщика В. Пшибилівського гарну віллу з городом. Обладнав інтер'єр будинку в гуцульському стилі і щоліта до 1914 р. відпочивав там з дружиною і донькою.

*** Бануш – традиційна гуцульська страва з кукурудзяного борошна і сметани, заправлена бринзою, шварками, грибами тощо.

**** Дараба – пліт із дерев'яних кругляків, що використовувався для сплаву гірськими річками деревини. Катання на дарабах також було одним із видів екстремального відпочинку відпочивальників.

Вільний від подорожей час товариство проводило у безконечних розмовах допізна, жартах. Одного разу навіть вигадали гру в «настоящих русских» – називали себе іменами російських письменників і розмовляли російською мовою [22, с. 150]. Організатором культурного життя товариства був місцевий парох О. Волянський, який завжди радо приймав відпочивальників. Українські інтелігенти сходились у домі священика і теплими або й дощовими вечорами вели розмови на різні суспільно-політичні, культурні і навіть побутові теми, ділилися враженнями про побачене, планували спільні подорожі.

М. Коцюбинський із захопленням досліджував місцеву флору. Йшов на прогулянку лісом чи полониною і повертався із оберемком квітів, назви яких потім випитував у місцевих селян. Взагалі любляв розмовляти з гуцулами, все детально занотовував [22, с. 149].

Вражень, іноді незвичних і навіть дивних, у Михайла Михайловича було вдосталь. Мальовнича, і водночас дика, неприборкана природа, часом незрозумілі для наддніпрянця звичаї і традиції, ментальність горців. Дуже яскраво свої враження від перебування в Карпатах М. Коцюбинський описав у листі до Є. Чикаленка: «Якби Ви знали, яка тут велична природа, який цікавий народ гуцули, з багатою, своєрідною психікою, з буйною фантазією, дивними звичаями і мовою. Нарід скрізь поганський, що живе серед різнорідних злих духів, з якими веде боротьбу од пелюшок до смерті. Первісні номади, вони так тісно зв'язали своє життя з худобою (маржиною), що творять одну сім'ю. Само християнство послужило, здається, їм на те тільки, щоб закрасити культ поганства. Очевидячки, за такий короткий час годі зрозуміти як слід таке оригінальне життя, але що можна, те роблю і сподіваюся трохи використати свої враження» [20, с. 130].

М. Коцюбинському так сподобалося перебування у Криворівні, що він вирішив придбати у селі земельну ділянку і побудувати там хату для літнього відпочинку. Навіть приглядив місце – на пагорбі над капличкою. Будинок задумав споруджувати спільно з В. Гнатюком, на дві сім'ї. Кожній відводилося б по дві кімнати й кухні. Як згадував В. Гнатюк, у будинку обов'язково мала бути велика веранда, «... на якій ми могли би урядити собі робітню, із галерією довкола хати, щоб на випадок сльоти можна було по ній прохажуватися» [22, с. 148]. М. Коцюбинський настільки серйозно поставився до цієї ідеї, що його не дуже хвилювала фінансова сторона справи. Він навіть намалював план будівлі, план городу і визначив, «...які цвіти й дерева мають бути в нім засаджені» [22, с. 148].

Перебування в Карпатах стало дуже плідним для Михайла Михайловича як письменника. Він зібрав чимало матеріалів про автентичне життя гуцулів, що згодом лягли в основу його повісті «Тіні забутих предків» [20, с. 144]. Вперше твір опубліковано у 1912 р. у двох перших числах «Літературно-наукового вісника» [23; 24].

Наступного року М. Коцюбинський також відпочивав у Карпатах. Він приїхав у Криворівню 21 червня разом з старшим сином Юрієм та приятелем, адвокатом з Петербурга, М. Могилянським [8, с. 152–154]. Замешкали вони, як і минулого року, в домі дядка. Письменник приїхав у Криворівню з далекоглядними планами зібрати якомога більше матеріалів для подальших літературних творів, тому одразу ж поглинув у роботу. Та чи не найбільше задоволення відпочинок приніс Юрію, який був щиро захоплений гірськими краєвидами. Його майже ніколи не було вдома – чи у сонячну погоду, чи в дощову, – разом з М. Могилянським або з дітьми В. Гнатюка він оглядав довколишні ліси й гори. А ще більше юнакові смакувала їжа гуцулів: мамалига, кисле молоко, гриби, суниці, чорниці, мед [20, с. 245]. В одному з листів до дружини М. Коцюбинський навіть зауважив, що Юрко «...їсть за двох і спить, як забитий» [20, с. 243].

Для самого ж Михайла Михайловича того року відпочинок не був настільки вдалим як минулого – літо видалося дощовим, холодним. Лише кілька днів після приїзду в Криворівню погода була теплою. Згодом майже щодня падав дощ, а температура знижувалася до 6–7° С, навіть доводилося розпалювати в печі [20, с. 242–243]. Погана погода завадила планам письменника відвідати довколишні села і поспілкуватися з гуцулами. Він неодноразово скаржився дружині на байдкування і марну трату часу. Постійні дощі дуже дратували М. Коцюбинського, адже перешкодили його намірам зібрати матеріал для написання нової повісті з гуцульського життя, яку письменник планував назвати «Годованці». Цей твір мав стати продовженням «Тіней забутих предків» і принести ще більшу популярність автору [14].

Не маючи змоги подорожувати по селах і збирати матеріал, з середини липня М. Коцюбинський навіть домовлявся з місцевими мешканцями, щоб ті приходили до нього, і він записував їхні розповіді [20, с. 249]. Попри погодні негаразди, у Криворівні письменник заприятелював з галицькими інтелектуалами, що також там відпочивали: з істориком І. Крипякевичем, педагогами А. Кушельницьким, Є. Бохенською, Й. Роздольським тощо.

Після Криворівні письменник планував поїхати з сином на Буковину, але під час однієї з подорожей «верхи» змок і занедужав на бронхіт. Це призвело до загострення астми і дало ускладнення на серце, тому вже 22 липня М. Коцюбинський змушений був перервати свій

відпочинок і повернутися додому [20, с. 250–251]. Проблеми з транспортом та інші неприємності по дорозі з Криворівні до Львова значно погіршили самопочуття письменника. Прибувши до Чернігова, він місяць лікувався удома. Однак недуга прогресувала. Навіть лікування в університетському шпиталі в Києві не дало жодних результатів. Та думки про Карпати не полишали М. Коцюбинського майже до кінця життя. В одному з останніх листів до В. Гнатюка, усвідомлюючи свою близьку смерть, письменник з розпачем написав: «Нема мені долі. Не то гуцульське життя, а весь світ забудеш, який він» [20, с. 279].

Карпати і Прикарпаття відіграли важливу і водночас трагічну роль у житті й творчості М. Коцюбинського. Завдяки контактам і дружнім відносинам з галицькими літераторами та видавцями, а особливо В. Гнатюком, він мав змогу публікувати свої твори і тим самими покращити матеріальне становище родини. Саме під впливом галичан і їхнього захопленням етнографією, етнотуризмом у письменника виник неприхований інтерес до карпатського краю. А такий багатий новими знайомствами, емоціями і враженнями літній відпочинок в горах у 1910–1912 рр. дав наснагу для подальшої творчості. Традиції гуцулів і місцевий фольклор розпалили уяву письменника і спонукали до написання одного з найкращих його творів «Тіней забутих предків». Карпати породили у М. Коцюбинського чимало нових ідей і задумів – від бажання придбати там будинок для відпочинку до написання нової повісті про життя гуцулів. Та водночас мінлива гірська погода вплинула на здоров'я письменника. Подорож в Карпати влітку 1912 р. стала однією з обставин, що передчасно обірвали життя талановитого українця.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Арсенич П. Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки й культури. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2000. 152 с.
2. Возняк М. До зв'язків М.М. Коцюбинського з Галичиною // Записки історичного та філологічного факультетів Львівського державного університету ім. І. Франка. Львів, 1940. Т. I. С. 149–202.
3. Бурдуланюк В. Михайло Коцюбинський і Галичина (До 100-річчя від дня смерті письменника) // Галичина. URL: <http://www.galychyna.if.ua/publication/mikhailo-kocjubinskii-i-galichina/>.
4. Райківський І. Гуцульщина – місце відпочинку й творчості видатних українських діячів з підросійської України на початку ХХ ст. // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: історичні науки. Луцьк, 2015. Вип. 7 (308). С. 26–32.
5. Мисак Н. Карпати і Прикарпаття як об'єкти туристичних зацікавлень і відпочинку української інтелігенції з Наддніпрянщини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Історико-культурні пам'ятки Прикарпаття та Карпат – важливі об'єкти в розвитку туризму: зб. матер. ІV Регіональної наук.-практ. конф. (Львів, 25 березня 2016 р.). Львів : ЛІЕТ, 2016. С. 89–93.
6. Волянський О. Мої спомини про Івана Франка // Спогади про Івана Франка / Упорядк., вступ. ст. і примітки М. Гнатюка. Львів : Каменярь, 1997. С. 491–501. URL: <http://lib.if.ua/franko/1250972010.html>.
7. Галушка М. Творча співпраця Володимира Гнатюка і Михайла Коцюбинського // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Літературознавство. Тернопіль, 2011. Вип. 32. С. 16–20.
8. Коцюбинський М. Листи до Володимира Гнатюка. Львів : Накладом Видавничої Спілки «Діло», 1914. 169 с.
9. Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / Упоряд. та коментарі В. Наулка, Н. Руденко, О. Франко; редкол. : П. Сохань (відп. ред.) ... [та ін.]. Львів; Київ : [б. в.], 2001. 214 с.
10. Панькова С. Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні // Український археографічний щорічник. Вип. 12. Київ : Наукова думка, 2007. С. 826–833.
11. Волянський О. Мої спомини про Івана Франка // Іван Франко у спогадах сучасників. Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1956. С. 487–500.
12. Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття. Вид. 2-ге, доп. Т. ІІІ. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. 464 с.
13. Коцюбинська К. Зв'язки М. Коцюбинського з західно-українськими письменниками // М. Коцюбинський і Західна Україна: Збірник 2 / Впорядкував Х. Коцюбинський. Чернігів : [б. в.], 1940. С. 7–37.
14. Коцюбинський І. Взаємини Михайла Коцюбинського з Володимиром Гнатюком (До 140-річчя від дня народження Володимира Гнатюка) // URL: http://kotsubinsky.org/news/vzaemini_mikhajla_kocjubinskogo_z_volodimirom_gnatjukom_do_140_ric_hchja_vid_dnja_narodzhennja_volodimira_gnatjuka/2011-05-12-158.
15. Коцюбинський М. Твори в семи томах. Т. 6: Листи (1905–1909). Київ : Наукова думка, 1975. 310 с.

16. Айзеншток І. Гуцульські повісті М.Коцюбинського // М. Коцюбинський і Західна Україна: Збірник 2 / Впорядкував Х. Коцюбинський. Чернівці : [б. в.], 1940. С. 38–57.
17. Коцюбинський М.М. Твори в трьох томах. Том третій. Київ : Дніпро, 1979. 388 с.
18. Горинь В. Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського // Український історик. Том XXXIX. №1–4 (152–155). Нью-Йорк – Київ – Львів – Торонто – Париж : [б. в.], 2002. С. 458–460.
19. Бардаш О. Листування Михайла Коцюбинського з відомими українськими діячами наприкінці XIX – на початку XX століть // Сіверянський літопис. 2010. №2–3. С. 226–232.
20. Коцюбинський М. Твори в семи томах. Т. 7: Листи (1910–1913). Київ : Наукова думка, 1975. 415 с.
21. Листи М.М. Коцюбинського до О.І. Аплаксіної / Ред., вступ. ст. і коментарі І.І. Стебуна. Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. 341 с.
22. Гнатюк В. Із спогадів про М. Коцюбинського // М. Коцюбинський і Західна Україна: Збірник 2 / Впорядкував Х. Коцюбинський. Чернівці : [б. в.], 1940. С. 147–151.
23. Коцюбинський М. Тіни забутих предків // Літературно-науковий вістник. 1912. Річник XV. Том LVII. Кн. I. С. 4–33.
24. Коцюбинський М. Тіни забутих предків // Літературно-науковий вістник. 1912. Річник XV. Том LVII. Кн. II. С. 209–226.

Наталія Мысак

Львовский национальный аграрный университет
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

«А все же Криворовня манит»: Карпаты и Прикарпатье в жизни Михаила Коцюбинского

Аннотация. В статье систематизированы сведения о роли Карпат и Прикарпатья в личной и профессиональной жизни известного украинского писателя Михаила Коцюбинского. Показано как популяризация галицкой интеллигенцией карпатского региона с его этническими и фольклорными особенностями, уникальными природно-климатическими условиями обусловила интерес к местности в украинских интеллектуалов из Российской империи. Акцентировано внимание на том, как профессиональные и личные отношения с галичанами стимулировали значительный интерес к Карпатам у М. Коцюбинского. Выявлены особенности пребывания писателя в Галичине, в частности его отдыха в селе Криворовня в 1910–1912 годах. Исследован характер горного досуга (прогулки на природу, отдых на водоемах, общение с местным населением, беседы в интеллектуальном обществе и т.п.), впечатления от пребывания в Карпатах и их влияние на литературное творчество М. Коцюбинского.

Ключевые слова: М. Коцюбинский, украинская интеллигенция, сельский отдых, досуг, Карпаты, Прикарпатье, Гуцульщина, Криворовня.

ABSTRACT

Nataliia Mysak

Lviv National Agrarian University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

"And still Kryvorivnia attracts": The Carpathians and Subcarpathia in Mykhailo Kotsiubynsky's life

The article systemizes information on the role of the Carpathians and Subcarpathia in personal and professional life of the famous Ukrainian writer Mykhailo Kotsiubynsky. It is presented how popularization at the beginning of the XX century by the Galician intelligentsia of the Carpathian region with its ethnic and folk features, unique natural and climatic conditions caused interest in the area among Naddnriprianshchyna's intellectuals.

The attention is focused on the point, how the professional and personal relationship with the Galicians stimulated M. Kotsiubynsky's interest in the Carpathians. Based on the analysis of writer's epistolary heritage (correspondence) it is recreated the story of his acquaintance, cooperation in the literary field and friendship with the famous Galicia ethnographer and publisher V. Hnatiuk. Exactly he with his fascinating stories about vacations in the mountains contributed to the formation of M. Kotsiubynsky's interest in the Carpathians, and encouraged him to write a literary work about this region. In the article it is highlighted the features of writer's staying in Galicia, particularly it is described his first visit to Lviv in 1890, and his personal acquaintance with V. Hnatiuk in the spring of

1905. Considerable attention is paid to the analysis relaxation M Kotsiubynsky's in hucul village Kryvorivnia in 1910-1912. The nature of writer's mountain leisure is investigated (outdoor walks, recreation on the reservoirs, hiking and horseback riding in the surrounding villages and valleys, communication with the local population, collecting of folklore material, acquaintance with the Galician intelligentsia, who were resting in Kryvorivnia, conversations in the intellectual company, evenings in the house of a local priest O. Voliansky etc.) is investigated. Based on M. Kotsiubynsky's correspondence with his wife and O. Aplaksina it is clarified his impressions of staying in the Carpathians, of mountain landscapes and weather, of communications with the Husuls, of their customs, traditions, and mentality in general. The influence of the Carpathians vacations on M. Kotsiubynsky's literary creativity is explored.

Key words: M. Kotsiubynsky, the Ukrainian intelligentsia, rustic vacation, leisure, Carpathians, Subcarpathia, Huculschyna, Kryvorivnia.

REFERENCES:

1. Arsenych P. Kryvorivnia v zhytti i tvorchosti ukrainskykh pysmennykiv, diiachiv nauky y kultury. Ivano-Frankivsk : Nova Zoria, 2000. 152 s.
2. Vozniak M. Do zviaskiv M.M. Kotsiubynskoho z Halychynoiu // Zapysky istorychnoho ta filolohichnoho fakultetiv Lvivskoho derzhavnoho universytetu im. I. Franka. Lviv, 1940. T. I. S. 149–202.
3. Burdulaniuk V. Mykhailo Kotsiubynskiy i Halychyna (Do 100-richia vid dnia smerti pysmennyka) // Halychyna. URL: <http://www.galychyna.if.ua/publication//mikhailo-kocjubinskii-galichina/>.
4. Raikivskiy I. Hutsulshyna – mistse vidpochynku y tvorchosti vydatnykh ukrainskykh diiachiv z pidrosiiskoi Ukrainy na pochatku XX st. // Naukovy visnyk Skhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Seriya: istorychni nauky. Lutsk, 2015. Vyp. 7 (308). S. 26–32.
5. Mysak N. Karpaty i Prykarpattia yak obiekty turystychnykh zatsikavlen i vidpochynku ukrainskoi intelihtentsii z Naddnyprianschyny naprykintsi XIX – na pochatku XX st. // Istoryko-kulturni pamiatky Prykarpattia ta Karpat – vazhlyvi obiekty v rozvytku turyzmu: zb. mater. IV Rehionalnoi nauk.-prakt. konf. (Lviv, 25 bereznia 2016 r.). Lviv : LIET, 2016. S. 89–93.
6. Volianskyi O. Moi spomyny pro Ivana Franka // Spohady pro Ivana Franka / Uporiadk., vstup. st. i prymitky M. Hnatiuka. Lviv : Kameniar, 1997. S. 491–501. URL: <http://lib.if.ua/franko/1250972010.html>.
7. Halushka M. Tvorchy spivpratsia Volodymyra Hnatiuka i Mykhaila Kotsiubynskoho // Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Ser. Literaturoznavstvo. Ternopil, 2011. Vyp. 32. S. 16–20.
8. Kotsiubynskiy M. Lysty do Volodymyra Hnatiuka. Lviv : Nakladom Vydavnychoi Spilky «Dilo», 1914. 169 s.
9. Lystuvannia Fedora Vovka z Volodymyrom Hnatiukom / Uporiad. ta komentari V. Naulka, N. Rudenko, O. Franko; redkol. : P. Sokhan (vidp. red.) ... [ta in.]. Lviv; Kyiv : [b. v.], 2001. 214 s.
10. Pankova S. Litni vakatsii Mykhaila Hrushevskoho u Kryvorivni // Ukrainskyi arkhheografichnyi schorichnyk. Vyp. 12. Kyiv : Naukova dumka, 2007. S. 826–833.
11. Volianskyi O. Moi spomyny pro Ivana Franka // Ivan Franko u spohadakh suchasnykiv. Lviv: Knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo, 1956. S. 487–500.
12. Hrabovetskyi V. Iliustrovana istoriia Prykarpattia. Vyd. 2-he, dop. T. III. Ivano-Frankivsk : Nova Zoria, 2004. 464 s.
13. Kotsiubynska K. Zviasky M. Kotsiubynskoho z zakhidno-ukrainskymy pysmennykamy // M. Kotsiubynskiy i Zakhidna Ukraina: Zbirnyk 2 / Vporiadkuvav Kh. Kotsiubynskiy. Chernihiv : [b. v.], 1940. S. 7–37.
14. Kotsiubynskiy I. Vzaiemyny Mykhaila Kotsiubynskoho z Volodymyrom Hnatiukom (Do 140-richia vid dnia narodzhennia Volodymyra Hnatiuka) // URL: http://kotsubinsky.org/news/vzaemini_mikhajla_kocjubinskogo_z_volodimiro_m_gnatjukom_do_140_richja_vid_dnja_narodzhennja_volodimira_gnatjuka/2011-05-12-158.
15. Kotsiubynskiy M. Tvory v semy tomakh. T. 6: Lysty (1905–1909). Kyiv : Naukova dumka, 1975. 310 s.
16. Aizenshtok I. Hutsulski povisti M. Kotsiubynskoho // M. Kotsiubynskiy i Zakhidna Ukraina: Zbirnyk 2 / Vporiadkuvav Kh. Kotsiubynskiy. Chernihiv : [b. v.], 1940. S. 38–57.
17. Kotsiubynskiy M.M. Tvory v tr'okh tomakh. Tom tretii. Kyiv : Dnipro, 1979. 388 s.
18. Horyn V. Lysty M. Hrushevskoho do M. Kotsiubynskoho // Ukrainskyi istoryk. Tom XXXIX. №1–4 (152–155). Niu-York – Kyiv – Lviv – Toronto – Paryzh : [b. v.], 2002. S. 458–460.
19. Bardash O. Lystuvannia Mykhaila Kotsiubynskoho z vidomymy ukrainskymy diiachamy naprykintsi XIX – na pochatku XX stolit // Siverianskyi litopys. 2010. №2–3. S. 226–232.

20. Kotsiubynskiy M. Tvory v semy tomakh. T. 7: Lysty (1910–1913). Kyiv : Naukova dumka, 1975. 415 s.
21. Lysty M.M. Kotsiubynskoho do O.I. Aplaksinoi / Red., vtop. st. i komentari I.I. Stebuna. Kyiv: Vyd-vo AN URSR, 1938. 341 s.
22. Hnatiuk V. Iz spohadiv pro M. Kotsiubynskoho // M. Kotsiubynskiy i Zakhidna Ukraina: Zbirnyk 2 / Vporiadkuvav Kh. Kotsiubynskiy. Chernihiv : [b. v.], 1940. S. 147–151.
23. Kotsiubynskiy M. Tiny zabutykh predkiv // Literaturno-naukovyj vistnyk. 1912. Richnyk XV. Tom LVII. Kn. I. S. 4–33.
24. Kotsiubynskiy M. Tiny zabutykh predkiv // Literaturno-naukovyj vistnyk. 1912. Richnyk XV. Tom LVII. Kn. II. S. 209–226.

Статтю подано до редколегії 10.02.2018 р.

УДК 94:321.01 (477) «192»

Наталія Кузьмінець

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

**Утвердження монополії більшовицької партії на владу в Україні
на початку 1920-х рр.**

Анотація. У статті досліджується вороже ставлення партії більшовиків до своїх політичних опонентів; показано заходи вищого партійного керівництва РКП(б), партійних і радянських органів та спецслужб щодо ліквідації опозиційних національно-комуністичних та соціалістичних партій, встановлення жорсткої однопартійної системи в Україні на початку 1920-х років.

Ключові слова: більшовики, однопартійна система, «ліквідаційна політика», УКП (боротьбисти), УПЛСР (борьбисти), меншовики, есери.

Одним із головних принципів подальшого розвитку демократії, становлення правової держави в Україні, є наявність політичних партій, які відображають інтереси і потреби максимально більшої кількості громадян. Це особливо актуально для нас сьогодні, коли в період гострих внутрішньополітичних протиріч саме ідейний і політичний плюралізм є одним із гарантів подальшого становлення громадянського суспільства. Актуальний характер проблеми визначається тим, що на сьогоднішні, коли в Україні існує велика кількість політичних партій, вивчення й переосмислення цих процесів дозволить оновити й оздоровити суспільно-політичне життя. Проблема ліквідації політичної опозиції і утворення однопартійної системи була найменш дослідженою у радянський період, певною мірою висвітлена не об'єктивно, що вимагає від сучасних науковців її суттєвого переосмислення. Слід проаналізувати еволюцію історичних знань різних часів про ліквідацію опозиційних до більшовиків політичних партій України, уникаючи негативного досвіду та сприяючи розвитку демократичних пріоритетів сучасної багатопартійності в Україні.

Метою дослідження є розкриття еволюції форм і методів, запроваджених більшовицькою партією, націлених на витіснення з політичної арени різних за своїм спрямуванням політичних партій і сил та їх ліквідацію.

У радянський період, в умовах утвердження однопартійної системи та встановлення тоталітарного режиму, вивчення цієї теми було обмеженим. Наприкінці 20-х – початку 30-х років з утвердженням в Україні, як і в Росії, однопартійної системи та встановленням тоталітарного режиму дослідження історії інших партій, крім більшовицької, припинилося. В історичній літературі цього часу вкорінилася теза, що «небільшовицькі партії» припинили своє існування відразу після громадянської війни, а також були оголошені буржуазно-націоналістичними та антинародними. З другої половини 1950-х рр. науковцями більш активно розроблялися різні аспекти діяльності українських політичних партій. Загалом, процес сходження з політичної арени опозиційних більшовикам партій розглядався з точки зору розпаду «дрібнобуржуазних партій» через розвиток їх внутрішніх конфліктів [1]. Однак у роки незалежності значно поглибився інтерес науковців до теми. Історики почали опрацьовувати нову джерельну базу розвитку різних політичних партій, окреслювати політичні проблеми встановлення однопартійності, комплексно досліджувати аспекти ліквідації всіх опозиційних до більшовиків партій [2]. І все ж проблема

.....
потребує дальшої наукової розробки, зокрема, в царині механізму і етапів ліквідаційної діяльності більшовиків по відношенню до опозиційних партій.

Революційні події 1917 р. дали життя багатьом політичним партіям, силам, течіям, рухам. Однак із поступовим встановленням радянської влади, на політичній арені боротьби залишалось все менше і менше реальних борців. Військові перемоги більшовиків були водночас перемогами політичними. Політична система України на початку 1920-х рр. формально вважалася багатопартійною. На політичному обрії діяло понад 20 політичних партій та організацій, однак реальної влади вони не мали і користувалися незначним впливом. Ідеологія більшовизму передбачала існування єдиного політичного центру як важливої умови розбудови комуністичного суспільства. Не допускалося навіть декларативного існування інших партій, які б могли стати центром об'єднання всіх опозиційних сил.

На початку 1920 року в Україні діяли, крім комуністичної партії КП(б)У, ще прокомуністичні партії – Українська Комуністична партія УКП (боротьбисти) з січня 1920 р. та Українська партія лівих соціал-революціонерів (борбистів) з березня 1919 р. Боротьбисти сформувалися з лівого крила українських есерів та частини УСДРП (незалежники). Їхніми лідерами були Г. Гринько, В. Блакитний, П. Любченко. Борбисти під керівництвом В. Качинського, М. Алексєєва, Є. Терлецького утворилися із членів Української партії соціалістів-революціонерів. Фактично багато в чому своїй перемозі в Україні більшовики мають завдячувати коаліції з націонал-комуністами. Тому, цілком очевидно, що останні заявили про свою претензію на владу. Ці партії декларативно визнавали радянську владу, але заперечували диктатуру пролетаріату, протиставляючи їй «диктатуру трудових класів». Борбисти вважали, що робітничий клас може відіграти свою ключову роль лише на етапі соціалістичної революції і не здатний керувати здійсненням економічної політики, протиставляли місто селу. Означені партії представляли найбільший прошарок українського населення - селянство, сповідували соціалістичну мрію, що повністю захопила маси. Як влучно зазначає у своєму дослідженні О. Бриндак, соціалізм для мас став головним гаслом революції. В Україні це гасло означало й національну ідею й передачу землі і влади народові, національне визволення тощо [3, с. 95]. Обидві партії пропонували формувати ради на багатопартійній основі і були проти повного підпорядкування України Москві. Разом з більшовиками вони брали участь у виборчій кампанії до ревкомів за загальними списками [4; 78, 80]. У грудні 1919 р. більшовики уклали договір з двома вищими партіями про співпрацю у Всеукраїнському, що дало змогу боротьбистам проводити політику легально, а більшовики дістали змогу залучитися їхньою підтримкою. На думку дослідника Николаєва І. Є., названі партії мали досить багаточисельними. Так, на березень 1920 р. в лавах УКП(б) перебувало 15 тис. осіб. Широкою була мережа організацій УПЛСР(б). Вони існували в Катеринославській, Донській, Полтавській (1300 осіб), Київській (понад 700 осіб), Одеській (майже 600 осіб), Чернігівській (400 осіб), Харківській (700 осіб) та Миколаївському округах. Загалом кількість есерів-борбистів в Україні навесні 1920 р. наближалася до 7,7 тис. осіб [5, с. 25]. Проте вже у січні-лютому 1920 р. у взаєминах між КП(б)У, УКП(б) та УПЛСР спостерігається значна кількість конфліктів між представниками цих партій на місцях. Суперечки виникали з принципових питань. Насамперед, протиріччя існувало у позиції партій представляти соціалістичні ідеї в Україні. Конфліктами відзначилися квітневі вибори до місцевих рад. Після ліквідації у лютому 1920 р. ревкомів усі повноваження передавалися до рад. Імітуючи «соціалістичну демократію», більшовики дозволили лівим соціалістам-революціонерам брати в них участь. Але виборча процедура проходила під повним контролем більшовиків, на яких її депутати отримують близько 80 % місць у губернських виконкомах. УПЛСР(б) отримує близько 5% і представлена в усіх місцевих радах. Протиріччя із більшовиками ще більше загострюються. Борбисти звинувачували більшовиків у небажанні вести конкурентну боротьбу та схильності до диктатури, обстоювали тезу про необхідність пропагувати ідеї захисників селянства [6].

Перший етап ліквідації українських націонал-комуністичних партій визначити не важко. Починаючи від моменту свого виникнення, незважаючи на постійне співробітництво з РКП(б), вони дистанціювалися від більшовиків. Більшовики не могли розправитися з УПЛСР (б), та УКП(б) таким чином, як з іншою політичною опозицією, тобто простою заборонаю і репресіями. І тому вони розробили спеціальні планомірні дії ліквідації партій шляхом саморозпуску. Ліквідації маскувалися під злиття з КП(б)У. І тому більшовики, спекулюючи на тезі, що боротьбистам та борбистам не треба розколювати робітничий фронт, активно схилили лідерів до ухвалення рішення про самоліквідацію партій. Виконком Комінтерну 26 лютого 1920 р. виніс рішення на підтримку більшовиків і рекомендував боротьбистам ліквідувати свою партію [5, с. 26]. 14 березня 1920 р. боротьбисти провели Всеукраїнську конференцію, на якій більшістю голосів було ухвалено остаточне рішення про розпуск партії. Членам партії пропонувалося влитися до лав КП(б)У. 25 березня 1920 р. на засіданні Тимчасового бюро ЦК КП(б)У О. Шумський повідомив керівництво більшовиків про розпуск УКП (боротьбистів). Механізм злиття партій був нескладним. Утворені ліквідаційні трійки на рівні губерній, повітів приймали заяви про вступ до

більшовицької партії від колишніх боротьбистів. Вже 29 квітня 1920 р. Всеукраїнська Рада партії лівих соціал-революціонерів (борбистів) підкреслювала, що частина соціалістів-революціонерів стала на хибний шлях боротьби з диктатурою пролетаріату, підтримуючи дрібнобуржуазні сили, які гальмують розвиток соціалістичної революції. А вже 16-18 липня 1920 р. відбувся ліквідаційний ІУ Всеукраїнський з'їзд УПЛСР (борбистів) [7]. До середини 1920 р. більшовики здобули значну перемогу над своїми колишніми союзниками, опозиційними українськими націонал-комуністичними партіями, поглинувши їх шляхом самоліквідації.

Найдовше проіснувала з українських націонал-комуністичних партій наймолодша з них – УКП (Українська комуністична партія) до 1925 року. Саме репресії щодо цієї останньої і найрадикальнішої української комуністичної партії свідчать про те, що більшовики не збиралися ділити реальну владу з будь-якою партією, і навіть націонал-комуністичною.

Ще однією політичною силою, яка не відмовлялася від критики більшовицької політики, були соціалісти. І тому, не бажаючи ділитися політичною владою, компартія змушена була вживати різноманітних заходів аби послабити і, зрештою, звести нанівець діяльність соціалістів. Серйозну загрозу для влади компартії становила Російська соціал-демократична робітничая партія (меншовиків), яка користувалася популярністю серед населення. Ще у 1919 р. В. Ленін назвав меншовиків «найгіршими ворогами соціалізму» [8, с.164]. Саме це і визначило долю цієї партії. Поки що меншовикам дозволяли діяти легально, однак більшовики вже шукали шляхів до її усунення з політичної арени. Подальші події поглиблювали конфлікти між цими політичними силами. На думку дослідників Архирейського Д. та Ченцова В., впродовж 1920 р. більшовики проводили з меншовиками політичну гру. З одного боку, соціал-демократи легально працювали у радах, контактували з іноземними делегаціями, створювали партійні осередки. З іншого боку, у цьому ж році розпочалися систематичні репресії проти членів РСДРП. Більшовиків не влаштовувало, що меншовики користувалися авторитетом і намагалися контролювати профспілки. Надзвичайні комісії були зорієнтовані на дискредитацію соціалістів. Вже в лютому 1920 р. відбувся судовий процес над секретарем спілки металістів, меншовиком Лазаревим. У цьому ж місяці заборонили газету «Наш голос», орган РСДРП в Україні, було розпущено центр профспілок на Полтавщині. 21-23 березня 1920 р. відбувся суд над членами київської організації РСДРП Г.Д. Кучиним-Оранським, О.Б. Романовим, Н.В. Ландою, яких було звинувачено у контрреволюції. Реальна ж провина меншовиків полягала в їхньому бажанні зберегти профспілки незалежними від більшовиків. На ІV конференції КП(б)У було визнано, що меншовики ведуть боротьбу по розкладу радянської держави. Це було спричинено тим, що навесні 1920 р. меншовикам вдалося отримати чимало місць на виборах у місцеві ради [9, с. 20].

Меншовики намагалися організувати спротив діяльності більшовиків. Через свої друковані органи, усну агітацію вони прагнули викрити помилки, недоліки та зловживання більшовиків. Та з 1921 р. умови їх діяльності значно погіршилися. Відсутність коштів, позбавлення можливості мати легальні друковані органи, звуження соціальної бази – все це ускладнювало, обмежувало і знижувало рівень політичної діяльності партії. До того ж посилювалися репресії з боку влади. У циркулярі ЦК КП(б)У, виданому на початку 1921 р., вказувалося: «Неухильно роз'яснювати безпринципність і контрреволюційність партії меншовиків, есерів, вказуючи, що єдиним вірним представником волі пролетаріату є комуністична партія». Це означало посилення боротьби проти політичних опонентів. У 1922 р. партія фактично працює у напівлегальному положенні. Найпоширенішими методами боротьби влади з РСДРП були: звільнення з роботи за партійну належність; перешкоди у проведенні лекцій, відкритих зборів, бесід, заборона існування легальної періодичної преси. Дослідник Ветров Р.І. вважає, що з 1923 р. діяльність меншовиків в Україні дещо активізувалася, що було пов'язане з кризою непу та страйками і заворушеннями серед робітників. Головний комітет меншовиків України намагався скористатися святкуванням 1 травня для пропаганди своїх поглядів та критики політики більшовиків. З цією метою була випущена відповідна листівка. Меншовики організували виступи своїх пропагандистів на робітничих зборах у ряді міст Донбасу, Одесі, Харкові, Києві. Відповіддю був новий шквал репресій та посилення агітаційно-масової роботи серед робітництва з боку керівних діячів КП(б)У, партійних органів. Сам неп був основним аргументом на користь більшовиків. Якщо вірити офіційним даним, опублікованим у більшовицькій пресі, під час виборів до місцевих рад Києва, Харкова та деяких інших центрів за меншовиків проголосувало лише близько 1% виборців (жовтень 1922 р.). Усі ці фактори стимулювали рух по ліквідації партії [10, с. 87]. 24 травня 1923 р. у центральній та місцевій пресі було оприлюднено заяву 18 меншовиків Катеринослава, в якій говорилося про вихід їх із партії і ліквідацію місцевої організації. Після цього почалася ланцюгова реакція ліквідації меншовицьких організацій. У червні 1923 р. заявили про ліквідацію своїх організацій меншовики Кривого Рогу, в серпні – Олександрівська, Бердянська, Бахмуту, у вересні – Донбасу, у жовтні – Києва, Одеси, Харкова. У жовтні 1923 р. було створено Всеукраїнське бюро по ліквідації меншовицьких організацій, яке визнавало

необхідність розпуску всіх організацій меншовиків в Україні та їх вступу до КП(б)У [11, с. 120]. По суті, партія меншовиків була загнана у підпілля. Її керівний центр було перенесено до Берліну, де розпочала роботу «Закордонна делегація на чолі з Л. Мартовим і Р. Абрамовичем. У Радянському Союзі діяльністю соціал-демократів керувало Бюро ЦК РСДРП, яке для ефективності зі свого складу виділило Мале бюро ЦК РСДРП, економічну, професійну і редакційну комісії. Місцеві організації діяли у найбільших промислових районах.

З 1923 р. поширеними методами боротьби з меншовиками стали чистки вузів і державних установ, впровадження у меншовицьке середовище чекістської агентури, висилання, створення фінансових перешкод у проведенні організаційної діяльності, нацькування на соціалістів трудящих тощо. До традиційних методів дискредитації додалася організація компартією руху з саморозпуску РСДРП. Всього в Україні за 1923 р. ДПУ УСРР відправило у заслання за межі республіки 44 меншовика, в межах республіки – 11. На обліку в ДПУ залишалось 89 членів РСДРП [9, с. 28].

Процес ліквідації меншовицьких організацій повинен був завершити Всеукраїнський з'їзд колишніх меншовиків, який відбувся 1-3 лютого 1924 р. у Харкові. 45 делегатів представляли 700 колишніх членів партії. У рішеннях з'їзду підкреслювалося, що «треба поховати те, що давно вже вмерло само». З'їзд постановив: «Розпустити всі організації меншовиків в Україні, ліквідувати Головний комітет меншовиків України», а колишнім членам РСДРП вступати до Компартії. Проте в Україні залишалися праві групи меншовиків, які не прийняли рішення з'їзду та закликали до продовження діяльності. Проти них ДПУ застосувало репресивні заходи і протягом 1924 р. ліквідувало ці організації [11, с. 125]. По країні 2164 меншовики до 1925 р. опублікували заяви про вихід з партії. Це дало підставу ДПУ констатувати, що оперативний розгром партії, ідеологічний розбрід в її лавах і відхід від неї більшості рядових членів з робітників обумовили ліквідацію її як масової партії, а також, що вплив меншовиків на суспільно-політичне життя зійшов нанівець. У подальші роки продовжувалися переслідування меншовиків. Останню крапку поставив спеціально організований над меншовизмом судовий процес у 1931 р. 9 березня 1931 р. Верховний Суд СРСР засудив усіх 14 підсудних до різних термінів позбавлення волі – від 2 до 10 років [12, с. 12]. Таким чином, на початку 1930-х рр. із соціал-демократами більшовики покінчили.

Ще одним об'єктом політичних репресій з боку більшовиків були праві есери. Партія соціалістів-революціонерів була однією з найстаріших і найчисельніших у Російській імперії, мала розроблену програму, що базувалася на принципі захисту інтересів селянства. У 1917 р. відбувся черговий розкол партії, і в Україні сформувалися Українська партія соціалістів-революціонерів та Партія лівих соціалістів революціонерів. У 1918-1919 рр. у партії виокремилися нові партії, групи, союзи, об'єднання – народники-комуністи, революційні-комуністи, активісти, борбисти, боротьбисти тощо. Про ліквідацію борбистів і боротьбистів мова йшла вище. А найбільш масштабні переслідування усіх інших течій есерів відбулися після Кронштадського повстання, хоча вони до цього фактично не мали ніякого відношення. Офіційно ж було проголошено, що повстання було справою рук есерів, меншовиків та імперіалістів, яких треба негайно покарати [13, с.11]. 12 березня 1921 р. були здійснені масові арешти есерів. В Україні арешти правих есерів відбулися в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі. Арешти есерів були настільки масштабними, що політбюро ЦК КП(б)У змушене було прийняти кілька постанов, які обмежували кількість в'язнів лише «активними есерами». У травні 1921 р. комуністи організували судовий процес над 5 членами ЦК УПСР: В. Голубовичем, Н. Петренком, І. Лизанівським, І. Часником, Ю. Ярославом, яких засудили до 10 років концтаборів. Але процес переслідував скоріше політичну мету і наприкінці 1921 р. їх зовсім звільнили [14, с. 45,46]. У вересні-листопаді 1922 р. розпочалася нова хвиля переслідувань членів ПСР. У вересні в Києві було заарештовано майже весь склад Всеукраїнського з'їзду ПСР. Наприкінці 1922 р. влада ініціювала серед правих есерів рух, спрямований на саморозпуск їхньої партії і у березні наступного року такий з'їзд відбувся. До лав компартії увійшло близько 900 колишніх членів ПСР [15]. У 1926 р. в УСРР фактично не залишилося жодної есерівської організації.

Таким чином, уже до середини 1920-х років більшовики здобули вирішальну перемогу над своїми колишніми союзниками, опозиційними українськими національно-комуністичними та соціалістичними партіями, поглинувши їх шляхом витіснення і самоліквідації. Проте протистояння з більшовиками було не стільки класичною політичною боротьбою між конкуруючими партіями за вплив на населення, а низкою різноманітних репресивних заходів, жертвами яких стали партії, які не підтримували ідеологію більшовизму. Як наслідок, більшовики утвердили монополю свою владу майже на сімдесят років, аж до розпаду СРСР і проголошення незалежності України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Трифанов И.Н. Конец мелкобуржуазных партий меньшевиков и эсеров // Учебные записки Ленинградского университета. 1959. №258. Вып. 30. С. 143-172; Гусев К.В. Крах мелкобуржуазных партий в СССР. Москва: Госполитиздат, 1966. 64 с.; Гусев К.В. От соглашательства к контрреволюции: (Очерки истории эволюции политического банкротства и гибели партии социалистов-революционеров). Москва: Госполитиздат, 1968. 164 с.; Рубан Н.В. Октябрьская революция и крах меньшевизма. Москва: Издательство политической литературы, 1968. 314 с.; Гусев К.В. Стратегия и тактика большевиков в отношении непролетарских партий. Москва: Политиздат, 1983. 80 с.; Ветров Р.И. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков в Украине. Харьков: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1983. 145 с.; Ветров Р.И. Октябрьская революция и банкротство эсеров на Украине. Днепродзержинск, 1983. 88 с.
2. Кокін С.А. Боротьба КП(б)У з політичною опозицією на початку 1920-х років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ: Наукова думка, 1992. Вип. 2. С. 24-30; Багатопартійна українська держава на початку ХХ століття. Програмні документи перших українських політичних партій. Упор. В.С. Журавський. Київ: Науково-інформаційне підприємство «Пошук», 1992. 96 с.; Бриндак О.Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття. Одеса: Астропринт, 1998. 183 с.; Остапенко Я. Ліквідація більшовиками опозиційних партій в Україні (1920-1925): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2000. 19 с.; Архірейський Д., Ченцов В. більшовики проти соціалістичних партій: репресивні аспекти політичної боротьби 1920-х рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. №1. С. 19-50; Ніколаєв І. Є. Комуністичне єдиновладдя в УСРР у 1920-х рр.: історико-правовий аспект. Миколаїв:Швець, 2013. 437 с.
3. Бриндак О. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття. Одеса: Астропринт, 1998. 183 с.
4. Греченко В.А. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.). Харків: Видавництво НУВС, 2001. 276 с.
5. Ніколаєв І. Політика більшовиків стосовно українських національно-комуністичних партій в 1919-1920 –х роках // Мандрівець. 2012. №2. С. 24-27.
6. Сплошное недоразумение // Борьба. 1920. 10 мая.
7. IV съезд партии борбистов // Коммунист. 1920. 20 июля.
8. Ленін В.І. XIII з'їзд РКП(б), 18-23 березня 1919 р. Доповідь про партійну програму. 19 березня // Повне зібрання творів. Москва. Издательство политической литературы. Т. 38. 579 с.
9. Архірейський Д., Ченцов В. Більшовики проти соціалістичних партій: репресивні аспекти політичної боротьби 1920-х рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. №1. Київ: Сфера. 2003. С. 19-50.
10. Ветров Р.И. Політичні партії України на початку ХХ століття (1900-1925 рр.) Дніпродзержинськ: Б.в. 1997. 111 с.
11. Ветров Р.И. О политической гибели меньшевиков на Украине в начале 20-х годов // Политические партии и движения Украины. XIX – XX веков. Сб. Днепропетровск: Б.в. 1993. С.120-130.
12. Процесс контрреволюционной организации меньшевиков (1-9 марта 1931 г.). Стенограмма судебного процесса и материалы, приобщенные к делу. Москва: Советское законодательство. 1931.
- 13.Кронштадская трагедия 1921 года // Вопросы истории. 1994. №4. С. 3-21.
- 14.Дело членов ЦК УПСР Голубовича, Петренко, Лызановского, Часныка, Ярослава и других: Стенографический отчет. Харьков, Типография Всеукраинского ЧК. 1921. 429 с.
- 15.Известия. 1923.21 марта.

Наталія Кузьминец

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історических наук, доцент (Україна)

Утвердження монополії партії більшовиків на владу в Україні в началі 1920-х гг.

Анотація. В статті досліджується вороже відношення партії більшовиків до своїх політичних опонентів; показано дії вищого партійного керівництва РКП(б), партійних і радянських органів і спецслужб по ліквідації опозиційних національно-комуністических і соціалістических партій, встановлення однопартійної системи в Україні в началі 1920-х років.

Ключевые слова: більшовики, однопартійна система, «ліквідаційна політика», УКП(боротьбисты), УПЛСР(борбисты), меньшевики, эсеры.

ABSTRACT

Natalia Kuzminets

Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsiubynsky,
Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)

Establishing of the monopoly of the Bolshevik Party to power in Ukraine in the early 1920's.

The article examines the hostile attitude of the Bolshevik Party towards its political opponents, shows the actions of the party's top leadership of the RCP (b), party and Soviet bodies and special services to eliminate the opposition national-communist and socialist parties, and the establishment of the soviet one-party system in Ukraine in the early 1920s.

In the article, the author traces the stages of the elimination of opposition parties by the Bolsheviks in Ukraine in the early 1920's. Initially, the Bolsheviks were forced to establish their power, relying for the the parties union, as a purely Ukrainian and so a all-Russian.

After consolidating in the country, the Bolshevik Party decided to eliminate the Borotbists and bobbyists and their independent political activity, which was aimed at building Ukraine according to theirs own views. Applying ideological methods of influence on Borotbists and bobbyists, the Bolsheviks led these parties to self-destruction, leaning of the leaders of these parties. The left side of these parties has joined the ranks of the Bolsheviks.

The second stage was more connected with the gradual cessation of the activities of All-Russian Socialist-Revolutionary and Menshevik parties in Ukraine. With the introduction of the NEP increased pressure for these parties. It was in 1921 that the Bolsheviks started a course the sole political existence. The SRs and the Mensheviks made a number of attempts to restore their former influence on the population, but all their attempts were neutralized by the Bolsheviks. The last UPP ceased to exist in 1925 in Ukraine and one-party regime was established. The status of the ruling party with all the institutions of power gave advantages to the Bolsheviks in relation to other parties. Using political, ideological, moral pressure, repression and terror, the Bolsheviks successfully completed the task of eliminating their political opponents. Multipartyism could not be from an ideological point of view.

Key words: Bolsheviks, one-party system, "liquidation policy", UCP (Borotbists), UPPL (burgists), Mensheviks, SRs.

REFERENCES:

1. Trifanov I.N. Konets melkoburzhuaznykh partiy menshevikov i eserov // Uchebnye zapiski Leningradskogo universiteta. 1959. №258. Vyp. 30. S. 143-172; Gusev K.V. Krakh melkoburzhuaznykh partiy v SSSR. Moskva: Gospolitizdat, 1966. 64 s.; Gusev K.V. Ot soglashatelstva k kontrrevolyutsii: (Ocherki istorii evolyutsii politicheskogo bankrotstva i gibeli partii sotsialistov-revolyutsionerov). Moskva: Gospolitizdat, 1968. 164 s.; Ruban N.V. Oktyabrskaya revolyutsiya i krakh menshevizma. Moskva: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 1968. 314 s.; Gusev K.V. Strategiya i taktika bolshevikov v otnoshenii neproletarskikh partiy. Moskva: Politizdat, 1983. 80 s.; Vetrov R.I. Pobeda Oktyabrskoy revolyutsii i bankrotstvo menshevikov v Ukraine. Kharkov: Vishcha shk. Izd-vo pri Khark. un-te, 1983. 145 s.; Vetrov R.I. Oktyabrskaya revolyutsiya i bankrotstvo eserov na Ukraine. Dneprodzerzhinsk, 1983. 88 s.
2. Kokin S.A. Borotba KP(b)U z politychnoiu opozytsiieiu na pochatku 1920-kh rokiv // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. Kyiv: Naukova dumka, 1992. Vyp. 2. S. 24-30; Bahatopartiina ukrainska derzhava na pochatku KhKh stolittia. Prohramni dokumenty pershykh ukrainskykh politychnykh partii. Upor. V.S. Zhuravskiy. Kyiv: Naukovo-informatsiine pidpriemstvo «Poshuk», 1992. 96 s.; Bryndak O.B. Likvidatsiia bilshovykamy politychnoi opozytsii ta vstanovlennia odnopartiinoi systemy v Ukraini v 20-ti roky KhKh stolittia. Odesa: Astroprynt, 1998. 183 s.; Ostapenko Ia. Likvidatsiia bilshovykamy opozytsiinykh partii v Ukraini (1920-1925): avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kharkiv, 2000. 19 s.; Arkhiereyskiy D., Chentsov V. bilshovyky proty sotsialistychnykh partii: represyvnii aspekty politychnoi borotby 1920-kh rr. // Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB. 2003. №1. S. 19-50; Nikolaiev I. Ie. Komunistychni yedynovladdia v USRR u 1920-kh rr.: istoryko-pravovy aspekt. Mykolaiv: Shvets, 2013. 437 s.
3. Bryndak O. Likvidatsiia bilshovykamy politychnoi opozytsii ta vstanovlennia odnopartiinoi systemy v Ukraini v 20-ti roky KhKh stolittia. Odesa: Astroprynt, 1998. 183 s.
4. Hrechenko V.A. Ukraina u dobu «rannoho» totalitaryzmu (20-ti roky KhKh st.). Kharkiv: Vydavnytstvo NUVS, 2001. 276 s.
5. Nikolaiev I. Polityka bilshovykiv stosovno ukrainskykh natsionalno-komunistychnykh partii v 1919-1920 –kh rokakh // Mandrivets. 2012. №2. S. 24-27.

6. Sploshnoe nedorazumenie // Borba. 1920. 10 maya.
7. IV sezd partii borbistov // Kommunist. 1920. 20 iyulya.
8. Lenin V.I. KhIII z'izd RKP(b), 18-23 bereznia 1919 r. Dopovid pro partiinu prohramu. 19 bereznia // Povne zibrannia tvoriv. Moskva. Yzdatelstvo polytycheskoi lyteratury. T. 38. 579 s.
9. Arkhireyskiy D., Chentsov V. Bilshovyky proty sotsialistychnykh partii: represyvni aspekty politychnoi borotby 1920-kh rr. // Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. №1. Kyiv: Sfera. 2003. S. 19-50.
10. Vietrov R.I. Politychni partii Ukrainy na pochatku KhKh stolittia (1900-1925 rr.) Dniprodzerzhynsk: B.v. 1997. 111 s.
11. Vetrov R.I. O politicheskoy gibeli menshevikov na Ukraine v nachale 20-kh godov // Politicheskoe partii i dvizheniya Ukrainy. KhKh – KhKh vekov. Sb. Dnepropetrovsk: B.v. 1993. S.120-130.
12. Protsess kontrrevolyutsionnoy organizatsii menshevikov (1-9 marta 1931 g.). Stenogramma sudebnogo protsessa i materialy, priobshchennyye k delu. Moskva: Sovetskoe zakonodatelstvo. 1931.
13. Kronshtadskaya tragediya 1921 goda // Voprosy istorii. 1994. №4. S. 3-21.
14. Delo chlenov TsK UPSR Golubovicha, Petrenko, Lyzanivskogo, Chasnyka, Yaroslava i drugikh: Stenograficheskiy otchet. Kharkov, Tipografiya Vseukrainskogo ChK. 1921. 429 s.
15. Izvestiya. 1923.21 marta.

Статтю подано до редколегії 19.01.2018 р.

УДК 94(477)“192”-058.237:394

Ольга Колястрок

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)

Українська інтелігенція 1920-х рр.: (не)банальність потреб і проблема вибору

Анотація. У статті розглянуто проблему життєвого вибору української інтелігенції в умовах поразки національної революції 1917-1921 рр. встановлення радянської влади; аналіз здійснено з позицій історично-антропологічного та соціологічного підходів. Виділено гетерономні та автономні стратегії самореалізації інтелігенції, різні типи світоглядного позиціонування і поведінкових реакцій за обставин втрати свободи і становлення тоталітарного режиму, з'ясування нею ресурсів опору і відродження.

Ключові слова: українська інтелігенція, національна революція, методологічні проблеми, повсякденне життя, терор, життєвий вибір, конформізм, стратегії реалізації, аксіологічні та особистісні цінності.

Проблематика вітчизняної інтелігенції 1920-х рр. в сучасній історичній науці не втратила своєї актуальності, попри гострі закиди її лідерам у нездатності розв'язувати складні питання історичних викликів, зберігати послідовність намірів і домагатися доконаності дій. Натомість наступаючий технократизм та домінуюча віртуалізація комунікацій в суспільстві актуалізують потребу рефлексивного інтелектуала та високопрофесійного інтелігента з артикульованими моральними принципами особистої гідності та відповідальності.

Не можна не визнати, що у сучасній гуманітаристиці дискурс інтелігентознавства істотно змінився [2]. Насамперед, сама категорія «інтелігенція» вже давно перестала бути т.зв. «суто російським феноменом», протиставленим західному концепту «інтелектуали». Окрім російських авторів (М. Бердяєв, О. Лосєв, Д. Лихачов, Г. Померанц), інтелігенція стала об'єктом зацікавленості багатьох зарубіжних вчених (З. Браун, Р. Пайпс, К. Манхейм, М. Фуко тощо).

По-друге, всупереч твердженням, що інтелігенція вмерла, вона насправді виявилась історично тривкою і динамічною категорією. Різні спроби її обмежити окреслити певними рамками: «прошарок між класами» (В. Ленін), «верства над класами» (М. Вебер), «клас всередині будь-якого класу» (А. Грамші), «ерзац буржуазії» (Ш. Фіцпатрик), «підпорядкована фракція в класі» (П. Бурдьє) виявились інструментальними у відповідних концептах. Водночас, цілком очевидно, що класовий та соціологічний (соціально-фаховий) підходи до вивчення інтелігенції себе вичерпали. Далі належить вдаватися до комплексного аналізу з культурологічних позицій. У випадку з вітчизняною інтелігенцією, така пізнавальна корекція «виробників смислів» (І. Лисяк-Рудницький), «совісті нації» (Д. Антонович), «духовних

провідників нації» (І. Лосєв) необхідна з огляду на нагальну потребу формування національної еліти.

Вітчизняна інтелігенція, заявивши про себе у XIX ст., відіграла велику роль у конструюванні української нації, в усвідомленні її ідентичності та виробленні ідей державного суверенітету й незалежності. За переписом 1897 р., в українських губерніях Російської імперії, де більшість населення складали селяни (понад 80%), частка інтелігентського прошарку була надзвичайно малою (0,2%) [3, с.35], втім об'єктивно необхідною в суспільстві, що вступило в добу модернізації. Відтоді започаткувалось як її власне позиціонування, так і розуміння в суспільстві її ролі як еліти – єдиної продуктивної в культурному сенсі групи, чий авторитет, соціальне становище обумовлені здатністю породжувати ідеї та цінності, виробляти новий погляд на речі і надавати їм смислових інтерпретацій. Інтелігенції притаманний специфічний етос: висока цінність етичних вимог, орієнтація на довіру і повагу суспільства, підвищена чутливість до несвободи, помірковано позитивна соціальна активність.

Більшовики усвідомлювали, що «інтелігенція є групою спеціальних осіб, що мають вищі функції по організації досвіду, його збереженню і розвитку як у галузі знання, так і у сфері почуттів» (А.Луначарський). Втім, їхні взаємини з нею від самого початку лежали суто у політико-ідеологічній площині і завжди мали чисто прагматичний характер. Звідси єдина наскрізна стратегія зневаження інтелігенції та різні тактики її соціального нівелювання, нехай навіть з елементами поступливості і загравання зі спеціалістами старої генерації. У більшовицькій верхівці, попри ситуативне коливання маятника між прихильниками «м'якого» і «жорсткого» ставлення до працівників інтелектуальної праці, не було принципових розбіжностей стосовно долі інтелігенції у створюваній державі. За справедливим визначенням І.Лисяка-Рудницького: «Більшовики знали, що як довго існує справжня, незалежна інтелігенція, так довго її устами вільний людський дух протестуватиме проти грубого догматизму доктрини та проти комуністичної злочинної практики [4, с.167].

Отже, від самого початку свого правління більшовики не залишили старій інтелігенції жодного вибору, позбавивши її самостійності і волі, відібравши у неї особистий та інтелектуальний суверенітет.

Так людина, за своїм народженням «приречена бути вільною» (Ж.-П. Сартр), у радянській державі опинилась у безжальних за своїм цинізмом лежцях: конформізм або свобода. А вже з кінця 1920-х ця формула набула ще більш жорсткішого і жорстокішого окреслення: конформізм або життя, оскільки «...більшовики експропріювали не лише фізичну силу людини, але й її вірування і переконання: знаходячись на радянській службі, всі мали удавати переконаних комуністів. Всі це й робили, але за поспіхом і недбало начепленою комуністичною маскою крились дуже різні люди, а тому й різні способи пристосування» [7, с.26].

Ті інтелігенти, кого не виставили за кордон чи не знищили з вимог «революційної доцільності», швидко збагнули своє безпорадне становище при новій владі і змушені були до неї пристосовуватися, аби вижити. Дехто виправдовував своє перелицювання збігом обставин – «нікуди подітись». Нові політичні та соціально-економічні реалії трансформували свідомість людей того часу: вони опинились в облозі голоду і злиднів, у полоні страху і невизначеності. Так, відбирання права на власні переконання і судження, позбавлення житла і гідної праці, відмова в соціальному забезпеченні і захисті зробило інтелігенцію ураженою, слабкою і безпорадною. На самопочуванні вітчизняної інтелігенції спричинялись щонайменше два потужних історико-психологічних чинники: нищівна саморефлексія з приводу невдачі у національній революції та суспільно-соціальна пониженість у класовій ідеології більшовизму.

Лише на перший погляд видається, що життєвий вибір інтелігенції в умовах безробіття і безгрошів'я залежав від елементарного задоволення банальних щоденних потреб (забезпеченість одягом, їжею, житлом). Це реально вимагало від неї нетипової для неї винахідливості і спритності, відмови від звичного ритму, порядку і норм життєдіяльності, мобілізації фізичних і психологічних сил іноді на межі їх потенціалу. Та цілком природно і зрозуміло, що не лише матеріальні потреби задавали алгоритм буття інтелігенції.

За доступними на сучасному етапі джерелами з фондів колишніх радянських спецслужб та особовими документами інтелігентів, чітко увиразнюється, що матеріальна скрута була зовсім не єдиним і далеко не самим визначальним спонукальним чинником поступлення інтелігенції в умовах безвиході й безнадії. Водночас і цей банальний конформізм інтелігенції у ранні радянські 1920-ті не можна розглядати однозначно як прояв слабкості і відступництва від етичних принципів. Соціальна дійсність дає чимало прикладів того, як нерідко з часом змінюється полярність оцінок суспільства як ідей, так і означуваних ними цілей та шляхів досягнення. Нині дослідники радянської повсякденності все впевненіше відкидають безапеляційність полярного судження про поведінку людей в екстраординарних умовах, відмовившись від категоричного протиставлення «героя» і «зрадника». Людино-орієнтована історія прикметно змінила уявлення про минуле. Запропоновані істориками повсякденності

глибші і складніші оптики історичного дослідження не лише урізноманітнили і збагатили наші знання й уявлення про минуле, а й «віднайшли» в ньому пересічну звичайну людину з її життєвими потребами, переконаннями і слабостями, повернули їй суб'єктність в історії. Відтак, засадничий принцип історичної об'єктивності реалізується через поліфонічність голосів і візій минулого. Крім того, сучасному історичному не йдеться про атестацію минулого з обов'язковими «плюс» чи «мінус», відповідною глорифікацією подій, явищ, персоналій чи, навпаки, їх тавруванням.

Лідери вітчизняної інтелігенції, що з революційного тріумфатора березня 1917 р. перетворилися на політичних аутсайдерів, тяжко переживали поразку національно-визвольних змагань, звинувачуючи себе у короткозорості і недалекоглядності, як про це писав В. Винниченко: «І скільки, справді, тієї енергії, сил, люті, крові і життя ми вклали для того, щоб створити не свою державність, ворожу нашій нації, згубну для нас! Кажучи відверто, ми рішуче нічого не змінювали в суті тієї державності, яка була в часи Тимчасового уряду. Жодної основи її ми не порушили. Ми тільки змінювали національну форму її – замість синьо-біло-червоного прапора ми вивішували жовто-блакитний...» [1, с.202-203].

Національна поразка деморалізувала і знесилила, перекреслила політичні сподівання, вдарила по амбіціях багатьох її лідерів. За цих умов можна уявити, наскільки непросто було рішення М. Грушевського пристати на пропозицію ідейного ворога про співробітництво і якої особистої мужності воно вимагало від нього. Прагнення не віддати на поталу зроблене у національному самовизначенні та інтелектуальна потреба залишатись послідовним професіоналом і виконувати фахову справу навіть за ворожих обставин визначила вибір багатьох українських інтелігентів. Ця поступливість і пристосуванство давалися їм непросто і силувано. Життя і діяльність конформістів за тоталітарного режиму були вкрай ускладнені не лише самими обставинами певного компромісу, а й повсякчасною рефлексією особистості з власним сумлінням, оскільки, з одного боку, їм нерідко доводилося співпрацювати з негідниками, а з іншого – потерпати від осуду сучасників, що не вдалися до режимної мімікрії. Нерідко траплялося, що «вимушений конформізм представників «старої» інтелігенції в радянську епоху допоміг врятувати конкретну людину або навіть конкретну справу» [6, с.238].

Український історик, антрополог В. Петров, який сам співпрацював з радянськими спецслужбами, у своїй праці «Українська інтелігенція – жертва більшовицького терору», першому найбільш вражаючому за глибиною і аналізом мартирологу репресій 1930-х рр., писав: «Ніде і ні в чому знищувальні тенденції большевизму не виявилися так гостро, з такою, сказати, невідхильністю, як в ставленні до української інтелігенції. Починаючи вже з перших років після захоплення влади, протягом всіх 25 років свого панування большевики систематично й послідовно нищили українську інтелігенцію. У справу нищення вони внесли розчленовану ступневість і безжальну невблаганність. З точністю вдосконаленого механізму гіганська кремлівська м'ясорубка перемелювала в криваве месиво тисячі, десятки та сотні тисяч людей, що втілювали в собі дух, розум і сумління українського народу» [5, с.26].

У середині 1920-х рр. частина українських гуманітаріїв інтелігентів, ошукавшись проголошеним курсом «українізації», заходилися щиро протистояти «бюрократичній сарані» (М.Бухарін), яка підмінювала справжні знання і справжню відданість справі. Їхня жертвність і навіть певне подвижництво, з іншого боку, опосередковано виправдовували більшовицький радикалізм, прищеплювали думку про не марність боротьби і, головне, вселяли віру в тимчасовість і минуцність принесених новою владою проблем, їх природне подолання за умови наполегливої щоденної праці. У цей час закріплювалась ілюзія про доцільність патріотичного служіння народу навіть в умовах ідейно неприйнятної влади. Інтелігенту життєво необхідно усвідомлювати вартість власної персони у щоденних справах, навіть, у приватному житті виказувати себе відповідальною і сумлінною особою. Заснована на принципах гуманізму, інтелігентська етика була способом подолання антропологічної кризи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Винниченко В. Відродження нації. Ч.1. [репринте відтворення 1920 року]. Київ : Політвидав України, 1990. 313 с.
2. Ишимская. Е. В. Методология исследования интеллигенции: проблемы и перспективы // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. Философия. 2010. № 1 (13). С. 70-75. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodologiya-issledovaniya-intelligentsii-problemy-i-perspektivy>
3. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст.: Соціально-політичний портрет. Київ : Либідь. 176 с.
4. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2-х т. Київ : Основи, 1994. Т.1. 554 с.
5. Петров В. Розвідки. Т.2. Київ : Темпора, 2013. 578 с.

6. Савчук В. Инакомыслие или конформизм: нравственный выбор интеллигенции в России // Логос. 2005. №6 (51). С.233-242.

7. Степун Ф. А. Бывшее и несбывшееся. Нью-Йорк : Изд-во имени Чехова, 1956. Т.2. 430 с. URL: http://www.odinblago.ru/bivshee_i_nesbivsheesa2/2

Ольга Коляструк

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Украинская интеллигенция 1920-х гг.: (не)банальность потребностей и проблема выбора

Аннотация. В статье рассмотрена проблема жизненного выбора украинской интеллигенции в условиях поражения национальной революции 1917-1921 гг. и установления советской власти; анализ осуществлен с позиций историко-антропологического и социологического подходов. Выделены гетерономные и автономные стратегии самореализации интеллигенции, разные типы мировоззренческого позиционирования и поведенческих реакций в условиях потери свободы и установления тоталитарного режима, определения ею ресурсов сопротивления и возрождения.

Ключевые слова: украинская интеллигенция, национальная революция, методологические проблемы, повседневная жизнь, террор, жизненный выбор, конформизм, стратегии реализации, аксиологические и личностные ценности.

ABSTRACT

Olha Koliastruk

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky,
Dr (History), Professor (Ukraine)

Ukrainian intelligentsia 1920's: un(commonness) of needs and problem of choice

The article deals with the problem of the life choices of the Ukrainian intelligentsia in the conditions of the defeat of the national revolution of 1917-1921 and establishment of the Soviet government; the analysis is carried out from the point of historical-anthropological and sociological approaches. Researching problems of intelligentsia as a social phenomenon are analyzed in the article. Intelligentsia and its functions is considered in the structure of public activity.

The author describes principal approaches and tries to uncover possibilities of philosophical study of this theme. The article describes the heteronomous and autonomous strategies of self-realization of the intellectuals, different types of ideological positioning and behavioral reactions in the conditions of loss of freedom and forming a totalitarian regime, the resources of resistance and revival were highlighted.

Key words: Ukrainian intelligentsia, national revolution, methodological problems, everyday life, terror, life choices, conformism, strategies for implementation, axiological and personal values.

REFERENCES:

1. Vynnychenko V. Vidrozhennyans'kyi. Ch.1. [repyntevidtvorennya 1920 roku]. Kyiv : PolityvdavUkrayini, 1990. 313 s.

2. Ishymkaya E. V. Metodolohyya issledovanyay intellyhentsii: problemy i perspektivy // Izvestyy avissykhkhubeb nykhzavedenyi. Povolzhskiy rehion. Humanytarnienauky. Fylosofiya. 2010. # 1 (13). S. 70-75. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodologiya-issledovaniya-intellyhentsii-problemy-i-perspektivy>

3. Kas'yanov H. Ukrayins'ka intellyhentsiyanarubezhi XIX-XX st.: Sotsial'no-politychniy portret. Kyiv : Lybid'. 176 s.

4. Lysyak-Rudnyts'kyi I. Istorychniese : v 2-kh t. Kyiv : Osnovy, 1994. T.1. 554 s.

5. Petrov V. Rozvidky. T.2. Kyiv : Tempora, 2013. 578 s.

6. Savchuk V. Inakomyслиe i konformizm: nrvstvennyi vybor intellyhentsii v Rossii // Logos. 2005. #6 (51). S.233-242.

7. Stepun F. A. Byvshee i nesbyvsheesya. N'yu-York : Izd-vo imeny Chekhova, 1956. T.2. 430 s. URL: http://www.odinblago.ru/bivshee_i_nesbivsheesa2/2

Статтю подано до редколегії 16.01.2018 р.

Максим Мельничук

Вінницький національний аграрний університет,
кандидат юридичних наук, старший викладач (Україна)

Таїсія Томляк

Вінницький національний аграрний університет
викладач (Україна)

Українське товариство Червоного Хреста: медико-санітарна діяльність і соціальна допомога населенню УСРР у 1921-1929 рр.

Анотація. В статті проаналізовано медико-санітарну діяльність Українського товариства Червоного Хреста, а саме: спроможність громадського об'єднання до утворення самостійно функціонуючих кластерів системи охорони здоров'я. Також висвітлено інші напрямки діяльності: протидію соціальним хворобам, зменшення рівня безпритульних дітей, підвищення культурного рівня населення, поліпшення санітарного побуту робітників і селян, покращення побуту дітей, допомога населенню у випадку стихійних лих, організація громадських ідалень.

Ключові слова: товариство Червоного Хреста, нова економічна політика, Українська Соціалістична Радянська Республіка, медико-санітарна діяльність, соціальна допомога.

Вітчизняні і закордонні науковці приділяли мало уваги діяльності громадських організацій в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (далі – УСРР). Історики в основному досліджували діяльність владних інститутів держави, в той час як історія громадської ініціативи в період непу залишалася мало дослідженою. Аналіз історії добровільних об'єднань дозволить розкрити взаємозв'язок громадських інституцій та компартійної політики в 1920-30-ті роки. Тому дослідження історії масових добровільних об'єднань в період становлення радянської політичної системи може бути корисним для дослідження сучасного українського громадського суспільства.

Санітарно-освітня та військово-санітарна діяльність Українського товариства Червоного Хреста (далі – УТЧХ) у 1920-30-ті роках стали предметом дослідження О. Г. Грибан [2; 3]. Так само Т. А. Литовченко висвітлював Військово-оборонну діяльність Українського товариства Червоного Хреста у 1920-х роках [15]. М. А. Журба розкрив вплив більшовиків на товариство Червоного Хреста в Україні кінця 20-х-початку 30-х рр. ХХ ст. [4]. Н. І. Земзюліна звертає увагу на формування позитивного міжнародного іміджу СРСР за допомогою громадських організацій та волонтерських об'єднань у 1920-1930 роках [14].

Ціль нашого дослідження полягає у висвітленні спроможності УТЧХ щодо формування самостійної, фінансово автономної мережі медично-санітарних установ та інших напрямків діяльності задля охорони здоров'я населення УСРР.

Радянська влада в період непу надавала легітимності тим громадським організаціям, які відповідали її потребам. Тому 13 липня 1920 р. Рада народних комісарів (далі – РНК) УСРР і Народний комісаріат охорони здоров'я (далі – НКОЗ) УСРР оприлюднили постанову «Про Український Червоний Хрест». Аналіз цього документу свідчить, що він спрямовував діяльність організації на надання «захисту хворим і пораненим червоноармійцям (дітям і втікачам)» [10, ст. 376]. На нашу думку, такий підхід більшовиків до організації УТЧХ суперечив принципам та меті діяльності червонохресних організацій загалом. Тобто, вже із часу свого заснування, ця організація створювалася за класовим принципом.

З метою встановлення тісного зв'язку між УТЧХ і пролетарськими організаціями та необхідністю посилення більшовицького впливу на товариство 27 квітня 1921 р. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (далі – ВУЦВК) прийняв постанову «Про поповнення складу Головної управи Українського Червоного Хреста». Відповідно до цієї постанови до складу товариства повинні були ввійти: 3 представника Південного бюро Всесоюзної центральної ради професійних спілок; 2 – від комісії незаможних селян; 2 – від Червоної армії; представник від НКОЗ та від народного комісаріату соціального забезпечення УСРР [5, ст. 217]. Таким чином, склад Головної управи Українського Червоного Хреста формувався не за професійною ознакою, а за класовою. Вбачається, що РНК УСРР дозволила діяльність УТЧХ для виконання завдань НКОЗ УСРР та винятково під його керівництвом. Останньому доручалося за згодою з Головною управою УТЧХ визначати обсяг діяльності цієї організації, здійснювати управління нею та налагодити взаємовідносини з Російським відділом Червоного Хреста. Таким чином, РНК УСРР, санкціонуючи функціонування УТЧХ, окреслила правові основи його діяльності.

У ці роки вектор діяльності УТЧХ спрямовувався на протидію туберкульозу та іншим

соціальним хворобам; надання медичної допомоги населенню, зокрема в селах; протидію дитячій безпритульності; оздоровлення дітей; постачання населенню дешевих ліків [1, с. 3]. Аналіз звітності УТЧХ за цей період підтверджує про проведення широкомасштабної та ефективної роботи з охорони здоров'я населення, яка здійснювалася в означених напрямках.

Першочерговим завданням УТЧХ було створення медичних установ, яке, на нашу думку, товариство виконувало результативно, особливо в селах. Так, якщо станом на 1 жовтня 1923 р. в селах функціонувало 36,5% усіх установ, то 1 жовтня 1924 р. їх було вже 51,4% [1, с. 6]. Загалом протягом 1923/24 р. під керівництвом Медично-гуманітарного відділу Головної управи діяло 119 медично-санітарних установи [1, с. 6]. Вони розподілялися за типами наступним чином: 54 амбулаторій, 4 поліклінік, 10 лікарень, 2 малярійні установки, 2 епідемічних загони, венерологічний пункт, 28 диспансерів, 7 санаторіїв, 9 консультацій, 2 медичних курсів (див. табл.).

Розподіл медично-санітарних установ Червоного Хреста по губерніях України у 1923/24 р. [1, с. 6–7]

Назва губернії	Сільські установи	в %	Міські установи	в %	Всього
Харківська	4	44,6	5	55,5	9
Полтавська	7	46,5	8	53,4	15
Чернігівська	3	33,3	6	66,7	9
Київська	3	18,7	13	81,3	16
Волинська	-	-	5	100	5
Подільська	15	83,3	3	16,7	18
Одеська	4	33,3	8	66,7	12
Катеринославська	19	82,6	4	17,4	23
Донецька	4	50	4	50	8
Транспорт	-	-	4	100	-
Всього	59	-	60	-	119

Подані в таблиці дані засвідчують, що розподіл установ у губерніях був нерівномірний, зокрема, найбільша їх кількість була в Подільській (18) та Катеринославській (23) губерніях. Натомість найменша – у Волинській (5) і Донецькій (8).

За даними звіту УТЧХ протягом 1926/27 р. кількість медично-санітарних установ збільшилася на 1672 та становила 2853 [12, с. 22], а в 1929 р. досягла 6233 (з них 80% – сільські) [13, с. 19]. Відтак, зростання кількості медично-санітарних установ УТЧХ відбулося переважно в другій половині 20-х років ХХ ст. Це пояснюється тим, що у 1927 р. головне завдання товариства полягало у забезпеченні розвитку мережі кваліфікованих медичних установ [12, с. 22]. Вбачається, що станом на 1 жовтня 1928 р. мережа медично-санітарних установ ознаменувалася стабілізаційними процесами. Натомість у 1928 р. відбувалася ліквідація окремих установ, які не відповідали завданням УТЧХ та мали негативний вплив на його діяльність. Зокрема, Центральному комітету довелося ліквідувати в деяких округах бакалійні і галантерейні крамниці та організувати замість них медичні установи на господарському розрахунку та крамниці санітарії і гігієни. Була реорганізована робота незадовільних окружних філій [13, с. 33].

Доречно зауважити, що 18 листопада 1929 р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про передачу на місцевий бюджет лікувальних установ, утримуваних з фонду медичної допомоги застрахованим та сільських лікувальних установ Українського Червоного Хреста». Відповідно до арт. 4 цієї постанови сільські лікувально-профілактичні установи (сільські амбулаторії, туберкульозні, наркодиспансери та венеричні диспансери тощо), які були на утриманні УТЧХ, передавалися на утримання відповідних місцевих бюджетів [6, с. 6]. Таким чином, з 1922 р. до 1929 р. членам організації вдалося створити: 15 тубдиспансерів, 5 вендиспансерів, 10 лікарень (у 1928 р. їх націоналізували), 127 амбулаторій, 23 консультації, 152 дитячих ясел, 47 інших медичних закладів, 95 лазень (станом на 1928 р.) [12, с. 20; 13 с. 8].

Ще одним важливим напрямом роботи УТЧХ була протидія соціальним хворобам – туберкульозу, венеричним захворюванням, малярії, скарлатині тощо. Аналіз звітів товариства свідчить, що ним було проведено значну роботу з протидії туберкульозу. Так, в 1923 р. функціонувало 9 сільських та 19 міських диспансерів, було обстежено 36378 осіб та виявлено 24456 хворих, з них 7246 дітей. УТЧХ для протидії туберкульозу застосовувало спеціальні методи обстеження та лікування, зокрема, в губернських та окружних диспансерах 350 хворим було накладено 3332 пневмотороксів [1, с. 7–8]. Ситуація щодо кількості тубдиспансерів у другій половині 20-х р. залишилася стабільною. Наприклад, протягом 1927–1928 р.

.....
функціонувало 26 тубдиспансерів, у яких було обстежено 32258 осіб та виявлено 24252 хворих [12, с. 24]. Однак станом на 1929 р. залишилось лише 1 тубдиспансер і 3 тубпункти, оскільки 11 установ перейшли до окружних інспекцій охорони здоров'я [13, с. 21]. У них було обстежено 8544 осіб, з яких виявлено хворих – 3089 [13, с. 30].

Хворі на туберкульоз мали змогу покращувати своє здоров'я у санаторіях УТЧХ, яких станом на 1923-1924 р. функціонувало 7, з кількістю ліжок – 365. Вони надали допомогу 1944 хворим, з яких 66,8% – діти [1, с. 9]. Протягом 1927–1928 р. функціонувало вже 11 тубсанаторіїв та установ санаторного типу. У них працювало 18 лікарів, 32 особи середнього персоналу та 129 іншого персоналу, лікувалося 1854 хворих [12, с. 24].

З метою профілактики захворюваності на туберкульоз УТЧХ проводило обстеження житлово-побутових умов населення. У результаті було виявлено 26.519 хворих, зокрема 6519 дітей. Також проведено 184 обстежень трудових колективів з кількістю 5218 осіб, з-поміж яких 1852 дітей. Внаслідок профілактичної роботи УТЧХ до диспансерів було направлено 3620 осіб (з них дітей – 32,5% та сільських жителів – 3,3%), що становило 14,8% первісних хворих [1, с. 8]. Водночас лікарі (так звані саносвітники) проводили освітню діяльність, яка набирала щороку обертів. Наприклад, якщо у 1923–1924 рр. лікарі прочитали 621 лекцію у присутності 60414 слухачів [1, с. 8], то у 1927–1928 рр. – 876 лекцій у присутності 77719 слухачів. Загалом усіма організаціями Червоного Хреста, за неповними відомостями, було прочитано 4498 лекцій та доповідей для 225 тис. осіб [12, с. 29]. Крім того, лікарі та сестри надавали консультації хворим. У 1929 р. саносвітню роботу здійснювали всі заклади УТЧХ [13, с. 23].

У 1927-1928 р. УТЧХ розпочало діяльність з протидії таким соціальним хворобам, як алкоголізм і наркоманія. Для цього транспортні організації УТЧХ відкрили 3 наркодиспансери: у Харкові, Києві та Дніпропетровську [12, с. 25]. У 1929 наркодиспансери з'явилися також в Запоріжжі та Луганську [13, с. 21], які надали послуги 5480 особам [13, с. 31].

Протидія іншим соціальним хворобам не була такою розвиненою, як протитуберкульозна робота. Так, наприкінці 1923 р., був відкритий один вендиспансер, який за півтора місяця надав допомогу 95 хворим, які здійснили 308 відвідувань. Також було створено 2 малярійних пункти, які обслужили 4172 хворих і здійснили 9606 відвідувань. Для протидії пошесті скарлатини було організовано 2 епідемічних загони, які за 2 місяці оглянули 1386 хворих [1, с. 9]. Станом на 1929 р. функціонувало 4 сільських вендиспансери, які надали допомогу 4961 хворим, з них – 1530 на венеричні хвороби [13, с. 21, 31].

Особливу увагу УТЧХ зосередило на роботі з протидії дитячій безпритульності та оздоровлення дітей. Саме про те, що допомога дітям повинна стати основною сферою діяльності товариства, йшла мова на II Всеукраїнському з'їзді працівників УТЧХ. Внаслідок цього почали активно створюватися медичні дитячі установи: відділи для дітей при тубдиспансерах, дитячі консультації, дитячі будинки для туберкульозних тощо. Також створювалися профілактичні установи: дитячі літні колонії, майданчики, кліматичні колонії лісові школи, сільські ясла. У 1923–1924 р. функціонувала 41 установа з допомоги безпритульним дітям, де було оснащено 4460 місць. Медичними дитячими установами було видано безпритульним дітям 620178 пайків та витрачено для цього 204734 крб. [1, с. 12].

Неабияку турботу проявляло УТЧХ і щодо надання допомоги дітям безробітних. Для них організовувалися установи різних форм, зокрема так звані нічліжно-харчові пункти, дитячі пів-інтернати та денні будинки, інтернати та будинки для дітей, сільськогосподарські трудові колонії. Загалом функціонувало 37 подібних установ, які видали дітям 591135 пайків. На цей напрямок діяльності було витрачено 59.610 крб. У 1923/1924 р. оздоровчу кампанію серед дітей здійснювало 113 установи. Всього допомогу дітям надавало 190 установ, які видали 1501341 пайків на суму 390404 крб. [1, с. 13]. У 1929 р. діяло 369 літніх закладів з оздоровлення дітей, в яких перебувало 12604 дітей [13, с. 33].

У 1923 р. вперше розпочалася масова робота з організації сільських ясел, яку фінансували місцеві комітети. За звітний період нараховувалось 55 сільських ясел, які охоплювали 1850 дітей та видали їм 110065 пайків. На таку діяльність було витрачено 30826 крб. У середньому один місяць утримання дитини обходився 8,40 крб. [1, с. 12]. У 1926–1927 рр. вже функціонувало 102 сільських ясел, а у 1929 р. – 152, у яких нараховувалось 2688 дітей [13, с. 31].

Наприкінці 20-х років президія ВУЦВК ухвалила для УТЧХ такі завдання: підвищувати культурний рівень населення, поліпшувати санітарний побут робітників і селян шляхом створення громадських лазень, пралень, колодязів, льодовень та хлібопекарень, а також покращувати побут дітей через організацію дитячих ясел, майданчиків, акушерських пунктів, будинків для пологів тощо. Крім того, необхідно було розвивати мережу медичних установ – поліклінік, рентген-кабінетів, електро-установок, лікарень, санаторіїв, будинків відпочинку та ін. Ще одним із напрямків діяльності було посилення допомоги населенню від стихійних лих, землетрусу, повені, пожеж, неврожаю. Наприклад, у 1927–1928 р. набула значного поширення

санітарно-епідеміологічна робота УТЧХ. Було організовано 95 сільських лазень, обладнаних душовими, що на 52 більше, ніж у попередньому звітному році [12, с. 28]. Протягом цього часу було обладнано 11 колодязів цмоками. Також вперше було збудовано сільську громадську пральню. Вона знаходилася в селі Роздори на Дніпропетровщині та дуже зацікавила селянок і користувалася у них популярністю. Тому ставилося питання про створення у навколишніх селах ще 3-х громадських пралень та поширення досвіду на територію усєї України. Також позитивно сприймалася населенням практика створення сільських хлібопекарень [12, с. 28–29].

Червонохресна організація зосередила свою роботу і на організації харчування населення. Так, у 1927 р. функціонувало 35 їдалень, що їх організували різні філії УТЧХ [12, с. 29], тоді як у 1929 р. їх було вже 60. Крім того, було створено дешеві чайні та буфети, де крім чаю, хліба та холодних закусок проводили певну культурно-освітню роботу [13, с. 23].

У 1927-1928 р. УТЧХ активізувало допомогу населенню у випадку стихійних лих. Допомога надавалася постраждалим від повені, пожежі тощо. Під час стихійних лих організовано надавалася перша медична допомога та здійснювалося харчування населення, першочергово – дітей. Так, у 1927–1928 р. за дорученням Уряду УСРР, було організовано в 7 неврожайних округах харчування дітей переселенців. Для цієї роботи було створено 581 пункт, де видали гарячу їжу та денні сухі пайки 30000 дітям. У 1929 р. було організовано 3173 таких пункти, які видали 67152690 пайків та обідів. На цю роботу було витрачено близько 6 млн. крб. [12, с. 30; 96, с. 25].

На утримання медично-санітарних установ та проведення масштабної роботи УТЧХ необхідні були кошти, джерелом яких були членські внески, пожертвування, державні субсидії, прибутки від лекцій, виставок, спектаклів, прибутки від підприємств Червоного Хреста [1, с. 42]. Проаналізувавши фінансову звітність за 1923-1924 р., автор дійшов висновку, що найбільше коштів надходило від підприємств – 37% (480369 крб.) [1, с. 42–43]. Збори приносили 31% (397857 крб.) всіх прибутків УТЧХ. Що ж до видатків, то із загальної суми 1409592,83 крб. найбільше було витрачено на гуманітарні (29%) та на медично-санітарні (26%) установи. Дефіцит коштів становив 119954 крб., який вдалося покрити за рахунок позик [1, с. 43]. Натомість у 1927-1928 р. основна частина видатків з бюджету УТЧХ витрачалася на ліквідацію наслідків стихійних лих (допомога погорільцям, харчування дітей у неврожайних місцевостях тощо) та на організаційну роботу [12, с. 33].

Вбачається, що прибутки та видатки ЦК УТЧХ упродовж 20-х р. ХХ ст. зростали. Так, якщо прибутки у 1925/26 р. становили 615889,88 крб., то в 1926/27 р. – 706114,08 крб., в 1927/28 р. – 846141,39 крб. Видатки у 1925/26 р. становили 594661,82 крб., в 1926/27 р. – 672563,17 крб., в 1927/28 р. – 840295,14 крб. Таким чином, бюджет ЦК УТЧХ у 1926/27 р., у порівнянні з попереднім роком, зріс на 15%, в 1927/28 р. – на 20% [12, с. 33].

Проаналізувавши дані прибуткової частини бюджету ЦК УТЧХ, можна зробити наступні висновки. Найбільше прибутків було отримано від регалій – 1123081 крб. та від підприємств 1842762 крб. Найменше прибутків було отримано з членських внесків – 112227 крб. (287505 крб. планувалось за кошторисом) та від субсидій – 26500 крб. (69735 крб. планувалось). Зменшення доходів від зборів пояснюється частково тим, що в 1927/28 р. за наказом уряду були закриті гральні підприємства, в яких УТЧХ мало певний відсоток регалій на свою користь [12, с. 38].

Найбільше коштів у 1927–1928 р. було витрачено на медично-санітарну діяльність – 1615836 крб. та на гуманітарну роботу – 535427 крб. Найменше – на субсидії (69515 крб.) та на організаційну роботу (67096 крб.) Всього було витрачено 3997389 крб. Різниця між видатками та прибутками становила 382771 крб. [12, с. 39]. У 1928/29 р. УТЧХ отримав прибутків на суму 5225965 крб., а витратив – 4809216 крб. Різниця між видатками та прибутками становила 416749 крб., що говорить про раціональне розпорядження коштами.

Варто зауважити, що для підтримки фінансової спроможності УТЧХ уряд встановлював певні пільги. Зокрема, відповідно до арт. 7 постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 3 жовтня 1923 р., усі установи Спілки товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця УСРР (аптеки, будинки відпочинку, підприємства, санаторії та підприємства) звільняли від податків та зборів, за умови, що їхні прибутки використовуватимуться для здійснення визначених ВУЦВК завдань. Згідно з доповненням до арт. 7 від 28 квітня 1926 р. установи товариства звільняли від сплати судового збору, нотаріального та канцелярських зборів [11, ст. 191]. Крім того, для Спілки товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця СРСР встановлювався розмір внесків на соціальне страхування та орендної плати за ставками як для державних установ [15, с. 78]. Було започатковано спеціальні податки та збори. Наприклад, протягом 1922-1926 років чинною була постанова НКОЗ УСРР «Про збір із залізничних квитків на користь Червоного Хреста» [8, ст. 737].

У вересні 1928 р. був введений збір за проїзд пароплавами та з пасажирських квитків. 12 вересня 1924 р. ЦВК та РНК СРСР прийняли постанову «Про обкладення відвідувачів прилюдних видовищ та забав на користь товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця

союзних республік» [9, ст. 107], відповідно до якої на користь УТЧХ стягувався збір за відвідування деяких публічних місць. Відповідно до постанови ЦВК та РНК СРСР «Про зміну постанови Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів Союзу РСР з 12 вересня 1924 р.» від 13 лютого 1929 р. запроваджувалося оподаткування на відвідування більярдних, а ставка збору за проведення естрадних вистав та музичних комедій зростає з 5% до 10%. [7, ст. 116]. Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 17 липня 1929 р. збір, що стягувався з відвідувачів прилюдних видовищ і розваг поширювався на курортні і дачні місцевості [7, ст. 719].

Отже, становлення УТЧХ відбувалося в умовах одночасного функціонування на території України декількох червонохресних організацій. Більшовицька влада шляхом об'єднання російського та українського товариств поставила цю громадську організацію собі на службу. У нормативно-правових актах уряду УСРР, які закріплювали правовий статус УТЧХ, простежувався класовий підхід у визначенні мети діяльності цієї організації. Існував цілковитий державний контроль за діяльністю червонохресної організації УСРР. Попри ідеологічні нашарування, УТЧХ проводило масштабну роботу з охорони здоров'я населення. Основні напрями діяльності товариства були спрямовані на створення мережі медичних установ, протидію соціальним хворобам, дитячій безпритульності, надання медичної і фармацевтичної допомоги населенню тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Відчит товариства Українського Червоного Хреста за 1923/24 рік. Харків : Український Червоний Хрест : Видання головної управи, 1925. 45 с.
2. Грибан О. Г. Створення українським товариством Червоного Хреста системи військово-санітарної освіти у 30-ті рр. XX ст. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: 36. Наукових праць. 2014. Вип. 12. С. 13-19.
3. Грибан О. Г. Створення українським Червоним Хрестом системи санітарної освіти у 20-ті рр. XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. 2014. Вип. 2. С. 39-44.
4. Журба М. А. Громадський вимір більшовицької комунізації в Україні кінця 20-х-початку 30-х рр. XX ст. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки : збірник научних трудов / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 12. С. 22-28.
5. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. Харків: Друга Радянська типографія. 1921. 703 с. (Видання Народного комісаріату юстиції).
6. Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. Харків : Укрголовліт Третя друкарня ім. т. Фрунзе Держтресту «Харполіграф», 1929. 1172 с. (Офіційне видання Народного комісаріату юстиції).
7. Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. Харків : Укрголовліт Друга друкарня ім. В. Блакитного Держтресту «Харполіграф», 1929. 802 с. (Офіційне видання Народного комісаріату юстиції).
8. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922-1923 рр. Харків : Літо-друкарня «Книгоспілки», 1922. 1147 с. (Видання Народного Комісаріату Юстиції).
9. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України 1923-1928 років. Харків, 1928. 150 с.
10. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1919-1920 рр. Харків : Урядова типографія, 1921. 790 с.
11. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1926 рік. Харків : Укрголовліт Урядова друкарня ім. т. Фрунзе, 1926. 430 с. (Офіційне видання Народного комісаріату юстиції).
12. Звіт про діяльність товариства Червоного Хреста УСРР за 1927/28 рік. Харків : Наукова думка, 1929. 64 с.
13. Звіт про діяльність Червоного Хреста УСРР за 1928/29 рік. Київ : Товариство Червоного Хреста УСРР : Наукова думка, 1929. 64 с.
14. Земзюліна Н. І. Формування позитивного міжнародного іміджу СРСР крізь призму діяльності громадських організацій та добровільних товариств у 1920-30-х рр. // Бюлетень Черкаського університету: історичні науки. 2016. Вип. 29. С. 104-109.
15. Литовченко Т. А. Військово-оборонна діяльність українського товариства червоного хреста у 1918-1939 роках: дис ... канд. істор. наук : 20.02.22. Київ. 2006. 182 с.
16. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941). К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 220 с.

Максим Мельничук

Винницький національний аграрний університет,
кандидат юридических наук, старший преподаватель (Україна)

Таисія Томляк

Винницький національний аграрний університет
преподаватель (Україна)

Українське товариство Червоного Хреста: медико-санітарна діяльність і соціальна допомога населенню УСРС в 1921-1929 рр.

Анотація. В статті проаналізовано медико-санітарну діяльність Українського товариства Червоного Хреста, а іменно: здатність громадського об'єднання к образованию самостійно функціонуючих кластерів системи здравоохранення. Також освіщені другі напрямлення діяльності: протидія соціальним болезням, зниження уровня безпризорних дітей, підвищення культурного уровня населення, улучшение санітарного быта рабочих и крестьян, улучшение быта детей, помощь населенню в случае стихийных бедствий, организация общественных столовых.

Ключевые слова: товарищество Червоного Хреста, новая экономическая политика, Украинская Социалистическая Советская Республика, медико-санітарна діяльність, соціальна допомога.

ABSTRACT

Maksym Melnychuk

Vinnitsia National Agrarian University,
Candidate of Legal Sciences, Senior Lecturer (Ukraine)

Taisia Tomljak

Vinnitsia National Agrarian University,
Lecturer (Ukraine)

Ukrainian Society of the Red Cross: medical and sanitary activities and social assistance to the population of the Ukrainian SSR in 1921-1929.

The founded of the Ukrainian Society of the Red Cross took place on the background of the simultaneous existence in Ukraine of red-colored organizations of several state institutions. So, as of 1918, the committees of the Southern Cross of the former Russian Empire continued to function. The Ukrainian Red Cross was founded in the last days of the existence of the Central Rada during the period of national liberation struggles. Of course, this situation was not favorable the Bolsheviks, who sought to unite the defined organizations and set control above their activity. After all, on November 20, 1918, the Bolshevik authorities founded the Russian Red Cross Society, which would had to operated to act as the focal point. However, the Bolsheviks understood that in the European charity movement wasn't trust to this organization. Therefore, it was decided to act through the Ukrainian network, which enjoyed trust. Thus, the Special Committee of the Ukrainian Red Cross was established on March 14, 1919, by the decree of the RNK of the Ukrainian SSR with the establishment of the Bolshevik authorities in Ukraine. This body set the task of reorganization Red Cross organizations into the single Ukrainian Red Cross and performe the functions of managing and control above their activities.

The article analyzes the medical and sanitary activities of the Ukrainian Red Cross Cooperator, namely: the capacity of a public association to form self-functioning clusters of the health care system. Other areas of activity are also highlighted: counteraction social diseases, reduce the number of homeless children, improve the cultural level of the population, improve the sanitary way of life of the workers and peasants, improve the lives of children, assistance to the population in natural disasters, and organization public dining.

Key words: Red Cross Society, new economic policy, Ukrainian Socialist Soviet Republic, medical and sanitary activities, social assistance.

REFERENCES:

1. Vidchyt tovarystva Ukrayins'koho Chervonoho Khresta za 1923/24 rik. Kharkiv : Ukrayins'kyy Chervonyy Khrest : Vydannya holovnoyi upravly, 1925. 45 s.

2. Hryban O. H. Stvorennya ukrayins'kym tovarystvom Chervonoho Khresta systemy viys'kovo-sanitarnoyi osvity u 30-ti rr. KHKH st. // Naukovyy chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriya № 6. Istorychni nauky: Zb. Naukovykh prats'. 2014. Vyp. 12. S. 13 – 19.
3. Hryban O. H. Stvorennya ukrayins'kym Chervonym Khrestom systemy sanitarnoyi osvity u 20-ti rr. KHKH st. // Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. 2014. Vyp. 2. S. 39 44.
4. Zhurba M. A. Hromads'kyi vymir bil'shovyts'koyi komunizatsiyi v Ukrayini kintsya 20-kh-pochatku 30-kh rr. KHKH st. // Naukovyy chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriya 6: Istorychni nauky : sbornyk nauchnykh trudov / M-vo osvity i nauky Ukrayiny, Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. Kyiv : Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova, 2014. Vyp. 12.S. 22-28.
5. Zbirnyk zakoniv i rozporyadzen' robitnycho-selyans'koho uryadu Ukrayiny za 1921 r. Kharkiv : Druha Radyans'ka typohrafiya. 1921. 703 s. (Vydannya Narodnoho komisariatu yustytsiyi).
6. Zbirnyk Zakoniv ta rozporyadzen' robitnycho-selyans'koho uryadu Ukrayiny za 1929 rik. Kharkiv : Ukrholovlit Tretya drukarnya im. t. Frunze Derzhtrestu «Kharpolihraf», 1929. 1172 s. (Ofitsiyne vydannya Narodnoho komisariatu yustytsiyi).
7. Zbirnyk Zakoniv ta rozporyadzen' robitnycho-selyans'koho uryadu Ukrayiny za 1929 rik. Kharkiv : Ukrholovlit Druha drukarnya im. V. Blakytneho Derzhtrestu «Kharpolihra», 1929. 802 s. (Ofitsiyne vydannya Narodnoho komisariatu yustytsiyi).
8. Zbirnyk postanov ta rozporyadzen' robitnycho-selyans'koho uryadu Ukrayiny za 1922-1923 rr. Kharkiv : Lito-drukarnya «Knyhospilky», 1922. 1147 s. (Vydannya Narodnoho Komisariatu Yustytsiyi).
9. Zbirnyk uzakonen' i rozporyadzen' robitnycho-selyans'koho uryadu Ukrayiny 1923-1928 rokiv. Kharkiv, 1928. 150 s.
10. Zbirnyk uzakonen' ta rozporyadzen' robitnycho-selyans'koho uryadu Ukrayiny za 1919-1920 rr. Kharkiv : Uryadova typohrafiya, 1921. 790 s.
11. Zbirnyk uzakonen' ta rozporyadzen' robitnycho-selyans'koho uryadu Ukrayiny za 1926 rik. Kharkiv : Ukrholovlit Uryadova drukarnya im. t. Frunze, 1926. 430 s. (Ofitsiyne vydannya Narodnoho komisariatu yustytsiyi).
12. Zvit pro diyal'nist' tovarystva Chervonoho Khresta USRR za 1927/28 rik. Kharkiv : Naukova dumka, 1929. 64 s.
13. Zvit pro diyal'nist' Chervonoho Khresta USRR za 1928/29 rik. Kyiv : Tovarystvo Chervonoho Khresta USRR : Naukova dumka, 1929. 64 s.
14. Zemzyulina N. I. Formuvannya pozytyvnoho mizhnarodnoho imidzhu SRSR kriz' pryзму diyal'nosti hromads'kykh orhanizatsiy ta dobrovil'nykh tovarystv u 1920-30-kh rr. // Byuleten' Cherkas'koho universytetu: istorychni nauky. 2016. Vyp. 29. S. 104-109.
15. Lytovchenko T. A. Viys'kovo-oboronna diyal'nist' ukrayins'koho tovarystva chervonoho khresta u 1918-1939 rokakh: dys ... kand. istor. nauk : 20.02.22. Kyiv. 2006. 182 s.
16. Pravova ideolohiya i pravo Ukrayiny na etapi stanovlennya totalitarnoho rezhymu (1929-1941). K. : Instytut derzhavy i prava im. V. M. Korets'koho NAN Ukrayiny, 2001. 220 s.

Статтю подано до редколегії 16.01.2018 р.

УДК 94(477) «1919/1929»

Руслан Прилипко

Донецький національний університет імені Василя Стуса
кандидат історичних наук, викладач (Україна)

Надія Марценюк

Вінницький технічний коледж, викладач (Україна)

Соціальне обслуговування особливого контингенту собезу в УСРР у 20-х рр. ХХ ст.

Анотація. На основі аналізу джерел та літератури у статті висвітлюються основні заходи радянської влади щодо забезпечення пенсіями непрацездатних робітників та службовців, які входили до так званого контингенту собезу. Зокрема, автором простежується соціальне обслуговування таких категорій осіб як: інваліди громадянської та імперіалістичної воєн, «жертви контрреволюції», червоноармійці та члени їх родин, академпенсіонери, інваліди праці тощо.

Ключові слова: інваліди праці, пенсіонери, радянська держава, робітники та службовці, соціальне обслуговування, соціальний захист.

Невід'ємною складовою соціального захисту робітників і службовців УСРР 1920-х рр. було соціальне обслуговування непрацездатних осіб, які складали так званий контингент собезу. Органи соціального страхування свою практичну діяльність із забезпечення пенсійними виплатами розпочали лише в середині 1922 р., до цього у забезпеченні панували «собезівські тенденції». Навіть після переходу соціального страхування у відання наркомату праці, окремі пенсійні справи продовжували залишатися в наркоматі соціального забезпечення. Період передачі справ було завершено лише на початку 1925 р. Продовжуючи залишатися підопічними собезу і отримуючи пенсійні виплати, певна частина означених осіб за соціальним статусом належали до робітників та службовців, хоча й з приставкою «колишні». Окрім того, соціальний захист окремих категорій осіб здійснювався за участю обох наркоматів (праці та соціального забезпечення), в певних частках.

Досліджувана проблема знайшла часткове висвітлення у працях науковців. Так, В.Г. Шарпаций [36], вивчаючи соціальне забезпечення в УСРР 1920-1930-х років, звернув увагу на основні засади становлення системи пенсійного забезпечення. Роль інститутів соціального страхування в системі соціального захисту досліджував О.А. Мельничук [7]. Соціальний захист робітників в контексті їх повсякденного життя висвітлювала О.М. Мовчан [9].

У своїй статті автор поставив за мету на основі аналізу джерел та літератури висвітлити соціальний захист основних категорій непрацездатних робітників та службовців, що знаходилися на обслуговуванні відділів соціального забезпечення.

Основною організаційно-правовою формою системи пенсійного забезпечення в період нової економічної політики було соціальне страхування, що знаходилося у віданні народного комісаріату праці. Однак зародження пенсійної справи відбувалося в рамках народного комісаріату соціального забезпечення. Формування нової системи пенсійного забезпечення в УСРР було започатковано двома декретами Раднаркому: «Про передання пенсійних відділень у підпорядкування Народного комісаріату соціального забезпечення» від 28 лютого 1919 р. та «Про врегулювання пенсійної справи» від 16 квітня 1919 р. Нормативними актами запроваджувалися пенсійні виплати для інвалідів, вдів та сиріт. Державної пенсії були позбавлені церковнослужителі, колишні поліцейські чини жандармерії, тюремні наглядачі [36, с.156-157].

На вересень 1921 р. в УСРР нараховувалося вже 184 тис. пенсіонерів та 222 тис. родин червоноармійців, які отримували соціальну допомогу [16 с.49]. Після цього «собезівські тенденції» із року в рік слабшали і кількість пенсіонерів зменшувалася в геометричній прогресії, становлячи на 1927 р. – 40 тис. осіб. Серед соціальних груп пенсіонерів вказаного періоду можна було виокремити: інвалідів громадянської та імперіалістичної воєн, жертв контрреволюції, червоноармійців та членів їх родин, академпенсіонерів, інвалідів праці тощо [24, арк.77]. Хоча, власне, під поняття пенсіонерів собезу підпадали інваліди громадянської та імперіалістичної воєн та персональні пенсіонери, решта – визнавалися користувачами пенсій або ж одержували соціальну допомогу.

Організація впродовж 1920-х рр. соціального захисту непрацездатних верств населення одразу двома наркоматами (соціального забезпечення та праці, в особі головного управління соціального страхування) неминуче породжувала конкуренцію між двома установами, основною метою якої було доведення права кожної із них на самостійне існування. Незважаючи на те, що в кожного із наркоматів існував свій контингент обслуговуваних, існували питання, які вимагали спільної діяльності, саме вони супроводжувалися найбільшими протиріччями.

Так, з передачею від наркомату соціального забезпечення до наркомату праці справ «трудових» пенсіонерів, невирішеним залишилося питання про виплату пенсій застрахованим, що знаходилися на забезпеченні в установах собезу. На основі Генерального договору, укладеного між наркоматами в квітні 1925 р. забезпечення пенсіями цього контингенту здійснювалося за рахунок коштів страхових фондів. Окрім того, страхові органи змушені були відшкодовувати витрати на утримання персоналу таких установ [3, с.4].

Однак, перевіряючи цільове використання коштів, страхові органи часто фіксували порушення зобов'язань з боку наркомату соціального забезпечення, який, використовуючи частину страхових коштів для забезпечення власного контингенту, ставив застрахованих в скрутне матеріальне становище. Зокрема, в матеріалах комісії зазначалося про незадовільні умови утримання та недостатні норми забезпечення харчуванням застрахованих. Вихід із ситуації вбачався у створенні власних інвалідних установ [17, с.45]. Для цього в бюджеті соцстраху на 1925/26 р. було передбачено майже 50 тис. крб. Вказаний досвід пропонувалося поширити на інші республіки СРСР. Однак, через супротив НКЗ, союзний наркомат праці призупинив таку ініціативу [22, с.110]. Вказане рішення обґрунтовувалося тим, що, з

підвищенням розмірів страхових пенсій, зменшувалася кількість охочих перебувати в таких установах. Унаслідок, на нараді Головоцстраху УСРР, що відбулася у грудні 1926 р., було прийняте рішення про територіальний розподіл застрахованих та прикріплення їх до вже існуючих інвалідних будинків в містах Кременчуці, Вінниці, Києві, Одесі [2, с.107].

Однією із значних за обсягом категорій пенсіонерів, що обслуговувалися собезом, були інваліди війни. Спроба простежити загальний обсяг та питому вагу цієї категорії обслуговуваних виявилася не такою вже й простою. Під різними формулюваннями одних і тих же категорій значилися різні цифрові дані. В. Шарпатов, який досліджував соціальний статус та рівень забезпечення інвалідів війни, стверджує, що впродовж 1920-х років в УСРР нараховувалося понад 20 тис. інвалідів громадянської та 45-50 тис. інвалідів імперіалістичної воєн. При цьому пенсіями собезу забезпечувалася лише 1/5 їх частина [37, с.268]. Цікаво, що за соціальним статусом серед інвалідів було 30-40% робітників та 10-15% службовців [26, арк.3]. Форми соціальної допомоги інвалідам війни були різними: частина з них отримували пенсії; інші утримувалися в закритих установах собезу (будинки притулку, інтернати, санаторії); незначна частина інвалідів були влаштовані в кооперативні товариства. Фактично усі вони представляли три напрямки забезпечення інвалідів: державний, громадський та кооперативний. В умовах нової економічної політики, через скрутне фінансове становище державного бюджету, влада намагалася акцентувати увагу на двох останніх. Так, декретом ВУЦВК та РНК УСРР від 13 жовтня 1922 р. «Про методи і форми забезпечення інвалідів війни та праці» було започатковано розвиток інвалідної кооперації. На 1924 р. вже функціонувало 867 кооперативних об'єднань, в яких продуктивною працею було охоплено близько 12 тис. інвалідів, в тому числі 80% інвалідів війни [28, арк.24].

Через неможливість інвалідів громадянської війни на рівних конкурувати на ринку праці, уряд своєю постановою надав їм переважне право зайняття на підприємствах та установах тих посад, що не потребували спеціальної кваліфікації: кур'єрів, дворників, сторожів, швейцарів, візників, експедиторів та ін. [13, с.46]. Таке рішення звісно сприяло зменшенню відсотку безробітних серед цієї категорії.

Одним із напрямків соціального захисту інвалідів війни була допомога в отриманні ними освіти. З цією метою, на основі домовленості між наркоматами соціального забезпечення та освіти, за інвалідами бронювалося до 2% місць у вузах та робфаках та до 5% - в технікумах. Так, у 1925/26 навчальному році в установах навчалася понад 600 інвалідів [25, арк.15].

Певну роль у наданні допомоги інвалідам війни відігравало направлення їх на лікування до санаторіїв. В окремих установах для інвалідів бронювалася визначена кількість місць. Так, наприклад, в санаторії «Червона зірка», що відкрився у Ялті, щомісячно могли лікуватися 35 осіб взимку та 50 – влітку. Загалом, за 1924 – 1928 рр. в санаторії пройшли курс лікування 749 інвалідів громадянської та 265 інвалідів імперіалістичної війн [30, арк.3].

Проте, найбільш вагомою формою соціального захисту інвалідів війни було пенсійне забезпечення. Якщо в період «військового комунізму» замість пенсій виплачувалися разові продпайки, то з переходом до НЕПу пенсії виплачувалися у грошовому виразі. На початковому етапі розмір пенсії був символічним. Так, на 1 жовтня 1923 р. пенсія інваліда війни складала 5 крб., а родини загиблих червоноармійців отримували 3,5 крб. за втрату годувальника [23, арк. 7]. З серпня 1924 р. декретом ВУЦВК були встановлені пенсії для інвалідів війни і родин червоноармійців першої групи у розмірі 22 крб., для другої групи – 15 крб. При цьому всі витрати з виплати пенсій покладалися на місцевий бюджет [25, арк.4]. Це, по-суті, означало, що розміри реальних пенсій в умовах недофінансування майже ніколи не сягали визначених розмірів. Місцевим відділам надавалося також право враховувати майновий стан претендента з метою зменшення розміру пенсії. У 1925/26 р. Раднаркомом УСРР вперше були запроваджені дотації місцевим бюджетам для виплати пенсій [12, с.4].

Наприкінці 1920-х рр. чисельність інвалідів війни в УСРР суттєво збільшилася, і за даними наркома соціального забезпечення УСРР становила 83 тис. осіб [29, арк.3], однак на обліку в органах собезу у 1929/30 р. перебувало лише 8 тис. інвалідів громадянської війни та 16 тис. інвалідів імперіалістичної війни [32, арк.53, 55].

Другу групу пенсіонерів, що знаходилися на обслуговуванні собезу, представляли персональні пенсіонери. За твердженням В. Шарпатового, на початку 1920-х рр. в законодавстві не існувало юридичної дефініції «персональні пенсіонери», однак діяв механізм «персонального призначення пенсій». Саме він, сформований на основі класових критеріїв, замінив колишній становий принцип забезпечення, який діяв до приходу більшовиків до влади [36, с.209]. За формулюванням Раднаркому пільгове пенсійне забезпечення поширювалося на осіб, які мали особливі заслуги перед радянською республікою, або ж досягли значних успіхів у справі радянського будівництва, партійної та професійної роботи. У випадку інвалідності їм виплачувалися пенсії у підвищеному розмірі, який у 2-3 рази перевищував прожитковий мінімум, а членам сімей, що знаходилися на їх утриманні, гарантувався прожитковий мінімум [10, с.26-

27].

Постановами ВУЦВК від 9 серпня 1922 р. «Про посилені пенсії» та від 2 травня 1923 р. «Про пенсії особам, які мають особливі заслуги перед республікою» перелік особистих або персональних пенсіонерів, окрім партійних функціонерів, поповнили діячі науки, мистецтва, літератури, які зробили вагомий внесок у світову чи вітчизняну культуру. Для призначення їм пенсії обов'язковим документом був висновок Всеукраїнської комісії поліпшення побуту вчених. Розміри забезпечення означених категорій осіб, окрім характеру заслуг, визначалися ступенем втрати працездатності та кількістю утриманців [14, с.145]. Влада намагалася широко популяризувати персональні пенсії, публікуючи укази про їх призначення в періодичній пресі [8, с.52].

Забезпечення особистих або персональних пенсіонерів характеризувалося особливим порядком фінансування. Незважаючи, що всі вони представляли особливий контингент наркомату соціального забезпечення, участь у фінансуванні їх пенсій брали органи соціального страхування. Саме вони, за рахунок коштів страхових фондів, зобов'язувалися компенсувати органам соціального забезпечення базовий розмір трудової пенсії вказаних осіб [33, арк.28]. Втім, контингент персональних пенсіонерів УСРР упродовж 1920-х рр. не був чисельним. За даними НКЗ з 1923 по 1927 рік кількість персональних пенсіонерів зростає від 785 до 1720, що складало 2-3% від загальної кількості пенсіонерів. Відповідно збільшувалися і обсяги фінансування. Так, якщо у 1925/26 р. для забезпечення персональних пенсіонерів було використано майже 100 тис. крб. страхових коштів, то в 1929/30 р. – 438 тис. [31, арк.1] Серед округів України найбільша кількість персональних пенсіонерів була зафіксована в Дніпропетровському, Одеському та Харківському [27, арк.41].

Суттєво вплинула на порядок призначення персональних пенсій радянська модернізація. Необхідність економії коштів для розбудови промисловості визначала зміни в порядку призначення пенсій. Починаючи з липня 1929 р. Наркомсобезом були переглянуті справи тих пенсіонерів, що мали додаткові джерела прибутку чи інші заробітки з метою зменшення розміру пенсій. За постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 13 серпня 1930 р. персональні пенсіонери, що проживали у містах та містечках мали право на отримання пенсії у розмірі 37 крб., а мешканці сіл – 20 крб. на місяць. Втрачали право на пенсії особи, які були позбавлені виборчих прав [36, с.214]. Щоб зрозуміти реальну вартість таких пенсій, варто навести таку статистику: за пенсію сільського пенсіонера, у розрахунку на день, на той час можна було придбати один метр ситцю або три кілограми борошна [36, с.215].

Ще одним із різновидів пенсій, що знаходилися під спільною опікою обох наркоматів була пенсія за вислугу років. На території СРСР вона була запроваджена постановою ЦВК та РНК СРСР з 1 січня 1925 р. Основним контингентом, на який поширювалася пенсія, були працівники освіти, зокрема, вчителі сільських та міських шкіл, працівники культосвітніх установ. Основною вимогою для призначення пенсій був 25-річний стаж роботи на вказаних посадах. До уваги брався і дореволюційний період, за умови відпрацювання не менше 5 років в радянських освітніх установах. До роботи в закладах освіти прирівнювалася політична діяльність представників більшовицької партії в дореволюційній Росії [4, с.4]. Пенсія виплачувалася за місцем проживання і складала 20 крб. на місяць. Позитивним моментом було те, що, навіть отримуючи пенсію у повному обсязі, особи продовжували працювати. Після смерті пенсіонера, інший із подружжя, що знаходився на утриманні, успадковував не менше половини, а діти – не менше чверті обсягу пенсії спадкодавця [20, ст. 292].

Пенсія за вислугу років належала до спеціальних пенсій, якими опікувався наркомат соціального забезпечення, однак через складне фінансове становище бюджету, її фінансування покладалося на страхові органи за рахунок внесків, що сплачували культурно-освітні установи [19, ст. 32]. Намагання союзного наркомату праці, а згодом і наркомату фінансів оскаржити такий порядок до Раднаркому не мало успіху.

З часом, контингент осіб, які могли претендувати на отримання пенсій, значно розширився. Вже на кінець 1925 р. на пенсію за вислугу років могли розраховувати: вчителі професійних та транспортних шкіл, шкіл батрацької молоді, викладачі та вихователі дитячих будинків та містечок [6, с.67]. Наприкінці 1925 р. до них долучилися викладачі вищих навчальних закладів та робітничих факультетів, працівники наукових установ. Альтернативою двадцятип'ятирічному стажу роботи для означених категорій було досягнення шістдесяти п'яти років, з яких не менше десять років на вказаних посадах [21, ст. 507]. Наприкінці грудня 1927 р. постановою ВУЦВК право на отримання пенсій було визнане за викладачами, вихователями та адміністрацією установ соціального виховання дефективних дітей. При наявності стажу 25 років, пенсія виплачувалася за рахунок страхових коштів [34, арк.45]. На відміну від страхових пенсій, при призначенні пенсій за вислугу років не брали до уваги майновий стан та доходи претендента. Однак, особам, які після призначення пенсії продовжували працювати, виплачувалася лише половина пенсії. У випадку призначення особі декількох персональних

пенсій, гарантувалася різниця між ними. За соціальним статусом на пенсію не могли претендувати викладачі релігії [5, с.1].

Взяття курсу на модернізацію промисловості позначилося на пенсійному забезпеченні за вислугу років. З метою економії коштів право на отримання означеного виду пенсій зберігалось за вчителями міських та сільських трудових шкіл. При цьому працюючі отримували лише половину розміру пенсії [35, арк.175]. Такий стан призвів до скорочення наприкінці 1920-х рр. кількості пенсіонерів за вислугу років. Окрім того, низький розмір пенсії змушував окремі категорії осіб, при наявності можливості, оформляти пенсії з інвалідності. Усі ці фактори негативно вплинули на розвиток пенсійних виплат за вислугу років [1, с.63].

Наступні зміни до законодавства були внесені в середині 1929 р., згідно яких пенсіями за вислугу років могли скористатися викладачі та вихователі професійно-технічних училищ та технікумів, педагогічні працівники дитячих будинків та дошкільних установ, ветеринарні і медичні працівники, що працювали у робітничих селищах, сільські агрономи [18, с.342]. Загалом, на 1 жовтня 1930 р. на виплату пенсій за вислугу років в УСРР було витрачено 520 тис. крб. [24, арк.29]. Незначна сума обґрунтовувалася небажанням багатьох пенсіонерів оформляти пенсії, оскільки це позбавляло їх права продовжувати працювати.

Найменш розвинутим видом персональних пенсій упродовж 1920-х рр. були такі, що виплачувалися героям праці. Означений вид пенсій був започаткований союзною постановою ЦВК та РНК у липні 1927 р. Основними вимогами для її отримання були особливі заслуги у сфері виробничої, наукової та державної діяльності, а також стаж роботи не менше 35 років. Розмір пенсії становив три чверті заробітку працівника, а у разі продовження роботи - скорочувався наполовину. У разі смерті пенсіонера, право на її отримання, в межах встановлених розмірів, передавалося утриманцям. Пенсії повністю виплачувалися із страхових коштів і не обкладалися податком (якщо дохід не перевищував 600 крб). Не встановлювався також максимальний розмір такої пенсії [15, ст. 456]. В УСРР практика діяльності органів соціального захисту із забезпечення пенсіями вказаної категорії осіб розпочалася лише з 1928 р. [11, с.29].

Отже, соціальний захист робітників і службовців у разі постійної втрати працездатності через виплату спеціальних або персональних пенсій здійснювався через спільну діяльність двох наркоматів: праці та соціального забезпечення. При цьому надбавки до пенсій фінансувалися за рахунок коштів державного бюджету, а основний «базовий» розмір пенсій – за рахунок коштів страхового фонду постійної втрати працездатності. Такий стан обґрунтовувався, передусім, труднощами держави в умовах ринкових трансформацій, що позначалося на стабільності забезпечення означених категорій. Законодавчими нормами достатньо часто змінювалися не лише умови й порядок забезпечення, але й соціальний склад контингенту забезпечуваних.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бегэ М. Новое в пенсионном обеспечении за выслугу лет // Вопросы труда. 1929. №11. С. 63-67.
2. ДАВО. Ф. Р.155. Оп.1. Спр. 524. 441 арк.
3. Информационный листок ГУСС. 1925. №7.
4. Информационный листок ГУСС. 1925. №12.
5. Информационный листок ГУСС. 1926. №19.
6. Кац Р. Сорокин Н. Социальное страхование. Сборник законодательных и директивных материалов. Изд. 2-е. М.: Профиздат, 1936. 498 с.
7. Мельничук О.А. Соціальне страхування в радянській Україні (20 – 30-ті рр. ХХ ст.). Вінниця: «Едельвейс і К», 2009. 372 с.
8. Мервин Мэтьюз Становление системы привилегий в Советском государстве // Вопросы истории. 1992. №2-3. С.45-61.
9. Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр.. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 312 с.
10. Обеспечение лиц, имеющих особые революционные заслуги // Вестник социального обеспечения. 1921. №2-3. С. 26-27.
11. Пенсионное страхование на Украине // Вопросы страхования. 1928. №10. С.29.
12. План роботи Народного комісаріату соціального забезпечення на 1925/26 бюджетовий рік // Вісник соціального забезпечення. 1925. №3. С.4-6.
13. Про пільги до прийняття інвалідів громадянської війни на роботу в установи та підприємства. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 20 березня 1925 р. // Вісник соціального забезпечення. 1925. №3. С.46-47.
14. Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине. Под общей редакцией И.И. Фреймана. Харьков: Вопросы труда, 1926. 499 с.
15. СЗ СССР. 1927. №65.

16. Состояние социального обеспечения в УССР в 1921 г. // Вопросы социального обеспечения. 1921. №5-6. С. 47-53.
17. Социальное страхование в 1924-1925 гг. Материалы к страховой компании. М.: Вопросы труда, 1925. 118 с.
18. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення. К.: Знання, 2005. 205 с.
19. СУ СССР. 1925. №3.
20. СУ СССР. 1925. №40.
21. СУ УССР. 1925. №88-89.
22. Трефилов И.М. Страховик. Справочник по вопросам социального страхования и медицинской помощи застрахованным. М.: Вопросы труда, 1927. 428 с.
23. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1119. 275 арк.
24. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1121. 91 арк.
25. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1466. 86 арк.
26. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1580. 83 арк.
27. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1609. 360 арк.
28. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1913. 77 арк.
29. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1972. н/н.
30. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1980. 9 арк.
31. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 2261. 53 арк.
32. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 2524. 25 арк.
33. ЦДАВО України. Ф. 2851. Оп. 1. Спр. 34. 204 арк.
34. ЦДАВО України. Ф. 2851. Оп. 1. Спр. 747. 235 арк.
35. ЦДАВО України. Ф. 2851. Оп. 1. Спр. 757. 134 арк.
36. Шарпаций В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20 – 30-ті роки ХХ ст.). К.: Ніка-Центр, 2006. 268 с.
37. Шарпаций В.Г. Становлення та функціонування системи соціального забезпечення в Українській РСР в 1920 – 30-х рр.: історичний аспект: автореф. дис. д-ра іст. наук: спец. 07.00.01. Чернівці, 2007. 32 с.

Руслан Прилипко

Донецкий национальный университет имени Василя Стуса
кандидат исторических наук, старший преподаватель (Украина)

Надія Марценюк

Винницкий технический колледж, преподаватель (Украина)

Социальное обслуживание особого контингента собеса в УССР в 20-х гг. ХХ в.

Аннотация. На основе анализа источников и литературы в статье освещаются основные мероприятия советской власти по обеспечению пенсиями нетрудоспособных рабочих и служащих, которые входили в так называемый контингент собеса. В частности, автором прослеживается социальное обслуживание таких категорий лиц как: инвалиды гражданской и империалистической войн, «жертвы контрреволюции», красноармейцы и члены их семей, академпенсионеры, инвалиды труда и тому подобное.

Ключевые слова: инвалиды труда, пенсионеры, советское государство, рабочие и служащие, социальное обслуживание, социальная защита.

ABSTRACT

Ruslan Prylypko

Vasyl´ Stus Donetsk National University,
PhD (History), Senior Lecturer (Ukraine)

Nadia Martsenyuk

Vinnitsia Technical College, Lecturer (Ukraine)

Social services for special contingent department of social security in the Ukrainian SSR in the 1920s. XX century

The basis of organizational and legal form of the pension system during the new economic policy was social insurance, who was in charged the People's Commissariat of Labor. However, the founded of the pension business took place within the framework of the People's Commissariat of Social Security. Continuing to remain wards sobes and receiving pension payments, a certain

proportion of these individuals in social status belonged to workers and employers, albeit with a prefix "ex". That is why the social protection of these categories of people was carried out with the participation of both People's Commissariats (labor and social security), in certain shares.

Among the social groups of pensioners of the period mentioned were: invalids of civil and imperialist wars, victims of counterrevolution, Red Army soldiers and members of their families, academpensionaries, disabled workers and the like. So, users of pensions or receivers social assistance were recognized as the pensioners, which were victim to civil and imperialist wars and personal pensioners .

The organization of social protection of people with disabilities inevitably led to competition between the two institutions, whose main goal were to become independent. Despite the fact that each of the People's Commissariats had their own contingent of servicemen, there were questions, which demanded joint activities, they were accompanied by the greatest contradictions.

The result of this joint service was that the supplements to pensions were financed from the state budget, and the basic amount of pensions - at the expense the permanent disability insurance fund. This situation was based, first of all, on the difficulties of the state in the conditions of market transformations, which affected the stability of the provision of these categories. Legislative norms often changed not only the terms and procedure of provision, but also the social composition of the contingent provided.

Key words: handicapped people, pensioners, the Soviet state, workers and employers, social services, social protection.

REFERENCES:

1. Bege M. Novoe v pensionnom obespechenii za vyslugu leg // Voprosy truda. 1929. №11. S. 63-67.
2. DAVO. F. R.155. Op.1. Spr. 524. 441 ark.
3. Informatsionnyy listok GUSS. 1925. №7.
4. Informatsionnyy listok GUSS. 1925. №12.
5. Informatsionnyy listok GUSS. 1926. №19.
6. Kats R. Sorokin N. Sotsialnoe strakhovanie. Sbornik zakonodatelnykh i direktivnykh materialov. Izd. 2-e. M.: Profizdat, 1936. 498 s.
7. Melnychuk O.A. Sotsialne strakhuvannia v radianskii Ukraini (20 – 30-ti rr. KhKh st.). Vinnytsia: «Edelveis i K», 2009. 372 s.
8. Mervin Metyuz Stanovlenie sistemy privilegiy v Sovetskom gosudarstve // Voprosy istorii. 1992. №2-3. S.45-61.
9. Movchan O.M. Povsiakdenne zhyttia robotnykiv USRR. 1920-ti rr.. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2011. 312 s.
10. Obespechenie lits, imeyushchikh osobyte revolyutsionnye zaslugi // Vestnik sotsialnogo obespecheniya. 1921. №2-3. S. 26-27.
11. Pensionnoe strakhovanie na Ukraine // Voprosy strakhovaniya. 1928. №10. S.29.
12. Plan roboty Narodnoho komisariatu sotsialnoho zabezpechennia na 1925/26 biudzhetoviy rik // Visnyk sotsialnoho zabezpechennia. 1925. №3. S.4-6.
13. Pro pilhy do pryiniattia invalidiv hromadianskoi viiny na robotu v ustanovy ta pidpriemstva. Postanova VUTsVK ta RNK USRR vid 20 bereznia 1925 r. // Visnyk sotsialnoho zabezpechennia. 1925. №3. S.46-47.
14. Sbornik deystvuyushchego zakonodatelstva po sotsialnomu strakhovaniyu na Ukraine. Pod obshchey redaktsiyei I.I. Freymana. Kharkov: Voprosy truda, 1926. 499 s.
15. SZ SSSR. 1927. №65.
16. Sostoyanie sotsialnogo obespecheniya v USSR v 1921 g. // Voprosy sotsialnogo obespecheniya. 1921. №5-6. S. 47-53.
17. Sotsialnoe strakhovanie v 1924-1925 gg. Materialy k strakhovoy kompanii. M.: Voprosy truda, 1925. 118 s.
18. Stashkiv B.I. Teoriia prava sotsialnoho zabezpechennia. K.: Znannia, 2005. 205 s.
19. SU SSSR. 1925. №3.
20. SU SSSR. 1925. №40.
21. SU USSR. 1925. №88-89.
22. Trefilov I.M. Strakhovik. Spravochnik po voprosam sotsialnogo strakhovaniya i meditsinskoy pomoshchi zastrakhovannym. M.: Voprosy truda, 1927. 428 s.
23. TsDAVO Ukrainy. F. 348. Op. 1. Spr. 1119. 275 ark.
24. TsDAVO Ukrainy. F. 348. Op. 1. Spr. 1121. 91 ark.
25. TsDAVO Ukrainy. F. 348. Op. 1. Spr. 1466. 86 ark.
26. TsDAVO Ukrainy. F. 348. Op. 1. Spr. 1580. 83 ark.
27. TsDAVO Ukrainy. F. 348. Op. 1. Spr. 1609. 360 ark.

28. TsDAVO Ukrainy. F. 348. Op. 1. Spr. 1913. 77 ark.
29. TsDAVO Ukrainy. F. 348. Op. 1. Spr. 1972. n/n.
30. TsDAVO Ukrainy. F. 348. Op. 1. Spr. 1980. 9 ark.
31. TsDAVO Ukrainy. F. 348. Op. 1. Spr. 2261. 53 ark.
32. TsDAVO Ukrainy. F. 348. Op. 1. Spr. 2524. 25 ark.
33. TsDAVO Ukrainy. F. 2851. Op. 1. Spr. 34. 204 ark.
34. TsDAVO Ukrainy. F. 2851. Op. 1. Spr. 747. 235 ark.
35. TsDAVO Ukrainy. F. 2851. Op. 1. Spr. 757. 134 ark.
36. Sharpatyi V.H. Sotsialne zabezpechennia v URSS (20 – 30-ti roky KhKh st.). K.: Nika-Tsentr, 2006. 268 s.
37. Sharpatyi V.H. Stanovlennia ta funktsionuvannia systemy sotsialnoho zabezpechennia v Ukrainskii RSR v 1920 – 30-kh rr.: istorychnyi aspekt: avtoref. dys. d–ra ist. nauk: spets. 07.00.01. Chernivtsi, 2007. 32 s.

Статтю подано до редколегії 31.01.2018 р.

УДК: 336.221.4+(477):[В.О.Зотов] «1923/1929»

Святослав Даниленко

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

**Зотов В. О. : теоретик і практик системи сільськогосподарського податку
в УСРР (1923 – 1929 рр.)**

Анотація. У статті висвітлено віхи біографії та номенклатурної діяльності В. О. Зотова – керівника підрозділу єдиного сільськогосподарського податку Податкового управління Наркомфіну УСРР 1923 – 1929 рр. З'ясовано його безпосередню участь у реорганізації Наркомпроду та продподаткової системи у 1923/24 р., у формуванні нової системи оподаткування українських селян. Зазначено його роль і місце у повсякденній діяльності податкових органів, виділено прикладні і теоретичні сторони. Він залишався практиком податкової справи, а теоретичні здібності виявив у статтях, брошурах, дискусіях з опонентами. Особисто долучився до створення «української системи» єдиного сільськогосподарського податку, яку тоді визнавала союзна фінансово-господарська номенклатура.

Ключові слова: податки, В. О. Зотов, податкова система, єдиний сільськогосподарський податок, «українська система сільськогосподарського податку», Наркомфін УСРР, Наркомфін СРСР, номенклатура.

Інституційно-функціональна та організаційно-оперативна діяльність податкових органів в УСРР 1920-х рр. залежала від економічного розвитку республіки, фінансово-господарського стану платників податків, стабільності грошової одиниці, адміністративної гнучкості центрального апарату та його місцевих структур. Зазначені обставини стосувалися макроекономічних показників та соціально-економічної ефективності самої податкової системи. Однак існував «людський фактор» – номенклатура структурно-функціональних підрозділів Наркомфіну УСРР, її інтелектуально-освітній рівень, досвід оперативної роботи, повноваження, особисто переконання та світоглядні уподобання.

В історіографії політичної історії України 1920-30-х рр. висвітлювалась «еліта» партійно-радянської номенклатури, тобто управлінці вищої категорії – наркоми, члени політбюро ЦК КП(б)У, керівники виконавчих органів влади [1, 5]. Середня номенклатурна ланка (начальники управлінь, члени колегій наркоматів, заступники наркомів) лишається поза увагою дослідників. Однак саме вона забезпечувала повсякденну діяльність структурних підрозділів, переймаючись конкретними справами. Поняття «номенклатура», на мою думку, не обмежується персональним складом, тобто так званими радянськими «кадрами». Кожен структурний підрозділ радянських установ мав функціональні повноваження, тому на інституційному рівні поняття і явище «номенклатура» означало перелік посадових обов'язків, прав та завдань, виписаних відповідними нормативно-правовими актами (положення, інструкції тощо). Повноваження того чи іншого підрозділу зумовлювали статус номенклатури, а не лише персональні якості чиновника.

Номенклатура Наркомфіну УСРР початку непу, до складу якої належали і податкові органи, функціонально залежала від інституту Уповноваженого Наркомфіну РСФРР при РНК УСРР. Політичні принципи та наслідки об'єднаних наркоматів, закладені союзним договором між радянськими урядами України та Росії 28 грудня 1920 р., достатньо висвітлені в історичній науковій літературі [8, с.302, 311]. Вони обмежували самостійні та самодіяльні повноваження ключових наркоматів в УСРР. Згідно «Положення про Уповноваженого Наркомфіна РСФРР при Раднаркомі УСРР» здійснювалася «спільна фінансова політика», яка узгоджувалася з адміністрацією Уповнаркомфіну для досягнення її максимальної уніфікації. Остання стосувалася формування організаційно-структурних підрозділів, єдності каси, «...загального керівництва і нагляду за діяльністю усіх підвладних Наркомфіну установ, а також проведення періодичних і термінових ревізій цих установ» [22, Спр.252. Арк.4]. Управлінські наглядово-ревізійні повноваження Уповнаркомфіну вплинули на кадрові призначення до Наркомфіну УСРР.

Дослідження персонального складу Наркомпроду та Наркомфіну УСРР першої половини 1920-х рр. засвідчує відсутність серед їхніх керівників етнічних українців. Усі наркоми, направлені з Москви, були етнічними росіянами. Подібна тенденція спостерігалася на рівні структурно-функціональних підрозділів наркомату фінансів загалом. Комісія з українізації Наркомфіну, звітуючись у квітні 1926 р. про наслідки роботи, констатувала «мізерні» досягнення, позаяк в центральному апараті «виключно існує російщина» [22, Спр.6196. Арк.10]. Діловодство відбувалося російською мовою, хоча існували звітні бланки українською. Висновок комісії з українізації виявився лаконічним: «...в цілому Наркоматі, за незначними виїмками, української мови не чути» [22, Спр.6196 Арк.10]. Застереження ВУЦВК від 30 квітня 1925 р. про звільнення з посад технічних працівників, які не знали української мови, фактично ігнорувалося.

Етнічний росіянин Віктор Олександрович Зотов, який вважав себе «великоросом», володів «только русским». Його батьки були військовими, перебуваючи на Кавказі і в Туркменістані протягом 60-90-х рр. XIX ст., а на початку XX ст. переїхали до Калуги. Він народився 31 січня 1892 р., виховувався у відповідному соціально-ментальному середовищі. Батько помер у 1908 р., тому довелося торувати життєвий шлях самостійно: закінчувати Калужське реальне училище, Новозибковське середнє сільськогосподарське технічне училище (1915). Практикував агрономом-економістом у земських установах Брянщини, арештовувався за політичні переконання у 1916 – 1917 рр. Після революції працював агрономом, а протягом 1920 – весни 1923 р. співробітник Брянського губпродкому [24, Спр.2031 Арк.1-3]. Не дуже революційна біографія, навіть аполітична, адже був безпартійним агрономом-економістом.

В анкетах службовця Наркомфіну УСРР, заповнених ним власноруч 26 листопада 1924 р. та 1 березня 1925 р., зафіксовано його номенклатурно-посадовий статус. У травні 1923 р. Наркомпрод РСФРР відрядив В. О. Зотова до Наркомпроду УСРР. 13 грудня того ж року він очолював відділ, а з 1 січня 1924 р. призначили начальником Управління єдиного сільськогосподарського податку. Нарком фінансів УСРР С. Кузнецов, характеризуючи службові якості свого підлеглого, зазначив: «Безпартійний. Української мови не знає. Податковий працівник. Освіта вища. Хороший оперативний працівник, з деякими недоліками знань статистики і динаміки сільського господарства, але безумовно сумлінний і хороший працівник» [24, Спр.2031. Арк.40]. Посада зобов'язувала знати не лише мову, але і соціально-економічну ситуацію в українському селі, у якому функціонували 5 млн. селянських господарств, тобто потенційних платників податку.

Посадове призначення В. О. Зотова співпало з реорганізацією продподаткової системи в Україні. Він брав участь в роботі міжвідомчої комісії при Наркомпроді УСРР з питань реформування сільськогосподарського податку, які відбувалися у червні – липні 1923 р. за участі його колег О. Кушніра, Г. Тремля, В. Соловейчика від Наркомзему УСРР. На засіданнях обговорювали питання організації спеціальних кас для надходження грошей від сільськогосподарського податку, еквівалентів заміни одного пуда жита іншими культурами (одиниця натурального податку), тобто займався конкретною податковою справою. Поступово знайомився з республіканською номенклатурою різних рівнів. У грудні 1923 р. займався формуванням штатів з єдиного сільгосподатку при губфінвідділах (13 осіб), основним завданням яких було стягнення податку, особливо грішми.

28 грудня 1923 р. Наркомфін УСРР констатував виконання 75% сільгосподатку, який «...надходив у більшості випадків «самопливом» без застосування репресій» [22, Спр.1470. Арк.3]. Місцевим податковим органам надавалось більше оперативної самостійності, але у межах їх номенклатурних повноважень. 29 грудня начальник управління В. Зотов «циркулярно» зобов'язав Полтавський губфінвідділ встановити випадки неправильного оподаткування господарств червоноармійців, провести «...розслідування і притягнути до відповідальності винних» [22, Спр.1470 Арк.56]. Губфінвідділ мав право розподілу 6,5% суми податку для надання пільг найбільш соціальним групам селян, але дотримувався «...класового підходу обкладання сільгосподатком» [17, с.6-8]. До 10% селянських господарств, які мали пільги, не

отримали окладних листів, а минулої податкової кампанії вони сплачували від 30 до 50 пудів натурального податку з двору. П'ята частина заможних селянських господарств мала внести податок до 15 вересня, покриваючи загальну суму надходження у кожній сільраді, тому «незаможники» позитивно сприймали класовий принцип оподаткування. На Харківщині у березні 1924 р., тобто по завершенню податкової кампанії, натуральна і грошова форма надходження сільгосподатку розподілились порівно. Однак перший рік функціонування єдиного сільгосподатку викликав чимало невдоволень і скарг від селян. 19 березня 1924 р. В. Зотов та О. Кушнір, а вони були головними податківцями в УСРР 1920-х рр., засвідчили надходження близько 10 тис. скарг про «неправильне оподаткування», з яких лише 60% задовольнили [22, Спр.40. Арк.83].

Адміністративний досвід роботи «колишнього» брянського продподатківця знадобився у податковій кампанії 1924/25 р. На той час В. О. Зотов очолював відділ єдиного сільськогосподарського податку Податкового управління Наркомфіну УСРР. Інколи виконував обов'язки начальника, коли О. Кушнір перебував у службовому відрядженні. Упродовж першої половини 1924 р. В. О. Зотов часто виїздив до Москви на різні наради з питань оподаткування, а також до Одеси, Полтави, Катеринослава, кожного року брав місячну профспілкову відпустку, тобто жив звичним життям радянського посадовця. 26 січня 1925 р. він проінформував прокурора Наркомюсту УСРР про «винесення судових вироків» за невиконання податку [22, Спр.4886. Арк.43]. Незважаючи на функціонально-професійний «недолік», тобто недостатнє знання сільськогосподарської статистики, йому доводилося опановувати таблицями ставок сільгосподатку згідно доходів селянських господарств за кількості їдоків, починаючи від неоподаткованого мінімуму – до 25 крб. на особу [22, Спр.1470. Арк.277]. Податковою статистикою займалися інші підрозділи Наркомфіну УСРР, а В. О. Зотов переймався організацією податкової кампанії, стягненням податку, вирішенням поточних і принципових питань оперативної податкової практики. Його турбувало нарахування пені (боргу) з сільськогосподарського податку, тому надіслав на місце відповідного обіжника [19, с.23]. За його підписом виходили десятки подібних нормативних документів, які засвідчували його номенклатурний статус і стиль роботи.

Друга половина 1920-х рр. для В. О. Зотова не привнесла кадрового підвищення. Він очолював відділ сільськогосподарського податку, а повсякденна податкова практика супроводжувалася активною участю у всеукраїнських та всесоюзних нарадах з питань оподаткування. 10 травня 1925 р. відбулася всеукраїнська нарада завідувачів губфінвідділами та управляючими сільгосподатку за участі наркома фінансів С. Кузнецова, представників фінансово-податкових органів УСРР. Про оперативно-фіскальну діяльність системи єдиного сільськогосподарського податку доповідав В. Зотов, підкресливши «терміновість стягнення податку» у недорідному 1924/25 р., а також його повне виконання по УСРР. Податківці Харківщини переклали «тяжкість» оподаткування на селян Сумської та Охтирської округ, а найтяжче виявилось у степових районах, менш напружено у лісостепових. Він наголосив, що «податковий тягар» для України, тобто відсоток вилучення її умовно-чистого доходу, становив 7,3% [22, Спр.4884. Арк.4]. Розрахунками займалися професійні статистики, а номенклатурник В. Зотов володів «першоджерельною» податковою статистикою.

За посадою та повноваженнями йому доводилося виконувати постанови вищих органів влади, які стосувалися податкової політики, реформування податкової системи. 4 грудня 1925 р. міжвідомча нарада при Наркомфіні УСРР ініціювала підготовку законодавства для реформування системи сільськогосподарського податку, наближення його до «принципу подходу податку» та ширшого охоплення джерел доходів селянського господарства [22, Спр.4883 Арк.83-85]. Ідея реформування полягала у комбінованому використанні господарського та «їдоцького» принципу обкладання, навіть з просуванням першого. Неоподаткованим мінімумом вважалася наявність 0,75 десятини землі на одного їдока та однієї корови на двір. А вже 8 грудня 1925 р. В. Зотов виїхав до Москви для участі у нараді з реформи сільськогосподарського податку 1926/27 р. [24, Спр.2031 Арк.42] Визначення «реформа», яке тоді застосовували податківці, стосувалося організації оподаткування, змін ставок оподаткування, принципів обкладання доходів селянських господарств, а не самої податкової системи. Однак, у будь-якому випадку, В. Зотов брав безпосередню участь, навіть висловлював номенклатурну позицію.

На всесоюзних нарадах з теоретично-прикладних проблем єдиного сільськогосподарського податку, які відбувалися у Москві, Наркомфін УСРР представляли О. Кушнір, В. Зотов, І. Членов. Вони виголошували доповіді, дискутували з опонентами. На всесоюзних нарадах головували заступник наркома фінансів СРСР М. Фрумкін, помічник начальника державних податків НКФ СРСР М. Ліфшиць. На нараді 1 – 8 лютому 1927 р. В. Зотов не погодився з критичною оцінкою «податкової роботи» на місцях, яку висловлювали окремі учасники. Організаційно-технічні труднощі, на його переконання, були зумовлені

зменшенням поголів'я худобу внаслідок недороду в Україні протягом двох років поспіль. Найважливішим у його промові було висвітлення українського досвіду оподаткування не за «їдоцьким, а комбінованим принципом» [2, с.37]. Він зазначив, що «наша система обкладання» – це групування господарств за доходами, індивідуальна оцінка потужності окремого господарства. Оціночне судження «наша» підкреслювало особливість української системи сільськогосподарського податку. Доход селянського господарства пов'язували з рівнем землезабезпечення кожного члена селянської родини (їдока), а також з наявністю худоби у кожному дворі. Збільшення кількості їдоків означало зростання податків. Відсоток вилучення частини доходу заможних господарств за «українською шкалою» (ставкою) був вищим від РСФРР, тому зазначені господарства вважав «хворими», які необхідно було лікувати не «шляхом переобкладання», а перегляду «їдоцького принципу» оподаткування. Присутній на нараді М. Ліфшиц визнав факт «української системи», особливо перерозподіл податку у напрямку «підвищення обкладання заможних» [2, с.50]. М. Фрумкін висловив емоційну і риторичну оцінку, але і прикладну: «Ви, товариші українці, застосуєте вашу систему лише протягом року, а фактично протягом 5 – 6 місяців. Ми повинні сказати українцям, що 5 місяців роботи – це занадто малий термін для того, щоб робити тверді висновки стосовно тієї чи іншої системи» [2, с.51]. Однак погодився з тим, що Наркомфін СРСР буде вивчати можливості реалізації «української системи», але без її нав'язування іншим республікам. Фактично відбулося визнання реформаторської діяльності Податкового управління Наркомфіну УСРР та відділу сільськогосподарського податку, очолюваного В.Зотовим.

Українська система сільськогосподарського податку, яка привернула увагу союзної фінансово-податкової номенклатури, розглядалася на черговій нараді податківців у Москві 2 – 8 лютого 1928 р. М. Фрумкін згадав про попередню нараду у листопаді 1927 р., а також зазначив, що «...ми зможемо переконати уряд, що український досвід необхідно значно розширити» [2, с.7]. В. О. Зотов, представляючи разом з О.Кушніром Наркомфін УСРР, продемонстрував статистично-фінансову складову пільгового звільнення від податку 35% бідняцьких господарств – від 7 до 8% загальної суми єдиного сільськогосподарського податку [2, с.24]. Статистика, якою він володів, справді унікальна. Виявилось, що без змін податкового навантаження лишилося 28% господарств, а для 34% планували значне збільшення. Він пропонував підвищення ставки податку до 75 – 100% на так звані неземлеробські доходи, тобто сільських непманів – власників млинів, круподерень, молотарок [2, с.26]. Активно захищав принципи індивідуального підходу до об'єктів оподаткування, не заперечував класового принципу, хоча не зловживав його ідеологічним обґрунтуванням.

Номенклатурний статус та редакторські здібності, адже працював у редколегії періодичних видань Брянська, дозволили В.О.Зотову редагувати збірники нормативно-правових і довідкових видань з теоретично-прикладних питань єдиного сільськогосподарського податку. За його редакцією були опубліковані довідники, поради для фінпрацівників та платників податку [6]. Кожне з видань супроводжувалося тлумачним коментарем інструкцій, поясненням особливостей оподаткування доходів (від ріллі, худоби, промислів). Визначенням доходності десятини землі (під зерновими, ріллі), сінокошу, одиниці худоби, городництва і садівництва займалися фахівці, а начальник податкового управління здійснював загальне керівництво. Однак «готову статистику» використовував на всеукраїнських та всесоюзних нарадах. В одному з порадників, редагованих В. О. Зотовим, викладено коротку історію становлення та функціонування системи сільськогосподарського податку. Зазначалося, що «... період військового комунізму супроводжувала харчова розкладка, себто своєрідна форма вилучення у селянства продуктів, потрібних для відбудови народного господарства» [7, с.4]. Неп, який розпочався з 1921 р., надав селянам право «...після виконання державної повинності свобідно орудувати своїми лишками – продавати й обмінювати їх» [7, с.4]. Українська мова, якою «орудували» номенклатурні працівники Наркомфіну УСРР, спонукала їх до «харчової розкладки». Але поняття «державна повинність» є принципово важливим для тлумачення податків в УСРР. Перегляд закону про єдиний сільськогосподарський податок у 1928 р., на глибоке переконання упорядників, був зумовлений «класовою боротьбою», тому з «...цього ж року вперше встановлено так званий індивідуальний порядок оподаткування для куркульських господарств» [7, с.5]. Отже, редагуючи зазначені нормативно-інструкційні матеріали, В. О. Зотов цілком сповідував класові принципи податкової політики, оперував службово-відомчою статистикою, до формування якої особисто долучався.

Повсякденна номенклатурна діяльність В. О. Зотова на посаді керівника відділу (управління) сільськогосподарського податку – незаперечний доказ його прикладних навичок і конкретних знань. Його можна вважати і теоретиком, але відносним. Теорією податків займалися тоді фахівці з науковим званням [18]. Теоретична складова податківця-практика зафіксована у його публікаціях, які періодично виходили протягом другої половини 1920-х рр. У 1924 р. виклав досвід податкової кампанії в Україні 1923/24 р., виявив закономірність

«податкового тиску на селянське господарство у різні терміни стягнення податку», відтак і фінансовий «ефект» залежно від «комплексу господарських умов» [15, с.5-8]. Згадав про посуху, яка перекреслила осінні прогнози на урожай, а як наслідок – «...форсована пропозиція худоби, яку «викидали» господарства (на ринок – С. Д.), що постраждали від недороду і прагнучи за її рахунок придбати корм і хлібні продукти, а з іншого боку – обмежена пропозиція хліба» [15, с.6]. Належний теоретичний рівень «агронома-економіста» вражає. Він економічно обґрунтував календарні терміни стягнення сільськогосподарського податку для кожної з губерній, але у відсотках до його загальної суми.

Функціонер-податківець, яким був В. О. Зотов за номенклатурною посадою, мав навички ідейного полеміста, а також здатність до теоретичного узагальнення. «Виявлення ознак, - писав він у 1927 р., - які б створювали можливість для достатньо правильного визначення рівня заможності, потужності і платоспроможності різних селянських господарств, є найважливішим завданням при розв'язанні загальної проблеми раціонального, під кутом зору радянської дійсності, обкладання різних шарів нашого багатомільйонного «дрібного і найдрібнішого» селянства» [10, с.8]. Він намагався показати відмінність «нашого сільгосподатку» від його аналогів у західноєвропейських країнах (Румунії, Польщі), у яких «...обкладається все, геть до курки, kota і собаки, а за відсутності останньої у господарстві стягується штраф» [10, с.8]. Продемонструвавши таким чином свою ідеологічну стійкість, В. О. Зотов зазначив, що у «...нас на сільгосподаток, крім фіскальної мети, покладена ще надзвичайно серйозне і відповідальне завдання служити регулятором соціально-економічних процесів, що відбуваються на селі» [10, с.8]. Зазначене питання постійно обговорювалося у пресі та на спеціальних нарадах з податку. Він звернув увагу на дискусії довкола застосування в Україні «їдоцького принципу», навіть підсумував її наслідки. Критика, на його думку, надходила переважно від «практичний податкових працівників», а захисниками їдоцького принципу були статистики, економісти, теоретики, кабінетні працівники. Внаслідок суперечок і дискусій «...виявилось три точки зору: перша – вважала цілком правильним діючий упродовж кількох років «їдоцький» метод обкладання, друга – захищає обкладання по «господарському», методу без врахування числа їдоків у господарстві, і третя – урівноважуюча ці дві крайні точки зору, вважаючи найбільш правильним побудову обкладання селянства з урахуванням двох ознак – «їдоцького» і «господарського» [10, с.8]. Для номенклатурного працівника доволі високий рівень теоретичного узагальнення, який видається самостійним, адже стаття авторська. В. О. Зотов наголошував, що «захисники» їдоцького принципу зосереджувалися винятково на «фіскальній стороні сільгосподатку», не брали до уваги його «політично-економічні завдання». Етнічний росіянин, але номенклатурний український податківець, обстоював «український метод обкладання», спростовував оцінки деяких «апологетів їдоцького принципу». Здатність виокремлювати «фінансово-податкові», «соціальної справедливості» та «господарської статистики» складові аргументації своїх опонентів, він погоджувався з ними у тактичних питаннях, але заперечував ідеалізацію ними фіскальної сутності їдоцького принципу. Останній виявився дещо уніфікованим, мав ознаки «однакового обкладання» різних соціальних груп. В. О. Зотов виступив проти такого принципу «соціальної справедливості», який переобтяжував податками «слабших», давав переваги для заможних (у них більше їдоків у дворі), тому вважав подібних теоретиків таким, що не засвоїли «...основи податкової політики радянської дійсності» [10, с.9]. Критикуючи позицію А. Гур'єва, український податківець згадав про малопереконливу «статистичну арифметику» опонента, виявив навички статистично-економічного аналізу залежності доходу від кількості їдоків у господарствах різних соціальних груп.

Інтелектуальна здатність до принципової і конструктивної дискусії, яку В. О. Зотов демонстрував у фахових періодичних виданнях, виявила належний рівень його теоретичної підготовки. Вони постають в одній з його статей, присвячених відповіді опоненту О. Гур'єву. Назва статті засвідчувала наявність «української системи с.-г. податку», а також її критиків. Автор зазначив, що Україна з 1926/27 р. відмовилась від чисто-їдоцького обкладання сільського господарства, взяла на облік лише розмір доходу і кількість членів родини (їдоків) [16, с.7-9]. Він надав «українському досвіду» оподаткування організаційно-системних ознак, що зобов'язувало «...українських податкових працівників від самого початку кампанії вивчати наслідки застосування цієї системи обкладання» [16, с.7]. Аргументи В. О. Зотова виглядали переконливо, спрямовані не лише проти «теоретика Т. Гур'єва» [4, с.4-8], а також і прихильників «чисто-їдоцького способу» оподаткування. Згаданий «теоретик» визнав той факт, що «українська система» розпочала «свою історію з 1923 р.», коли податківці намагалися максимально вичерпно встановити «потужність господарства», яка протягом 4-х років не піддавалась сумніву, а тепер її вирішили перевірити на практиці. Насправді увага зосереджувалася на основних засадах прогресії сільськогосподарського обкладання. Заперечуючи її «українську систему», О. Гур'єв наголошував: «їдоцька система, впроваджена у радянське с.-г. обкладання з першого року, тобто з 1921 – 22 р., мала своїм завданням

диференціювати господарства за рівнем забезпечення їх населення спочатку джерелами валового доходу, тобто землею і худобою, а потім за розміром забезпечення того ж населення умовно-чистим доходом. Українці, зберігши у своїй пам'яті, залишене тепер у царині історії значення потужності господарств, тобто звичайний рівень забезпечення землею і худобою, напевне, не засвоїли ще, яке значення за існуючої системи набув умовно-чистий доход» [4, с.5]. Для нього динаміка прогресії залежала від зміни умовно-чистого доходу на їдока, а «український досвід» пропонував врахування доходу на господарство, без суттєвого врахування кількості їдоків.

«Українець» В. О. Зотов був переконаний, що за умови нормативного способу обкладання (за зовнішніми економічними ознаками), «доход на їдока» не є показником платоспроможності господарства, а вибудована на ньому прогресія переобтяжує малосімейні двори, недообкладає багатосімейні, серед яких і дуже заможних. Визначення доходу на господарство має враховувати наявність їдоків, але без уніфікації та абсолютизації цього принципу, тому що він суперечив встановленню ставки оподаткування доходів від землі, худоби та неземлеробських заробітків одночасно. Українські податківці здійснили тоді соціально-економічний експеримент, до якого долучився і В. О. Зотов. Вони обстежили групу господарств не за формальними економічними ознаками, а за принципом – «хто як живе». Селяни визначили відповідні соціальні групи (бідняки, маломіцні, середняки, заможні і міцні). Порівнюючи їх обкладання за «їдоками та українською системою», податківці виявили недоліки і переваги «того та іншого методу обкладання» [16, с.7]. Він дуже переконливо спростував критику свого опонента, який не бачив економічного зв'язку між потужністю господарства та його платоспроможністю. «Хто б не писав про сільгосподаток, – підсумовував В. О. Зотов, – якщо він претендує на те, щоб його виступ був авторитетним, має знати, що сільгосподатком переслідуються не лише вузькі фіскальні завдання, але що сільгосподаток є ще одним із засобів по регулюванню економічних процесів, які відбуваються на селі, і в першу чергу процесів розшарування» [16, с.8]. Отже, беручи до уваги зазначене, маємо справу не лише з теоретиком, але і номеклатурним працівником вищого рівня.

Економічні знання, практичний досвід податківця і певна культура дискусії, які виявив В. О. Зотов, надавали його аргументам переваги. Тому першим звернув увагу на те, що О. Гур'єв ототожнював умовно-чистий доход з нормами доходності при обкладанні двору податком. «Умовно-чистий доход за всіма правилами статистичної техніки у нас в податковій практиці встановлюється лише для повітів, а на Україні – для округ, а для більш дрібних адміністративно-територіальних одиниць норми доходності встановлюються на основі зовнішніх ознак – характеру ведення господарства, якості ґрунту, розміру землезабезпечення та іншими ознаками» [16, с.8]. Згадка «правил статистичної техніки» спонукає до критичного переосмислення оцінок, висловлених у 1924 р. С. Кузнецовим на адресу В. О. Зотова. Очевидно вони стосувалися певного ситуативного епізоду. Начальник податкового управління вважав принциповим недоліком те, що «...сучасна статистика не дає нам можливості підійти щільно до визначення справжнього доходу десятини ріплі, посіву, сінокошу, а також голови худоби не лише пересічно на сільраду, але навіть і по волості (району). Ось чому і законодавством передбачено, що норми доходності, зазвичай, диференціюються лише до волості і лише у вигляді винятку до сільрад» [16, с.8]. Відмінність між умовно-чистим доходом і податковими нормами доходності існувала, а «їдоцька шкала» ускладнювала системне обкладання податком з повним врахуванням організаційно-виробничих ознак. Тому, на думку В. О. Зотова, не потрібно бути «філософські налаштованим статистиком», щоб збагнути «недоречність їдоцького обкладання». Він виклав складну статистику, продемонструвавши професійні здібності і навички.

Для податкових підрозділів фінансова статистика мала прикладне, а не її абстрактно-академічне тлумачення. Наприклад, обговорюючи єдиний сільськогосподарський податок на 1927/28 рік, Податкове управління Наркомфіну УСРР та керівник «секції» сільськогосподарського податку В. О. Зотов виклали динаміку доходів селянських господарств, суми вилученого податку у 1923 – 1927 рр., його співвідношення у відсотках [23, Спр.3760 Арк.4]. Вони продемонстрували питому вагу податку серед доходів державного бюджету, вираховували «податковий тягар» на селянське господарство в основних географічно-економічних зонах. А податково-фінансова градація вражала послідовністю і прискіпливістю: відсоток вилучення від умовно-чистого доходу, від оподаткованого доходу, на господарство, на їдока, на частину доходу з десятини землі.

Теоретичні і прикладні знання знадобилися В. О. Зотову для популяризації основних ідей радянської податкової політики, пояснення методики оподаткування, поширення елементарних знань. На сторінках періодичної преси він інформував платників податку про пільги для окремих соціальних груп селян, показував суми коштів, які не надходили від них, але вони перерозподілялися між заможними. «Головне завдання податкової політики радянської влади на селі є таке, – писав Віктор Олександрович 20 листопада 1927 р., – звільнити від податку

найбідніші господарства, по силі оподаткувати середняцькі й найвище оподаткувати заможні, міцні господарства» [9]. Класовий підхід у колишнього продподатківця не зазнав радикальних змін в умовах ліберального економічного курсу. Розподіляти легше, ніж економічно обґрунтовувати «їдоцьку шкалу» обкладання. В. О. Зотов вважав «неакуратними платниками» заможні господарства, які мали найвищу платоспроможність, але всіляко ухилялися [11]. Пільги з оподаткування, які сягали від 10 до 60% суми окладу [12], стосувалися колгоспів, бідняків, а не так званих «куркулів». До них застосовували «індивідуальний порядок» оподаткування. 30 серпня 1928 р. В. О. Зотов зізнався, що траплялося таке, коли «...господарство оподатковували експертним порядком, мовляв, за те, що хоч воно не має нетрудових прибутків, але не зовсім добре ставиться до радянської влади» [13]. Вважав подібні дії «помилковими», але вони стали звичним явищем для податкової практики на місцях. За таких обставин податок «...вирослав проти звичайного вдвоє чи втроє і був уже не під силу навіть для заможного господарства» [13]. Запровадження принципу «експертного оподаткування куркульських господарств» вітав, підтримував практично і обґрунтовував теоретично. Особисто долучився до розробки інструкції з самообкладання, тобто подвійного оподаткування заможних селян, про що свідчать його підписи на відповідних архівних документах [22, Спр.5283 Арк.77]. 18 листопада 1929 р. разом з О. Кушніром інформував НКФ СРСР про звільнення від самообкладання бідняцьких господарств в УСРР, особливо серед червоноармійців, інвалідів війни [22, Спр.5283 Арк.85]. Ініціатори цього дивного податку, яким виявилось самообкладання, сподівалися на фінансове «задоволення» громадських потреб, але подвійне оподаткування «не задовольняло» селян, тобто основних платників податку. Однак В. О. Зотов і надалі продовжував здійснювати класову лінію «переведення» єдиного сільськогосподарського податку, особливо в умовах масової колективізації сільського господарства на початку 1930-х рр. [14, с.31-37]

Отже, дослідивши біографію та номенклатурно-посадову діяльність В. О. Зотова в УСРР 1923 – 1929 рр., зазначу його участь та особисту ініціативність у реформуванні системи єдиного сільськогосподарського податку. Йому довелося працювати у Наркомпроді УСРР, формувати податковий апарат Наркомфіну УСРР, тобто реорганізувати та фактично ліквідувати продподаткову систему і безпосередньо долучитися до структурно-функціонального становлення нової. Він представляв центральну ланку фінансово-податкових органів, незмінно очолював пріоритетний напрям оподаткування, адже система сільськогосподарського податку стосувалася близько 5 млн. селянських господарств, які були його платниками.

Етнічний росіянин, який не знав української мови, особисто впливав на повсякденну діяльність податкових органів. Постійно спілкувався з республіканською та союзною партійно-радянською номенклатурою, особливо фінансово-господарських органів. Для колишнього «контрощика» службове просування виявилось занадто стрімким, яке стало можливим внаслідок уніфікації фінансової політики в УСРР, діяльності інституту Уповнаркомфіну РСФРР, відтак і висування на керівні посади наркомів, членів колегії наркоматів, управлінців з Москви, інколи з Калуги, Брянська, Іркутська тощо. Тому не випадково у Наркомфіні УСРР не було «чути української мови», а центральний апарат заповнила «російщина».

Номенклатурне, етнічне, світоглядно-ментальне, політично-ідеологічне для безпартійного «агронома-економіста» В. О. Зотова не завжди узгоджувалося з повсякденними справами. Дотримання класового принципу податкової політики було зумовлене «генеральною лінією партії», якої він дотримувався без особливого фанатизму. Номенклатурне з національно-територіальним видалось суперечливим, адже доводилося захищати «українську систему» сільськогосподарського податку, обстоювати і представляти «український досвід», визнати їх разом – «нашими». Номенклатурно-інституційне домінувало над справжнім національним, але «українська система» була визнана союзною номенклатурою, тому усвідомлення персональною та особистою участі додавали авторитету. Він захищав її у дискусіях з опонентами на всесоюзних нарадах у Москві, а також на сторінках фахових періодичних видань.

Прикладна діяльність В. О. Зотова не викликає жодного сумніву, адже він стояв біля витоків нової системи єдиного сільськогосподарського податку, був її організаційно-технічним і номенклатурним фундатором. У зв'язку з цим і ставлення до податкової статистики. Він не був «філософські налаштованим статистиком», не дуже переймався «правилами статистичної техніки», тобто не вважав себе академічним статистиком, але безпосередньо займався упорядкуванням службово-відомчої податкової статистики. Нею він володів професійно, тому критичні зауваження С. Кузнецова можна вважати ситуативними, епізодичними, а не «системним недоліком» роботи керівника підрозділу єдиного сільськогосподарського податку.

Теоретичні здібності виявилися у його публікаціях, особливо під час дискусії довкола «їдоцької системи», техніки оподаткування, обґрунтування прогресії тощо. Аргументи В. О. Зотова виглядали переконливо, а висновки та узагальнення свідчили про належний теоретичний рівень. Він не був класичним теоретиком податків, яким вважався професор

О. Соколов та інші, але знався на теоретичних питаннях повсякденної діяльності податкових органів, демонстрував здатність до формування теоретичних висновків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Виговський М. Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920 – 1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. К.: «Генеза», 2005. 308 с.
2. Всесоюзное совещание по единому сельскохозяйственному налогу при Наркомфине Союза ССР, 1 – 8 февраля 1927 года / С предисловием помощника начальника Управления государственными налогами М. И. Лифшица. М.: Фин. изд-во НКФ СССР, 1927.
3. Всесоюзное совещание по единому сельскохозяйственному налогу при Наркомфине Союза ССР, 2 – 8 февраля 1928 г. – М.: Фин. изд-во НКФ СССР, 1928.
4. Гурьев А. Об украинском обосновании прогрессии сельскохозяйственного налога // Финансы и народное хозяйство. 1927. №10.
5. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917 – 1938 рр.). Монографія. К.: Ніка-Центр, 2008. 368 с.
6. Единый сельскохозяйственный налог на 1926 – 27 г. Справочник для финработников и налогоплательщиков. Законоположения, инструкции, правила и практика их применения, циркуляры и разъяснения Наркомфина УССР с комментариями / Состав. Б. С. Гофман и И. Н. Батшев; под ред. В. А. Зотова. Х.: Юридическое изд-во Наркомюста УССР, 1926. 394 с.
7. Єдиний сільсько-господарський податок 1927 – 1928 року на Україні. Порадник для фінробітників і платників податку / Склали Б. С. Гофман і В. Л. Горецький; за ред. В. О. Зотов. Х.: Фін вид-во НКФ СРСР, Укр. філія, 1927. 320 с.
8. Єфіменко Г. Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. К., 2012.
9. Зотов В. Додаткові пільги з сільсько-господарського податку малосилим господарствам // Радянське село. 1927. 20 листопада.
10. Зотов В. Едоцкий принцип обложения сельского хозяйства // Финансы и народное хозяйство. 1927. №16.
11. Зотов В. З виплатою сільськогосподарського податку треба поспішити // Радянське село. 1928. 14 січня.
12. Зотов В. Пільги з єдиного сільгосподатку колгоспам // Радянське село. 1928. 8 июня.
13. Зотов В. Помилки в переведенні сільсько-господарського податку цього року // Радянське село. 1928. 30 серпня.
14. Зотов В. Сільгосподаток 1930 – 31 р. і завдання його практичного переведення // На фінансовому фронті. 1930. №1.
15. Зотов В. Сроки взимания сельхозналога в условиях украинской действительности // Финансовый Бюллетень. 1924. №39.
16. Зотов В. Украинская система с.-х. налога и ее критика // Финансы и народное хозяйство. 1927. №18.
17. Корохов Л. Сбор сельхозналога и настроение селянства // Финансовый Бюллетень. 1923. №41.
18. Соколов А. А. Теория налогов. М.: Фин. изд-во НКФ СССР, 1928. 258 с.
19. Финансовый Бюллетень. Официальный отдел. 1925. №2.
20. Фролов М. О. Компарти́но-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923 – 1928 рр. Запоріжжя: Прем'єр, 2004. 800 с.
21. Фролов М. О. Компарти́но-радянська еліта в УСРР (1917 – 1922 рр.): становлення і функціонування. Запоріжжя: Прем'єр, 2003. 448 с.
22. ЦДАВО. Ф.30. Оп.1.
23. ЦДАВО. Ф.30. Оп.2.
24. ЦДАВО. Ф.30. Оп.3.

Святослав Даниленко

Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

**Зотов В. А.: теоретик и практик системы сельскохозяйственного налога
в УССР (1923 – 1929 гг.)**

Аннотация. В статье освещены основные вехи биографии и номенклатурной деятельности В. А. Зотова – руководителя финансово-налоговых подразделений Наркомфина Украинской ССР (управления, отдела, сектора) единого сельскохозяйственного налога в 1923 – 1929 гг. Определено его непосредственное участие в реорганизации и

фактической ликвидации продналоговой системы Наркомпрода УССР в 1923/24 г., а также в создании новой системы налогового обложения украинских крестьян. Подчеркнуты его практическая повседневная деятельность, постоянное участие в работе всесоюзных совещаний налоговиков в Москве, в редактировании нормативно-информационных и справочных сборников, личные теоретические изыскания, отстаивание им «украинской системы» единого сельскохозяйственного налога. Он оставался этническим русским, но защищал номенклатурную позицию сотрудника Наркомфина Украины. Постоянно придерживался классового принципа осуществления налоговой политики, но без идеологического и политического фанатизма.

Ключевые слова: налоги, налоговая система, В. А. Зотов, единый сельскохозяйственный налог, «украинская система единого сельскохозяйственного налога», Наркомфин УССР, Наркомфин РСФСР, Наркомфин СССР, номенклатура.

ABSTRACT

Sviatoslav Danylenko

National Pedagogical Dragomanov University, PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Zotov V. O.: Theorist and practician of the agricultural tax system in the Ukrainian SSR (1923 - 1929)

The article covers the main stages of the biography and nomenclature activity of Viktor A. Zotov, head of the unit agricultural tax department of the Tax Administration of the People's Commissariat of Finance of the USSR, 1923-1929. An ethnic Russian who did not know the Ukrainian language, because he was born and brought up in the family of the Russian military in 1892, gained a special agricultural and economic education in Kaluga, worked in the organs of the People's Commissariat of Food of the RSFSR, and in the spring of 1923 he was seconded to the NARCAMPROOD of the USSR. The unification of financial policy between the UkrSSR and the RSFSR limited the "self-sustaining" initiatives of the Ukrainian financial institution, because Ukraine had an institution of the Commissioner of the People's Commissariat of the RSFSR.

It was noted that V.O.Zotov was directly involved in reforming the system of a single agricultural tax in the Ukrainian SSR, proposed the abolition of the outdated methods of taxation of peasant farms, but promoted the system of their double taxation. He edited official collections of legal acts, issued orders with his own signature, ie engaged in tax practice. Ethnic Russian defended the "Ukrainian system" of functioning of a single agricultural tax at the Union Commissariat of Finance, that is, its own nomenclature status. He personally spoke with the republican and union party-soviet nomenclatura at all-Ukrainian and all-Union tax meetings.

Investigating V. O. Zotov's articles in the periodical periodicals of the 1920's on current problems in the functioning of the agricultural tax system, their proper theoretical level was established. Nomenclature tax can be considered a tax theorist, but not an academic grade, but the application of theories, sometimes their justification, refutation of the old and progressive progress.

Compliance with the class principle of taxation of peasant farms is due to political and ideological principles, which did not depend on VO Zotov. He only implemented them, but without much fanaticism.

Key words: taxes, tax system, V. O. Zotov, the single agricultural tax, Ukrainian system of agricultural tax, the People's Commissariat of the Ukrainian SSR, the People's Commissariat of the Ukrainian SSR, the nomenclature.

REFERENCES:

1. Vyhovskiy M. Yu. Nomenclatura systemy osvity v USRR 1920 – 1930-ky rokiv: sotsialne pokhodzhennia, personalnyi sklad ta funktsii. K.: «Henezha», 2005. 308 s.
2. Vsesoyuznoe soveshchanie po edinomu selskokhozyaystvennomu nalogu pri Narkomfine Soyuz SSR, 1 – 8 fevralya 1927 goda / S predisloviem pomoshchnika nachalnika Upravleniya gosudarstvennymi nalogami M. I. Lifshitsa. M.: Fin. izd-vo NKFS SSSR, 1927.
3. Vsesoyuznoe soveshchanie po edinomu selskokhozyaystvennomu nalogu pri Narkomfine Soyuz SSR, 2 – 8 fevralya 1928 g. – M.: Fin. izd-vo NKFS SSSR, 1928.
4. Gurev A. Ob ukrainskom obosnovanii progressii selskokhozyaystvennogo naloga // Finansy i narodnoe khozyaystvo. 1927. №10.
5. Doroshko M. S. Nomenclatura: kerivna verkhivka radianskoi Ukrainy (1917 – 1938 rr.). Monohrafiia. K.: Nika-Tsent, 2008. 368 s.

6. Yedinyy selskokhozyaystvennyy nalog na 1926 – 27 g. Spravochnik dlya finrabotnikov i nalogopatelshchikov. Zakonopolozheniya, instruktсии, pravila i praktika ikh primeneniya, tsirkulyary i razyasneniya Narkomfina USSR s kommentariyami / Sostav. B. S. Gofman i I. N. Batshev; pod red. V. A. Zotova. Kh.: Yuridicheskoe izd-vo Narkomyusta USSR, 1926. 394 s.
7. Yedyniy silsko-hospodarskiy podatok 1927 – 1928 roku na Ukraini. Poradnyk dlia finrobitnykiv i platnykiv podatku / Sklaly B. S. Hofman i V. L. Horetskyi; za red. V. O. Zotov. Kh.: Fin vyd-vo NKF SRSR, Ukr. filii, 1927. 320 s.
8. Yefimenko H. H. Status USRR ta yii vzaiemovidnosyny z RSFR: dovyhi 1920 rik. K., 2012.
9. Zotov V. Dodatkovy pilhy z silsko-hospodarskoho podatku malosylym hospodarstvam // Radianske selo. 1927. 20 lystopada.
10. Zotov V. Yedotskiy printsip oblozheniya selskogo khozyaystva // Finansy i narodnoe khozyaystvo. 1927. №16.
11. Zotov V. Z vyplatoiu silskohospodarskoho podatku treba pospishyty // Radianske selo. 1928. 14 sichnia.
12. Zotov V. Pilhy z yedynoho silhosppodatku kolhospam // Radianske selo. 1928. 8 yunia.
13. Zotov V. Pomyly v perevedenni silsko-hospodarskoho podatku tsoho roku // Radianske selo. 1928. 30 serpnia.
14. Zotov V. Silhosppodatok 1930 – 31 r. i zavdannya yoho praktychnoho perevedennia // Na finansovomu fronti. 1930. #1.
15. Zotov V. Sroki vzimaniya selkhoznavaloga v usloviyakh ukrainskoy deystvitelnosti // Finansovyy Byulleten. 1924. №39.
16. Zotov V. Ukrainskaya sistema s.-kh. naloga i ee kritika // Finansy i narodnoe khozyaystvo. 1927. №18.
17. Korokhov L. Sbor selkhoznavaloga i nastroyeniye selyanstva // Finansovyy Byulleten. 1923. №41.
18. Sokolov A. A. Teoriya nalogov. M.: Fin. izd-vo NKF SSSR, 1928. 258 s.
19. Finansovyy Byulleten. Offitsialnyy otel. 1925. №2.
20. Frolov M. O. Kompartiino-radianska elita v Ukraini: osoblyvosti isnuvannia ta funktsionuvannia v 1923 – 1928 rr. Zaporizhzhia: Premier, 2004. 800 s.
21. Frolov M. O. Kompartiino-radianska elita v USRR (1917 – 1922 rr.): stanovlenniia i funktsionuvannia. Zaporizhzhia: Premier, 2003. 448 s.
22. TsDAVO. F.30. Op.1.
23. TsDAVO. F.30. Op.2.
24. TsDAVO. F.30. Op.3.

Статтю надіслано до редколегії 18.02.2018 р.

УДК 94:331.105.44.+327.3](477) «1920/1939»

Захар Вітенко

Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова,
аспірант (Україна)

Діяльність профспілок України в кампаніях міжнародної революційної солідарності у 1920-х на початку 1930-х рр. ХХ. ст.

Анотація. На основі наукових праць та джерел у статті комплексно досліджено підтримуваний більшовицьким режимом напрямок зв'язків профспілкового руху України з громадськістю зарубіжжя, який передбачав участь профспілкових організацій УСРР в кампаніях міжнародної революційної солідарності. Це був єдиний напрям зовнішніх відносин, який заохочувався комуністичною партією, адже сприяв поширенню більшовицьких ідей за територією Союзу. В статті показано форми їх проведення, що проходили в основному у вигляді матеріальних та продовольчих зібрань, листуванню та шефстві над в'язнями тюрем.

Ключові слова. Профспілки, солідарність. Інтернаціоналізм, страйк, шефство, листування, суботник, недільник.

Актуальність статті полягає в тому, що ця тема є мало вивченою українськими дослідниками, у контексті модерної методології спроби дослідження зв'язків українських профспілок із зарубіжним робітничим рухом були здійснені ще за радянської доби.

Метою статті є вивчення діяльності профспілкових організацій УСРР, як складової частини радянської тоталітарної системи у період її становлення; дослідження напрямів діяльності профспілок України в кампаніях міжнародної революційної солідарності 1920-ті –1930-ті рр. XX ст.

Профспілки Радянської України проводили велику, різноманітну інтернаціональну роботу. Це і збір коштів на допомогу борцям революції, і організацію мітингів, зібрань, конференцій, інтернаціональних конгресів і вечорів з участю політемігрантів, де обговорювалися всі міжнародні події, а також проведення спільно з іншими громадськими організаціями міжнародних днів солідарності. Завдяки цьому робітничий клас України постійно стежив за всіма важливими подіями в світі, зокрема, за акціями протестів робітничого класу Європейських країн, та намагався оперативно проявити солідарність із учасниками зарубіжних кампаній боротьби робітників із роботодавцями за кращі умови життя [12, с. 309-310].

Проведення інтернаціональних акцій підтримки зарубіжного робітничого руху здійснювалося з однією метою – втілення в життя ідеї світової революції. Таким чином, Радянський Союз за допомогою різноманітних громадських організацій, зокрема і профспілкових, підтримував революційні рухи в зарубіжних країнах. Головною метою було дискредитувати уряди демократичних країн та привести до влади більш лояльні Радянській державі режими. Такі спроби, наприклад, були у Болгарії в 1923 р., під час підтримки болгарського повстання, з метою приходу до влади КПБ, та у Іспанії в 1934 р. під час підтримки новоствореної сепаратистської республіки в Астурії.

Одним із перших актів інтернаціональної солідарності робітничого класу України на чолі із профспілковими та іншими громадськими організаціями була підтримка страйку гірників у Англії.

1 квітня 1921 р. шахтарі Англії розпочали страйк, який продовжувався близько трьох місяців. Першим, хто відгукнувся на події в Англії, була профспілка гірників. Так, у березні 1921 р., Донецька губернська конференція гірників відправила англійським шахтарям лист з метою морально підтримати англійських шахтарів. А 21 травня 1921 р. Президіум ЦК ВСГ (Всеросійський союз гірників) прийняв постанову «Про надання активної підтримки англійським шахтарям і організації Всеросійського суботника гірників». 100 тис. крб. золотом, які було отримано за видобуте вугілля на суботнику, було вирішено перерахувати англійським шахтарям [7, с. 21].

У кінці травня 1921 р. відбувся IV Всеросійський з'їзд профспілок, на якому було розглянуто питання про стан страйкового руху гірників в Англії. З'їзд вирішив надіслати страйкарям із грошового фонду ВЦРПС 200 тис. крб. [8, с. 19-23].

27 травня 1921 р. ЦК КП(б)У направив всім партійним організаціям і комуністичним фракціям, професійним об'єднанням циркулярний лист «О дне помощи английским шахтерам». Згідно циркуляра на місцях створювалися губернські комітети, які мали створити трійки для проведення «Дня допомоги» із представників політвідділів, профспілок, політпросвітних закладів. Організувати повсюди мітинги й лекції, широко роз'яснювати суть і значення боротьби англійських шахтарів, проводити агітацію щодо відрахування коштів із зарплати у фонд допомоги страйкарям.

Так, на підтримку англійським шахтарям, профспілковими організаціями було прийнято рішення «Про проведення всеросійського недільника 12 червня 1921 р.», він був присвячений до дня відкриття конгресу Комінтерну. За ініціативою Катеринославського губкома КП(б)У 18-19 червня 1921 р. був проведений дводенник допомоги англійському шахтареві. Донецькі шахтарі провели серію недільників, видобувши на них більше 500 тис. пудів вугілля, а кошти від його реалізації разом із продовольством були відправлені в Англію. Всього робітники Радянської України в серпні 1921 р. зібрали 213 тисяч фунтів стерлінгів, які були передані компартії Великобританії для страйку гірників [18, арк. 19-20].

Говорячи про проведення весняно-літніх акцій допомоги англійським шахтарям, потрібно звернути увагу на те, що вони проходили тоді, коли в південних регіонах країни панував голод. Комуністична партія, замість того, щоб допомагати власному населенню, навпаки, приймаючи низку постанов, робила все, щоб отримати більше коштів із населення, вилучити продовольство, якого і без того майже не було, чим ще більше загострювала ситуацію в регіоні. Від так, збір коштів в багатьох випадках мав лише номінально добровільний характер, оскільки, відмова від участі в інтернаціональних акціях несла за собою звинувачення в політичній несвідомості та сприянню міжнародному імперіалізму.

Новий етап боротьби англійських гірників розпочався весною 1926 р. після оголошення англійського уряду про зниження заробітної плати. Унаслідок цього 7 квітня 1926 р. у телеграмі Всеукраїнського комітету спілки гірників до ЦК пропонувалося надати моральну та матеріальну допомогу англійським робітникам. Запропоновано терміново звернутися з цими пропозиціями до всіх гірничих організацій СРСР та до міжнародного секретаріату гірників. За подіями, що

відбувалися в Англії, пильно слідкувала радянська преса, яка в своєму пропагандистському руслі доносила інформацію до радянських робітників [2, с. 126-127].

4 травня у Великобританії розпочався страйк гірників, а вже 5 травня в УСРР на підтримку страйкарям виникли демонстрації та мітинги в таких містах, як: Одеса, Житомир, Полтава, Харків, Київ. Президія ВУРПС, обговоривши питання «Про реагування українських профспілок на загострення конфлікту між гірничопромисловцями і гірниками в Англії», створила спеціальну комісію для контролю над коштами, що почали надходити від профспілкових організацій для допомоги страйкарям. У містах країни відбувалися збори робітників, на яких розглядалося питання про матеріальну допомогу гірникам що страйкують найчастіше у формі відрахування денного заробітку. 6 травня комісія допомоги страйку англійських робітників при ВУРПС спеціальною постановою підтримала пропозицію ВЦРПС про відрахування $\frac{1}{4}$ денного заробітку та початок кампанії по всіх центральних профспілках і всіх окрпрофрадах. Траплялися й такі випадки, коли робітники під впливом пропаганди віддавали весь денний заробіток на користь страйкарів, а також додаткові суми із власних заощаджень [16, арк. 60-64].

Також ВЦРПС було вирішено дати вказівку спілкам транспортників та водників і відповідним окрпрофрадам припинити відвантаження вугілля на англійські судна в українських портах. 6 травня моряки й портові робітники, які вантажили судна, що йшли до Англії, оголосили частковий страйк. Протягом 6, 7 та 8 травня було припинено завантаження суден в Одеському, Херсонському та Феодосійському портах, а також на Таганрозькому та інших рейдах. Частковий страйк було оголошено по всьому Чорноморському узбережжю. У Феодосії до радянських робітників та митних службовців приєдналися англійські матроси з пароплава «Тоттенхем». На підтримку страйку виступили також моряки англійських суден, що стояли на рейді в Одеському та інших портах Чорноморського узбережжя [15, арк. 110].

7 травня ВЦРПС перерахував на адресу Генради британських тред-юніонів 2 млн. крб., але отримувати їх вони відмовились. Тому підтримку страйків від цього моменту було вирішено здійснювати через секретаріат англійської федерації гірників на чолі з А. Куком. Уже наприкінці травня 1926 р. робітники України переслали у фонд допомоги англійським гірникам 17 тис. крб. [3, арк. 56].

12 червня 1926 р. англійський уряд надіслав меморандум урядові СРСР, в якому Радянський Союз звинувачували у підриві англійської економіки, а фінансову допомогу гірникам було визнано як серйозну загрозу нинішньому ладу.

7 липня в Берліні відбулася англо – російська конференція гірників, на якій було схвалено рішення скликати Англо-Російський комітет. Зібрання комітету призначалося на 23 серпня 1926 р. в Берліні. У Делегацію від ВЦРПС входив один представник від ВУРПС. Спільного рішення щодо питання страйку англійських робітників нарада не змогла ухвалити. Сторони звинувачували один одного: одні у втручанні у внутрішні справи країни, інші – у бездіяльності. Тому, з цього моменту, комітет прийняв рішення про припинення свого існування [5, с. 60].

До кінця 1926 р. за час страйку в різних країнах і організаціях на користь англійських робітників було зібрано 19,5 млн. крб., з яких 11,5 млн. крб. Радянським Союзом, 2 млн. крб. безпосередньо профспілками УСРР [17, арк. 1- 8].

У міжвоєнний період досить активними були відносини між профспілками України та Болгарії. З української сторони це була участь у союзних кампаніях, матеріальній підтримці, шефстві над болгарськими в'язнями, рухах солідарності з класовою боротьбою робітників і селян Болгарії. Такі зв'язки були одним із видів пропагандистських зовнішніх відносин радянської держави, тому пильно контролювалися державними структурами, які маніпулювали профспілковими організаціями.

На той час радянський уряд хвилювало питання перебування залишків білогвардійських військ на території Болгарії. Так, у Болгарії був розташований весь 1-й корпус білогвардійських військ, військові училища і частини донських козаків. Сербський історик М. Йованович вказує, що протягом 1921 р. в цій країні чисельність солдатів і офіцерів російської армії збільшилася до 17 тис. [1, с. 301]. Тому, керівництво радянської країни не відмовляючись від ідей великої світової революції, всіляко підтримувало виступи робітничого класу та КПБ з метою розповсюдити свій вплив на цю країну.

Велику роль в організації акцій протесту та кампаній на підтримку страйкової боротьби болгарського пролетаріату відігравали профспілки, керовані комуністичною партією. На радянських підприємствах під час страйків болгарських робітників зачитувалися зведення про хід їхньої боротьби, проводилися бесіди, страйкарям надсилалися колективні листи. Також страйкарям надходила матеріальна допомога від українських профспілок. Із 1924 р по 1926 р. ВЦРПС асигнувала болгарським профспілкам 5,5 млн. крб., 1,6 млн. крб. з яких відраховували профспілки України.

Одними із найбільших акцій солідарності, в яких брали участь українські профспілки, було Вересневе повстання 1923 р., розпуск кооперації «Визволення», Лейпцігський процес над

Г. Дмитровим, вибух у «Софіївському соборі» та шефство над ув'язненими членами БКП [11, с. 73].

9 червня 1923 р. у Софії відбувся державний переворот. Армійські частини під керівництвом Військової ліги і «Народної змови» та за згодою царя зайняли всі ключові об'єкти в столиці й скинули уряд Стамболійського. Гаслом перевороту була боротьба «проти диктатури» БЗНС (Болгарський землеробський народний союз), тому більшість партій його підтримало, а БКП (комуністи) зайняла нейтральну позицію.

БКП розглядала режим Цанкова як військово-фашистську диктатуру. БКП з серпня взяла курс на загальне збройне повстання, намітивши його на кінець вересня. Комуністи стали накопичувати запаси зброї. Уряд відповів репресіями, тому 12 вересня було заарештовано 2,5 тис. активістів БКП (керівництво партії уникнуло арешту). У підсумку єдиного і організованого повстання не відбулося. У середині вересня повстали селяни в Південній і Східній Болгарії, але ці хвилювання були скоро придушені урядовими військами. Масштабні виступи пройшли лише в Північно-західній Болгарії з 23 по 30 вересня, проте і вони були придушені (загинуло більше 20 тис. чол., багато повсталих утікали в ліси і гори). БКП була оголошена поза законом [6, с. 60].

Поразка повстання та розправа над його учасниками викликали численні збори робітничого класу України. Їх проводили профспілка харчовиків Запоріжжя, профспілка металістів Харкова. Також на підтримку повстання пройшло чимало мітингів на Херсонщині, Житомирщині, Київщині.

Робітники України відраховували для повсталих частину зарплати, проводили дні шефства, суботники, недільники, зароблені на них кошти йшли у фонд допомоги. Такі відрахування проводили вчителі, металісти, швейники Кам'янець-Подільського, друкарі Миколаєва. Понаднормово на користь революціонерів працювали робітники Харкова, Луганська, Дніпропетровська та інших міст [10, с. 88].

У допомозі болгарським протестантам брали участь селяни профспілки робітземлісу. У Єлисаветградському окрузі було зібрано 200 пудів хліба. 1924 р. селяни полтавського округу відправили у Болгарію 4 тис. пудів хліба. Пізніше засівалися цілі ділянки землі, врожай яких призначався для болгарських протестувальників [13, с. 38-42].

16 квітня 1925 р. група комуністів членів БКП у Софіївському кафедральному соборі підготували теракт, внаслідок чого загинула велика кількість людей. Влада Болгарії оголосила в країні військовий стан, та арештувала всіх причетних до теракту, тільки одиниці зуміли втекти до Радянського Союзу. З 1 по 11 травня відбувся суд над терористами, в результаті якого їм було оголошено смертні вироки.

Радянська преса ці події висвітлила зі свого пропагандистського погляду, повністю виправдовуючи терористів, та звинувачуючи болгарську владу у політичній розправі над членами БКП. Так, на підтримку арештантів у містах та на підприємствах СРСР, також і України, проходили численні мітинги та демонстрації на підтримку ув'язнених. Також водночас розгорнувся збір коштів у фонд допомоги жертвам фашистського терору.

Болгарський уряд, вбачаючи у діях радянської сторони загрозу для своєї держави, намагався перешкодити одержанню надісланих профспілками грошей. Проте, профспілки України через бюро міжнародного зв'язку при ВУРПС встановлювали контакти між фабрично-заводськими колективами. У містах та на великих підприємствах цю роботу виконувало бюро інтернаціонального зв'язку або інтернаціональні бригади [9, с. 88-89].

Ще одним методом інтернаціональної діяльності профспілок України було проведення пропагандистських заходів, наприклад, відзначалися річниці Вересневого повстання 1923 р. Численні збори і вечори з цього приводу проходили у болгарських національних районах України. Особливо масштабно святкували п'яті роковини Вересневого повстання. Мітинги й вечори з цього приводу були проведені в Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Миколаєві, Запоріжжі.

Такі профспілкові видання, як «Труд» та «Гудок», систематично в пропагандистському дусі інформували громадян радянської країни про стан профспілкового та революційного руху у Болгарії. у них широко висвітлювався перебіг страйків, протестів. На підприємствах із газет зачитувалися повідомлення й проводилися бесіди про стан та боротьбу болгарських робітників [14, с. 53-55].

Ще одним із видів солідарності із болгарським робітничим класом був прийом політичних емігрантів. Болгарська політеміграція в СРСР була другою по кількості після польської. Болгарські політемігранти працювали в політичній, суспільній та господарській сферах. Завдяки профспілкам переселенці отримували роботу в першу чергу. Профспілкові організації надавали їм грошову допомогу, житло, речі особистого користування.

Потужним був рух солідарності з болгарськими революціонерами Г. Дмитровим, Б. Поповим, В. Таневим, звинуваченими в підпалі рейхстагу лідером німецьких комуністів Е. Тельманом. Дмитров та його товариші зараховувалися почесними членами бригад, з

нарахуванням їм трудоднів, вартість яких у грошовій формі перетворювалася згодом у фонд допомоги в'язням фашизму [4, арк. 374].

Отже, можемо стверджувати, громадськість Радянської України у міжвоєнні роки проводила міжнародну діяльність в рамках акцій інтернаціональної солідарності. Це був єдиний напрям зовнішніх відносин, який заохочувався комуністичною партією, адже сприяв поширенню більшовицьких ідей за територією Союзу.

Підтримуючи боротьбу зарубіжного пролетаріату та лівоцентристських сил за кращі умови життя та встановлення прокомуністичних урядів у своїх державах, Радянський Союз намагався перетворити цю боротьбу у світову пролетарську революцію. Тому стільки приділялося уваги фінансовій допомозі у справі підтримки революційних сил.

Проведення такої політики вимагало значних коштів. Так, основний тягар по їх збору ліг на простий народ, коли економічний стан трудящих був злиденним. Населення, не оговтавшись від Першої світової війни, окупації більшовиками території України та репресивної політики щодо місцевого населення, яка призвела до голодоморів 1921-1923 та 1932-1933 років, мусило понаднормово працювати та віддавати мало не останні кошти у фонди підтримки зарубіжних страйкових рухів. В умовах тоталітарного режиму всі ці кампанії були організовані по вказівці зверху і мали обов'язковий характер, страх перед більшовицьким терором змушував виконувати всі вказівки влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Волков С. В. Трагедия русского офицерства. Москва: Центрполиграф, 2001. 473 с.
2. Гарчев П. І. Литвиненко М.А. Солідарність трудящих України з страйкарями Англії в 1926 р. // Український Історичний Журнал. 1966. №5. С. 125 – 129.
3. ДАКО Ф. Р-709. Оп. 1,2. Спр. 305. 136 арк.
4. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. ХХ ст.). Київ: Науковий світ, 2002. 455 с.
5. Журба М.А., Свистович С.М. Громадські об'єднання України та зарубіжний світ (20-30-і роки ХХ століття). Київ: «МП Лесяч», 2010. 180 с.
6. Йованович М. Русская эмиграция на Балканах 1920—1940 гг. Москва: Русский путь, 2006. 488 с.
7. Іваненко В.В. Джерела народної дипломатії: Міжнародні зв'язки трудящих України в 20-30 рр. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. 159 с.
8. Калинин М.И. Калинин о профсоюзах. Москва: Профиздат, 1958. 396 с.
9. Кравченко В.В. Рух Солідарності Українського народу з революційною боротьбою трудящих Болгарії. // Український Історичний Журнал. 1973. №2. С. 37 – 44.
10. Кравченко В.В. Георгій С. Солідарність трудящих Української РСР з Вересневим повстанням у Болгарії. // Український Історичний Журнал. 1973. №9. С. 86 – 91.
11. Павленко В. Українсько – Болгарські взаємини 1918 – 1939 рр. Київ: , 1996. 419 с.
12. Панкратов А. Международная деятельность советских профсоюзов (1918- 1941). Горьский: Волго – Вятское книгоиздательство, 1972. 480 с.
13. Сотрудничество болгарских и советских профсоюзов. Москва: Знание, 1984. 303 с.
14. Файзієв Ш. Відгуки на Україні на Вересневе антифашистське повстання 1923 р. в Болгарії. // Український Історичний Журнал. 1966. №2. С. 53 – 60.
15. ЦДАВО України. Ф. 2605. Оп. 2. Спр. 10. 129 арк.
16. ЦДАВО України. Ф. 2605. Оп. 2. Спр. 4. 151 арк.
17. ЦДАВО України. Ф. 2605. Оп. 2. Спр. 8. 31 арк.
18. ЦДАВО України Ф. 3. Оп. 1. Спр. 784. 65 арк

Захар Витенко

Национальный педагогический университет имени Михаила Драгоманова,
аспирант (Украина)

Деятельность профсоюзов Украины в кампаниях международной революционной солидарности

Аннотация. На основе научных трудов и источников в статье комплексно исследованы поддерживаемый большевистским режимом направление связей профсоюзного движения Украины с общественностью зарубежья, который предусматривал участие профсоюзных организаций УССР в кампаниях международной революционной солидарности. Это было единственное направление внешних отношений, которое поощрялось коммунистической партией, ведь способствовало распространению большевистских идей по территории Союза.

Ключевые слова. Профсоюзы, солидарность, интернационализм, забастовка, шефство, переписка, субботник, воскресник.

ABSTRACT

Zahar Vitenko

National Pedagogical University named after Mikhail Drahomanov,
postgraduate (Ukraine)

Activity of trade unions of Ukraine in campaigns of international revolutionary solidarity

On the basis of scientific works and sources, the article explores in a comprehensive way the direction of the ties of the trade union movement of Ukraine with the public abroad supported by the Bolshevik regime. It regime predicted participation of trade unions of the Ukrainian SSR in the campaigns of international revolutionary solidarity. It was the only direction of external relations, which was encouraged by the Communist Party, because it contributed to the spread of Bolshevik's ideas across the territory of the Union.

The article describes proletarian solidarity actions with workers from such countries as Germany, Great Britain and Bulgaria. The forms of their conduct are shown, which were held mainly in the form of material and food gatherings, correspondence and patronage over prisoners of prisons.

The Soviet government through trade union organizations financed foreign protest actions aimed at undermining and discriminating governments of foreign countries.

So, the implementation of such a policy required a lot of money. The main burden of their collection relied on a simple people when the economic status population were poor. People did not recover from the First World War, the occupation of the territory of Ukraine by the Bolsheviks and the repressive policies of the local population, which led to the Holodomor of 1921 - 1923 and 1932-1933, had to work overtime and give almost the last money to funds for supporting foreign strike movements.

Under conditions of a totalitarian regime, all these campaigns were organized on the instructions from above and had a character of duty, and fear of the Bolshevik's terror forced to comply with all the instructions of the authorities.

Key words. Trade unions, solidarity. Internationalism, strike, patronage, correspondence, subbotnik, Sunday.

REFERENCES

1. Volkov S. V. Tragediya russkogo ofitserstva. Moskva: Tsentrpoligraf, 2001. 473 s.
2. Gharchev P. I. Lytvynenko M.A. Solidarnistj trudjashhykh Ukrajinij Z strajkarjamy Anghliji v 1926 r. // Ukrajinjskij Istorychnyj Zhurnal. 1966. №5. S. 125 – 129.
3. DAKO F. R-709. Op. 1,2. Spr. 305. 136 ark.
4. Zhurba M.A. Etnonacionaljni ta mizhnarodni aspekty dijajnosti ghromadsjkykh objednanij ukrajinsjkogho sela (20-30 rr. KhKh st.). Kyjiv: Naukovyj svit, 2002. 455 s.
5. Zhurba M.A., Svystovych S.M. Ghromadsjki objednannja Ukrajinij ta zarubizhnyj svit (20-30-i roky KhKh stolittja). Kyjiv: «MP Lesjach», 2010. 180 s.
6. Yovanovich M. Russkaya emigratsiya na Balkanakh 1920—1940 gg. Moskva: Russkij put, 2006. 488 s.
7. Ivanenko V.V. Dzherela narodnoji dyplomatiiji: Mizhnarodni zv'jazky trudjashhykh Ukrajinij v 20-30 rr. Dnipropetrovsjk: Vyd-vo DDU, 1992. 159 s.
8. Kalinin M.I. Kalinin o profsoyuzakh. Moskva: Profizdat, 1958. 396 s.
9. Kravchenko V.V. Rukh Solidarnosti Ukrajinjskogho narodu z revoljucijnoju borotjboju trudjashhykh Bolghariiji. // Ukrajinjskij Istorychnyj Zhurnal. 1973. №2. S. 37 – 44.
10. 14. Kravchenko V.V. Gheorghij S. Solidarnistj trudjashhykh Ukrajinjskoji RSR z Veresnevym povstannjam u Bolghariiji. // Ukrajinjskij Istorychnyj Zhurnal. 1973. №9. S. 86 – 91.
11. Pavlenko V. Ukrajinjsko – Bolgharsjki vzajemyny 1918 – 1939 rr. Kyjiv: , 1996. 419 s.
12. Pankratov A. Mezhdunarodnaya deyatelnost sovetskikh profsoyuzov (1918-1941). Gorskij: Volgo – Vyatskoe knigoizdatelstvo, 1972. 480 s
13. Sotrudnichestvo bolgarskikh i sovetskikh profsoyuzov. Moskva: Znanie, 1984. 303 s.
14. Fajzjiev Sh. Vidghuky na Ukrajinij na Veresneve antyfashysjke povstannja 1923 r. v Bolghariiji. // Ukrajinjskij Istorychnyj Zhurnal. 1966. №2. S. 53 – 60.
15. CDAVO Ukrajinij. F. 2605. Op. 2. Spr. 10. 129 ark.
16. CDAVO Ukrajinij. F. 2605. Op. 2. Spr. 4. 151 ark.
17. CDAVO Ukrajinij. F. 2605. Op. 2. Spr. 8. 31 ark.
18. CDAGO Ukrajinij F. 3. Op. 1. Spr. 784. 65 ark.

Статтю подано до редколегії 31.01.2018 р.

Володимир Петренко
Вінницький кооперативний інститут,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Система державних позик у фіскальній політиці більшовицької влади в Україні (1927-1932 рр.).

Анотація. У статті досліджується фінансово-економічна політика більшовицької влади в Україні у 1927-1932 рр., зокрема, роль примусових державних позик у фіскальній системі перманентного вихолощення українського села, що призвело до вилучення коштів, майна, продовольства та наростання масового голоду.

Ключові слова: селянство, більшовизм, позики, фіскальна політика, індустріалізація, п'ятирічка, колективізація, хлібозаготівлі, репресії, голод.

Наприкінці 1927 р. більшовицька влада прискорила згортання НЕП і повернулася до політики «воєнного комунізму», що спричинило нову хвилю експропріації селянської власності в ході примусової суцільної колективізації і масового розкуркулення та призвело до трагічного Голодомору.

Дослідженню політики більшовицької влади в Україні у період «другого комуністичного штурму» (аналізу економічних аспектів), присвятили свої напрацювання відомі історики, зокрема, В. Васильєв – у монографії «Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр – субцентр влади (1917-1938)» [1], П. Гай-Нижник – у монографії «Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917-1930)» [2], А. Зінченко – у праці «Нариси історії подільського селянства: 1917-1930 рр.» [19], С. Кульчицький – у монографії «Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення» [21] та ін.

Проте історіографія ще потребує аналітичних праць, які б всебічно висвітлили технології фіскальної політики більшовицької влади, зокрема, роль державних позик як засобу експропріації власності у селянства в ході проведення індустріалізації та колективізації.

Зміну політичного курсу влади констатував грудневий 1927 р. XV з'їзд ВКП(б), який прийняв перший п'ятирічний план розвитку народного господарства на 1928-1933 рр. і проголосив курс на суцільну колективізацію сільського господарства [20, с. 50]. Ці кардинальні рішення були прийняті одночасно, адже виконання індустріальних планів п'ятирічки було неможливим без здійснення колективізації для збільшення експорту зерна за кордон, отримання іноземної валюти, технічного устаткування тощо.

Для реалізації планів експропріації більшовики використали в українському селі найрізноманітніші заходи, головною метою яких було вилучення селянських коштів та продовольства.

Стосовно коштів, то лише серед обов'язкових державних фіскальних платежів, які українські селяни повинні були сплатити, значилися: сільськогосподарський податок, кошти на самооподаткування, «експертне» індивідуальне оподаткування, державні позики на індустріалізацію, державне «окладне» страхування, одноразовий збір на культурне будівництво [8, арк. 30].

Серед «добровільних» грошових виплат, які невдовзі стали для селянства обов'язковими, були такі: державні позики: «П'ятирічка за 4 роки», внутрішня державна позика, зміцнення селянських господарств, позика на залізничне будівництво, 8-ми, 10-ти, 11-ти відсоткові позики; паї споживчої кооперації; тракторні зобов'язання (акції «трактор центру»); цільові вклади в ощадкаси; на землевпорядкування; спеціальні внески з куркульських господарств; для отримання сільськогосподарського кредиту; на ліквідацію неписьменності; для «Трудгуж» (ремонт доріг); тракторні зобов'язання колгоспників; за невиконання трудового відробітку (сплачували одноосібники); грошові стягнення за прострочення термінів виконання реалізацій позик, кредитів, інших фінансових зобов'язань та ін. [7, арк.121-134, 343-346; 8, арк. 30].

За невиконання завдань селянські господарства штрафували в п'ятиразовому розмірі від несплаченої суми [3, с. 343]. Несплата штрафу призводила спочатку до конфіскації худоби, реманенту, продовольства, майна, а в кінцевому результаті – до відбору господарства – розкуркулення [13, арк.77].

Однією з технологій фінансового визискування більшовиками українського селянства була система державних позик. Насамперед значна увага органів влади в справі масштабних реквізицій багатомільйонних коштів в українському селі зосередилася на виконанні державної внутрішньої позики на індустріалізацію народного господарства СРСР. Ця шестивідсоткова позика була започаткована постановою ЦВК і РНК СРСР 24 серпня 1927 р. на суму 200

мільйонів крб. в облігаціях, вартістю 25 крб. кожна, терміном на 10 років; з 1 жовтня 1927 р. до 1 жовтня 1937 р. [14, арт. 508].

Проте грошова сума виявилася недостатньою, 18 червня 1928 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про випуск другої Державної внутрішньої позики індустріалізації народного господарства СРСР» на суму в 500 мільйонів крб., терміном на 10 років в облігаціях, вартістю кожна 50 крб. [15, с. 847].

24 липня 1929 р. ЦВК і РНК СРСР приймають чергову постанову «Про випуск третьої Державної внутрішньої позики індустріалізації народного господарства СРСР» на суму 750 мільйонів крб. в облігаціях, вартістю 50 крб. кожна, на 10 років; з 1 грудня 1929 р. до 1 грудня 1939 р. [16, с. 973].

Реалізація позики розпочалася одразу. Липнева 1929 р. постанова Політбюро ЦК КП(б)У зобов'язувала: «Всім партійним організаціям негайно розгорнути політичну роботу щодо реалізації 3-ї позики індустріалізації. Особливе значення має робота на селі, де повинні мати значну суму (41 млн.)... По відношенню до куркулів села застосувати ті ж заходи громадського тиску через кооперацію, загальні збори селян, комісії сприяння, що і при хлібозаготівлях. Застосувати всі заходи для того, щоб до 1 жовтня шляхом реалізації позики добитися отримання нал. грошима 15 млн. крб., згідно директиви центру» [4, арк.176].

Окружні парткомітети, відповідно, в серпні 1929 р. у директивах райпарткомам вказували: «Визнаючи, що при мобілізації коштів у населення стимулюючу роль відіграє хлібозаготівля, розгорнути роботу по стягненню єдиного сільгосподатку, а також розповсюдженню 3-ї позики індустріалізації та збирання коштів по самообкладанню, простеживши щоб в оплату населення не здавало облігацій попередніх державних позик» [5, арк.26].

Виконуючи директиву, районні партійні комітети у вересні 1929 р. надіслали місцевим партійним осередкам циркуляри такого змісту: «Щодо позики індустріалізації. Виділити актив села, членів ЛКСМУ, вчителів, членів сільрад і правлінь усіх кооперацій і т. д. Уповноваженим з реалізації позик на кожні 10 господарств створити ударні групи з комсомольців, учителів, активу села; до 20 вересня добитися повного надходження внесків підписувачів на облігації... Пам'ятай гасло: «Ні одного двору без облігації» [6, арк.188].

Змушені виконувати завдання, сільські ради в повному складі, разом з комісіями сприяння позикам (такі комісії утворювалися у кожному селі з 1929 р., на зразок комісії сприяння хлібозаготівлі), реалізовували облігації, по суті – змушували кожну селянську родину її придбати [6, арк.188].

Запроваджений тиск давав результати. Так, у доповідній від 15 жовтня 1929 р. секретаря Мурафського райпарткому Солов'я читаємо: «Про розповсюдження 3-ї позики. На 20 вересня по району зібрано суму 84 565 крб., контрольне завдання було 79 060 крб., виконано на 107%...» [6, арк. 191].

Проте не всі райпарткоми доповідали про успішне виконання розповсюдження позики. У Шаргородському районі, наприклад, на вересень 1929 р. планове завдання було виконане на 41% [6, арк. 139]. Керівникам райпарткомів, які не виконали план, окружні парткомітети постійно надсилали директиви з вимогами: «Ліквідувати заборгованість 3-ї позики індустріалізації... Негайно організувати бригади для перевірки роботи сільських комісій сприяння. Сільрадам створити бригади з активістів, що виконали свої зобов'язання. Бригадам охопити всіх селян передплатою. Забезпечити негайне внесення коштів колгоспниками... Негайно ліквідувати заборгованість по попередніх позиках...» [9, арк. 80].

Таким чином, позика на індустріалізацію реалізовувалася серед одноосібників і колгоспників, для відбору грошей у селянства організовувалися комісії сприяння, сільський актив, бригади (з партійних, фінансових, кооперативних установ); обов'язковим для селян було придбання облігацій і за попередні позики. Ця позика виконувалася за всяку ціну впродовж 30-х років ХХ ст., незважаючи на те, що у селянських родин відбиралися останні кошти, посилюючи їхнє зuboжіння.

Виконання селянами фінансових планів позик індустріалізації не було для них єдиним. Більшовицька влада в період руйнації одноосібного господарювання запровадила ще низку внутрішніх позик. У грудні 1927 р. ЦВК і РНК СРСР оголосили передплату на 100 млн. крб. чергової державної позики, цинічно назвавши її «позицією для зміцнення сільського господарства» [22, с. 38]. 29 лютого 1929 р. постановою «Про додатковий випуск облігацій державної виграшної позики зміцнення селянського господарства» ЦВК і РНК СРСР збільшили зазначену позику ще на 50 мільйонів крб. У постанові зазначалося: «З огляду на значний інтерес, що його виявляє селянство СРСР до позики зміцнення селянського господарства, й недостачу встановленої суми, постановою ЦВК й РНК СРСР з 30 грудня 1927 р. випустити додатково облігацій на суму в п'ятдесят мільйонів крб...» [15, с. 262].

Яким виявився «інтерес» селянства до вказаної позики, засвідчила постанова Президії ЦВК СРСР від 5 липня 1929 р. «Про прискорення реалізації позики зміцнення селянського

господарства». Негативне ставлення селянства до придбання облігацій, у зв'язку з наростаючим голодом, змусило їх сплачувати облігаціями сільгосподаток, а владу – вдатися до прийняття цієї постанови, у якій констатовалося: «Випуск державних позик поширився. Радянська держава розповсюдила позик на суму до 1-го мільярда крб... Гроші від позик йдуть на розвиток промисловості та сільського господарства... Товариші селяни, без крайньої потреби не продавайте облігації державних позик поки не вийде їм термін! Сплачуйте сільгосподаток грішми... Вкладайте ваші заощадження в державні позики, зберігайте їх у позиках на весь час випуску» [16, с. 891].

Економічний стан українського села впродовж 1927–1932 рр. нестримно погіршувався, адже, окрім вже вказаних позик, влада нав'язала 60-ти мільйонну позику на залізничне будівництво [14, арт. 588], 400 мільйонну 8-ми відсоткову державну внутрішню позику [15, с. 1184] (ця позика в 1930 р. буде збільшена на 100 міл. крб.) [17, с. 35], 300 мільйонну 11-ти відсоткову державну внутрішню позику [15, с. 1151], 50-ти мільйонну державну внутрішню позику 1929 р. [16, с. 389], 750 мільйонну 10-ти відсоткову внутрішню позику 1930 р. [18, с. 225].

Проте найбільший фіскальний тиск, який продовжувався навіть у роки Голодомору, відчуло українське селянство в ході реалізації більшовиками позик «П'ятирічка за чотири роки». 3 липня 1930 р. ЦВК і РНК СРСР постановили: «Випустити державну внутрішню виграшну позику «П'ятирічка за чотири роки» на суму в 500 мільйонів крб. Позику випускається терміном на 10 років, з 1 грудня 1930 р. по 1 грудня 1940 р., в облігаціях 50 крб. кожна...» [17, с. 644].

У наступному 1931 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про другий випуск державної внутрішньої позики «П'ятирічка за чотири роки. Випуск третього вирішального року п'ятирічки» на суму 1 мільярд 600 мільйонів крб., терміном на 10 років, номіналом у 50 крб. [18, с. 469]. Причому більшу частину цієї величезної суми, а саме – 1 мільярд 200 мільйонів крб. потрібно було реалізувати впродовж 1930–1931 рр. [18, с. 109].

Реалізація позик негативно вплинула і на ситуацію з продовольством в українських селах. Адже 9 листопада 1930 р., у зв'язку з відсутністю в селян грошей, РНК СРСР прийняла постанову, що дозволяла розраховуватися сільськогосподарською продукцією. У постанові йшлося: «За директивою Уряду. Райсільбанки зобов'язані від селян – здавачів хліба та іншої продукції, приймати доручення на оплату за рахунок належних їм сум різних платежів: сільгосподатку, самооподаткування, внески на державну позику тощо. Ці доручення треба виконувати порядком безготівкових розрахунків...» [9, арк. 87].

Отже, фінансове визискування українського селянства в період суцільної колективізації та розкуркулення прискорило економічний колапс: непосильні фіскальні завдання, примусові заготівлі продовольства, низька закупівельна ціна на зернове збіжжя повністю виснажили село і наблизили Голодомор.

У 1931 р. податковий тиск через задіяння системи реалізації державних позик лише зріс. Так, бюро Копайгородського райпарткому в січні 1931 р. ухвалило: «Про мобілізацію коштів. Запропонувати партійним осередкам та фракціям РВК, РКС і РСТ посилити роботу та взяти примусових заходів мобілізації коштів – розповсюдження «П'ятирічка за чотири роки», паїв, спецвнесків, вкладів тощо в селах: особливо в Сніткові, Попівцях, Володівцях та Копайгороді» [10, арк. 3].

Грошова сума, яку повинні були сплатити селяни за облігації позики «Третього вирішального року. П'ятирічка за чотири роки», значно перевищувала інші фіскальні побори. Це підтверджують дані фінансового плану для Брацлавського району, що в 1931 р. передбачав наступні грошові надходження у державну казну (подані не всі види оподаткування, в крб.) [8, арк. 30].

С/госп. податок	Самооподаткування	Державне страх-ня	Однораз збір	Акції «трактор-центру»	Заощадж в каси	Пятир. за 4 р.
182 982	149 306	176 188	160 242	53 805	58 197	262 000

Найбільше грошей влада передбачала отримати, реалізувавши облігації позики «П'ятирічка за чотири роки» - 262 тис. крб. Але і ця значна сума була ще збільшена для Брацлавського району в другому півріччі 1931 р. – до 385 тис. крб. Причому купляти облігації повинні були як одноосібники, так і колгоспники. У випадку відсутності коштів у колгоспників, з них відраховували трудовні – 21 трудовень за позику [8, арк. 51]. Якщо врахувати той факт, що тільки одних позик українському селянину влада нав'язувала десяток, то стає зрозуміло – вижити у створеній більшовиками економічній ситуації ставало неможливо, тому що загальна грошова сума на 1931 р. тільки за сільгосподаток, самообкладання та держпозики значно перевищувала прибутки переважної більшості селянських господарств і становила кілька сотень карбованців.

Фінансові та продовольчі побори не зменшилися і в 1932 р. Про реалізацію позики четвертого, заключного року п'ятирічки у Вінницькій області (утворена в лютому 1932 р.) кожному

декаду місяця повідомляв Вінницький обласний відділ ДПУ своїй керівній інстанції – ДПУ України [11, арк. 72]. У спецзведеннях з грифом «Цілком таємно» від 1, 10 та 20 липня 1932 р. йшлося: «Вся робота проводиться сільрадами кабінетним порядком, без скликання зборів. Сільради створюють бригади, які обходять села і оформляють підписку... Відсутність масово-пояснювальної роботи замінюється голим адмініструванням, супроводжується грубими порушеннями політики партії (побиття, арешти, примус, погрози, конфіскація майна і т.д.). Серйозною причиною повільного ходу підписки на позику є продовольчі труднощі... Керівний склад працівників деяких сільрад бездіє, заявляючи: «В даний час немає можливості реалізувати позику і вести розмови з голодуючими селянами» [11, арк. 73, 89, 101].

У наступних, серпневих спецзведеннях ДПУ відклалася така інформація: «Є випадки, коли сільради і правління колгоспів не видають довідки селянам на помол муки, аргументуючи це тим, що вони не придбали облігації... Селяни жаліються, невже Уряд не знає, що в селян немає грошей і немає чого їсти... У селі Зінов'євськ Затонського району одноосібник Жаховський, не отримавши довідки на помол муки, почав плакати, промовляючи: «Грабіжники ви, вимотуєте в мене душу, залишаєте сім'ю без хліба...». В селі Верболози Козятинського району колгоспники відмовляються від підписки на позику, вказуючи, що забрали вже хліб та продукти при хлібозаготівлі... В селі Бутовці Грицівського району на зборах колгоспників піднявся крик: «Діти пухнуть з голоду, а тут давай і давай, краще купили б дітям хліба, навіщо нам облігації...» [11, арк. 125-132].

Фатальним для селянства України стало травневе 1932 р. рішення влади СРСР про реалізацію «нової позики» в розмірі 3 мільярдів 200 мільйонів крб. Причому більша частина цієї позики: «Четвертого завершального року п'ятирічки», мала бути виконана протягом місяця, до 25 червня 1932 р. Для її реалізації кремлівська влада пропонувала масово задіяти партактив, робітничі бригади, комісії сприяння. Виконуючи завдання, Політбюро ЦК КП(б)У вересневою постановою 1932 р. погрожувало: «Попередити всі обласні організації, що у випадку невиконання фінансових планів, вони будуть піддані репресіям» [12, арк. 15, 49].

Кошти, які повинні були здати вже голодуючі українські селяни, які не отримували заробітної платні, були для них астрономічними. Про це свідчить фінансове завдання на першу половину жовтня 1932 р. для областей України (в мільйонах крб.), відображене в таблиці [12, арк. 66].

Обл.	Вінницька область	Дніпроп. область	Донецька область	Київська область	Одеська область	Харківська область
Селяни	10 750	6 280	4 070	20 900	3 290	20 600
Робітники і служ-ці	1 710	8 670	10 570	11 730	1 990	7 180
Кустарі та ін.	2 210	1 570	1 470	2 830	760	2 740

Зазначаємо, що основний тягар реалізації позик на Поділлі (аграрному регіоні України) ліг на плечі селянства. Загальна сума оплати за позику «Четвертого вирішального року п'ятирічки» на 1932 р. становила для подолян 57 млн. крб. (у 1931 р. – 34 млн. крб.). Для збору коштів лише обласне фінуправління мобілізувало на село 50 чол., поповнивши робітничі бригади [12, арк. 68, 79].

Облігації позик, в сумі кілька сотень карбованців для кожної селянської родини (величина річної суми залежала від розподілу райвиконкома та сільськими радами планових фінансових зобов'язань), у роки Голодомору влада змушувала купляти одноосібників і колгоспників, наголошуючи, щоб «колгоспники в справі передплати позик вели перед» [9, арк. 57].

У ході систематичних декад «Виконання фінансового плану 1932 р.» з використанням робітничих бригад для фінансових поборів, більшовики дали акції цинічну назву – «Допомога міста селу в справі реалізації позик» [12, арк. 68].

Таким чином, запровадивши в українських селах грабіжницьку систему з реалізації державних позик як один з методів експропріації власності, більшовицька влада впродовж 1927–1932 рр. прискорила зубожіння селянства. Постійно збільшуючи планові завдання, змусивши колгоспників і одноосібників розраховуватися за фінансові борги продуктами харчування та заробленими трудовими днями, сталінський тоталітарний режим відібрав останні засоби для виживання, спровокувавши Голодомор-геноцид в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр – субцентр влади (1917-1938). К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 376 с.
2. Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної влади, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917-1930). К.: Цифра-друк, 2006. 303 с.

3. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки / Голова редакційної ради В.А. Смолій. К.: Наукова думка, 2003. 888 с.
4. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). Ф. П-31. Оп.1. Спр.485. 331 арк.
5. ДАВО. Ф. П-31. Оп.1. Спр.486. 44 арк.
6. ДАВО. Ф. П-31. Оп.1. Спр.489. 244 арк.
7. ДАВО. Ф. П-31. Оп.1. Спр.563. 578 арк.
8. ДАВО. Ф. П-40. Оп.1. Спр.179. 70 арк.
9. ДАВО. Ф. П-43. Оп.1. Спр.175. 186 арк.
10. ДАВО. Ф. П-54. Оп.1. Спр.77. 192 арк.
11. ДАВО. Ф. П-136. Оп.3. Спр.6. 175 арк.
12. ДАВО. Ф. П-136. Оп.3. Спр.26. 79 арк.
13. ДАВО. Ф. П-136. Оп.3. Спр.61. 311 арк.
14. Збірник законів та наказів Робітничо-Селянського Уряду СРСР. М. Управління справами РНК СРСР, 1927. 1366 с.
15. Збірник законів та наказів Робітничо-Селянського Уряду СРСР. М. Управління справами РНК СРСР, 1928. 1342 с.
16. Збірник законів та наказів Робітничо-Селянського Уряду СРСР. М. Управління справами РНК СРСР, 1929. 1476 с.
17. Збірник законів та наказів Робітничо-Селянського Уряду СРСР. М. Управління справами РНК СРСР, 1930. 990 с.
18. Збірник законів та наказів Робітничо-Селянського Уряду СРСР. М. Управління справами РНК СРСР, 1931. 866 с.
19. Зінченко А. Нариси історії подільського селянства: 1917-1930 рр. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. 344 с.
20. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК (1898-1970). К.: Політвидав України, 1980. Т.4. 577 с.
21. Кульчицький С. . Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. К.: Наш час, 2008. 424 с.
22. Рибак І., Матвєєв А. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. 140 с.

Владимир Петренко

*Винницький кооперативний інститут,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)*

Система государственных ссуд в фискальной политике большевистской власти в Украине (1927-1932 гг.).

Аннотация. В статье исследуется финансово-экономическая политика большевистской власти в Украине 1927-1932 гг., в частности, роль принудительных государственных ссуд в фискальной системе перманентного выхолащивания украинского села, которое привело к изъятию средств, имущества, продовольствия и нарастания массового голода.

Ключевые слова: крестьянство, большевизм, ссуды, фискальная политика, индустриализация, пятилетка, коллективизация, хлебозаготовки, репрессии, голод.

ABSTRACT

Volodymyr Petrenko

*Vinnytsya cooperative institute,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)*

System of state loans in the fiscal policy of bolshevist power in Ukraine (1927-1932)

In the article explores the financial and economic policy of bolshevist power is probed in Ukraine in 1927-1932, in particular, role of the forced state loans in the fiscal system of permanent withdrawals of money from the Ukrainian village, which resulted to the taking away of money, property, food and growth of impoverishment of peasantry. Marked, the orders that most hidden were: «State internal loans of industrialization of national economy of the USSR», 1927-1932 rr.; «Five-year for four years», 1930 r.; «Five-year for four years. Issue of the third decision year of five-year», 1931 r.; «Five-year for four years. Issue of fourth finishing year of five-year» and other.

State loans which were inculcated for a leadthrough, above all things, industrializations in a country, implemented among single-person and collective farmers. The commissions were created for the withdraw of money from the rural population, brigades got organized from a rural population, representatives of party, financial and co-operative institutions obligatory for a peasantry was acquisition of bonds of loans for previous years.

Bolshevist power during 1927–1932 accelerated mass hunger, inculcated in the Ukrainian villages the predatory system realizations of state loans as a method of expropriation of property. Constant increase the amount of loans and planned tasks, coercion rural population to settle accounts with financial debts by food stuffs and begin to work on the weekend, the Stalin totalitarian mode took away the last facilities for a survival, provoked a golodomor-genocide in Ukraine.

Key words: peasantry, bolshevism, loans, fiscal policy, industrialization, five-year, collectivization, grain procurements, repressions, hunger.

REFERENCES:

1. Vasylijev V. Politychne kerivnyctvo URSR i SRSR: dynamika vidnosyn centr – subcentr vlady (1917-1938). K.: Instytut istoriji Ukraïny NAN Ukraïny, 2014. 376 s.
2. Ghaj-Nyzhnyk P. Podatkova polityka Centraljnoji vlady, urjadiv UNR, Ukraïnskoji Derzhavy, USRR (1917-1930). K.: Cyfra-druk, 2006. 303 s.
3. Gholod 1932-1933 rokiv v Ukraïni: prychny ta naslidky / Gholova redakcijnhoji rady V.A. Smolij. K.: Naukova dumka, 2003. 888 s.
4. Derzhavnyj arkhiv Vinnyckoji oblasti (dali – DAVO). F. P-31. Op.1. Spr.485. 331 ark.
5. DAVO. F. P-31. Op.1. Spr.486. 44 ark.
6. DAVO. F. P-31. Op.1. Spr.489. 244 ark.
7. DAVO. F. P-31. Op.1. Spr.563. 578 ark.
8. DAVO. F. P-40. Op.1. Spr.179. 70 ark.
9. DAVO. F. P-43. Op.1. Spr.175. 186 ark.
10. DAVO. F. P-54. Op.1. Spr.77. 192 ark.
11. DAVO. F. P-136. Op.3. Spr.6. 175 ark.
12. DAVO. F. P-136. Op.3. Spr.26. 79 ark.
13. DAVO. F. P-136. Op.3. Spr.61. 311 ark.
14. Zbirnyk zakoniv ta nakaziv Robitnycho-Seljanskojho Urjadu SRSR. M. Upravlinnja spravamy RNK SRSR, 1927. 1366 s.
15. Zbirnyk zakoniv ta nakaziv Robitnycho-Seljanskojho Urjadu SRSR. M. Upravlinnja spravamy RNK SRSR, 1928. 1342 s.
16. Zbirnyk zakoniv ta nakaziv Robitnycho-Seljanskojho Urjadu SRSR. M. Upravlinnja spravamy RNK SRSR, 1929. 1476 s.
17. Zbirnyk zakoniv ta nakaziv Robitnycho-Seljanskojho Urjadu SRSR. M. Upravlinnja spravamy RNK SRSR, 1930. 990 s.
18. Zbirnyk zakoniv ta nakaziv Robitnycho-Seljanskojho Urjadu SRSR. M. Upravlinnja spravamy RNK SRSR, 1931. 866 s.
19. Zinchenko A. Narysy istoriji podiljskojho seljanstva: 1917-1930 rr. Vinnycja: DP «Derzhavna kartografichna fabryka», 2008. 344 s.
20. KPRS v rezolucijakh i rishennjakh z'jzdiv, konferencij, plenumiv CK (1898-1970). K.: Polityvydav Ukraïny, 1980. T.4. 577 s.
21. Kuljchyc'kyj S. . Gholodomor 1932-1933 rr. jak ghenocyd: trudnoshhi usvidomlennja. K.: Nash chas, 2008. 424 s.
22. Rybak I., Matvjejev A. Traghichnyj perelom. Kolektyvizacija i rozkurkulennja na Podilli ta Pivdenno-Skhidnij Volyni. Kam'janecj-Podiljskyj: Abetka, 2001. 140 s.

Статтю подано до редколегії 12.02.2018 р.

УДК [94(477)"1943/1945"]-351.74-053.5

Ольга Силка

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
аспірант (Україна)

Діяльність органів влади з подолання дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні на завершальному етапі війни (1943-1945 рр.)

Анотація. У статті висвітлюються заходи органів влади з подолання дитячої безпритульності, бездоглядності та злочинності, динаміка створення та функціонування

Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського

.....
дитячих кімнат міліції, приймальників-розподільників на території УРСР у 1943-1945, проблеми цих закладів, які були актуальними на той час. Наведені статистичні дані щодо приймальників-розподільників, а також затриманих, видів злочинів, які здійснювалися дітьми, дисциплінарна відповідальність батьків. Висвітлено виховну, пропагандистську роботу та розшук дітей.

Ключові слова: органи міліції, бездоглядність, злочинність, дитячі кімнати міліції, приймальники-розподільники.

Після визволення території України почалася робота з нормалізації життя людей. Складовою частиною відбудовчих робіт була турбота про підростаюче покоління, в зокрема дітей-сиріт. Через масове сирітство та бездоглядність, дитяче волоцюжництво стало розповсюдженим явищем. У ліквідації цих соціальних проблем важливу роль відігравали органи внутрішніх справ.

Проблема діяльності органів внутрішніх справ щодо ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності знайшла відображення у працях науковців-істориків: Н. С. Юзікова [1], І. Р. Судді [2], І. М. Грідіна, Н. М. Касьянова [3], А.С. Шевченко [4]

Мета статті полягає насамперед у висвітленні діяльності органів міліції з подолання дитячої безпритульності та бездоглядності

Велике значення для запобігання дитячій безпритульності і бездоглядності в роки війни відіграла Постанова РНК СРСР від 23 січня 1942 р. "Про влаштування дітей, що залишилися без батьків" [2, с. 38] та від 23 січня 1943 р. – «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків і проведення заходів із попередження дитячої безпритульності». РНК СРСР зобов'язала Раднаркоми союзних республік, виконавчі комітети крайових, обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих під особисту відповідальність голів забезпечити влаштування дітей, що залишилися сиротами чи втратили батьків під час переїзду в іншу місцевість. На органи НКВС було покладено завдання виявити й узяти на облік бездоглядних і безпритульних дітей і направити їх у дитячі кімнати міліції, через які проходили всі затримані діти. Дитячі кімнати сприяли профілактиці дитячої безпритульності, бездоглядності і злочинності, залучали великий актив громадськості. Свою роботу вони будували в тісному зв'язку з комісіями із влаштування дітей, які залишилися без батьків, займалися їх евакуацією в східні райони країни. Тільки за перших три місяці 1942 року на вокзалах, станціях і околицях, що прилягали до них, у Ворошиловградській області співробітниками органів внутрішніх справ було затримано 100 безпритульних і 68 бездоглядних дітей, а в Харківській області відповідно 111 і 74 дитини. [4, с. 48] Крім того, за активної участі співробітників органів внутрішніх справ на транспорті в березні 1942 р. у Ворошиловградській області було створено дві дитячі кімнати міліції, два дитячих приймальники [4, с.48,] а в Харківській області відкрито чотири дитячих приймальники на 250 місць. [2 с. 48]

На кінець 1943 р. на звільнених територіях УРСР діяло 10 приймальників-розподільників, в яких тимчасово утримувалося 969 безпритульних дітей, а 664 було влаштовано на роботу.

Зокрема, станом на 1 квітня 1944 року у звільнених від нацистських окупантів областях УРСР уже було взято на облік через дитячі кімнати міліції 66868 безпритульних і бездоглядних дітей, з яких 21218 –через приймальники-розподільники було влаштовано у дитячі будинки Наркомату освіти, 26710 дітей передано під патрунування сімей та трудових колективів. [8 арк. 17-18]

Оскільки дитячих кімнат міліції, як при територіальних органах міліції, так при лінійних відділеннях дорожньо-транспортної міліції, було недостатньо, то РНК УСРСР своєю постановою від 1 червня 1944 р. вимагала збільшити їх кількість до 218, із них 150 - при територіальних органах міліції та 68 - при лінійних відділах транспортної міліції [6, арк. 18]. У зв'язку з цим, наказом НКВС СРСР від 28 червня 1944 р., було внесено зміни до штатного розпису дорожніх відділів міліції. Зокрема, в штат дитячих кімнат міліції при лінійних відділеннях було введено посади інспекторів, які безпосередньо займалися виявленими на вокзалах та в поїздах безпритульними й бездоглядними дітьми. Так, наприклад, у складі дорожнього відділу міліції НКВС Південно-Західної залізниці, згідно з штатом, було 11 інспекторів, із них: по два - на станціях Ясинувата, Волноваха, Красноармійськ, Іловайськ, Слов'янськ і один - при оперпункті Сталіно. Наказом начальника Дорожнього відділу міліції НКВС Південної залізниці від 17 липня 1944 р. дитячі кімнати міліції були організовані на станціях Харків-Пасажирський, Білгород, Основа, Смородине, Лозова, Полтава, Кременчук [4, с. 321].

Усього при лінійних відділеннях міліції на Південно-Західній, Вінницькій, Одеській, Львівській, Ковельській, Північно-Донецькій і Кишинівських залізницях було створено 35 дитячих кімнат [7, арк. 10].

Оскільки на липень 1944 р. значно зросла кількість виявлених безпритульних і бездоглядних дітей, постійно збільшувався контингент цих дітей, які прибували в Україну з інших

союзних республік, а також фактично завершалося звільнення від нацистських окупантів територій західних областей, то 30 липня 1944 р. РНК УРСР та ЦК КП(б)У ухвалити спільну постанову №917 «Про заходи в боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю дітей в Українській РСР», яку, на нашу думку, можна вважати першою комплексною програмою з подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на завершальному етапі війни. У постанові було викладено конкретний план заходів та терміни їх виконання, визначено обсяги матеріально-ресурсного забезпечення, конкретизовано відповідальних осіб та державно-партійних органів і силових структур за конкретну ділянку роботи. Зокрема, від територіальних органів міліції та лінійних відділів дорожньо-транспортної міліції вимагалось й надалі виявляти безпритульних і бездоглядних дітей, здійснювати їх облік та контроль за подальшим перебуванням у дитячих будинках, школах фабрично-заводського навчання і ремісничих училищах, під патронатом у трудових колективах. Вимагалось також до кінця третього кварталу 1944 р. довести кількість дитячих приймальників-розподільників до 64-х, а дитячих кімнат - до 100 [2, с. 39].

На виконання постанови активізувалася відповідна робота на місцях, зокрема й у звільнених західних областях УРСР. Наприклад, у Станіславській області (з 9 листопада 1962 р. - Івано-Франківська) до кінця 1944 р. органами міліції та постійно діючими комісіями при райміськвиконкомах було взято на облік 3372 дітей-сиріт, відкрито дитячий будинок-інтернат у Станіславі, дитячі кімнати при всіх відділах міліції, а також дитячі розподільники в Станіславі та Коломиї [2 с. 39].

До кінця року в Україні діяло 62 приймальники-розподільники на 7740 дітей, через які пройшло 43 119 дітей [7, арк. 5].

Упродовж 1945 р. було взято на облік 88 620 дітей (40 355 - безпритульних і 48 265 - бездоглядних), з яких 26 450 прибули в Україну з інших союзних республік, у тому числі 19 217 дітей із РРФСР [9, арк. 3]. Власне, органами міліції було виявлено і затримано 85 616 дітей, із них 41 958 - територіальною і 43 658 - транспортною міліцією, з яких 38 323 дитини передано в приймальники-розподільники [5, 5]. Крім того, до кінця року було створено 95 нових дитячих кімнат міліції та 22 приймальники-розподільники [9, арк. 9].

Усього в 1945 р. через приймальники-розподільники пройшло 46 134 дитини, з яких влаштовано: 11 699 - у дитячих будинках різних відомств, 2346 - на навчання, 6224 - на роботу в промислових підприємствах, 11 710 - на роботу в колгоспах і радгоспах, 4512 - повернуто батькам, 2995 - передано під патронат трудових колективів та сімей, а 3938 - направлено в трудові виховні колонії [9, 3].

Наркомфіном СРСР і РНК союзних республік було виділено необхідні кошти на знову відкриті дитячі приймальники розподільники-розподільники, куди передбачалося направляти дітей у віці до п'ятнадцяти років включно. На утримання одних лише дитячих садків, дитячих будинків, ремісничих училищ і шкіл ФЗН (фабрично-заводського навчання) десята сесія Верховної Ради СРСР першого скликання асигнувала з державного бюджету на 1944 р. 6 млрд. 600 карбованців. [4 с. 48]

Станом на 1 травня 1946 р. в Україні вже діяло 194 дитячих кімнати міліції із запланованих 218. Відповідно до рознарядки не було створено 11 дитячих кімнат при територіальних органах міліції (у Сталінській області - 5, у Вінницькій - 3, у Харківській і Ворошиловградській - по одній) та 13 дитячих кімнат при лінійних відділеннях міліції (на Південно-Західній залізниці -3, Південній - 4, Вінницькій - 3, Ковельській - 2, Одеській - 1) . Через функціонуючі дитячі кімнати міліції в 1945 р. та за чотири місяці 1946 р. пройшло 66566 бездоглядних дітей, з яких 39 110 (55%) були учнями шкіл, а 7910 - шкільного віку, які взагалі ніде не вчилися [8, арк. 10].

Водночас спостерігалось значне перевантаження їх. Так, при загальній плановій пропускній спроможності всіх розподільників Сталінської області в 205 дітей станом на 16 жовтня 1946 р. у них утримувалося 700 осіб. Лише у приймальнику-розподільнику м. Сталіно при плановому контингенті у 50 дітей – знаходилося біля 190 осіб. [3, с. 3] При цьому кількість дітей, що потрапляли до приймальників, значно перевищувала тих, які звідти розподілялись по інших установах або повертались до родин. Активний приплив дітей до дитячих приймальників-розподільників викликав труднощі у функціонуванні останніх. Перевищення у декілька разів планової місткості не дозволяло створити нормальні умови для утримання дітей-сиріт. Окрім елементарної нестачі мануфактури, постала загроза спалаху епідемічних захворювань. У 1946 р. розподільниках при органах внутрішніх справ у місті Сталіно, Микітівськ поширилися інфекційні захворювання, зокрема кір та паротит. [3, с. 3] У таких випадках у дитячих приймальниках-розподільниках оголошувався карантин, а їх робота була паралізована на невизначений термін, що ускладнювало вилучення з вулиць безпритульних та бездоглядних та перевантажувало ще більше решту дитячих приймальників.

Наявні труднощі, організаційні прорахунки та недоліки приводили до втеч дітей. У жовтні 1943 р. з приймальників-розподільників Ворошиловградської області зі 124 прийнятих дітей

втекло 40 осіб. [11, арк. 2] Ще однією причиною дитячих втеч було неухвалне ставлення до них співробітників приймальників, що були низько кваліфікованими. Часто опитування та вивчення умов життя дітей здійснювалося поверхово. Як наслідок, з розподільників до дитячих будинків інколи відправлялися підлітки, старші 14 років, а подекуди й правопорушники. Такі діти здійснювали втечі під час дороги до навчального закладу або ж дезорганізували роботу вже в дитячому будинку, а найчастіше тікали з нього після того, як одержували одяг та взуття. [11, арк. 225]

Поступово справа утримання дітей у приймальниках-розподільниках значно покращилася. Відповідно до розпорядження Міністерства освіти, під час відбору дітей до дитбудинків у кожному приймальнику був присутній представник відділу народної освіти. [3, с. 4] Покращилися матеріальний стан приймальників-розподільників та виховна робота з дітьми. У дитячих приймальниках були влаштовані різноманітні гуртки (драматичний, хоровий, фізичної культури, образотворчого мистецтва та ін.), з вихованцями проводилися навчальні заняття, бесіди індивідуального та колективного характеру, перегляди кінострічок. Означені заходи підвищили авторитет приймальників-розподільників, доказом чого були випадки самостійної явки дітей до них. Так, до приймальників Ворошиловградської області в перші місяці 1944 р. самостійно приходило до 50 дітей щомісяця. [3, с. 4]

Основними порушеннями, за які були затримані органами міліції та рейдовими бригадами з представників громадських організацій, були: буйна поведінка в громадських місцях (44%), торгівля на вулицях і ринках (24%), за порушення правил проїзду в громадському транспорті (17%), перебували на вулиці після встановленого часу (10%), за жебрацтво (4%), за хуліганство (1%). Основними причинами дитячої бездоглядності, на думку працівників дитячих кімнат міліції, була відсутність належного контролю з боку батьків та педагогічних колективів шкіл, що, крім того, в 1945 р. призвело до 468 нещасних випадків, з яких 281 - зі смертельними наслідками. Про необхідність проведення профілактичних заходів органами міліції і громадських організацій серед категорії бездоглядних дітей та посилення відповідальності батьків наголошувалося і в спеціально ухваленій з цього приводу спільній постанові ЦК КП(б)У та РНК УРСР «Про зміцнення дисципліни серед учнів і заходах боротьби з дитячими правопорушеннями» від 30 листопада 1944 р. [7, арк 15].

На виконання постанови органами міліції за домовленістю з керівниками промислових підприємств та при сприянні партійних і профспілкових організацій в 1945 р. було працевлаштовано без направлення у приймальники-розподільники 20 289 бездоглядних дітей [3, с. 22].

Усього за період з 1944 р. до 1 квітня 1946 р. органами міліції було затримано 116 655 безпритульних і 72 625 бездоглядних дітей. А загалом за їхньої участі та взаємодії з іншими громадськими та державними структурами за вказаний період було влаштовано 246 720 безпритульних, бездоглядних та дітей-сиріт, із них: в дитячих будинках різних відомств - 60 508, на роботу - 64 459, направлено на навчання - 4748, передано під патронат трудових колективів - 77 185, під опіку сімей - 32 205, усиновлено - 7620 дітей [7, арк. 2].

У 1945 р. органами міліції була проведена і відповідна робота з виявлення та попередження дитячої злочинності. Зокрема, було зафіксовано 2216 кримінальних проявів і затримано 2930 підлітків у віці від 12 до 16 років за скоєння кримінальних злочинів, а також арештовано 321 особу дорослих, які організували і спонукали бездоглядних неповнолітніх до скоєння злочинів [3, с. 27].

До дисциплінарної відповідальності було притягнуто 13 271 особу батьків й накладено штрафів на суму 1 695 276 крб., але було стягнуто лише 687 812 крб. [7, арк. 7].

Важливою складовою у боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю був розшук дітей. З початку війни до травня 1943 року зв'язок з батьками втратило близько 190 тис. дітей. Відомо, що органи міліції проводили велику роботу з розшуку зниклих людей під час війни. У складі паспортного відділу НКВС СРСР діяло центральне довідкове бюро. При ньому та інших управліннях міліції працював дитячий довідковий відділ з розшуку дітей за заявами громадян. Ці органи мали дані про місцезнаходження дітей, які перебували в дитячих приймальниках-розподільниках і були направлені до дитячих установ або на патронат, а також тих, що були працевлаштовані. Зазначені дані довідково-адресних столів поступали від народних комісарів освіти, здоров'я, соціального забезпечення, управління трудових резервів та дитячих приймальників-розподільників НКВС. Робота з розшуку дітей мала реальні результати та високо оцінювалася населенням республіки, про що свідчать численні подяки громадян, що надходили на адресу працівників міліції. Так, громадянка Ф.І. Пантелійчук, мешканка м. Старобільська Ворошиловградської області, під час евакуації втратила зв'язок з власними дітьми Ідою та Володимиром, які перебували у дитячому будинку Ізмаїльської області. Під час війни дитячий будинок був евакуйований, і співробітник довідково-адресного столу знайшов дітей у Медведенському районі Курської області.

Окрім основних службових обов'язків з оперативно-адміністративної роботи, органи міліції проводили виховну, пропагандистку діяльність серед населення та молоді. Систематично читалися лекції на теми "Принципи виховання дітей в радянський час", "Права та обов'язки батьків у справі виховання дітей", "Батьківський авторитет" тощо. Писали доповіді на відповідну тематику. Так, за три квартали 1946 р. співробітниками міліції Сталінської області було зроблено 128 доповідей на пленумах районних та селищних рад, проведено 433 бесіди з учнями шкіл, батьками та населенням з охопленням 35551 особи. [3, с. 5]

Отже, потрібно відзначити, що органи внутрішніх справ відіграли важливу роль у боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю. Урядові постанови та накази НКВС 1942-1944 рр. намітили широкий комплекс заходів з подолання дитячої безпритульності та бездоглядності, в яких одне з центральних місць відводилося територіальним та лінійним відділенням міліції.

Заходи з подолання дитячої безпритульності та бездоглядності здійснювалися органами міліції через розширення мережі дитячих кімнат міліції, приймальників-розподільників, а також проведення відповідної профілактичної роботи. Таке поняття як безпритульність та бездоглядність почало інтенсивно ліквідуватись, що дає підстави для вивчення позитивного історичного досвіду діяльності усіх задіяних у цьому процесі структур і використанні його у сучасній практиці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Юзікова Н.С. Заходи запобігання злочинності неповнолітніх за радянських часів // Юридичний вісник. 2011. №4. С. 111-115.

2. Суддя І. Р. Діяльність органів міліції з подолання дитячої безпритульності й бездоглядності в УРСР (1943 – 1946 рр.) // Вісник Черкаського університету. 2011р. Випуск 202. С. 38-42.

3. Грідіна І.М., Касьянова Н.С. Діяльність органів міліції Донбасу щодо ліквідації безпритульності і бездоглядності у 1943-1945 рр. // Порівняльно-аналітичне право. 2012. №3. С. 48-55.

4. Шевченко А. Є. Організаційно-правові заходи радянського уряду й органів внутрішніх справ щодо боротьби з дитячою безпритульністю у 40-і рр. ХХ ст. // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. науковий праць Донецького національного університету 2005. №2. С. 45-54.

5. ЦДАВО. Ф. 1. Оп.23. Спр.66. 158 арк.

6. ЦДАГО. Ф.1. Оп. 73. Спр. 338. 48 арк.

7. ЦДАГО. Ф.1. Оп. 73. Спр. 332. 250 арк.

8. ЦДАГО. Ф.1. Оп. 23. Спр. 1393. 142 арк.

9. ЦДАГО. Ф.1. Оп. 23. Спр. 3655. 126 арк.

10. ЦДАГО. Ф.1. Оп. 23. Спр. 1392. 152 арк.

11. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. 32 арк.

Сылка Ольга

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского, аспирант (Україна)

Деятельность органов власти по преодолению детской беспризорности в Украине на завершающем этапе войны (1943-1945 гг.)

Аннотация. В статье освещаются меры органов власти по преодолению детской беспризорности, безнадзорности и преступности, динамика создания и функционирования детских комнат милиции, приемников-распределителей на территории УССР в 1943-1945. Проблемы этих учреждений, которые были актуальными в то время. Приведенные статистические данные по приемников-распределителей, а также задержанных, виды преступлений, которые осуществлялись детьми, дисциплинарная ответственность родителей. Освещены воспитательную, пропагандистскую работу и розыск детей.

Ключевые слова: органы милиции, безнадзорность, преступность, детские комнаты милиции, приемники-распределители.

ABSTRACT

Olga Sylka

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, aspirant (Ukraine)

Activity of the authorities on overcoming child abandonment in Ukraine at the final stage of the war (1943-1945)

The article covers the measures taken by the authorities to overcome child homelessness and crime, the dynamics of the establishment and functioning of children's rooms of the militia, and the receiving units on the territory of the Ukrainian SSR in 1943-1945. Only in the first three months of 1942, in the Voroshilovgrad region, 100 homeless and 68 neglected children were detained by the organs of internal affairs, and in Kharkiv oblast, respectively, 111 and 74 children. And already by 1945 there was an increase in the number of receivers-distributors, children's rooms. In total, from 1944 to the 1st of April 1946, 116,655 homeless and 72,625 abandoned children were arrested by the police. In general at their participation and interaction with other public and state structures during this period, 246 720 homeless, neglected and orphaned children were arranged.

An important component in the fight against homelessness and negligence was the search for children. From the beginning of the war to May 1943, about 190 thousand children lost contact with their parents. It is known that the police made a lot of work to find missing people during the war. There was a central reference bureau as part of the passport department of the NKVD of the USSR. There was a children's help desk for the search of children by citizens' applications departments under him and other police.

In addition to the main duties of operational and administrative work, the police carried out educational, advocacy activities among the population and youth. There were always lectures on topics "Principles of upbringing children in Soviet times", "Rights and duties of parents in the upbringing of children", "Parental authority"

Such a concept as homelessness and neglect began to be liquidated, that gives grounds for studying the positive historical experience of the activities of all involved structures in this process and its use in modern practice.

Key words: police, neglect, crime, children's police rooms, receivers-distributors.

REFERENCES:

1. Yuzikova N.S. Zakhody zapobihannya zlochynnosti nepovnolitnikh za radyans'kykh chasiv // Yurydychnyy visnyk. 2011. №4. S. 111-115.
2. Suddya I. R. Diyal'nist' orhaniv militsiyi z podolannya dytyachoyi bezprytul'nosti y bezdohlyadnosti v URSR (1943 – 1946 rr.) // Visnyk Cherkas'koho universytetu. 2011r. Vypusk 202. S. 38-42.
3. Hridina I.M., Kas'yanova N.S. Diyal'nist' orhaniv militsiyi Donbasu shchodo likvidatsiyi bezprytul'nosti i bezdohlyadnosti u 1943-1945 rr. // Porivnyal'no-analitychne pravo. 2012. №3. S. 48-55.
4. Shevchenko A. YE. Orhanizatsiyno-pravovi zakhody radyans'koho uryadu y orhaniv vnutrishnikh sprav shchodo borot'by z dytyachoyu bezprytul'nisty u 40-i rr. KHKH st. /Problemy pravoznavstva ta pravookhoronnoyi diyal'nosti: Zb. naukovyy prats' Donets'koho natsional'noho universytetu 2005. №2. S. 45-54.
5. TSDAVO. F. 1. Op.23. Spr. 66. 158 ark.
6. TSDAHO. F.1. Op. 73. Spr. 338. 48 ark.
7. TSDAHO. F.1. Op. 73. Spr. 332. 250 ark.
8. TSDAHO. F.1. Op. 23. Spr. 1393. 142 ark.
9. TSDAHO. F.1. Op. 23. Spr. 3655. 126 ark.
10. TSDAHO. F.1. Op. 23. Spr. 1392. 152 ark.
11. TSDAHO. F. 1. Op. 73. Spr. 132. 32 ark.

Статтю подано до редколегії 31.01.2018 р.

Тетяна Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Людмила Романець

Вінницький коледж Національного університету харчових технологій,
кандидат історичних наук (Україна)

Забезпечення трудової дисципліни вчительства загальноосвітніх шкіл України повоєнного періоду (1945 – середини 1950-х рр.)

Анотація. У статті розглядається державна політика в сфері забезпечення трудової дисципліни в загальноосвітніх закладах повоєнної України (1944– середини 1950-х рр.). Суть освіти досліджуваного періоду визначали заідеологізованість навчання і виховання, уніфікація навчальних методів, планів і підручників, централізація управління, єдиний освітянський простір, формалізм. Освітня діяльність вчителя регламентувалась різними методичними вказівками та порадами, що базувалися на постановах партійних органів і доводилися до педагогічних колективів шкіл. У статті автори проаналізували основні методи ідеологічного впливу на повоєнне вчительство, охарактеризували шляхи тотального контролю за їх навчально-виховною діяльністю та вказали наслідки цих процесів на особистість вчителя.

Ключові слова: вчитель, школа, освіта, ідеологія, репресії, заохочення, система .

Вивчення життя та діяльності педагогічних працівників має важливе значення для удосконалення підготовки нової генерації молоді. Науково-історичний аналіз діяльності педагогів загальних шкіл, визначення позитивних рис та вад дадуть змогу більш глибоко осмислити реформаційні процеси, що відбуваються в нашій країні в галузі освіти сьогодні, а також використати досвід попередніх поколінь, залучивши його найкращі надбання. Різностороннє висвітлення діяльності педагогічних працівників загальноосвітньої школи у різні часи дає змогу відтворити суспільно-політичну атмосферу досліджуваного періоду, позбавитись ідеологічних упереджень, переосмислити історію України 1945 – другої половини 1950-х років. Без всебічного й об'єктивного дослідження діяльності педагогічних працівників не можна відтворити цілісну історичну картину повоєнних років. Актуальність теми посилюється тим, що в історичній науці існують упереджені оцінки багатьох аспектів діяльності педагогічних працівників загальноосвітньої школи республіки повоєнного періоду.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що: відтворено напрямки адміністративно-партійного контролю за діяльністю вчительства; з'ясовано, що в 1945 – другій половині 1950-х рр. вони справили негативний вплив на морально психологічний стан і соціальні почуття вчителів загальноосвітніх шкіл УРСР.

Основу підготовки цієї розвідки склали, насамперед, архівні матеріали, які допомагають висвітлити політику держави у сфері освіти, механізм управління освітою, діяльність партійних організацій, напрямки виховної роботи з вчителями. Через вивчення архівно-слідчих справ репресованих у повоєнні роки розкривається адміністративно-репресивний вплив влади на вчителів. Автор також зверталась до досліджень з цієї проблеми С. Сворака [27], Н. Красножон [21], В. Огнев'юка [24], Л. Романець, І. Романюка [26] та ін. Чимало фактичного матеріалу почерпнуто з опублікованих документів та матеріалів, преси.

Досліджуваний період – один із складних у розвитку системи народної освіти Української РСР, що пояснюється специфікою післявоєнних років. Державна політика у галузі освіти в цей період полягала у відновленні мережі шкіл з урахуванням особливостей регіонів республіки, поповненні системи освіти педагогічними кадрами, політизації навчально-виховної школи, наближенні її до життя, до практики соціалістичного будівництва.

Професійна особистість вчителя була підкорена стандартизованим навчально-виховним завданням. У цей час уже утвердилась єдина радянська уніфікована система освіти, єдині навчальні програми, методи навчання і виховання, підручники, єдиний освітянський простір, посилилась русифікація, денационалізація. Внаслідок цього, школа в Україні була відірвана від національно-історичних джерел, традицій, народної педагогіки, сім'ї. Ідеологічна спрямованість навчання і виховання займала провідні позиції у роботі навчальних закладів, відсікаючи можливість вивчати здобутки світової науки і культури [22, с.12,13,20].

Стратегію розвитку освіти, її зміст, методи навчання і виховання визначали державні органи управління освіти та партійні структури. Відновлені науково-дослідний інститут педагогіки Наркомосу УРСР та обласні інститути удосконалення вчителів велику увагу приділяли ідеологічному впливу на вчительство. Адже саме вчитель впроваджував у життя державну

політику формування людини майбутнього. Партиїні органи заповзятливо слідкували та сприяли збільшенню шкільних парторганізацій, через які вони отримували можливість глибше проникати в питання навчання і виховання учнів. Ці ж партійні структури весь час намагалися довести пряму залежність успіху в навчанні і вихованні від рівня партійно-політичної роботи в школі. А тому працівники освіти зобов'язані були вивчати марксистсько-ленінську теорію, оскільки з погляду партійних керівників це мало допомогти працівникам шкіл і відділів народної освіти піднести рівень ідейно-політичного виховання учнів, поліпшити громадську роботу школи серед батьків і населення, активно боротися з «будь-якими «залишками буржуазної ідеології в свідомості радянських людей» [23, с.256-159]. Учителів перетворювали на «гвинтики» ідеологічної системи, на слухняних провідників ідей партії. Навіть не будучи членами партії, вони зобов'язувалися виконувати рішення партійних і комсомольських органів.

Із звільненням України від німецьких загарбників невідкладним вважалось завдання якнайшвидше проводити планомірну роботу по підвищенню ідейно-політичного рівня учительства. «Треба проводити цю роботу з усією учительською масою, із 160 тис. учителів, що працюють тепер у школах УРСР, - зауважував Нарком освіти УРСР П.Г.Тичина на початку 1945 р. на республіканській нараді з питань агітації та пропаганди, - форми цієї роботи мають бути різноманітні: самостійна праця кожного вчителя над собою, гуртки, лекції, доповіді, семінари, теоретичні конференції, консультації, товариські бесіди і т. ін.» [34, с.4].

Наголошувалося на актуальності ідейного виховання інтелігенції і на засіданні Вінницького обласного комітету КП(б)У, так як вона побувала під тимчасовою окупацією німецько-румунських загарбників, які «запоганили» їй душу всілякими огидними думками. А оскільки радянська інтелігенція є проводирем світла в маси, то треба вчителів «встрянути» і вибити з голови те, що їм вбили в роки окупації (станом на 1 січня 1947 р.в силу через різні обставини перебували на окупованій території 18922 учителя), щоб вони правильно виховували покоління в комуністичному дусі [1, арк.12]. «Встряхували» по-різному: кого викликали на бесіди до секретарів райкомів і заввідділів пропаганди та агітації, де їх навчали, розглядали питання «Короткого курсу ВКП(б)», декого соромили, хто стояв осторонь від політичного життя [1, арк.7], кого звільняли з роботи за те, що не працює над підвищенням ідейно-теоретичного рівня [12, арк.21], а кого і репресували за неблагонадійність, особливо це стосувалось тих вчителів, які побували в полоні, на примусових роботах у Німеччині. Така категорія спеціалістів носила незриме клеймо «неповноцінних громадян». В анкеті, яка обов'язково заповнювалась при влаштуванні на роботу чи вступі до навчального закладу, людина змушена була дати відповідь на питання про місце свого перебування в роки війни [17, арк.91]. Так, одного із вчителів біології Монастирищенського району Вінницької області звільнили за те, що під час окупації працював директором школи, організував збір теплого одягу для фашистської армії [8, арк.17], а вчительку Чечельницького району тієї ж області – за те, що її родина під час окупації проводила антирадянську агітацію [8, арк.254], не говорячи уже про участь у націоналістичному підпіллі [13, арк.81-82], [4, арк.2,23] і за поширення ідеї самостійної України [14, арк.119].

Основна робота відділу шкіл ЦК КП(б)У, обласних, міських та районних партійних структур зосереджувалася на контролі за ідейним спрямуванням навчально-виховного процесу в школах, на марксистсько-ленінському вихованні і підвищенні ділової кваліфікації педагогічних кадрів, на організаційному зміцненні діяльності партійних і комсомольських організацій школи. Партиїні комітети неухильно керувалися у своїй діяльності постановами ЦК ВКП(б), здійснювали контроль за виконанням партійних рішень, що приймалися у Москві [20,с.370]. Потрібно зазначити, що з кожним роком партійні лави поповнювались все більшою і більшою кількістю вчителів, що сприяло посиленню контролю (наприклад, у 1945/46 н.р. у школах Вінницької області працювало 514 членів і кандидатів у члени ВКП(б), у 1949/50 н.р. – 678, у 1951/52 н.р. – 1360, 1952/53 н.р. – 1650 [4, арк.22], 1953/54 н.р. – 1896 [7, арк.23]), а через призму жовтенья – піонерія - комсомол жорстко контролювалась і вся молоде покоління.

Виконання рішень вищих органів у справі піднесення, як тоді говорили, «ділової кваліфікації» освітян сприяв і Інститут удосконалення кваліфікації вчителів. Тут проводились обласні семінари. Усі працівники обласно та інституту удосконалення вчителів брали активну участь у районних нарадах учителів і на місцях перевіряли виконання й ефективність настанов, даних на обласних семінарах. Працівники інституту удосконалення при виїздах на райони читали лекції в педагогічних колективах на різні педагогічно-методичні теми [4, арк.44-45].

У містах та районах широко проводилися науково-педагогічні конференції. Скликаючи учителів на конференції, її організатори заявляли, що їх завдання полягає в тому, щоб обмінятися кращим досвідом навчальної роботи. Між тим конференції перетворювались в черговий ідейно-виховний захід. На пленарних засіданнях обговорювались доповіді на теми: «Перехід від соціалізму до комунізму», «Ідейно-політичне виховання в процесі викладання основ наук у школі». Найбільший наголос у ході обговорення робився на завданнях підвищення ідейного та фахового рівня вчителя. Учасники конференції приймали рішення, які говорять самі

за себе: «Чим глибше вчитель знатиме свій предмет, чим краще буде озброєний знаннями марксизму-ленінізму, чим систематичніше працюватиме над оволодінням цією наукою, тим ціннішим з наукового та ідейно-політичного погляду будуть його уроки, тим краще він справлятиметься із своїми завданнями комуністичного виховання» [23,с.108]. Адже діти повинні були виховуватись у душі відданості партії Леніна – Сталіна.

Переважаюча більшість учителів призначалася партійними органами агітаторами і пропагандистами. Їх змушували виступати з лекціями і доповідями на підприємствах, в колгоспах, бригадах і фермах. Адже вчитель, особливо на селі, був не просто вчителем, а й політінформатором, агітатором, організатором культурного життя і відпочинку односельчан, відповідав за роботу десяти хаток та двадцяти хаток [4, арк.168].

Хто не справлявся з поставленими завданнями, тобто не відвідував гурток вивчення короткого курсу історії ВКП(б), не працював систематично над підвищенням ідейного та фахового рівня, проявляв аполітичність, не брав активної участі у громадсько-політичному житті села, читав уроки на низькому ідейно-політичному рівні, – отримував догани, а то і звільнення, не дивлячись на педагогічний стаж, на прекрасне знання фактичного матеріалу, володіння методикою викладання [10, арк.82;91;124;145].

У діях керівництва КП(б)У і уряду України спостерігався подвійний стандарт. З одного боку своїми діями вони намагалися залучити педагогів до активної співпраці і підвищити їх соціальний статус, а з іншого – використовували соціальні протиріччя у суспільстві для розгортання політичних репресій проти демократично налаштованих освітян, що врешті-решт негативно відбивалося на становищі усіх учителів.

Одна з визначальних ознак тоталітарної системи — рішуче придушення будь-якого спротиву. Щонайменша загроза панівним ідеям, пануючій організації чи структурам, висловлена навіть у цивілізованій формі, в межах конституційних прав і гарантій, викликала негайне реагування старанно відпрацьованого механізму.

У післявоєнних тоталітарно-політичних умовах мати, а тим більше висловлювати, власну думку було цілком небезпечно, оскільки про це відразу дізнавалися міськвно, облвно, обком КП(б)У і, нарешті, ЦК КП(б)У. У цих органах вирішували, які методи впливу з цього приводу застосувати. Якщо висловлювання не носили агітаційно-пропагандистського характеру, мали окремі випадки, то такого вчителя звільняли з роботи (з подальшим адміністративним контролем за його діяльністю). При цьому ні фаховий досвід, ні стаж роботи, ні авторитет учителя не брали до уваги.

У випадку, коли перевіряючі знаходили в школі вчителя «політично неблагонадійного», то з роботи звільняли не лише його, але й того керівника, який зараховував його на роботу. Тому «як би чого не вийшло», тобто про всяк випадок, з метою самострахування, керівні органи звільняли талановитих педагогів, наприклад, лише за те, що людина перебувала на окупованій території, не брала активної участі в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками та була виключена через це з партії [31, арк.63]. На засіданні бюро Вінницького обкому КП(б)У вказувалося, що в області тільки у 1947 р. було звільнено з роботи 218 учителів. Серед них 39 таких, що скомпрометували себе політично і морально.

Авторитарно-командна система нагнітала підозріливість та істерію серед педагогів. Мали місце масові перестановки учителів. Один із інспекторів шкіл писав у 1948 р. до міністра освіти УРСР П. Г. Тичини: «У справах переводів і звільнень з роботи учителів порушуються радянські закони, допускається повне свавілля, яке часто межує із самодурством. Масові і безпідставні звільнення та переміщення учителів увійшли у повсякденну практику. Все роблять так, ніби мова йде не про живу людину, а про пішака, якого можна переставляти на шахівниці з клітини на клітину». Так, наприклад, у травні 1956 р. завідувач Ізяслівського райвно Хмельницької області одночасно звільнив з педагогічної роботи без всяких підстав 61 вчителя, з них 51 відповідну освіту та стаж, практичний досвід роботи, а також ряд вагітних жінок. За клопотанням обкому профспілки 54 вчителя були поновлені на попередньому місці роботи, але стаж роботи людям було перервано [30, арк.134].

У ході післявоєнних «чисток» одним із засобів покарання було виключення з партії. Причину будь-яких проступків партійців ЦК КП(б)У списував на те, що на місцях у ряді парторганізацій велася недостатня політвиховна та антирелігійна робота. Через репресії радянське керівництво намагалося зміцнити дисципліну, за допомогою зразкових покарань дати своєрідний урок іншим. При цьому використовували такі методи звільнення з установ народної освіти, як фальсифікація, фізичний примус і навіть знищення. Більшості населення ці репресії не торкнулися, але вони були частиною суспільної атмосфери того часу, по-своєму впливали на відносини вчителя, учня, студента і влади та формували відповідну громадську думку.

У перші повоєнні роки у школах працювало багато учителів після короткотермінових курсів, без відповідного досвіду та методичних навичок, а часто і з недостатніми фактичними знаннями, що призводило до низької успішності учнів та значного зростання другорічництва [11,

арк.11]. Більшість з них, відчуваючи свою відповідальність за долю дітей, дуже багато працювали над собою, надавали методичну допомогу один одному з метою підняття рівня і якості навчання [6, арк.2].

Проблеми матеріально-побутових умов і соціального становища торкалися освітян різною мірою. Матеріальний рівень життя залежав від їх соціального статусу, посади, складу родини, місця проживання та інших чинників. У повоєнний час життя пересічних вчителів проходило в надзвичайно складних умовах, як і більшої частини населення України: скрутне матеріальне становище та гострий дефіцит на більшість життєво необхідних товарів, повільний розвиток житлового фонду, комунально-побутової та медичної галузей народного господарства.

Внаслідок бездушного ставлення місцевої влади до проблем вчительства, їх переважаності працею і тяжкого матеріального становища, доведені до відчаю деякі педагоги починали пиячити, впадали у моральний занепад, вдавалися до самогубства.

Використовувався протекціонізм, зловживання службовим становищем. Досить часто вчителі скаржилися на порушення їх прав при працевлаштуванні, на затискування критики знизу і в розправі над вчителями, які пробували критикувати керівні органи освіти. Один із анонімних авторів так змалював у скарзі життя пересічного вчителя: «...вчителя перетворили в слухняну тварину, яка повинна терпіти різні образи, злигодні, всім прихилитись і всіх боятись, і в ніякому випадку не заперечувати керівництву, а то із хорошого, досвідченого вчителя через 1 – 2 місяці вийде негідник, поганий вчитель, невмілий вести педпроцес, який не вправляється з роботою, тому що по п'ять перевірок на тиждень «законно» доведуть, що такому вчителю немає місця в школі». Автор доводив, що в системі освіти утвердився культ особи, що авторитет вчителя всіляко підривається [29, арк.35].

Через нестачу вчительських кадрів, ними часто призначали осіб, які мали хоча б середню освіту, а при незакінченій вищій можна було сподіватися на директорський портфель. Досить часто до роботи з дітьми залучалися люди далекі від педагогіки, які калічили дитячі душі, багато хто з них був і сам безграмотним, мав низьку фахову підготовку. Наприклад, в одній із скарг зазначалось, що цілий рік жінка директора, яка не мала нічого спільного з педагогікою, читала в 5-7 класах математику, «калічила учнів, а їй райвно виплачувало державні гроші». Такі тенденції не припинялись і надалі.

За успіхи в навчально-виховній роботі кращі вчителі нагороджувались, починаючи з 1944 року, значком «Відмінник народної освіти». Нагородженим вручались посвідчення з правом його пожиттєвого носіння, в трудову книжку вчителя робився запис про його нагороду. Окрім того, вчителів заохочували через оголошення подяки, нагородження Похвальною грамотою, записували в Книгу пошани або заносили на Дошку пошани.

Учителю, який особливо відзначився своєю виховною педагогічною діяльністю, продемонструвавши успіхи в справі виховання та навчання дітей, Президія Верховної Ради Союзних республік на основі спеціального Положення про почесне звання присвоювала звання заслуженого вчителя республіки (ставка заробітної плати підвищувалась на 10 крб. на місяць; учителям, яким одночасно присвоювалося звання заслуженого вчителя і вчений ступінь, ставка заробітної плати збільшувалась на 20 крб. на місяць).

Постановою Ради Міністрів і ЦК ВКП(б) №245 з 1948 р. встановлювалися нагороди орденами та медалями за вислугу й бездоганну роботу вчителям, директорам, завідувачам навчальною частиною, інспекторам шкіл і учителям, які працювали в організаціях народної освіти та мали безперервний стаж педагогічної роботи: 10 років – медаллю «За відмінну працю»; 15 років – медаллю «За трудову доблесть»; 20 років – орденом «Знак Пошани»; 25 років – орденом «Трудового Червоного Прапора»; 30 років – орденом Леніна [28, арк.7].

Діти вчителів на пільгових умовах зараховувалися до педагогічних вузів, забезпечувалися гуртожитками і стипендією. Кожні п'ять років сільський вчитель мав право за державний кошт на 2 місяці поїхати до культурних центрів країни. У реаліях повсякденного життя здійснити таку поїздку або отримати путівку в санаторій чи будинок відпочинку було надзвичайно важко. Траплялися випадки, коли під час відпусток учителів закликали до громадсько-корисної сільськогосподарської роботи [30, арк.56,71,153].

Педагогам надавалися соціальні пільги, але зрозуміло, що для повноцінного фізичного і духовного існування зазначенні заходи соціального захисту були замалі, але, виходячи з конкретних післявоєнних умов і можливостей того часу, загалом ці заходи слід вважати задовільними.

Отже, вчитель був перетворений у покійного виконавця наказу, розпорядження, незважаючи на його доцільність і ефективність. Система освіти, що ґрунтувалась на ідеології, позбавляла людину можливості самостійного вибору способу поведінки, нав'язуючи їй єдиний стандарт ціннісної орієнтації, до якого кожному потрібно було пристосувати усі свої рішення і дії. Вчителів перетворювали на «гвинтиків» ідеологічної системи, на слухняних провідників ідей

партії. Навіть не будучи членами партії, вони були зобов'язані виконувати рішення партійних і комсомольських органів [25, с.63].

Жахлива обстановка ідеологічного і фізичного терору сприяла виникненню інстинкту самозбереження та покори вимогам влади, що штовхало вчителя до зречення усього українського на користь російського, від національної школи в Україні не залишалось нічого, бо з першого класу дітей відлучали від рідної культури, вчили шанувати своїх катів, служити інтересам партії комуністів, любити імперію, а не Батьківщину [20, с.370;569].

Сталінський режим намагався підпорядкувати вчительство казарменій дисципліні, деформовував свідомість освітян, озлоблював їх психіку, робив основою державного устрою страх і кров, безжально знищував один із багаточисельних загонів суспільства — учительство.

Але завдяки подвижницькій, самовідданій праці народного вчительства, молодь набула важливої загальноосвітньої підготовки, залучалася до громадсько-корисної, виробничої та творчої праці, що вплинуло на позитивно-якісні зміни соціальної структури суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. ДАВО Ф.П – 136. Оп.12. Спр. 178. 152 арк.
2. ДАВО. Ф.Р – 1199. Оп.5. Спр. 8. 87 арк.
3. ДАВО. Ф.Р – 1199. Оп.5. Спр. 5. 62 арк.
4. ДАВО. Ф.Р – 2700. Оп.6. Спр. 555. 208 арк.
5. ДАВО. Ф.Р – 2700. Оп.7. Спр. 7. 100 арк.
6. ДАВО. Ф.Р – 4897. Оп.1. Спр. 101. 125 арк.
7. ДАВО. Ф.Р – 4897. Оп.2. Спр. 5. 201 арк.
8. ДАВО. Ф.Р – 4897. Оп.4. Спр. 49. 133 арк.
9. ДАВО. Ф.Р – 4897. Оп.4. Спр. 48. 477 арк.
10. ДАВО. Ф.Р – 4897. Оп.4. Спр. 48. 477 арк.
11. ДАВО. Ф.Р – 4897. Оп.1. Спр. 60. 29 арк.
12. ДАВО. Ф.Р – 4897. Оп.4. Спр. 62. 333 арк.
13. ДАВО. Ф.Р – 6023. Оп.4. Спр. 26454. 89 арк.
14. ДАВО. Ф.Р – 6023. Оп.4. Спр. 26506. 136 арк.
15. ДАВО. Ф.Р – 6023. Оп.4. Спр. 16299. 23 арк.
16. ДАВО. Ф.Р – 1199. Оп.4. Спр. 34. 226 арк.
17. ДАВО. Ф.Р – 4897. Оп.2. Спр. 225. 235 арк.
18. ДАВО. Ф.Р – 4897. Оп.4. Спр. 65. 261 арк.
19. ДАВО. Ф.Р – 4897. Оп.1. Спр. 790-а. 126 арк.
20. Коляска І. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації . Торонто: Peter Martin Association. 1970. 245 с.
21. Красножон Н. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943-1953рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» .К., 2002. 17 с.
22. Ленская В. Восстановление школьного дела на Украине (1945 – 1946 гг.) // Советская педагогика. 1985. №6. С. 101-105.
23. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. ХХ ст.) Чернівці: Рута. 2002. 463с.
24. Огнев'юк В. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку. К.: Знання України, 2003. 450 с.;
25. Про творчі почуття вчителя // Радянська школа. 1978. №9. С. 54-58.
26. Романець Л., Романюк І. Повсякденне життя та соціальний статус вчительства України повоєнного періоду (1944 – друга половина 1950-х років). Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. 220 с.
27. Сварак С.Д. Освіта у Західноукраїнському регіоні в 1944-1964 роках. К.: Правда Ярославичів, 1998. 239 с.
28. ЦДАВО України Ф.– 166. Оп.15. Спр.379 87 арк.
29. ЦДАВО України Ф.Р.– 5099. Оп.1. Спр.158 376 арк.
30. ЦДАВО України Ф.Р.– 5099. Оп.1. Спр.388 207 арк.
31. ЦДАГО України Ф.1. Оп.73. Спр. 622. 173 арк.
32. ЦДАГО України Ф.1. Оп.73. Спр. 388. 105 арк.
33. ЦДАГО України Ф.1. Оп.73. Спр. 727. 356 арк.
34. Шевчук Ж. Інтелігенція України у формуванні національної свідомості, духовності і розвитку української мови: історичний нарис. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2006. 248 с.

Татьяна Мельничук

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Людмила Романец

Винницкий колледж Национального университета пищевых технологий,
кандидат исторических наук (Украина)

**Организация трудовой дисциплины учителей в общеобразовательных школах
Украины послевоенного периода (1945 – середины 1950-х гг.)**

Анотация. В статье рассматривается государственная политика в сфере организации трудовой дисциплины учителей в общеобразовательных школах послевоенного периода (1945 – середины 1950-х гг.). Суть образования изучаемого периода определяла идеологизация образования и воспитания, унификация образовательных методов, планов и учебников, централизация управления, единая общеобразовательная система, формализм. Образовательная деятельность учителя регламентировалась разными методическими указаниями и наставлениями, которые базировались на постановлениях партийных организаций и насаждались педагогическим коллективам школ. В статье авторы проанализировали основные методы идеологического влияния на послевоенное образование учителей, охарактеризовали направления тотального контроля за их учебно-образовательной деятельностью и указали последствия данных процессов на личность учителя.

Ключевые слова: учитель, школа, образование, идеология, репрессии, поощрение, система

ABSTRACT

Tetyana Melnychuk

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Lyudmyla Romanets

Vinnitsya College of National University of Food Technologies,
PhD (History) (Ukraine)

**The provision of labor discipline of secondary school teachers in Ukraine on the post-war
period (1945 - the middle of 1950's).**

The article deals with the state policy in the field of the provision of labor discipline in secondary schools of post-war Ukraine (1944 - the middle of 1950's). The essence of the education of the studied period was determined by the ideologymania of teaching and education, by the unification of teaching methods, plans and textbooks, by the management centralization, the single educational space, formalism. The educational activity of the teacher was regulated by various methodological instructions and advice, which were based on the decisions of bodies of the ruling political party and brought to the pedagogical collectives of schools. Teachers were overloaded materially with domestic troubles. They did not feel the care declared by the authorities. They met anymore with indifference of the authorities in the field than with understanding and support.

Therefore, the attitude towards the assigned duties was formal, and dissatisfaction about the party structures was spreading. The party nomenclature used teachers quite often to conduct mass political work among the population. It was through the pedagogical intelligentsia as the most educated part of society, that the goal was set to impose to the society (first of all, to its young generation) rigid dogmas and stereotypes, ideas and practices of national nihilism, to seek the denationalization of education. In the article, the authors analyzed the main methods of ideological influence on post-war teaching, characterized the ways of total control over educational activities of teachers and pointed out the influence of these processes on the personality of a teacher.

Key words: teacher, school, education, ideology, repressions, encouragement, system

REFERENCES:

1. DAVO F.P – 136. Op.12. Spr. 178. 152 ark.
2. DAVO. F.R – 1199. Op.5. Spr. 8. 87 ark.
3. DAVO. F.R – 1199. Op.5. Spr. 5. 62 ark.
4. DAVO. F.R – 2700. Op.6. Spr. 555. 208 ark.

5. DAVO. F.R – 2700. Op.7. Spr. 7. 100 ark.
6. DAVO. F.R – 4897. Op.1. Spr. 101. 125 ark.
7. DAVO. F.R – 4897. Op.2. Spr. 5. 201 ark.
8. DAVO. F.R – 4897. Op.4. Spr. 49. 133 ark.
9. DAVO. F.R – 4897. Op.4. Spr. 48. 477 ark.
10. DAVO. F.R – 4897. Op.4. Spr. 48. 477 ark.
11. DAVO. F.R – 4897. Op.1. Spr. 60. 29 ark.
12. DAVO. F.R – 4897. Op.4. Spr. 62. 333 ark.
13. DAVO. F.R – 6023. Op.4. Spr. 26454. 89 ark.
14. DAVO. F.R – 6023. Op.4. Spr. 26506. 136 ark.
15. DAVO. F.R – 6023. Op.4. Spr. 16299. 23 ark.
16. DAVO. F.R – 1199. Op.4. Spr. 34. 226 ark.
17. DAVO. F.R – 4897. Op.2. Spr. 225. 235 ark.
18. DAVO. F.R – 4897. Op.4. Spr. 65. 261 ark.
19. DAVO. F.R – 4897. Op.1. Spr. 790-a. 126 ark
20. Koliaska I. Osvita v Radianskii Ukraini. Doslidzhennia dyskryminatsii i rusyfikatsii . Toronto: Peter Martin Association. 1970. 245 c.
21. Krasnozhon N. Zahalnoosvitnia shkola Ukrainy v konteksti suspilno-politychnoho zhyttia (1943-1953rr.) : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» .K., 2002. 17 s.
22. Lenskaia V. Vosstanovlenye shkolnoho dela na Ukrayne (1945 – 1946 hh.) // Sovetskaia pedahohyka. 1985. №6. S. 101 – 105.
23. Marusyk T. Zakhidnoukrainska humanitarna intelihentsiia: realii zhyttia ta diialnosti (40-50-ti rr. KhKh st.) Chernivtsi: Ruta. 2002. 463s.
24. Ohnev'iuk V. Osvita v systemi tsinnostei staloho liudskoho rozvytku. K.: Znannia Ukrainy, 2003. 450 s.;
25. Pro tvorchi pochuttia vchytelia // Radianska shkola. 1978. №9. S. 54-58.
26. Romanets L., Romaniuk I. Povsiakdenne zhyttia ta sotsialnyi status vchytelstva Ukrainy povoiennoho periodu (1944 – druga polovyna 1950-kh rokiv). Vinnytsia: TOV «Vinnytska miska drukarnia», 2015. 220 s.
27. Svarak S.D. Osvita u Zakhidnoukrainskomu rehioni v 1944-1964 rokakh. K.: Pravda Yaroslavychiv, 1998. 239 s.
28. TsDAVO Ukrainy F.– 166. Op.15. Spr.379 87 ark.
29. TsDAVO Ukrainy F.R.– 5099. Op.1. Spr.158 376 ark.
30. TsDAVO Ukrainy F.R.– 5099. Op.1. Spr.388 207 ark.
31. TsDAHO Ukrainy F.1. Op.73. Spr. 622. 173 ark.
32. TsDAHO Ukrainy F.1. Op.73. Spr. 388. 105 ark.
33. TsDAHO Ukrainy F.1. Op.73. Spr. 727. 356 ark.
34. Shevchuk Zh. Intelihentsiia Ukrainy u formuvanni natsionalnoi svidomosti, dukhovnosti i rozvytku ukrainskoi movy: istorychnyi narys. Kam'ianets-Podilskyi : Aksioma, 2006. 248 s.

Статтю подано до редколегії 12.02.2018 р.

УДК 94(477): 1944/1950

Богдан Романюк

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
аспірант (Україна)

Трудодень у системі оплати праці колгоспників України другої половини 1940-х – початку 1950-х рр.

Анотація. У статті висвітлено систему оплати праці селян у колгоспах перших повоєнних років у формі трудодня. Проаналізовано, як така державна політика негативно позначалася на добробуті селянина. Показано, що фонд оплати праці в колгоспах формувався за залишковим принципом.

Ключові слова: трудодень, оплата праці, система, колгоспник, село, держава.

Історія українського села ХХ ст., особливо його середина, переповнена драматичними, а часто і трагічними сторінками. Колгоспне повоєнне село зазнало значних матеріальних, людських та духовних втрат. Усі заходи влади, які були спрямовані на форсоване подолання

промислової відсталості країни, супроводжувалися небувалою експлуатацією селянства. Соціальна складова внутрішньої політики держави тривалий час залишалася на другому плані і як наслідок, проблеми соціального характеру не знаходили достатнього вивчення та системного висвітлення.

У зв'язку з цим важливе місце в системі дослідження історії повоєнного колгоспного селянства займають ще маловивчені питання оплати праці селян в колгоспах у формі трудовдя.

У своїй статті автор ставить за мету розкрити зміст та основні складові оплати праці колгоспників.

Фінансовій політиці радянської влади до колгоспного селянства присвячено ряд узагальнюючих досліджень, серед яких вагоме місце належить Історії українського селянства [3].

Окремі аспекти системи оплати праці в колгоспах проаналізовано в працях В. Гаврилова [2], В. Попова [4], В. Ревенко [5], А. Бобровського, В. Нікольського [1], Т. Терещенко [7] та інших.

Таким чином, незважаючи на висвітлення окремих фрагментів теми проблема державної політики в системі оплати праці колгоспного селянства залишається і досі перспективою у плані її вивчення. Цим зумовлене звернення автора до вказаної теми.

Сільське господарство України постійно перебувало у жалюгідному стані, тож практично безперервно здійснювалися спроби його реформування. Війна ще більше ускладнила і без того важке становище села. Вагова продукція сільського господарства в 1945 р. не перевищувала 60% довоєнного рівня [3, с. 379].

Після завершення війни суттєво погіршилося матеріальне становище селянства центральних областей України. У повсякденному побуті постійно відчувалася нестача найнеобхіднішого. Аналізуючи причини невисокого рівня життя населення України у повоєнний час, слід звернути увагу, що головними з них були не лише наслідки війни, а й існування адміністративно-командної системи, яка, формуючи державний бюджет, перерозподіляла кошти передовсім на користь важкої промисловості та військових програм, нехтуючи соціальними потребами, поліпшенням добробуту народу, виробництвом товарів широкого споживання [8, с. 116]. Добробут, по суті, штучно підтримувався на дуже низькому рівні [4, с. 64], аби лише не спровокувати вибух соціального невдоволення. Керівництво країни визначало «згори» рівень життя, час від часу «даруючи» ті чи інші «соціальні блага» [8, с. 131]. В умовах, коли населення занепокоєне виживанням, лише однією зі складових стратегії якого в післявоєнному селі було подолання побутової невлаштованості, воно не здатне було думати про щось інше. Такий стан суспільства, судячи з результатів економічної політики, був вигідний державі [4, с. 72].

Щоб дати оцінку матеріального становища радянських людей, треба звернутися до основних фактів, зазначених у різних джерелах: рівню цін і прибутків людей, а також таких показників, як купівельна спроможність населення, умови проживання, якість харчування, побутового обслуговування.

Матеріально-побутове життя селян радянської України у повоєнний період перебувало у вкрай важкому становищі й визначалося воно передусім низьким рівнем оплати праці в колгоспах, яка здійснювалася за залишковим принципом, тобто на трудодні розподілялося те, що залишилося після виконання всіх видів обов'язкових поставок державі.

З огляду на значні прогалини в нормах виробітку, що встановлювалися окремими колгоспами і навіть районами і областями, Народним комісаріатом земельних справ (НКЗС) УРСР у 1940 р. були розроблені приблизні норми виробітку для колгоспів УРСР по рослинництву та тваринництву. Вони були розроблені на основі вивчення норм виробітку, прийнятих в колгоспах областей УРСР та матеріалів про фактичне їх виконання.

Розроблені НКЗС УРСР у 1940 р. приблизні норми виробітку були представлені в 1941 р. від ЦК КП(б)У, РНК СРСР і ЦК ВКП(б), з проектом постанови «Про норми виробітку і розцінок робіт і трудовдя в колгоспах Української РСР». Однак введення приблизних норм виробітку в колгоспах УРСР не було реалізоване з огляду на початок війни [2, с. 66].

Відразу після звільнення від нацистів регіону в 1944 р. НКЗС УРСР розробили і рекомендували колгоспам приблизні норми виробітку по рослинництву і тваринництву. Вони були складені з урахуванням зниження виробничої потужності колгоспів і були нижче норм розроблених у 1941 р.

Слід також зазначити, що норми виробітку розроблені в 1941 р. були складені, виходячи з виробничого рівня, головним чином, передових колгоспів. У проект приблизних норм виробітку, представлених в 1946 р. були покладені норми, опубліковані НКЗС УРСР у 1944 р. Згідно проекту були передбачені норми виробітку в рослинництві з 329 видів робіт, серед них: рільництві – 190, овочівництві – 52 та виноградарстві – 87. У тваринництві норми виробітку передбачалися по 107 видах робіт [10, арк. 1].

У рослинництві, порівняно з нормами 1941 р. знижені норми виробітку по 98 видах і по 206 видах робіт були залишені на рівні 1941 р. У новому варіанті було додано 24 види робіт. По тваринництву норми виробітку, за виключенням 4 видів робіт, залишилися на рівні норм рекомендованих НКЗС СРСР у 1938 р. [10, арк. 2]. Зниження норм виробітку в проекті 1946 р., порівняно з нормами 1941 р., обумовлювалось організаційно-виробничим відставанням колгоспів, а саме станом житлового тягла, ступенем засміченості полів та якістю наявних сільськогосподарських машин і знарядь.

Варто зазначити, що норми виробітку, серед іншого, перебували в залежності від можливостей колгоспів нагромаджувати фонд оплати праці, який після війни продовжував зменшуватися. Також слід зазначити, що норми виробітку перебували у прямій залежності від можливостей колгоспів. Однак, якщо брати до уваги їх слабку матеріальну базу і залишковий принцип накопичення коштів для оплати праці, можна зробити висновок, що платити колгоспникам було нічим.

До того ж ситуація ускладнювалася тим, що в післявоєнні часи залишався в силі указ прийнятий 3 квітня 1942 р. «Про підвищений мінімум вироблення трудоднів», який збільшував обов'язковий мінімум трудоднів для колгоспників і розповсюджувався на членів їх сімей – підлітків у віці від 12 до 16 років. За не виробіток «без поважних причин» обов'язкового мінімуму трудоднів усі «винуваті» притягувалися до кримінальної відповідальності, зокрема, засуджувалися до виправно-трудова робіт у колгоспах з триманням 25% заробітку на користь колгоспу. Постановою Ради міністрів СРСР від 31 травня 1947 р. названий закон залишено в силі [3, с. 381]. Дія цієї постанови щорічно продовжувалася до 1953 р.

Основні види сільськогосподарських робіт розподілялися на 9 груп, залежно від складності, й мали наступні розцінки в трудоднях:

1 група – 0,5 трудодня (виготовлення та розстановка в полі снопів для утримання снігу, випалювання буряну в полі, ...всього 10 видів);

2 група – 0,7 трудодня (виготовлення щитів для снігозатримання, віяння та замочування насіння, сортування картоплі, ...всього 26 видів);

3 група – 1 трудодень (приготування компостів, піднесення насіння і добрив до сівалок, ручна робота сільськогосподарськими шкідниками, згрібання колосків кінними граблями, ...всього 27 видів);

4 група – 1,25 трудодня (погонич тягла, ручне прополювання, збір соняшнику, вибирання за плугом ранньої картоплі, ...всього 28 видів);

5 група – 1,5 трудодня (боронування, ручне розкидання органічних добрив, розсівання мінеральних добрив, гніздовий посів, скиртування сіна, ...всього 36 видів);

6 група – 1,75 трудодня (культивування, розсівання мінеральних добрив туловою сівалкою, проривання цукрового буряка, носіння зерна, соломи, полови від молотарки, косіння сіна руками, ...всього 34 види);

7 група – 2 трудодні (оранка, виорування картоплі плугом, машиніст сінокосарки, скиртоправ, ...всього 24 види);

8 група – 2,25 трудодня (оранка під озимину, підймання цілини та осушування боліт, машиніст на жнивварці, ручне косіння зернових, праця серпом, машиніст молотарки, всього 8 видів);

9 група – 2,5 трудодня (машиніст снопов'язки, скиртоправ на великих скиртах хліба, тіпання льону вручну, ...всього 8 видів).

При цьому існували норми виробітку на 1 трудодень по кожній групі. Так, скажімо, норма косіння жаткою становила 4 – 5,5 га., косіння косою – 0,4 – 0,5 га., скиртування на скирті – 40 – 50 возів, згрібання колосків кінними граблями 7 – 8 га., молотіння молотаркою – 8 – 12 тон, копання картоплі копалкою – 1,5 – 1,75 га., виорування картоплі плугом – 1,0 – 1,25 га., вибирання картоплі за плугом – 8 – 12 цнт., сіяння зерна – 14 га, культивування – 12 га. [5, с. 40].

У перші повоєнні роки спостерігається тенденція до зменшення кількості вироблення трудоднів за рік у значній кількості працездатних колгоспників, які не виробляли мінімуму трудоднів.

Аналіз розрахунків з колгоспниками свідчить про відсутність радикальних змін між показниками 1944 і 1948 років, при середньому виробленні 220 трудоднів на рік. Якщо в 1944 році середня видача на один трудодень складала 450 гр. зерна, то в 1948 р. – 707 гр.

Крім того, існували колгоспи без видачі зерна і грошей взагалі. У 1949 р. 3,2 тис. колгоспів не видали жодної копійки на трудодень, 3,7 тис. колгоспів видали до 20 коп. і лише близько 10% видали по 2,5 крб. на трудодень [12, арк. 45].

Колгоспники постійно перебували в страху за невиконання планів хлібозаготівель, оскільки за це вони зазнавали жорстоких репресій, які не припинялися і в період голоду 1946 – 1947 рр. Для мешканців села встановили нелюдські закони, за якими вони піддавалися ув'язненню на довгий термін. Психологічне становище і настрої селян були неспокійними, а

.....
думки були направлені лише в одному руслі – на виживання. Страх за невиконання мінімуму трудоднів і арешт змушував селян йти на роботу, незважаючи на хворобу. Так, машиніст колгоспу ім. Будьонного Березівського району Одеської області, будучи важко хворим, піднявся з ліжка і пішов до молотарки. Під час праці він і помер. Інший колгоспник того ж району, щоб виробити трудодні, вночі обкошував дільниці для комбайна, а вдень скидав з лобогрійки [5, с.41].

Як свідчить доповідна секретаря Чернігівського обкому М. Кузнецова до ЦК КП(б)У у грудні 1946 р. «У результаті низького рівня оплати трудодня натурою в 1946 р. із 1893 колгоспів області до 100 гр. зернових на трудодень отримали селяни в 365 колгоспах, від 100 до 300 у 1024 колгоспах, від 300 до 500 у 267 колгоспах, від 500 до 700 у 90 колгоспах. Зовсім не видали зернобобових культур на трудодень 83 колгоспи, а не видали картоплі на трудодень 1125 колгоспів». Таким чином, 1475 колгоспів області були з видачею на трудодень до 300 гр. З метою створення умов для повної участі населення колгоспів на сільськогосподарських роботах обком просив ЦК партії надати допомогу колгоспам області строком на 30 днів продовольчою позицією в розмірі 1000 тон з умовою повернення її з врожаєм 1947 р. [3, с. 69]. Зважаючи на це недивною видається ситуація, коли значна кількість працездатних колгоспників не виробляла мінімуму трудоднів.

Хоча структура грошових витрат колгоспів і передбачала видачу на трудодні майже четвертої частини від фінансових надходжень, реальні суми виплат не могли задовольнити селян. Переважна більшість колгоспів розподіляла на зароблений трудодень мінімум або взагалі не проводили розрахунку.

Звичайно влада не могла змиритися з таким станом речей на селі. Всім, хто не виробив мінімуму трудоднів, інкримінувалося порушення трудової дисципліни з відповідними санкціями.

Спробою дати лад у системі оплати праці колгоспників була постанова Ради Міністрів СРСР від 19 квітня 1948 р. «Про заходи по поліпшенню організації, підвищенню продуктивності і впорядкуванню оплати праці в колгоспах». Поряд з дійсно негативними моментами в оплаті праці колгоспників як знеосібка, зрівнялівка, відсутність чіткого обліку та невиправдані затрати трудоднів, що вимагали негайного втручання, ця постанова не передбачала заходів до зростання добробуту селян. Хоча в преамбулі документа була зазначена його мета – «піднесення сільського господарства, підвищення продуктивності праці, зростання суспільного господарства, доходів колгоспів і колгоспників», але аналіз доводить, що насправді подібне впорядкування не стимулювало роботу колгоспників. Такою, скажімо, була рекомендація колгоспам у нормативній частині постанови підвищувати норми виробітку в залежності від рівня продуктивності праці, а також «вважати за необхідне проводити в колгоспах щорічну перевірку та перегляд існуючих норм виробітку. У випадку, коли освоєні норми виявляться заниженими в порівнянні з досягнутим рівнем продуктивності праці, рішенням загальних зборів такі норми підвищувати» [6, с. 474]. Отже, чим більше за рік селяни конкретного колгоспу виробили продукції, тим більші норми виробітку буде застосовано наступного року, при тих самих обсягах оплати праці. Цілком зрозуміло, що така політика викликала незадоволення у селян і певне саботування цієї постанови. Тому тут же було передбачено «правлінням колгоспів у випадку необхідності щомісячно розглядати питання про участь працездатних колгоспників у суспільній праці і застосовувати заходи впливу стосовно нерадивих колгоспників, що порушують трудову дисципліну» [6, с. 472]. Як бачимо, постанова регламентувала позаекономічний вплив на селянина.

Крім того, за згаданою постановою від 19 квітня 1948 р. колгоспники, які не виробили встановлений мінімум трудоднів, позбавлялися права на отримання гарантованого мінімуму зерна за роботу.

Звертає на себе увагу та обставина, що поряд зі зменшенням кількості вироблених трудоднів зросли оплата одного трудодня – та зерном. Так, якщо в 1949 р. у середньому було видано по 0,971 на трудодень, то в 1950 р. – вже 1,570 кг. Але при цьому варто зазначити, що були колгоспи, які видали менше 300 гр. Таких колгоспів нараховувалося 772 або 4,1%. 67 колгоспів після виконання планів обов'язкових поставок взагалі не видавали зерна на трудодень.

Видача грошей зросла з 1,04 крб у 1949 р. до 1,27 крб. у 1950 р. При цьому менше 40 коп. видали 4056 господарств, або 21,4 %. Не оплатили зовсім грошима роботу колгоспникам 1920 колгоспів України [2, с. 76].

Таким чином, державна політика в системі оплати праці зумовила стійку тенденцію до домінування в реальній структурі доходів селянської родини заробітку в колгоспі. Подібна залежність вкрай негативно позначилася на добробуті селянина у випадку щонайменших негараздів у виробничих можливостях колгоспів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бобровський А.С., Нікольський В.М. Соціальна політика радянської держави та її реалізація на Донбасі у 1943 – середині 1960-х років: Монографія. Донецьк: Норд-Пресс, 2008. 245 с.
2. Гаврилов В.М. Соціальне становище сільського населення у 1943 –1953 рр. (за матеріалами областей Північного Лівобережжя України): дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01. Чернігів, 2004. 265 с.
3. Історія українського селянства: у 2 т./ під ред. В.А. Смолія. К.: Наукова думка, 2006. Т.2. 655 с.
4. Попов В.П. Сталин и советская экономика в послевоенные годы // Отечественная история. 2001. №3. С.61-76.
5. Ревенко В.В. Побут та дозвілля сільського населення Південної України в повоєнний період (1945-1955 рр.): дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2013. 250 с.
6. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов. В 2-х т. Т. 2. М.: Политиздат, 1958. 458 с.
7. Терещенко Т.В. Соціально-побутова сфера села Центральних областей України в період відбудови (1943-1950 рр.): дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01. Черкаси, 2007. 249 с.
8. Україна: II половина ХХ століття. Нариси історії / Під ред. П.П. Панченка, М.Р. Плюща, Л.А. Шевченко та ін. К.: Либідь, 1997. 352 с.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО). Ф.1. Оп. 30. Спр. 1027. 87 арк.
10. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 80. Спр. 614. 31 арк.
11. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 23. Спр. 4796. 17 арк.
12. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 24. Спр. 1535. 63 арк.

Богдан Романюк

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова
аспирант (Украина)

Трудодень в системі оплати праці колхозників України другої половини 1940-х - початку 1950-х гг.

Анотація. В статті розглянуто систему оплати праці селян в колхозах в перші післявоєнні роки в формі трудодня. Проаналізовано, як така державна політика негативно сказувалась на благополуччя селянина. Показано, що фонд оплати праці в колхозах формувался по остаточному принципу.

Ключові слова: трудодень, оплата праці, система, колхозник, село, держава.

ABSTRACT

Bogdan Romanyuk

National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov
Postgraduate student (Ukraine)

Workday in the system of labor remuneration of collective farmers in Ukraine in the second half of the 1940s - early 1950's.

The article describes the system of remuneration of peasant farms in the first postwar years in the form of a working day. It is analyzed how such a state policy negatively affected the well-being of a peasant. It is shown that the payroll fund in collective farms was formed on a residual principle.

The economic category of labor day, as the determining factor in calculations of the collective farmer for the work done by him at the collective farm, was analyzed.

The labor costs of the peasants, which had as their basis financial and natural payrolls, during the whole of the investigated period formed on a residual principle and was not equivalent to their labor contribution.

Keywords: work days, labor remuneration, system, collective farmer, village, state.

REFERENSES

1. Bobrovskiy A.S., Nikolskiy V.M. Sotsialna polityka radianskoi derzhavy ta yii realizatsiia na Donbasi u 1943 –seredyni 1960-kh rokov: Monohrafiia. Donetsk: Nord-Press, 2008. 245 s.

2. Havrylov V.M. Sotsialne stanoyshche silskoho naselennia u 1943 –1953 rr. (za materialamy oblasti Pivnichnoho Livoberezhzhia Ukrainy): dys. ...kand. istor. nauk: 07.00.01. Chernihiv, 2004. 265 s.
3. Istoriiia ukrainskoho selianstva: u 2 t./ pidred. V.A. Smoliia. K.: Naukova dumka, 2006. T.2. 655 s.
4. Popov V.P. Stalin i sovetskaya ehkonomika v poslevoennye gody // Otechestvennaya istoriya. 2001. №3. S.61-76.
5. Revenko V.V. Pobutta dozvillia silskoho naselennia Pivdennoi Ukrainy v povoiennyi period (1945-1955 rr.): dys. ...kand. istor. nauk: 07.00.01. Mykolaiv, 2013. 250 s.
6. Resheniya partii i pravitel'stva po hozyajstvennym voprosam: Sbornik dokumentov. V 2-h t. T. 2. M.: Politizdat, 1958. 458 s.
7. Tereshchenko T.V. Sotsialno-pobutova sfera sela Tsentralny khoblasteri Ukrainy v periodvidbu dovy (1943-1950 rr.): dys. ...kand. istor. nauk: 07.00.01. Cherkasy, 2007. 249 s.
8. Ukraina: II polovyna XX stolittia. Narysyistorii / Pidred. P.P. Panchenka, M.R. Pliushcha, L.A. Shevchenko ta in. K.: Lybid, 1997. 352 s.
9. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykho biednan Ukrainy (dali TsDAHO). F.1. Op. 30. Spr. 1027. 87 ark.
10. TsDAHO Ukrainy. F.1. Op. 80. Spr. 614. 31 ark.
11. TsDAHO Ukrainy. F.1. Op. 23. Spr. 4796. 17 ark.
12. TsDAHO Ukrainy. F.1. Op. 24. Spr. 1535. 63 ark.

Статтю подано до редколегії 17.02.2018 р.

УДК 94(477) «1990/1993»

Олександр Коляструк
Інститут історії України НАН України
кандидат історичних наук (Україна)

Верховна Рада України 1990-1994 рр.: перший досвід законотворчості та державотворення

Анотація. У статті розкрито формування Верховної Ради першого скликання 1990 р. Розглянуто умови, за яких відбувалися вибори до вищого законодавчого органу України; з'ясовано чинники структуризації парламенту, формування в ньому депутатських груп і фракцій. Охарактеризовано політичні сили (ліві, праві, центристи) у Верховній Раді та проаналізовані їх основні програмні цілі.

Ключові слова: Верховна Рада України, народний депутат, вибори, фракція, депутатська група, влада.

Після проголошення незалежності України перед владними інститутами постав ряд завдань, що вимагали негайного розв'язання. По-перше, це побудова дієвих органів влади, які, на відміну від попередніх радянських владних інституцій, забезпечили б ефективне функціонування державного механізму. По-друге, це розв'язання соціальних та економічних проблем, що назріли в державі. Тому вивчення і дослідження першого етапу діяльності вищого законодавчого органу України у 1990-1994 рр. має важливе значення для розуміння історичних процесів перших років незалежності.

Вперше інтерес до становлення органів державної влади виник у науковців у процесі підготовки загальних праць з історії України доби незалежності. У них висловлені як загальнотеоретичні критерії розуміння становлення суверенної України [6; 7], так і відображені визначальні принципи і етапи в структуруванні відносин представницьких органів влади, передусім, взаємин законодавчої і виконавчої влади на різних етапах розвитку держави [5].

Проте, на нашу думку, саме ролі Верховної Ради України у законодавчому і державотворчому процесі приділялося недостатньо уваги.

Основними завданнями статті є визначення, в яких умовах відбулося формування Верховної Ради України першого скликання та як це позначилось на її роботі; дати характеристику основним політичним силам, представленим у парламенті; проаналізувати перші роки роботи Верховної Ради у контексті державотворчого процесу в Україні.

Формування Верховної Ради першого скликання відбулося ще за часів існування радянської держави. Формально маючи всі ознаки вищого органу влади, Верховна Рада ніколи

.....
ним не була в республіці. Радянська система влади побудована була для підтримки монополії комуністичної верхівки в країні, при якій «представницькі органи влади» виконували роль «фасаду» для прикриття дійсного розподілу владних повноважень, а вибори до них виконували одну з важливих функцій: зберігати і посилювати зв'язок між керівництвом та підлеглими [8, р.9].

Процес «перебудови» в СРСР був ініційований згори заради системної модернізації країни. Внаслідок цього були внесені зміни до виборчого законодавства, навесні 1989 р. вибори стали альтернативними, однак ще не повністю вільними і демократичними. Кандидати від комуністичної партії мали відчутну перевагу, забезпечену законодавством (визначені квоти для представників компартії), ширші можливості при веденні передвиборчої агітації (підтримка державних ЗМІ, адмінресурс тощо). Відповідно, і перемога партійних висуванців на виборах до рад не викликала великого здивування. Винятком з цього може слугувати Західна Україна та м. Київ, де більшість голосів на місцевому рівні отримали опозиційні кандидати. На думку англійської дослідниці Сари Бьорч, Україна не мала чітко визначеного соціально-регіонального поділу, що впливав на самовизначення українського електорату. Цей поділ стався в радянську і дорадянську добу і визначав уподобання населення в період становлення демократії [8, р.2].

Вибори до Верховної Ради викликали великий суспільний інтерес. Кандидатів у депутати висували трудові колективи, громадські організації, збори військовослужбовців, виборці за місцем проживання. На 450 депутатських мандатів Верховної Ради УРСР претендували 3 480 осіб, з них кандидатами у народні депутати були зареєстровані 3 091 особа, тобто в середньому на один депутатський мандат претендували 6-7 кандидатів [1, с.18].

Опозиційні до влади сили на виборах представляв «Демократичний блок», створений у листопаді 1989 р. Це було об'єднання 43 різних формувань, що гуртувалися навколо Народного Руху України та інших неформальних організацій доби «перебудови». «Політизовані самодіяльні угруповання, що намагатимуться привести до складу Рад усіх рівнів якомога більше так званих «незалежних депутатів», – такою була оцінка конкурентів на виборах зі сторони влади [4, с.202]. Загалом «Демократичний блок» виставив своїх кандидатів у 134 округах та підтримував кандидатів у 70. З них до Верховної Ради потрапили 118, 88 з них були представниками Демблоку [8, с.55]. В Галичині його представники взяли 43 з 47 депутатських мандатів, у Центральній Україні – половину голосів, у Києві – 16 з 22 місць, натомість у Східній і Південній Україні, за винятком деяких великих міст (Донецьк, Харків), Демократичний блок зазнав поразки [2, с.4-5].

Результати для опозиції могли бути кращими. За спостереженням західної преси, близько 10-15% кандидатів від усіх заявлених були представниками Демократичного блоку та інших незалежних організацій. Однак лише третина з них була зареєстрована як кандидати. Були зафіксовані також численні порушення в день голосування [8, р.58].

На посаду Голови Верховної Ради претендували 12 депутатів, 10 з них представляли Демблок [4, с.209]. Втім, без проблем перемогу здобув кандидат (комуніст) В. Івашко.

22 травня 1990 р. Верховна Рада ухвалила Тимчасовий регламент, за яким народні депутати УРСР мали право об'єднуватися в групи за територіальними чи іншими ознаками. Станом на 4 червня 1990 р. було зареєстровано 41 депутатську групу, 26 з них утворились за територіальним принципом, 15 – за іншими. Спектр назв депутатських груп, що відображав основні ідеї, заради яких депутати об'єдналися, був доволі широким. Окрім груп аграрників, «Вільних демократів», «Злагоди», «Чорнобиля», були створені групи: «З проблем екології», «З проблем молоді», «За освіту», «За конструктивність», «За консолідацію», «Захист прав інтересів ветеранів, пенсіонерів, інвалідів та воїнів-інтернаціоналістів» [1, с.19-20]. Про діяльність більшості з них інформація, на жаль, відсутня. Деякі фракції обмежилися лише оголошенням про їх створення. Народні обранці просто ще не усвідомили, яку роль повинні відігравати депутатські об'єднання у відстоюванні їх політичних програм і для чого потрібні групи та фракції. На думку англійської дослідниці Сари Вітмор, причина цього крилась у відсутності внутрішньо парламентського законодавства. Так, за Тимчасовим регламентом Верховної Ради, депутати могли бути членами декількох об'єднань, не існувало визначеного організаційного забезпечення діяльності груп та фракцій зі сторони апарату Верховної Ради, депутати у сесійній залі займали місця відповідно регіонів, де здобули перемогу, а не за групами та фракціями, до яких належали, що ускладнювало роботу фракцій. Якщо ми поглянемо на назви депутатських груп та фракцій перерахованих вище, то кидається в очі той факт, що деякі назви скоріше відображають соціальні гасла популістського характеру, спрямовані на завоювання довіри виборців. Через це на початковому етапі фракції та депутатські групи не відігравали значної ролі у діяльності Верховної Ради. Значно більш важливим для народних обранців було самовизначитись, з ким рухатись далі – з партією чи з опозицією.

Представники компартії, на перший погляд, перебували у більш вигідному становищі: окрім чисельної переваги, вони мали досвід роботи в радянській владній системі, могли оператись на підтримку інших партійно-владних інститутів, відзначалися внутрішньопартійною

дисципліною. Проте їх значно різнило від представників опозиції те, що вони були лише виконавцями в радянській системі. Виконувані ними рішення здебільшого ініційовані центральними органами комуністичної влади, а не безпосередньо депутатами-комуністами у Верховній Раді. Майже половина з них засвідчила слабку практичну підготовку: брак правових знань, невміння виступати біля мікрофона, швидко й чітко формулювати свої думки. Кожний десятий жодного разу не виступав на пленарних засіданнях. Низка комуністів не виявили бажання працювати у постійних комісіях Верховної Ради [4, с.247]. Варто відзначити, влада переживала глибоку кризу у зазначений період, та інколи через дії керівництва провладна більшість виявлялася скомпрометованою у парламенті.

Вже в середині квітня 1990 р., за словами тодішнього керівника компартії України С. Гуренка, стала відчутною різниця між перемогою партії та перемогою представників партії. Спочатку комуністи відмовилися створювати єдину партгрупу і з перших днів роботи спробували встановити такий порядок, коли народні депутати – члени КПУ дають установки й оперативні завдання і секретарям, і апарату ЦК [1, с.129]. Із 380 комуністів-депутатів (на початок серпня 1990 р.) 44 було виключено або заявили про свій вихід з партії, 40 увійшли до опозиції. Аналіз роботи народних депутатів-комуністів показав, що лише третина з них істотно впливала на діяльність Верховної Ради, вносила пропозиції і доповнення до законопроектів, активно використовувала в політичних цілях депутатську трибуну, засоби масової інформації.

6 червня 1990 р. у Верховній Раді було створено переважно з членів Народного Руху опозиційне об'єднання «Народна Рада», в декларації якого йшлося про тактику конструктивної парламентської опозиції, про вироблення власних рішень і законопроектів, зокрема, альтернативних [3, с.125]. За словами одного з лідерів «Народної Ради» І.Р.Юхновського, це об'єднання мало у своїй програмі три основних підрозділи: про державний суверенітет; про багатопартійність парламенту; про різні форми власності [1, с.20]. Це об'єднання було ідеологічно неоднорідним, до нього ввійшли всі противники курсу, що його дотримувалась влада. Специфікою їх союзу було те, що, об'єднавшись, вони продовжували дотримуватись різних політичних поглядів. Народна Рада була радше не єдиною фракцією, а коаліцією депутатських фракцій.

Попри меншість Народна Рада використовувала вдалу тактику для боротьби з більшістю. Під час ухвалення потрібних рішень, у випадку порушення прав опозиції, вона влаштовувала своєрідний демарш: депутати відмовлялися реєструватись і полишали сесійну залу. Таким чином втрачався кворум, необхідний для легітимності засідання. В.Івашко змушений був піти на перемовини з опозицією і віддати їй головування у 9 постійних комісіях, що було дуже важливим, оскільки Президія Верховної Ради формувалася з голів постійних комісій. Так опозиція, володіючи лише 27% депутатських мандатів, захоплювала ініціативу і примушувала захищатись комуністичну більшість. Опозиція змогла захопити 50% часу для проведення обговорень рішень, що ухвалювалися Верховною Радою [9, р.52].

Одним з визначальних рішень, що їх ухвалила Верховна Рада першого скликання, було прийняття Декларації про державний суверенітет України. Поштовхом для її ухвалення стали загальнополітичні процеси в СРСР. М.Горбачов та керівництво країною шукали вихід з кризового становища. Очікування, які покладала влада на «перебудову», не виправдались у повній мірі. Окрім того, що не вдалося за рахунок виборів позбутися конкурентів та створити міцну платформу для підтримки перебудовчих процесів, влада зіштовхнулася з поглибленням економічної кризи. В таких умовах потрібні були радикальні рішення як в системі державного управління, так і в економіці. Виходом мало стати оновлення Договору про створення СРСР 1922 р. З цією метою республіканські ради ухвалювали рішення про суверенітет у межах республіки, щоб у майбутньому як цілком «самостійні» та суверенні органи влади у республіках долучитись до підписання договору про оновлений Радянський Союз. Така ініціатива згори не знайшла одностайності у Верховній Раді. Для «Народної Ради» ухвалення рішення про державний суверенітет було бажаним, відповідним їх програмі. Для провладної більшості підтримка суперника була небажаною, але декларація про державний суверенітет також несла багато позитивних наслідків. По-перше, комуністична номенклатура отримувала нормативно правовий акт, що підкріплював верховенство місцевої партійної еліти у республіці. По-друге, не ухвалення декларації про державний суверенітет могло позбавити українських комуністів самостійності в процесі підписання нового союзного договору. Після того, як 12 червня 1990 р. Верховна Рада РСФРР ухвалила Декларацію про державний суверенітет Росії, вибір для комуністів, підтримувати суверенітет України чи ні, став очевидним. Таким чином і влада, і опозиція підтримували ідею ухвалення Декларації про державний суверенітет.

До Верховної Ради УРСР надійшли 7 проектів декларації про Державний суверенітет України. Їх обговорення і представлення розпочалося 28 червня 1990 р. Цей же день став останнім для головування у Верховній Раді В. Івашка [1, с.21-22]. Він вирішив поступитися посадою Голови Верховної Ради УРСР заради місця заступника генерального секретаря ЦК

КПРС. 16 липня 1990 р. 355 народних депутатів проголосували за Декларацію про державний суверенітет.

Парадоксальним є той факт, що влада й опозиція голосували за одне й те ж рішення, вкладаючи при цьому різні візії майбутнього, яке мало настати завдяки ухваленню цього рішення. Кожна зі сторін сподівалась використати Декларацію з якомога більшою користю для себе. Всесоюзний центр, при цьому, отримавши бажане, недооцінив наслідків, які можуть статися при співпраці у Верховній Раді влади й опозиції.

З переїздом В. Івашка до Москви позиції комуністичної партії у Верховній Раді УРСР помітно послабились. Проте комуністи змогли знову перемогти на виборах спікера. Новим Головою Верховної Ради УРСР став Л. Кравчук. За нього проголосувало 239 депутатів-комуністів, які створили групу «За суверенну Радянську Україну», більш відому як «група 239».

Для комуністичної більшості прийняття Акту про незалежність України не обмежилось лише втратою владних позицій. Заборона на діяльність Комуністичної партії змусила її прихильників шукати нових шляхів для ведення своєї роботи. Координатор «групи 239» народний депутат О. Мороз став лідером новоствореної Соціалістичної партії України (СПУ), до якої ввійшла більшість колишніх комуністів. Їх програма базувалася на соціалістичній ідеології, збереженні радянської форми влади, тісних політичних зв'язках з Росією. СПУ виявилася досить привабливою для більшості колишніх комуністів, стала наймасовішою, нараховуючи у своїх лавах близько 60 тис. осіб.

Представники сільськогосподарської партійної номенклатури створили Селянську партію України (СелПУ). Збереження радянської влади і державна підтримка села, за рахунок якої намагався втримати панівне положення прошарок «червоних директорів на селі», єднало партію з лівими силами. Підтримавши проголошення незалежності у серпні 1991 р., частина комуністів не розраховувала на те, що події будуть розвиватися саме таким чином. Ними рухало бажання зберегти владу Компартії в Україні, позбувшись при цьому загальносоюзного керівництва. Тому відступ Л.Кравчука від комуністичної ідеології та перехід на державницькі позиції означав для них не що інше як демарш та зраду. Дезорієнтовані таким ходом подій вони швидко відновили свої позиції, перетворившись на потужну силу. Окрім вищезгаданих СПУ та СелПУ у Верховній Раді було створено фракцію «За соціальну справедливість», що перебувала на марксистсько-ленінських позиціях. А з відновленням діяльності Комуністичної партії у 1993 р. ліві стали опиратись на наймасовіші в Україні політичні партії. Причинами цього були насамперед погіршення економічної і соціальної ситуації в країні. У таких умовах риторика про відновлення Радянського Союзу та соціального захисту тих часів давала лівим велику кількість прихильників. По-друге, комуністи мали велику кількість професійних партійців, підготовлених саме для партійної роботи за радянських часів. Вони мали змогу налагодити роботу як центрального апарату, так і місцевих осередків.

Для колишньої опозиції ситуація також не принесла повного значного полегшення. Нібито колишній противник і втратив владу, і офіційно заборонений. Але відсутність нових виборів до Верховної Ради, зміна партійною номенклатурою комуністичної ідеології на націонал-демократичну, знову залишила представників опозиції в меншості. До того ж, експлуатація лозунгів «Народної Ради» партією влади, в умовах погіршення економічного і соціального становища не додавала націонал-демократам популярності в суспільстві. У свою чергу, Л. Кравчук також, розпочавши своє президентство в основному на програмових засадах націонал-демократів, з часом став шукати союзників для себе у Верховній Раді з представників колишньої компартії.

Для правих виконання їхньої головної мети – проголошення незалежності України – означало виконання першої частини стратегічної програми. Друга частина складалася з ідеї створення власне української влади і держави. Під категорію української влади підпадали ті політики, що сповідували націонал-демократичні чи націоналістичні погляди. Якщо з першою частиною правим значно допомогла позиція комуністичної більшості, яка за описаних вимог вирішила підтримати ідею незалежності, то з поглядами на майбутнє незалежної України у правих не було навіть ситуативного консенсусу з більшістю у Верховній Раді. У такій ситуації націонал-демократи обрали дві різні стратегії. Перша – це т.з. конструктивна опозиція. Вдався до неї Народний Рух, що оформився у політичну партію. Суть такої опозиції полягала у підтримці Президента України Л. Кравчука. Хоча сам Л. Кравчук тривалий час був опонентом Руху і значним подразником для його лідерів, тепер ситуація діаметрально змінилась. Доволі дивно виглядає позиція людини, що багато років піднімалася партійними сходами, працювала безпосередньо з опонентами партії, а в роки перебудови фактично за декілька років «перебудувала» свої погляди з комуніста на націонал-демократа державника. Частина правих вбачала причини цього в «об'єктивному» історичному розвитку України, тобто інакше і бути не могло, і ставила собі у заслугу той факт, що вони змусили частину партійної номенклатури сповідувати державницьку ідеологію. Однак, на нашу думку, головним чином зміна ідеологічної

кон'юнктури була викликана бажанням втриматися при владі і розумінням колапсу комуністичної ідеології у тих умовах. Втім, Президент зі вступу на посаду дотримувався державницької ідеології. Не підтримка його означала прихильність до його опонентів. Так виник союз, вигідний як правим, так Л. Кравчуку. Президент бажав, щоб у новоствореній державі його повноваження були якнайширшими і тому шукав прихильників у Верховній Раді. Частина правих отримала державні посади, які, проте, здебільшого не мали великого значення: посли в іноземні країни, міністерство з питань екології і т.д. Однак реальних важелів впливу на ситуацію в країні на Президента вони не мали. Інша частина правих стояла на більш радикальних позиціях. Для них відсутність перевиборів до Верховної Ради після проголошення незалежності, залишення при владі більшості колишньої номенклатури робило неможливим виконання державотворчої програми (українська влада) фактично. За таких умов і підтримка Президента для них була небажаною.

Найбільшою фракцією центристів була «Нова Україна». До неї увійшли представники колишньої Демплатформи в КПУ і «групи 239». Здебільшого це були керівники підприємств та установ, що мали великий досвід як адміністративної, так і керівної роботи. Проголошення незалежності та заборона компартії позбавили їх ідеологічного орієнтуру, проте не залишили осторонь посад, що вони займали у радянський період. У нових умовах вони зайняли цілком обережну вичікувальну позицію. Їх не приваблював радикалізм правих чи лівих. Здебільшого через те, що до кінця ще не було зрозумілим, яким шляхом – реставрація комуністичного режиму чи творення національної держави – піде розвиток України. Від радянського часу більшість з них успадкувала досвід розраховувати скоріше на підтримку певного керівника, ніж на вірність ідеологічним догмам. Тому підтримка Президента для них була вкрай важливою. Для Л. Кравчука центр також мав велике значення. «Нова Україна» була тісно пов'язана з регіональною промисловою елітою Сходу України. Тут державницька ідеологія правих не здобула великої підтримки. Однак цей регіон мав великий економічний потенціал, тому Президенту необхідна була прихильність цієї еліти. Загалом певна аполітичність центристів пояснювалася бажанням займатись конкретними практичними справами, а не ідеологічними чварами. Відсутність чвар між ними і Президентом дозволяла їм укріплювати свої позиції, ще більше закріплюючись на місцевому рівні та отримуючи допомогу від держави.

Таким чином, формування Верховної Ради України першого скликання відбулось в умовах розпаду радянської системи та інституційної невизначеності. Це позначилось на формуванні депутатських груп і фракцій всередині парламенту, і ми можемо спостерігати значний вплив радянських політичних практик у діяльності лівих і центристських сил у Верховній Раді першого скликання. Державотворчий процес в Україні має давню традицію, однак після розпаду СРСР розпочався фактично новий його етап і Верховна Рада першого скликання відіграла одну з ключових ролей у цьому процесі прийняття Декларації про державний суверенітет та проголошення Акту незалежності України. Не можна назвати переконливими досягнення вищого законодавчого органу у площині розв'язання соціально-економічних проблем, та інституалізації державних інститутів, але все ж таки її робота дозволила уникнути громадянських конфліктів і протистоянь з іншими державами, що були непоодинокими на пострадянському просторі у перші роки після розпаду СРСР. До того ж, саме досвід роботи Верховної Ради першого скликання і труднощі, які вона долала, принесли українському політичному істеблшменту необхідний досвід та визначили подальші вектори політичних цілей української політичної еліти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення. Житомир : Рута, 2010. 868 с.
2. Дециньський Л. Є. З історії боротьби за проголошення незалежної України в кінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". 2009. №652 : Держава та армія. С. 3–13.
3. Кіндрачук Н М. (Дяченко) Внесок народного руху України у прийняття Верховною радою України «Декларації про державний суверенітет України» // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Одеса : Астропринт, 2009. Вип. 15. С.123-131.
4. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Київ : Абрис, 1994. 495 с.
5. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / за ред. Ф. М. Рудича : навч. посібн. Київ : Парламент. вид-во, 2002. 327 с.
6. Україна: друга половина ХХ століття: нариси історії / редкол.: П. П. Панченко (голова) та ін. Київ : Либідь, 1997. 352 с.
7. Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ ст. / редрада : В. М. Литвин (голова) та ін. Київ : Парламент. вид-во, 2007. 1028 с.

8. Birch Sarah. Elections and democratization in Ukraine. London. Macmillan Press Ltd. 2000. 225 p.

9. Whitmore Sarah. Statebuilding in Ukraine (Ukrainian Parliament, 1990-2003). London, New-York: Routledge Curson Taylor&Francis group. 2004. 256 p.

Александр Колястрок

Институт истории Украины НАН Украины,
кандидат исторических наук (Украина)

Верховная Рада Украины 1990-1994 гг.: первый опыт законотворчества и государственного строительства

Анотация. В статье раскрыто процесс формирования Верховной Рады Украины первого созыва 1990 г. Рассмотрены условия, в которых проходили выборы в высший законодательный орган Украины; определены факторы, повлиявшие на структуризацию парламента и на создание депутатских групп и фракций. Охарактеризованы политические силы (левые, правые, центристы) в Верховной Раде и проанализированы их основные программные цели.

Ключевые слова: Верховная Рада Украины, народный депутат, выборы, фракция, депутатская группа, власть.

ABSTRACT

Oleksandr Koliastruk

Institute of history of Ukraine
National academy of sciences of Ukraine, PhD (History)

The Verkhovna Rada of Ukraine 1990-1994: the first experience of legislating and state-building

The article describes the formation of the 1st Verkhovna Rada in 1990. Formation of the Verkhovna Rada of the first convocation took place during the time of the existence of the Soviet state. Formally having all the signs of a higher authority, the Verkhovna Rada has never been that in the republic. The Soviet system of government was built to maintain and to preserve the monopoly of the communist elite in the country. So the so-called "representative bodies of power" played the role of "facade" to cover the actual distribution of power, and the election to them carried out functions: to maintain and strengthen the relationship between the leadership and subordinates. The article deals with the conditions under which, elections to the supreme legislative body of Ukraine were held in 1990 and establishes what factors were involved in structuring the legislature and shaping its parliamentary groups and factions. The author characterizes political forces (left-wingers, right-wingers, centrists) represented in the Verkhovna Rada and analyzes their principal program goals. Also in the article described the starting positions of communist majority and opposition in Ukrainian parliament 1990, and their tactics to achieve proclaimed goals. Such a detailed consideration, of the first years of Verkhovna Rada's work, helps to get better understanding the ways of its development in subsequent years. And clarify the problems that Ukrainian parliament was faced with during the 1990-s. That will help to research and to understand processes of political transformation and modernization of the state power in the post-Soviet Ukraine.

Key words: the Verkhovna Rada of Ukraine, national deputy, elections, faction, parliamentary group, government

REFERENCES:

1. Deklaratsiya pro derzhavnyy suverenitet Ukrainy. Istoriya pryynyattya, dokumenty, svidchennya. Zhytomyr : Ruta, 2010. 868 s.

2. Deshchyns'kyi L. Ye. Z istoriyi borot'by za proholoshennya nezalezhnoyi Ukrainy v kintsi 80-kh – pochatku 90-kh rr. XX st. // Visnyk Natsional'noho universytetu "L'vivs'ka politekhnika". 2009. № 652 : Derzhava ta armiya. S. 3–13.

3. Kindrachuk N.M. (Dyachenko) Vnesok narodnoho rukhu Ukrainy u pryynyattya Verkhovnoyu radoyu Ukrainy «Deklaratsiyi pro derzhavnyy suverenitet Ukrainy» // Intelihentsiya i vlada. Seriya: Istoriya. Odesa : Astroprynt, 2009. Vyp. 15. S.123-131.

4. Lytvyn V. Politychna arena Ukrainy: Diyovi osoby ta vykonavtsi. Kyiv : Abrys, 1994. 495 s.

5. Politychna systema suchasnoyi Ukrainy: osoblyvosti stanovlennya, tendentsiyi rozvytku / za red. F. M. Rudycha : navch. posibn. Kyiv : Parlament. vyd-vo, 2002. 327 s.

6. Ukrayina: druha polovyna KhKh stolittya: narysy istoriyi / redkol.: P.P.Panchenko (holova) ta in. Kyiv : Lybid', 1997. 352 s.
7. Ukrayina: politychna istoriya XX – pochatok XXI st. / redrada : V. M. Lytvyn (holova) ta in. Kyiv : Parlament. vyd-vo, 2007. 1028 s.
8. Birch Sarah. Elections and democratization in Ukraine. London. Macmillan Press Ltd. 2000. 225 p.
9. Whitmore Sarah. Statebuilding in Ukraine (Ukrainian Parliament, 1990-2003). London, New-York: Routledge Curson Taylor&Francis group. 2004. 256 p.

Статтю подано до редколегії 15.02.2018 р.

УДК: 339.96:338.43(71+477) "1991/2011»

Максим Клімов

Запорізький національний університет, здобувач (Україна)

Реалізація Канадським агентством міжнародного розвитку проектів технічної допомоги сільському господарству України через заснування дорадчих служб у 1991-2011 рр.

Анотація. У статті досліджено механізми надання технічної допомоги українським аграріям Канадським агентством міжнародного розвитку. Розглянуто значення та мету діяльності дорадчих служб в Україні. Проаналізовано результативність роботи канадських фахівців з розвитку сільського господарства в Україні на прикладі двох регіонів.

Ключові слова: технічна допомога, Канадське агентство міжнародного розвитку (CIDA), співпраця, проект, дорадча служба, кооперація.

Канада та Україна співпрацюють у багатьох галузях економіки, серед яких провідне місце займає сільське господарство. Співпраця не обмежується укладенням угод, а має практичний характер. Канадська сторона з метою обміну досвідом та допомоги українському сільському господарству реалізує проекти, програми, надає гранти, котрі входять до складу так званої технічної допомоги Канади, котрою опікується Канадське агентство міжнародного розвитку (*Canadian International Development Agency* – CIDA).

Незважаючи на те, що з 1991 по 2011 рр., агентство активно співпрацювало з українськими областями, тема досі є малодослідженою. Зважаючи на активізацію контактів між державами на регіональному рівні у галузі сільського господарства, ця наукова розвідка є актуальною.

Питання створення дорадчих служб в Україні вже досліджували окремі вітчизняні вчені. Так, Т.П. Кальна-Дубінюк, І.П. Кудінова, Л.Х. Рибак та Р.Я. Корінець у колективній монографії «Інноваційні напрямки розвитку дорадництва» [1] розглянули основні напрями розвитку цього феномену в Україні, його стан та перспективи розвитку. Питання поширення дорадчих служб та їх еволюції дослідила І.П. Кудінова у статті «Розвиток дорадчої діяльності в сільському господарстві України», яка до того ж проаналізувала основні форми їх діяльності, починаючи з 1991 р. [2]. У статті «Сільськогосподарське дорадництво України: проблеми, стратегія та шляхи розвитку» Р.Я. Корінець дослідила проблеми, з якими зіткнулися фахівці при заснуванні дорадчих служб в Україні та окресленні основних напрямів роботи служб [3].

Проте у своїх працях дослідники приділили мало уваги ролі Канадського агентства міжнародного розвитку у процесі створення дорадчих служб та проектів технічної допомоги задля допомоги сільському господарству України.

Мета ж цього наукового дослідження, представленого у даній статті, полягає в окресленні основних вимірів канадської технічної допомоги сільському господарству України через створення дорадчих служб за сприяння CIDA.

Співпраця CIDA з Україною розпочалася у 1991 р., одразу після проголошення незалежності. Приватні підприємці з обох країн мало що знали про економічний потенціал та можливості держав. Проте, на міждержавному рівні була зацікавленість у розвитку співпраці у різних галузях, серед яких важливе місце займало сільське господарство. Канада та Україна схожі за тим, що головну роль у них відіграє саме ця галузь економіки.

У 1991 р. був спад в економіці України, який спровокував кризу у сільському господарстві. На допомогу прийшов Уряд Канади, котрий залучив до участі у розвитку українського сільського господарства CIDA. CIDA надавала технічну допомогу, під якою розуміють ресурси та послуги,

що відповідно до міжнародних договорів України надаються донорами на безоплатній та безповоротній основі з метою підтримки України. Канадська допомога надавалася у вигляді грантових програм та проектів [4].

Реальна співпраця розпочалася у 1994 р. після підписання «Меморандуму про взаєморозуміння між Урядом України та Урядом Канади стосовно канадської програми співробітництва 24 жовтня 1994 р.». За програмою співпраці Україна мала щорічної технічної допомоги від Канади на 20 млн. кан. дол. Співпраця передбачала призначення канадських радників та експертів в Україну, надання стипендій громадянам України, розвиток ділових відносин між корпораціями та громадянами з обох країн. Було зазначено, що співпраця може бути реалізована зокрема і через регіональні канали, адже так само вказує на те, що програмою заохочувалася співпраця на регіональному рівні. У проектах технічної допомоги враховувалися питання гендерної рівності, захист прав та свобод людей з особливими потребами [5]. В Україні за реалізацією проектів у сфері сільського господарства відповідало Міністерство аграрної політики України, яке було утворено 15 грудня 1999 р. Указом Президента України «Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади» [6].

Для надання технічної допомоги сільському господарству, CIDA заснувала у різних областях України дорадчі служби, які працювали над створенням кооперативів і ферм. Перші дорадчі сільськогосподарські служби виникли у Дніпропетровській, Львівській, Волинській, Сумській та Рівненській областях. Дорадчі служби були засновані у містах з різним розвитком та можливостями. Але схема діяльності та організації служб була однаковою у всіх регіонах [7].

У 2003 р. дорадчі служби вже 17 областей утворили всеукраїнську громадську організацію – «Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України». Метою діяльності Асоціації було визначено – покращення добробуту сільського населення та розвитку сільської місцевості через підвищення рівня знань і вдосконалення практичних навичок сільського населення та сільськогосподарських товаровиробників.

Перш ніж запустити процес утворення дорадчих служб по всій Україні, їх заснували у пілотних областях, що відрізняються за своїм економічним потенціалом та географічними особливостями. Наприклад, для порівняння візьмемо діяльність дорадчої служби на Львівщині та Дніпропетровщині.

Львівська аграрна дорадча служба (ЛАДС) була створена 12 червня 2000 р. У 2001-2002 рр. ЛАДС передала досвід центрам підтримки приватних господарств на Чернігівщині, Миколаївщині, Луганщині. Разом з тим вона вивчала досвід дорадчих служб у Мелітополі, Донецьку, Вінниці.

У 2008 р. нею було успішно реалізовано проект «Підвищення конкурентоспроможності молочного сектору України» за фінансової підтримки CIDA [8]. За допомогою Львівської аграрної дорадчої служби вдалося залучити до реалізації проекту 2000 власників корів 48 товарних господарств з 53 сільських громад у 12 районах області. В області за підтримки проекту було створено 8 реальних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, членами яких стали понад 420 сільських мешканців, які утримували молочну худобу. Кооперативи надавали послуги з продажу молока, заготівлі кормів, штучного осіменіння корів і займалися телицями. Тобто є виробники молока та молочних продуктів, а кооперативи допомагають їм постачанням кормів, реалізацією продукції та загальним менеджментом. Це дозволило збільшити обсяги виробленої продукції, покращило збут і сприяло залученню додаткових коштів, за рахунок прибутків, для подальшого розвитку [9].

Було утворено сільськогосподарські кооперативи, члени яких, на рівноправній основі займалися спільним веденням господарства (управління, виробництво, реалізація продукції). Прикладом може слугувати кооператив «Рівноправність», який спеціалізувався на виробництві молочної продукції. З боку ЛАДС кооперативу надавалася підтримка з навчання спеціалістів, розробки статутної документації, залучення менеджерів до створення бізнес-планів, організація виробництва. Подібна робота проводилася і з іншими кооперативами Львівщини. У 2011 р. в межах проекту було ініційовано створення обласного об'єднання кооперативів Львівської області [10].

Фахівці ЛАДС у своїй роботі на селі приділяли увагу й гендерній рівності. Жінки пройшли тренінги з ефективного ведення господарства, залучалися до управління кооперативами, аби мати змогу на рівні з чоловіками приймати організаційні рішення [11].

На Дніпропетровщині питанню розвитку сільського господарства та, зокрема, розширенню мережі дорадчих служб також приділялася значна увага з боку Канади.

Так, за підтримки CIDA, було розпочато Канадо-Українську програму з реформування та модернізації сільськогосподарського сектору України, котра заснувала обласні консультативні служби. У 2004 р. було засновано Дніпропетровську обласну громадську організацію «Дніпропетровська консультаційна служба», яка працювала на території всієї області [12].

Організація займалася консультуванням сільськогосподарських виробників, кооперативів та населення з юридичних, технологічних питань, менеджменту. Було проведено навчальні тренінги та демонстраційні покази: створення ферм, засів полів. Наслідком її діяльності стало заснування районних дорадчих служб, реалізовано демонстраційні проекти, впроваджено передові технології у фермерських господарствах.

Як і на Львівщині дорадча служба займалася розвитком «Молочного проекту», який стартував у 2008 р. У 2011 р. було утворено кооператив «Господар». Служба сприяла розвитку ферм сімейного типу.

За участю об'єднання кооперативів «Господар» та кооперативу «Зерновий» в межах Проекту розвитку зерносховищ і сільгоспокооперативів в Україні було збудовано зерновий елеватор у смт. Васильківка (Дніпропетровська область). Проект був реалізований за фінансової підтримки Уряду Канади.

Станом на 2010 р., окрім створення дорадчих служб, та ефективно реалізованого молочного проекту, Канадське агентство міжнародного розвитку фінансувало такі проекти у галузі агропромислового комплексу України, як: «Якість зерна та система кредитування сільського господарства в Україні»; «Українсько-південно-східний проект плодоовочівництва для процвітання та оновлення»; «Розбудова спроможності Міністерства аграрної політики України, щодо розробки та впровадження політики підтримки розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні» [13].

Прикладом діяльності дорадчих сільськогосподарських служб можна назвати реалізацію «Канадо-Українського проекту розвитку м'ясного скотарства та кормовиробництва». Проект складався з навчального, демонстраційного та законодавчого компонентів. В межах навчального компоненту, протягом 1999 – 2001 рр. 234 українських спеціалісти пройшли тритижневі курси, на яких мали змогу ознайомитися з канадським досвідом з основ м'ясного скотарства та сільськогосподарського менеджменту.

Демонстраційна складова проекту мала на меті продемонструвати ефективність поєднання передових методик менеджменту, новітньої сільськогосподарської техніки з канадським досвідом, для розвитку тваринництва та виробництва корму в Україні. На конкретних прикладах, було продемонстровано методи вирощення худоби, засіяно та зібрано фуражний матеріал на демонстраційних полях.

Головним чином дорадчі служби надавали допомогу через консультації, навчання, організацію демонстраційних проектів. Дорадчі служби мали на меті розширити знання українських сільгоспвиробників у питаннях управління, менеджменту та новітніх методик ведення бізнесу, для ефективного ведення господарства.

Служби допомагали сільським товаровиробникам вести прибутковий бізнес, а також сприяли здійсненню державної аграрної політики та ефективному розвитку аграрного сектора економіки.

Завдяки проектам СІДА в Українських областях було зроблено велику роботу з розвитку сільського господарства. Через створення демонстраційних ферм, кооперативів, проведення навчальних тренінгів, канадські фахівці мали на меті навчити українських селян менеджменту управління, використанню новітніх методик у виробництві. Цією роботою займалися створені, за підтримки СІДА, дорадчі служби. За сприяння яких на Львівщині та Дніпропетровщині, та в інших областях, було частково відроджено молочну галузь.

У решті областей також активно проводилася робота дорадчих служб на основі раніше здобутого досвіду під час реалізації проектів за різними напрямками ведення господарства: кормовиробництво, тваринництво, обробка зерна.

Наприклад, у 2001 р. уряди канадських провінцій Саскачеван Манітоба та Канадського агентства міжнародного розвитку співпрацювали з Міністерством аграрної політики України й Аграрною академією України з метою реалізації «Канадсько-Українського проекту розвитку м'ясного виробництва та кормо виробництва» в Тернопільській області. Так, в межах проекту з метою покращення кормової бази тваринництва приватного сектора в селі Загір'я Зборівського району Тернопільської області у 2001 р. було закладене громадське пасовище.

Допомога канадських фахівців не обмежувалася рекомендаціями з оптимізації пасовищ та постачання насіннєвого матеріалу. Головним завданням проекту стала підготовка кваліфікованих кадрів.

Важливою функцією дорадчих служб та регіональних інформаційно-консультативних служб, стала участь у розробці регіональних програм, проектів розпоряджень стосовно розвитку агропромислового розвитку. Так, за участі спеціалістів Інформаційно-консультативного центру «Агро-Таврія» (м. Мелітополь) була розроблена «Програма розвитку сільськогосподарського ринку» Запорізької області. Вона передбачала створення у 2002-2003 рр. організаційно-правових засад основних напрямів розвитку ринку сільськогосподарської продукції та продовольчих продуктів у Запорізькій області. Підготовлені фахівці залучалися до роботи у

сільськогосподарських дорадчих службах у Житомирській, Чернігівській та Волинській областях [14].

Крім вище згаданих проектів, не менш результативним був «Канадсько-Український проект якості та безпеки зерна», що був розрахований на період з 2011 – 2014 рр. За сприяння CIDA на проект було виділено 3,060,000 дол. В межах співпраці для лабораторії Держсільгоспінспекції (ДІСГ) в Запорізькій області було придбано високотехнологічне обладнання для визначення в зерні та продуктах його переробки пестицидів та мікротоксинів. Фахівці інспекції пройшли навчання, підготовку по використанню сучасних методик дослідження якості зерна на європейському рівні [15].

У дорадчих службах і під час реалізації проектів враховувався гендерний принцип рівноправного доступу чоловіків і жінок до участі в управлінні інформаційними службами, організації виробництва. Цьому питанню приділялася велика увага з боку Канади.

Попри те, що з 1990-х – по 2000 рр. дорадчі сільськогосподарські служби в Україні реалізовували численні проекти в галузі розвитку сільського господарства, законодавчої бази, котра визначала б їх діяльність в Україні, не було. Тому за сприяння канадських фахівців було розроблено Постанову Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 р. №153 «Про створення єдиної системи залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги» [16] та Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17 червня 2004 р. [17].

Отже, починаючи з 1991 р. Канада за допомогою CIDA надавала допомогу українському сільському господарству через впровадження низки проектів у різних областях України. Реалізацією проектів та координацією займалися дорадчі служби створені з ініціативи CIDA. Їх завданням стала підготовка українських фахівців та допомога у створенні сільськогосподарських підприємств. Канада прагла передати власний досвід українським аграріям, поділитися власною успішною моделлю розвитку.

У цілому CIDA досягла своєї мети, адже успішно реалізовані проекти покращили стан сільського господарства в багатьох областях України. Створена мережа дорадчих служб стала рушійною силою розвитку низки галузей сільського господарства: тваринництва, кормовиробництва та виробництва зерна. Їх діяльність була законодавчо затверджена та впорядкована. Нові підходи до управління та менеджменту відкрили рівні можливості для чоловіків та жінок в керівництві господарствами, фермами та в навчанні. Дорадчі служби перетворилися на дієвий інструмент реалізації канадської технічної допомоги українському сільському господарству.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- 1.Інноваційні напрямки розвитку дорадництва: Монографія / Т.П. Кальна- Дубінюк, І.П. Кудінова, Л.Х. Рибак, С.І. Мосіюк, В.В. Самсонова, О.А. Локутова, Р.Я. Корінець. - Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2011. 256 с.
- 2.Кудінова І.П. Розвиток дорадчої діяльності в сільському господарстві України // Науковий вісник НУБіП України. Вип. 168. Частина 3. К., 2011 С. 247-251.
- 3.Корінець Р.Я. Сільськогосподарське дорадництво України: проблеми, стратегія та шляхи розвитку // Матеріали наук.-практ. конф., (Київ, 16 жовт. 2013 р.). К.: ННЦ, 2013. – 152 с. (С.14).
- 4.Canadian International Development Agency// About CIDA Режим доступу: http://www.unecce.org/fileadmin/DAM/operact/Technical_Cooperation/CIDA_Final.pdf
5. Меморандуму про взаєморозуміння між Урядом України та Урядом Канади стосовно канадської програми співробітництва від 24 жовтня 1994 р. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/124_033
- 6.Указ Президента України Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади. 15.12. 1999 р. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1573/99>
7. Становлення сільськогосподарських дорадчих служб в Україні. – Київ, 2002. Режим доступу: http://www.dorada.org.ua/files/Istoriya_NASDSU/Agricultural%20development%20advisory%20services%20in%20Ukrayini.pdf
- 8.Про нас // ЛАДС Режим доступу: http://lads.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=6&Itemid=2&lang=uk
- 9.Реалізовані проекти // ЛАДС Режим доступу: http://lads.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=11&Itemid=7&lang=uk
- 10.Кооперативний рух // ЛАДС Режим доступу: http://lads.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=9&Itemid=5&lang=uk
- 11.Гендерна політика // ЛАДС Режим доступу: http://lads.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=10&Itemid=6&lang=uk
- 12.Дніпропетровська сільськогосподарська дорадча служба Режим доступу: <http://dorada.org.ua/doradchi-sluzhbi-ukrajini/advisory-services-in-regions/shid/dnipropetrovska-oblast.html>

13. Сімейні ферми та молочні кооперативи: прибуток і заможність селян// Агробізнес сьогодні. Режим доступу: <http://www.agro-business.com.ua/2013-06-04-09-50-50/2408-2014-10-14-13-06-11.html>

14. Становлення сільськогосподарських дорадчих служб в Україні. – Київ, 2002. Режим доступу: http://www.dorada.org.ua/files/Istoriya_NASDSU/Agricultural%20development%20advisory%20services%20in%20Ukrayini.pdf

15. Канадсько-український проект якості та безпеки зерна вступає в завершальну стадію // Державна інспекція сільського господарства в Запорізькій області. Режим доступу: <http://www.disg.zp.ua/novyny/184-24-06-2014-kanadsko-ukrajinskij-proekt-yakosti-ta-bezpeki-zerna-vstupae-v-zavershalnu-stadiyu.html>

16. Постанова Кабінету Міністрів України від 15.02.2002 №153 Про створення єдиної системи залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/153-2002-%D0%BF>

17. Закон України Про сільськогосподарську дорадчу діяльність від 17.06.2004 р.. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1807-15>

Максим Климов

Запорожский национальный университет, соискатель (Украина)

Реализация Канадским агентством международного развития проектов технической помощи сельскому хозяйству Украины через основание совещательных служб в 1991-2011 гг.

Аннотация. В статье исследованы механизмы предоставления технической помощи украинским аграриям со стороны Канадского агентства международного развития. Рассмотрено значение и цель работы консультационных служб в Украине. Проанализировано результативность работы канадских специалистов по развитию сельского хозяйства в Украине на примере двух регионов.

Ключевые слова: техническая помощь, канадское агентство международного развития (CIDA), сотрудничество, проект, совещательная служба, кооперативы.

ABSTRACT

Maxim Klimov

Zaporizhzhya National University, postgraduate student (Ukraine)

Implementation of the Canadian International Development Agency through the establishment of advisory services in 1991-2011

The article deals with the implementation of technical assistance to Ukrainian agriculture from the Canadian International Development Agency. The research shows how the agency, with the assistance of its advisory services, facilitated the introduction of Canadian management experience and successful implementation of projects in various fields.

Since 1991, Canada has helped Ukraine in a variety of industries, including agriculture. The Canadian International Development Agency was responsible for providing technical assistance to Ukraine's agriculture. The agency opened advisory services in the Ukrainian regions. The advisory services have implemented numerous development projects. The projects included demonstrative and practical components. With the help of advisory services, Ukrainian farmers have been trained in special courses and internships in Canada.

The article studies the development of advisory services in regions with different economic potential. For example, the work of advisory services was comparable of Lviv and Dnipropetrovsk regions. And also, the implementation of projects for the development of livestock and grain production in other areas. The experience gained by advisory services based on work in pilot areas was then implemented in many cities and regions. The Canadian International Development Agency contributed to the development of a legislative framework for advisory services in Ukraine.

As part of the study, the effectiveness of Canadian specialists in agricultural development in Ukraine was analyzed. The article also highlighted the importance of gender equality in the management, organization and operation of advisory services.

This research has established mechanisms and methods for providing technical assistance to Ukraine's agriculture. The described examples of projects implementation in various industries give an

idea of the directions of cooperation between the two countries. However, prospects for further study of the problem are outlined.

Keywords: technical assistance, Canadian International Development Agency (CIDA), cooperation, project, advisory service, cooperatives.

REFERENCES

1. Innovatsiini napriamky rozvytku doradnytstva: Monohrafiia / T.P. Kalna- Dubiniuk, I.P. Kudinova, L.Kh. Rybak, S.I. Mosiuk, V.V. Samsonova, O.A. Lokutova, R.Ia. Korinets. - Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M.M., 2011. 256 s.
2. Kudinova I.P. Rozvytok doradchoi diialnosti v silskomu hospodarstvi Ukrainy // Naukovyi visnyk NUBiP Ukrainy. Vyp. 168. Chastyna 3. K., 2011 S. 247-251.
3. Korinets R.Ia. Silskohospodarske doradnytstvo Ukrainy: problemy, stratehiia ta shliakhy rozvytku // Materialy nauk.-prakt. konf., (Kyiv, 16 zhovt. 2013 r.). K.: NNTs, 2013. – 152 s. (S.14).
4. Canadian International Development Agency// About CIDA Rezhym dostupu: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/operact/Technical_Cooperation/CIDA_Final.pdf
5. Memorandumu pro vzaiemorozuminnia mizh Uriadom Ukrainy ta Uriadom Kanady stosovno kanadskoi prohramy spivrobotnytstva vid 24 zhovtnia 1994 r. – Rezhym dostupu: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/124_033
6. Ukaz Prezydenta Ukrainy Pro zminy u strukturi tsentralnykh orhaniv vykonavchoi vlady. 15.12. 1999 r. Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1573/99>
7. Stanovlennia silskohospodarskykh doradchykh sluzhb v Ukraini. – Kyiv, 2002. Rezhym dostupu: http://www.dorada.org.ua/files/Istoriya_NASDSU/Agricultural%20development%20advisory%20services%20in%20Ukrayini.pdf
8. Pro nas // LADS Rezhym dostupu: http://lads.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=6&Itemid=2&lang=uk
9. Realizovani proekty // LADS Rezhym dostupu: http://lads.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=11&Itemid=7&lang=uk
10. Kooperativnyi rukh // LADS Rezhym dostupu: http://lads.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=9&Itemid=5&lang=uk
11. Henderna polityka // LADS Rezhym dostupu: http://lads.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=10&Itemid=6&lang=uk
12. Dnipropetrovska silskohospodarska doradcha sluzhba Rezhym dostupu: <http://dorada.org.ua/doradchi-sluzhbi-ukrajini/advisory-services-in-regions/shid/dnipropetrovska-oblast.html>
13. Simeini fermi ta molochni kooperatyvy: prybutok i zamozhnist selian// Ahrobiznes sohodni. Rezhym dostupu: <http://www.agro-business.com.ua/2013-06-04-09-50-50/2408-2014-10-14-13-06-11.html>
14. Stanovlennia silskohospodarskykh doradchykh sluzhb v Ukraini. – Kyiv, 2002. Rezhym dostupu: http://www.dorada.org.ua/files/Istoriya_NASDSU/Agricultural%20development%20advisory%20services%20in%20Ukrayini.pdf
15. Kanadsko-ukrainskyi proekt yakosti ta bezpeky zerna vstupaie v zavershalnu stadiiu // Derzhavna inspektsiia silskoho hospodarstva v Zaporizkii oblasti. Rezhym dostupu: <http://www.disg.zp.ua/novyny/184-24-06-2014-kanadsko-ukrajinskij-proekt-yakosti-ta-bezpeki-zerna-vstupae-v-zavershalnu-stadiyu.html>
16. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15.02.2002 №153 Pro stvorennia yedynoi systemy zaluchennia, vykorystannia ta monitorynhu mizhnarodnoi tekhnichnoi dopomohy. Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/153-2002-%D0%BF>
17. Zakon Ukrainy Pro silskohospodarsku doradchu diialnist vid 17.06.2004 r.. Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1807-15>

Статтю подано до редколегії 2.02.2018 р.

УДК 94(477)

Ірина Мякінченко

Житомирський державний університет імені Івана Франка,
аспірантка (Україна)

Тенденції релігійної мережі України (2014–2016 рр.)

Анотація. У статті досліджуються основні тенденції релігійної мережі України упродовж 2014–2016 рр.; визначено динаміку релігійної мережі, зокрема, її кількісні зміни через

анексію Криму та окупацію частин Донецької і Луганської областей; охарактеризовано чисельний склад громад релігійної мережі країни; вказано, що релігійні організації як духовний посередник у розв'язанні конфлікту брали участь у подіях Революції гідності та що релігійні інституції нині перетворилися на важливий соціальний інститут, а також окреслено перспективи подальшого дослідження проблеми.

Ключові слова: релігійна мережа, релігійна організація, релігійна громада, християнство, етно-конфесійні релігійні організації, нові релігійні організації.

Із проголошенням державної незалежності в Україні розпочалося відновлення та подальше формування релігійної мережі. Її активний розвиток в основному завершився до початку 2000-х рр. Однак із 2014 р., після анексії Криму та окупації частин Донецької і Луганської областей, релігійна мережа зазнала певних трансформацій. Окрім іншого, де-факто, до неї не відносяться релігійні громади анексованої та окупованої частин України. Актуальність дослідження посилюється тим фактом, що релігійні інституції беруть активну участь у процесах державотворення в Україні.

Нині в історіографії комплексне осмислення тенденцій релігійної мережі України 2014–2016 рр. відсутнє. Окремі аспекти аналізу релігійної мережі цього періоду передусім проводяться у рамках релігієзнавчих, соціологічних, філософських, меншою мірою – історичних досліджень. Переважно увага фахівців звернена на міжконфесійні та державно-конфесійні відносини періоду Євромайдану (О. Горкуша, В. Гриневич, Л. Филипович, І. Чернушко, В. Чубарко та ін. [3; 4; 6; 17; 18]); деякі ж автори частково аналізують тенденції релігійної мережі останніх років (Л. Владиченко, Д. Горєвой, М. Лешанич, М. Палінчак [1; 2; 8]).

Метою пропонованої статті є вивчення основних напрямків розвитку релігійної мережі України у 2014–2016 рр.

Дослідники відзначають, що у 2000-х рр. в Україні відбулося завершення екстенсивного розвитку релігійної мережі, уповільнилися темпи її розширення [9, с. 3] (від початку проголошення незалежності в Україні діяло 12 962 релігійні громади [5, с. 18]). Остання тенденція проявилася і на початку 2010-х рр., хоча значні зміни спостерігалися уже в 2014 р. Так, у 2011 р. в Україні була 32 521 релігійна громада [10], станом на 1 січня 2013 р., тобто за 2012 р., їх кількість зросла на 1 060 до 33 581 одиниць [11], а на 1 січня 2014 р., упродовж 2013 р., – на 2 065 до 35 646 одиниць [12]. У цілому, за період 2011–2013 рр. чисельність релігійних громад в Україні зросла на 3 125 одиниць, або на майже 9 %.

У 2014 р. (статистичні відомості станом на 1 січня 2015 р.) вперше в новітній історії України відбулося масштабне зменшення чисельності релігійних громад. Через анексію Криму та окупацію частин Донецької і Луганської областей їх кількість скоротилася на 1 865 (або на 5 %) до 33 781 одиниць [13]. Указане статистичне зменшення відбулося не через фіксацію ліквідації релігійних громад, а через неврахування статистичними органами (Департаментом у справах релігій та національностей Міністерства культури України) відповідних реалій в анексованій та окупованій частинах України. Адже, як зазначає начальник відділу релігієзнавчо-аналітичної роботи Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України Л. Владиченко: «Наразі, ані місцеві, ані центральні органи державної виконавчої влади не володіють офіційною, повною та об'єктивною статистичною інформацією щодо фактичного припинення чи продовження діяльності релігійних організацій на зазначених територіях» [1].

Деяке зростання (на 402 одиниці) релігійних громад, порівняно із 2014 р., відбулося уже впродовж 2015 р., адже станом на 1 січня 2016 р. в Україні їх було вже 34 183 [14]. Незначне зростання (на 202 одиниці) релігійних громад відбулося і впродовж 2016 р., коли їх кількість у порівнянні з попереднім роком, відповідно до офіційних статистичних відомостей від 1 січня 2017 р., сягнула 34 385 одиниць. При цьому, 854 з них були відзначені як недіючі, а 1063 – як незареєстровані. Загальна ж кількість релігійних організацій станом на 1 січня 2017 р., тобто релігійних громад разом із релігійними центрами, управліннями, монастирями, братствами, місіями, духовними навчальними закладами становила 35 919 одиниць [7].

У цілому, за період 2014–2016 рр. чисельність релігійних громад в Україні зменшилася на 1 261 одиницю (34 385 одиниць у 2016 р. проти 35 646 одиниць у 2013 р.), хоча їх фактичне скорочення, як зазначалося, відбулося лише упродовж 2014 р. У цей час найбільші кількісні зміни відбулися, зокрема, у становіщі релігійних громад Української православної церкви Московського патріархату (зменшення на 386 одиниць); Української православної церкви Київського патріархату (зростання на 450 одиниць); Української автокефальної православної церкви (зменшення на 371 одиницю); Духовного управління мусульман Криму (зменшення на 924 одиниці) тощо [7; 12].

Указані цифри свідчать про кілька фактів. По-перше, деяке статистичне скорочення релігійних громад Української православної церкви Московського патріархату відбулося через їх неврахування на анексованих і окупованих територіях. По-друге, втрати Української

.....
православної церкви Московського патріархату також частково відбулися у зв'язку з переходом окремих релігійних громад до складу Української православної церкви Київського патріархату (відповідні факти були зафіксовані у 2014 р.), що призвело до зростання останньої. І, по-третє, чи не найбільше постраждали релігійні громади Духовного управління мусульман Криму, які перебували на території Кримського півострова.

Наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. релігійні інституції взяли активну участь у подіях Революції гідності [3; 6], виступивши духовним посередником у розв'язанні конфлікту між протестуючими та владою. Окрім іншого, їх участь у революційних подіях стала важливим етапом у розвитку міжконфесійних відносин. Щоправда, від міжконфесійного діалогу цього часу відмежувалася Українська православна церква Московського патріархату, а також, через власні богословські положення, зокрема, й адвентисти та Свідки Єгови [3, с. 49]. Зросла роль релігійних інституцій і в постреволюційний період, які активно включилися у державотворчі процеси.

Найбільша кількість релігійних організацій представлена у західному регіоні України. Так, у 2015 р. тут зосереджувалося 42,3 % релігійної мережі. У північно-центральному регіоні було представлено 33,7 %, а в південно-східному – 25,5 % релігійної мережі країни [1]. На рівні областей на сьогодні найбільше релігійних громад зосереджено у Львівській (2 982), Вінницькій (2 119), Хмельницькій (1 890), Закарпатській (1 851), Донецькій (1 809), Київській (1 794, окремо у місті Києві – 960 релігійних громад), Тернопільській (1 755), а найменше – у Сумській (585), Миколаївській (743), Кіровоградській (755), Луганській (814) областях. Більшість релігійних організацій розміщена фактично в усіх областях України. Водночас окремі релігійні організації, за винятком православних, мають виражену територіальну приналежність. Зокрема, Мукачівська єпархія греко-католицької церкви поширена лише у Закарпатській області; Вірменська католицька церква в Україні – у Харківській та Хмельницькій областях. У межах однієї або кількох областей також представлені деякі протестантські, етно-конфесійні та нові релігійні організації [7].

Як зазначалося, у 2016 р. в Україні нараховувалося 34 385 релігійних громад. Найбільша їх кількість відносилася до християнства – 33 389, або 97,1 % від загальної релігійної мережі: православних – 18 879 одиниць, або 56,5 % від загальної кількості християнських конфесій; католицьких – 4 768 одиниць, або 14,3 % від загальної кількості християнських конфесій; протестантських – 9 742 одиниці, або 29,2 % від загальної кількості християнських конфесій (2 803 релігійні громади баптистів; 350 – евангельських християн; 2 599 – християн віри евангельської; 1 062 – адвентистів; 79 – лютеран; 128 – реформатів; 1 367 – релігійних громад організацій харизматичного типу – 1 367; 1 354 – громад інших релігійних організацій протестантів (протестантського походження) [7]. Етно-конфесійні релігійні організації в Україні нараховували 617 громад, або 1,8 % від чисельності усіх релігійних громад країни: іслам – 242 одиниці; іудаїзм – 276 одиниць; буддизм – 59 одиниць; релігійні організації караїмів – 4 одиниці; вірменські релігійні громади – 26 одиниць; інші етно-конфесійні релігійні організації – 10 релігійних громад [7]. Чисельність нових релігійних громад в Україні станом на 1 січня 2017 р. сягнула 379 одиниць, що складає 1,1 % від загальної релігійної мережі країни. Серед них: нові релігійні організації православного походження – 6 одиниць; нові релігійні організації іудейського походження – 44 одиниці; нові релігійні організації язичницького спрямування – 138 одиниць; нові релігійні організації орієнталістського походження – 84 одиниці; інші нові релігійні організації – 107 громад [7].

У 2016 р. в Україні нараховувалися 31 451 священнослужитель [7] (проти 32 456 у 2013 р. [12]), частина яких іноземці. Для прикладу, станом на 1 січня 2016 р., тобто у 2015 р., в Україні діяло 764 іноземних священнослужителі, найбільша кількість яких прибула зі США, Польщі, Німеччини, Канади, Туреччини, Російської Федерації, країн Азії, Африки, Латинської Америки. Здебільшого вони забезпечували службу Римо-католицької церкви в Україні, Церкви Ісуса Христа святих останніх днів (мормони), релігійних організацій евангельських християн-баптистів [1]. Упродовж 2016 р. в Україні діяло 515 монастирів (у 2013 р. – 519, скорочення за 2014–2016 р. – на 4 одиниці), 72 братства (у 2013 р. – 83, скорочення за 2014–2016 р. – на 11 одиниць), 365 місій (у 2013 р. – 369, скорочення за 2014–2016 р. – на 4 одиниці), 202 духовні навчальні заклади (у 2013 р. – 206, скорочення за 2014–2016 р. – на 4 одиниці) [7; 12]. Для задоволення власних потреб у 2016 р. релігійні організації в Україні мали 509 періодичних видань (у 2013 р. їх нараховувалося 380 [12]), із яких 336 – друковані, 23 – аудіовізуальні та 150 – електронні [7].

В останні роки релігійні структури почали виступати у ролі важливої соціальної інституції, рівень довіри до якої українців суттєво зріс. Відповідно до опитування громадської думки, проведеного наприкінці 2015 р. Київським міжнародним інститутом соціології, найвищий рівень довіри серед українців спостерігався до церкви – 58,8 % опитаних (недовіру церкві висловили лише 18,4 % респондентів). Водночас статистичні відомості засвідчують, що церкві більше

довіряють особи, яким 50 і більше років (68,5 % проти 51 % віком від 18 до 49 років). Для порівняння: рівень довіри громадян України до владних інституцій наприкінці 2015 р. був відносно невисоким. Відповідно до вказаного опитування, Президенту України довіряли 16,8 %, Уряду – 8,7 %, Верховній Раді України – 6,2 % опитаних [16]. Високий рівень довіри громадян України до церкви спостерігався і в наступні роки [15].

Отже, у 2014 р. через анексію Криму та окупацію частин Донецької і Луганської областей релігійна мережа України значно скоротилася, хоча уже впродовж 2015–2016 рр. її зростання відновилася. Релігійні інституції як духовний посередник у розв'язанні конфлікту взяли участь у подіях Революції гідності та відіграють важливу роль у державотворчих процесах. Провідними конфесіями в Україні залишаються християнські, серед яких православні, католицькі й протестантські, однак їх організаційна структура, як і деяких інших релігійних громад, за період 2014–2016 рр. зазнала певних змін. Більше за всіх зменшилася кількість релігійних громад Духовного управління мусульман Криму. Нині релігійні інституції перетворилися на важливий соціальний інститут, якому чи не найбільше довіряють українці. Водночас зазначимо, що окреслена тема має перспективи подальших досліджень (динаміка кількісних змін релігійних громад), зокрема, після оприлюднення Департаментом у справах релігій та національностей Міністерства культури України статистичних відомостей про мережу церков і релігійних організацій в Україні за 2017 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Владиченко Л. Релігійна мережа України : аналіз динаміки станом на початок 2016 року // Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/63066/ (дата звернення: 01.11.2017).
2. Горевой Д. Релігійна мережа України : загальні тренди vs локальні особливості // Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/social_studies/67367/ (дата звернення: 01.11.2017).
3. Горкуша О., Филипович Л. Революція Гідності як об'єднуючий чинник українських конфесій і специфічний вияв екуменізму // Україна – Ватикан : християнство в контексті його включення в різноманітні сфери суспільного буття. Наук. зб. / За ред. Л. Филипович, П. Яроцького. Київ : УАР, 2015. С. 43–51.
4. Гриневич В. Майдан і Церква : досвід духовної взаємодії // Україна модерна. URL: <http://uamoderna.com/blog/vladislav-grinevich/maidan-church> (дата звернення: 15.05.2017).
5. Історія релігії в Україні. Т. 10 : Релігія і Церква років незалежності України / За ред. А. Колодного. Дрогобич : Коло, 2003. 616 с.
6. Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка / Ред. і упор. Л.О. Филипович, О.В. Горкуша. Київ : Самміт-Книга, 2014. 656 с.
7. Наказ Міністерства культури України від 29.03.2017 р. №260 «Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2016 рік (релігійні організації) // Міністерство культури України. Офіційний сайт. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245234272 (дата звернення: 12.05.2017).
8. Палінчак М.М., Лешанич М.М. Мережа релігійних організацій в Україні : стан та перспективи розвитку // Актуальні проблеми політики. 2015. Вип. 55. С. 205–214.
9. Релігійна ситуація в Україні : підсумки десятиліття, тенденції і проблеми // Релігія і влада в Україні : проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему : «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку», (8 лютого 2011 р.). Київ, 2011. С. 3–62.
10. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2012 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій (форми 1 і 2). Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2012 р. // Релігійно-інформаційна служба України. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2012/47891/> (дата звернення: 25.05.2017).
11. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2013 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій (форми 1 і 2). Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2013 р. // Релігійно-інформаційна служба України. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2013/51768/> (дата звернення: 25.05.2017).
12. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2014 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2014 р. // Релігійно-інформаційна служба України. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2014/55893/> (дата звернення: 25.05.2017).

13. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2015 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2015 р. // Релігійно-інформаційна служба України. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2015/60129/> (дата звернення: 25.05.2017).

14. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2016 р.). Дані Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2016 р. // Релігійно-інформаційна служба України. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2016/63055/> (дата звернення: 25.05.2017).

15. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації // Центр Разумкова. URL: <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-instytutiv-elektoralni-orientatsii-2> (дата звернення: 15.12.2017).

16. Церква залишається лідером суспільної довіри українців – опитування // Інститут релігійної свободи. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1639%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 15.12.2017).

17. Чернушко І. Пріоритетні напрями державно-конфесійних відносин в Україні у постреволюційний період // Релігія та Соціум. 2014. №1–2. С. 277–282.

18. Чубарко В.В. Роль церкви в подіях Майдану : на матеріалах інтерв'ю // Грані. 2015. Т. 18, №5. С. 6–11.

Ірина Мякинченко

Житомирський державний університет імені Івана Франко,
аспірантка (Україна)

Тенденции религиозной сети Украины (2014–2016 гг.)

Аннотація. В статті досліджуються основні тенденції релігійної мережі України на протязі 2014–2016 рр.; визначена динаміка релігійної мережі, в частині її кількісних змін в зв'язі з анексією Криму та окупацією частин Донецької та Луганської областей; охарактеризовано чисельний склад общин релігійної мережі країни; вказано, що релігійні організації як духовний посередник в розв'язанні конфлікту брали участь в подіях Революції гідності і що релігійні інститути сьогодні стали важливим соціальним інститутом, також наведені перспективи подальшого дослідження проблеми.

Ключевые слова: релігійна мережа, релігійна організація, релігійна община, християнство, етно-конфесійні релігійні організації, нові релігійні організації.

ABSTRACT

Iryna Myakinchenko

Zhytomyr Ivan Franko State University, postgraduate student (Ukraine)

Tendencies of religious network of Ukraine (2014–2016)

In the article the basic tendencies of religious network of Ukraine (during 2014–2016) are examined. It is indicated that the complex comprehension of this theme absents in historiography. Separate scientists appealed to this problem contextually and episodically.

It's determined, that on the whole the religious network of Ukraine actively developed to beginning 2000th The rates of its growth were slowed afterwards. In 2014 because of annexation of Crimea, occupation of parts of the Donetsk and Lugansk areas, diminishing of quantity of religious societies took place. Their diminishing took place not because of fixing of liquidation of religious societies, but because of the unaccount of the proper realities statistical organs in the annexed and occupied parts of Ukraine. However, since 2015 gradual quantitative growth of religious societies recommenced. It is also indicated that religious organizations as a spiritual mediator in the solving of conflict took part in the events of Revolution of dignity of end 2013 – to beginning 2014 Religious confessions also play an important role in state creative processes in Ukraine.

It is set that religious institutions presently grew into an important social institute to which Ukrainians trust not most. About it certifies information of different sociological public opinion polls.

It is marked that the outlined theme has prospects of subsequent researches. The dynamics of quantitative changes of religious societies must be studied in the It is described, that the most of religious organizations are presented in the western region of Ukraine, less number is presented in a north-central region and in a south-east region. Most religious confessions are presented in all regions of Ukraine. At the same time some religious societies, except orthodox, have the expressed territorial belonging. The most of religious societies in Ukraine belongs to christianity (orthodoxy, catholicism, protestantism). Less in the country are widespread ethno-confessional religious organizations and new religious organizations.

It will become possible after a publication Department in matters of religions and nationalities of Ministry of culture of Ukraine of statistical information about the network of churches and religious organizations in Ukraine after 2017.

Key words: religious network, religious organization, religious society, christianity, ethno-confessional religious organizations, new religious organizations.

REFERENCES:

1. Vladychenko L. Religijna mrežha Ukrajinjy : analiz dynamiky stanom na pochatok 2016 roku // Religijno-informacijna sluzhba Ukrajinjy. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/63066/ (data zvernennja: 01.11.2017).
2. Ghorjevoj D. Religijna mrežha Ukrajinjy : zaghaljni trendy vs lokaljni osoblyvosti // Religijno-informacijna sluzhba Ukrajinjy. URL: https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/social_studies/67367/ (data zvernennja: 01.11.2017).
3. Ghorkusha O., Fylypovych L. Revolucija Ghidnosti jak ob'jednujučyj chynnyk ukrajinsjkykh konfesij i specyfichnyj vyjav ekumenizmu // Ukrajinna – Vatykan : khrystyjanstvo v konteksti jogho vključennja v riznomanitni sfery suspilnogho buttja. Nauk. zb. / Za red. L. Fylypovych, P. Jarocjkogho. Kyjiv : UAR, 2015. S. 43–51.
4. Ghrynevych V. Majdan i Cerkva : dosvid dukhovnoji vzajemodiji // Ukrajinna moderna. URL: <http://uamoderna.com/blog/vladislav-grinevich/maidan-church> (data zvernennja: 15.05.2017).
5. Istorija religijij v Ukrajinjy. T. 10 : Religijija i Cerkva rokiv nezalezhnosti Ukrajinjy / Za red. A. Kolodnogho. Droghobych : Kolo, 2003. 616 s.
6. Majdan i Cerkva. Khronika podij ta ekspertna ocinka / Red. i upor. L.O. Fylypovych, O.V. Ghorkusha. Kyjiv : Sammit-Knygha, 2014. 656 s.
7. Nakaz Ministerstva kuljтуры Ukrajinjy vid 29.03.2017 r. №260 «Pro richnu statystyčnu zvitnistj z pytanj derzhavno-konfesijnykh vidnosyn v Ukrajinjy za 2016 rik (religijni orghanizaciji) // Ministerstvo kuljтуры Ukrajinjy. Oficijnyj sajt. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245234272 (data zvernennja: 12.05.2017).
8. Palinchak M.M., Leshanych M.M. Mrežha religijnykh orghanizacij v Ukrajinjy : stan ta perspektyvy rozvytku // Aktualjni problemy polityky. 2015. Vyp. 55. S. 205–214.
9. Religijna sytuacija v Ukrajinjy : pidsumky desjatylyttja, tendenciji i problemy // Religijija i vlada v Ukrajinjy : problemy vzajemovidnosyn. Informacijno-analityčni materialy do Krughlogho stolu na temu : «Derzhavno-konfesijni vidnosyny v Ukrajinjy, jikh osoblyvosti i tendenciji rozvytku», (8 ljutogho 2011 r.). Kyjiv, 2011. S. 3–62.
10. Religijni orghanizaciji v Ukrajinjy (stanom na 1 sichnja 2012 r.). Dani Derzhavnogho departamentu u spravakh nacionalnostej ta religijij (formy 1 i 2). Forma 1. Zvit pro mrežhu cerkov i religijnykh orghanizacij v Ukrajinjy stanom na 01.01.2012 r. // Religijno-informacijna sluzhba Ukrajinjy. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2012/47891/> (data zvernennja: 25.05.2017).
11. Religijni orghanizaciji v Ukrajinjy (stanom na 1 sichnja 2013 r.). Dani Derzhavnogho departamentu u spravakh nacionalnostej ta religijij (formy 1 i 2). Forma 1. Zvit pro mrežhu cerkov i religijnykh orghanizacij v Ukrajinjy stanom na 01.01.2013 r. // Religijno-informacijna sluzhba Ukrajinjy. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2013/51768/> (data zvernennja: 25.05.2017).
12. Religijni orghanizaciji v Ukrajinjy (stanom na 1 sichnja 2014 r.). Dani Derzhavnogho departamentu u spravakh nacionalnostej ta religijij. Forma 1. Zvit pro mrežhu cerkov i religijnykh orghanizacij v Ukrajinjy stanom na 01.01.2014 r. // Religijno-informacijna sluzhba Ukrajinjy. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2014/55893/> (data zvernennja: 25.05.2017).
13. Religijni orghanizaciji v Ukrajinjy (stanom na 1 sichnja 2015 r.). Dani Derzhavnogho departamentu u spravakh nacionalnostej ta religijij. Forma 1. Zvit pro mrežhu cerkov i religijnykh orghanizacij v Ukrajinjy stanom na 01.01.2015 r. // Religijno-informacijna sluzhba Ukrajinjy. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2015/60129/> (data zvernennja: 25.05.2017).
14. Religijni orghanizaciji v Ukrajinjy (stanom na 1 sichnja 2016 r.). Dani Departamentu u spravakh religijij ta nacionalnostej Ministerstva kuljтуры Ukrajinjy. Forma 1. Zvit pro mrežhu cerkov i religijnykh orghanizacij v Ukrajinjy stanom na 01.01.2016 r. // Religijno-informacijna sluzhba Ukrajinjy. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2016/63055/> (data zvernennja: 25.05.2017).

15. Stavlennja ghromadjan Ukrainy do suspilnykh instytutiv, elektoralni orijentaciji // Centr Razumkova. URL: <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-instytutiv-elektoralni-orientatsii-2> (data zvernennja: 15.12.2017).
16. Cerkva zalyshajetsja liderom suspilnoj doviry ukrajinciv – opytuvannja // Instytut religijnoji svobody. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1639%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (data zvernennja: 15.12.2017).
17. Chernushko I. Priorityetni naprjamy derzhavno-konfesijnykh vidnosyn v Ukraini u postrevoljucijnyj period // Relighija ta Socium. 2014. №1–2. S. 277–282.
18. Chubarko V.V. Rolj cerkvy v podijakh Majdanu : na materialakh interv'ju // Ghрани. 2015. Т. 18, № 5. S. 6–11.

Статтю подано до редколегії 23.01.2018 р.

УДК 94: [323.27:316.628-027.564.2](477)«2013/2014»

Галина Боднар

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Найбільша подія цієї революції – люди: Євромайдан як точка відліку волонтерського руху в Україні

Анотація. Протестні акції осені-зими 2013–2014 рр. об'єднали сотні тисяч людей з їхніми мотивацією і цілями, представників різних політичних сил і цілком аполітичних у численні волонтерські ініціативи та масову добровільну суспільно корисну діяльність без залучення до будь-якого об'єднання, що з розгортанням війни на сході України переросло в масштабну допомогу українській армії. У статті окреслено антропологічний простір Євромайдану як основу сучасного волонтерського руху в Україні. Головні питання, які ставилися – хто були учасниками революції, що спонукало людей вийти на протест, яким для них є понятійне окреслення подій, що відбулися, яким був простір революції зі середини, які зміни (не)відбулися в українському суспільстві й у волонтерському русі зокрема.

Ключові слова: Євромайдан, волонтерський рух, антропологічний простір, волонтерська ініціатива, волонтер, громадянське суспільство.

Непідписання президентом Угоди про асоціацію з ЄС стало приводом до вуличних акцій протесту громадських активістів, студентської молоді, небайдужих громадян, які переросли в масовий спротив українського суспільства владі після жорстокого побиття протестувальників на Майдані Незалежності в ніч на 30 листопада 2013 р. та піднесення волонтерського руху. Загальновідомими проектами допомоги стали створені відразу після побиття студентів «Євромайдан SOS» для надання правової допомоги, мобільний підрозділ «Автомайдан», творче об'єднання кінематографістів «Babylon'13», «Відкритий університет Майдану», ІТ-спільнота, а після перших смертей – координаційні групи «Народний госпіталь» і «Допомога постраждалим у Києві» по забезпеченні медичних мобільних бригад, медпунктів і підпільних госпіталів, лікарняних потреб та багато ін. Практично кожний учасник відразу чи з ескалацією подій долучався до суспільно корисної добровільної діяльності, робив це безпосередньо в столиці (приїжджі та кияни) чи допомагав у регіонах. Окремі волонтерські середовища формували медики, священики, митці тощо.

Революція гідності привернула увагу вже чималого кола українських і зарубіжних дослідників [5; 17; 25; 33], опубліковані авторські та спеціально зібрані спогади про ці події – свіжі, сповнені емоцій та пережиття свідчення, що є перевагою їхнього використання [1; 6; 8; 18; 19; 20; 21; 26]. З іншого боку, волонтерська діяльність в Україні здебільшого трактується як явище суспільної активізації в умовах війни на сході. Метою статті є висвітлення Євромайдану як простору зародження масового волонтерського руху в Україні, який переріс у всенародну підтримку української армії. Важливо розглянути мотивацію участі в мирних протестах, середовище учасників, Євромайдан як «екстериторіальний простір» відкритого спілкування і спільної праці, що заклав перелом у суспільній свідомості і сплеск громадянської активності.

Стрімка трансформація громадського спротиву від «проєвропейського міського протесту» до революції була результатом украї негативного ставлення суспільства до влади і політичної ситуації. Революційні настрої назрівали через критичний рівень демократичних прав і свобод, корупцію, безперспективність законних методів, загострення соціально-економічної ситуації,

неготовність влади до змін і повне розчарування у ній, а відмова від євроінтеграційного курсу розвіяла сподівання «навздогінної модернізації економічного та політичного життя» [32].

Події 30 листопада стали переломним моментом, змістивши акцент протестів із проєвропейського на антивладний. Обурені діями «Беркуту» протестувальники виступили за зміни життя в Україні й усунення влади. Жорстоке побиття демонстрантів на Майдані у ніч на 30 листопада і репресії (70%), відмова президента від підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом (53,5%) і прагнення змінити життя в Україні (50%) були найбільш поширеними причинами, що спонукали людей вийти на Євромайдан у грудні 2013 р. Достатньо вираженим було прагнення змінити владу в Україні (39%). Головними вимогами стали звільнення заарештованих майданівців і припинення репресій (82 %), усунення уряду (80 %) і президента (75 %), підписання угоди з ЄС (71 %) [27].

Майже половину протестувальників становили люди віком 30–54 років (середній вік – 36 років, молодь (38 %) з вищою освітою (64 %, з незакінченою вищою 13 %). Більша половина учасників спілкувалася українською мовою, 27 % – російською, 18 % – українською і російською [27]. Мовне і національне питання було на другому плані, людей гуртувало бажане майбутнє. Майдан виявив багато російськомовних патріотів. Різниця між Євромайданом та Антимайданом полягала в тому, що «перші їдуть самі, других везуть», це стало «лінією розламу», а не мовні, регіональні, політичні та інші пріоритети.

У лютому 2014 р. й надалі переважали приїжджці (88 %, було – 81 %), кияни становили 12 %. Серед прибулих переважали жителі Західної України (55 %, було – 42 %), решта – з Центральної України (24 %), Сходу і Півдня (21 %). Поменшало мешканців обласних центрів (з 32 % до 20 %) і великих міст (з 23 % до 17 %), зате значно збільшилося число жителів невеликих міст (з 23 % до 42 %). Селяни й надалі складали без змін 20 % майданівців. 86 % протестувальників були готові стояти «стілки, скільки буде треба» (73 % з них приїхали на Євромайдан ще в 2013 р, а з самого початку, 21–30 листопада, було 24 %) [2].

Євромайдан був горизонтальним – без політичної сили та лідерів здатних очолити і забезпечити успіх революції, не контролювався політичною опозицією [27]. «Люди, з якими я говорив, – ділився письменник Андрій Курков, – більше були проти місцевої корупції, ніж за Європу, і вони почувалися дуже самодостатньо, не потребували лідерів, не потребували думки інтелектуалів чи ще когось...» [21, с. 16–17]. «Мене дуже цікавило, наскільки цей народний рух має один голос або авторитетних представників. Їх не було, я не відчув того. То було спонтанне. Тим більше, що на початку не було такого центрального комітету, який би все те організував. Дуже цікаве явище. Я би сказав, цікаве тим, що – не приготоване... Але воно все ж таки набуло певного обличчя», – зазначав кардинал Любомир Гузар [20, с. 315]. Події кінця 2013 – початку 2014 рр. відкрили «явну відірваність від реалій політичного життя не лише правлячої верхівки, але й опозиційних політичних сил та політиків», а «вершиною недолугості нинішніх опозиційних сил став епізод, коли громадські діячі та активісти, а не політики та парламентарі, сформулювали пакет політичних вимог до влади» [32].

Різним є означення подій листопада 2013 – лютого 2014 р. Попри те, що протестний рух був представлений у різних регіонах України й мав загальноукраїнський характер, він отримав назву Євромайдану, київського Майдану за формою і місцем проведення акції на столичному Майдані Незалежності, заклав основу для суспільних і політичних змін – Революції гідності. Євроінтеграційні сподівання були притаманні лише частині майданівців. Частими і чисельними є твердження про не підтримку Угоди про асоціацію з ЄС, а, відтак, категорична відмова вживати поняття «Євромайдан» або ж трактування його як невідповідного значенню подій, що відбулися: «...взагалі в моєму понятті Євромайдан і Майдан для мене трошки різне...», – зазначила Юлія Тарасюк, волонтерка, з початком війни на сході України допомагає бійцям у Благодійній фундації «Волонтерська сотня Львова». – Для мене Євромайдан – це одне, а Майдан, який почався після розгону студентів, – це зовсім інше, і я думаю, що для багатьох людей, які приймали участь у Революції гідності так само, тобто не всі вийшли туди за євро-, за євровийшла частина людей, а основна частина вийшла за зовсім інше і я в тому числі... Я ніколи... не вживала слово «Євромайдан», для мене Майдан – це просто Майдан з великої букви, але Майдан [16]. «Коли почався Євромайдан, я його ніколи таким не називав. Для мене – це Революція гідності, революція людей, повстання якимось таке загальнонаціональне проти режиму...», – підкреслив Андрій Мальків, самооборонівець, волонтер на передовій у війні на сході України [15].

Євромайдан, як «екстериторіальний політичний простір», став суспільним феноменом, унікальним явищем в історії рухів протесту й мирних революцій через свою самодостатність, рішучість і водночас позитивну атмосферу. Майдан став символом громадянської активності. Майданівці об'єднувалися у сотні різних ініціатив, щоб робити щось разом заради спільного блага. Вражала самоорганізація людей, їхні згуртовані дії. Водночас панували спонтанність, непередбачуваність, не контрольованість. Чуттєвість і сміливість – дві невіддільні

характеристики майданівця [12]. Майдан був простором відкритого спілкування, спільної праці, довіри: «Майдан об'єднував людей. У них було спільне смислове поле, в ньому вони разом шукали, захищалися, мріяли...» [13]. Участь в протесті дала можливість робити те, що виходило за межі звичного ритму життя, здобути нові знання і вміння, спілкуватися, допомагати потребуючим. На Майдані почували себе безпечно, захищено і спокійно: «...на Майдані відразу поліпшувалася настрій – ти опинявся на планеті, де всі добрі, розумні й дбайливі... Якщо ти падав, п'ятеро осіб кидалися тебе піднімати, ще п'ятеро – тебе обтрушували, поїли кавою, гладили по голові та говорили: "Все добре»» (Максим Белоусов, фотограф) [24]; «Перебування в Києві дало мені одні з найсильніших емоцій життя... То було щось красиве. Кажучи «красиве», маю на увазі, що люди на Майдані були справжні й чесні. Коли майданівці говорили зі мною, я відчував, що можу їм довіряти, бо вони підтверджували свої слова діями... Я спитав, що можу зробити для нього, і дістав відповідь: «Роби що можеш і хочеш, тут немає ієрархії». І це дуже потужний актив» (Марко Ферраро, активіст групи «Євромайдан – Італія») [4]; «Я запам'ятала його [Майдан] місцем, де працювали абсолютно ідеальні людські правила. Було відчуття, ніби всі навколо раптом стали чесними, перестали соромитися своїх комплексів і емоцій та оголили свою гуманну натуру... Такою вона і запам'яталася мені, ця революція. Абсурдна, дивна, весела, моторошна, але перш за все – людяна. Вона змусила відчути себе частиною великого світу, в якому ти не боїшся впасти, тому що тебе обов'язково хтось підхопить...» (Катерина Сергацкова, журналістка) [22].

Євромайдан – важлива історична подія цивілізаційного вибору українського суспільства, вибору європейських цінностей. Революція відбулася в суспільній свідомості, змінила спосіб мислення частини людей, незважаючи на те, що більшість не брала в ній активної участі. Це був час актуалізації спільності, взаємодопомоги, солідарності, час «усвідомлення волі до дії і моральних меж, які ніколи не перетнеш у майбутньому і не дозволиш нікому перетинати в ставленні до тебе» [9]. Загиблі на Майдані – свідчення ціннішої людської гідності за життя. За кілька місяців українці перетворилися на ініціативних громадян для яких пріоритетними стали загальнолюдські цінності – демократія, права людини, верховенство закону, громадянське суспільство. На Майдані люди переступили страх перед владою, коли «критична маса людей кинули свій коктейль – не в міліцію, а у фігуру влади у своїй власній свідомості». Владу почали сприймати не як щось цілісне, тотальне, персоніфіковане в особі лідера, а «як щось функціональне, що можна контролювати й змінювати» [11]. «Майдан дав мені певність в тому, що кожне добре діло рано чи пізно долає стіну зла, – наголосила Олена Подобєд-Франківська, координаторка поселення приїжджчих на Євромайдані та ініціативи «Громадський сектор Євромайдану». – Показав мені людей, якими я захоплювалася, навіть не знаючи їхніх імен. Майдан відновив мою віру в цю країну. Тепер я вірю – навіть якщо нам не вдасться змінити все цього разу, то ще буде неймовірна кількість впертих мрійників, готових відновлювати цю країну, немов фенікси, з попелу, знову і знову» [14].

Євромайдан пришвидшив процес творення української національної ідентичності, став часом перезавантаження національної свідомості – в революції йшлося про цінності, а не національну ідентичність, однак Майдан набув національного виміру [2]. Революція гідності – це революція не етнічної, а політичної української нації. З огляду на завоювання справжньої незалежності десятками смертей українців вагомість 2014 року в порівнянні з 1991-м є незаперечною. Відтепер Україна має пантеон сучасних героїв і гасло «Слава Україні! Героям слава!» набуло нового якісного змісту, тепер його «можна почути навіть від очільників Польщі та лідерів єврейських товариств, для яких раніше воно мало суто «бандерівський» вимір» [30]. Євромайдан засвідчив розрив покоління батьків і дітей, народжених за незалежності, який сприймають як виклик і новий феномен [7]: «Чим був для нас Майдан? По-перше, раптовим дорослішанням суспільства. По-друге, іспитом на самоідентифікацію, після якого повністю зникли питання «хто ми?», «що ми?», «чи є ми?». І ще люди побачили матеріальне втілення понять, про які чули тільки в дитинстві від батьків, – честь, гідність, патріотизм, герої» [23]; «Цей мітичний час, ця простота, цей чіткий кордон між добром і злом, ця концентрація шляхетності, відданості й відчайдушності з одного боку та злоби й невігластва з другого... Після цього залишаться нові сенси, які вже наповнили форми, які до цього були для багатьох віддаленими – гімн, слова якого тепер добре знають сотні тисяч, обличчя та імена героїв, яких тепер мають на увазі відповідаючи «Героям слава!» і «Героям слава!», прапор, який тепер не офіційний, владний, а прапор гіпстерів та лікарів, менеджерів та студентів. І навіть за найоптимістичнішого розвитку подій, цей досвід уже додає років, навіть тим, хто уникнув шрамів і каліцтв» [31].

Сплеск волонтерського руху після силового розгону мирного протесту вночі 30 листопада 2013 р. переріс у систематичну допомогу в часі війни. Тому в свідомості людей волонтерство часто пов'язане в основному з підтримкою армії. Загалом відсоток волонтерів в українському суспільстві залишається невисоким – 10 % у 2012 р., 13 % у 2015 р. [28]. Хоча за результатами спеціального дослідження зі запитанням «Чи використовували Ви вільний час для допомоги

іншим або для соціально важливої діяльності?» 54 % у 2011 р. і 69 % у 2014 р. дали ствердну відповідь [3]. Згідно дослідження у листопаді 2014 р. по всій Україні (включно зону АТО, але без Криму) за допомогою методології CATI (телефонні інтерв'ю, дзвінки на мобільні номери) (охопило 1 тис. респондентів (віком від 16 років і старше, репрезентативно за регіонами, розмірами населених пунктів, статтю і віком)), 32 % осіб мали досвід волонтерської діяльності (з них 9 % почали займатися впродовж останніх 12 місяців), 74 % жертвували кошти (25 % почали це робити в останній рік (з них 35 % – 101–500 грн.), 25 % допомагали учасникам Євромайдану, 67 % займалися волонтерством самостійно і не входили до будь-яких організацій. У середовищі волонтерів незначно переважали молоді жінки, кияни, мешканці Західної України. Більше половини волонтерів мали вищу освіту, 43 % середній прошарок (однак 15 % змушені економити на харчуванні, 27 % вистачає коштів на харчі, але не можуть придбати одяг і взуття). 62 % опитаних підкреслили вплив волонтерів на політичні зміни (70 % на Заході, 67 % у Києві й 41 % на Сході) [10].

Євромайдан не переважає країну, не став соціальною революцією, засвідчив неспроможність створити альтернативні чи контролюючі політичні інститути, відкривши соціальні ліфти, поповнив українські політичні еліти новими обличчями, але не дав нової політичної сили. Однак відбувся «в душах і в головах – революційним є усвідомлення великого перевороту в житті: як має бути, чого ми хочемо» [29]. Революційним став неочікуваний «потужний та масовий спалах громадянської непокори», а, відтак, перелам у суспільній свідомості.

«Феномен Євромайдану» – це неконтрольовані, добре зорганізовані волонтери, які не лише тратили свій час, ризикували здоров'ям і місцем праці, а внутрішньо готові були віддати життя. Наприкінці 2013 р. журнал «Фокус» назвав найвпливовішою людиною року не когось конкретного, а збірний образ «Людина Майдану» вперше в історії свого рейтингу. Виборювання «європейських цінностей» стало «історією приватної мужності» кожного. Волонтерство вимагало часу і особистої участі. Фактично кожен/а чимось пожертвував/ла заради спільної справи – кар'єрою, бізнесом, сім'єю. Коли б не розпочалася свідомо й цілеспрямована індивідуальна допомога, вона була справжньою й тривала до закінчення протестних акцій, перейшла у волонтерство для армії. «Хто був на Майдані все рівно продовжують, можливо беруть перерву або трошки менше роблять, але вони все рівно допомагають...», – відзначила волонтерка Ю. Тарасюк. – Майдан – це на якомусь вищому рівні, воно якимось влилося в нас, в наш мозок. Ті люди, які були на Майдані, зв'язані невидимою ниткою. Я інколи в очах можу побачити, хто був на Майдані. Так само як зараз атовці – ти заходиш в палату і є атовці, є срочники, а є й цивільні, бо в госпіталі їх теж лікують... Але ти вже бачиш по очах, відчуваєш на інтуїтивному рівні хто є хто» [16]. Волонтерський рух в Україні залишається актуальним і ще мало вивченим полем міждисциплінарних студій, завдяки широкому колу особових джерел важливим є антропологічний вимір майбутніх досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бердинських К. Єлюди. Теплі історії з майдану. Київ: Брайт Букс, 2014. 179 с.
2. Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося? Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». URL: <http://dif.org.ua/article/vid-maydanu-taboru-do-maydanu-sichi-shcho-zminilosya>. (дата звернення: 04.09.2017).
3. Волосевич І. Україна: підсумки Революції Гідності. Як змінилася країна і народ // VoxUkraine. 2016. 31 серпня. URL: <https://voxukraine.org/2016/08/31/pre-and-post-war-ukraine-ua/>. (дата звернення: 02.10.2017).
4. Ворожбит О. Іноземна сотня. Майдан за час свого існування став і туристичним об'єктом, і місцем, куди приходили небайдужі іноземці // Тиждень.ua. 2014. 12 червня. URL: <http://tyzhden.ua/Society/111586>. (дата звернення: 10.10.2017).
5. Гриневич В. Революція, війна і процес творення української нації // Україна модерна. 2015. 8 листопада. URL: <http://uamoderna.com/blog/vladislav-grinevich/revolution-war-nation>. (дата звернення: 02.10.2017).
6. Гук Н. Євромайдан. [Звичайні герої]. Київ: Брайт Стар Паблішинг, 2015. 139 с.
7. Гундорова Т. Лузер іде на Майдан // Критика. 2013. Грудень. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/luzer-ide-na-evromaydan>. (дата звернення: 13.10.2017).
8. Євромайдан: Хроніка відчуттів [колекція есе Тараса Прохаська, Івана Ципендюка, Юрія Андруховича, Сергія Жадана, Юрія Винничука]. Брустурів, 2014. 151 с.
9. Ємець-Доброносова Ю. Зберегти висновки // Критика. 2014. 24 лютого. URL: <https://krytyka.com/ua/community/blogs/zberehty-vysnovky>. (дата звернення: 23.09.2017).
10. Загальнонаціональне дослідження «Волонтерство в Україні». Київ, 2015. С. 9–22.
11. Злобіна Т. Перехід // Українська правда. Життя. 2014. 13 жовтня. URL: <http://life.pravda.com.ua/columns/2014/10/13/182114/>. (дата звернення: 16.10.2017).

12. История Майдана от Кристины Бердинских. 25 ноября 2015. Спецпроект «Нового времени» Nremembermaidan. URL: <http://nv.ua/project/story-of-maidan-by-berdinskikh.html>. (дата звернення: 29.10.2017).
13. История Майдана от основателя Народного госпиталя. 19 ноября 2014. Спецпроект «Нового времени» Nremembermaidan. URL: <http://nv.ua/project/story-of-maidan-by-zinchenko.html>. (дата звернення: 22.10.2017).
14. Імена Революції // Українська правда. 2014. 21 листопада. URL: <http://www.pravda.com.ua/photo-video/2014/11/21/7044957/>. (дата звернення: 29.09.2017).
15. Інтерв'ю з Мальківим Андрієм, 1982 р. н., записане в м. Львові 25 серпня 2015 р. Інтерв'юер Галина Боднар. Запис зберігається в архіві Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України ім. М. Грушевського Львівського національного університету ім. І. Франка.
16. Інтерв'ю з Тарасюк Юлією, 1992 р. н., записане в м. Львові 9 вересня 2017 р. Інтерв'юер Ольга Жагаляк. Запис зберігається в архіві Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України ім. М. Грушевського Львівського національного університету ім. І. Франка.
17. Киридон А. М. Євромайдан / Революція Гідності: причини, характер, основні етапи // Історична пам'ять. 2015. Вип. 33. С. 17–32.
18. Кошкина Сося. Майдан. Нерозказана історія: головне розслідування подій Революції Гідності / Сося Кошкина. Київ: Брайт Стар Паблішинг, 2015. 394 с.
19. Літопис самовидців: Дев'ять місяців українського спротиву / Автор проекту Оксана Забужко, упорядник Тетяна Терен; передмова Світлани Алексієвич. Київ: Комора, 2014. 310 с.
20. Майдан від першої особи. 45 історій Революції гідності / Упоряд. Тетяна Ковтунович, Тетяна Привалко. Київ: К.І.С., 2015. 320 с.
21. Майдан від першої особи. Мистецтво на барикадах / упоряд. Тетяна Ковтунович, Тетяна Привалко; Укр. ін-т нац. пам'яті. Вип. 2. Київ: К.І.С., 2016. 304 с.
22. Майдан глазами Екатерины Сергачковой. 20 ноября 2014. Спецпроект «Нового времени» Nremembermaidan. URL: <http://nv.ua/project/story-of-maidan-by-sergatskova.html>. (дата звернення: 22.10.2017).
23. Майдан глазами Мустафы Найема. 23 ноября 2015. Спецпроект «Нового времени» Nremembermaidan. URL: <http://nv.ua/project/story-of-maidan-by-nauyem.html>. (дата звернення: 15.10.2017).
24. Майдан глазами фотографа Максима Белоусова. 6 ноября 2014. Спецпроект «Нового времени» Nremembermaidan. URL: <http://nv.ua/project/story-of-maidan-by-belousov.html>. (дата звернення: 18.10.2017).
25. Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка. Видання друге / Українська асоціація релігії знавців / За загальною редакцією д. філос. н. Филипович Л. О. і канд. філос. н. Горкуші О. В. Київ: Саммит-книга, 2015. 650 с.
26. Майдан. Свідчення. Київ, 2013–2014 роки. За редакцією Леоніда Фінберга та Уляни Головач. Київ: Дух і Літера, 2016. 777 с.
27. Майдан–2013: хто стоїть, чому і за що? Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». URL: <http://dif.org.ua/article/maydan-2013-khto-stoit-chomu-i-za-shcho>. (дата звернення: 11.10.2017).
28. Постмайданна благодійність і волонтерство–2015: результати соцдослідження. URL: <http://dif.org.ua/article/postmaydannablagodiynist-i-volonterstvo-2015-rezultati-sotsdoslidzhennya>. (дата звернення: 18.10.2017).
29. Прохасько Ю. Еволюції Революції // Критика. Україна на барикадах. 2014. Січень. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/evolyutsiyi-revolutsiyi>. (дата звернення: 13.10.2017).
30. Расевич В. Нові герої – нова спільна історія. Революція Гідності та війна за суверенну незалежну Україну – це вже спільна українська історія // Zaxid.net. 2014. 13 липня. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?novi_geroyi_nova_spilna_istoriya&objectId=1314850. (дата звернення: 30.09.2017).
31. Форостина О. Країна дітей // Критика. Україна на барикадах. 2014. Лютий. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/krayina-ditey>. (дата звернення: 13.10.2017).
32. Шведа Ю. Революція Гідності у контексті загальної теорії соціальних революцій // Zaxid.net. 2014. 26 січня. URL: https://zaxid.net/revolyutsiya_gidnosti_u_konteksti_zagalnoyi_teoriyi_sotsialnih_revolyutsiy_n1301345. (дата звернення: 30.09.2017).
33. Ukraine's Euromaidan: Analyses of a Civil Revolution / Edited by David R. Marples and Frederick V. Mills (Soviet and Post-Soviet Politics and Society. Band 138.). Stuttgart: ibidem Press, 2015. 304 p.

Галина Боднар

Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

**Большое событие этой революции – люди: Евромайдан как точка отсчета
волонтерского движения в Украине**

Аннотация. Протестные акции осени-зимы 2013–2014 гг. объединили сотни тысяч людей с их мотивацией и целями, представителей различных политических сил и вполне аполитичных в многочисленные волонтерские инициативы и массовую общественно полезную деятельность без привлечения к любому объединению, переросло в масштабную помощь украинской армии на востоке страны. В статье проанализировано антропологическое пространство Евромайдана как основы современного волонтерского движения в Украине. Главные вопросы, которые ставились – кто были участниками революции, что побудило людей выйти на протест, понятийное определение событий, пространство революции изнутри, какие изменения (не)произошли в украинском обществе и в волонтерском движении в частности.

Ключевые слова: Евромайдан, волонтерское движение, антропологическое пространство, волонтерская инициатива, волонтер, гражданское общество.

ABSTRACT

Halyna Bodnar

Ivan Franko National University of Lviv,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

**People were the Most Important Phenomenon of that Revolution: Euromaidan as the
Starting Point of Volunteer Movement in Ukraine**

Protests in autumn and in winter 2013-2014 have united hundreds of thousands of people – people with their own motivation and aims, representatives of political parties and apolitical persons – into numerous volunteer initiatives and massive socially useful activities without joining any type of association. From that time on, Ukrainian volunteers were participating in various political and social projects for building their country, often done better than the state institutions. With the war in the East unfolding, they transformed into large-scale support of the Ukrainian army. Despite of the dismal financial situation, everyone was doing everything in his power, helped. The Euromaidan gave a powerful impetus for the formation of a number of volunteer initiatives, which have become a vivid example of the high level of civic consciousness and ability to self-organize effectively. The Ukrainian volunteer movement contributes to the stabilization and regulation of social relations, is a manifestation of a certain maturity of civil society. Perhaps that is why volunteers are the most trusted category of Ukrainians. According to a poll conducted by the Razumkov Center in May 2016, 63.7% of Ukrainians trust to volunteers. Now Ukrainian volunteers are called as a phenomenon. The article defines the anthropological space of Euromaidan as the basis of volunteer movement in Ukraine. The main issues that are discussed are the participants of revolution, the impetus that made people take to the streets, their conceptual understanding of the events, the description of revolution from the inside, the changes that occurred (did not occur) in the Ukrainian society and in volunteer movement in particular.

Key words: Euromaidan, volunteer movement, anthropological space, volunteer initiative, volunteer, civil society.

REFERENCES:

1. Berdynskykh K. Yeliudy. Tepli istorii z maidanu. Kyiv: Brait Buks, 2014. 179 s.
2. Vid Maidanu-taboru do Maidanu-sichi: shcho zminylosia? Fond «Demokratychni initsiatyvy imeni Ilka Kucheriva». URL: <http://dif.org.ua/article/vid-maidanu-taboru-do-maydanu-sichi-shcho-zminilosya>. (data zvernennia: 04.09.2017).
3. Volosevych I. Ukraina: pidsumky Revoliutsii Hidnosti. Yak zminylosia kraina i narod // VoxUkraine. 2016. 31 cernia. URL: <https://voxukraine.org/2016/08/31/pre-and-post-war-ukraine-ua/>. (data zvernennia: 02.10.2017).
4. Vorozhbyt O. Inozemna sotnia. Maidan za chas svoho isnuvannia stav i turystychnym ob'ektom, i mistsem, kudy prykhodyly nebaidualzhi inozemtsi // Tyzhden.ua. 2014. 12 chervnia. URL: <http://tyzhden.ua/Society/111586>. (data zvernennia: 10.10.2017).

5. Hrynevych V. Revoliutsiia, viina i protses tvorennia ukrainskoi natsii // Ukraina moderna. 2015. 8 lystopada. URL: <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/revolution-war-nation>. (data zvernennia: 02.10.2017).
6. Huk N. Yevromaidan. [Zvychaini heroi]. Kyiv: Brait Star Pablyshynh, 2015. 139 s.
7. Hundorova T. Luzer ide na Maidan // Krytyka. 2013. Hruden. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/luzer-ide-na-evromaydan>. (data zvernennia: 13.10.2017).
8. Yevromaidan: Khronika vidchuttiv [kolektsiia ese Tarasa Prokhaska, Ivana Tsypendiuka, Yurii Andrukhovycha, Serhiia Zhadana, Yurii Vynnychuka]. Brusturiv, 2014. 151 s.
9. Yemets-Dobronosova Yu. Zberehty vysnovky // Krytyka. 2014. 24 liutoho. URL: <https://krytyka.com/ua/community/blogs/zberehty-vysnovky>. (data zvernennia: 23.09.2017).
10. Zahalnonatsionalne doslidzhennia «Volonterstvo v Ukraini». Kyiv, 2015. S. 9–22.
11. Zlobina T. Perekhid // Ukrainska pravda. Zhyttia. 2014. 13 zhovtnia. URL: <http://life.pravda.com.ua/columns/2014/10/13/182114/>. (data zvernennia: 16.10.2017).
12. Istoriya Maydana ot Kristiny Berdinskikh. 25 noyabrya 2015. Spetsproekt «Novogo vremeni» №remembermaidan. URL: <http://nv.ua/project/story-of-maidan-by-berdinskikh.html>. (data zvernennia: 29.10.2017).
13. Istoriya Maydana ot osnovatelya Narodnogo gospitalya. 19 noyabrya 2014. Spetsproekt «Novogo vremeni» №remembermaidan. URL: <http://nv.ua/project/story-of-maidan-by-zinchenko.html>. (data zvernennia: 22.10.2017).
14. Imena Revoliutsii // Ukrainska pravda. 2014. 21 lystopada. URL: <http://www.pravda.com.ua/photo-video/2014/11/21/7044957/>. (data zvernennia: 29.09.2017).
15. Interviu z Malkivym Andriem, 1982 r. n., zapysane v m. Lvovi 25 serpnia 2015 r. Interviuer Halyna Bodnar. Zapys zberihaietsia v arkhivi Tsentru usnoi istorii ta biohafistyky pry kafedri novitnoi istorii Ukrainy im. M. Hrushevskoho Lvivskoho natsionalnogo universytetu im. I. Franka.
16. Interviu z Tarasiuk Yuliiu, 1992 r. n., zapysane v m. Lvovi 9 veresnia 2017 r. Interviuer Olha Zhahaliak. Zapys zberihaietsia v arkhivi Tsentru usnoi istorii ta biohafistyky pry kafedri novitnoi istorii Ukrainy im. M. Hrushevskoho Lvivskoho natsionalnogo universytetu im. I. Franka.
17. Kyrydon A. M. Yevromaidan / Revoliutsiia Hidnosti: prychny, kharakter, osnovni etapy // Istorychna pamiat. 2015. Vyp. 33. S. 17–32.
18. Koshkina Sonia. Maidan. Nerozkazana istoriia: holovne rozsliduvannia podii Revoliutsii Hidnosti / Sonia Koshkina. Kyiv: Brait Star Pablyshynh, 2015. 394 s.
19. Litopys samovydsiv: Deviat misiatsiv ukrainskoho sprotyvu / Avtor proektu Oksana Zabuzhko, uporiadnyk Tetiana Teren; peredmovva Svitlany Aleksiievych. Kyiv: Komora, 2014. 310 s.
20. Maidan vid pershoi osoby. 45 istorii Revoliutsii hidnosti / Uporiad. Tetiana Kovtunovych, Tetiana Pryvalko. Kyiv: K.I.S., 2015. 320 s.
21. Maidan vid pershoi osoby. Mystetstvo na barykadakh / uporiad. Tetiana Kovtunovych, Tetiana Pryvalko; Ukr. in-t nats. pamiat. Vyp. 2. Kyiv: K.I.S., 2016. 304 s.
22. Maydan glazami Yekateriny Sergatskovoy. 20 noyabrya 2014. Spetsproekt «Novogo vremeni» №remembermaidan. URL: <http://nv.ua/project/story-of-maidan-by-sergatskova.html>. (data zvernennia: 22.10.2017).
23. Maydan glazami Mustafy Nayema. 23 noyabrya 2015. Spetsproekt «Novogo vremeni» №remembermaidan. URL: <http://nv.ua/project/story-of-maidan-by-nayem.html>. (data zvernennia: 15.10.2017).
24. Maydan glazami fotografa Maksima Belousova. 6 noyabrya 2014. Spetsproekt «Novogo vremeni» №remembermaidan. URL: <http://nv.ua/project/story-of-maidan-by-belousov.html>. (data zvernennia: 18.10.2017).
25. Maidan i Tserkva. Khronika podii ta ekspertna otsinka. Vydannia druhe / Ukrainska asotsiatsiia relihiie znavtsiv / Za zahalnoi redaktsiiei d. filos. n. Fylypovych L. O. i kand. filos. n. Horkushi O. V. Kyiv: Sammyt-knyha, 2015. 650 s.
26. Maidan. Svidchennia. Kyiv, 2013–2014 roky. Za redaktsiiei Leonida Finberha ta Uliany Holovach. Kyiv: Dukh i Litera, 2016. 777 s.
27. Maidan–2013: khto stoit, chomu i za shcho? Fond «Demokratychni initsiatyvy imeni Ilka Kucheriva». URL: <http://dif.org.ua/article/maydan-2013-khto-stoit-chomu-i-za-shcho>. (data zvernennia: 11.10.2017).
28. Postmaidanna blahodiinist i volonterstvo–2015: rezultaty sotsdoslidzhennia. URL: <http://dif.org.ua/article/postmaydanna-blagodiynist-i-volonterstvo-2015-rezultati-sotsdoslidzhennia>. (data zvernennia: 18.10.2017).
29. Prokhasko Yu. Evoliutsii Revoliutsii // Krytyka. Ukraina na barykadakh. 2014. Sichen. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/evolyutsiyi-revolutsiyi>. (data zvernennia: 13.10.2017).
30. Rasevych V. Novi heroi – nova spilna istoriia. Revoliutsiia Hidnosti ta viina za suverennu nezalezhnou Ukrainu – tse vzhe spilna ukrainska istoriia // Zaxid.net. 2014. 13 lypnia. URL:

.....
http://zaxid.net/news/showNews.do?novi_geroyi__nova_spilna_istoriya&objectId=1314850. (data zvernennia: 30.09.2017).

31. Forostyna O. Kraina ditei // Krytyka. Ukraina na barykadakh. 2014. Liutyi. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/krayina-ditey>. (data zvernennia: 13.10.2017).

32. Shveda Yu. Revoliutsiia Hidnosti u konteksti zahalnoi teorii sotsialnykh revoliutsii // Zaxid.net. 2014. 26 sichnia. URL: https://zaxid.net/revolyutsiya_gidnosti_u_konteksti_zagalnoyi_teoriyi_sotsialnih_revolyutsiy_n1301345. (data zvernennia: 30.09.2017).

33. Ukraine's Euromaidan: Analyses of a Civil Revolution / Edited by David R. Marples and Frederick V. Mills (Soviet and Post-Soviet Politics and Society. Band 138.). Stuttgart: ibidem Press, 2015. 304 p.

Статтю подано до редколегії 29.11.2017 р.

УДК 94(477)

Ольга Мельничук

Вінницький національний аграрний університет,
доктор юридичних наук, доцент (Україна)

Наталія Чернищук

Вінницький національний аграрний університет,
кандидат історичних наук (Україна)

Забезпечення освітньої діяльності в умовах проведення антитерористичної операції на сході України

Анотація. В умовах антитерористичної операції на сході України перед органами державної влади гостро постало питання забезпечення освітньої діяльності. Було вжито низку оперативних, хоча й не завжди системних, заходів щодо гарантування права на здобуття освіти, а також забезпечення діяльності навчальних закладів, розміщених на підконтрольній українській владі території Луганської і Донецької областей, і особливо переміщених. Однак для повноцінного гарантування освітньої діяльності в умовах бойових дій на сході України органам державної влади необхідно продовжити реалізацію заходів щодо захисту прав учасників освітнього процесу.

Ключові слова: антитерористична операція, освіта, гарантування, право на освіту, внутрішньо переміщені особи, бойові дії.

Проведення антитерористичної операції на сході України поставило перед українським суспільством та державою чимало серйозних викликів у різних сферах життя. Не стала винятком і освіта. Виникло питання забезпечення права на освіту внутрішньо переміщеним особам, яких, станом на 9 листопада 2017 р. на обліку перебуває 1 504 015 осіб з Донецької та Луганської областей, Автономної Республіки Крим та м. Севастополя (приблизно 30 тис. осіб) [15]. Потрібно було вирішувати проблему організації освітньої діяльності дітей, які проживають на тимчасово окупованій території Криму та непідконтрольних Україні територіях Донецької і Луганської областей. І ця проблема була не одна. З'явилися й інші – влаштування дітей до дошкільних установ, загальноосвітніх навчальних закладів, продовження навчання учнів професійно-технічних та студентів вищих навчальних закладів, організація проходження зовнішнього незалежного оцінювання тощо. Водночас потрібно було проводити відбудову освітніх закладів, які зазнали руйнувань та ушкоджень. Адже з початку конфлікту в Україні було пошкоджено понад 740 шкіл, 648 тисяч учнів та вчителів постраждали від його наслідків [6]. Зрозуміло, що в умовах ведення антитерористичної операції складно вести статистичний облік, тому навіть офіційні дані, що надходять з різних джерел відрізняються між собою. Та, все ж, масштаб проблеми очевидний. Ні уряд, ні профільне міністерство, ані органи місцевої виконавчої влади не мали такої практики вирішення цих та інших питань у сфері освіти. Однак поступово органи державної влади усіх рівнів та органи місцевого самоврядування вчилися розв'язувати вказані проблеми. Тому важливо узагальнити практику діяльності державних інституцій щодо вирішення питання забезпечення освітньої діяльності в умовах проведення антитерористичної операції на сході держави.

Актуальність цієї проблеми зумовила науковий інтерес до її вивчення низки вчених. Проблеми гібридної війни, життя українського суспільства в умовах військового конфлікту, на тимчасово окупованих територіях та у «сірій зоні», шляхи подолання наслідків війни розкривалися вченими на Всеукраїнській науково-практичній конференції, що проходила 9 червня 2017 р. у м. Маріуполь [21].

Пізнавальну цінність становлять матеріали міжнародного круглого столу «Проблеми захисту прав і свобод вимушених переселенців, а також інтересів громадян або держави на тимчасово окупованих територіях та в районах проведення антитерористичної операції», співорганізаторами якого виступили Генеральна прокуратура України і Національна академія прокуратури України за підтримки Проєкту Ради Європи «Посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб в Україні» [18].

Адміністративно-правове забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб в Україні досліджувала М. Кобець [1].

Низка праць вчених присвячена захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту. Зокрема, маємо на увазі дослідження Н. Опольської [4], Н. Крестовської [2] М. Чеховської і І. Ничитайло [22], М. Стефанчук [19].

Цінною в аспекті вивчення питання права на освіту в умовах проведення антитерористичної операції на сході держави є праця М. Менджул [3]. Отже, огляд наукових праць за темою дослідження вказує на недостатнє вивчення цього питання.

Метою статті є розкриття заходів, вжитих органами державної влади для забезпечення освітньої діяльності в умовах проведення антитерористичної операції на сході України.

Для гарантування прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб на території України, тимчасово окупованої внаслідок збройної агресії Російської Федерації, Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. Важливо, що цим законом держава підтвердила свій головний конституційний обов'язок – вжиття всіх необхідних заходів щодо гарантування прав і свобод, передбачених Конституцією та законами України, міжнародними договорами, усім громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території. Було визначено конкретні зобов'язання державних органів у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Зокрема, проведення постійного моніторингу стану дотримання прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованій території, оприлюднення відповідної інформації міжнародним організаціям у цій сфері та вжиття всіх необхідних заходів покладено на Кабінет Міністрів України. Здійснення парламентського контролю за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованій території забезпечує Уповноважений Верховної Ради України з прав людини [12, ст. 5].

6 травня 2014 р. статтю 7 вказаного закону було доповнено частиною дванадцятою, яка наразі з внесеними змінами (12 серпня 2014 р., 17 березня 2016 р.) гарантує громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території, у населених пунктах на лінії зіткнення, право на здобуття або продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету з наданням місць у гуртожитках на час навчання [12, ст. 7].

Не залишилася поза увагою законодавчого регулювання реалізація права на освіту такою категорією осіб, як іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, особи, яким надано статус біженця в Україні, особи, які потребують додаткового або тимчасового захисту, та особи, яким надано статус закордонного українця, які перебувають в Україні на законних підставах та проживають на тимчасово окупованій території. Їм гарантовано право на здобуття або продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України в порядку, визначеному Законом України «Про вищу освіту» [7].

Всі особи, які проживають на тимчасово окупованій території, у населених пунктах на лінії зіткнення мають право на здобуття дошкільної, позашкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти за будь-якою формою навчання. Ті, кому потрібно отримати документ державного зразка про повну загальну середню освіту, мають право продовжити навчання та пройти державну підсумкову атестацію в загальноосвітніх навчальних закладах на території інших регіонів України. Відповідно вони мають право здобувати вищу (на конкурсних засадах) та професійно-технічну освіту за кошти державного бюджету в межах квот, визначених профільним міністерством [12, ст. 7].

Дозвіл Міністерства освіти і науки України здобувати освіту шляхом екстернату і дистанційної форми навчання учнями і студентами з Автономної Республіки Крим і непідконтрольних українській владі територій, а також додаткові сесії для складання ЗНО сприяли в одержанні ними документів про освіту. За даними Уповноваженого Верховної Ради України у 2015 р. на ЗНО з української мови з тимчасово окупованих територій не з'явилося на тестування лише 6 відсотків зареєстрованих випускників [23, с. 517].

З метою врегулювання правового статусу внутрішньо переміщених осіб та гарантування дотримання їх прав, свобод і законних інтересів Верховна Рада України 20 жовтня 2014 р. прийняла базовий Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Цей закон визначив поняття внутрішньо переміщеної особи, удосконалене в новій його

редакції від 24 грудня 2015 р. У результаті внесених змін внутрішньо переміщеною особою вважається не тільки громадян України, але й іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [11]. Цим законом закріплено право внутрішньо переміщених осіб влаштовувати дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади. Однак таких заходів недостатньо для інтеграції внутрішньо переміщених осіб до територіальних громад і повноцінної реалізації ними права на освіту. З метою системного розв'язання проблем цієї категорії осіб та інтеграції їх до територіальних громад Уряд 15 листопада 2017 р. схвалив Стратегію інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року [15]. Нею передбачено вирішення низки комплексних завдань у сфері освіти. Найголовніше, щоб влада передбачила кошти в державному бюджеті для реалізації цих завдань.

Перед органами державної влади гостро стояла проблема врегулювання діяльності переміщених навчальних закладів. Так, станом на 1 червня 2015 р. із зони АТО було виведено 16 вищих навчальних закладів і 10 наукових установ. У переміщених закладах контингент студентів складав понад 39,5 тис. осіб, де навчальний процес забезпечувало 2844 науково-педагогічних працівників. З метою оперативного вирішення цього питання було прийнято розпорядження Кабінету Міністрів України та роз'яснювальні листи Міністерства освіти і науки України [17].

Для забезпечення права на освіту було створено освітні центри «Донбас-Україна» та «Крим-Україна». Їх перелік розміщено на офіційному сайті Міністерства освіти і науки України. За підрахунками авторів освітній центр «Донбас-Україна» включає 17 вищих навчальних закладів, які розташовані на території Луганської та Донецької областей та 16, - які евакуйовані з території АТО. 35 вищих навчальних закладів входить до освітнього центру «Крим-Україна» [5].

Однак врегулювати проблему шляхом прийняття підзаконних актів недостатньо, необхідно було вирішувати її на рівні законів. У зв'язку з цим 3 листопада 2016 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності вищих навчальних закладів, наукових установ, переміщених з тимчасово окупованої території та з населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження» [9]. Крім того, 11 липня 2017 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до розділу XV «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про вищу освіту» щодо діяльності вищих навчальних закладів на підконтрольній українській владі території Донецької та Луганської областей» [10]. У результаті на рівні законів було вирішено питання щодо закріплення фіксованих обсягів державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою для всіх спеціальностей та всіх освітніх рівнів, зазначених у відповідних ліцензіях на провадження освітньої діяльності вказаної категорії ВНЗ. Водночас було доповнено статтю 51 Закону України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» щодо особливостей діяльності переміщених вищих навчальних закладів, зокрема їх фінансування, здійснення господарської діяльності, укладення цивільно-правових договорів [16].

З метою забезпечення здобуття професійно-технічної та вищої освіти у державних та комунальних навчальних закладах учасниками антитерористичної операції та їхніми дітьми Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо державної підтримки учасників бойових дій та їхніх дітей, дітей, один із батьків яких загинув у районі проведення антитерористичних операцій, бойових дій чи збройних конфліктів або під час масових акцій громадянського протесту, дітей, зареєстрованих як внутрішньо переміщені особи, для здобуття професійно-технічної та вищої освіти» від 14 травня 2015 р. передбачено надання цій категорії осіб державної цільової підтримки. Вона надається у вигляді: повної або часткової оплати навчання за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів; пільгових довгострокових кредитів для здобуття освіти; соціальної стипендії; безоплатного забезпечення підручниками; безоплатного доступу до мережі Інтернет, систем баз даних у державних та комунальних навчальних закладах; безоплатного проживання в гуртожитку; інших заходів, затверджених Кабінетом Міністрів України [8]. На жаль, у 2015-2016 навчальному році більшість навчальних закладів так і не змогли виконати ці законодавчі норми та надати підтримку [20], оскільки у державному бюджеті на 2016 рік не було передбачено таких видатків. Для реалізації вище вказаного закону Уряд лише 23 листопада 2016 р. затвердив порядок та умови надання державної цільової підтримки деяким категоріям громадян для здобуття професійно-технічної та вищої освіти [13].

Однак жоден нормативно-правовий документ, без його реалізації, не зможе гарантувати вирішення проблем. Органам державної влади необхідно вирішити чимало завдань і

першочергові з них такі: прискорення робіт із капітального будівництва та відновлення закладів освіти, їх матеріально технічної бази, забезпечення безперебійного підвезення дітей і педагогічних працівників до місць навчання та роботи, організація харчування і контролю за станом здоров'я дітей, закріплення на законодавчому рівні суттєвих соціально-економічних пільг та підвищення заробітної плати для педагогічних і науково-педагогічних працівників, які працюють у зоні проведення антитерористичної операції, забезпечення переміщених навчальних закладів корпусами, кваліфікованими науково-педагогічними працівниками тощо [14].

Отже, в умовах проведення антитерористичної операції на сході України з метою забезпечення освітньої діяльності державою було вжито низку оперативних, хоча й не завжди системних, заходів. Вони стосувалися вирішення таких першочергових завдань, як забезпечення студентам здобуття або продовження здобуття певного освітнього рівня, надання місць у гуртожитках на час навчання; гарантування права на здобуття дошкільної, позашкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти за будь-якою формою навчання; врегулювання діяльності навчальних закладів, розміщених на підконтрольній українській владі території Луганської і Донецької областей, і особливо переміщених навчальних закладів; закріплення фіксованих обсягів державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою для всіх спеціальностей та всіх освітніх рівнів; надання державної цільової підтримки учасникам антитерористичної операції та їхнім дітям з метою забезпечення здобуття професійно-технічної та вищої освіти у державних та комунальних навчальних закладах тощо. Виконання цих завдань не вичерпує всіх проблем, тому органам державної влади необхідно продовжити реалізацію заходів щодо захисту прав учасників освітнього процесу.

Заходи, що стоять перед органами державної влади, масштабні, всіх їх не перелічити, однак нагальними є такі: проведення ремонту та відновлення навчальних закладів, оснащення їх матеріально-технічною базою, будівництво гуртожитків для студентів та житла для науково-педагогічних працівників, евакуйованих з непідконтрольної українській владі території, створення опорних шкіл у Донецькій та Луганській областях, реалізація права на отримання пільгових довгострокових кредитів для здобуття студентами вищої та учнями професійно-технічної освіти; забезпечення учнів безоплатними підручниками та створення он-лайн бібліотек і освітніх порталів для дистанційного навчання, підготовки до вступу до вищих або професійно-технічних закладів тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кобець М. Адміністративно-правове забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб в Україні: дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2016. 268 с.
2. Крестовська Н. М. Права дитини під час збройного конфлікту: сучасні українські реалії. URL: <http://www.academia.edu>.
3. Менджул М. Окремі проблеми здійснення права на освіту дітей у контексті порушення територіальної цілісності України // *Visegrad Journal on Human Rights*. 2008. Вип. 2/1. С. 138-143. URL: http://vjhr.sk/archive/2017_2/part_1/22.pdf.
4. Опольська Н. Права дітей, які постраждали внаслідок збройного конфлікту в Україні // *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова Серія: Економіка і право : зб. наукових праць*. Київ : Вид-во М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 27. С. 278-283.
5. Освітні центри URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zhitelyam-donbasu-ta-krimu/osvitni-centri/osvitni-centri-krim-ukrayina>.
6. Право дітей на освіту потребує захисту, особливо під час збройного конфлікту. URL: <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources>
7. Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 р. №1556-VII // *Відомості Верховної Ради України*. 2014. №37-38. ст. 2004.
8. Про внесення змін до деяких законів України щодо державної підтримки учасників бойових дій та їхніх дітей, дітей, один із батьків яких загинув у районі проведення антитерористичних операцій, бойових дій чи збройних конфліктів або під час масових акцій громадянського протесту, дітей, зареєстрованих як внутрішньо переміщені особи, для здобуття професійно-технічної та вищої освіти : Закон України від 14 травня 2015 р. №425-VIII // *Відомості Верховної Ради України*. 2015. №30. ст. 271.
9. Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності вищих навчальних закладів, наукових установ, переміщених з тимчасово окупованої території та з населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження : Закон України від 3 листопада 2016 р. №1731-VIII // *Відомості Верховної Ради України*. 2016. №51. ст. 840.
10. Про внесення зміни до розділу XV «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про вищу освіту» щодо діяльності вищих навчальних закладів на підконтрольній

українській владі території Донецької та Луганської областей : Закон України від 11 липня 2017 р. №2122-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2017. №33. ст. 360.

11. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 р. №1706-VII // Відомості Верховної Ради України. 2015. №1. ст. 1.

12. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квітня 2014 р. №1207-VII // Відомості Верховної Ради України. 2014. №26. ст. 892.

13. Про надання державної цільової підтримки деяким категоріям громадян для здобуття професійно-технічної та вищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2016 р. №975. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/249614440>.

14. Про практику застосування законодавчих та інших нормативно-правових актів щодо функціонування освітньої сфери у Донецькій і Луганській областях в умовах проведення антитерористичної операції. URL: <http://kno.rada.gov.ua/uploads/documents/36666.pdf>.

15. Про схвалення Стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2017 р. №909-р // Офіційний вісник України. 2017. №102.

16. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції: Закон України від 2 вересня 2014 р. №1669-VII // Відомості Верховної Ради України. 2014. №44. ст. 2040.

17. Проблеми діяльності вищих навчальних закладів, евакуйованих з Донецької та Луганської областей. URL: http://ponlug.at.ua/news/problemi_dijalnosti_vishhikh_navchalnih_zakladiv_evakujovanih_z_doneckoji_ta_luganskoji_oblastej/2015-07-10-58.

18. Проблеми захисту прав і свобод вимушених переселенців, а також інтересів громадян або держави на тимчасово окупованих територіях та в районах проведення антитерористичної операції: матеріали міжнародного круглого столу (27 жовтня 2016 року). – К.: Національна академія прокуратури України, 2016. – 148 с.

19. Стефанчук М. О. Захист суб'єктивних цивільних прав дітей в умовах збройних конфліктів через призму адаптації законодавства України до стандартів ЄС (проблеми пріоритетів та термінології) // Науковий вісник Ужгородського національного університету Серія Право. 2017. Вип. 45. Т. 1. С. 101-105.

20. Студенти позбавлені законного права на державну підтримку. URL: http://www.donbasssos.org/201601_studenty/.

21. Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 9 червня 2017 р. – Маріуполь: ДонДУУ, 2017. 311 с.

22. Чеховська М. Ничитайло І. Правові аспекти втягнення неповнолітніх до участі у бойових діях // Підприємництво, господарство і право. 2016. №8. С.150-154.

23. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. Київ : Права людини, 2017. 537 с.

Ольга Мельничук

Винницький національний аграрний університет,
доктор юридических наук, доцент (Україна)

Наталія Чернышук

Винницький національний аграрний університет,
кандидат исторических наук (Україна)

Обеспечение образовательной деятельности в условиях проведения антитеррористической операции на востоке Украины

Аннотация. В условиях антитеррористической операции на востоке Украины перед органами государственной власти остро встал вопрос обеспечения образовательной деятельности. Было принято ряд оперативных, хотя и не всегда системных, мер по обеспечению права на получение образования, а также обеспечение деятельности учебных заведений, расположенных на неподконтрольной украинской власти территории Луганской и Донецкой областей, и особенно перемещенных. Однако для полноценного обеспечения образовательной деятельности в условиях боевых действий на востоке Украины органам государственной власти необходимо продолжить реализацию мер по защите прав участников образовательного процесса.

.....
Ключевые слова: антитеррористическая операция, образование, обеспечение, право на образование, внутренне перемещенные лица, боевые действия.

ABSTRACT

Olga Melnychuk

Vinnitsia National Agrarian University
Doctor of Law, Associate Professor (Ukraine)

Natalia Chernyshchuk

Vinnitsia National Agrarian University
Candidate of Historical Sciences (Ukraine)

Providing educational activities in the context of anti-terrorist operations in eastern Ukraine

In the conditions of conducting an anti-terrorist operation in eastern Ukraine in order to provide educational activity, the state uses a number of operative, but not always systematic measures. They address such tasks as providing students with a certain educational level, providing places for dormitories at the time of study; guaranteeing the right to receive preschool, extracurricular, general secondary, vocational and higher education in any form of study; the regulation of the activities of educational institutions located on the territory of Lugansk and Donetsk regions under the control of the Ukrainian authorities, and especially displaced educational institutions; fixing of fixed volumes of the state order for the training of specialists with higher education for all specialties and all educational levels; provision of state-targeted supports to participants of anti-terrorist operations and to their children in order to provide vocational and higher education in state and communal educational institutions, etc.

At present, the authorities should continue to implement measures to protect the rights of participants in the educational process. The measures taken by the state authorities are large, they can not be ignored, but the urgent are: repair and restoration of educational institutions, equipping their material and technical base, building hostels for students and housing for scientific and pedagogical workers, evacuated from uncontrolled territories the Ukrainian authorities, the establishment of reference schools in the Donetsk and Luhansk regions, the realization of the right to obtain concessional long-term loans for higher and vocational education; gratuitous provide pupils with textbooks and creating on-line libraries and educational portals for distance learning, preparation for entry to higher or vocational schools, etc.

Key words: antiterrorist operation, education, guarantee, right to education, internally displaced persons, military actions.

REFERENCES:

1. Kobets M. Administratyvno-pravove zabezpechennia prav vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini: dys. ...kand. yuryd. nauk : 12.00.07. Kyiv, 2016. 268 s.
2. Krestovska N. M. Prava dytyny pid chas zbroinoho konfliktu: suchasni ukrainski realii. URL: <http://www.academia.edu>.
3. Mendzhul M. Okremi problemy zdiisnennia prava na osvitu ditei u konteksti porushennia terytorialnoi tsilisnosti Ukrainy // Visegrad Journal on Human Rights. 2008. Vyp. 2/1. S. 138-143. URL: http://vjhr.sk/archive/2017_2/part_1/22.pdf.
4. Opolska N. Prava ditei, yaki postrazhdaly vnaslidok zbroinoho konfliktu v Ukraini // Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova Seriya: Ekonomika i pravo : zb. naukovykh prats. Kyiv : Vyd-vo M. P. Drahomanova, 2015. Vyp. 27. S. 278-283.
5. Osvitni tsentry URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zhitelyam-donbasu-ta-krimu/osvitni-centri/osvitni-krim-ukrayina>.
6. Pravo ditei na osvitu potrebuie zakhystu, osoblyvo pid chas zbroinoho konfliktu. URL: <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources>
7. Pro vyshchu osvitu : Zakon Ukrainy vid 1 lypnia 2014 r. №1556-VII // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2014. №37-38. St. 2004.
8. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo derzhavnoi pidtrymky uchasykyv boiovykh dii ta yikhnykh ditei, ditei, odyz iz batkiv yakykh zahynuv u raioni provedennia antyterorystychnykh operatsii, boiovykh dii chy zbroinykh konfliktiv abo pid chas masovykh aktsii hromadianskoho protestu, ditei, zareiestrovanykh yak vnutrishno peremishcheni osoby, dla zdobuttia profesiino-tekhnichnoi ta vyshchoi osvity : Zakon Ukrainy vid 14 travnia 2015 r. №425-VIII // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2015. №30. St. 271.

9. Pro vnesennia zmin do deiakych zakoniv Ukrainy shchodo diialnosti vyshchykh navchalnykh zakladiv, naukovykh ustanov, peremishchenykh z tymchasovo okupovanoi terytorii ta z naselenykh punktiv, na terytorii yakykh orhany derzhavnoi vlady tymchasovo ne zdiisniuiut svoi povnovazhennia : Zakon Ukrainy vid 3 lystopada 2016 r. №1731-VIII // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2016. №51. St. 840.

10. Pro vnesennia zminy do rozdlu XV «Prykintsevi ta perekhidni polozhennia» Zakonu Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» shchodo diialnosti vyshchykh navchalnykh zakladiv na pidkontrolnii ukrainskii vladi terytorii Donetskoï ta Luhanskoï oblasti : Zakon Ukrainy vid 11 lypnia 2017 r. №2122-VIII // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2017. №33. St. 360.

11. Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib : Zakon Ukrainy vid 20 zhovtnia 2014 r. №1706-VII // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2015. №1. St. 1.

12. Pro zabezpechennia prav i svobod hromadian ta pravovyi rezhym na tymchasovo okupovanii terytorii Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 15 kvitnia 2014 r. №1207-VII // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2014. №26. St. 892.

13. Pro nadannia derzhavnoi tsilovoi pidtrymky deiakym katehoriïam hromadian dlia zdobuttia profesiino-tekhnicnoi ta vyshchoi osvity: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23 lystopada 2016 r. №975. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249614440>.

14. Pro praktyku zastosuvannia zakonodavchykh ta inshykh normatyvno-pravovykh aktiv shchodo funktsionuvannia osvitnoi sfery u Donetskii i Luhanskii oblastiakh v umovakh provedennia antyterorystychnoi operatsii. URL: <http://kno.rada.gov.ua/uploads/documents/36666.pdf>.

15. Pro skhvalennia Stratehii intehratsii vnutrishno peremishchenykh osib ta vprovadzhennia dovhostrokovykh rishen shchodo vnutrishnoho peremishchennia na period do 2020 roku: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15 lystopada 2017 r. №909-r // Ofitsiinyi visnyk Ukrainy. 2017. №102.

16. Pro tymchasovi zakhody na period provedennia antyterorystychnoi operatsii: Zakon Ukrainy vid 2 veresnia 2014 r. №1669-VII // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2014. №44. St. 2040.

17. Problemy diialnosti vyshchykh navchalnykh zakladiv, evakuiovanykh z Donetskoï ta Luhanskoï oblasti. URL: http://ponlug.at.ua/news/problemi_dijalnosti_vishhikh_navchalnykh_zakladiv_evakuiovanykh_z_doneckoji_ta_luganskoji_oblastej/2015-07-10-58.

18. Problemy zakhystu prav i svobod vymushenykh pereselentsiv, a takozh interesiv hromadian abo derzhavy na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh ta v raionakh provedennia antyterorystychnoi operatsii: materialy mizhnarodnoho kruhloho stolu (27 zhovtnia 2016 roku). – K.: Natsionalna akademiïa prokuratury Ukrainy, 2016. – 148 s.

19. Stefanchuk M. O. Zakhyst subiektivnykh tsyvilnykh prav ditei v umovakh zbroinykh konfliktiv cherez pryzmu adaptatsii zakonodavstva Ukrainy do standartiv YeS (problemy priorytetiv ta terminolohii) // Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu Serii Pravo. 2017. Vyp. 45. T. 1. S. 101-105.

20. Studenty pozbavleni zakonnoho prava na derzhavnu pidtrymku. URL: http://www.donbasssos.org/201601_studenty/.

21. Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny: vyklyky sohodennia ta perspektyvy myrotvorennia: materialy Vseukrainskoï naukovy-praktychnoi konferentsii, m. Mariupol, 9 chervnia 2017 r. – Mariupol: DonDUU, 2017. 311 s.

22. Chekhovska M. Nychytailo I. Pravovi aspekty vtiahnennia nepovnolitnykh do uchasti u boiovykh diïakh // Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo. 2016. №8. S.150-154.

23. Shchorichna dopovid Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny pro stan doderzhannia ta zakhystu prav i svobod liudyny i hromadianyna v Ukraini. Kyiv : Prava liudyny, 2017. 537 s.

Статтю подано до редколегії 17.01.2018 р.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 272:373.3(477.43/44)»19/20»(045)

Світлана Іскра

Вінницький обласний гуманітарно-педагогічний коледж, кандидат мистецтвознавства,
завідувач кафедри теорії і методики музичного виховання (Україна)

Олена Верещагіна-Білявська

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат мистецтвознавства, доцент (Україна)

Освітня діяльність Римо-католицької церкви на Поділлі в умовах опору російському царизму у ХІХ – на початку ХХ століття

Анотація. У результаті аналізу результатів функціонування католицьких навчальних закладів на Поділлі у ХІХ – на початку ХХ століття, автори статті розкривають роль освітніх закладів у збереженні традицій Римо-католицької Церкви на теренах краю за часів знаходження його земель у межах Російської імперії. У статті також розкрито роль окремих особистостей (зокрема єпископа Франциска Мацькевича, князів Адама Чарторизького і Тадея Чацького) в організації дозволених царським урядом парафіяльних шкіл та нелегальних шкіл. Охарактеризовано специфіку діяльності католицьких освітніх закладів у зазначений період.

Ключові слова: Римо-католицька Церква, Кам'янець-Подільська дієцезія, Російська імперія, польські повстання, парафіяльні школи, нелегальні католицькі школи.

Значне пожвавлення релігійного життя у сучасній Україні актуалізує проблему виховання суспільства у дусі толерантності та релігійної терпимості. Окрім безпосередньої культової практики, більшість релігійних інститутів здійснює активну соціокультурну діяльність, яка відображає не лише світоглядні установки певної частини українського суспільства, але й специфічні форми його культурного життя і комунікації. Тому актуальними постають питання вивчення специфіки впливу релігії на культурне життя нації у різні історичні періоди та відновлення історичної справедливості в оцінці діяльності окремих представників церкви та її громад як в межах усієї України, так й окремих її регіонів.

Поміж інших регіонів Поділля вирізняється етнічною строкатістю й поліконфесійністю. На теренах краю проживають представники релігійних груп та національних меншин, що впливають на своєрідність його культурних тенденцій. У соціокультурному житті Поділля розлого представлена Римо-католицька Церква (РКЦ). У 1991 році її офіційні структури були відновлені в Україні Папою Іваном Павлом ІІ. Враховуючи історичний досвід перебування представників римо-католицьких громад на Поділлі, які довго були під тиском російської великодержавної та комуністичної ідеології, історія РКЦ на Поділлі досить часто супроводжувалася трагічними подіями гоніння на її представників, які в умовах опору тоталітарним системам змогли зберегти не лише вірність вірі, але й в міру своїх можливостей сприяли культурному розвитку краю. Тривалий період утисків усіх інститутів РКЦ почався від часів переходу подільських земель до складу Російської імперії у 1793 р. Спочатку за наказом Катерини ІІ було відібрано багато монастирських маєтків, що були основним джерелом фінансування чернечих згромаджень та монастирських навчальних закладів, а згодом (імператорським наказом від 27 серпня 1795 р.) Катерина ІІ самовільно скасувала Кам'янець-Подільську дієцезію, замість якої було встановлено Летичівську дієцезію.

Питання окремих аспектів історичної долі РКЦ на Поділлі в окремі періоди ХІХ – початку ХХ століття представлені у дослідженнях Х.Геровської [14], Л.Застовта [9], Р.Кшиштофа [16], Т.Скальського [18], Д.Бовуа [1-3], Е.Зваричука [5], О.Кошеля [6], В. Нестеренка [7], В. Осадчого [8] та ін. Окремо виділяємо ґрунтовну працю одного з перших дослідників римського католицизму на Поділлі М.Симашкевича, який, хоча й з позицій православного священика, все ж аналізує наслідки тривалого перебування РКЦ у різні історичні періоди на теренах краю [11]. Проте більшість дослідників не зосереджує свою увагу на відтворенні картини освітньої діяльності римо-католицьких громад, лише побічно торкаючись її проблем. Спираючись на наявні джерела, автори статті ставлять за мету розкрити роль освітніх закладів у збереженні традицій Римо-католицької Церкви на Поділлі за часів знаходження його земель у межах Російської імперії.

Імператорський наказ Катерини ІІ про скасування Кам'янець-Подільської дієцезії не був затверджений Апостольською Столицею, а її наступник – імператор Павло І, – наказом від

1798 р. заново її воскресив [11, с. 291]. Розпочався нетривалий період вільного розвитку римокатолицького шкільництва на Поділлі, у результаті чого на деякий час відкрилися католицькі школи у Кам'янці-Подільському, Кременці, Вінниці. Проте тепер перед дирекціями шкіл постала мовна проблема: у російських реорганізаційних проектах наголошувалося на необхідності обов'язкового впровадження у кожній школі, у першому і другому класах, російського письма і читання. Школи, які перебували під опікою чернечих орденів, змушені були погодитися на вивчення російської мови. Та з приходом до влади у 1801 р. царя Олександра I ці процеси були призупинені [19, с. 44]. До 1803 року на Поділлі ще продовжували працювати єзуїтські школи у Вінниці та Кам'янці, базиліанська школа у Барі і школа в Немирові, заснована Вінцентієм Потоцьким. На їх утримання збирались добровільні внески дворян [9, с. 230]. У перші роки правління Олександра I ситуація у сфері освіти не змінювалась, проте у 1801-1803 рр. було створено неофіційний Таємний комітет, який вже у 1802-1803 рр. проголосив реформу освіти. Реформа охоплювала всі рівні навчання - від університетів, через гімназії і повітові школи, до парафіяльних шкіл [19, с. 46]. Загалом, за часів царювання Олександра I католицизм підтримувалося і на Поділлі функціонувало більше 20 костьолів.

Урядом Олександра I приймалися особливі і спеціальні заходи для піднесення польської народності і встановлення політичної самостійності Польщі, пов'язані із підтримкою римокатолицизму як провідної релігії польського населення. Ці заходи головним чином здійснювалися для піднесення і оживлення місцевої освіти дітей і молоді в польському дусі. Головними провідниками цього були князі Адам Чарторизький і Тадей Чацький, яким ще Катерина II, по своїй милості, повернула маєтки і владу. Тадей Чацький був призначений «головним візитарем» училищ Київської, Волинської і Подільської губернії. До справи народної освіти в польському дусі Чацький хотів залучити як місцеве дворянство, так і католицьке і уніатське духовенство, особливо василіан [9, с. 229].

На з'їзді духовенства дієцезії 3 березня 1804 р. ченці дали обіцянку зайнятися вихованням молоді і виявили бажання створити приходські (парафіяльні) школи при монастирях. Домініканки зобов'язались утримувати школи в Летичеві, Тиврові, Тульчині, Сокольці, Солобківцях і Шарівці. Такий же обов'язок взяла на себе браїлівська кармеліти, ярмолинецькі і яновські бернардини. Т. Чацький написав проект для парафіяльних шкіл, який був затверджений керівництвом 31 серпня 1807 р. Всі парафіяльні школи, як в містах, так і в селах, були віддані в розпорядження поміщиків, кожен з яких мав право створити школи у своїх маєтках. Російське керівництво, на прохання Т. Чацького, призначило нагороди тим особам католицького духовенства, які відкриють школи при своїх парафіях. Зобов'язання духовенства і поміщиків у більшій мірі не були виконані: школи тоді майже не були засновані, духовенство відмовлялося сплачувати десятину або ж платило її з великим запізненням. Із ченців тільки летичівські домініканки і ярмолинецькі бернардини заснували при своїх монастирях школи, а інші відмовилися від своїх обіцянок [9, с. 230].

До початку тридцятих років XIX ст. освітня діяльність РКЦ на подільських землях була досить активною. У 10-40-х роках XIX ст. при владі у Кам'янецькій дієцезії був єпископ Франциск Мацькевич, який вільно володів латинською мовою і був знаним поборником розбудови католицької освіти, насамперед – парафіяльних шкіл. Ще при вступі Ф. Мацькевича на престол почалось зібрання доходів зі всіх плебаній на відкриття нових парафіяльних шкіл. У серпні 1811 р. єпископ Франциск Мацькевич склав новий устав парафіяльних шкіл, в якому встановив правила нагляду настоятелів за ними, визначив обов'язки вчителів та навчальні програми [11, с. 417-418]. Їх основу складали катехизм, читання і писання польською і російською мовами, арифметика, правила етикету і гречної поведінки, історія Старого і Нового Заповітів. До навчальних дисциплін входила й латинська мова, знання якої повинно було надати можливість школярам розуміти костьольну службу. Згідно уставу, керівництво парафіяльними школами здійснював сам єпископ через деканів і приходське духовенство. По закінченні кожного півріччя духовенство рапортувало про стан шкіл деканам, а декани – єпископу. Настоятель або фундатор школи повинен був мати певну матеріальну базу, за допомогою якої, передусім, потрібно було забезпечити утримання вчителя і шкільних приміщень. Він приймав учителя на роботу і видавав йому заробітну плату, спостерігав за його викладанням, у випадку невідповідності вимогам мав право звільнити його.

Проте духовенство не дуже поспішало виконувати приписи Мацькевича. Саме тому в 1817 р. єпископ зібрав усе подільське духовенство в Кам'янці і наказав кожному настоятелю створити і започаткувати при кожному парафіяльному костьолі власну школу. Таким чином, головним завданням парафіяльної освіти був релігійний розвиток учнівської молоді. Зразковими вважалися школи у Городку, Сатанові та Зінькові.

Очолювали навіть світські школи в Подолії священики і піари. Серед них виділявся директор подільських шкіл Тар Михайло Мацієвський. У 1814 р. він був викликаний до Вінниці і

заснував тут подільську гімназію, при якій став директором. Мацієвський привіз із собою чотирьох піарів, які займалися вихованням молоді під його керівництвом.

Незважаючи на велику увагу єпископа Мацькевича до розбудови освітянської справи, кількість нових навчальних закладів зростала дуже повільно. У 1822 р. всіх шкіл у Кам'янецькій дієцезії було лише 44, де навчалось менше тисячі учнів [11, с. 419-420].

Після 1813 р. освітянська діяльність РКЦ була підпорядкована не Міністерству народної освіти, а Департаменту Духовних Справ Інших Віросповідань Міністерства внутрішніх справ [19, с. 311]. Цей Департамент наказом від 25 липня/6 серпня 1832 р. (№5518) ліквідував мережу римо-католицьких парафіяльних шкіл у Волинській і Подільській губерніях, позбавивши вірян не лише можливості навчатись, але й проходити курс катехизації. При православних церквах на території Подільської губернії було створено низку нових шкіл [19, с. 313]. У 1836 р. Департаменту Духовних Справ Інших Віросповідань Міністерства внутрішніх справ було підпорядковано 6 світських шкіл при чоловічих римо-католицьких монастирях (863 учні) і 21 парафіяльну школу (443 учні). При римо-католицьких жіночих монастирях функціонували в 1836 р. 32 школи з 1171 учнем [19 с. 312]. У 1836 було ще 77 шкіл (середніх і парафіяльних) греко- і римо-католицьких, в яких навчалось 3790 учнів і учениць.

Діяльність РКЦ на теренах Поділля поступово обмежувалась і з економічної сторони: наказ 1811 року про продаж дворянам старостинських земель позбавив можливості брати з старостинських маєтків десятину, права вільного помолу та вільної рубки дерев у лісах, а у наказі 1825 року зазначалось, що десятинний збір на користь римо-католицьких храмів слід залишити, проте у тих місцях, де знаходяться прихожани православного сповідання, виділяти десятину на користь Православної Церкви. Далі уряд заборонив католицьким монастирям (1830) та костьолам (1836) використовувати православних як прислугу. Незважаючи на всі ці заходи, Римо-католицька Церква до 30-х років XIX ст. зберегла свої позиції на Поділлі. Напередодні повстання функціонувало близько 130 костьолів і 30 монастирів. Таким чином, інститути РКЦ, хоча й з труднощами, але продовжували розвиватися на теренах краю.

Активна освітня діяльність духовенства і парафіян РКЦ не влаштовувала царський уряд. Поштовхом для більш рішучої протидії царизму інститутам РКЦ стало польське повстання 1830-1831-х років, в якому брали участь її представники. Дотримуючись вимог історичної справедливості, слід констатувати, що їх дії не завжди були гуманними: представники католицизму обкрадали хати православних священиків, паплюжили церковні образи, топтали ногами церковні реквізити. Внаслідок цього на Поділлі було закрито багато монастирів та костьолів. Уряд залишив 92 костьоли та 69 каплиць, 3 чоловічих та 3 жіночих монастирів, в яких нараховувалося відповідно 48 та 27 монахів та монахинь [17, с. 8]. Конфісковуючи майно, маєтки, цінності у повстанців в державну скарбницю, царизм, водночас, роздавав відібране російським поміщикам та Православній Церкві, зміцнюючи їх економічні позиції на Правобережній Україні.

Католицьке духовенство, що підтримувало польське повстання, становило загрозу для російського царизму. Тому боротьба з польськими повстанцями часто отримувала вигляд боротьби з католицизмом. Так, у 1840 році Д.Г. Бібіков, головний натхненник царської політики у галузі придушення польськості на Україні, піднімає «справу про переслідування кармелітами кріпаків-православних, аби отримати змогу конфіскувати всі церковні маєтності. Світську могутність католицької церкви знищено» [3, с. 388]. Як зазначає Д.Бовуа, значну кількість католиків завдяки новій маніпуляції масами *a la russe* 130 тис. було вилучено зі сфери польського впливу і примусово приєднано до православної церкви [3, с.388]. Цим французький дослідник акцентує увагу на тому, що у боротьбу з проявами польського патріотизму була залучена православна церква.

З 1842 року царський уряд остаточно поставив РКЦ в економічну залежність, забираючи фондушеві маєтки та призначивши ксьондзам утримання, роблячи їх залежними від своєї платні.

Після сумнозвісного наказу 1832 р. деякі римо-католицькі парафіяльні школи переходять на нелегальну діяльність. Зазвичай очолюють та вчителюють у підпільних школах представники декласованої польської шляхти (одновірці), що під тиском царського уряду та за допомогою польських магнатів були виключені з рядів шляхтичів. Слід також додати, що рішенням Міністерства народної освіти від 1841 року одновірці втратили можливість одержати освіту і поступити на цивільну службу. Таким чином, культурна стерилізація цілої групи населення стала найстрашнішим результатом акції російського царату. Тому особлива роль покладалася на підпільні школи, що стали єдиною базою як для національно-патріотичного, так і релігійного виховання. Так, у містечку Янів у Літинському повіті працювала підпільна школа поляка Станіслава Холоневського, в якій навчалось семеро дітей місцевих жителів. Викладачем релігії був селянин Олександр Безгула, а пані Шавурська з Вінниці навчала польської мови [15, с. 210-211]. У 1844 р. було відкрито дві нелегальні школи в Ольгопільському повіті та школу у селі

Тростяни Ямпільського повіту. У цих школах, кількість учнів яких складала від 6 до 12 чоловік, вчителювали місцеві священики, органісти, просто письменні люди. Відомо, що у Тростянах Ямпільського повіту шляхтич Вергілій Ліпницький навчав дітей читати і писати польською мовою, грати на різних музичних інструментах [19, с. 328].

Маніфестом Олександра II від 26 серпня 1856 року оголошувалась амністія деяким політичним злочинцям, зокрема – учасникам польського повстання. Цей політичний крок з боку імператора був розцінений поляками як пом'якшення політичних репресій, що давало можливість більш відкрито акумулювати сили для нового повстання. Питання про збирання коштів для повстання було винесено на обговорення дворянського зібрання Подільської губернії. Під приводом допомоги уряду в реалізації маніфесту обговорювався план грошових зборів для повстання.

1858 року дворяни Подільської губернії отримали дозвіл на збір коштів для політичних злочинців, що повертаються по всемілостивішому прощенню із Сибіру на батьківщину. У кожному повіті були створені спеціальні представництва для збору пожертв з концертів, театральних вистав, лотерей тощо. У такий спосіб налагоджувалися зв'язки організаторів повстання з населенням губернії, поліпшувалася матеріальна база повстанців. Польська молодь почала носити національні костюми. Набули популярності перстні із зображенням польського одноголового орла на червоному полі та написом «Хай живе Польша» [19, с. 423]. Священики РКЦ та її віряни, підтримуючи ще нелегальні школи, окрім катехизації та початкової освіти, сприяли піднесенню національної свідомості поляків.

У 1861 році в місті Ямполі та в селі Томашівка Ямпільського повіту виникли таємні школи для польських дітей. До Ямполь з Києва був направлений учитель Константин Войцех, який намагався спрямувати навчальний процес у демократичне русло. Проте консервативно налаштовані місцеві поміщики виступили проти, вимагаючи для своїх дітей традиційної шляхетської освіти [19, с. 428]. Згодом такі школи відкриваються у Томашполі, Печорі, Гранові та інших населених пунктах Поділля.

Діяльність католицьких нелегальних шкіл на межі 50-60-х років XIX ст. набула масового розмаху, що змусило російське самодержавство до спеціальних слідчих дій з їх викриття. Так, у листопаді 1860 р. було виявлено школу у містечку Ладижин Гайсинського повіту. Вона діяла в інтернаті при католицькому костьолі. 39 учнів таємної парафіяльної школи походили із родин шляхти і керівництва навколишніх сіл. Кс. Томіцький і мешканець м. Брацлав Давидовський керували школою і навчали учнів мов (польській та російській), арифметиці і катехизму.

Підпільна школа діяла у монастирі Сестер Милосердя в містечку Теплик. Її керівником був граф Олександр Потоцький, а викладачем – 16-річна черниця Марія Ярошинська, яка навчала сімох дітей з католицьких родин польській і російській мові. Для дівчаток влаштовували уроки рукоділля. Ця ж черниця навчала також 12 дітей із селянських родин у містечку Городок Гайсинського повіту, намісником в якому був її брат Чеслав Ярошинський. Нелегальну школу було виявлено також у католицькому костьолі (колишньому капуцинському монастирі) у містечку Куна Гайсинського повіту, де кс. Хмілевський навчав дітей польської мови, латині і міністратурі при вівтарі [19, с. 336].

У зв'язку з тим, що школи РКЦ на Поділлі складали гідну конкуренцію російській системі освіти та своєю діяльністю гальмували процес русифікації автохтонного населення краю, самодержавство прагнуло усіма способами не допустити їх розвиток. Для того, щоб не викликати серйозного обурення серед католиків, які становили значну частку населення Поділля, було офіційно дозволено відновити діяльність парафіяльних шкіл, проте навчатися у них мали право тільки учні католицького віросповідання. Православній молоді навчання у цих школах було заборонено, а католики українського походження повинні були навчатись виключно російською мовою. Навчальні програми відновлених шкіл склалися з наступних дисциплін: релігія, катехизм, читання, письмо, основи польської граматики, основи арифметики, історія Речі Посполитої, історія Росії, російська мова, церковний спів [19, с. 341].

Проте відновлена діяльність парафіяльних шкіл РКЦ на Поділлі була знову зупинена у 1864 р. Внаслідок січневого повстання 1864 р., вийшов імператорський указ Олександра II від 5 червня 1866 р. про скасування Кам'янець-Подільської дієцезії, яка була приєднана до Луцько-Житомирського єпископства. Цим було завдано тяжкого удару усім інститутам РКЦ на Поділлі, діяльність яких поступово занепадала. До 1918 року Луцько-Житомирська дієцезія об'єднувала Луцьке, Житомирське й Кам'янецьке єпископства. Таким чином, російське самодержавство здійснило низку заходів щодо закриття на Поділлі багатьох римо-католицьких парафій, костьолів і храмів.

Прикладом організації освітньої діяльності РКЦ на Поділлі може слугувати історія парафіяльної школи села Фельштин Проскурівського деканату Подільської губернії, яка була відкрита у 1753 р. за ініціативи і на кошти Мар'яна Граб'янчика з роду Калиновських [13, с. 26]. Архівні джерела не зберегли жодної інформації про інтелектуальний рівень першого вчителя

фельштинської школи, проте, виходячи з потреб загальної дидактичної ситуації XVIII ст. , вчитель повинен був мати вищу освіту, ступінь бакалавра та належати до стану католицького духовенства. Безпосередній нагляд над вчителем здійснював місцевий настоятель, котрий в сільському середовищі мав право вибирати кандидата на цю посаду. У міському середовищі йому належало право затвердження кандидата, представленого міським магістратом. Однак функцію вчителя могли виконувати й інші особи, наприклад, церковні органісти або кантори [13, с. 109].

Навчання у фельштинській парафіяльній школі полягало в оволодінні учнями навичками читання і письма польською і латинською мовами. Учні вчилися катехизму, моральних наук, пов'язаних з правилами християнського життя, географії та арифметики [13, с. 57]. Окрім цього учні вивчали костьольний спів, характерні молитви, так звані «Godzinki», коронки та різні релігійні пісні. Парафіяльної школи Православної Церкви не існувало в межах фельштинської римо-католицької парафії в XVI-XVIII ст. [12, с. 850].

Аналізуючи національне та соціальне походження учнів цієї парафії у XIX ст. , можна прийти до висновку, що їх переважна кількість – поляки римо-католицького віросповідання. Учні належали до найнижчого суспільного стану – селян-землеробів. І лише деякі з них мали шляхетське походження.

Як свідчить генеральний опис 1822 р., парафіяльна школа утримувалася при парафіяльному костьолі з договору між духовенством цієї парафії і світською владою. Таке рішення було прийняте у 1811 р. В описі зазначено, що учнями католицьких шкіл були парафіяни або приїжджі шляхетського стану і римо-католицького віросповідання. У 1822 р. вчителем фельштинської школи був Войцех Доманський. У 1822 р. в цій школі вчилось 15 учнів. Навчання тривало два роки. У 1825 р. число учнів складало 20, у 1826 р. – 18, а в 1827 р. – 16 школярів віком від 8-ми до 15-ти років. Після закінчення парафіяльної школи її випускники вступали на подальше навчання до повітових шкіл. Проте більшість з них не мала можливості вчитися далі [13, с. 70-89].

На початку 30-х років XIX століття, коли трапилися кардинальні зміни в житті парафіяльних шкіл, влада воліла, щоб функціонували школи православного, а не іншого віросповідання. Тому з 30-х по 60-ті роки XIX ст. школа не згадується в генеральних описах фельштинської парафії. Це дозволяє припустити, що у зазначений період школа була закрита або діяла нелегально. Вона була відновлена лише у 1861 р., але її функціонування було коротке – до 1864 р., коли наново розпочався процес ліквідації парафіяльного шкільництва в кам'янецькому єпископстві. В 70-90-х роках XIX ст. знову повставали нелегальні школи, котрі в певній мірі відродилися після 1905 р. [19, с. 341].

У підсумку розкриття ролі римо-католицьких шкіл у розвитку освіти на Поділлі та порівнюючи функціонування шкільництва при католицьких парафіях з парафіями некатолицькими, можна констатувати, що православні недільні або церковно-приходські школи на зразок латинських виникають лише в другій половині XIX ст. Наприклад, у Проскурівському повіті в с. Райківцях церковно-приходську школу було відкрито лише у 1883 р., у с. Розсома – у 1886 р., а в с. Климівці – у 1895 р. [12, с.849]. У самому Проскурві у 1901 р. було народне училище [18, с. 888]. У 1900 р. таких шкіл на Поділлі було 2045 і навчалось у них 95583 учні. Проте зазначеної кількості шкіл не вистачало для всіх дітей шкільного віку. Лише в 1909-12 рр. було розроблено план загальної початкової освіти, розрахований на 10 років [12, с.865]. Таким чином, незважаючи на ширшу, аніж у РКЦ, мережу православних освітянських закладів на Поділлі, римо-католицькі парафіяльні школи мали суттєвий вплив на формування свідомості, піднесення культурного та інтелектуального рівня населення краю. Освітня діяльність РКЦ на теренах краю у XIX – на початку XX століття змогла забезпечити такий склад віруючих, що змогли чинити опір антикатолицькій політиці царату. «Паства РКЦ відзначалася високим ступенем релігійності, згуртованості навколо костьолів, дисциплінованості, відданості своїм духовним наставникам» [10, с. 316]. Найчастіше головну роль в освітній діяльності відігравали саме священики, які керували освітніми і харитативними організаціями, зокрема й нелегальними школами. В умовах духовного опору російському царизму саме їх освітня діяльність демонструє спробу місцевого населення зберегти свою релігійну і національну самобутність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- 1.Бовуа, Д. Битва за землю в Україні, 1863–1914 : поляки в соціоетнічних конфліктах / Даніель Бовуа ; пер. з фр. З. Борисюк. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
- 2.Бовуа, Д. Російська влада та польська шляхта в Україні (1793–1830) / Даніель Бовуа ; пер. з фр. З. Борисюк. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
- 3.Бовуа, Д. Шляхтич, кріпак і ревізор : Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Д. Бовуа ; пер. з фр. З. Борисюк. – К. : Інтел, 1996. – 415 с.

4. Гульдман, В.К. Справочная книжка Подольской губернии и Каменец-Подольской / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Тип. Губерн. правления, 1888. – 654 с.
5. Зваричук, Е.О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст. : економічний, суспільний та культурний аспекти : автореф. дис. ...канд. іст. наук : 7.00.01 / Е.О. Зваричук. – Чернівці, 2005. – 16 с.
6. Кошель, О. М. Краєзнавство, історія й культура Поділля у діяльності представників православної та римо-католицької конфесій XIX- початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.М. Кошель ; Чернівець. держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 1999. – 20 с.
7. Нестеренко, В. Римсько-католицькі товариства та організації на Поділлі наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. / Валерій Нестеренко // Історія релігій в Україні : наук. щоріч. – Кн.І. – Львів : Логос, 2004. – С. 395-400.
8. Осадчий, В. Католицька Церква в Україні : іст. нарис. – Люблін; Луцьк, 2001. – 112 с.
9. Подолия: ист. описание / с высочайшего соизволения изд. при м-ве внутрен. дел П.Н. Батюшковым. – СПб. : Тип Т-ва «Общественная польза», 1891. – 264 с.
10. Рубльова, Н.С. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.) / Н.С. Рубльова // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – №2/4. – С. 313-330.
11. Симашкевич, М. Римское католичество и его иерархия в Подолии / М. Симашкевич. – Каменець-Подол. : Тип. Подол. Губерн. упр., 1872. – 600 с.
12. Сицинский, Е. Приходы и церкви Подольской епархии. – Каменець-Подольськ, 1901. – Т. 9. – 1050 с.
13. Яцков, Д. Фельштинська парафія на протязі свого чотирьохсотлітнього існування 1596-1990 / Д. Яцков. – Городок, 1998. – 136 с.
14. Gierowska, H. Rzymskokatolicka diecezja kamienieckopodolska w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Organizacje monastyczne / Helena Gierowska // Історія релігій в Україні : наук. щоріч. – Кн.І. – Львів: Логос, 2007. – С. 289-299.
15. Giżycki, J. M. Wiadomości o dominikanach prowincji Litewskiej. / zebrał Wołyniak. – Kraków : Nakładem OO. Dominikanów, 1917. – 323 s.
16. Krzysztof, Rafał Prokop. Biskupi Kamienieccy od średniowiecza do współczesności. «Wołanie z Wołynia» / Krzysztof, Rafał Prokop. – Biały Dunajec ; Ostróg, 2007. – 402 s.
17. Paliwoda, L. Kamieniecko-Podolska diecezja / L. Paliwoda. – Wrocław, 1994. – 276 s.
18. Skalski, T. ks. Terror i cierpienie: Kościół katolicki na Ukrainie, 1900–1932 : Wspomnienia / T. Skalski. – Lublin ; Rzym ; Lwów, 1995. – 448 s.
19. Zasztowt, L. Kresy 1832-1864 : Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej / L. Zasztowt. – Warszawa, 1997. – 544 s.

Светлана Искра

Винницький обласний гуманітарно-педагогічний коледж,
кандидат искусствоведения, заведуюча кафедри теорії і методики музикального
воспитання (Україна)

Елена Верещагина-Белявская.

Винницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського,
кандидат искусствоведения, доцент (Україна)

**Образовательная деятельность Римско-католической церкви на Подолье
в условиях сопротивления русскому царизму в XIX - начале XX века**

Аннотація. В результаті аналізу результатів функціонування католицьких навчальних закладів на Подольє в XIX - початку XX століття, автори статті розкривають роль освітніх установ в збереженні традицій Римско-католицької Церкви в країні в часи перебування її земель в межах Російської імперії. В статті також розкрито роль окремих осіб (в частині єпископа Франциска Мацькевича, князів Адама Черторижського і Тадея Чацького) в організації дозволених царським урядом приходських шкіл і нелегальних шкіл. Охарактеризовано специфіку діяльності католицьких освітніх установ в зазначений період.

Ключевые слова: Римско-католическая Церковь, Каменец-Подольская епархия, Российская империя, польские восстания, приходские школы, нелегальные католические школы.

ABSTRACT

Svitlana Iskra,

art critic candidate,

Vinnitsia Regional Humanitarian Pedagogical college (Ukraine)

Olena Vereshchahina-Biliavska,

art critic candidate, docent

Vinnitsia State Pedagogical University after Muhailo Kotsiubynskiyi (Ukraine)

Educational activity of Rome-Catholic church in Podillia in conditions of resistance against Russian tsaryzm in XIX and the beginning of the XX century.

After analyzing the results of functioning of Catholic educational establishments in Podillia in XIX and the beginning of the XX century, the authors of the article revealed the role of educational establishments in keeping the traditions of Rome-Catholic church on the territory of the region during occupation of the Russian Empire. The article also shows the role of some personalities in foundation of legal parish schools and illegal schools and characterizes the specificity of their activity in the mentioned period.

The article determines the role of bishop Franciscus Matskevych, princes Adam Tchartoryzkyi and Tadei Tchatskyi in foundation and development of Catholic educational establishments. It also characterizes educational programs that ran in Catholic schools.

It reviews the influence of Polish rebellions on the development of Catholic schools. Catholic clergy that supported Polish rebellions became the threat for Russian tsaryzm. That's why the fight against Polish rebels often looked like the fight against Catholicism. Illegal schools worked in such conditions actively. The teachers there were priests, nuns and ordinary educated Catholics.

As an example of Catholic school activity the authors observe history of parochial school in the village Felshtyn of Proskuriv district Podilsk province, the authors analyze social and national background of pupils.

As a result of studying the role of Rome-Catholic schools in educational development in Podillia we can state that educational establishments of Rome Catholic church had a great influence on conscience formation, the rise of cultural and intellectual level of country's population.

During the oppression to Russian tsaryzm just their educational activity demonstrated the attempt of local population to preserve their religious and national originality.

Key words: Rome-Catholic church, Kamianets-Podilsk diocese, Russian empire, Polish rebellions, parish schools, illegal Catholic schools.

REFERENCES:

1. Bovua, D. Bytva za zemliu v Ukraini, 1863–1914 : poliaky v sotsioetnich. konfliktakh / Daniel Bovua ; per. z fr. Z. Borysiuk. – K.: Krytyka, 1998. – 334 s.
2. Bovua, D. Rosiiska vlada ta polska shliakhta v Ukraini (1793–1830) / Daniel Bovua ; per. z fr. Z. Borysiuk. – Lviv: Kaalvaria, 2007. – 296 s.
3. Bovua, D. Shliakhtych, kripak i revizor : Polska shliakhta mizh tsaryzmom ta ukrainskymy masamy (1831-1863) / D. Bovua ; per. Z fr. Z. Borysiuk. – K. : Intel, 1996. – 415 s.
4. Huldman, V.K. Spravochnaia knyzhka Podolskoi hubernyy y Kamenets-Podolskoi / V.K. Hulman. – Kamenets-Podol.: Typ. Hubern. pravleniya, 1888. – 654 s.
5. Zvarychuk, E.O. Rymo-katolytska tserkva na Podilli kintsia XVIII – pochatku KhKh st. : ekonomichni, suspilnyi ta kulturnyi aspekty : avtoref. dys. ...kand. ist. nauk : 7.00.01 / E.O. Zvarychuk. – Chernivtsi, 2005. – 16 s.
6. Koshel, O. M. Kraieznavstvo, istoriia y kultura Podillia u diialnosti predstavnykiv pravoslavnoi ta rymo- katolytskoi konfesii KhKh- pochatku KhKh st. : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 / O.M. Koshel ; Chernivets. derzh. un-t im. Yurii Fedkoviycha. – Chernivtsi, 1999. – 20 s.
7. Nesterenko, V. Rymko-katolytski tovarystva ta orhanizatsii na Podilli naprykintsi KhKh st. – na pochatku KhKh st. / Valerii Nesterenko // Istoriiia relihii v Ukraini : nauk. shchorich. Kn.I. – Lviv «Lohos», 2004. – S. 395-400.
8. Osadchyi, V. Katolytska Tserkva v Ukraini : ist. narys. – Liublin ; Lutsk, 2001. – 112 s.
9. Podolyia : yst. opysanye / s vysochaisheho soyzvolenyia yzd. pry m-ve vnuten. del P.N. Batiushkovym. – SPb. : Typ T-va «Obshchestvennaia polza», 1891. – 264. s.
10. Rubljova, N.S. Likvidacija v Ukraini ijerarkhiji Rymo-katolytskoi cerkvy (kinej 1917–1937 rr.) / N.S. Rubljova // Z arkhiviv VUCH-K-GhPU-NKVD-KGhB. – 2000. – № 2/4.– S. 313-330.
11. Symashkevych, M. Rymkoe katolychestvo y eho yerarkhya v Podolyi / M. Symashkevych. – Kamenets-Podol. : Typ. Podol. Hubern. upr., 1872. – 600 s.

12. J Sycynskij, E. Prykходы у cerkvy Podoljskoj eparkhyu. – Kamenesъ-Podoljskъ, 1901. – Т. 9. – 1050 s.
13. Yackov, D. Feljshtynsja parafija na protjazi svogho chotyryjokhsotlitnjogho isnuvannja 1596-1990 / D. Jackov. – Ghorodok, 1998. – 136 s.
14. Gierowska, H. Rzymskokatolicka diecezja kamienieckopodolska w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Organizacje monastyczne / Helena Gierowska // Історія релігій в Україні : наук. щоріч. Кн.І. – Львів «Логос», 2007. – С. 289-299.
15. Giżycki, J. M. Wiadomości o dominikanach prowincji Litewskiej. / zebrał Wołyniak. – Kraków : Nakładem OO. Dominikanów, 1917. – 323 s.
16. Krzysztof, Rafał Prokop. Biskupi Kamienieccy od średniowiecza do współczesności. «Wołanie z Wołynia» / Krzysztof, Rafał Prokop. – Biały Dunajec ; Ostróg, 2007. – 402 s.
17. Paliwoda, L. Kamieniecko-Podolska diecezja / L. Paliwoda. – Wrocław, 1994. – 276 s.
18. Skalski, T. ks. Terror i cierpienie: Kościół katolicki na Ukrainie, 1900–1932 : Wspomnienia / T. Skalski. – Lublin ; Rzym ; Lwów, 1995. – 448 s.
19. Zasztowt, L. Kresy 1832-1864 : Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej / L. Zasztowt. – Warszawa, 1997. – 544 s.

Статтю подано до редколегії 10.01.2018 р.

УДК 929 Тимченко

Ольга Зубко

Вінницький національний аграрний університет,
кандидат історичних наук (Україна)

«Подольнин-увпіст» – Микола Олексійович Тимченко (1882-1956(?))

Анотація. Подана стаття містить інформацію про Миколу Олексійовича Тимченка (1882-1956(?)) – професора класичних мов Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923-1933 рр.), котрий також викладав впродовж всього 1917 року класичні мови у Вінницькому вчительському інституті.

Ключові слова: біографія, українська еміграція, міжвоєнна ЧСР, УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі, Наркомат внутрішніх справ, репресії.

Академічно, під біографією розуміють життя людини як сукупність її вчинків, подій, скерованості розуму та інтересів. Біографія також передбачає опис життя людини, з метою з'ясування історичних, національних і соціальних відмінностей, психологічного типу її особистості. Тому в сучасній (всесвітній та й українській) історіографії соціальної історії, «людина маленька» – один із найвагоміших об'єктів дослідження.

Маємо відзначити, що біографістика викладацького персоналу Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (1923-1933 рр.) в Празі була започаткована значно раніше самого дослідження про власне навчальний заклад. Пояснюється все тим, що в цьому вузі працювало багато відомих українських громадсько-політичних діячів, як «центральнорадівців», так і «скоропадченків» з «директоріанцями». Як от: Дмитро Дорошенко [1], Софія Русова [2], Іван Горбачевський [3], Олександр Шульгин [4]. Згодом до справи долучилися «регіоналісти». Так з'явилися розвідки про «буковинця» Василя Сімовича – другого ректора Педагогічного інституту [5], кубанця Григорія Омельченка – доцента кафедри історії слов'янських літератур [6]. Зрозуміло, що серед галичан, волинян та кубанців, наддніпрянських українців було чи не найбільше. У когорті останніх, зокрема, було й п'ятеро «подольнин». Їх біографії впродовж десяти років збирала вінницька дослідниця О. Зубко [7, 8, 9, 10], тому ця публікація фактично завершує «подільську біографістику» УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі.

У середовищі українського празького еміграційного осередку та серед вісімдесяти викладачів Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі професор Тимченко вважався справжнім «подольнином», хоча насправді етнографічно він був «киянином». Чому так сталося та чому так вважалося – спробуємо розібратися.

Микола Олексійович Тимченко народився 2 травня 1882 року в місті Києві в сім'ї колишнього полковника царської армії Олексія Тимченка. З 1880 року по 1896 рік старший Тимченко, хоча й проживав із сім'єю в центральному губерньському місті, частенько навідувався до Смілянської цукроварні (нині місто Сміла Черкаської області), яку заклав ще в 1820 році граф Олексій Олексійович Бобринський. Колишній полковник був акцизним чиновником саме цієї

цукровані [11, арк. 135]. А виробництво цукру на той час і, відповідно, вкладання коштів у молоду цукрову галузь Російської імперії було досить прогресивною справою, бо «споживала» Російська імперія переважно закордонний та дорогий цукор з тростини. Кілограм такого цукру коштував 4 карбованці. Стільки–скільки коштувала добра корова. Смілянська цукроварня в цілому, корпуси якої розкинулися на 1500 десятинах землі, після виведення Бобринським нових цукристіших сортів буряків, виробляла цукор у значних об'ємах у вигляді як рафінаду, так і цукру-піску. Тут працювало 2500 найманих робітників [12]. Отож наш «подолянин-увпіст» народився в заможній сім'ї та мав щасливе дитинство.

Дитинство, однак, закінчилося у 1896 році, коли старший Тимченко помер. Родина Тимченків за невідомих обставин досить швидко опинилася «на межі». Похорон батька став для малого Миколи, котрий навчався тоді в 4 класі Першої Київської гімназії, жорстокою життєвою та соціальною несправедливістю. Тому з 1896 року він змушений самостійно заробляти на прожиття, переважно–репетиторством та важкою фізичною працею. І саме це (ота соціальна та життєва несправедливість!) й штовхне його «на шлях боротьби із самодержавством», як відзначить він на празькому липневому допиті «смершівцям» в 1945 році: «Пропагандируемый социал-демократией эволюционный способ борьбы показался мне длинным путём и мои симпатии склонились к партии социалистов-революционеров. (Спершу російської, зауважимо. – О. З.) Этому способствовало и близкое знакомство с товарищем по гимназии Павлом Блонским. Тяжёлые жизненные условия не дали возможности принять активное участие в деятельности эсеров, но в моей жизни были и участия в митингах, маёвках, и чтение нелегальной литературы» [13, арк. 135 зв.]

Зв'язок з російськими есерами Микола Олексійович почав втрачати з 1905 року, коли одружився. Цікаво, що відомості про його дружину майже відсутні; варто відзначити й те, що досить обережно, скупко, однак неймовірно тепло та делікатно говорив на допитах про неї й сам Тимченко. Достовірно відомо, що звалася його дружина – Тетяною Гнатівною. Коли в травні 1919 року Тимченко був заарештований Київською Надзвичайною Слідчою Комісією за звинуваченням у антирадянській пропаганді та скерований до Лук'янівської в'язниці, Тетяна Гнатівна знайшла змогу передати особисте звернення-клопотання з проханням про перегляд справи голові Радянських Народних Комісарів УСРР Християну Раковському [14, арк. 43] та таки спромоглася витягти чоловіка з в'язниці. Відомо й те, що в жовтні 1919-го у власному будинку в місті Білій Церкві вона була жорстоко побита денікінцями. Останні відомості про неї датуються 1 січня 1920 року. У цей день Тетяна Гнатівна померла. Після побиття денікінцями, ціною неймовірних зусиль, вона змогла пробратися до Миколи Олексійовича в місто Кам'янець-Подільський. Однак в дорозі підхопила тиф, що й стало причиною смерті. Та чи не найбільш прикрим у цій ситуації було інше. Помирала Тетяна Гнатівна, носячи під серцем дитя.... Гортаючи сторінки кримінальної справи професора Тимченка, знаходиш згодом лише декілька не менш делікатних, однак значно скупіших, слів про другу його громадську дружину, чешку, та пасинка. І мимоволі замислюєшся над тим, що смерть першої дружини та їх спільної ненародженої дитини, вочевидь, завдала великого психологічного удару чоловікові. Удару такої сили, від котрого він не оговтався до кінця свого короткого життя.

В 1906-1907 роках родина Тимченків проживала у місті Боярці. У цей час, як писав в своєму звіті старший лейтенант групи безпеки «СМЕРШ» 1-го Українського фронту Деймон, «Тимченко перетворив своє помешкання на конспіративну квартиру, де зустрічалися запеклі есери та терористи» [15, арк. 118].

У 1910 році Микола Олексійович Тимченко закінчує навчання в Київському університеті святого Володимира, отримавши звання гімназійного вчителя латинської мови. Говорячи про навчання Миколи Олексійовича в цьому закладі, варто відзначити ось таку цікаву деталь: навчатися там в 1906-1910 роках могли здебільшого діти дворян. У деяких «празьких паперах» Тимченка, захоплених «смершівцями», фігурує подвійне прізвище Миколи Олексійовича – Тимченко-Островерхов. Вочевидь, саме оті невідомі нам дворяни Островерхови й «дозволили» майбутньому «подолянину-увпісту» здобути вищу освіту.

Після отримання диплому Микола Олексійовичем, родина Тимченків переїздить до Білої Церкви. Місцем осідку родини стає будинок №9 по вулиці Польовій. Микола Олексійович влаштовується викладачем латинської мови в Білоцерківську чоловічу гімназію, яка з початком Української революції 1917-го перетвориться на Білоцерківську українську гімназію для дорослих імені Бориса Грінченка. Паралельно викладає він латинську мову й в Білоцерківській єврейській школі.

Проте у вересні того ж таки року Микола Олексійович Тимченко – штатний професор латини вже Вінницького вчительського інституту. За згадками самого професора Тимченка, «вінницький період» його життя – чи не один із найкращих, оскільки дозволив йому на деякий час відійти від виру революційних подій, спробувати переосмислити їх, взявши певний тайм-аут. Як писав він власноручно в касаційній грудневій скарзі 1945 року: «Моя активность до

Скоропадского и против Скоропадского, и в ходе дальнейших событий оказались для меня самого неожиданностью, неожиданностью с чёткими рамками без права отступления назад» [16, арк. 207].

1 лютого 1918 року Микола Тимченко повертається назад до Білої Церкви. У цей час у місті з'являються перші українські есери та бундівці й Микола Олексійович встановлює з ними контакти. Однак, як зазначає він сам, під час виборів до Установчих зборів «к левим есерам не переходил» [17, арк. 138].

У часи Гетьманщини Тимченко залишається в тій же Білій Церкві. На травень 1918 року він член Білоцерківської «Просвіти», керівник пожежного відділу та дрібний урядовець Міської управи. У будівлі Білоцерківської «Просвіти» наприкінці травня гетьманська державна поліція здійснила обшук і Тимченко, відчуваючи перспективу арешту, вимушений був декілька днів переховуватися. Однак загалом за часів Гетьманщини ніякої націоналістичної роботи він не здійснював, оскільки, як пояснював «смершівцям», – «не было соответствующих условий».

Значно «пліднішим» на події особисто для нього виявився 1919 рік. Рік початку відліку його фактичної еміграції. 23-28 січня 1919 року, після повалення Гетьманату Скоропадського, Директорією було скликано Трудовий конгрес. Однак участь в роботі Трудового конгресу змусила Тимченка розійтися у поглядах з соціалістами-революціонерами та вийти з лав УПСР. А в травні 1919 року Тимченко, як вже зазначалося вище, був заарештований за антирадянську діяльність та пропаганду. Клопотання дружини та друзів й відсутність складу (антирадянщини) злочину як такого призвели до того, що кримінальна справа Тимченка була добре вивчена та переглянута і в результаті постанови слідчого Київської Губернської Надзвичайної Комісії на Миколу Олексійовича «чекав» Північний фронт або Північна Двіна. (Цей фронт брав участь проти кайзерівський військ на північному напрямку, захищаючи Петроград. – О. 3.)

Та на Північний фронт Микола Олексійович не потрапив. У вересні 1919-го сталася саме та подія, ще раз підкреслимо, яка започаткувала його фактичну еміграцію. Як відомо, на кінець літа 1919-го денікінці окупували всю Україну, поділивши її на три області: Харківську, Київську та Новоросійську. Тому у вересні 1919-го на залізничну станцію Біла Церква (Київська область) прибув один із денікінських бронепотягів. За збігом обставин сюди ж прибув в цей же час й директоріанський бронепотяг. Складалася досить небезпечна ситуація: «Пребываая на вокзале по просьбе уездного комиссара Донченко, я вступил в переговоры с командиром деникинского бронепоезда и мы нашли компромисс: оба бронепоезда прекращают огонь и ожидают указания своих командований. Через 2 часа бронепоезд Директории получил указание передислоцироваться в Фастов. Я уехал именно этим бронепоездом. Прибыв в Фастов, я узнал, что в Киеве идут бои между деникинцами и директорианцами. Во избежание преследований со стороны деникинцев, я уехал с директорианцами в Каменец-Подольский» [18, арк. 137]. Якщо сам Микола Олексійович уникнув переслідування з боку денікінців, то за такий здійснений ним ризикований крок відплату дістала, як пам'ятаємо, його перша дружина – Тетяна Гнатівна. У жовтні 1919 року вона була побита денікінцями у власному будинку, тоді як сам будинок Тимченків був пограбованим.

В Кам'янці-Подільському Микола Олексійович працює інспектором соціального забезпечення при Міністерстві охорони здоров'я та опіки. Саме у складі цього Міністерства в 1920-му він виходить за кордон та потрапляє у польський Торунь. Цікаво, що свій вихід за кордон та нешвидке повернення він пояснює «смершівцям» тим, що хотів побувати за кордоном короткий час та як державний службовець УНР не мав права на рееміграцію.

Після того, як Головний Отаман Симон Петлюра взяв курс на зближення з Польщею, Тимченко полишає ряди директоріанців. Восени 1920 року він виїздить у місто Лука Самборського повіту (поблизу Дрогобича) та працює в місцевій гімназії викладачем латинської та грецької мов. А коли польське керівництво починає зачиняти українські школи на західноукраїнських територіях, що відійшли до Польщі після Ризького мирного договору 1921 року, по запрошенню Українського громадського комітету в ЧСР в липні 1923 року виїздить до Праги.

У Празі Микола Олексійович спершу працює викладачем латинської та грецької мов Матуральних курсів при Українському вищому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова. (Матура (лат.) – останній гімназійний іспит, що давав право вступу до університету. – О. 3.). А згодом, з 1 серпня того ж 1923-го, очолює кафедру класичних мов і письменства власне УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі. У цьому навчальному закладі він пропрацює впродовж усіх десяти років його існування, до кінця 1933 року. Саме в УВПІ Тимченко вперто іменуватиме себе «подолянином». Як згадувала в своєму щоденнику Софія Русова 15 березня 1929 року: «Вчора відбулася значна подія в Інституті. Ми фотографувалися – професори «окончівшие» і абсольвенти (випускники—О. 3.)... до 100 чоловік. Вечеря була неможливо погана. В горілку отой вінничанин професор Тимченко наклав стільки перцю, що у ректора Сімовича язик одубів...» [19, с. 302]. Міркуємо, бажання йменуватися «подолянином» було викликане саме

тією обставиною, що «вінницький період» в житті «увпіста» Тимченка був досить позитивним та, голownie, аполітичним, спокійним.

З 1933 року по 1938 рік Микола Олексійович Тимченко – агент з продажу книг чеської фірми «Рябец Роден». Тоді як в час становлення Карпатської Русі, в кінці 1938-го, його запрошують викладачем латинської мови до Ряхівської гімназії. У цій гімназії професору Тимченку пощастило пропрацювати до березня 1939 року, до часу окупації міста угорськими військами. На початку ж березня 1939-го Тимченко повертається до Праги. Однак вже 17 березня й сама Прага була окупована німецькими військами.

Ще до жовтня 1942 року Тимченко залишається агентом з продажу книг чеської фірми «Рябец Роден». Та вже в жовтні 1942-го його заарештовує Гестапо. Приводом до арешту став донос двірника про те, що «непажадни рус» («неповажний росіянин», а саме так профашистські чехи називали всіх без виключення українців наприкінці 1930-х – О. З.), тишком слухає заборонені Гестапо радіостанції, зокрема, радянські; вороже відноситься до німців та не поважає фюрера. До усього, Тимченка було звинувачено в саботажі. Цілісний місяць довелося відсидіти йому в празькій в'язниці, доки його не етапували до Презинської малої фортеці – концентраційного табору за 100 кілометрів від Праги. У Презині професор Тимченко перебував до 23 червня 1943 року. А оскільки звільнення з концентраційного табору відбулося з формулюванням «Під нагляд Гестапо», Миколі Олексійовичу доводилося періодично звітуватися перед цим самим празьким Гестапо. Останній його візит до цієї установи відбувся в квітні 1945 року. Як пояснював «смершівцям» сам професор Тимченко: «В это время я нигде не работал, а занимался преподаванием частных уроков латыни и русского языка» [20, арк. 142].

Ще в 1929 році в життя Миколи Олексійовича увійшла інша жінка – чешка Марія Фукалова. На допиті в 1945 році її дитина, Карел Стейкол розповідав «смершівцям», що Микола Олексійович Тимченко – «його другий батько, якого він знає з шести років. Цей другий батько допоміг йому стати на ноги, тому він мав та має зобов'язання зі свого боку допомагати батькові». Отож неодноразово з Відня та Берліну, де Стейкол працював в кафе та ресторанах (а був він чудовим кондитером та поваром, хоча закінчив всього 4 класи гімназії; за професіоналізм його «не чіпали» навіть німці – О. З.), передавав регулярно Миколі Олексійовичу великі грошові суми, переважно по 300-500 рейхсмарок. Карел Стейкол відзначив також те, що його мати жила з Миколою Олексійовичем півтора роки на Закарпатті, у Ряхові [21, арк. 181-182]. Марії Фукаловій та Карелу Стейколу «пощастило» – їх не перевезли з Праги до Києва. Однак, як склалося їх подальше життя нам невідомо. Вочевидь, починаючи розуміти усю суть радянської системи, пані Марія втратила будь-які надії допомогти своєму другому чоловікові. А, можливо, разом із сином, певним чином й сама була покарана. Існував і третій варіант розвитку подій: з арештом професора Тимченка його друга родина від нього відмовилася. Втім, у цій ситуації вагоме інше: Марія Фукалова так і не змогла замінити Миколі Олексійовичу «його Тетяну».

Арешт Тимченка стався 5 липня 1945 року безпосередньо у Празі. Стався, відзначимо, за безглузких обставин. Сам Микола Олексійович, бачив, чув і спостерігав за тим, як «господарюють» у Празі «совєти». Хоча, наприклад, до арештів всіх присутніх на похороні Олександра Колесси лишалося 19 днів, до самогубства Євгена Вирового – 14 днів, а до арешту Максима Славінського – цілих 6 місяців. Отож можливо стверджувати, що в руки «СМЕРШу» Тимченко потрапив одним із перших. Потрапив, дійсно, безглуздо, бо чимчикував собі спокійнісінько вулицею з великою сумою грошей у кишенях (1950 чехословацьких крон). Куди та з якою метою прямував професор, ми, нажаль, вже не дізнаємося. Але дійти до свого празького місця проживання – квартири 15 будинку 17 по вулиці Летецькій йому вже не судилося. Звинувачений «в преступлениях, предусматриваемых ст. ст. 58-2, 58-11 Уголовного Кодекса РСФСР*», він був поміщений під варту та в червні 1945 року перевезений до Києва до внутрішньої в'язниці НКВС УРСР.

15 пункт анкети заарештованого свідчив, що світлорусий з сивиною Тимченко – 170-180 сантиметрів зростом, має худощаву фігуру, опущені донизу плечі, довгу шию, овальне обличчя, високий лоб, дугоподібні брови, великий товстий ніс з прямою спинкою, маленький рот, товсті губи, пряме підборіддя та великі вуха з окремо виділеними мочками. Тільки напроти примітки «колір очей» в анкеті арештанта стояв жирний прочерк [22, арк. 119]. Разом з арештантом до внутрішньої в'язниці НКВС УРСР прибули не тільки його гроші, але й металевий портсигар, шкіряний гаманець, паспорт, робітничка книжка, книжка безробітного, посвідчення УВПІ ім. М. Драгоманова, «пропуск на випуск из неимущих людей», націоналістичні листівки та приватні листи. Після оголошення вироку Миколі Олексійовичу, його гроші були використані на потреби НКВС, реквізовані металевий портсигар та шкіряний гаманець, а ось націоналістичні листівки та приватні листи були спалені. Тоді як паспорт, робітничка книжка, книжка безробітного, посвідчення УВПІ ім. М. Драгоманова й «пропуск на випуск из неимущих людей» зберігаються й нині в його кримінальній справі.

Допити «подолянина-увпіста» тривали впродовж травня-листопада 1945 року. На усіх допитах він спокійно відкидав звинувачення в контрреволюційній діяльності, натомість, вимушено-втомлено намагався пояснити те або інше питання, а то ще й обґрунтувати свою відповідь. Так, Тимченко докладно проінформував на допитах щодо діяльності празького Закордонного осередку українських есерів; спростовував неправдиву інформацію щодо Ісака Мазепи, Панаса Феденка, Микити Шаповала, Никифора Григорієва, Аркадія Животка, представника УНО Юрія Тищенка («Сірого»), що мав у приватній власності книжковий магазин у Празі.

Однак нічого не допомагало. Не допомогли й навіть свідчення полковника-гетьманця Миколи Олександровича Росіневича, чоловіка відомої української жінки-диригентки, правої руки Олександра Кошиця, Платоніди Щуровської-Росіневич, котрого «СМЕРШ» викрав у Празі 21 травня 1945 року. Останній на допиті 30 серпня 1945 року відзначав: «О его (Тимченка – О. 3.) политической деятельности я ничего сказать не могу. Активным он не был. О причинах его ареста мне ничего не известно» [23, арк. 183].

У грудні 1945 року Миколі Олексійовичу Тимченко було винесено вирок: 10 років таборів за контрреволюційну діяльність. За місяць до вироку, в листопаді 1945-го, Тимченко був оглянутий лікарем «ВТ НКГБ УССР» Панкратовою. Вона діагностувала у нього «вроджену ваду серця», через що він став «придатним» для легкої праці.

У кримінальній справі «подолянина-увпіста» відомостей про те, де саме відбував покарання Микола Олексійович, як жилося йому «там», та де його місце поховання не має. Натомість, 1 липня 1997 року його, за відсутністю складу злочину, було реабілітовано. Однак, як відзначив співробітник Реабілітаційного відділу СБУ М. Дранко «Справка о реабилитации не выдавалась».

Фактично, з усіх п'яти викладачів-подолян УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі (Н. Дяченкової-Гордаш, Т. Пасічника, П. Савицького, Ф. Сумневича), доля Миколи Олексійовича Тимченка – найтрагічніша.

Цікавість та актуальність біографістики, як бачимо й переконаємося, беззаперечні, бо незважаючи на різноманітність людських доль, сучасники – теж люди; люди, котрі проходять індивідуальний шлях від народження до смерті, а, отже, люди, котрі мають свої власні біографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Веденєв Д. В. Дорошенко Дмитро Іванович // Енциклопедія сучасної України: у 30 т. / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. – К., 2003-2016.

2. Осташко Т. С. Русова Софія Федорівна // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2012. Т. 9. 382 с.

3. Лахманюк Т. Іван Горбачевський: науково-педагогічна та громадсько-політична діяльність. – Тернопіль: Вектор, 2012. 159 с.

4. Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці / Збірник наукових праць та документів: Наукове видання / упоряд. В. Піскун. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2016. 432 с.

5. Луцький О. І. Сімович Василь Іванович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2012. Т. 9. 577 с.

6. Готкова Ю. С. Діяльність кубанських організацій в Чехо-Словаччині в 1920-1930-ті роки // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 40. С.135-141.

7. Зубко О. Є. Подолянин П. І. Савицький: від Вінницького Вчительського інституту через Український вищий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова в Празі до діамантової монополії «De Beers» // «Межибіж». Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. – Меджибіж. Хмельницької обл. В-во: Державний історико-культурний заповідник «Межибіж», 2017. С. 144-148.

8. Зубко О. Є. Ніна Дяченкова-Гордаш – подолянка, українська пражанка, прима вокалу та володарка нот в 1920 р. (В пошуках правди) // Матеріали Першої міжнародної науково-практичної конференції «Сестри по обидві сторони Збруча: історичний досвід жіноцтва Галичини та Наддніпрянщини», присвяченій 125-й річниці з дня народження Ольги Басараб. Львів. 23-24 вересня 2014 року. – Львів: СПОЛОМ, 2014. С. 120-121.

9. Зубко О. Є. Мурованокурилівчанин Федір Сумневич на чолі Української Селянської Спілки в Празі // Друга Мурованокурилівецька науково-краєзнавча конференція/ Матеріали конференції, 22-23 вересня 2017 року., смт. Муровані Курилівці – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2017. С.293-301.

10.Зубко О. Є. Видатний подолянин Трохим Іванович Пасічник // Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917-1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка/ [редкол.: Копилов С. А. (співголова), Реєнт О. П.(співголова), Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2017. С.449-451.

11.Галузе́вий державний архів Служби безпеки України в м. Києві. (Далі – ГДА СБУ). Спр.73637-фп. 241 арк.

12.Оляньська С.П., Грабовська О.В., Чагайда А.О. Нариси з історії розвитку цукрової промисловості України і створення начального закладу для підготовки технологів, хіміків та майстрів цукрового виробництва. До 130-річчя Університету харчових технологій // URL: <http://library.nuft.edu.ua/inform/cukorukrN172342014.pdf> (дата звернення - 23.01.2018).

13.Галузе́вий державний архів Служби безпеки України в м. Києві. Спр.73637-фп. 241 арк.

14.ГДА СБУ в м. Києві. Спр.36255-фк. Машинопис. 139 арк.

15.ГДА СБУ в м. Києві. Спр.73637-фп. 241 арк.

16.ГДА СБУ в м. Києві. Спр.73637-фп. 241 арк.

17.ГДА СБУ в м. Києві. Спр.73637-фп. 241 арк.

18.ГДА СБУ в м. Києві. Спр.73637-фп. 241 арк.

19.Русова С. Мемуари. Щоденники. Київ: Поліграфкнига, 2004. 544 с.

20.Галузе́вий державний архів Служби безпеки України в м. Києві. Спр.73637-фп. 241 арк.

21.ГДА СБУ в м. Києві. Спр.73637-фп. 241 арк.

*Ст. ст. 58-2, 58-11 КК РРФСР як в редакції 1926 року, так і в значно пізніших редакціях встановлювали відповідальність за контрреволюційну діяльність. Статті 58 (1-14) були скасовані лише в 1961 році.

22.Галузе́вий державний архів Служби безпеки України в м. Києві. Спр.73637-фп. 241 арк.

23.ГДА СБУ в м. Києві. Спр.73637-фп. 241 арк.

Ольга Зубко

Винницький національний аграрний університет,
кандидат исторических наук (Украина)

«Подолянин-увпист» – Николай Алексеевич Тымченко (1882-1956 (?))

Аннотация. Данная статья содержит информацию о Николае Алексеевиче Тымченке (1882-1956 (?)) – профессоре классических языков Украинского высшего педагогического института им. Н. Драгоманова в Праге (1923-1933 гг.), который также преподавал в течение всего 1917 года классические языки в Винницком учительском институте.

Ключевые слова: биография, украинская эмиграция, межвоенная ЧСР, УВПИ им. Н. Драгоманова в Праге, Наркомат внутренних дел, репрессии.

ABSTRACT

Olga Zubko

Vinnitsia National Agrarian University
PhD (History), (Ukraine)

«Podolyanin-uvpist» – Nikolai Alekseevich Timchenko (1882-1956 (?))

In modern (world and Ukrainian) historiography of social history, "little man" is one of the most important objects of research. Such a "little man" was Nikolai Alekseevich Timchenko (1882-1956 (?)) – professor of classical languages at the Ukrainian Higher Pedagogical Institute named after M. Dragomanov in Prague (1923-1933), and teacher of classical languages in Vinnitsia Teacher Institute throughout 1917.

Materials about Nikolai Alekseevich Timchenko were investigated at last seven years. This publication, in fact, completes «Podil's'ky biografistiki» UHPI named after M. Dragomanov in Prague.

Nikolay Timchenko – Ukrainian SR, expert in Latin and Greek languages, teacher of the Bila Tserkva adult Gymnasium named after Boris Grinchenko. In 1919, he managed to stop the fight between the Denikin and Directory at the Bila Tserkva station and, in fact, ousted the soldiers from the territory of the Directory. Stayed some time at Kalisha in a camp for interned soldiers, he traveled to Drohobych, in the city of Luka, where he was a teacher at a local gymnasium. Subsequently, since 1923 he moved to Prague. In 1938-1939 he worked at the Ryahiv gymnasium in Transcarpathia. With the start of the Second World War, he returned to Czechoslovakia. He was arrested by the Gestapo in

1942 and he was in the Czechoslovak concentration camps for about a year. Subsequently, he was returned to Kyiv and sentenced to ten years in prison for counter-revolutionary activities. In the absence of a crime, rehabilitated in 1997. Nobody was appealing for the rehabilitation certificate.

Unfortunately, out of all five members the Ukrainian Higher Pedagogical Institute named after M. Dragomanov in Prague (N. Dyachenkova-Gordash, T. Pasichnik, P. Savitsky, F. Sumnevich), the fate of Nikolai Alekseevich Timchenko is the most tragic.

Biographies will always draw attention, because despite the diversity of human destinies, contemporaries are also human beings: people who go on an individual path from birth to death and people who have their own biographies.

Key words: biography, Ukrainian emigration, interwar Czechoslovakia, UHPI M. Dragomanov in Prague, People's Commissariat of Internal Affairs, repression.

REFERENCES:

1. Vedenyeyev D. V. Doroshenko Dmytro Ivanovych // Encyklopediya suchasnoyi Ukrainy: u 30 t. / red. kol. I. M. Dzyuba [ta in.]; NAN Ukrainy, NTSh, Koordynatsijne byuro encyklopediyi suchasnoyi Ukrainy NAN Ukrainy. – K., 2003-2016. Poshuk onlajn.

2. Ostashko T. S. Rusova Sofiya Fedorivna // Encyklopediya istoriyi Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in.; Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy. – K.: Nauk. dumka, 2012. T. 9. S. 382.

3. Laxmanyuk T. Ivan Gorbachevskyj: naukovo-pedagogichna ta gromads'ko politychna diyalnist'. – Ternopil: Vektor, 2012. 159 s.

4. Oleksandr Shul'gyn v ukrajins'komu derzhavotvorenni ta mizhnarodnij polityci / Zbirnyk naukovy'x prac' ta dokumentiv: Naukove vydannya / uporyad. V. Piskun. – K.: Instytut ukrajins'koyi arxeografii ta dzhereloznavstva im. M. S. Grushevs'kogo NAN Ukrainy, 2016. 432 s.

5. Lucz'kyj O. I. Simovych Vasyli Ivanovych // Encyklopediya istoriyi Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in.; Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy. – K.: Nauk. dumka, 2012. T. 9. S. 577.

6. Gotkova Yu. S. Diyalnist' kubans'ky'x organizacij v Chexo-Slovachchyni v 1920-1930-ti roky / Yu. S. Gotkova // Naukovi praci istorichnogo fakultetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universytetu. – Zaporizhzhya: ZNU, 2014. Vy'p. 40. S. 135-141.

7. Zubko O. Ye. Podolyany'n P. I. Savy'cz'kyj: vid Vinny'cz'kogo Vchytel's'kogo instytutu cherez Ukrainy'ky'j vyshhy'j pedagogichny'j instytut im. M. Dragomanova v Prazi do diamantovoyi monopolii «De Beers» / Ol'ga Yevgeniyivna Zubko // «Mezhybizh». Naukovy'j visnyk z problem regional'noyi istoriyi ta pam'yatkoznavstva. – Mezhybizh. Xmel'ny'cz'koyi obl. V-vo: Derzhavny'j instytut ko-kul'turny'j zapovidny'k «Mezhybizh», 2017. S. 144-148.

8. Zubko O. Ye. Nina Dyachenkova-Gordash – podolyanka, ukrajins'ka prazhanka, pry'ma vokalu ta volodarka not v 1920 r. (V poshukax pravdy) / Ol'ga Yevgeniyivna Zubko // Materialy Pershoj mizhnarodnoyi naukovo-prakty'chnoyi konferenciyi «Sestry po oby'dvi storony Zbrucha: istorichny'j dosvid zhinocstva Galy'chy'ny' ta Naddnipryanshhy'ny'», pry'svyachenij 125-j richny'ci z dnya narodzhennya Ol'gy' Basarab. L'viv. 23-24 veresnya 2014 roku. – L'viv: SPOLOM, 2014. S. 120-121.

9. Zubko O. Ye. Murovanokurylivchany'n Fedir Sumnevych na choli Ukrainy'koyi Selyans'koyi Spilky v Prazi / Ol'ga Yevgeniyivna Zubko // Druga Murovanokurylivecz'ka naukovo-krayeznavcha konferenciya / Materialy konferenciyi, 22-23 veresnya 2017 roku., smt. Murovani Kurylivci – Vinny'cya: PP Balyuk I. B., 2017. S. 293-301.

10. Zubko O. Ye. Vydatny'j podolyan Troxym Ivanovych Pasichny'k / Ol'ga Yevgeniyivna Zubko // Materialy XV Podil's'koyi naukovoyi istor'ko-krayeznavchoyi konferenciyi pry'svyachenoyi 100-richchyu Ukrainy'koyi revolyuciyi 1917-1921 rr., 100-richchyu zasnuvannya Kam'yanecz' Podil's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Ivana Ogiyenka / [redkol.: Kopylov S. A. (spivgolova), Reyent O. P. (spivgolova), Bazhenov L. V. (vidp. red.) ta in.]. – Kam'yanecz' Podil's'kyj: FOP Sy'sy'n O. V., 2017. S. 449-451.

11. Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy v m. Kyjevi. (Dali – HDA SBU). Spr. 73637-fp. 241 ark.

12. Olyans'ka S.P., Hrabovs'ka O.V., Chahayda A.O. Narysy z istoriyi rozvytku tsukrovoyi promyslovosti Ukrainy i stvorennya nachal'noho zakladu dlya pidhotovky tekhnolohiv, khimikiv ta maystriv tsukrovoho vyrobnytstva. Do 130-richchya Universytetu kharchovykh tekhnolohiy // URL: <http://library.nuft.edu.ua/inform/cukorukrN172342014.pdf> (data zvernennya - 23.01.2018).

13. Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy v m. Kyjevi. Spr. 73637-fp. 241 ark.

14. HDA SBU v m. Kyjevi. Spr. 36255-fk. Mashynopys. 139 ark.

15. HDA SBU v m. Kyjevi. Spr. 73637-fp. 241 ark.

16. HDA SBU v m. Kyjevi. Spr. 73637-fp. 241 ark.

17. HDA SBU v m. Kyjevi. Spr. 73637-fp. 241 ark.

18.HDA SBU v m. Kyievi. Spr.73637-fp. 241 ark.

19.Rusova S. Memuary. Shchodennyky. – Kyiv: Polihrafknyha, 2004. 544 s.

20.Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrayiny v m. Kyievi. Spr.73637-fp. 241 ark.

21.HDA SBU v m. Kyievi. Spr.73637-fp. 241 ark.

*St. st. 58-2, 58-11 KK RRFSR yak v redakciyi 1926 roku, tak i v znachno piznishy`x redakciyax vstanovlyuvaly` vidpovidal`nist` za kontrrevolyucijnu diyal`nist`. Statti 58 (1-14) buly` skasovani ly`she v 1961 roci.

22.Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrayiny v m. Kyievi. Spr.73637-fp. 241 ark.

23.HDA SBU v m. Kyievi. Spr.73637-fp. 241 ark.

Статтю подано до редколегії 8.02.2018 р.

УДК 908(477.43/.44):929 Отамановський

Сергій Гальчак

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, доцент (Україна)

Валентин Отамановський – видатний краєзнавець Поділля

Анотація. У статті розповідається про життєвий шлях і наукову діяльність відомого в Україні вченого і краєзнавця Валентина Дмитровича Отамановського – завідувача Вінницької філії Всенародної бібліотеки при ВУАН, створеного при ній Кабінету вивчення Поділля – головного в 1920-х рр. центру краєзнавчих досліджень на Вінниччині; репресованого радянською владою.

Стаття присвячена також внеску В. Д. Отамановського в теорію і практику сучасного українського краєзнавства. Його діяльність справила значний вплив на формування сучасного розуміння краєзнавства, заклала його підвалини.

Ключові слова: В. Д. Отамановський, Вінницька філія Всенародної бібліотеки при ВУАН, «Кабінет вивчення Поділля», краєзнавство, репресивна політика сталінізму.

Видатний краєзнавець Поділля. Такої, без перебільшення, оцінки заслуговує відомий український історик Валентин Дмитрович Отамановський – невтомний дослідник Подільського краю, який вбачав сенс свого життя в служінні Україні.

Його життя, краєзнавча, наукова та громадська діяльність викликали закономірний інтерес вітчизняних дослідників, особливо в роки незалежності України, знайшли відображення у їхніх працях, зокрема, в публікаціях В. Савцова [1], Л. Р. Кароєвої [2], Л. В. Філонова [3], С. І. Кота [4], В. П. Воловика [5], З. С. Савчук [6] та ін. Однак розкрито ще далеко не всі сторінки біографії вченого. Мета статті полягає в тому, щоб, розкривши життєвий шлях і наукову діяльність Валентина Дмитровича Отамановського, висвітлити його внесок у теорію і практику сучасного українського краєзнавства.

Народився В. Д. Отамановський 27 лютого 1893 року в с. Яблунівка тодішньої Смілянської волості Черкаського повіту Київської губернії. Молодим юнаком закінчив Києво-Печерську гімназію. З 1912 р. навчався в Київському університеті, політехнічному інституті, був членом студентської організації «Українська громада».

У 1917 р. від партії соціалістів-революціонерів обраний членом Центральної Ради. У 1918 – 1920 рр. студював у Віденському університеті [7, с. 690]. В 1920 р. повернувся до Києва і був направлений на роботу у Вінницьку філію Всенародної бібліотеки України, створеної за ініціативою Всеукраїнської Академії наук й задуманої як «велика книгозбірня місцевого значення по всіх паростках людського знання, де було б згуртовано все книжкове багатство, яке є на Поділлі» [8].

Розміщувалася філія в Мурах – історичному об'єкті Вінниці. Її фонд складала рештки родових бібліотек польської шляхти, зокрема Грохольських, Руссановських, Бнінських, а також 5 тис. книг, переданих Вінницьким товариством «Просвіта», що згодом стали основою відділу україніки, 4 тис. – отриманих від сільськогосподарської бібліотеки губземвідділу, 20 тис. – від губнаросвіти (в основному з колишніх приватних бібліотек), 185 книг, переважно окремих томів «Свода законів Росийской империи», переданих Гоголівською міською бібліотекою, інші письмові джерела [9, с. 225]. Відкрито бібліотеку 7 березня 1921 року.

З березня 1922 року філію очолив Валентин Дмитрович Отамановський. Спершу як виконуючий обов'язки директора, згодом – як повноправний керівник. Завдяки його ентузіазму і організаторським здібностям філія стала провідним науково-краєзнавчим закладом [10]. На

кінець 1923 року вона мала у своїй структурі відділи: «Україніка» з підвідділами «Революція в Україні», «Шевченківський», «Подоліка», загальний, газетно-графічний з підвідділом «Музикалія», рукописів та стародруків з підвідділом раритетів (містив близько 100 унікальних рукописів і стародруків), відділ марксизму. Підвідділ «Подоліка» отримав від Ю. Й. Сіцинського 200 книг та журналів, серед них «Труди епархиального историко-статистического комитета», «Подольские епархиальные ведомости». Поступово фонд підвідділу «Подоліка» нараховував більше 1000 одиниць краєзнавчої літератури [7, с. 249, 250].

15 березня 1924 року на його базі за ініціативою В. Д. Отамановського було відкрито Кабінет виучування (вивчення) Поділля, який поклав початок систематичного, комплексного дослідження краю та поширення знань про нього. Недарма на ексклібрисі цього згодом досить відомого не лише у Східному Поділлі науково-методичного центру був вміщений девіз: «Внеском нашим до української науки нехай буде дослідження та опис цілого Поділля» [11].

До роботи на громадських засадах були залучені кілька десятків вчених, художників, письменників та інших представників інтелігенції. Серед них кліматолог Л. Данилов, ботанік О. Савостянов, історик і бібліограф М. Білінський, фармацевт Л. Морейніс, інженер О. Бируля, співробітники бібліотеки Л. Тимошенко, М. Хращевський, Н. Співачевська, В. Рот (Вінниця), зоолог В. Храчевич, історик і археолог Ю. Сіцинський (Кам'янець-Подільський), академік С. Єфремов, економіст С. Городецький (Київ), директор бібліотеки Наукового товариства ім. Т. Шевченка історик І. Кривецький (Львів).

Краєзнавці, які гуртувались навколо Кабінету, вивчали історію, географію, флору і фауну краю, етнографію і фольклор, оголошували на засіданнях доповіді, виступали з лекціями науково-популярного характеру в різних аудиторіях Вінниці. Зокрема, з інтересом сприймалися слухачами екскурси в минуле – «Назва м. Вінниці, її походження та транскрипція» М. Білінського, «Будинок «Мури» та його історія» І. Шиповича, «Доля лісів Поділля» А. Ярошевича. Велика увага надавалася популяризації краєзнавчої літератури. З цією метою планувалося друкувати серію «Матеріали до історії друку та бібліографії Поділля». Першим її томом став історико-бібліографічний збірник «Часописи Поділля». Другий том, присвячений продуктивним силам краю, мав виходити у трьох випусках: «Бібліографія економіки Поділля» (редактор – проф. А. Ярошевич), «Бібліографія флори Поділля» (проф. О. Савостянов), «Бібліографія сільського господарства» (проф. С. Городецький). Третій том складався з двох випусків: історія та етнографія краю. На жаль, оприлюднено було тільки покажчик, присвячений пресі регіону, хоча є відомості, що були майже готові випуски з економіки та фольклору Поділля [9, с. 226].

Тоді ж розпочали свою роботу садово-городня, історії Вінниці та її околиць, деякі інші секції Кабінету, вийшли друком перші праці його членів: А. Зекцера «1905 рік на Поділлі» (1925), В. Храчевича «Ссавці Поділля» (1925), «Птахи Поділля» (1925 – 1926), «Минуле фавни Поділля» (1925 – 1926), «Нарис фавни Поділля» (1925 – 1926).

Філія та її Кабінет видали 26 праць краєзнавчого характеру, що склали своєрідну енциклопедію поділлєзнавства. Такою кількістю видань вони навіть перевершили попередній задум про 16 – 18 книг. 1, 4 – 7 та 18 випуски отримали премії всеукраїнських конкурсів наукових праць, що засвідчує їхню наукову ґрунтовність. 4 – 7 випуски енциклопедії склали згадувані праці професора В. Храчевича «Ссавці Поділля», «Птахи Поділля», «Минуле фавни Поділля», «Нарис фавни Поділля», які отримали премії Комісії, створеної Укрнаукою Народного комісаріату освіти для відзначення кращих наукових праць. Премію отримала й книга професора Л. Данилова «Клімат Поділля».

Кабінет послідовно втілював у життя ідею опису населених пунктів Вінниччини, підготував програму обстеження, разом з Вінницькою окружною інспектурою народної освіти оголосив конкурс на кращий опис. Актив Кабінету створив плакат «Опис Вінницької округи», високо поцінований громадськістю. Над плакатом працювали О. Савостянов, Л. Тимошенко, Л. Данилов, О. Чередников, І. Любомудров та І. Озерянський. Цей редакційний колектив очолювали В. Отамановський та В. Самутин. Плакат містив карту округи, коротку історичну довідку, бібліографію, відомості про діячів краю, природу, клімат, водні багатства, корисні копалини, рослинність і тварин, територію і населення, освіту, охорону здоров'я, господарські досягнення [12, с. 181].

Робота Кабінету базувалася на глибоко науковій основі. Він підтримував наукові зв'язки й здійснював обмін виданнями зі 180 установами й організаціями України, СРСР, понад 50-а науковими установами Західної Європи, Америки, Близького Сходу [4, с. 135].

Кабінет був також досить авторитетним науково-методичним центром краєзнавства. Ним розроблено і поширено примірний статут окружного (районного) краєзнавчого товариства, орієнтовний план його роботи, ряд програм для збору відомостей з різних галузей життя, обстеження населених пунктів, покажчик літератури про край. Цим сприяв підготовці кадрів краєзнавців – прагнув ліквідувати краєзнавчу неписьменність, «підвищити класифікацію з поділлєзнавства всіх адміністраторів, службовців, вчителів, робітників землі і лісу» [12, с. 180].

Особливо велику роль у цьому плані відіграла праця В. Д. Отамановського «Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль у краєзнавчій праці Кабінету виучування Поділля» (1926 р.).

Робота складалася з трьох розділів. У першому розділі автор аргументовано доводив, що знання історії краю – необхідна умова вмілого господарювання, а тому потрібно створювати науково-дослідні краєзнавчі заклади для всебічного вивчення краю та поширення знань про нього серед адміністраторів, службовців, вчителів, кооператорів тощо. У другому розділі проаналізував краєзнавчу роботу на Поділлі, дореволюційну спадщину, доробок за часів УНР, діяльність перших радянських осередків, зокрема Кабінету виучування Поділля. У третьому розділі розглянув проблеми та перешкоди на шляху краєзнавчої роботи, піддав критиці місцеві та центральні органи за їх недостатню допомогу краєзнавцям. Незважаючи на те, що вів мову конкретно про краєзнавство на Поділлі, праця, безперечно, мала велике значення як методичний посібник для краєзнавчих закладів всієї України.

Важливими були також його публікації у «Вістях ВУАН» «Праця та стан Вінницької філії Всенародної бібліотеки України та Кабінету виучування Поділля на 1 травня 1929 р.» [13] та «Про потребу утворення Кабінетів виучування територій у культурно-економічних осередках УСРР міжокружного (краєзнавчого) значення. (З досвіду Вінниці)» [14].

Кабінет ініціював слухання на засіданнях Українського комітету краєзнавства 31 грудня 1927 року і 14 січня 1928 року питань удосконалення краєзнавчої роботи в Україні. 5 березня 1928 року Український комітет краєзнавства просив Народний комісаріат освіти направити обіжника окрвиконкомом про сприяння цій роботі та обіжника шкільним закладам про посилення краєзнавчої роботи й зв'язку з краєзнавчими товариствами.

Плідна діяльність Кабінету була високо оцінена. Академія наук України неодноразово поширювала досвід роботи закладу та його керівника, характеризуючи працю подолян як взірець краєзнавчої роботи.

Крім того, керований ним Кабінет виучування краю розгорнув велику роботу по увічненню пам'яті визначних українців шляхом встановлення меморіальних дошок на будинках, де вони мешкали. Зокрема, багато сил доклав Валентин Дмитрович гідному вшануванню класика української літератури М. Коцюбинського. Головним наслідком цих зусиль і роботи, що почалася ще в 1924 р., стало створення меморіального музею. 8 листопада 1927 р. в будинку, де народився письменник, в урочистій обстановці було відкрито музей його імені.

Степан Руданський – ще одна велична фігура української літератури, якою опікувався В. Д. Отамановський. Він не обмежився встановленням пам'ятних знаків у Шаргороді, Хомутинях, Калинівці, Кам'янець-Подільському, а поїхав у Ялту, де з 1861 р. Степан Васильович працював міським лікарем. Тут наполіг на впорядкуванні житла та могили славетного письменника – знавця подільського фольклору.

Невтомний дослідник дбав про збереження старовинних будівель Вінниці, передусім, «Мурів» – найстарішого комплексу цегельно-кам'яних споруд міста, могили українського композитора П. І. Ніщинського в с. Ворошилівці, склепу лікаря і педагога М. І. Пирогова, охорону могили одного з діячів Центральної Ради Д. Марковича, критика-галичанина М. Євшана (Миколи Йосиповича Федюшка), поховань галицьких солдатів, що в 1919 р. вмерли у Вінниці від тифу [7, с. 263, 264].

У квітні 1929 р. при очолюванні В. Д. Отамановським Вінницької філії Всенародної бібліотеки ВУАН постав музей друку. Його зародком була виставка, влаштована філією ще у 1924 р. з нагоди 350-річчя видрукування в Україні першої книги – «Апостола» (друкарня Івана Федорова у Львові, 1574 р.). Основою виставки стали видання з фондів бібліотеки. Вони викликали неабиякий інтерес громадськості міста. Протягом місяця тут побувало біля 5 тис. відвідувачів. Тому виникла ідея створити постійну експозицію з історії друку, поповнивши її за рахунок відділу рідкісних видань і стародруків та надавши їй відповідне ідеологічне спрямування.

Структурно музей був побудований за тематико-хронологічним принципом і складався з семи відділів: 1) світовий (власне, західно-європейський) друк, 2) український друк з підвідділом подільського друку, 3) національний друк в СРСР, 4) східний друк, 5) часописи України з підвідділом часописів Поділля, 6) ілюстрований друк, 7) еволюція друкарської техніки [15].

Концептуальною ідеєю, покладеною в основу експозиції, стало розкриття теми на тлі різних соціально-економічних формацій, відповідних духовних потреб суспільства та технічного розвитку друкарської техніки.

Головною ж частиною експозиції були ретельно відібрані оригінальні видання з фондів бібліотеки. Водночас для розкриття окремих тем широко використовувалися допоміжні матеріали: репродукції, малюнки, схеми та пояснювальні тексти. Зокрема, у відділі світового друку представлено у вигляді репродукцій старовинні рукописи, яких не було у збірці бібліотеки,

у відділі друкарської техніки – зразки сучасних тканин з вибіркою як ілюстрація найдавнішого способу друку на тканинах.

Розвиток технології друку в основному простежений за малюнками різних друкарських приладів від верстата Гутенберга до ротаційної машини, а також за зразками шрифтів, матриць кліше. На відкритті музею експонувалась також запозичена в місцевій друкарні ручна машина «Американка».

Серед експонатів музею було чимало унікальних, зокрема, видання невідомого друкаря 1487 р. і дві венеціанські книги 1499 р. З раритетів XVI – XVIII ст. демонструвалися «Опис Європейської Сарматії» Алессандро Гваньїні (1581, Венеція), старовинні географічні карти, Біблія у перекладі німецькою Мартіна Лютера (1693, Люнебург), твори Горація (1728, Амстердам), Вольтера (1785), Гомера (1788, Париж), Петрарки (1790, Парма) тощо.

Репродукціями титульних сторінок двох видань було представлено і першу друкарню на Поділлі, засновану 1608 року в Панівцях (нині: Хмельницька область). Ця друкарня за 4 роки свого існування випустила всього 7 видань, які, безумовно, є раритетами, оскільки єзуїти за пропаганду реформаційних поглядів визнали їх єретичними та спалили у 1611 р.

Музей досить широко представляв подальший подільський друк Кам'янця-Подільського, Могилева-Подільського, Тульчина, Немирова, Брацлава, Браїлова. Це була продукція різних видавців та різними мовами – українською, російською, єврейською, польською. Окремо демонструвалися видання Кабінету виучування Поділля. У відділі, який репрезентував часописи України, був підвідділ часописів Поділля, де експонувалися фотокопії виданих у Кам'янці-Подільському першого місцевого часопису «Подільські губернські відомості» (1838) та першої місцевої газети «Подільський листок» (1881), а також перших у Вінниці часопису «Довідковий листок Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості» (1899) і газети «Вінницька газета» (1906). Фотографією репрезентували й першу україномовну газету Поділля «Світова Зірниця» (1906). Поруч можна було побачити в оригіналі першу українськомовну газету з Вінниці «Подільська воля» (1917), видання 20-х років [7, с. 271 – 273].

В. Д. Отамановський брав активну участь у роботі Комісії по вивченню українського права при ВУАН та Науково-дослідної кафедри історії України, яку очолював академік М. С. Грушевський. Підготував велику, з ґрунтовними теоретичними висновками, монографію «Вінницька міщанська громада до кінця XVIII ст. – еволюція правового положення та устрою на основі соціально-господарського розвитку території міста». У 1926 р. були здані до друку перші два її томи. Перший том називався «Вінниця як тип українського міста Південного Правобережжя XVI – XVII ст. Еволюція правового стану та устрою на тлі суспільно-економічного розвитку Побужжя XVI – XVII ст. та процесу формування станів». Другий том був такого ж характеру, як і перший, висвітлював життя Вінниці у XVIII ст. Всього за задумом автора монографія мала складатися з чотирьох томів.

Тоді ж завершив роботу над двома дисертаціями: німецькою мовою про історію магдебурзького права на Поділлі у XIV – XVIII ст. на здобуття наукового ступеня доктора права та українською мовою «Вінницька міщанська громада від XV до кінця XVIII ст. : Еволюція правового стану та устрою на основі соціально-господарського розвитку території міста».

Його знання, наполегливість, сподвижницька самовідданість зробили філію бібліотеки і Кабінет загальнодоступними осередками української культури і науки.

Творча та громадська діяльність В. Д. Отамановського була перервана 26 серпня 1929 р. арештом по сфабрикованій органами НКВС справі «Спілки визволення України». Вченого звинувачували в націоналізмі, в тодішньому реакційному розумінні, й конкретно в організації Вінницького відділення цієї «Спілки...», хоч жодного члена організації у місті так і не виявили.

Через два тижні Валентин Дмитрович заявив слідчому, що він «ніколи не збирався скидати український уряд нашої СРР, ніколи не належав до контрреволюційних організацій та й сама така діяльність мені не властива. Я культурник й дослідник від природи, а тому просто абсурдно ставити мені такі звинувачення».

В. Д. Отамановському приписували зв'язки із закордоном, бо знайшли листи й журнал «Нові шляхи», що видавався у Львові Ф. Колесою, не забули його співробітництва з видавництвом «Вернигора», участі в студентському гуртку. Під ярлик «націоналізму» була віднесена його пропозиція впорядкувати могили галицьких солдатів, що померли у Вінниці від тифу. Ще 1925 – 1926 рр. Кабінет виучування Поділля готував хронологію основних подій в краї за період 1917 – 1921 рр. Було записано 124 події, робота продовжувалася. Слідчі розцінили її як контрреволюційну, ідеологічно шкідливу. Від нього вимагали назвати прізвища співучасників, серед яких слідчому дуже хотілося бачити Ю. Й. Сіцинського, засновника Тульчинського краєзнавчого музею І. Ч. Зборовського, директора Вінницького музею Г. В. Брілінга та інших. Але він заперечував як і свою, так і їхню участь у невідомій йому контрреволюційній організації [16, с. 92].

.....
Методи слідства того часу нині відомі. Не дивно, що 14 листопада 1929 року В. Д. Отамановський у відчаї написав слідчому: «Безвинно ув'язнений вже скоро 3 місяці, я не почував вже ніякого прив'язання до життя й відчуваю, як руйнується мій інтелект, а сам стою на межі божевілля. Щоб припинити ці моральні муки, я готовий підписати вам чистий бланк або навіть написати свідчення по вашій впадобі, щоб таким чином уможливити скоріше моє засудження, бо далі терпіти не можу й волюю смерті» [4, с. 139].

10 січня 1930 року з'явилося його «каяття», «визнання» причетності до СБУ, провини перед владою. Однак він твердив, що склад СБУ йому невідомий, та і «мої націоналістичні хитання були інколи непомітні навіть для мене самого, і я щиро вважав себе за людину радянської орієнтації».

На прикладі В. Д. Отамановського добре проглядається технологія масового психозу, який роздмухувався засобами масової інформації. 4 квітня 1930 року вінницька газета «Червоний край» облила брудом свого колишнього активного дописувача, автора 72 наукових розвідок, редактора 23 видань Кабінету виучування Поділля, опублікувавши репортаж з допиту Отамановського під заголовком «Контрреволюціонери з СБУ перед радянським судом. 20 квітня 1930 року в цій же газеті було вміщено виступ адвоката Отамановського: «Процес СБУ: перед вироком жовто-блакитним контрреволюціонерам. Через кілька днів та ж газета повідомила про вирок у справі СБУ [16, с. 93].

В. Д. Отамановського засудили на п'ять років таборів суворого режиму і два роки поразки в громадянських правах. Відбувши ув'язнення, він повторно був засуджений у липні 1934 р. на десять років. Місцем заслання визначалась Татарія.

З арештом В. Д. Отамановського було грубо зупинено роботу науково-координаційного краєзнавчого центру Східного Поділля – Кабінету виучування Поділля...

В Україну повернувся лише в 1958 р. З 1944 р. по 1964 р. працював доцентом, професором Красноярського, Сімферопольського, Саратовського, Харківського (з 1958 р.) університетів.

Продовжував у післявоєнні роки активно досліджувати Поділля. У 1946 р. захистив кандидатську дисертацію «Вінниця, як тип українського міста Південного Побужжя. XVI – XVII ст.», в 1954 р. – докторську («Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII ст.»). З історії Поділля опублікував понад 50 праць.

10 березня 1965 р. відійшов у Вічність. Похований у м. Харкові. У серпні 1989 р. повністю реабілітований...

Отже, Валентин Дмитрович Отамановський постає неординарною, потужною творчою особистістю, автором ґрунтовних праць із соціально-економічної історії України, історії права, методики організації краєзнавчої роботи, досліджень історико-культурної спадщини Подільського регіону, України. Саме він виступав в Україні першопрохідцем багатьох теоретико-методологічних засад сучасного краєзнавства і застосував їх у своїх дослідженнях, присвячених Поділлю.

Зарекомендував себе також талановитим організатором. Завдяки ентузіазму Валентина Дмитровича краєзнавчий рух на Поділлі набув масового характеру.

У плані подальшого розкриття аспектів порушеної в статті проблематики доречним бачиться дослідження діяльності вченого після відбуття ним несправедливого покарання, його зв'язок із Подільським краєм та проявлений інтерес до регіону у цей період.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Савцов В. Злочин, якого не було // Радянська Україна. 1989. 12, 13, 16, 19, 26, 27 вересня.
2. Кароєва Л. Р. Краєзнавча діяльність Кабінету вивчення Поділля в 1920-ті роки // IV республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлення. К., 1989. С. 42 – 43.
3. Філонов Л. В. Краєзнавець Отамановський // Вітчизна. 1990. С. 191, 192.
4. Кот С. І. Честі своєї не зрадив (В. Д. Отамановський) // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки) . К., Хмельницький: Рідний край, 1991. С. 133 – 142.
5. Воловик В. П. В. Д. Отамановський у спогадах // Подільська старовина. Вінниця, 1993. С. 30, 31.
6. Савчук З. С. Роль В. Д. Отамановського у формуванні організаційних засад краєзнавчої роботи на Поділлі у 20-х роках ХХ ст. // Історія української науки на межі тисячоліть. К., 2004. Вип. 14. С. 167 – 173.
7. Гальчак С. Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХІ ст. / Вид. 2-е, доп. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. 876 с.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІН НБУВ). Архів НБУВ. Спр. 33, арк. 33.

9. Соломонова Т. Р. Становлення Вінницької філії Всенародної бібліотеки при УАН (ВУАН) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 10. Вінниця, 2006. С. 225, 226.

10. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. С. 48.

11. Циганюк В. Ф. Краєзнавство і заклади культури: проблеми, пошуки, знахідки // Подільська старовина: Зб. наук. праць / Відп. ред. В. А. Косаківський. Вінниця, 1993. С. 276.

12. Прокопчук В. С. Під егідою Українського комітету краєзнавства. Кам'янець-Подільський: Абетка НОВА, 2004. 312 с.

13. Отамановський В. Праця та стан Вінницької філії Всенародної бібліотеки України та Кабінету вивчення Поділля на 1 травня 1929 р. // Вісті ВУАН. 1929. №5 – 6. С. 126 – 130.

14. Отамановський В. Про потребу утворення Кабінетів вивчення територій у культурно-економічних осередках УРСР міжокружного (краєзнавчого) значення (з досвіду Вінниці) // Вісті ВУАН. 1929. №7 – 8. С. 31 – 35.

15. Борщевська Н. Музей друку: Провідник. Вінниця, 1930. С. 7, 8.

16. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. К.: Рідний край, 1995. 204 с.

Сергей Гальчак

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
доктор исторических наук, доцент (Украина)

Валентин Отамановский – выдающийся краевед Подолья

Аннотация. В статье рассказывается о жизненном пути и научной деятельности известного в Украине ученого и краеведа Валентина Дмитриевича Отамановского – заведующего Винницкой филии Всенародной библиотеки при ВУАН, созданного при ней Кабинета изучения Подолья – главного в 1920-х гг. центра краеведческих исследований на Винничине; репрессированного советской властью.

Статья посвящена также вкладу В. Д. Отамановского в теорию и практику современного украинского краеведения. Его деятельность оказала значительное влияние на формирование современного понимания краеведения, заложила его основы.

Ключевые слова: В. Д. Отамановский, Винницкая филия Всенародной библиотеки при ВУАН, «Кабинет изучения Подолья», краеведение, репрессивная политика сталинизма.

ABSTRACT

Serhii Galchak

Vinnitsia State Pedagogical University named after M. Kotsyubynsky,
Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)

Valentyn Otamanovskiy – the famous ethnographer of Podillya.

The article reports on the life and scientific activity of the famous Ukrainian scientist and ethnographer Valentyn Dmytrovych Otamanovsky – the Head of the Vinnitsia branch of the National Library at the All-Ukrainian Academy of Sciences and the Head of the Cabinet of study of Podillya, which in 1920-s was the main center of local studies; repressed by the Soviet power, he didn't lose the scientific interest even after get off the unlawful punishment outside Ukraine, wrote in the meantime remarkable scientific works on history of Vinnitsia, of the period of XVI – XVIII centuries.

The article too is dedicated to Valentyn Dmytrovych Otamanovsky contribution to the theory and practice of contemporary Ukrainian study of region. His scientific and practical activity in Podillya region in 1920th was analyzed. The contribution of Valentyn Dmytrovych Otamanovsky to the development of study and dissemination of information about the history of region, its culture, nature, population, economy, medicine was investigated. The innovation of his researches were highlighted. We prove that Valentyn Dmytrovych Otamanovsky was a pioneer in the development of many theoretical and methodological foundations of the study region and applied them in practice. His activity has had a significant influence on modern understanding of the study of region, its foundation and the formation of the study of region thinking.

The basic stages of life, historial and regional activities Valentyn Dmytrovych Otamanovsky, the basic creative achievements of famous scientist and the regional researcher were analyzed.

In general Valentyn Dmytrovych Otamanovsky became the author of wonderful works on socio-economic history of Ukraine, history of law, history of medicine, methodology of organization of local lore work and local lore bibliography, studies of historical and cultural heritage of Ukraine, in particular Podillya.

Key words: Valentyn Dmytrovych Otamanovsky, Vinnytsia branch of the National Library at the All-Ukrainian Academy of Sciences, "The Cabinet of study of Podillya», study of region, the repressive politics of Stalinism.

REFERENCES:

1. Savtsov V. Zlochyn, yakoho ne bulo // Radianska Ukraina. – 1989. – 12, 13, 16, 19, 26, 27 veresnia.
2. Karoieva L. R. Kraieznavcha diialnist Kabinetu vyvchennia Podillia v 1920-ti roky // IV respublikanska naukova konferentsiia z istorychnoho kraieznavstva: Tezy dopovidei i povidomlennia. – K., 1989. – S. 42 – 43.
3. Filonov L. V. Kraieznavets Otamanovskiy // Vitchyzna. – 1990. – S. 191, 192.
4. Kot S. I. Chesti svoiei ne zradyv (V. D. Otamanovskiy) // Represovane kraieznavstvo (20 – 30-i roky) . – K., Khmelnytskyi: Ridnyi kraj, 1991. – S. 133 – 142.
5. Volovyk V. P. V. D. Otamanovskiy u spohadakh // Podilska starovyna. – Vinnytsia, 1993. – S. 30, 31.
6. Savchuk Z. S. Rol V. D. Otamanovskoho u formuvanni orhanizatsiinykh zasad kraieznavchoi roboty na Podilli u 20-kh rokakh KhKh st. // Istoriiia ukrainskoi nauky na mezhi tysiacholit. – K., 2004. – Vyp. 14. – S. 167 – 173.
7. Halchak S. D. Rozvytok kraieznavstva u Skhidnomu Podilli: KhKh – poch. KhKh st. / Vyd. 2-е, dop. – Vinnytsia: Merkiuri-Podillia, 2013. – 876 s.
8. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. Vernadskoho (IN NBUV). Arkhiv NBUV. Spr. 33. Ark. 33.
9. Solomonova T. R. Stanovlennia Vinnytskoi filii Vsenarodnoi biblioteky pry UAN (VUAN) // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia. – Vyp. 10. – Vinnytsia, 2006. – S. 225, 226.
10. Bazhenov L. V. Podillia v pratsiakh doslidnykiv i kraieznavtsiv KhKh – KhKh st. – Kamianets-Podilskiy, 1993. – S. 48.
11. Tsyhaniuk V. F. Kraieznavstvo i zaklady kultury: problemy, poshuky, znakhidky // Podilska starovyna: Zb. nauk. prats / Vidp. red. V. A. Kosakivskiy. – Vinnytsia, 1993. – S. 276.
12. Prokopchuk V. S. Pid ehidoiu Ukrainskoho komitetu kraieznavstva. – Kamianets-Podilskiy: Abetka NOVA, 2004. – 312 s.
13. Otamanovskiy V. Pratsia ta stan Vinnytskoi filii Vsenarodnoi biblioteky Ukrainy ta Kabinetu vyuchuvannia Podillia na 1 travnia 1929 r. // Visti VUAN. – 1929. – №5 – 6. – S. 126 – 130.
14. Otamanovskiy V. Pro potrebu utvorennia Kabinetiv vyuchuvannia terytorii u kulturno-ekonomichnykh oseredkakh URSR mizhokruzhnoho (kraieznavchoho) znachennia (Z dosvidu Vinnytsi) // Visti VUAN. – 1929. – №7 – 8. – S. 31 – 35.
15. Borschchevska N. Muzei druku: Providnyk . – Vinnytsia, 1930. – S. 7, 8.
16. Prokopchuk V. S. Kraieznavstvo na Podilli: istoriia i suchasnist. – K.: Ridnyi kraj, 1995. – 204 s.

Статтю подано до редколегії 15.01.2018 р.

УДК94:[324:63-051] (477.43/.44) «192»

Олена Стадник

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Вибори до Рад як чинник радянізації подільського селянства у 20-х рр. ХХ ст.

Анотація. У статті на основі джерел та літератури аналізується утворення місцевих органів радянської влади у подільському селі, організація та діяльність Рад, їх політичне обличчя, роль у системі органів державної влади та процесі радянізації селянського населення Подільського регіону у 20-ті рр. ХХ ст., висвітлюються проблеми перебігу виборчих кампаній, аналізуються їх хід та результати, досліджуються принципи формування сільських Рад, їх соціальний склад та реальне ставлення подільського селянства до встановлення радянської влади.

Ключові слова: Ради, влада, вибори, радянізація, селянство, Поділля.

У світлі сучасної політичної ситуації в Україні зростає необхідність у глибокому дослідженні та об'єктивному аналізі механізмів формування і функціонування органів влади, важливого значення набули проблеми організації місцевої влади, яка б реально відображала і захищала інтереси населення. Окрім того, наявність у державі визнаного і забезпеченого її законодавством місцевого самоврядування є однією із гарантій його демократичності. У зв'язку з цим актуальним є дослідження принципів формування і діяльності місцевих Рад на різних етапах української історії, зокрема, у 20-ті роки ХХ ст., коли відбувалося становлення радянської системи органів влади.

Гострота цієї проблеми зумовлена і тим, що Ради від часу свого виникнення ніколи не мали фактичної політичної влади, оскільки створювалися і діяли під контролем партійних структур. Таке становище в офіційних документах і радянській історіографії трактувалося як «керівна і спрямовуюча» роль партії. Вибори до Рад у 1920-х рр. не стільки втілювали у життя права громадян самостійно вирішувати питання місцевого значення, скільки реалізовували демократичними способами та методами процес радянзації населення України в цілому та Поділля зокрема. Процес радянзації суспільства в означений період охоплює широкий спектр соціально-політичного, економічного і культурного життя українського населення. У нашому ж випадку під радянизацією розуміється процес становлення нових органів влади на всіх рівнях за допомогою виборів, у результаті яких противники нового режиму поступово втрачали владні функції, а їх місце займали прихильники і представники комуністичного режиму. Оскільки сільські Ради і волосні виконкоми були найбільш слабким елементом системи радянських органів влади, виникає необхідність на базі нових джерел та матеріалів об'єктивно розглянути і дослідити процеси, що супроводжували насадження радянської влади у подільському селі.

Дана проблематика не набула достатнього висвітлення у наукових дослідженнях. Так, період 20 – 30-х рр. ХХ ст. характеризується повною відсутністю праць істориків-фахівців, проблема розглядалася лише у статтях партійних і державних діячів [5, 23, 28]. До середини 1950-х рр. також майже немає публікацій з цієї теми. Лише з кінця 50-х рр. ХХ ст. з'являються наукові дослідження дотичних до теми питань, однак проблема розглядається однобоко, без аналізу і пояснення причин і наслідків процесу розвитку радянського виборчого права [1, 3, 8, 21, 31, 32], а загальна праця «Советы за 50 лет» [30] цікава для дослідників переважно фактичним матеріалом. З другої половини 80-х рр. ХХ ст. у зв'язку зі змінами політичної ситуації у працях науковців окреслилися кроки до об'єктивно-критичного аналізу процесів і явищ минулого, значно розширилася їх джерельна база, але і у цих дослідженнях відзначається некритичність в оцінках подій, замовчуються негативні риси радянської системи, недоліки та прорахунки під час формування місцевих органів влади [27, 33]. Лише в сучасних доробках з'явилися нові оцінки роботи Рад та їх характеристика як чужорідна, насаджена більшовиками [6, 7, 22, 24].

Таким чином, проблеми формування місцевих органів влади у 20-х рр. ХХ ст., за винятком окремих аспектів, досліджені недостатньо, особливо на регіональному рівні. У зв'язку з цим автор поставила за мету на прикладі Подільського регіону визначити роль органів місцевого самоврядування на селі у системі органів державної влади та процесі радянзації селянства, реконструювати процес їх формування, висвітлити замовчувані проблеми виборчих кампаній та дослідити реальне ставлення подільського селянства до встановлення радянської влади.

Виникнення Рад як органів влади відноситься до першої російської революції 1905 – 1907 рр. В Україні перші Ради почали виникати ще у жовтні – листопаді 1905 р. Після Лютневої революції 1917 р. відбувається збільшення їх кількості. Зауважимо, що Ради функціонували перш за все у великих містах та робітничих селищах, наявність яких була характерна для Лівобережної України. На Правобережжі, в тому числі на Поділлі цей процес відбувався значно повільніше, адже даний регіон був у цілому аграрним, де переважало сільське населення. Селяни ж на той час не проявляли особливої уваги та не надавали підтримки органам радянської влади.

Після «більшовизації» Рад і проголошення Харківським з'їздом 12 грудня 1917 р. України республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів радянська влада стала владою незначної меншості населення, що співчувало більшовикам. Коли ж більшовицька партія перетворилася на державну, однією з вагомих сфер її діяльності стало так зване радянське будівництво, тобто створення мережі Рад з контрольованим складом депутатів. Однак органи радянської влади були лише вітриною або фасадом, за яким приховувалася реальна влада партії.

Узурпація владних функцій Рад компартійними структурами відтворювалася під час кожного оновлення їх складу. Тому вибори до органів радянської влади завжди були для партійного апарату справою величезного політичного значення. Щоб утримати контроль над країною, державна партія розробила таку виборчу процедуру, яка дозволяла їй штучно підбирати персональний склад органів влади за всіма параметрами: класовим походженням,

.....

партійною приналежністю, демографічними ознаками, особистими якостями. Проводилася ретельна підготовка виборчих кампаній. Якщо спочатку питання про порядок виборів до Рад, структуру пленумів Рад та їх апарат вирішувалося безпосередньо виборцями і депутатами, то 4 грудня 1918 р. була опублікована інструкція «Про порядок перевиборів волосних і сільських Рад», у якій вказувалося, що «виборчі кампанії повинні будуватися з центру, і осередок, що стоїть вище, повинен ретельно перевіряти склад того, що стоїть нижче... Щоб перевибори були проведені планомірно, керівником виборчої кампанії повинна бути губернська радянська організація» [30, с. 174]. Таким чином губернські виборчі комісії отримували широкі права по організації і контролю за роботою волосних та сільських виборчих комісій аж до їх розпуску. До участі у виборах допускалися всі громадяни за виключенням осіб, позбавлених виборчих прав. «Перевибори будуть мати революційний зміст лише тоді, коли Ради будуть обрані селянською біднотою та середняками» [30, с. 175]. Але практика утворення Рад робітничих і селянських депутатів свідчила, що туди обиралися представники з різними «політичними поглядами та теоретичною підготовкою» [2, с. 205]. Наявність такої строкатості та певного політичного плюралізму у Радах заважала більшовикам формувати тоталітарне суспільство. Головним чином це стосувалося сільських Рад, де «особливу активність проявляли заможні селяни, а це становило найбільшу загрозу для існуючого режиму» [26, с. 35]. Тому залучення до активної громадської діяльності у Радах селянства вимагало здійснення добору кандидатів за ознакою його «революційності», що забезпечувалося маніпулюванням нормами представництва у виборах, багатоступінчастим принципом побудови Рад, висунуттям потрібних кандидатур, відведенням небажаних кандидатів, незаконним позбавленням виборчих прав.

На початку 20-х рр. ХХ ст. позиції радянської влади на Поділлі були надзвичайно слабкими. У деяких повітах до літа 1921 р. тут діяли тимчасові надзвичайні органи революційної влади в особі губернських, міських, повітових, волосних і сільських ревкомів, не скликалися з'їзди Рад та не створювалися їх виконавчі комітети. Формування радянської системи органів влади у регіоні почалося після виборів до Рад у червні 1921 р. [9, арк. 108.]. Однак під час виборчої кампанії до їх складу увійшов значний відсоток заможних селян як найбільш впливових та авторитетних серед сільського населення. Перед більшовиками постало досить складне завдання: обмежити, а по можливості, взагалі ліквідувати вплив останніх на політичну ситуацію. Для цього їм була необхідна певна політична база на селі та відповідне виборче законодавство.

Основною політичною базою більшовиків на селі були комнезами, створені паралельно з радами та партосередками як організації безземельних та малоземельних селян у березні 1920 р. За першим законом про комнезами від 9 травня 1920 р. на КНС покладалася роль сприяння і контролю за діяльністю Рад. У свою чергу, повітовим виконкомам надавалося право корегування складу комнезамів. У квітні 1921 р. ВУЦВК прийняв спеціальний закон, який проголошував комнезами «організаціями державного значення». Перед ними було поставлено завдання оволодіти виконкомами Рад шляхом активної участі у виборчих комісіях і перевірці списків виборців. Відповідно до цього на загальних зборах КНС затверджувався єдиний список кандидатів для голосування на виборах. За їх же вимогою із списків виключались і позбавлялись виборчих прав кандидатури, що становили будь-яку загрозу для більшовицького режиму. Така система виборів давала змогу комнезамам забезпечити переважну більшість кількості місць у Радах. Таким чином захопивши Ради і забезпечивши у них перевагу, організації КНС фактично перетворилися на органи влади на селі, хоча на засіданнях Президії Подільського Губернського Виконавчого Комітету мова йшла про те, що комнезами не повинні мати адміністративної влади і не виконувати функцій, покладених на Ради та їх виконавчі комітети. Як чужорідний елемент у політичному ладі, створеному більшовицькою партією, комітети незаможних селян почали особливо відчуватися після введення нової економічної політики, коли розпочалося зміцнення селян-власників та активізувалося їх прагнення до влади. У деяких випадках таке протистояння приводило до сутичок між членами КНС та іншими верствами села. Так, у доповідній записці Подільської комісії незаможних селян від 22 грудня 1922 р. зазначалось: «Перевибори до Рад на Поділлі пройшли не так, як очікувалось. Мала місце боротьба між куркулями і незаможним селянством, були випадки, коли куркулі поряд із списками незаможників виставляли свої. Маги місце кулачні розправи і зривання виборів куркулями» [26, с. 35]. Яким же чином у даній ситуації комнезами могли контролювати ситуацію у подільському селі? Відповідь проста: висувати та посилати своїх найкращих членів у виконавчі комітети та Ради, відвідувати їх засідання, висловлювати там свої думки та побажання [10, арк. 15]. Завдяки цьому у 1924 р. члени КНС у Радах становили 55,5% [21, с. 76]. Однак, незважаючи навіть на таку колосальну роботу, вплив радянської влади серед подільського селянства був надзвичайно слабким. Напередодні виборчої кампанії 1922 р. секретар Проскурівського повітового комітету КП(б)У повідомляв, що Проскурівщина не може забезпечити необхідний для партії успіх. Крім того, відзначав він, «недостатня ясність політичного обличчя села, слабкість більшовицького впливу, наявність

.....
підпільних петлюрівських організацій дають підставу вважати, що кампанію перевиборів з особливим успіхом для себе спробують використати політичні опоненти радянської влади. Навіть «опрацьоване по-радянськи» село може бути частково ними загітоване» [11, арк. 36].

Аналізуючи результати передвиборної кампанії 1922 р., Губернська виборча комісія зробила висновки на майбутнє, які було викладено у «Тезах по передвиборній кампанії». Тут зазначалося: «Минула виборна кампанія дещо посилила низовий апарат незаможними елементами, ряд заходів організаційного характеру зміцнив наш низовий апарат і в значній мірі зблизив його з населенням; в цьогорічних виборах наш апарат відносно адаптований до виконання найважливіших завдань, заходів, що проводяться в інтересах найбіднішого селянства, і виборна кампанія, забезпечивши сільські Ради однорідним класовим складом, повинна дати гарантію правильного проведення в життя директив комуністичної партії та радянської влади. З цією метою проведена в минулому році робота повинна бути розгорнута в повному масштабі перед широкими масами виборців. Виборний період повинен ліквідувати розрив між радянським апаратом та селом, міцно пов'язати їх та забезпечити довіру та підтримку останнього. В селянство потрібно вселити впевненість, що всі ворожі робітничо-селянським масам елементи будуть безжально вигнані з радянського апарату» [12, арк. 26].

Однак на початку 1923 р. всі дані з місць констатували послаблення незаможного та середнього селянства, придушеного податковим пресом. Звичайно, за таких умов говорити про їх лояльність до радянської влади у цей період не доводилося. Тому логічною була пильна увага більшовиків до підготовки та проведення передвиборної кампанії – було випущено та розіслано по всіх селах губернії да номери губернської газети «Известия», відбулося три зібрання Губернської Виборчої Комісії, де було заслухано 28 питань організаційного характеру та прийнято 81 циркуляр стосовно майбутніх перевиборів. Серед останніх був і приблизний порядок денний з тезами для волосних і повітових з'їздів [12, арк. 20]. Таким чином, відбувалася уніфікація виборчої системи в потрібному комуністичній партії напрямку.

15 жовтня 1923 р. було оголошено початком передвиборної кампанії. Детально про її мету та порядок роботи мова йшла в розісланому по губернії бюлетені НКВС. Починалася кампанія перевиборами до сільських Рад, потім, на 7 листопада, були заплановані волосні з'їзди, далі – повітові, 1 грудня – губернський, і, нарешті, 10 грудня – Всеукраїнський з'їзд Рад [12, арк. 26]. У документі було зазначено, що, зважаючи на незначну кількість пролетаріату в Подільській губернії, необхідно залучити до активної участі у виборній кампанії найчисельнішу групу пролетарів губернії – працівників цукрових заводів та лісу. Велика увага приділялася також агітаційній роботі серед жінок та національних меншин, серед військових у частинах, дислокованих на Вінниччині. Так, для забезпечення участі у виборах червоноармійців резолюцією губернського партійного комітету їм було запропоновано обміркувати на зібраннях теперішній склад сільрад тих сіл, де перебувають військові частини, і надіслати свою думку до райпарткомів або районних осередків. При обговоренні тієї чи іншої кандидатури слід взяти до уваги: а) його здібності; б) ставлення до радянської влади (щире, лояльне); в) авторитетність серед незаможного селянства; г) енергійність, наполегливість; д) особисті заслуги перед революцією. Одночасно осередки повинні висувати на голів сільрад незаможників, комсомольців, демобілізованих червоноармійців [13, арк. 10]. Отже, більшовики намагалися залучити до участі у виборах якомога більшу частину населення, яке підтримувало радянську владу.

Всього на селі у виборах взяли участь 38% виборців, однак у різних округах ця цифра різко розходилася. Так, у Вінницькій окрузі вона становила 27,5 %, у Тульчинській – 30%, у Кам'янецькій та Могилівській – по 40%, у Проскурівській – 42%, у Гайсинській – 57%. Гайсинська округа, одна з найвідсталіших, виявилася на першому місці за активністю виборців. Але слід зауважити, що саме тут відбулася найбільша кількість сутичок між незаможними селянами і куркулям, в результаті чого виборчому довелось розпустити цілий ряд сільських Рад [14, арк. 3]. У Вінницькому повіті перевибори розпочалися 17 жовтня і закінчилися 3 листопада. Всього членів сільських Рад було обрано 1861, з них: членів КНС – 1414, членів КП(б)У та КСМ – 65, усіх інших – 379. У відсотковому відношенні це складало: членів КНС – 76%, членів партії та КСМ – 3,7%, інших – 20,3%, з яких більшість були бідняками, жінок у виборах взяла участь лише 5,2% [10, арк. 21]. Отже, хоча в цілому явка на вибори була невисокою, до складу сільських Рад увійшли переважно представники незаможного селянства, які і були політичною базою більшовиків.

Однак неврожай 1924 р. та незадоволення селянства змусили державну партію на деякий час змінити свою орієнтацію в селянській політиці. Проголошений з осені 1924 р. курс «Обличчям до села» нівелював питання розшарування селянства [4, с. 92]. Тому виборчою кампанією 1924 р. на Поділлі були поставлені наступні завдання: привернути до участі у виборах широкі селянські маси, поряд з незаможниками втягнути у вибори середняків,

використати вибори для загального перегляду і підбору низового апарату. Таким чином, у селян-власників з'явилася реальна можливість увійти до складу Рад.

В результаті цієї кампанії по губернії було обрано 1205 сільрад із 25548 членів у них. За соціальним та партійним складом маємо наступні дані: членів КП(б)У і кандидатів – 3,2%, разом з членами КСМУ – 4,8%, абсолютна кількість тих і інших разом – 1234 чол. Це всі комуністи, що проживали на селі, тому навіть при всьому бажанні брати більше членів партії до сільрад було неможливо. Членів КНС було обрано 66%, робітників та червоноармійців – 7,2%. Таким чином отримуємо у сільських Радах 78% пролетарських та напівпролетарських елементів, пов'язаних міцними узами з компартією. На середняків та службовців припадає тільки 22% [14, арк. 2]. Якщо бідняцька частина Рад у минулому році складала 64,2 %, то у поточному – 78%. Наведені цифри говорять про поступове завоювання більшовиками впливового становища у Радах. Однак це не означає відсутності опозиції до радянської влади на селі. Для підтвердження даного висновку проаналізуємо хід передвиборної кампанії по Вінницькій окрузі більш детально.

Немирівський район. Перевибори тут проходили повільніше, ніж планувалося, і були завершені пізніше встановленого терміну. До 8 листопада були переобрані лише 3 сільських Ради в селах Рачки, Зарудниця, Сельвинці. В числі сіл, що залишилися, 4 села (Мухівці, Медвеже, Сорочотяжинці, Стрільчинці), населення яких було переважно заможним та віруючим, були проти намічених КНС та Райвиборчкомом кандидатур. Так, в селі Сорочотяжинцях передвиборне засідання було зірване головою районної виборчої комісії, оскільки населення села, що на 75% складалося з куркулів, заявило протест проти списку кандидатур, висунутих місцевою організацією КНС і намагалося провести свій список [15, арк. 87]. Подібні випадки відбувалися і в інших селах. Найбільшу активність заможне селянство проявило в Рибчинцях, Чесновці, Петриківцях, Дашківцях, Микулинцях, Малій Жмеринці, Новоселищах, Радовці, Лук'янівці, Жуківцях та Звонисі. Не маючи можливості протистояти заможним селянам чисельно, більшовики просто скасовували передвиборні зібрання або результати виборів, в результаті чого відбувалися повторні перевибори до сільських Рад. Отже, не дивлячись на високий рівень активності з боку заможного селянства, їх кандидатури до складу Рад не увійшли, і вони склали той прошарок населення, який залишився «за бортом» політичного життя країни.

Аналізуючи хід передвиборної кампанії, Губернська Виборча Комісія відзначила задовільну роботу Могилівського окружного виборчого комітету у зв'язку з проведенням широкої підготовчої роботи, своєчасної звітності, значним відсотком участі виборців і високим відсотком участі жінок у нових сільських Радах. Відмічалася також задовільна робота Проскурівського виборчкому у зв'язку зі своєчасно розпочатою підготовчою кампанією, вдалою ревізійною роботою та порівняно високим відсотком виборців. А на засіданні Подільської Губернської комісії 14 жовтня 1924 р. було зазначено, що основними недоліками виборчої кампанії була відсутність точного обліку позбавлених виборчих прав, організаційний дефект у ревізійній роботі та недостатня підготовка до передвиборної кампанії КНС.

Настрої, які панували на селі, особливо виявилися під час часткових перевиборів Рад навесні 1925 р. Вибори здебільшого завершувалися провалом кандидатур членів КНС і комуністів та зміцненням позицій селян-власників [26, с. 36]. Загроза втратити свій вплив у Радах змусила державну партію шукати шляхи вирішення проблеми. Рішенням липневого (1925 р.) пленуму ЦК КП(б)У комнезами були позбавлені виконання адміністративних функцій і перетворилися на добровільні організації. Реорганізація комітетів незаможних селян, яка співпала з початком передвиборної кампанії, внесла неясність і розгубленість в ряди КНС та загрожувала їх слабкою участю у перевиборах. Але практична робота, що була проведена на основі директив ЦК, знову зміцнила їх становище, і під час виборної кампанії КНС проявили себе як достатньо впливова організація на селі, завоювавши 64,6% місць у сільських Радах у 1926 р. [16, арк. 7].

За визначенням липневого (1926 р.) об'єднаного Пленуму ЦК і ЦВК ВКП(б) перевибори до Рад 1925 – 1926 рр. були «першою після закінчення громадянської війни і зміцнення пролетарської диктатури широкою і відкритою виборчою кампанією». Вперше у них брали участь всі основні соціальні групи міста і села, а кількість осіб, що голосували, в цілому по країні перевищила половину виборців і склала 50,8% [2, с. 400]. В середньому відсоток виборців по Вінницькій окрузі становив 56,2%, були райони, де він доходив до 70%. У порівнянні з минулим роком збільшився відсоток у сільрадах середняків і зменшився відсоток незаможників. Якщо у 1925 р. незаможних селян було обрано 54,6%, середняків – 15,4%, то у 1926 р. ця кількість становила відповідно 60,1% і 32,6% [16, арк. 8]. Середняки у своїй більшості брали участь у виборах у союзі з бідняками і підтримували пропозиції партосередків та КНС. Однак з боку комнезамів були окремі спроби відтіснити середняка, хоча партія вважала за необхідне їх повсюдне залучення до Рад. Зауважимо, що не тільки комнезами обходили увагою середняка. Частина сільських партійних організацій в процесі підготовчої кампанії теж випустила їх з поля зору. Це було видно зі складу підготовлених списків, з того, як враховувалися політичні настрої.

При виїздах на село представників Вінвиборчкому сільські виборчі комісії, інформуючи про настрої селян, повідомляли про настрої бідняків, куркулів, ворожих угруповань, але зовсім обминали увагою настрої середняка. Це дуже часто приводило до того, що останні об'єднувалися із заможним селянством. Крім того, за час передвиборної кампанії 1926 р. виявилось, що низові партійні організації провели недостатню роботу щодо залучення до неї активу села. Тому існував цілий ряд випадків провалу потрібних владі кандидатур, до сільських Рад їх було обрано лише 5,3%. Населення відкрито виступало проти їх просування: «Нам тут немає що робити, тут не вибори, а призначення» [17, арк. 9]. Звучали вирази: «Ми самі назначимо, не треба нам ваших кандидатур і списків», «Дайте нам достойних голів сільрад – і непорозуміння між владою і народом відпадуть самі собою» [17, арк. 12]. В свою чергу влада на місцях, оцінюючи такі настрої, зазначала: «Селянин зараз же нас обвинувачує і наш авторитет підривається. Селяни говорять, що ми позалазили в сільради і підтримуємо тих комуністів, що не рахуються з селом. За нашу роботу ми кожен день чекаємо, що якщо нас не повбивають, то сплять» [18, арк. 55]. Що ж стосувалося заможних верств населення та різних «антирадянських елементів», під час виборів вони проявили себе дуже активно, незважаючи на відносно незначну кількість. В результаті у деяких сільрадах існували ворогуючі табори: 1) бідняки, що захищали інтереси бідноти; 2) середняки, що негативно ставилися до бідняків (Могилівський район) [17, арк. 20].

Політичні завдання кампанії 1926-1927 рр. були сформульовані в постанові ЦК ВКП(б) від 30 грудня 1926 р. «Про перевибори до Рад» та рішеннях III сесії ВЦВК XII скликання. Пленум ЦК, що прийняв аналогічну постанову, вказав на необхідність посилення пролетарського впливу в Радах, зміцнення союзу робітничого класу і бідноти із середняком, відзначив недоліки в організації виборів [6, с. 105].

У 1927 р. соціальний склад сільських Рад зазнав змін, що видно з таблиці.

Соціальний склад сільських Рад по Вінницькій окрузі [19, арк. 104].

Категорії осіб	1925/1926 рр.	1926/1927 рр.
Членів КНС	35,2%	39,3%
Неорганізована біднота	18,8%	14,6%
Середняки	29,2%	30,1%
Робітники	4,7%	4,9%
Службовці	9,4%	11,9%
Кустарі	2,3%	2,8%

Всього селян у складі сільських Рад у 1925 – 1926 рр. нараховувалося 83,2%, а у 1926 – 1927 рр. – 80,4%. Таким чином, відсоток селянства зменшився, натомість зріс відсоток службовців і кустарів. Відсоток членів КНС та середняків дещо збільшився за рахунок неорганізованої бідноти. Отже, в результаті передвиборної кампанії позиції радянської влади зміцніли, про що говорить хоча б той факт, що зріс відсоток середняків у складі Рад. Більшовикам вдалося виконати поставлене завдання збільшення свого впливу на селі.

Поряд з цим, зважаючи на вороже ставлення до влади значної кількості населення села, зріс і відсоток позбавленців. Виборчих прав були позбавлені землероби, які застосовували найману працю, ті, що поряд із землеробським господарством мали промислові заклади (млини, крупорушки тощо) із застосуванням найманої праці, надавали у користування сільськогосподарські машини або робочу худобу, а також служителі культу [25, с. 11 – 12]. При цьому відсоток позбавлених права голосу сільських жителів Подільського регіону дорівнював 4,6%, що перевищило загальноукраїнську норму на 0,2% [19, арк. 101]. Слід зазначити, що механізм позбавлення виборчих прав був далекий до досконалості. Списки позбавленців складалися органами ЧК – ОДПУ, міліцією, фінвідділами, потім передавалися виборчим комісіям і носили характер остаточного вердикту. Судові органи для вирішення питання про право голосу виборця, як правило, задіяні не були. Вони розглядали питання тільки попутно при порушенні кримінальних прав. Природно, що при такій процедурі був неминучим суб'єктивізм, елементарні помилки і зловживання. Позбавленців могли чекати сумні наслідки – на них могли накладатися додаткові або спеціальні податки, їх могли виключити із членів профспілки, вони могли втратити пенсію або право на соціальне забезпечення, навчання дітей, вступу до вузу. Оскільки для багатьох це право та його відновлення було досить принциповим, радянська влада шляхом періодичного звуження та розширення кола осіб, позбавлення виборчого права, намагалася збільшити кількість своїх прихильників. Однак на місцях відзначалося багато випадків недотримання встановленої більшовиками виборчого законодавства. Деякі сільські виборчі комісії залишали у списках виборців осіб, яких потрібно було позбавити права голосу. Так, у с. Соломинці Пиківського району не було позбавлено виборчих прав трьох куркулів, у с. Котюжинцях Прилуцького району, навпаки, було позбавлено виборчих прав дружину колишнього церковного старости, який помер, а вона вийшла заміж за іншого [20, арк. 120]. Особливо багато

помилку було допущено при складанні списків виборців у містечках, де в окремих випадках позбавленців нараховувалося від 40 до 60%. Так, у містечку Китайгород виборчих прав було позбавлено 372 особи з 480 тих, які мали право обрати, у містечку Старий Дашів ця цифра складала 60% від загальної кількості населення. По містечку Нова Прилука було позбавлено права голосу 23 особи з числа єврейської бідноти, яка колись торгувала, але вже давно полишила цю справу [20, арк. 120].

Вибори до сільських Рад 1928 – 1929 рр. проходили за умов значного позбавлення активності бідняцько-середняцького блоку. Пересічна явка виборців на виборчі збори склала 58,7%. Склад новообраних Рад був таким: за партійністю – членів партії – 8,8%, комсомольців – 60%, членів КНС – 54%; за соціальним станом – селян-хліборобів – 79,2%, сільськогосподарських робітників-наймитів – 3,4%, сільської інтелігенції – 5,3%; за забезпеченістю робочою худобою – без робочої худоби – 46,9%, з 1 головою робочої худоби – 28,1%, з 2-ма – 24,9%, з 3-ма і більше – 0,1%; за розміром сільськогосподарського податку – звільнених від податку – 31,1%, з податком до 10 крб. – 27,9%, з податком від 10 до 30 крб. – 33,9%, від 30 до 50 крб. – 5%, від 50 до 80 крб. – 1,7%, від 80 і більше – 0,4% [20, арк. 127].

Наведені факти свідчать про те, що в новому складі сільрад провідні позиції були повністю забезпечені за біднотою (59%), відсоток середняків склав 38,9%. Новообрані сільські Ради були бідняцько-середняцькими зі збільшеною роллю та питомою вагою бідноти, зі зростанням впливу партійно-комсомольських організацій. До нового складу Рад пройшли кандидати, виставлені партією, КСМ та бідняцькими організаціями села.

Аналізуючи результати виборів на Поділлі кінця 20-х рр. ХХ ст., можна зробити висновок, що боротьба більшовиків за вплив на селі, яка мала на меті створення органів влади, підконтрольних партії, завершилася успішно. Забезпечили реалізацію цього завдання виборчі кампанії, які, пропагуючись як засіб органічного зв'язку з народними масами та залучення селян і робітників до управління державою, в дійсності мали формальний характер, оскільки від самого початку відбувалися під контролем партійних органів і супроводжувалися дискримінацією частини населення через законодавчо закріплене позбавлення виборчих прав і прямих партійні вказівки. На місцях партійні комітети затверджували склад виборчих комісій, контролювали висунення кандидатів до сільських Рад, санкціонували призначення працівників на відповідальні посади виконкомів. Характерним явищем для цього часу було скасування результатів виборів там, де до Рад потрапляли «ворожі класові елементи», та дострокове звільнення окремих працівників. Шляхом постійної зміни виборчого законодавства, маніпулювання нормами представництва, організації широких агітаційних кампаній більшовицькому керівництву вдалося сформувані підконтрольні їм органи влади на місцях, про що промовисто говорить їх склад у подільському селі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабій Б. М. Місцеві органи влади УСРР в 1917 – 1920 рр. Київ: Вид-во АН УСРР, 1956. 268 с.
2. Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921 – 1925). Київ: Вид-во АН УСРР, 1961. 384 с.
3. Вайнер Ф. Г. Борьба КПУ за укрепление государственного аппарата 1921 – 1925 гг. Дис... канд. ист. н. Харьков, 1964. 262 с.
4. Венер М. Лицом к деревне: Советская власть и крестьянский вопрос // Отечественная история. 1993. №5. 223 с.
5. Володимирський М. Ф. Організація радянської влади на місцях. Київ: Всеукр. Вид-во, 1923. 116 с.
6. Гонтарь А. В. Городские Советы Украины: История становления и развития (20 – 30-е гг.). Одесса: Вища школа, 1990. 204 с.
7. Гребеннікова О. В. Діяльність місцевих органів влади Донецької губернії (1920 – 1925 рр.). Донецьк, 1997. 212 с.
8. Гришаєв В. В. Строительство Советов в деревне в первый год социалистической революции. Москва: Мысль, 1967. 86 с.
9. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). Ф – 252. Оп. 1. Спр. 51. 216 арк.
10. ДАВО. Ф. П – 1. Оп. 1. Спр. 424. 53 арк.
11. ДАВО. Ф. П – 1. Оп. 1. Спр. 1010. 142 арк.
12. ДАВО. Ф. П – 1. Оп. 1. Спр. 426. 336 арк.
13. ДАВО. Ф. П – 1. Оп. 1. Спр. 790. 33 арк.
14. ДАВО. Ф. П – 1. Оп. 1. Спр. 427. 288 арк.
15. ДАВО. Ф. П – 1. Оп. 1. Спр. 429. 162 арк.
16. ДАВО. Ф. П – 31. Оп. 1. Спр. 127. 186 арк.
17. ДАВО. Ф. П – 31. Оп. 1. Спр. 118. 49 арк.

18. ДАВО. Ф. П – 29. Оп. 1. Спр.373. 462 арк.
19. ДАВО. Ф. П – 1. Оп. 1. Спр. 308. 347 арк.
20. ДАВО. Ф. П – 29. Оп. 1. Спр. 510. 520 арк.
21. Загорський П. С., Стоян П. К, Нариси історії комітетів незаможних селян. Київ: АН УРСР. Інститут історії, 1960. 163 с.
22. Кульчицький С. В. УСРР в добу НЕПу // Історія України. Нове бачення. У 2-х т. / Під ред. В. А. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид-во «Україна», 1996. 494 с.
23. Мануїльський Д. Порадник волосного організатора радянської влади з додатком відповідного законодавства. Харків: Всеукр. Вид-во [ІІ Рад. друк.], 1929. 78 с.
24. Мартинюк Я. М. Становище та діяльність органів місцевого самоврядування на Волині (1919 – 1939 рр.). Автореф. дис... канд. іст. н. – Львів, 2001. 21 с.
25. Материали к избирательной кампании 1928 – 1929 г. Харьков, 1928. 117 с.
26. Мельничук О. А. Боротьба за владу на селі в 1920 – 1925 роках: сільські Ради проти комнезамів // Нова політика. 1998. №2. С. 31 – 39
27. Олейник Н. Н. Деятельность коммунистической партии по укреплению Советов (1921 – 1925). Харьков: Изд. Харьк. Ун-та, 1989. 165 с.
28. Петровський Г. І. Ради в боротьбі за генеральну лінію партії. Доповідь на XII з'їзді Рад. Харків, 1931, с. 8 – 10
29. Слуцький О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926 – 1929 рр.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. 207 с.
30. Советы за 50 лет. Москва: Статистика, 1967. Ч. I
31. Стоян П. К. Советское строительство в Украинской ССР в 1921 – 1925 гг. Автореф... докт. ист. н. Киев. [б.и.], 1956. 47 с.
32. Стоян П. К. Встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. Київ: Вид-во АН УРСР, 1954. 87 с.
33. Тригуб П. Н. На защите завоеваний Великого Октября. Одесса: Вища школа, 1987. 151 с.

Елена Стадник

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

**Выборы в Советы как фактор советизации подольского крестьянства
в 20-е гг XX в.**

Аннотация. В статье на основании источников и литературы анализируется возникновение местных органов советской власти в подольском селе, организация и деятельность Советов, их политическое лицо, роль в системе органов государственной власти и процессе советизации сельского населения Подольского региона в 20-е гг. XX в., освещаются проблемы хода избирательных кампаний, показываются их результаты, исследуются принципы формирования сельских Советов, их социальный состав, а также реальное отношение подольского крестьянства к установлению советской власти.

Ключевые слова: Советы, власть, выборы, советизация, крестьянство, Подолье.

ABSTRACT

Elena Stadnyk

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mychailo Kotsiubynsky,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Elections to the Soviets as a factor of Sovietization on the Podolsk peasantry in the 20-ies of the XX century

In the article shows the steps taken by those, on the basis of sources and literature, the formation of authorities in the Podolsk village, the organization and activities of the Soviets, their political face, the role in the system of state power bodies and the process of Sovietization of the rural population of the Podilsky region in the 20-ies of the XX century are analyzed, covers the problems of the election campaigns, analyzes their course and results, examines the principles of the formation of village councils, their social composition and the actual attitude of Podilsky peasantry to the establishment of Soviet power. The peculiarities of the organization and practical implementation of the instructions of the Bolsheviks leadership on carrying out the preelection campaigns of the 1920's

.....
to the village councils of Podillia were considered, and the reasons that did not give the projected results of the election have been researched. Quantitative data and comparative data in the contingent of voters who participated in election campaigns as well as on deprived of voting rights are presented. Documents of the Soviet state concerning electorate legislation are analyzed. It is concluded that the new members of the Rada were nominees nominated by the party, the KSM and the poor organizations of the village, through the organization of election campaigns, direct party instructions and manipulation of the rules of representation to the Bolshevik leadership managed to form the local authorities under their control. It was shown that the election campaigns were in fact formal and accompanied by direct party instructions. As a result of elections in the late 20`s of the XX century to the village councils of Podillia were candidates who had been nominated by the party. The struggle of the Bolsheviks in the village on the sovietization of the peasant population ended successfully.

Keywords: councils, power, elections, Sovietization, the peasantry, Podillia.

REFERENCES:

1. Babii B. M. Mistsevi orhany vlady USRR v 1917 – 1920 rr. Kyiv: Vyd-vo AN URSS, 1956. 268 s.
2. Babii B. M. Ukrainska radianska derzhava v period vidbudovy narodnoho gospodarstva (1921 – 1925). Kyiv: Vyd-vo AN URSS, 1961. 384 s.
3. Vayner F. G. Borba KPU za ukreplenie gosudarstvennogo apparata 1921 – 1925 gg. Dis... kand. ist. n. Kharkov, 1964. 262 s.
4. Vener M. Litsom k derevne: Sovetskaya vlast i krestyanskiy vopros // Otechestvennaya istoriya. 1993. №5. 223 s.
5. Volodymyrskyi M. F. Orhanizatsiia radianskoi vlady na mistsiakh. Kyiv: Vseukr. Vyd-vo, 1923. 116 s.
6. Gontar A. V. Gorodskie Sovety Ukrainy: Istoriya stanovleniya i razvitiya (20 – 30-e gg.). Odessa: Vishcha shkola, 1990. 204 s.
7. Hrebennikova O. V. Diialnist mistsevykh orhaniv vlady Donetskoi hubernii (1920 – 1925 rr.). Donetsk, 1997. 212 s.
8. Grishaev V. V. Stroitelstvo Sovetov v derevne v pervyy god sotsialisticheskoy revolyutsii. Moskva: Mysl, 1967. 86 s.
9. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti (dali – DAVO). F – 252. Op. 1. Spr. 51. 216 ark.
10. DAVO. F.P – 1. Op. 1. Spr. 424. 53 ark.
11. DAVO. F. P – 1. Op. 1. Spr. 1010. 142 ark.
12. DAVO. F. P – 1. Op. 1. Spr. 426. 336 ark.
13. DAVO. F.P – 1. Op. 1. Spr. 790. 33 ark.
14. DAVO. F. P – 1. Op. 1. Spr. 427. 288 ark.
15. DAVO. F. P – 1. Op. 1. Spr. 429. 162 ark.
16. DAVO. F.P – 31. Op. 1. Spr. 127. 186 ark.
17. DAVO. F. P – 31. Op. 1. Spr. 118. 49 ark.
18. DAVO. F. P – 29. Op. 1. Spr. 373. 462 ark.
19. DAVO. F. P – 1. Op. 1. Spr. 308. 347 ark.
20. DAVO. F. P – 29. Op. 1. Spr. 510. 520 ark.
21. Zahorskyi P. S., Stoian P. K, Narysy istorii komitetiv nezamozhnykh selian. Kyiv: AN URSS. Instytut istorii, 1960. 163 s.
22. Kulchytskyi S. V. USRR v dobu NEPu // Istoriia Ukrainy. Nove bachennia. U 2-kh t. / Pid red. V. A. Smoliia. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Vyd-vo «Ukraina», 1996. 494 s.
23. Manuilskyi D. Poradnyk volosnoho orhanizatora radianskoi vlady z dodatkom vidpovidnoho zakonodavstva. Kharkiv: Vseukr. Vyd-vo [Il Rad. druk.], 1929. 78 s.
24. Martyniuk Ya. M. Stanovyshche ta diialnist orhaniv mistsevoho samovriaduvannia na Volyni (1919 – 1939 rr.). Avtoref. dys... kand. ist. n. – Lviv, 2001. 21 s.
25. Materialy k izbiratelnoy kampanii 1928 – 1929 gg. Kharkov, 1928. 117 s.
26. Melnychuk O. A. Borotba za vladu na seli v 1920 – 1925 rokakh: silski Rady proty komnezamiv // Nova polityka. 1998. #2. S. 31 – 39
27. Oleynik N. N. Deyatelnost kommunisticheskoy partii po ukreplenyu Sovetov (1921 – 1925). Kharkov: Izd. Khark. Un-ta, 1989. 165 s.
28. Petrovskyi H. I. Rady v borotbi za heneralnu liniyu partii. Dopovid na Khll zizdi Rad. Kharkiv, 1931, s. 8 – 10
29. Slutskyi O. B. Radianske i kulturne budivnytstvo na Ukraini v pershi roky borotby za sotsialistychnu industrializatsiiu krainy (1926 – 1929 rr.). Kyiv: Vyd-vo AN URSS, 1957. 207 s.
30. Sovety za 50 let. Moskva: Statistika, 1967. Ch. I
31. Stoyan P. K. Sovetskoe stroitelstvo v Ukrainskoy SSR v 1921 – 1925 gg. Avtoref... dokt. ist. n. Kiev. [b.i.], 1956. 47 s.

32. Stoian P. K. Vstanovlennia i zmitsnennia Radianskoi vlady na Ukraini. Kyiv: Vyd-vo AN URSR, 1954. 87 s.

33. Trigub P. N. Na zashchite zavoevaniy Velikogo Oktyabrya. Odessa: Vishcha shkola, 1987. 151 s.

Статтю подано до редколегії 23.01.2018 р.

УДК 94 (477.43) «1933-1934»

Павло Кравченко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Керівний склад політвідділів МТС у Вінницькій області

Анотація. У статті аналізується склад керівництва політвідділів МТС на Вінниччині. Автор, на основі документів Державного архіву Вінницької області, стверджує, що кадрова політика сталінського режиму при формуванні цих надзвичайних партійно-господарських органів на території області була направлена на встановлення повного контролю над сільськогосподарським прикордонним регіоном СРСР. Керівний склад політвідділів МТС визначався Москвою і мав характер колоніальної адміністрації. З метою остаточного насадження на Вінниччині чужого селянам-українцям колгоспного ладу, начальники політвідділів МТС та їх заступники у переважній більшості присилалися з Російської Федерації чи східних та південних промислових центрів України і, як правило, не були представниками корінної нації.

Ключові слова: політвідділ МТС, кадри, спеціалісти, керівництво, окупація, колоніальна політика, колгоспне селянство, Вінницька область.

Кадрова політика завжди займала чільне місце у діяльності сталінського режиму. Особливо важливою ця ланка роботи була в Україні, де більшовицька влада встановлювалася з великими труднощами, за допомогою зброї, внаслідок активного опору населення впродовж 1920-х рр. Завдяки тому, що ключові керівні посади в Українській соціалістичній радянській квазіреспубліці займали ставленики Москви як у Харкові, так і в областях, більшовикам вдалося провести колективізацію, супроводжувану знищенням, власне, українського села й організувати голодомор-геноцид 1932-1933 рр. Вінниччина не була у цьому відношенні винятком. Саме реалізація кремлівських рішень відданим режимові обласним керівництвом, призначеним ЦК ВКП(б), призвела до бажаних для них наслідків [7].

Вітчизняні та зарубіжні дослідники приділили увагу політвідділам МТС – надзвичайним органам, що діяли впродовж невеликого проміжку часу, та їх роль в утвердженні колгоспного ладу була надзвичайно важливою [1, 6, 8]. Авторами зроблений аналіз причин утворення політвідділів МТС, їх практичної діяльності та головних її результатів. Публікації, проте, розглядають політвідділи МТС у загальносоюзному чи всеукраїнському вимірі, мало приділяючи уваги їх ролі та місця на території окремих областей, зокрема, Вінницької. Недостатньо проаналізований механізм формування кадрового складу керівництва цих надзвичайних органів на місцях, їх національний склад, освітній рівень, ділові якості тощо. На наш погляд, дослідження цих складових дозволять ґрунтовніше зрозуміти процеси, що відбувалися в подільському селі в період діяльності політвідділів МТС.

Знищивши змістовно українське село, сталінський режим продовжив заходи, спрямовані на зміцнення своїх позицій у новостворених колективних господарствах. Ця, по суті своїй, колоніальна політика Москви, проявилась, зокрема, у створенні ще однієї структури, що була покликана встановити повний контроль над «реформованим» селом. На січневого (1933 р.) Пленумі ЦК ВКП(б), який заявив про дострокове виконання першого п'ятирічного плану, було прийнято рішення про створення надзвичайних органів – політичних відділів МТС. Таким чином, у рік «надзвичайних успіхів» (з погляду сталінського режиму) Москва знову звернула увагу на село, передусім українське, яке на початку 1933 р. перебувало на пікові голодомору-геноциду.

Те, що в умовах мирного часу у сільському господарстві були створені політвідділи за армійським зразком, було симптоматично і свідчило, що досягнуті успіхи у колгоспному будівництві були, м'яко кажучи, перебільшеними. З погляду режиму, класова боротьба на селі продовжувалась і після створення колективних господарств. Лише тепер змінилося класове обличчя ворога на селі і тактика його боротьби: куркуль і його помічник «підкуркульник» перейшли «до роботи тихою сапою», підступно ставши членами колгоспів та радгоспів, з метою «підірвати їх зсередини» [6, с.44]. Звідси - головні завдання, що ставилися перед політвідділами:

«очищення колгоспів від класово-ворожих елементів», боротьба проти «саботажників з партквитком у кишені» та організаційно-господарське зміцнення колгоспів [1, с.178-179].

Сталінське керівництво у такій ситуації не було впевненим у повній покорі села. Події 1932-1933 рр. засвідчили, що далеко не всі партійні та радянські кадри, особливо низової, колгоспно-радгоспної ланки, сумлінно виконували вказівки Москви, і це її насторожувало. З погляду прийшлого, по своїй суті, колоніального режиму, необхідно було, шляхом проведення відповідної кадрової політики, створити слухняний для виконання будь-яких рішень центру низовий адміністративно-господарський апарат на селі. Тим більше, зламавши активний опір масовим винищенням людної голодомором, дезорганізувавши суспільне і господарське життя села, вирішення такого завдання ставало більш реальним: ті, хто вижив, у більшості своїй уже не думали про супротив, а лише про те, щоб знову не потрапити під загрозу голодної смерті. Нашим завданням не є розгляд впливу голодомору на свідомість українських селян, та слід виокремити, на наш погляд, чи не головну рису наслідків – байдужість до смерті і прагнення вижити будь-якою ціною. Режим своїми діями дав зрозуміти: приналежність до партійно-радянської еліти, сліпе виконання розпоряджень Москви – гарантія, хоч і не повна, виживання навіть у найскрутніші часи.

Офіційним завданням новостворених органів, визначеним січневим (1933 р.) об'єднаним Пленумом ЦК і ЦКК ВКП(б) було перетворення машино-тракторних станцій і радгоспів у центри господарсько-технічного, політичного та організаційного керівництва і впливу на колективізоване селянство [8, с. 543]. Та це було лише малою часткою тих, які політвідділи МТС мали виконати в умовах голодомору-геноциду, що продовжувався: по суті, МТС мали стати форпостами колоніальної за змістом політики сталінського режиму на місцях, у цьому випадку, в українському подільському селі. Для цього необхідно було силовими, каральними методами домогтися повного підпорядкування колективних господарств вимогам режиму, що і проявилось у практичній роботі політвідділів.

Вже у листопаді 1932 р. була створена комісія ЦК ВКП(б) на чолі з секретарем ЦК П. Постишевим, якій було доручено відібрати для політвідділів України, Північного Кавказу та Нижньої Волги 1 тис. начальників політвідділів та 2 тис. їх замісників. У подальшому питаннями відбору займався Сільськогосподарський відділ ЦК ВКП(б), який у грудні 1932 р. очолив Л.Каганович [6, с. 43].

На початку грудня 1932 р. С. Косіор, Генеральний секретар ЦК КП(б)У, розіслав по областях республіки циркуляр про створення нового інституту партійно-чекістської влади [8, с. 543]. Для роботи в політвідділах були направлені сотні політруків з Червоної армії, які мали втілювати в життя політику партії. Замісниками начальників політвідділів були призначені співробітники ДПУ, що було цілком закономірно, зважаючи на ті завдання, які ставилися перед новими структурами.

Особливістю нових неконституційних органів влади було те, що, формально знаходячись у рамках Наркомату землеробства СРСР, вони фактично підпорядковувалися напряму Політбюро ЦК ВКП(б). Начальники політвідділів МТС входили до складу бюро тих райкомів партії, на території яких вони діяли, а начальники політсекторів обласних та крайових земельних управлінь – до складу бюро обкомів та крайкомів партії [1, с. 178]. Вони призначались і звільнялись ЦК ВКП(б) і, таким чином, на місцях існували фактично два центри керівництва партійно-політичною роботою на селі: політвідділ МТС і райком партії, що викликало відомі непорозуміння і навіть конфлікти інтересів між ними. Що ж до обласного керівництва, то з ним суперечностей не було вже з тієї причини, що воно теж призначалося Московією і виконувало ті ж завдання.

На Вінниччині політвідділи були створені у березні-квітні 1933 р. Для виконання своїх безпосередніх завдань, про які мова йшла вище, після прийняття рішення про створення необхідно було вирішити перше складне завдання: власне створити ці надзвичайні органи, підібравши відповідні кадри, які були б здатними виконувати директиви сталінського керівництва. Знову ж таки, проблема для режиму полягала в тому, що він не мав достатньої кількості спеціалістів, які б відповідали певним критеріям і вимогам. Начальниками політвідділів мали стати колишні секретарі окружних або великих районних партійних організацій, секретарів фабрично-заводських комітетів великих підприємств, голів КК-РСІ. Крім того, вони повинні були мати відповідну освіту – закінчити Свердловський університет, Інститут червоної професури або ж місцеві комуністичні вузи [8, с. 543]. На Вінниччині практично не було таких кадрів, тому вони в переважній більшості випадків були прийшлими, чужими для сільського населення області, яке продовжувало залишатися для комуністичного режиму під підозрою у нелояльності.

З біографії першого очільника політвідділу Вінницької області Паперного Лева Лазаревича (1896–1938 рр.) можна зробити висновки щодо того, наскільки глибоко він знав подільське село. Народився він у м. Глуск Мінської губернії (зараз Республіка Білорусь) у багатодітній єврейській родині вчителів. Член ВКП(б) із 1915 р. У 1917 р. працював секретарем Красно-Пресненського

райкому партії у Москві. У 1919–1920 рр. він – заступник начальника політуправління 13-ої армії. Наступний період його життя теж не був пов'язаний з Україною та сільським господарством. У 1933 р. був призначений на названу вище посаду у Вінницькій області [2].

Важливу інформацію можна знайти в характеристиках, що направлялися в обов'язковому порядку до Москви, яка затверджувала чи відхиляла рекомендовану кандидатуру.

У липні-серпні 1933 р. начальник Політсектору МТС Вінницької області направив до ЦК ВКП(б) характеристики на трьох замісників начальників політвідділів МТС, які претендували на перші посади. Тексти свідчать, за якими критеріями підбиралися кадри, які якості працівника та людини цінувалися режимом тощо.

З характеристики Афіногенова П.С., замісника начальника Вороновицької МТС: росіянин, член ВКП(б) з 1922 р. З 1921 по 1926 р. н., виконуючий обов'язки командира полку. З 1929 по 1933 р. – навчання в комвузі імені Свердлова та Інституті Червоної професури (2 курси). За час роботи на посаді замісника начальника політвідділу проявив себе «як цілком витриманий комуніст. Має організаторські здібності, значний досвід партійно-масової роботи...» [3, арк. 61].

Друга характеристика – на Карабанова О.О., замісника начальника політвідділу Томашпільської МТС: росіянин, член ВКП(б) з 1924 р. У 1920-1921 рр. служив у Червоній армії, з 1921 по 1923 р. – на керівній комсомольській роботі. У 1929-1930 рр. працював завідувачем сектору масової роботи центрального сільськогосподарського банку СРСР у Москві, у 1931-1933 рр. – керівник групи індустріальних кадрів Держплану СРСР. Закінчив економічний інститут Червоної професури. «...Проявив себе як енергійний працівник та витриманий більшовик, який може самостійно керувати роботою політвідділу» [3, арк. 63].

Третій кандидат на посаду начальника політвідділу МТС - Нікітін (Меєрсон) М.М., член ВКП(б) з 1917 р. У 1918-1920 рр. – у Червоній армії, з 1924 по 1933 р. – на викладацькій роботі у Москві, Ростові-на-Дону та Свердловську. Вчився в академії комуністичного виховання імені Крупської та «два з половиною роки вчився в економічному інституті Червоної професури». На посаді замісника начальника політвідділу «показав себе як витриманий більшовик» [3, арк. 63].

Ці та інші характеристики, як бачимо, дуже схожі критеріями відбору кадрів. Відзначимо приналежність до партії більшовиків як головну умову кар'єрного зростання. Характерними для них є оцінка роботи претендентів на посади словами на кшталт: «...проявив себе як хороший ініціативний організатор-масовик», «...в необхідний момент знаходить і висуває нові форми соціалістичного змагання, які організовують маси на успішне вирішення завдань, що стоять перед ними», «витриманий і політично грамотний член партії» [4, арк. 124]. У 1933 р. така висока оцінка роботи означала безумовне виконання директив центру щодо організації голодомору-геноциду, виконання хлібозаготівель за будь-яку ціну, боротьбу з «українським націоналізмом, петлюрівщиною» тощо. Зауважимо, що більшовики-призначенці, які, на наше переконання, зовсім не знали особливостей життя населення Вінниччини, української мови, культури тощо, свідомо призначалися Москвою саме на такі посади і в такі регіони: для них українське селянське середовище було чужим, навіть ворожим, і це було природно, тому що так вчила більшовицька ідеологія. Виходячи зі своїх комуністичних переконань, вони сумлінно виконували свої обов'язки, спрямовані в кінцевому результаті українського селянина. Вони не збиралися інтегруватися в місцеве середовище, зважаючи передусім на те, що сприймали його на рівні носіїв передової пролетарської, соціалістичної культури, яку вони повинні, зобов'язані прищепити будь-якими засобами «відсталім» селянам. Начальник Уланівської МТС Семенов, наприклад, просив Москву перевести його на посаду такого ж начальника, але Чорноостровської МТС у зв'язку з тим, що в Уланові не було російської школи [3, арк. 51]. Відповідно, вони мали сприйматися місцевими жителями як чужинці, завойовники, колонізатори по суті - зі своїми звичками, цінностями, традиціями, мовою...

Для більш глибокого розуміння кадрової політики Москви щодо українського, у цьому випадку, подільського села, заслуговують на увагу, на наш погляд, витримки з біографії ще одного призначенця Москви, яка є типовою для того часу. Задов А.Г., замісник начальника політвідділу Затонської МТС з партійно-масової роботи. Народився у 1902 р., робітник, член ВКП(б) з 1925 р., освіта середня. У 1915-1920 рр. працював шевцем, потім кладовщиком та чорноробочим. У 1923-1924 рр. займався профспілковою роботою, у 1924-1925 рр. служив у Червоній армії. У 1927-1930 рр. займався агітаційно-пропагандистською роботою, завідував клубом залізничників. Більшу частину свого життя провів на станції Ясиновата, а в 1930 р. перейшов на роботу до Авдіївки. У роки голодомору 1932-1933 рр. він – лектор радпартшколи та інструктор міськпарткому. У 1933 р. його призначають на зазначену вище посаду.

У характеристиці відзначено, що «т. Задов, виконуючи обов'язки начальника політвідділу впродовж семи місяців (до приїзду начальника політвідділу) провів велику роботу по організаційно-господарському і політичному зміцненню колгоспів та очистки їх від класово-ворожих елементів. Т. Задов, як рідкісний більшовик (підкреслено авт.), який оволодів технікою сільського господарства і політвіддільським стилем у роботі, може бути висунений начальником

політвідділу» [5, арк. 129]. Ще один, працівник, Режівкер С.Б., отримав від керівництва не менш принципову характеристику, в якій, зокрема, говорилось, що «як більшовик-політвідділець т. Режівкер себе цілком виправдав, класово витриманий, теоретично підкований і політично грамотний, відданий партійній роботі. ...За 9 місяців своєї роботи міцно зв'язався з колгоспним активом, всією колгоспною масою, проявив неабиякі здібності у масовій роботі, зокрема, по масовій роботі з ледарями, роботі по політичному і культурному озброєнню колгоспних кадрів» [5, арк. 133]. Знаючи перебіг подій у 1933 р., можна конкретизувати всі названі вище ділові якості цього більшовицького активіста.

Характерними для відносин метрополії і колонії була манера призначення, як наприклад, таке - за підписом начальника сектору кадрів політичного управління МТС Наркомзему СРСР Гуляєва: «19 липня 1933 року. №420. Посвідчення. Пред'явник цього тов. Солодов Іван Андрійович відряджений до Політсектора Вінницького Обласного Земельного Управління для відповідальної роботи» [3, арк. 92]. Інший приклад: у вересні 1934 р. політичне управління Наркомзему СРСР надіслало до Вінниці лист, в якому, зокрема, говорилось: «ставимо вас до відома, що в Політвідділ Шаргородської МТС жіноргом затверджена тов. Салямон з Московської організації...» [5, арк. 53]. Призначення, таким чином, відбувалось у формі армійських наказів, які не підлягали обговоренню чи запереченню.

У кадрові політиці траплялися і «проколи», коли рекомендовані на посади не виправдовували «високого довіря партії». У зверненні на ім'я Паперного у серпні 1933 р. начальник сектору кадрів політичного управління МТС Наркомзему СРСР Гуляєв пропонував зняти з посади організатора жіночої роботи Летицької МТС Сольдет, яка «як працівник слабка і знаходиться під судом за розтрату» [3, арк. 92]. Значна частина причин зняття з посад керівників політсекторів пов'язана з п'янством та аморальною поведінкою.

Проблема партійності кадрів залишалась актуальною впродовж усього часу існування МТС. У серпні 1934 р. виконуючий обов'язки начальника політвідділу МТС Колтипін звертався, як і його попередники, до Москви з проханням надіслати комуністів. Він просив 20-25 членів ВКП(б) для роботи старшими агрономами в прикордонних МТС. Характерно, що професійна придатність кадрів його мало цікавила. Головну увагу він звертав на інше: «склад старших агрономів по 105 МТС характеризується недостатнім партійно-комсомольським прошарком: членів і кандидатів КП(б)У – 15 чол., чл. ЛКСМ – 4... Склад старших механіків по 100 МТС характеризується такими даними: членів і кандидатів КП(б)У – 26, ЛКСМ – 9» [5, арк. 170-172].

Зважаючи на національний склад сільського населення Вінницької області, серед якого значно переважали українці, варто звернути увагу на національну приналежність начальників політвідділів МТС, які і втілювали в життя політику центру, не рахуючись з інтересами корінного українського населення. На березень 1934 р. із 106-ти начальників тільки 34 були за національністю українцями. Переважна більшість інших - етнічні росіяни, які приїхали на Вінниччину з Тули, Ленінграда, Москви, Горького. Українці ж, що зайняли посади начальників політвідділів, теж не були корінними жителями: це були кадрові робітники з Києва, Харкова, Дніпропетровська, Одеси [4, арк. 97-99]. Інший список – замісників начальників політвідділів МТС, що складається з 12 осіб, нараховує трьох за національністю українців [3, арк. 167]. Тільки в такий спосіб – створенням свого, комуністичного керівного апарату, режим міг нав'язати українському селу свої, «соціалістичні» порядки.

Звичайно, таку політику можна назвати й «братерською допомогою російського народу» чи такою ж «братерською» допомогою робітничого класу» та, на наше переконання, документи свідчать про колоніальну по своїй суті політику імперської Москви по відношенню до України, що яскраво проявлялося передусім в українському селі.

Показово, що, коли український політсектор МТС України спробував хоча б якимось чином впливати на підбір кадрів чи, принаймні, мати про них більше інформації, центр категорично відкидав такі «вимоги». У серпні 1933 р. Паперний Л., начальник політсектору МТС у Вінницькій області, призначений Москвою на посаду, направив до Політуправління МТС Наркомзему СРСР лист, в якому скаржиться на те, що «з боку політсектора України продовжують поступати вимоги на надання інших матеріалів, наприклад, «об'єктивні дані на всіх працівників політвідділів...». У зв'язку з цим Паперний просить Москву «захистити політсектор (Вінницької області – авт.) від такого роду вимог з боку політсектору Наркомзему України» [3, арк. 64]. Таким чином, українські партійні функціонери виступали у ролі статистів, не маючи змоги впливати на кадрові рішення Москви, яка продовжувала обмежувати КП(б) У в її правах.

Кадровий «голод» у політвідділах відчувався в області впродовж усього періоду їх існування. Навіть у вересні 1934 р., після півторарічного функціонування політвідділів, питання не було вирішене до кінця. Тодішній начальник політвідділу МТС Вінницької області П. Кіор у листі до Політуправління Наркомзему СРСР та ЦК ВКП(б) у вересні 1934 р. знову нагадував Москві про те, що область прикордонна, і це вимагало особливої уваги до кадрів, і, по - друге,

звертав увагу на «вельми важке комплектування, яке майже неможливе за рахунок кадрів усередині області» [5, арк. 41].

Отже, кадровий склад керівництва політвідділів МТС свідчить, що сталінський окупаційний, колоніальний режим послідовно, використовуючи надзвичайні методи та органи, втілював у життя свою політику з метою встановлення повного контролю над подільським селом, чужим до соціалістичних експериментів комуністів. Кадрова політика метрополії призвела в кінцевому результаті для бажаних для неї результатів: колгоспне село змирилось і почало пристосовуватися до життя під більшовицько-російською окупацією, що, на наш погляд, потребує окремого дослідження. Це ж стосується і практичної діяльності політвідділів МТС на території Вінницької області.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Vasili'ev Valery. Vinnitsa oblast // Central-Local Relations in the Stalinist State, 1928-1941 / Edited by E.A. Rees. - Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002. P. 167-190.
2. ГДА СБУ. Ф.6. Спр. 37729-фп. 17 арк.
3. Держархів Вінницької області. Ф. П–137. Оп. 1. Спр. 92. 164 арк.
4. Держархів Вінницької області. Ф. П–137. Оп. 1. Спр. 132. 197 арк.
5. Держархів Вінницької області. Ф. П–137. Оп. 1. Спр. 133. 172 арк.
6. Зеленін І.Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933-1934 г. // Отечественная история. 1992. №6. С. 42-61.
7. Кравченко П. Кадрова політика сталінського режиму в роки голодомору 1932-1933 рр. на Поділлі // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А.Мельничука. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2017. С. 203-209.
8. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.

Павло Кравченко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історических наук, доцент (Україна)

Руководящий состав политотделов МТС в Винницкой области

Аннотация. В статье анализируется состав руководства политотделов МТС в Винниччине. Автор, на основании документов Государственного архива Винницкой области, утверждает, что кадровая политика сталинского режима при формировании этих чрезвычайных партийно-хозяйственных органов на территории области, была направлена на установление полного контроля над сельскохозяйственным приграничным регионом СССР. Руководящий состав политотделов МТС определялся Москвой и имел характер колониальной администрации. С целью окончательного насаждения на Винниччине чуждого крестьянам-украинцам колхозного строя, начальники политотделов и их заместители в подавляющем большинстве присылались с Российской Федерации или восточных и южных промышленных центров Украины, как правило, не были представителями коренной нации.

Ключевые слова: политотдел МТС, кадры, специалисты, руководство, оккупация, колониальная политика, колхозное крестьянство, Винницкая область.

ABSTRACT

Pavlo Kravchenko

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mikhailo Kotsyubinsky
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

The leadership of MTS policy offices in Vinnitsia region

The article touches upon the analysis of the staffing of the leadership of the MTS political offices in Vinnitsia during the period of their functioning in 1933-1934. The author, using the basis of documents from the State Archives of the Vinnitsia region, argues that the personnel policy of the Stalinist regime in the formation of these extraordinary party and economic bodies in the region, was aimed at establishing full control over the agricultural frontier of region the USSR. The leadership of the MTS police departments was appointed by Moscow and had the character of the colonial administration. For the purpose of the final planting in Vinnitsa, the collective farm system, foreign

.....
Ukrainian peasants, the chiefs of the MTS political departments and their deputies, in the overwhelming majority, were sent from the Russian Federation on eastern and southern industrial centers of Ukraine and, as a rule, did not represent the indigenous nation. The candidates were elected on condition of stay in the Bolshevik Party or in the Komsomol and in the presence of appropriate education. All of them should have been convinced by the Communist and unconditionally fulfill all Moscow's orders.

Key words: MTS political department, personnel, specialists, leadership, occupation, colonial policy, collective farm peasantry, Vinnytsa region.

REFERENCES:

1. Vasili'ev Valery. Vinnitsa oblast // Central-Local Relations in the Stalinist State, 1928-1941 / Edited by E.A. Rees. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002. P. 167-190.
2. GhDA SBU. F.6. Spr. 37729-fp. 17 ark.
3. Derzharkhiv Vinnyts'koi oblasti. F. P-137. Op. 1. Spr. 92. 164 ark.
4. Derzharkhiv Vinnyts'koi oblasti. F. P-137. Op. 1. Spr. 132. 197 ark.
5. Derzharkhiv Vinnyts'koi oblasti. F. P-137. Op. 1. Spr. 133. 172 ark.
6. Zelenin I.Ye. Politodtely MTS – prodolzhenie politiki «chrezvychayshchiny» (1933-1934 gg. // Otechestvennaya istoriya. 1992. №6. S. 42-61.
7. Kravchenko P. Kadrova polityka stalinskogo rezhymu v roky gholodomoru 1932-1933 rr. na Podilli // Naukovi zapysky Vinnyts'kogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho. Serija: Istorija. Vyp. 25. Zbirnyk naukovykh pracj / Za zagh. red. prof. O.A. Meljnuchuka. Vinnytsja: FOP Korzun D.Ju., 2017. S. 203-209.
8. Kuljchyc'kij S. Chervonyj vyklyk. Istorija komunizmu v Ukrajinі vid jogho narodzhennja do zagybeli. Knygha 2. Kyjiv: Tempora, 2013. 628 s.

Статтю подано до редколегії 12.02.2018 р.

УДК 94(477.43/.44=161.2:411.16) "1941/1944"

Валерій Кононенко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Міжетнічні відносини українців та євреїв Поділля в умовах Голокосту

Анотація. У статті досліджуються міжетнічні відносини українців та євреїв Поділля під час Другої світової війни в умовах Голокосту. У роботі проведено аналіз моделей поведінки українців та євреїв під час геноциду євреїв регіону, наголошено на стереотипах мислення серед населення регіону під час війни, розглянуто чинники впливу на формування та розвиток міжетнічних взаємин в умовах війни. Автор намагається спростувати історичні міфи щодо усталеної поведінки українців та євреїв в умовах Другої світової війни.

Ключові слова: українці, євреї, Поділля, Голокост, Друга світова війна, міжетнічні відносини.

У різні історичні періоди міжетнічні відносини українців та євреїв Поділля відбувалися через співпрацю, байдужість чи то відверту ворожнечу. На наше переконання, незважаючи на іноді трагічні сторінки в українсько-єврейських стосунках, вони все-таки були ближчими до співпраці (хай іноді й викликані певними матеріальними причинами, наприклад, торгівлею), ніж до ворожнечі. Як зазначає Я. Дашкевич, «ми маємо переконливе свідчення того, що характер українсько-єврейських відносин визначали не три-чотири роки різанини, а 356 років менш-більш нормальних відносин», «три-чотири роки можуть кидати довгі тіні, але не можуть кинути тінь на 356 років» [5, с. 639]. Проте під час Другої світової війни відносини українського та єврейського населення опинилися під тиском нового випробування – війни, що стала жажливою віхою в історії обох народів, утім для євреїв вона позначилася ще й боротьбою за виживання в умовах геноциду. Українці, євреї та окупанти (а на Поділлі це переважно німці та румуни) опинилися в складній системі взаємовідносин. В умовах Голокосту окупаційної влади українці та євреї опинилися перед проблемою вибору поведінки як по відношенню до окупантів, так і по відношенню один до одного.

Метою статті є загальний аналіз міжетнічних відносин українського та єврейського населення в умовах геноциду євреїв на території Поділля протягом 1941–1944 рр. Досягнення

мети дослідження передбачає виконання наступних завдань: аналіз моделей поведінки українців та євреїв під час Голокосту на Поділлі, визначення стереотипів мислення серед населення під час війни, які впливали на міжетнічні відносини в регіоні; спростування історичних міфів щодо усталеної поведінки українців та євреїв в умовах Другої світової війни.

Цій науковій проблемі присвячені праці Х. Арендт, В. Лауер, Я. Дашкевича, М. Гона, А. Шпеєра, І. Щупака, Ф. Винокурової, П. Слободянюка та інших дослідників. Увагу науковців привернули як загальні аспекти поведінки населення в умовах геноциду та військових конфліктів, так і особливості поведінки подільського населення під час геноциду євреїв.

Дослідження міжнаціональних відносин українців та євреїв під час Другої світової війни порушує низку питань, що потребують вивчення і що не мають однозначної відповіді: чому стали можливими злочини проти людства у середині ХХ ст. ; яка роль у вбивствах виконавців, що виправдовували свої злочини (у тому числі вбивства жінок і дітей) наказами, які необхідно було виконувати; якими були українсько-єврейські відносини в регіоні у період окупації; яка роль колаборантів у винищенні єврейського населення; яка позиція єврейського населення щодо нацистів була на початковому етапі окупації; чи все зробили самі євреї для опору ворогові, боротьби з ним та недопущення масового винищення тощо.

Насамперед зауважимо, що «людовбивство» можливе лише в тоталітарній державі, де суспільство, обдурене та заангажоване ідеологією, живе в умовах жорсткого примусу та якщо й прямо не підтримує, то, принаймні, не протестує проти таких акцій. Толерантність – ознака ліберального та демократичного суспільства. При тоталітаризмові більшість населення, і навіть убивці, виправдовували себе тим, що «вони діяли відповідно до існуючих при нацизмові законів, а за ними вони не вчиняли нічого протиправного» [1, с. 42]. Німецький тоталітаризм відрізнявся від інших тоталітарних режимів ще й расовою теорією, в основі якої була німецько-єврейська боротьба як боротьба за гегемонію у світі [8, с. 42]. П. Слободянюк вважає, що нищення єврейства стало основою національної політики гітлерівської Німеччини, яка поставила його в центр усього державно-політичного, суспільного механізму [13, с. 270].

Український складник залишається питання вибору моральних орієнтирів і поведінки людей в умовах війни та окупаційного режиму, що вчиняв геноцид. До того ж, питання морального вибору прямо стояло як перед українцями, так і перед євреями.

Серед українців одні повірили в німецьку пропаганду, що всі євреї є комуністами, а тому несуть відповідальність за попередні злочини радянської влади і мають бути знищеними, інші – намагалися пристосуватися до нового режиму, а тому відверто не показувати свою позицію, треті – засуджували та виступали проти масових акцій зі знищення єврейського населення або рятували їх, ризикуючи своїм життям та життям рідних. М. Гон вважає, що поведінка спостерігачів процесу геноциду визначалася двома факторами: високим рівнем упередженості стосовно «чужих» і результативністю пропаганди расистських ідей. На думку дослідника, своїм вчинком чи бездіяльністю окремих індивідів в умовах геноциду вирішував долю не тільки інших, а й свою, оскільки він стояв перед вибором – занепасти своє «я» чи підтвердити моральне право називатися людиною [4, с. 6, 13]. А. Шпеєр наголошує, що варто акцентувати увагу на психології особистості колабораціоніста, що формується в процесі соціального спілкування під впливом оточення. А тут необхідно зважати на індивідуально-психологічні риси, культурні та моральні цінності, сімейне виховання, збіг життєвих обставин тощо [16, с. 58, 60].

Крім того, ця поведінка визначалася позицією влади стосовно «єврейського питання». Маємо яскраві випадки підтримки єврейського населення та протидії Голокосту в окупованій Данії, де на захист євреїв виступила королівська родина та піддані; у Болгарії, що була союзником Третього Райху у Другій світовій війні, де проти геноциду єврейського населення виступили влада та церква; Боснії [4, с. 5]. Важливе значення в таких випадках має позиція не тільки влади, а й духовних авторитетів, лідерів суспільства. Наслідки Голокосту в Україні були б ще трагічніші (принаймні, у межах Західної України), якби не особиста позиція щодо винищення єврейського населення митрополита Української греко-католицької церкви А. Шептицького.

Питання вибору стояло й перед єврейським населенням. Ще в 1962 р. Х. Арендт вказувала на факти співпраці єврейських лідерів з окупаційною владою та про готовність єврейських громад на ранніх етапах гітлерівського режиму до переговорів із нацистами [1, с. 16, 25]. Так, серед тих, хто вітав окупаційну владу в липні 1941 р. у м. Вінниці, були й відомі євреї, зокрема й духовні авторитети громади. Ф. Винокурова вважає, що вінницький рабин Ель Кордонський зустрів гітлерівців через щире віра в цивілізованість німців. І лише тоді, коли було вбито 146 представників єврейської інтелігенції, які зібралися за його заклик, він зрозумів їхні справжні плани [7, с. 401-402]. На нашу думку, серед основних факторів такої поведінки окремих представників єврейства були як брак інформації про нацистську політику щодо них, віра у «висококультурну» німецьку націю, так і сподівання знайти спільну мову з окупаційною владою. Єврейське населення перед окупантами представляли юденрати – адміністративні органи єврейського самоуправління, роль яких теж не завжди була

однозначною, а діяльність визначалася моральними орієнтирами їхніх лідерів. П. Слободянюк у праці «Холокост на Правобережній Україні» наводить приклад співпраці з німецькою окупаційною владою протягом 1941–1942 рр. одного із керівників єврейської громади гетто м. Красилова М. Айзенберга, який, навіть після знищення фашистами своєї родини та близьких родичів, глумився над іншими євреями та разом зі старостою громади Е. Шером, секретарем К. Зельбур відбирав в них гроші, золото, цінності та передавав окупаційній владі [13, с. 268].

Проте в оцінках фашистської німецької влади помилялися як українці, так і євреї. З часом перші зрозуміли, що для влади вони «унтерменші», а інші – що місця при «новому порядку» їм немає взагалі. Одним словом, місцеве населення вже через декілька тижнів окупації усвідомило, як визначає В. Лауер, що «німецькі загарбники часів Першої світової війни відрізнялися від нинішніх нацистських окупантів і те, що німецька Kultur та нелюдськість не є взаємовиключними поняттями» [8, с. 52].

З нашого погляду, протверезіння подільського населення в оцінці діяльності німецької окупаційної влади було тісно пов'язане безпосередньо з колонізаторською політикою останньої. Усвідомлення цього призводило не тільки до переоцінки сутності окупаційного режиму, а й до зміни ставлення до єврейського населення, позбавлення пропагандистської заангажованості та вибору нових моральних орієнтирів. Змінювали свою позицію стосовно єврейського питання й українські політичні сили, зокрема ОУН. Зокрема, істотна зміна орієнтирів стосовно до євреїв ОУН та УПА відбулася саме з 1942 р. та й на початковому етапі війни участь оунівців в антиєврейських погромах дуже часто визначалася не програмними вказівками організації, а особистим баченням лідерів місцевих оунівських організацій. Відхід ОУН від політичної оцінки єврейського населення України як «жидокомуни», «жидобільшовизму» остаточно відбувся у 1950 р., коли в листівці цієї організації остаточно було зафіксовано, що «євреї – громадяни України» [2, с. 7].

Окрім того, українська поліція, що служила окупантам і брала безпосередню участь у винищенні євреїв, переслідувала й українське мирне населення, боролася з партизанами, відправляла на роботу до Райху українських юнаків і дівчат [13, с. 268]. До того ж, у жодному разі відповідальність за злочини не можна покладати на увесь народ, оскільки навіть серед гітлерівців були ті, які зі співчуттям ставилися до євреїв. Так, А. Круглов наводить статистику, що з більш ніж 500 німців, що отримали звання «праведників», 7 отримали це звання за порятунок євреїв в Україні. Серед них були офіцери воєнізованої дорожньо-будівельної компанії «Організація Тойд» гауптtruppfюрери Віллі Арем з Немирова та Конрад Швезер з Теплика [7, с. 39].

Із наростанням масових акцій у багатьох представників євреїв з'являлося почуття безвиході, приреченості. І тут не варто звинувачувати їх у тому, що вони були «жертвними ягнятами», оскільки в придушенні людської волі, знищенні бажання спротиву та повному контролю над поведінкою людей проявлялася вся сутність нацистського режиму. Така тактика, наприклад, застосовувалася до військовополонених, де все зводилося до того, що ті «не були рівноправними людськими істотами», а тому мають бути знищені голодом [14, с. 235-237]. Німецькі табори для військовополонених створювалися для морального та фізичного знищення людей. Окрім того, маємо відомості про спротив окремих євреїв. Так, на допиті колишній поліцай М. Мельник, що брав участь у винищенні єврейського населення Ярмолинців та Зінькова Кам'янець-Подільської області, вказував, що коли євреї Ярмолинців зрозуміли, що їх виводять на розстріл, стали галасувати і відмовилися виходити з казарми, де їх зібрали під виглядом відправки до Німеччини. При спробі вивести наступну партію приречених, вони побили офіцерів та вбили перекладача, а двоє з них, озброївшись гвинтівкою, при спробі втечі поранили начальника місцевої поліції, проте були знищені [11, с. 165-166].

Питання виживання та поведінки єврейського населення в умовах Голокосту ставало темою дослідження не тільки істориків, а й психологів. Наприклад, колишній в'язень концентраційного табору, психолог В. Франкл вважає, що в концентраційних таборах змогли вижити або ті, хто втратив рештки сумління в боротьбі за існування, або ті, які вижили завдяки збігу маленьких обставин та диву або жили в пошуках сенсу у стражданнях. Він, як і усі в'язні, стверджував, що «ми не любимо розмовляти про пережите. Тим, хто був у таборах, не потрібно нічого пояснювати, а інші не розуміють ані того, що ми відчували тоді, ані того, що відчуваємо зараз» [15, с. 21-22].

Масові акції з ліквідації єврейського населення супроводжувалися шаленою пропагандистською кампанією. Листівками антисемітського спрямування були обклеєні людні місця не тільки на окупованих територіях, їх скидали з літаків при наступі й на території, що були під контролем радянської влади. За розрахунком окупаційної влади, це повинно було призвести до початку антиєврейських погромів.

Проте маємо твердження, що більшість українців на території Поділля (принаймні, яка знаходилася в генеральній окрузі Житомира) була зайнята пошуками шляхів виживання в нових умовах. А з тисяч, які пішли працювати на німецьку владу, до акцій у винищенні єврейського населення вдалася меншість, проте впливова меншість, – українська поліція. Усі спроби підштовхнути населення до активних антиєврейських погромів залишилися марними [8, с. 116-117].

Не заперечуючи фактів співпраці окремих українців з окупаційним режимом у винищенні єврейського населення Поділля, варто звернути увагу на тих, хто, ризикуючи життям, рятував євреїв від смерті. Проявляли людяність та йшли на допомогу євреям не тільки окремі подільські громадяни, а й навіть окремі села.

Так, ще в перші повоєнні роки став відомим факт урятування євреїв мешканцями с. Яруга, на основі якого голова ЄАК С. Міхоелс хотів написати п'єсу. Невеличке подільське село, де протягом тривалого часу жили євреї і українці в мирі та злагоді, виручаючи один одного у важкі хвилини, де переплелися культури обох народів, показало приклад загального співчуття. Коли німецька влада спробувала знищити євреїв Яруги, українці декілька разів піднімалися на їхній захист, наголошуючи, що ці люди такі самі трударі, як і вони. Завдяки українцям та через те, що ця зона з часом потрапила в зону окупації румунів, більшості євреїв села вдалося вижити [12, с. 367-369]. Активну участь у їх врятуванні брав голова колгоспу, а за сумісництвом керівник районної поліції Федір Крижевський та староста села Іван Коров'янка. Завдяки таким крокам та діям мешканців села, які переховували єврейські сім'ї по домівках, були врятовані декілька сотень євреїв, хоча 56 осіб вберегти не вдалося. А вже після війни вдячні євреї, зібравши 300 підписів, добилися перегляду справи та визволення з радянських таборів І. Коров'янка, якого звинуватили у співпраці з фашистами [9, с. 9]. А в с. Джурин місцеві українці намагалися допомогти євреям, які підтримали їх у роки колективізації [6, с. 14].

Уродженка Красного (Тиврівського району) Г. Пахольченко згадувала, як її сім'я, що сама жила у злиднях та ледь пережила голод 1930-х рр., у 1941 р. на печі переховувала дві єврейські сім'ї: працівника торгівлі Глікмана з дружиною та донькою та сім'ю перукаря Гройсмана (дружину Сою, доньку та сина). А коли одного дня до містечка пригнали євреїв з Румунії, вражені їхнім жалюгідним станом, селяни попросили, щоб поліцейа розселили євреїв по сільських хатах, дали одяг та нагодували [10, с. 5]. Колишній мешканець с. Станіславчика, в'язень місцевого гетто Д. Юдчак у своїх спогадах про життя в період окупації наголошує, що він не пам'ятає ні одного випадку антисемітизму в селі з боку українського населення [18, с. 59].

На Хмельниччині приклади порятунку українцями євреїв відомі у селах Вінковецького, Летичівського, Ізяславського, Полонського районів, містах Хмельницькому і Кам'янці-Подільському, Старокостянтинові [13, с. 269].

На 2011 р. із 2363 праведників світу було 460 представників Вінниччини та 169 з Хмельниччини. Абсолютну першість за кількістю Праведників народів світу на українських теренах посідає сучасна Вінницька область – близько 20 %. Це більше, ніж кількість українських Праведників у восьми сучасних областях Південної та Східної України (включаючи Одеську область) та у Криму разом [17, с. 133]. Крім того, на думку І. Щупака, який провів обрахунок кількості праведників за матеріалами Меморіального комплексу жертвам Голокосту «Яд Вашем» у Єрусалимі, саме на Вінниччині був поширений такий вид допомоги євреям, як організація їхнього переходу з німецької до румунської зони окупації, де було відносно більше шансів на виживання.

Таким чином, міжетнічні відносини між українським та єврейським народом у добу Голокосту визначалися цілим рядом факторів. У їх основі були як моральні орієнтири конкретних людей, так й історична пам'ять обох народів, досвід співпраці у попередні роки, імунітет до нацистської пропаганди. Проте ми окреслили лише загальні аспекти відносин між обома народами регіону в даний час, тоді як ця проблема потребує додаткового вивчення та аналізу дослідниками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Арендт Х. Банальность зла. Эйхман в Иерусалиме. Москва: Издательство «Европа», 2008. 424 с.
2. В'ятрович В. Від «жидокомуни» до «євреїв – громадян України» // Шлях перемоги. 2013. 20 лютого. С. 7.
3. Винокурова Ф. Евреи Винницы в период фашистской оккупации 1941–1944 гг. // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність». Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 401–411.
4. Гон М. Варіативність ролей спостерігачів у час реалізації геноцидального процесу // Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини (до 70-річчя початку Другої світової

війни), міжнар. наук.-практ. конф. для викладачів та студентів (2009); ред. кол.: П. В. Білоус; ред. кол.: [та ін.]. Дніпропетровськ: Ткума, 2010. С. 4–16.

5. Дашкевич Я. «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика. Київ: Темпора, 2011. 828 с.

6. Книга Праведников / Сост.: И. А. Альтман, А. Е. Гербер, Д. И. Полторак. Москва: Холокост: МИК, 2005. 128 с.

7. Круглов А. Участие немцев в спасении евреев в Украине в 1941–1944 гг. // Холокост на территории СССР. Материалы XIX Международной ежегодной конференции по иудаике. Том I. Академическая серия. Выпуск. 40. Москва: Сэфер, 2012. С. 36–55.

8. Лауер Венді. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Венді Лауер / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.

9. Мельник В. Село праведників // Україна молода. 2010. 25 лютого. С. 9.

10. Пахольченко Г. Красне // Винницкая Иерусалимка. 1999. №20. С. 5.

11. Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): збірник документів, матеріалів та світлин / Упоряд.: Байдич В. Г., Завальнюк О. М., Олійник Ю. В., Галатир В. В. та ін. Кам'янець-Подільський: Аксиома, 2013. 492 с.

12. Полянкер Г. Остання зустріч з Соломоном Міхоелсом / Г. Полянкер // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1998. №3/4. С. 363–381.

13. Слободянюк П. Я. Холокост на Правобережній Україні // Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2004. Вип. 26. С. 260–272.

14. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Т. Снайдер; [пер. с англ. Л. Зурнаджи]. Київ: Дуліби, 2015. 584 с.

15. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 160 с.

16. Шнеер А. «За убийство евреев никакой ответственности...» Портрет коллаборациониста // Холокост на территории СССР. Материалы XIX Международной ежегодной конференции по иудаике. Том I. Академическая серия. Выпуск. 40. Москва: Сэфер, 2012. С. 54–66.

17. Щупак І. Я. Українці – рятівники євреїв під час Голокосту // Сторінки історії: збірник наукових праць. 2012. Вип. 34. С. 128–141.

18. Юдчак Д. В Станиславчике жили евреи // Подільський єврейський альманах. 2011. №7. С. 55–60.

Валерій Кононенко

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історических наук, доцент (Україна)

Межэтнические отношения украинцев и евреев Подолья в условиях Холокоста

Аннотація. В статті досліджується міжетнічні стосунки українців і євреїв Подолья в час Другої світової війни в умовах Голокосту. В роботі проведено аналіз моделей поведінки українців і євреїв в час геноциду євреїв регіону, акцентується увага на стереотипах мислення серед населення регіону в час війни, розглянуті фактори впливу на формування і розвиток міжетнічних стосунків в умовах війни. Автор намагається опровергнути історичні міфи стосовно стійкого поведінки українців і євреїв в умовах Другої світової війни.

Ключевые слова: українці, євреї, Подольє, Холокост, Друга світова війна, міжетнічні стосунки.

ABSTRACT

Valerii Kononenko

Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhailo Kotsyubinsky,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Interethnic relations between the Ukrainians and Jews of Podillya under the conditions of the Holocaust

In different historical periods, the interethnic relations of the Ukrainians and Jews of Podillya were through cooperation, indifference or even outright hostility. In our opinion, despite the sometimes

tragic pages in the Ukrainian-Jewish relations, they were still closer to cooperation (albeit sometimes due to certain material causes, for example, trade) than to hostility. However, during the Second World War, the interaction of the Ukrainian and Jewish populations were under the pressure of a new test. In the conditions of the Holocaust, Ukrainians and Jews faced the problem of choose the behavior both in relation to the occupiers and in relation to each other.

The article investigates the interethnic interaction of the Ukrainians and Jews of Podillya during the Second World War in the conditions of the Holocaust. The paper analyzes the behavior patterns of Ukrainians and Jews during the genocide of the Jews of the region, emphasizes the stereotypes of thinking among the population of the region during the war, examined the factors influencing the formation and development of interethnic relations in the war conditions. The author tries to refute historical myths about the settled behavior of Ukrainians and Jews during the Second World War.

The issue of the choice of moral guidelines and human behavior in the conditions of war and occupation regime that committed genocide were extremely complicated. In addition, the issue of moral choice stood before Ukrainians and Jews. The author believes that a number of factors determined interethnic relations between Ukrainians and Jews during the Holocaust. They were based on the moral principles of concrete people and on the historical memory of both peoples, the experience of cooperation in previous years, the immunity to Nazi propaganda.

Key words: Ukrainians, Jews, Podillya, Holocaust, Second World War, interethnic relations.

REFERENCES:

1. Arendt H. Banalnost zla. Eyhman v Ierusalime. Moskva: Izdatelstvo «Evropa», 2008. 424 s.
2. V'yatrovy`ch V. Vid «zhy`dokomuny`» do «yevreyiv – gromadyan Ukrayiny`» // Shlyxak peremogy`. 2013. 20 lyutogo. S. 7.
3. Vinokurova F. Evrei Vinnitsyi v period fashistskoy okkupatsii 1941–1944 gg. // Materiali mizhnarodnoyi naukovo-praktichnoyi konferentsiyi «Evreyi v Ukrayini: Istoriya i suchasnist». Zbirnik naukovih prats. Zhitomir: Vid-vo ZhDU Im. I. Franka, 2009. S. 401–411.
4. Gon M. Varlativnist roley sposterigachiv u chas realizatsiyi genotsidalnogo protsesu // Istorichni uroki Golokostu ta mizhnatsionalni vidnosini (do 70-richchya pochatku Drugoyi svitovoyi viyni), mizhnar. nauk.-prakt. konf. dlya vikladachiv ta studentiv (2009); red. kol.: P. V. Bilous; red. kol.: [ta in.]. Dnipropetrovsk: Tkuma, 2010. S. 4–16.
5. Dashkevich Ya. «Uchi nelozhnimi ustami skazati pravdu»: Istorichna eseyistika. Kiyiv: Tempora, 2011. 828 s.
6. Kniga Pravednikov / Sost.: I. A. Altman, A. E. Gerber, D. I. Poltorak. Moskva: Holokost: MIK, 2005. 128 s.
7. Kruglov A. Uchastie nemtsev v spasenii evreev v Ukraine v 1941–1944 gg. // Holokost na territorii SSSR. Materialy HIIH Mezhdunarodnoy ezhegodnoy konferentsii po iudaike. Tom I. Akademicheskaya seriya. Vyipusk. 40. Moskva: Sefer, 2012. S. 36–55.
8. Lauer Vendi. Tvorennya natsistskoyi Imperiyi ta Golokost v Ukrayini / Vendi Lauer / Per. z angl. S. Kolomyitsya, E. Rovnogo. Kiyiv: Zovnishtorgvidav Ukrayini; Ukrayinskiy tsentr vivchennya Istoriyi Golokostu, 2010. 368 s.
9. Melnik V. Selo pravednikov // Ukrayina moloda. 2010. 25 lyutogo. S. 9.
10. Paholchenko G. Krasne // Vinnitskaya Ierusalimka. 1999. № 20. S. 5.
11. Podolyani v roki Velikoyi Vitchiznyanoyi viyni (1941–1945 rr.): zbirnik dokumentiv, materialiv ta svitlin / Uporyad.: Baydich V. G., Zavalnyuk O. M., Oliynik Yu. V., Galatir V. V. ta in. Kam'yanets-Podilskiy: Aksioma, 2013. 492 s.
12. Polyanker G. Ostannya zustrich z Solomonom Mihoelsom / G. Polyanker // Z arhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB. 1998. № 3/4. S. 363–381.
13. Slobodyanyuk P. Ya. Holokost na Pravoberezhniy Ukrayini // Istoriya Ukrayini: malovidomi imena, podiyi, fakti. 2004. Vip. 26. S. 260–272.
14. Snyder T. Krovavyie zemli: Evropa mezhdru Gitlerom i Stalinyim / T. Snyder; [per. s angl. L. Zurnadzhij]. Kiyiv: Dullbi, 2015. 584 s.
15. Frankl V. Lyudina v poshukah spravzhnogo sensu. Psiholog u kontstabori. Harkiv: Knizhkoviy klub «Klub Slmeynogo Dozvillya», 2016. 160 s.
16. Shneer A. «Za ubiystvo evreev nikakoy otvetstvennosti...» Portret kollaboratsionista // Holokost na territorii SSSR. Materialy HIIH Mezhdunarodnoy ezhegodnoy konferentsii po iudaike. Tom I. Akademicheskaya seriya. Vyipusk. 40. Moskva: Sefer, 2012. S. 54–66.
17. Schupak I. Ya. Ukrayintsi – ryativniki Evreyiv pid chas Golokostu // Storinki Istoriyi: zbirnik naukovih prats. 2012. Vip. 34. S. 128–141.
18. Yudchak D. V Stanislavchike zhili evrei // Podilskiy Evreyskiy almanah. 2011. № 7. S. 55–60.

Статтю подано до редколегії 19.01.2018 р.

УДК 94(477.44)«1941-1944»

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)

**Знищення душевнохворих 4-ї радянської психіатричної лікарні м. Вінниці
в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.)**

***Анотація.** У статті на основі аналізу вперше введених до наукового обігу архівних документів та новітніх досліджень висвітлено процес знищення пацієнтів Вінницької психіатричної лікарні в період нацистської окупації. Розкрито загальні алгоритми та особливості скоєння злочинних діянь. Визначено методи та способи умертвіння хворих. Встановлено причетність медперсоналу лікарняного закладу до загибелі пацієнтів, охарактеризовано ступінь вини та відповідальності за вчинені діяння.*

***Ключові слова:** душевнохворі, медичний персонал, нацисти, окупація, пацієнти, психіатрична лікарня.*

Серед масових злочинів, скоєних нацистами на окупованих територіях у часи Другої світової війни, недостатньо дослідженими на сьогодні є злочини, пов'язані із знищенням пацієнтів психіатричних лікарень. Такі злочинні дії не були випадковістю чи поодинокими випадками, а здійснювалися відповідно до програми умертвіння «Т-4» (нім. Aktion Tiergartenstraße 4) – офіційної евгенічної програми німецьких націонал-соціалістів щодо стерилізації, а потім і фізичного знищення людей з психічними розладами, розумово відсталих і спадково обтяжених хворих. Згодом в коло осіб, що піддавалися знищенню, були включені також непрацездатні особи (інваліди, а також особи, що хворіли понад 5 років) [30, с.59].

Програма була спрямована на те, щоб очистити арійську расу від так званих неповноцінних елементів, насамперед від пацієнтів психіатричних лікарень. Окрім того, на думку ініціаторів, таке "очищення" призводило до значної економії, так необхідної в умовах війни. Нацистська пропаганда ставила за мету викликати ненависть суспільства до «психічно хворих» як до непотребу, на лікування яких йдуть гроші платників податків. Експерименти у цьому напрямку розпочалися одразу після приходу Гітлера до влади, однак офіційні документи про початок жорсткої операції "Т-4" були підписані лише 1 вересня 1939 р. Під тиском суспільства 21 серпня 1941 р. Гітлер був змушений оголосити про офіційне закриття програми Т-4 [31, с.70].

Однак, навіть після такого тактичного кроку, знищення «непотрібних» людей продовжувалися не лише на території Німеччини, а й на окупованих територіях, зокрема, й на Україні. Оперативна група «Ц», створена в тилу групи армій «Південь», підпорядковуючись військам вермахту, займалася «чисткою» окупованих територій – масовими вбивствами євреїв, партійних працівників, партизан, циган і пацієнтів психіатричних лікарень. Під її керівництвом чи за безпосередньою участю були знищені пацієнти психіатричних лікарень у Києві, Полтаві, Дніпрі (Ігрень), Житомирі, Харкові, Сімферополі [33, с.90]. Така ж доля спіткала і душевнохворих психіатричної лікарні у м. Вінниці.

Дослідження злочинів нацистів, пов'язаних із знищенням пацієнтів психіатричних лікарень, в самій Німеччині розпочалися ще з початку 60-х рр. ХХ ст. Їх результатом стало те, що в 2001 р. Асоціація психіатрів ФРН змушена була визнати провину і просити вибачення у всього світу за подібні злодіяння. На сьогоднішні на території Німеччини знаходиться велика кількість пам'яток замученим пацієнтам, а у відомій клініці Шарите для відвідувачів облаштовано спеціальну тематичну виставку.

На противагу цьому, дослідження українськими вченими у цьому напрямку розпочалися лише в останнє десятиріччя. Неактуальність тематики в радянську добу пояснюється передусім тим, що радянські ідеологи свідомо не бажали розвінчання міфів, сформованих одразу по закінченню Другої світової війни. З'ясування конкретних деталей скоєння злочинів неминує б проливало світло на проблему колаборації лікарського персоналу та їх співучасть у скоєнні злочинів. Висвітлення усіх аспектів проблеми для радянського тоталітарного режиму було недоречним ще й тому, що до кінця своїх днів він і сам продовжував користуватися послугами так званої «каральної психіатрії» для боротьби з інакомислячими. Як наслідок, лише з 2000-х років в умовах незалежної України були розсекречені архіви СБУ, в яких зберігалися матеріали судових процесів над особами, яким були пред'явлені звинувачення у співпраці з нацистами у скоєнні злочинних діянь.

Зважаючи на це, на сьогодні ми маємо лише окремі розвідки з означеної тематики. Так, упродовж 2010-2013 рр. у журналі «Психічне здоров'я» була опублікована серія статей за авторством П.Т. та А.П. Петрюків, об'єднана загальною тематикою "Психіатрія при нацизмі". В окремих із них вміщено матеріали, що стосуються вбивства душевнохворих на тимчасово

окупованих територіях СРСР [29; 33]. Оскільки перший із авторів – колишній головний лікар Харківської обласної клінічної психіатричної лікарні №3, значну увагу у публікаціях відведено висвітленню вбивств психічно хворих на Харківщині [28; 32], до того ж зачасто автори акцентували увагу на медичних аспектах проблеми.

Принагідно зауважити, що на сьогоднішні з'явилися праці з цієї тематики, написані професійними істориками. Так, працюючи в рамках міжнародного проекту «Useless People», члени дослідницької команди: докторка історичних наук, професорка кафедри українознавства Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна Гелінада Грінченко у співавторстві із кандидатом історичних наук, доцентом кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара Альбертом Вегнером у 2016-2017 рр. опублікували статті, присвячені масовим знищенням нацистами пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні у 1941-1943 рр. [5; 26]. Акцентуючи увагу на реконструкції конкретного випадку знищення душевнохворих, автори, на основі архівних документів, намагаються з'ясувати кількість жертв та локалізацію поховань, а також простежити долю лікарів, які були звинувачені та засуджені за співпрацю із нацистами.

На жаль, ми не маємо жодного дослідження, яке безпосередньо стосувалося б проблеми знищення нацистами пацієнтів психіатричної лікарні у м. Вінниці. Аналізуючи малочисельну історіографію з цієї проблеми, маємо відзначити, що вперше про злочини у лікарняному закладі мешканці краю дізналися із періодичної преси. Зокрема в газеті «Вінницька правда» за 17 грудня 1944 р. за авторством М. Мартича було опубліковано статтю «Душогиби», в якій розкривалися деякі таємниці судового процесу над лікарями вбивцями, який тривав. Наведено уривки із допитів фельдшерів, які безпосередньо вводили отруту хворим [21, с.631]. При безпосередньому ознайомленні із матеріалами справи, неважко побачити, що багато фактів, поданих у статті є перекрученими та доповненими домислами автора.

У контексті нарису з історії охорони здоров'я в регіоні про випадок знищення пацієнтів психіатричної лікарні у своїй статті згадує Л.Г. Лекарев [24]. Таку ж інформацію можна зустріти і в статті Д.Д. Федотова, який демонструє найбільш відомі випадки загибелі душевнохворих на території колишнього СРСР [36]. Обидва автори були медиками за фахом. Про факти знищення психічно хворих повідомляли також науковці, що досліджували нацистський окупаційний режим на Вінниччині [25]. Епізодично згадуються ці події в історичному нарисі про Вінницьку психоневрологічну лікарню, присвячену 100-річному ювілею з часу її заснування [22, с.28-29]. Про окремі епізоди із життя психіатричної лікарні в часи німецької окупації йшлося на сторінках вінницької періодики періоду незалежності [19; 20; 34; 35].

Незважаючи на певне різноманіття розвідок, їх зміст щодо знищення хворих психіатричної лікарні є надто подібним, хоча й інтерпретація окремих фактів дещо змінена. І це не дивно, адже у розпорядженні авторів було всього два документи, що підтверджували злодіяння окупантів. Перший із них – це «Акт про знищення німецькими окупантами хворих вінницької психіатричної лікарні» від 29 квітня 1944 р.^{*}, складений комісією, що вивчала злочини нацистів одразу після звільнення території. До складу комісії було включено представників міської влади, церкви, лікарняних установ, судово-медичних експертів, окремі з яких працювали у психіатричній лікарні або в системі охорони здоров'я в період нацистської окупації. Провівши ексгумацію та розтин окремих трупів, знайдених на території лікарні, комісія дійшла висновку, що на території лікарні захоронено «отруених німцями понад 700 психічно хворих» (на кладовищі) та «близько 800 трупів розстріляних німцями психічно хворих» (у піщаному кар'єрі на березі річки Вишеньки). Крім того, у могилах на кладовищі було виявлено «понад 1000» трупів радянських військовополонених. Проведене судово-медичне дослідження дало змогу членам комісії дійти до висновку про те, що хворі були умертвлені в стані різкого виснаження на ґрунті голодування (відсутність підшкірно-жирової клітковини та жирового шару на передній черевній стінці), шляхом внутрішнього введення розчинів отруйних речовин (численні крововиливи на поверхні серця під епікардом) [27, с.304-305].

Перше, що впадає у вічі в тексті акту, це довільно заокруглена до сотень кількість жертв. Не зрозуміло також, яким чином визначалася ця кількість, адже в тексті документу записано: «Встановити, у скільки рядів були звалені трупи, комісії не вдалося, оскільки тіла померлих були поховані у глинистому ґрунті і знаходилися в крайньому ступені розкладу. М'які тканини повністю розклалися і відпали, а скелети теж розпалися на окремі кістки» [27, с.304]. Крім того, окремі

^{*} Оригінал акту було виявлено науковцями у колишньому Центральному державному архіві Жовтневої революції СРСР (нині ДАРФ). Вперше текст акту було оприлюднено у збірнику документів і матеріалів «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – Київ, 1963 р.», текст документу було вміщено також в збірниках: «Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни. – Одеса, 1971 р.» та «Жизнь в оккупации. Винничкая область 1941-1944 гг. М., 2010», «Гальчак С., Чехівський В. У лежачих «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом. – Вінниця, 2013».

учасники комісії, які свідчили на судовому процесі, заявляли про те, що не всі могили були досліджені. Інше питання, яке виникає, як при такому ступені розкладу трупів можна було вирізнити трупи психічно хворих, військовополонених, обслуговуючого персоналу, який масово проживав на території лікарні, чи тих хворих, які померли своєю смертю ще до окупації (згідно звіту лікарні за 1940 р. упродовж року померло 260 осіб)? Окрім того, ми не можемо бути впевнені, чи не залишили своїх кривавих слідів на території лікарні органи НКВС у 1937-1938 рр.. Можливо саме для цього було свідомо збільшено кількість психічно хворих напередодні окупації до 2000, якщо достеменно відомо, що у розпорядженні органів НКВС, які проводили слідство, були книги наказів по лікарні із зазначенням кількості хворих з 1 січня 1941 р. до 10 лютого 1944 р., виключаючи період з 27 серпня по 30 жовтня 1941 р. [3, арк.416] (сьогодні зберігаються у Державному архіві Вінницької області), в якому станом на 24 липня 1941 р. зафіксовано 1705 хворих? І це не виключний перелік запитань, які виникають при читанні тексту акту. Багато із них будуть спростовані в процесі нашого дослідження.

Другий документ під назвою «Матеріали до погрому над психічно хворими в м. Хмільнику»**, який був доступний дослідникам стосувався хворих, вивезених із Вінницької психіатричної лікарні та розстріляних на території села Вугринівки (з 1959 р. у складі м. Хмільник) у таборі для військовополонених. Документ представляє собою письмове свідчення А. Беккера, який працював на території табору, про отруєння 80-ти та розстріл 160 душевнохворих [17, арк.226-226 зв.]. У процесі проведеного слідства органами НКВС над учасниками процесу дані про кількість жертв теж не будуть підтверджені.

Безпосереднім поштовхом до подальшої розробки означеної теми була участь у грантовому проекті «Повернення в колективну пам'ять суспільства забутих жертв Другої світової війни Вінницького регіону». Проект реалізовується спільно громадськими організаціями «Народний Майдан Вінниччини» та «Deutsche Jugend in Europe» за підтримки німецького фонду «EVZ», обласної державної адміністрації у партнерстві із факультетом історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Опрацьовані дослідницькою групою матеріали Державного архіву Вінницької області та розсекречені справи Архіву СБУ у Вінницькій області дали змогу детально реконструювати події, що відбувалися у Вінницькій психіатричній лікарні в період нацистської окупації. У статті враховано також нові дослідження, що вийшли друком упродовж останнього десятиріччя і містять інформацію із досліджуваної проблеми. До них слід віднести: збірники документів [4; 21], книгу спогадів В.Я. Куликова, який працював лікарем у Вінниці в період нацистської окупації [23], книгу Соломона Вайнштейна, що вийшла друком у Кельні в 2017 році [37].

Автор поставив за мету, на основі аналізу вперше введених до наукового обігу архівних документів та новітніх досліджень з цієї тематики, висвітлити процес знищення пацієнтів Вінницької психіатричної лікарні в період нацистської окупації.

Напередодні вступу німецьких військ 4-та радянська психіатрична лікарня м. Вінниці (нині - Вінницька психоневрологічна лікарня ім. акад. О.І. Ющенка) працювала у складі 18 відділень на 1600 ліжок і обслуговувала Вінницьку та Кам'янець-Подільську області. Лікарня підпорядковувалася безпосередньо Народному комісаріату охорони здоров'я УРСР. Її бюджет складав 8 млн. крб., з яких 500 тис. крб. щорічно виділялося на ремонт [15, арк.22]. Лікарня мала підсобне господарство, яке складалося з кількох сотень гектарів орної землі (на території лікарні, садиби Вишня, на полях по Літинському шосе), молочної ферми (50 корів), свиноферми (40 свиней), пасіки і млина. Доходи із власного натурального господарства давали змогу забезпечити харчування хворих та лікарського персоналу [15, арк.23].

До окупації м. Вінниці директором лікарні був С. Голубков (у свідченнях очевидців інколи вживається – Голубко – О.М.), а його заступником по медичній частині Ф. Голубцов. З початком радянсько-німецької війни, у період з 23 червня по 11 липня 1941 р. до лав РСЧА було призвано більше 150 співробітників лікарні [6, арк.2, 18, 20-22, 25, 27, 33-36, 37, 38, 41]. 7 липня у зв'язку із евакуацією припинили роботу у лікарні ще 25 осіб, серед них й очільник С. Голубков. Функції директора було покладено на завідувача відділенням Т.О. Фішер [6, арк.38]. Вона працювала на посаді із 9 до 31 липня 1941 р., після чого нацисти доручили керівництво лікарнею завідувачеві 11 відділенням А.І. Лук'яненку [2, арк.2]. Останній 23 червня був призваний до лав РСЧА, однак вже 26 червня 1941 р. звільнений від служби до особливого розпорядження та приступив до роботи [6, арк.27 зв.].

Однак головним фігурантом вчинених у майбутньому злочинів по знищенню психічно хворих був призначений нацистами головний лікар О.П. Чорноморець (в статті М. Мартича значився як Чорнобривець – О.М.). З архівів лікарні стало відомо, що Олександр Пилипович

** Документ зберігається у Державному архіві Вінницької області (ф.Р-1683, оп.1, спр.13, арк.226-226зв.). Матеріали були використані укладачами збірника «Вінниччина в період Великої вітчизняної війни 1941-1943 рр. Хроніка подій. – Київ, 1965».

Чорноморець (1904 р.н.) до окупації працював у лікарні на посаді завідувача 7 відділенням. 23 червня 1941 р. разом з іншими працівниками був призваний до лав РСЧА, однак вже 24 липня після окупації Вінниці був знову зарахований на роботу в лікарню (у приватних розмовах він повідомив, що перебував у німецькому полоні) [6, арк.49 зв.]. За показами свідків саме він, будучи таємним агентом гестапо, отримував вказівки по знищенню хворих та доводив їх до відома директора. Використовував завербованих ним агентів для стеження за працівниками лікарні, виявлення осіб єврейської національності та радянських активістів чи членів їх родин для передачі в гестапо [18, арк.42-43].

Опрацювання архівних матеріалів дало змогу провести реконструкцію подій, що відбувалися на території лікарні з початком нацистської окупації. Так, на підставі наказів по лікарні, що збереглися, вдалося з'ясувати, що станом на 24 липня 1941 р. (м. Вінниця була окупована нацистами 19-20 липня – О.М.) у Вінницькій психіатричній лікарні залишалося на лікуванні 1705 осіб [6, арк.50]. Крім того, у перші дні окупації адміністрацією закладу були розіслані листівки родичам хворих з проханням забрати останніх із лікувального закладу. Внаслідок цього з лікарні було забрано певну кількість (за окремими свідченнями – до 300 осіб) хворих [2, арк.53]. Виконуючи вказівки нацистів, наказом по лікарні було звільнено з роботи лікарів та обслуговуючий персонал єврейської національності [3, арк.74]. 10 серпня 1941 р. остаточні списки персоналу лікарні у кількості 601 особи лікарського та обслуговуючого персоналу було подано на затвердження до уряду праці м. Вінниці [11, арк.44].

На початку серпня 1941 р. фельдкомендантом Мельтингом та завідувачем медичною частиною фельдкомендатури лікарем Сеппом було зібрано нараду з приводу утримання хворих психіатричної лікарні. Після цього в лікарні був встановлений надзвичайно жорсткий режим і суттєво знижено норми харчування. Фактично було припинено постачання м'яса та жирів. Запаси продуктів та підсобне господарство були відібрані. Трай Ольга Вікторівна, що працювала фельдшером 4 відділення свідчила про те, що хворі отримували спочатку по 200, а потім – по 150 грам хліба. Із гарячих страв влітку давали пісний зелений борщ, а взимку – розсолник, від чого смертність серед хворих суттєво збільшилася [3, арк.371]. З цього часу дирекція закладу кожного дня виділяла 10 хворих, які копали ями для померлих біля піщаного кар'єру на території лікарні [2, арк.53].

Зважаючи на те, що умертвіння голодом було тривалою процедурою, було прийнято рішення про перехід до більш радикальних дій. До цього закликав і професор-гестапівець Зиоль (або ж Зіоль), який прибувши для обстеження лікарні, висловлював обурення з приводу того, що «радянська влада витрачає колосальні засоби на утримання психічно хворих і вони по декілька років знаходяться на лікуванні» [3, арк.19].

Вже 3 (за іншими даними – 4) вересня 1941 р. у лікарню прибув загін гестапівців і, відібравши групу із 23 хворих єврейської національності, разом із поліцією лікарні конвоював їх до міста для розстрілу. Усім хворим були зроблені пов'язки із бинтів на яких було намальовано зірки [3, арк.351]. Однак із нез'ясованих обставин розстріл не відбувся і 22 хворих (одну хвору жінку було повішено по шляху в місто – О.М.) пізно увечері повернулися до лікарні. В цю ж ніч троє із них померли. Лікарський персонал, який оглядав хворих, стверджував про наявність на їхніх тілах великої кількості синців та крововиливів, що підтверджували їх жорстоке побиття [3, арк.350]. Свідок С.К. Соболев повідомив, що під час наступних конвоювань до міста було розстріляно від 60 до 80 хворих євреїв. Про конвоювання хворих євреїв до міста з наступним розстрілом повідомляла і завідувач пральнею М.Я. Суходольська [3, арк.357].

5 вересня 1941 р. директор лікарні А.І. Лук'яненко був викликаний до гестапо, де йому поставили умову: до 20 вересня знищити всіх хворих єврейської національності, в іншому випадку вони будуть розстріляні. Про це він повернувшись повідомив співробітників 10 відділення. Оскільки видача хворих для розстрілу, на його думку, була б негативно сприйнята громадськістю та мешканцями міста, він запропонував умертвити хворих за допомогою медичних препаратів. Фельдшер В.П. Дяченко запропонував застосувати для цього «окис цеонати». Директором одразу ж була дана вказівка про виготовлення біля 2 кг такого розчину [2, арк.59], і вже увечері цього ж дня (5 вересня о 17.00) фельдшери Є.Л.Гота та В.П. Дяченко ввели у вени по 20 гр. розчину першим 19 пацієнтам 10 відділення, які через 10-15 хвилин після нетривалих конвульсій померли. Для експерименту спробували вводити повітря у вени, однак смерть не наступала. З метою конспірації санітарів до цього не допускали. У журналі реєстрації смертей пацієнтів було запропоновано розподілити кількість хворих на декілька днів, записавши, що вони померли від різних хвороб: слабкості в серці, виснаження на ґрунті голоду тощо. Цього ж дня завідувачі відділень отримали від головного лікаря розпорядження скласти списки на всіх хворих єврейської національності, помістити їх в окремі палати та переодягти у власний одяг. Такі нововведення пояснювали необхідністю виписки хворих додому. Насправді ж відібрані хворі таким чином були підготовлені для знищення [3, арк.61].

Матеріали протоколів допитів у кримінальних справах проти лікарського персоналу, що збереглися в архіві СБУ у Вінницькій області, дають можливість відтворити жахливу картину злочинів буквально по днях. Так, 6 вересня 1941 р. розчин ціаністого калію було введено 9 хворим першого відділення (це були чоловіки-євреї віком 30-35 років) [2, арк.53]. 8 вересня було отруєно 14 хворих чотирнадцятого відділення. Цього разу введення препаратів відбувалося в присутності директора лікарні та двох гестапівців. Увечері цього ж дня фельдшера Є.Л. Гота та В.П. Дяченко були викликані головним лікарем для умертвіння 14 хворих п'ятого жіночого відділення. Оскільки розчину ціаністого калію вже не було, то хворим було введено дистильовану воду в потиличну частину головного мозку, в область четвертого шлуночка [2, арк.54]. 10 вересня о 18 годині вечора фельдшер Є.Л. Гота був викликаний головним лікарем А. Чорноморцем для умертвіння хворих євреїв у дванадцятому жіночому відділенні. На цей раз хворим пропонувалося вводити медичні препарати «скополамін» та «стрихнін» у рівній пропорції в об'ємі 10 грамів на кожного пацієнта. Є.Л. Гота, разом із іншим фельдшером Г.Я. Слободяннюк ввели смертельні «ліки» 65 хворим, віком від 25 до 60 років. Подібні процедури головний лікар О.П. Чорноморець за допомогою фельдшерів провів у 2-му та 13-му відділеннях, знищивши понад 100 хворих [2, арк.55]. Про вражаючий випадок умертвіння хворих розповіли свідки А.М. Андрієвська та М.О. Яковлева: під час введення препаратів, одна із німих хворих, побачивши смерть своїх сусідів по палаті раптом заговорила і попросилася додому, після чого фельдшер Г.Л. Шимонович вдарила її й насильно ввела отруту, від якої хвора померла. Свідки стверджували, що «при цьому вона так сколопа їй руки, що забризкала кров'ю наші халати» [3, арк.382,390]. Буфетниця П.Д. Білоус, що обслуговувала 9 відділення стала свідком умертвіння трьох дівчаток та хлопчика віком 3-4 років [3, арк.394]. Однак були й такі лікарі, які, незважаючи на погрози, знаходили в собі мужність відмовитися від умертвіння хворих. Достеменно відомо про те, що завідувач першого відділення В.К. Мошинська категорично відмовилася брати участь у злочинних діях, заявивши: «Я призвана лікувати хворих, а не умертвляти їх» [3, арк.62]. Відмовилися робити смертельні ін'єкції також фельдшери В.А. Мартишонок [3, арк.389], П.М. Гачковський, Ю.П. Вісецька [3, арк.592, 630].

Про вплив введених медичних препаратів на здоров'я пацієнтів у процесі слідства розповів кандидат медичних наук Марк Йосипович Клейман, який був призначений директором лікарні після визволення Вінниці. Він свідчив, що ціаністий калій як один із найбільш швидкодійючих ядів на першому етапі викликав рухливий неспокій та почуття страху, на другому – болі і відчуття стиснення в області серця, затьмарення свідомості, судоми, на третьому – параліч, повну втрату рухальної і чуттєвої функцій, падіння температури і смерть. Введення стрихніну у великих дозах викликало напруженість м'язів, тремтіння кінцівок, підвищену чутливість, страх, посилене серцебиття, судоми 1-2 хвилини та смерть. Застосування у великих дозах скополаміну викликало смерть через параліч центральної нервової системи. Оскільки у продовговатому мозку закладені життєво важливі центри (дихання, серцево-судинний), то уколи в ці центри викликали теж раптову смерть [3, арк.334-337].

По закінченню терміну, який був визначений для знищення хворих євреїв, 21 вересня 1941 р. о 5 годині ранку в лікарню прибув загін есесівців у складі 5 осіб, які розстріляли на території лікарні (в районі піщаного кар'єру) 36 хворих 4-го та 13-го відділень, яких не встигли отруїти [3, арк.248]. Разом із хворими були розстріляні медичні працівники, євреї за національністю: Гельблу, Манзон, Грушман. На місцеву поліцію лікарні у складі 7 осіб (О. Щугляк, Б. Попроцький, П. Гончарук, В. Бриштанов, К. Мисько, Г. Кондратович), на чолі із старшим поліцейським В.С. Скрипником, було покладено завдання охороняти територію лікарні під час розстрілів для недопущення сторонніх осіб [3, арк.253]. Свідки підтверджували особливу жорстокість останнього, який «брав хворих за волосся і добивав головою об стіну, а одного чоловіка, який лежав ще живий на підводі серед трупів, яких везли до ями і хотів встати, він добив палкою» [3, арк.541]. Свідки констатували, що такий розстріл пацієнтів на території лікарні було проведено лише один раз. Всього упродовж вересня – початку жовтня 1941 р. у лікарні було отруєно та знищено 412 осіб єврейської національності [2, арк.56]. І.С. Колесник, який був відповідальним за поховання хворих, повідомляв, що у вересні 1941 р. смертність внаслідок голоду, умертвіння і розстрілів складала по 30-40 осіб на день. Хворих закопували у ямах по 40 осіб [3, арк.370].

Інформація про скоєння злочинів на території психіатричної лікарні невдовзі поширилася містом. В.Я. Куликов, який в той час працював лікарем-отоларингологом Вінницької обласної лікарні імені М.І. Пирогова у своїх щоденниках згадує, що наприкінці жовтня 1941 р. по Вінниці пройшов слух, що окупанти примушують головного лікаря Вінницької обласної психіатричної лікарні доктора А.І. Лук'яненка умертвити всіх душевнохворих лікарні, якою він завідував. 1 листопада 1941 р. ці слухи були підтверджені в розмові автора із лікарем Пироговської лікарні (з серпня до 19 листопада 1941 р. знаходилася на території психіатричної лікарні – О.М.) М.І. Деменковим, який повідомив про те, що директор психіатричної лікарні отримав наказ від

нацистів знищити всіх 1200 душевнохворих (в журналі обліку станом на 24 жовтня 1941 р. перебували на харчуванні 1018 хворих – О.М.). Він також запевнив, що більшість лікарів під загрозою смерті фактично готові виконати наказ. У зв'язку з цим головний лікар психіатричної лікарні консультувався із ним щодо того, яким ядом і яким способом найлегше і найзручніше отруїти людину. Не бажаючи брати участь в означеному людиноббивстві, Микола Павлович звільнився із лікарні [23, с.324].

Про ставлення нацистів до евтаназії лікар В.Я. Куликов спробував з'ясувати в керівника Вінницької біржі праці Роберта Рейтера. Останній повідомив, що в Німеччині евтаназія дозволена та застосовується до старих та немічних. За розпорядженням Гітлера в Німеччині вона поширювалася і на всіх душевнохворих, які на той час були вже знищені. Німець повідомив також про те, що найближчим часом будуть ліквідовані всі психічно хворі міста Вінниці. За словами автора мемуарів з цією думкою «змирився» й голова тимчасового врядування м. Вінниці професор А.А. Севастьянов, який у розмові із своїм шурином – хірургом Є.С. Гофом висловився так: «Нічого не доб'ємся: фашисти – звірі. Вони вбили тисячі євреїв, умертвлять і душевнохворих» [23, с.326].

Упродовж жовтня 1941 р. в лікарні відбувалося подальше системне знищення хронічно хворих, які знаходилися на лікуванні більше 5 років. Списки таких хворих за наказом головного лікаря надавали завідувачі відділень. Таким хворим було введено у вену 10 гр. 40% розчину формаліну [2, арк.56]. Вже 2 листопада 1941 р. з ініціативи керівництва психіатричної лікарні був скликаний консилиум, на якому лікарі радилися стосовно речовин, якими в подальшому можна було б умертвляти хворих. За свідченнями В.Я. Куликова першу крупну партію хворих (49 осіб) було умертвлено 5 листопада 1941р.. Він особисто через один день (7 листопада), відвідавши покійницьку психлікарню виявив там 50 мертвих тіл (вірогідно 1 помер пізніше). За його словами, «тіла померлих були звалені у морзі, як дрова із машини». На запитання, чи не можна було скласти тіла в якому-небудь порядку, служитель моргу Карнаух відповів: «Доки їх носили по одному, я складав їх рядами, а як стали їх приносити по-трьох, по-четверо і навіть по-п'ятеро, то я один не міг цього робити. Бачите: їх накидали під саму стелю. Я хочу просити Вас, – звернувся Карнаух до завідувача прозекторської доктора Миколи Афанасійовича Вакуленка, сказати Антону Івановичу (директору лікарні – О.М.), щоб більше не вмирали. Де їх складати? Коли я їх встигну поховати? І я вже весь подерся» [23, с.327].

Особливо активно процес умертвння хворих відбувався наприкінці жовтня – початку грудня 1941 р. Так, якщо на 24 жовтня в лікарні перебувало ще 1018 хворих [10, арк.31], то на 4 листопада – вже 812 [7, арк.4]. Накази по психлікарні, що фіксували кількість хворих на харчуванні дозволяють простежити подальшу динаміку їх зменшення: 8 листопада – 678 [7, арк.10], 11 листопада – 595 [7, арк.12], 5 грудня – 560 [7, арк.32], 3 лютого 1942 р. – 509 [7, арк.68], 20 лютого – 429 [7, арк.75], 1 березня – 408 [7, арк.78], 10 березня – 367 осіб [7, арк.82 зв.]. Частина медичного персоналу, не бажаючи брати участь у жадливих злочинах, звільнялася з лікарні за власним бажанням. У книзі наказів зафіксовані масові звільнення упродовж листопада-грудня 1941 р.

Водночас в матеріалах кримінальної справи названі прізвища тих співробітників лікарні, які виступили співучасниками злочинних дій по знищенню хворих. Так, незмінним «ентузіастом» по винайденню способів знищення хворих був фельдшер В.П. Дяченко. Якщо спочатку він просто отруював хворих, то згодом винайшов новий спосіб знищення, який полягав у проколюванні продовгуватого мозочка [3, арк.101]. Цей спосіб застосовували до тих хворих, в яких не можна було визначити вени для введення препаратів. Найбільший рахунок отруєних – 113 осіб мав фельдшер Є.Л. Гота [3, арк.445]. Лише за 2 дні разом із фельдшером Г.Я. Слободянюк він зумів отруїти 65 хворих із 12 відділення [2, арк.55]. Згодом, поставши перед судом за скоєнні злочини, фельдшер Є.Л. Гота зізнався, що виконуючи накази гестапо, він, лікар Чорноморець та фельдшер Дяченко упродовж 15 днів ввели отруту (окис 5%-го ціаноту) майже чотирьохстам хворим [3, арк.340]. Померлі були захоронені в братських могилах на кладовищі психлікарні. Хворі та їх родичі здогадувалися про причини масової смертності. Тому на прохання родичів окремих хворих з міста Вінниці було відпущено додому. Німецькі окупанти не заперечували проти цього [23, с.328].

З 19 жовтня 1941 р. на території лікарні було розташовано військовий шпиталь для радянських військовополонених на 500 ліжок, до якого помістили найважчих хворих [23, с.240]. Директором шпиталю був призначений лікар Кутелик [3, арк.63]. Шпиталь функціонував у складі 5 відділень, які обслуговували 62 працівники [7, арк.28,40 зв.]. На 3 лютого 1942 р. на лікуванні у шпиталі знаходилися 639 військовополонених, згодом їх кількість була збільшена до 1000 [7, арк.68]. Шпиталь проіснував до 22 березня 1942 р., після чого був переведений до м. Житомира [18, арк.50].

У кращих традиціях нацистської пропаганди в дописі до газети «Вінницькі вісті» повідомлялося про «комфортні» умови перебування військовополонених: хороший санітарний

стан, доброзичливе ставлення персоналу, калорійне харчування. Відзначалося, що покращенню харчування сприяв, організований В.І. Гофом та А.С. Севостьяновим комітет допомоги військовополоненим, який на той час зібрав декілька тисяч карбованців та велику кількість продуктів, необхідних для підживлення вкрай виснажених полонених, з яких багато хворіли легеневим туберкульозом, анемією та іншими хворобами [9, арк.34-35].

Цілком протилежну картину утримання військовополонених описують очевидці. Пацієнтів шпиталю годували двічі на день капустяним листом та червими горохом, інколи видаючи по 200 гр. хліба із висівом з домішками дерев'яних стружок. Більшість пацієнтів госпіталю були з обмороженими кінцівками, серйозними пораненнями, страждали голодною дисперсією, що супроводжувалася кровавими поносами. Німецькі окупанти забороняли надавати будь-яку медичну допомогу хворим військовополоненим, окрім здійснення перев'язок [3, арк.63 зв.]. Так, наприклад, лише з 26 листопада по 1 грудня у військовому шпиталі лікарні померли 10 військовополонених (9 українців та 1 молдован). Згодом смертність зросла до 10 осіб на добу [3, арк.63]. Про масову смертність військовополонених свідчить і наказ директора лікарні про необхідність подавати відомості про померлих полонених не рідше ніж двічі на тиждень [10, арк.2]. Документи засвідчують також епідемію висипного тифу серед військовополонених госпіталю [16, арк.48], в результаті якої смертність складала 10-12 осіб на день. Лікарі пригадують лише про 5-6 випадків виздоровлення хворих військовополонених за весь час існування шпиталю [3, арк.63].

До весни 1942 р. внаслідок великої смертності від голоду і холоду, отруєння та розстрілів у лікарні була знищена більша частина хворих. Так, на 10 березня 1942 р. в лікарні залишалося лише 367 хворих [7, арк.82]. Незважаючи на це, доктор Нейм, який прибув у цей час із Житомира для обстеження лікарні, залишився незадоволеним низьким рівнем смертності [3, арк.338].

З переведенням до Вінниці ставки Гітлера та початком її будівництва керівництво лікарні в середині березня 1942 р. отримало вказівку негайно звільнити займані приміщення. Під приводом необхідності проведення ремонту в приміщеннях лікарні було прийнято рішення 150 психічно хворих (за даними директора лікарні Т.Ф. Степанченко – 120) з незадовільним станом здоров'я перевести до м. Хмільника [18, арк.20,32,34,36.]. Вже 13 березня 1942 р. в справі організації психіатричної лікарні для хворих до м. Хмільника були відряджені завідувач господарством І.Ф. Дорош та технік Ю.І. Будкевич. Наступного дня своїм наказом директор лікарні А.І. Лук'яненко зобов'язав перед відправленням здійснити повну дезінфекцію та дезінсекцію речей. 16 березня 1942 р. до Хмільника були вивезені перші 2 вагони меблів [7, арк.81]. Лікар Ф.К. Ковальчук, яка разом із хворими була відправлена залізницею до м. Хмільника, повідомила про те, що психічно хворих було розміщено у напівзруйнованих та неопалюваних казармах військового містечка (колишньої полкової школи – О.М.) на території села Вугринівка (з 1959 р. у складі м. Хмільник – О.М.). Тут же розміщувався табір для радянських військовополонених. Упродовж трьох днів хворі знаходилися у палатках, оскільки приміщення військових казарм були завалені сміттям та солом'яною. У результаті за весь час перебування від холоду та голоду померло 50-60 хворих (за свідченням директора – 30 осіб). Решта – 90-95 осіб були розстріляні вранці 4 червня 1942 р. каральним загоном есесівців та місцевої поліції в десяти метрах від казарм перед завчасно викопаними ямами [3, арк.402; 18, арк.32]. Фельдшер О.Я. Трай, яка була разом із хворими переведена до Хмільника, стверджувала про розстріл 95-98 хворих [3, арк.372]. За свідченнями А. Беккера до розстрілів психічно хворих були причетні: комендант табору для військовополонених Паулюс, начальник жандармерії Янке, карателі Ганц, Франц, Бенеш, Вагнер та представники місцевої поліції [17, арк.226].

Залишившись без хворих, директор Т.П. Степанченко (в день вбивства була у відрядженні) та 40 осіб обслуговуючого персоналу 9 червня 1942 р. повернулися до Вінниці [23, с.328]. А 11 червня штабс-комісар м. Вінниці Маргенфельд видав доручення директору психлікарні А.І. Лук'яненку перевезти із Хмільника до Вінниці інвентар, білизну та одяг, що залишилися після знищення хворих [14, арк.11], що було виконано 16 червня [12, арк.24]. В архіві зберігся лист сестри Марії Словачевської з Іллінець від 9 вересня 1942 р., в якому вона просить директора лікарні повідомити, чи повернулася її сестра назад із Хмільника до Вінниці. У відповіді А.І. Лук'яненка повідомлялося, що вона померла у Хмільнику 4 червня (день розстрілу) [13, арк.2].

Іншу частину хворих, здебільшого тих, що могли оплатити своє лікування, було переведено в приміщення колишнього 2-го арештанського будинку (колишнє приміщення НКВС, інколи вживається назва Вінницької тюрми №2 – О.М.) за адресою: Літинське (нині Хмельницьке) шосе, 39. Станом на 22 березня 1942 р. (на третій день після переїзду) тут знаходилося 112 осіб, яких обслуговували 28 медичних працівників [7, арк.85]. Директором новоствореної лікарні залишався А.І. Лук'яненко, функції головного лікаря виконував

О.П. Чорноморець [23, с.328]. Функціонувало всього 2 відділення: чоловіче, завідувачем якого був О.П. Чорноморець та жіноче – завідувач Л.Ю. Стрілець [3, арк.116]. У листі до редакції газети «Вінницькі вісті» від 21 квітня 1942 р. повідомлялося, що лікарня, після переїзду, відновлює прийом хворих за новою адресою. З 1 травня при лікарні відкрилася нервова клініка, вартість за лікування в якій складала 900 крб. На місяць (на той час зарплата лікаря складала 900 крб, фельдшера 600-650, санітара – 300. – О.М.) [12, арк.30-31].

Психіатрична лікарня по Літинському шосе функціонувала аж до звільнення Вінниці радянськими військами. Кількість хворих упродовж цього часу не перевищувала 90 осіб, а кількість обслуговуючого персоналу – 40 осіб [8, арк.6-65]. Є свідчення, що окремі випадки знищення хворих відбувалися і за новим місцем перебування. Так, фельдшер В.П. Дяченко на допиті зізнався про умиртвіння ним хворого Заїки. Санітари були свідками отруєння ще двох жінок, які висували претензії до директора лікарні [3, арк.101]. Про жалюгідне існування пацієнтів лікарні свідчить лист завідувача Вінницьким міським медично-санітарним відділом професора Г.С. Гана до пана старости Вінниці, датований 18 липня 1942 р.. У ньому очільник міського відділу просив пана старосту своїм розпорядженням «підвищити норму хліба для хворих психіатричної лікарні, які одержували до цього часу 150 грамів хліба. Оскільки більшість хворих працює на польових роботах, то цієї кількості хліба для них замало» [4, с.155]. На 14 лютого 1944 р. (останній день запису в журналі вибуття та прибуття хворих) в лікарні перебувало 50 хворих [3, арк.443].

Простеживши динаміку чисельності душевнохворих, дуже складно говорити про загальну кількість жертв. Із книги наказів по лікарні достеменно відомо, що на початок німецької окупації в лікарні перебувало 1705 пацієнтів. Якщо вірити свідкам, після надіслання листів рідним із лікарні було забрано ще біля 300 осіб. Під час слідства було з'ясовано, що у вересні – першій половині жовтня 1941 р. в лікарні було знищено (заморено голодом, розстріляно та умиртвлено через ін'єкції) 412 осіб єврейської національності. У такому разі цілком реальною виглядає цифра, зафіксована в книзі наказів на 24 жовтня 1941 р. – 1018 осіб. До 10 березня 1942 р. контингент хворих зменшився на 651 особу. Із 367 осіб, що залишилися, до Хмільника було перевезено біля 150 (з яких 95 розстріляно, інші загинули від голоду та холоду), а до нової лікарні на Літинському шосе – 112 осіб. Ймовірно різниця у 100 хворих – це та кількість хворих, які були знищені перед розформуванням лікарні. За приблизними підрахунками кількість психічнохворих, що померли від різних причин в період окупації, складає 1300 осіб, з яких біля 200 – були розстріляні (на території лікарні, в місті, у Хмільнику). Ми не можемо знати скільки хворих із загальної кількості померли своєю смертю (природна смертність). Однак, відомо, що у 1940 р. при такій же кількості хворих у значно кращих умовах своєю смертю померло 260 осіб. Так само нам невідомо про те, скільки хворих упродовж цього періоду поступило на лікування до лікарні. Не забуваймо також про те, що окремі випадки умиртвіння хворих продовжувалися і після переїзду лікарні на Літинське шосе. Звісно, будь-яка арифметика, якою б вона не була, є недоречною, коли це стосується людського життя. Адже навмисне позбавлення життя навіть однієї людини – це є великий злочин, винуватці якого мають бути покарані та засуджені суспільством. Тим більш, якщо такими жертвами є беззахисні душевнохворі.

Фактично, з території психіатричної лікарні за основним місцем перебування усі хворі були вивезені до кінця березня 1942 р. Частину приміщень лікарні було передано під квартири співробітникам та охоронцям польової ставки Гітлера, які після ремонту вселилися в них 15 липня 1942 р. [23, с.329]. Інші приміщення були використані німцями під санаторій і казино «Вальдьюф» для офіцерів [27, с.305].

Підтвердженням припинення діяльності психіатричної лікарні за основним її місцезнаходженням є цілком таємна доповідна записка співробітника НКВС Г.Т. Прокудіна в четверте управління НКВС СРСР від 17 лютого 1943 р. У ній повідомлялося про те, що на весну 1942 р. приміщення психіатричної лікарні було звільнено від хворих, яких переведено в обласну школу міліції по Літинському шосе. Частину хворих німцями було умиртвлено шляхом введення під шкіру значної дози морфію. У колишніх приміщеннях психікарні був зроблений внутрішній ремонт, проведений підземний зв'язок. З пироговської лікарні також був евакуйований військовий госпіталь, який там знаходився. Переселено в іншу частину міста і цивільне населення, що проживало по вулицях Гойхера, Малиновського, Льва Толстого, Гоголя. Звільнені таким чином квартири передавалися для офіцерів німецької армії [21, с.210].

Додаткову інформацію містить доповідна записка начальника УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Вінницькій області К. Петрусенка у Вінницький обком КП України від 25 грудня 1958 р. з приводу будівництва та експлуатації ставки «Вервольф» в Коло-Михайлівському лісі. У ній повідомляється про те, що «в період підготовки наступу на Сталінград весною 1942 р. ставка Гітлера (в інших документах – штаб Верховного головнокомандування Вермахту) розташовувалася в м. Вінниці на території психіатричної лікарні, де до часу її розміщення півтора тисячі хворих були умиртвлені або розстріляні, а обслуговуючий персонал – виселений».

Вказувалося також, що на території лікарні разом із Гітлером проживали інші високопосадовці Третього рейху. Якщо перебування Гітлера від місцевого населення зберігалось в таємниці, то Геринг їздив по місту у відкритій машині та відвідував публічні місця [21, с.144]. Приїзд Гітлера на територію психіатричної лікарні підтвердив також агроном лікарні Вовк [1, арк.241].

Про наявність в одному із корпусів лікарні кімнати відпочинку Гітлера повідомляє у своїх спогадах і лікар В.Я. Куликов. Він стверджує, що Гітлер тут відпочивав, коли приїжджав на засідання генералітету ставки, що відбувалися в приміщенні колишньої поліклініки лікарні імені М.І. Пирогова. Перед його приїздом обидві алеї, що вели до лікарні, старанно підмітали та поливали водою від воріт до парадного входу [23, с.329]. А.В. Обертинський (у 1972-1985 рр. – головний лікар психлікарні), який працював у лікувальному закладі з 1 серпня 1950 р., стверджував, що, за переказами, для тимчасового проживання Гітлера на території психлікарні були зарезервовані приміщення 3 та 21 (за іншими даними – 10 та 18) відділень. Для забезпечення постійного зв'язку від них до Ставки та бункера для представників німецького генштабу (знаходився на території нинішнього військового санаторію ВПС України) було проведено броньований кабель [19; 20]. При відступі із Вінниці 21 січня 1944 р. німці спалили ліве крило лікарні, а 12 березня 1944 р. – іншу її частину. Доктор А.І. Лук'яненко ще в січні 1944 р. покинув Вінницю та виїхав до Львова. У невідомому напрямку зник і головний організатор вбивств психічно хворих – головний лікар О.П. Чорноморець [3, арк.329].

Після звільнення радянськими військами м. Вінниці розпочалися розслідування злочинів у психіатричній лікарні. Вже 3 квітня 1944 р. було арештовано колишнього старшого поліцейського лікарні В.С. Скрипника [3, арк.238], а 19-22 квітня – фельдшерів, причетних до введення отрути хворим, В.П. Дяченка [3, арк.99], Є.Л. Готу [3, арк.49], Г.Я. Слободянюк [3, арк.52]. Слідчим УНКДБ по Вінницькій області їм було пред'явлено звинувачення за ст. 54-1 «а» КК УРСР. 31 травня справу було передано Військовому прокурору військ НКВС Вінницької області для подальшого розслідування [3, арк.407]. У процесі слідства, упродовж жовтня-листопада 1944 р. було порушено справу проти завідувачів відділень Л.Ю. Стрілець [3, арк.316], А.Т. Матяж, С.С. Іванової, Т.О. Фішер, Т.П. Степанченко та фельдшерів В.П. Ромашевської, М.О. Яковлевої, Г.Л. Шиманович, Л.І. Баландюк [3, арк.416]. 2 січня 1945 р. усі матеріали були об'єднані в одну слідчу справу [3, арк.408]. У період з 24 січня по 10 квітня 1945 р. у зв'язку із епідемією тифу у Вінницькій тюрмі №1, слідство було тимчасово призупинено [3, арк.411-412]. У зв'язку з тим, що в процесі слідства не було доведено про безпосередню участь у вбивствах лікарів Т.О. Фішер та Т.П. Степанченко, 15 травня їх справу було виділено в окреме провадження [3, арк.415].

У процесі слідства обвинувачені намагалися приховати свою участь у злочинах. Так, у січні 1945 р. під час передачі посилки для Г.Я. Слободянюк, було виявлено записку на білому полотні, зашиту у рукав, в якій донька просила маму не зізнаватися у вчиненні смертельних ін'єкцій, оскільки лише таким чином можна врятувати життя [3, арк.417]. Крім того, обвинувачений фельдшер Є.Л.Гота, який визнав свою вину і активно свідчив на допитах проти себе та колег, скаржився на те, що під час перебування в'язнів у бані в лютому 1945 р. він був побитий за це іншим обвинуваченим В.П. Дяченком [2, арк.59]. У процесі слідчих дій було опитано 41 свідка, проведено більше 20-ти очних ставок. Свою вину у знищенні хворих визнали: Є.Л. Гота, В.П. Дяченко, В.С. Скрипник, Г.Я. Слободянюк [3, арк.449-450].

Результатом закінчення слідства був вирок військового трибуналу військ НКВС Вінницької області від 21-23 липня 1945 р., за яким: Є.Л. Готу та В.П. Дяченка було засуджено до вищої міри покарання – розстрілу із конфіскацією майна; В.С. Скрипника до 20 років виправних робіт, а А.Т. Матяж, С.С. Іванову, Г.Л. Шиманович, Л.І. Баландюк, Г.Я. Слободянюк – до 15 років виправних робіт із позбавленням у правах на 5 років та з конфіскацією належного їм майна [3, арк.326]. Вироком трибуналу від 16 червня 1945 р. Т.О. Фішер була засуджена до 10 років виправних робіт, однак згодом, 17 листопада 1945 р. вирок було пом'якшено до 4 років виправних робіт [2, арк.91]. 4 серпня 1945 р., вирок щодо Є.Л. Готи та В.П. Дяченка був приведений до виконання [3, арк.529].

За окремим провадженням 14 вересня 1944 р. в Одесі органами «Смерш» був арештований ще один фігурант справи – Барабаш Микита Юхимович, який в часи окупації з 18 липня по 20 жовтня 1941 р. працював фельдшером 2 відділення, а згодом, до 28 січня 1942 р., в госпіталі для військовополонених [18, арк.2]. Звинувачувався у тому, що працюючи на посаді фельдшера 2 відділення брав участь в умертвінні хворих. Крім того, будучи агентом гестапо, завербованим О.П. Чорноморцем, за завданням останнього стежив за особами, які ухилялися від роботи чи вели антинацистську пропаганду. Був співучасником привласнення майна евакуйованих у тил лікарів, перебував у членстві спілки українських націоналістів-студентів (СУНС) [18, арк.22]. 19 червня 1945 р. військовим трибуналом військ НКВС Вінницької області М.Ю. Барабаш був засуджений до 10 років позбавлення волі із позбавленням у правах до 5 років та конфіскацією майна. За протестом військового прокурора від 21 вересня 1945 р. вирок був відмінений і справу припинено за недоказовістю. Щоправда до того часу

обвинувачений відбув увесь термін покарання [3, арк.645]. 25 листопада 1954 р. звільнений був поновлений у правах та отримав компенсацію за конфісковане майно у сумі 445 крб. (всього вартість майна складала 2574 крб. – О.М.) [18, арк.189].

27 липня 1945 р. рішенням військового трибуналу до 5 років позбавлення волі та 5 років позбавлення у правах із конфіскацією майна була засуджена директор психлікарні у м. Хмільник Т.Ф. Степанченко [18, арк.73]. Їй інкримінувалося: розкрадання грошей, призначених для харчування хворих; співжиття із німецьким комендантом військового містечка Паулем; участь в роботі медкомісії із відправлення цивільного населення до Німеччини. Обвинувачена визнала лише останній пункт звинувачення. Свою непричетність до розстрілу хворих аргументувала тим, що в цей час знаходилася у відрядженні у Вінниці [18, арк.67]. Вимагаючи більш суворого покарання, прокурор висловив протест стосовно такого рішення суду. Однак, 18 вересня при розгляді протесту було прийнято рішення про відміну рішення суду та звільнення Т.Ф. Степанченко від відповідальності [18, арк.89].

За недоказовістю звинувачень було припинено справи та звільнено від відповідальності також Л.Ю. Стрілець, В.П. Ромашевську. 17 лютого 1945 р. від епідемії тифу померла в тюрмі М.О. Яковлева. У процесі відбування покарання А.Т. Матяж подавала заяву про зменшення терміну покарання до Голови Президії Верховної Ради СРСР, а Г.Л. Шимонович – 2 скарги на ім'я Генерального прокурора СРСР [3, арк.541]. Загалом вирок по справі переглядали три рази: в січні 1955 р., в січні 1957 р., в жовтні 1959 р., однак його залишили без змін [3, арк.566, 573]. А рішенням Вінницького обласного суду від 27 лютого 1992 р. особам, які проходили по справі було відмовлено в реабілітації [3, арк.330].

Отже, окупація нацистами м. Вінниці в період Другої світової війни супроводжувалася величезною кількістю злочинів щодо різних груп населення, зокрема, й по відношенню до пацієнтів психіатричної лікарні. Введені до наукового обігу архівні документи дали змогу значною мірою реконструювати процес знищення психічно хворих. Однак, ця картина є далеко не повною. Оскільки уникли відповідальності головні організатори, а більшою мірою виконавці злочинів: головний лікар О.П. Чорноморець та директор лікарні А.І. Лук'яненко, нам не вдалося простежити їх зв'язок із гестапо та подальшу долю, з'ясувати причетних до цього представників окупаційної влади та виявити їх злочинні накази. Сподіваємося, що робота в німецьких архівах та ознайомлення із працями німецьких істориків дадуть змогу з'ясувати ще багато аспектів досліджуваної теми, які мають бути доведеними до суспільства і слугувати запорукою до виникнення подібних злочинних режимів у майбутньому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архів УСБУ у Вінницькій області. Спр.52. Т.1. 382 арк.
2. Архів УСБУ у Вінницькій області. Спр.11331. 98 арк.
3. Архів УСБУ у Вінницькій області. Спр.12243. 691 арк.
4. Гальчак С., Чехівський В. У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля, 2013. 336 с.
5. Грінченко Г.Г., Вегнер А.Г. Масові знищення пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні впродовж 1941-1943 рр.: Цифри, люди, долі // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип.23. 2016. С.60-70;
6. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.2. 51 арк.
7. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.3. 153 арк.
8. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.4. 74 арк.
9. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.6. 37 арк.
10. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.8. 57 арк.
11. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.9. 84 арк.
12. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.11. 54 арк.
13. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.12. 44 арк.
14. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.14. 56 арк.
15. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.17. 143 арк.
16. ДАВО. Ф.Р-1326. Оп.1. Спр.28. 108 арк.
17. ДАВО. Ф. Р-1683. Оп.1. Спр.13. 473 арк.
18. ДАВО. Ф.Р-6023. Оп.4. Спр.541. 79 арк.
19. Дідик В. Сліди кованого чобота. [Про перебування Гітлера на території лікарні ім.О.І. Ющенка] // Подільська зоря. 2001. 2 серпня.
20. Дідик В., Ковальський Р. Справжній Гітлер – у вінницькій «псишці» // 33 канал. 2001. 8 серпня.
21. Жизнь в оккупации. Винницкая область 1941-1944 гг. /сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, С.Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. 856 с.

22. Клочко В. Вінницька психоневрологічна лікарня ім. акад. О.І. Ющенка. 1897-1997: історичний нарис. Вінниця: РВВ ВАТ «Віноблдрукарня», 1997. 136 с.
23. Куликов В.Я. Оккупация Винницы. Свидетельство очевидца. К.: Изд. ПАРАПАН, 2012. 384 с.
24. Лекарев Л.Г. Развитие охорони здоров'я в Подільській губернії – Вінницькій області (1796-1957 рр.) // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / за ред. К.Ф. Дупленка. К.: Держмедвидав, 1957. С.216-285.
25. Мельничук І.П., Мельничук Л.С. Німецько-фашистський окупаційний режим у Вінниці // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.ІІ. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2000. С.174-178.
26. «Непотрібні люди»: знищення пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні у 1941-1943 рр. URL: <http://uamoderna.com/md/grinchenko-venger-useless-people>.
27. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. 640 с.
28. Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Психиатрия при нацизме: об истории установления памятных знаков расстрелянным пациентам Сабуровой дачи. Сообщение 9 // Психічне здоров'я. 2013. №2. С. 115–118.
29. Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Психиатрия при нацизме: последствия дегуманизации психиатрической практики на временно оккупированных территориях СССР. Сообщение 7 // Психічне здоров'я. 2012. №2. С. 77–89.
30. Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Психиатрия при нацизме: проведение «Акции Т-4» с активным участием психиатров. Сообщение 3 // Психічне здоров'я. 2011. №2. С. 53-63.
31. Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Психиатрия при нацизме: проведение «Акции Т-4» с массовым участием психиатров. Сообщение 4 // Психічне здоров'я. 2011. №3. С. 69-77.
32. Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Психиатрия при нацизме: расстрел немецкими оккупантами пациентов Сабуровой дачи. Сообщение 8 // Психічне здоров'я. 2012. №4. С. 109-115.
33. Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Психиатрия при нацизме: убийства душевнобольных на временно оккупированных территориях СССР. Сообщение 6 // Психічне здоров'я. 2012. №1. С. 88-92.
34. Пустовіт О. У психлікарні влаштували казино // 33 канал. 1999. 18 березня.
35. Скрипник В. Вінницька трагедія: хворих «лікували» миш'яком і ціаністим калієм // Голос України. 2008. 15 лютого.
36. Федотов Д. Д. О гибели душевнобольных на территории СССР, временно оккупированной фашистскими захватчиками в годы Великой Отечественной войны // Вопросы социальной и клинической психоневрологии. 1965. Т. 12. С. 443-459.
37. Salomon Weinstein Winniza, die reffektiert und nicht angezeigt wird. Köln, 2017 URL: <http://books.google.com.ua/books?id=EO87DwAAQBAJ&printsec=frontcover> &hl=ru&v=onepage&q&f=false

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історических наук, професор (Україна)

**Уничтожение душевнобольных 4-й советской психиатрической
больницы г. Винницы в годы нацистской оккупации (1941-1944 гг.)**

Аннотация. В статье на основе анализа впервые введенных в научный оборот архивных документов и новейших исследований освещен процесс уничтожения пациентов Винницкой психиатрической больницы в период нацистской оккупации. Раскрыты общие алгоритмы и особенности совершения преступных деяний. Определены методы и способы умерщвления больных. Установлена причастность медперсонала больницы к гибели пациентов, охарактеризованы степень вины и ответственности за совершенные деяния.

Ключевые слова: душевнобольные, медицинский персонал, нацисты, оккупация, пациенты психиатрической больницы.

ABSTRACT

Oleh Melnychuk

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, Dr (History), Professor
(Ukraine)

Destruction of the mentally ill in the 4th Soviet psychiatric hospital in Vinnitsia during the Nazi occupation (1941-1944).

Among the massive crimes committed by the Nazis in the occupied territories during the Second World War, the crimes connected with the destruction of patients of psychiatric hospitals are insufficiently researched for today. Such criminal acts were not accidents or isolated cases, but were carried out in accordance with the official eugenic program of the German National Socialists for sterilization and then physical destruction of people with mental disorders, mentally retarded and hereditarily burdened patients.

The article was written within the framework of the grant project "Return to the collective memory of the society of forgotten victims of the Second World War of Vinnitsia region". The project is implemented jointly by the public organizations "People's Maidan Vinnytychyny" and "German youth in Europe" with the support of the German fund "EVZ", the regional administration in partnership with the Faculty of History Ethnology and Law of Vinnitsia State Pedagogical University named after M. Kotsiubynsky. The archival materials of the State Archives of the Vinnitsia Region, developed by the research group, and the declassified files of the UAS Archive allowed the reconstruction of the events that took place in the Vinnitsa psychiatric hospital during the Nazi occupation in detail.

In the article, based on the analysis of archival documents introduced the on first time and the latest research, the process of destroying patients in the Vinnitsia psychiatric hospital during the Nazi occupation was highlighted. It is pointed out that insufficient attention by Ukrainian researchers was paid to the problem. The main sources of the topic are analyzed. The general algorithms and features of committing criminal acts are disclosed. Methods of killing patients have been determined. The involvement of medical staff of the hospital to the death of patients is established, the degree of guilt and responsibility for the acts committed is described.

Key words: mentally ill, medical staff, Nazis, occupation, patients, psychiatric hospital.

REFERENCES:

1. Arkhiv USBU u Vinnytskii oblasti. Spr.52. T.1. 382 ark.
2. Arkhiv USBU u Vinnytskii oblasti. Spr.11331. 98 ark.
3. Arkhiv USBU u Vinnytskii oblasti. Spr.12243. 691 ark.
4. Halchak S., Chekhivskiy V. U Ieshchatakh «novoho poriadku»: naseleattia Vinnychchyny pid natsystyskym okupatsiinym rezhymom. Vinnitsia: TOV «Merkiuri-Podillia, 2013. 336 s.
5. Hrinchenko H.H., Vehner A.H. Masovi znyshchennia patsientiv Ihrenskoi psykhiatrychnoi likarni vprodovzh 1941-1943 rr.: Tsyfry, liudy, doli // Visnyk KhNU imeni V.N. Karazina. Seria «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky. Vyp.23. 2016. S.60-70;
6. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.2. 51 ark.
7. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.3. 153 ark.
8. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.4. 74 ark.
9. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.6. 37 ark.
10. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.8. 57 ark.
11. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.9. 84 ark.
12. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.11. 54 ark.
13. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.12. 44 ark.
14. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.14. 56 ark.
15. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.17. 143 ark.
16. DAVO. F.R-1326. Op.1. Spr.28. 108 ark.
17. DAVO. F. R-1683. Op.1. Spr.13. 473 ark.
18. DAVO. F.R-6023. Op.4. Spr.541. 79 ark.
19. Didyk V. Slidy kovanoho chobota. [Pro perebuvannia Hitlera na terytorii likarni im.O.I. Yushchenka] // Podilska zoria. 2001. 2 serpnia.
20. Didyk V., Kovalskyi R. Spravzhnii Hitler – u vinnytskii «psyshitsi" // 33 kanal. 2001. 8 serpnia.
21. Zhizn v okkupatsii. Vinnitskaya oblast 1941-1944 gg. /sost. V.Yu. Vasilev, R.Yu. Podkur, S.D. Galchak, D. Bayrau, A. Vayner. M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 2010. 856 s.
22. Klochko V. Vinnitska psykhonevrolohichna likarnia im. akad. O.I. Yushchenka. 1897-1997: istorychnyi narys. Vinnitsia: RVV VAT «Vinobdrukarnia», 1997. 136 s.

23. Kulikov V.Ya. Okkupatsiya Vinnitsy. Svidetelstvo ochevidtva. K.: Izd. PARAPAN, 2012. 384 s.
24. Liekariiev L.H. Rozvytok okhorony zdorovia v Podilskii hubernii – Vinnytskii oblasti (1796-1957 rr.) // Materialy do istorii rozvytku okhorony zdorovia na Ukraini / za red. K.F. Duplenka. K.: Derzhmedvydav, 1957. S.216-285.
25. Melnychuk I.P., Melnychuk L.S. Nimetsko-fashystyskyi okupatsiinyi rezhym u Vinnytsi // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Vyp.II. Seriia: Istorii: Zbirnyk naukovykh prats / Za zah. red. prof. P.S. Hryhorchuka. Vinnytsia, 2000. S.174-178.
26. «Nepotribni liudy»: znyshchennia patsientiv Ihrefskoi psykhiatrychnoi likarni u 1941-1943 rr. URL: <http://uamoderna.com/md/grinchenko-venger-useless-people>.
27. Nimetsko-fashystyskyi okupatsiinyi rezhym na Ukraini. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR, 1963. 640 s.
28. Petryuk P.T., Petryuk A.P. Psikhiatriya pri natsizme: ob istorii ustanovleniya pamyatnykh znakov rasstrelyannym patsientam Saburovoy dachi. Soobshchenie 9 // Psikhichne zdorov'ya. 2013. №2. S. 115–118.
29. Petryuk P.T., Petryuk A.P. Psikhiatriya pri natsizme: posledstviya degumanizatsii psikhiatricheskoy praktiki na vremenno okkupirovannykh territoriyakh SSSR. Soobshchenie 7 // Psikhichne zdorov'ya. 2012. №2. S. 77–89.
30. Petryuk P.T., Petryuk A.P. Psikhiatriya pri natsizme: provedenie «Aktzii T-4» s aktivnym uchastiem psikhiatrov. Soobshchenie 3 // Psikhichne zdorov'ya. 2011. №2. S. 53-63.
31. Petryuk P.T., Petryuk A.P. Psikhiatriya pri natsizme: provedenie «Aktzii T-4» s massovym uchastiem psikhiatrov. Soobshchenie 4 // Psikhichne zdorov'ya. 2011. №3. S. 69-77.
32. Petryuk P.T., Petryuk A.P. Psikhiatriya pri natsizme: rasstrel nemetskimi okkupantami patsientov Saburovoy dachi. Soobshchenie 8 // Psikhichne zdorov'ya. 2012. №4. S. 109-115.
33. Petryuk P.T., Petryuk A.P. Psikhiatriya pri natsizme: ubiystva dushevnobolnykh na vremenno okkupirovannykh territoriyakh SSSR. Soobshchenie 6 // Psikhichne zdorov'ya. 2012. №1.S. 88-92.
34. Pustovit O. U psikhlikarni vlashtuvaly kazyno // 33 kanal. 1999. 18 bereznia.
35. Skrypnyk V. Vinnytska trahediia: khvorykh «likuvaly» myshiakom i tsianistym kaliem // Holos Ukrainy. 2008. 15 liutoho.
37. Salomon Weinstein Winniza, die reffektiert und nicht angezeigt wird. Köln, 2017 URL: <http://books.google.com.ua/books?id=EO87DwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&v=onepage&q&f=false>

Статтю подано до редколегії 17.01.2018 р.

УДК 304.2 : 908

Юлія Москвічова

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат мистецтвознавства, старший викладач (Україна)

Діяльність громадських організацій і творчих спілок Вінниччини періоду незалежності України

Анотація. У статті досліджено напрями діяльності та особливості функціонування громадських організацій на Вінниччині; розглянуто динаміку громадських організацій в період незалежності України; виявлено специфіку у розвитку інститутів громадянського суспільства в регіоні на сучасному етапі. Охарактеризовано діяльність найактивніших обласних осередків Всеукраїнських творчих спілок, проаналізовано головні напрями у діяльності творчих спілок журналістів та художників Вінниччини в період незалежності України.

Ключові слова: громадські організації, творчі спілки, Вінниччина, інститути громадянського суспільства.

На сучасному етапі розвитку суспільства посилюються тенденції до урізноманітнення громадських об'єднань та їх впливовості на конкретні ситуації. Особлива активність громадських організацій, динаміка їх зростання та впливу спостерігаються саме у суспільствах перехідного типу, де виникає велика кількість складних суспільно-політичних проблем.

Питання класифікації громадських об'єднань досліджувались Т. Журенок [4], В. Кравчук [7], М. Мискіною [12], О. Семьоркіною [16] та іншими науковцями. Діяльність окремих

творчих спілок вінницького регіону досліджували в своїх працях С. Гальчака [2], Л. Дідур [3], Т. Журунова [5], Ю. Легуна [8], Н. Морозової [10] та ін. Діяльність громадських об'єднань і творчих спілок Вінниччини розглянуто в окремому розділі дисертаційної роботи Ю. Москвічової [11]. Проте існує необхідність подальшого дослідження динаміки діяльності творчих спілок і громадських організацій області у зв'язку з посиленням тенденцій до урізноманітнення таких об'єднань та їх впливовості на конкретні ситуації, адже провідними тенденціями розвитку культури в незалежній Україні стали зростання громадських ініціатив і збільшення кількості інноваційних культурних проєктів, спрямованих на підтримку культурного розмаїття.

Метою дослідження є виявлення специфіки та аналіз напрямів діяльності громадських об'єднань і творчих спілок Вінниччини.

Згідно Закону України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р., громадське об'єднання (ГО) – це добровільне об'єднання фізичних та (або) юридичних осіб для здійснення і захисту прав і свобод, задоволення суспільних, економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів без мети отримання прибутку [15].

Сучасні дослідники визначають ГО та рухи як інститути громадянського суспільства (ІГС), яке формується в Україні. У ґрунтовному дослідженні, присвяченому проблемам соціокультурних передумов демократичної трансформації в Україні, А. Колодій зазначає, що громадянське суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації і самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності [6, с. 76].

Місто Вінниця – потужний культурно-мистецький центр Поділля із власними традиціями. Тут зосереджено керівництво багатьох обласних творчих спілок та ГО. За свідченням Головного управління статистики у Вінницькій області, серед 4 тис. діючих громадських організацій 722 – мають статус центральних органів та 3,1 тис. – місцевих осередків. На обліку в ГО перебуває 682,5 тис. членів [14]. Кількість об'єднань громадян щорічно зростає. Якщо в 1996 р. було зареєстровано 342 ГО, то на сучасному етапі – майже 4 тис. Динаміка зростання кількості громадських об'єднань за спрямуванням досліджувалась у дисертаційній роботі Ю. Москвічової [11, с. 241]. У таблиці 1 відображено динаміку функціонування найбільш чисельних громадських організацій Вінниччини протягом 2006–2014 рр. У структурі ГО за видами діяльності станом на 2014 р. кожна шоста організація – оздоровча та фізкультурно-спортивна, кожна восьма – професійної спрямованості, кожна дев'ята – об'єднання ветеранів та інвалідів, кожна одинадцята – молодіжна організація [14].

Табл. 1. Найчисельніші громадські організації Вінниччини

Громадські організації	2006 р.	2014 р.
Правові й бізнес-асоціації	464	891
Молодіжні	112	300
Освітні й культурно-виховні	48	122
Національних і дружніх зв'язків	62	109
Охорони природи	44	71
Жіночі	57	65
Дитячі	30	55
Науково-технічні	31	40
Захисту від наслідків аварії на ЧАЕС	28	38
Всього	1464	3948

Не дивлячись на те, що кількість ІГС та сфер їх діяльності у Вінницькій області постійно зростає, їх роль у суспільно-політичних процесах регіону є й досі незначною, а громадська активність часто є відірваною від поточних соціальних процесів, що обумовлюється недостатнім рівнем кадрової, інтелектуальної, фінансової та інституційної спроможності ГО. Необхідним інструментом вирішення проблем розвитку ІГС в регіоні стало прийняття та реалізація обласної програми сприяння розвитку громадянського суспільства у Вінницькій області на 2012–2015 рр., в рамках якої передбачалося проведення низки заходів, спрямованих на залучення ІГС та громадськості до процесів формування та реалізації державної і регіональної політики, зокрема шляхом створення сприятливого правового середовища для діяльності ІГС через прийняття відповідних нормативно-правових актів локального рівня; впровадження постійно діючої інформаційно-просвітницької кампанії; вироблення прозорих механізмів підтримки місцевими органами виконавчої влади суспільно-корисної діяльності ІГС через впровадження механізму соціального замовлення та ін. [13]. За результатами впровадження культурно-мистецьких проєктів ГО, зокрема за 2012 р., переконуємось, що велика увага приділяється молодіжному

середовищу. Молодіжні ГО ведуть активну просвітницьку діяльність, якісно та змістовно організують дозвілля молоді. За даними Управління статистики у Вінницькій області кількість молодіжних організацій збільшилась із 70 в 2000 р. до 300 – у 2014 р. (майже в 4 рази). Найбільш активними серед них є ГО «Вінницьке козацьке молодіжне об'єднання «Молода Подільська Січ», обласні ГО «Наше Поділля», «Батьківщина молода», ГО молоді з обмеженими можливостями «Гармонія», Вінницька міська молодіжна організація «Діалог-центр» [14]. Однією з найчисельніших ГО, що об'єднує активну молодь є Спілка молодіжних організацій Вінниччини (СМОВ), заснована в 1993 р., серед проектів якої – “Студентський парламент Вінниччини», “Нова генерація», “Європа очима молоді», соціальний проект “Твої мрії» та ін.

У культурно-мистецькій галузі працівники певного фахового напрямку об'єднуються у творчі спілки. Згідно Закону України, творча спілка – це добровільне об'єднання професійних творчих працівників відповідного фахового напрямку в галузі культури і мистецтва, яке має фіксоване членство і діє на підставі статуту. У Вінницькій області зареєстровано 12 територіальних осередків Всеукраїнських творчих спілок. Активно діють Вінницькі обласні організації Національних спілок журналістів, письменників, художників, краєзнавців, архітекторів, фотохудожників, майстрів народного мистецтва та ін.

Першою спілчанською організацією, що утворилася на теренах Вінниччини 5 травня 1957 р. стала Вінницька організація Національної спілки журналістів України (НСЖУ). Першим керівником організації було обрано засл. працівника культури України, голову облтелерадіокомітету М. Гненного. Наступні роки очільниками обласного осередку НСЖУ були редактори «Вінницької правди» В. Орлик, М. Совко, В. Бовкун. З 1980 р. організацією керував досвідчений журналіст, письменник і художник М. Чорний. За його сприяння у м. Вінниці був заснований клуб «Золоте перо», що став справжньою школою професійної майстерності працівників ЗМІ регіону. Згодом М. Чорний передав естафету керівництва спілкою В. Войтенку, а надалі цю посаду обіймав І. Гриб – спортивний журналіст, автор гумористичних творів, редактор відділу спорту в післявоєнній обласній молодіжній газеті.

З 1996 р. відповідальним секретарем спілки працював В. Лисенко – випускник Київського державного університету ім. Т. Шевченка, лауреат Всеукраїнського конкурсу «Золоте перо», працював у часописах Києва, Молдови, вінницькій обласній газеті «Комсомольське плем'я», головний редактор газети «Південний Буг». За час головування В. Лисенка в обласній організації НСЖУ її ряди зросли майже вдвічі. Окрім кількісного зростання, в її діяльність були впроваджені творчі конкурси, «круглі столи» із соціально-економічних проблем, започатковано журналістську премію ім. Олександра Гетьмана. Звання «Заслужений журналіст України» одержали понад 50 вінницьких журналістів [1, с. 296].

З 2011 р. на посаду голови правління обласної організації НСЖУ було обрано засл. журналіста України, члена спілки з 1976 р. В. Паламарчука.

З кожним роком вінницький осередок НСЖУ міцніє та розширюється. Якщо у 1990 р. в обласній спілці було близько 200 членів і з них – тільки 2 заслужених журналісти України, то у 2004 р. організація об'єднувала вже понад 300, а в 2009 р. – понад 400 працівників, поміж яких заслужених журналістів вже нараховувалося понад 40 осіб. Станом на 2017 р. спілка журналістів Вінниччини – багаточисельна й потужна організація, членами якої є понад 600 журналістів. З метою вдосконалення їх професійної майстерності обласною організацією НСЖУ в різні роки було запроваджено ряд творчих конкурсів – «Журналіст року», «Краща газета року», «Краща первинна журналістська організація», «Премія за видавничу діяльність». За заслуги в окремих галузях журналістики присуджуються премії «Золоте перо», Премія ім. Олександра Гетьмана, Премія ім. Володимира Орлика, Премія ім. Костянтина Гришина [11, с. 53]. У 2016 р. вперше була запроваджена номінація «Відкриття року».

Важливим напрямом роботи обласної спілки журналістів залишається видавнича діяльність. До 50-річчя утворення НСЖУ було видано довідник «Вінниччина журналістська» (автор-упорядник В. Лисенко), що висвітлює життя і творчу діяльність 1330 журналістів, письменників, фотохудожників Вінниччини, містить інформацію про ЗМІ області, спілчанські доробки. До 55-річчя НСЖУ вийшла з друку книга С. Гальчака «Словом і багнетом» про вінницьких журналістів, які воювали на фронтах війни з німецько-фашистськими загарбниками. Щороку відбуваються презентації книг журналістів області, зокрема Є. Таранюка «Іду на ви», А. Гончара «В складі обмеженого контингенту», О. Філіна «Я молча, Вінниця, поведая тебе» та багато інших.

Витоки Вінницької обласної організації Національної спілки художників України (НСХУ) сягають повоєнних років, коли у м. Києві при Українській Спілці Кооперативних товариств було засновано Товариство художників. Таке товариство почало діяти і у Вінниці, уповноваженим Спілки радянських художників України було призначено художника-графіка М. Кірилова, який і став першим членом Спілки на Вінниччині. Внаслідок орієнтації на посилення місцевих осередків і започаткування розподілень у мистецьких учбових закладах, до Вінниці у 1955 р.

.....
потрапляє випускник Київського художнього інституту живописець О. Сидоров – засл. художник України, член НСХУ з 1963 р. Завдяки його організаційному хисту та авторитету у вищих партійних органах у місті було зведено Будинок художника – чотириповерхова будівля, де на першому поверсі діяли виставкова зала, художній салон-магазин та адміністрація «Вінницьких художньо-виробничих майстерень», на другому й третьому – помешкання для художників, на четвертому – творчі майстерні. Зважаючи на сприятливі умови, до Вінниці переїжджають художники з інших міст Радянського Союзу. Найпершими дипломованими митцями, які приїхали після Київського художнього інституту були В. Пирогов та В. Бугай.

Важливою подією стало відкриття у 1960 р. дитячої художньої школи, вихованці якої отримують подальшу професійну освіту в провідних фахових закладах Києва, Одеси, Львова, Харкова, Москви та Санкт-Петербурга.

Протягом 1960-х рр. осередок художників у Вінниці поступово розширюється і 22 квітня 1976 р. було створено Вінницьку організацію НСХУ. До першого складу спілки увійшли В. Смаровоз, А. Ступніков, І. Довженко, майбутні засл. художники України А. Сорока, І. Синєпольський, М. Чорний, М. Кірилов, В. Пирогов, М. Лошак, А. Довженко. Головою організації було обрано О. Сидорова. При спілці створюється молодіжна організація, діють студії художнього малюнку, графіки, офорту.

У різні роки Вінницьку організацію очолювали художники І. Синєпольський (1986–1991 рр.), А. Непорожній (1991–1997 рр.), заслужений діяч мистецтв України Л. Гринюк (1997–2014 рр.), О. Назаренко (2014–2016 рр.). З квітня 2016 р. спілку очолює художник-проектант В. Каспрук, організація об'єднує близько 100 митців різного фахового спрямування, які працюють в різноманітних видах образотворчого мистецтва – монументальному і станковому живописі (В. Абрамов, А. Васкевич, Л. Гринюк, С. Касевич, Л. Лебедева, І. Синєпольський, М. Чорний, В. Шпак та ін.), меморіальній скульптурі (А. Бурдейний, І. Довженко, Я. Куленко, М. Михальчук, В. Смаровоз, В. Оврах та ін.), в оригінальній та друкованій графіці (Н. Багнюк, С. Білаш, І. Грицюк, Ю. Кізімов, О. Ступніков, О. Янголь та ін.), у різних галузях декоративно-прикладного мистецтва (Я. Данилів, К. Жілінскайте, В. Зелінський, О. Ковальчук, Л. Пастух, В. Слободянюк, О. Шинін та ін.).

За роки незалежності України Вінницька спілка художників провела велику кількість живописно-графічних пленерів у містах Кам'янці-Подільському, Немирові, Вінниці, Хмільнику, у с. Селище (на базі Вінницького державного аграрного університету), с. Степашки (на базі Вінницького Національного технічного університету), с. Грушівка (Миколаївська область). Вінницькі художники працювали на творчих пленерних базах Спілки художників у Седневі, Очакові, Гурзуфі, брали участь в пленерах у Пущі-Водиці, на Одещині та в АР Крим. Традиційними у м. Вінниці стали виставки до Дня Незалежності, Дня художника, до Різдва, персональні виставки митців, масштабні мистецькі проекти, присвячені ювілейним датам, виставки ліричного спрямування – «Весняна прелюдія», «Барви літа», «Жінки Вінниччини – художниці» та ін. [5, с. 6]. Найбільш відомими на Вінниччині стали Немирівські пленери, започатковані у 1996 р., що проходять у центральному корпусі санаторію «Авангард» (колишній палац княгині М. Щербатової). Протягом існування Немирівського пленеру, участь у ньому взяли більше 100 митців з Росії, Білорусі, Польщі, Китаю, Литви, Норвегії та багатьох міст України. Члени спілки беруть активну участь і в скульптурних пленерах, які традиційно проходять у с. Буші і Глибочку Ямпільського району та Букатинці Чернівецького району [3, с. 129].

За підтримки обласної влади видано п'ять художніх альбомів, які презентують творчість членів спілки, та тринадцять альбомів окремих авторів з серії «Митці Вінниччини». В 2011 р. видано тематичний художній альбом «Вінниччина історична в образотворчому мистецтві». Творчість художників систематично висвітлюється на сторінках літературно-мистецького видання «Вінницький край».

Таким чином, аналіз діяльності громадських організацій і окремих творчих спілок, здійснений у статті, засвідчує, що початок ХХІ ст. характеризується активізацією їх розвитку, створенням сприятливих умов для формування модерного соціокультурного середовища регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вінниччина журналістська: довідник / авт.-упоряд. В.Г. Лисенко. Вінниця: ФОР Горбачук І.П., 2010. 318 с.
2. Гальчак С.Д. Краєзнавчий рух на Вінниччині в умовах незалежності України // Краєзнавство. 2005. №1/4. С. 58–65.
3. Дідур Л. 35 років творчого шляху вінницької обласної організації національної спілки художників України // Вінницький край. 2011. №2. С. 122–131.

4. Журенок Т.В. Правовий статус та види громадських об'єднань // Форум права. 2012. №4. С. 356–361. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_4_58.pdf. (дата звернення : 08.12.2017).
5. Журунова Т. 35 років Вінницькій обласній організації національної спілки художників України // «Вінницький вернісаж». Серія «Краса України Поділля». 2010. 96 с.
6. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади та соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Львів : Червона калина, 2002. 276 с.
7. Кравчук В.М. Деякі підходи до класифікації громадських організацій в Україні // Вибори та демократія. 2007. №1 (11). С. 48–53.
8. Легун Ю.В. Обласне краєзнавче товариство «Поділля»: завдання та перспективи діяльності // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Краєзнавство в системі розвитку духовності і культури регіону». Вінниця. 2008. С. 33–35.
9. Лозовський І. Журналістиці Вінниччини – 50 // Новини Вінниччини. 2009. 10 червня.
10. Морозова Н. Краєзнавчий форум на Вінниччині: нові підходи та здобутки // Краєзнавство. 2012. №4. С. 177–183.
11. Москвічова Ю.О. Соціокультурна динаміка розвитку Вінниччини періоду незалежності України (1991–2014 рр.): дис. ... канд. мистецтвознавства : 26.00.01. Івано-Франківськ, 2015. 277 с.
12. Мыскина М.Н. Правовой статус общественных объединений в государствах-членах СНГ // Ежегодник сравнительного правоведения. Москва, 2002. С. 119–136.
13. Обласна програма сприяння розвитку громадянського суспільства у Вінницькій області на 2012–2015 роки. URL: http://www.vin.gov.ua/web/upravlinnya/web_upr_presa.nsf/web_alldocs/DocCK9A. (дата звернення : 17.05.2015).
14. Офіційний веб-сайт Головного управління статистики у Вінницькій області. URL: <http://www.vn.ukrstat.gov.ua>. (дата звернення : 28.11.2017).
15. Про громадські об'єднання: Закон України за станом на 22 березня 2012 р./Верховна Рада України. Київ : Офіційний вісник України, 2012. 30, [109] с.
16. Семьоркіна О. Громадські формування як інститути громадянського суспільства // Юридичний вісник України. 2011. №13 (821). С. 13.

Юлія Москвічова

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат искусствоведения, старший преподаватель (Украина)

Деятельность общественных организаций и творческих союзов Винниччины периода независимости Украины

Анотація. В статті досліджуються напрямки діяльності та особливості функціонування громадських організацій Вінницької області; розглянута динаміка громадських організацій періоду незалежності України; виявлена специфіка розвитку інститутів громадянського суспільства на сучасному етапі. Охарактеризована діяльність найбільш активних обласних центрів Всеукраїнських творчих союзів, проаналізовані головні напрямки діяльності творчих союзів журналістів і художників в період незалежності України.

Ключевые слова: общественная организация, творческий союз, Винниччина, институт гражданского общества.

ABSTRACT

Yuliia Moskvichova

Vinnitsa State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky,
PhD (Art), Lecturer (Ukraine)

Activity of the Vinnytsia region's public organizations and creativity unions during the period of Ukraine's independence

The article examines activity and features of the Vinnytsia region public organizations' functioning; specificity and development directions of civil society institutions at the present stage have been revealed. Activity of the most active regional branches of all-Ukrainian creative unions has been

characterized; the main activity directions of creative unions of journalists and artists of Vinnytsia region during the period of Ukraine's independence have been analyzed.

The public organizations' classification that is most often used by scholars has been examined. It has been established that in the structure of public organizations (classified by the type of their activity), every sixth organization is the organization functioning in the area of health, physical education and sport; every eighth is the organization of the professional orientation; every ninth is the association of veterans and disabled people and every eleventh one is a youth organization. Public activity is often detached from the current social processes, due to insufficient level of personnel, intellectual, financial and institutional capacity of public organizations.

It has been revealed that there are 12 territorial branches of all-Ukrainian creative unions in Vinnytsia region. Vinnytsia regional organizations of the National Unions of journalists, artists, writers, ethnologists, architects, photographers, folk artists actively work in the region.

In order to improve the professional skills of the journalists, the Union has introduced a number of creative contests, which include "Journalist of the year", "Best newspaper of the year", "Best primary journalist organization", "Publishing award"; such awards as "Golden feather", Award named after Alexander Hetman, Award named after Volodymyr Orlyk, Award named after Konstantin Grishin.

Publishing activity, which remains one of the most important directions of the creative organizations' work has been analyzed.

Key words: public organizations, creative unions, Vinnytsia region, civil society institutions.

REFERENCES:

1. Vinnychchyna zhurnalistska : dovidnyk / avt.-uporyad. V.H. Lysenko. Vinnytsya: FOP Horbachuk I.P., 2010. 318 s.
2. Halchak S.D. Kraveznavchyy rukh na Vinnychchyni v umovakh nezalezhnosti Ukrayiny // Kraveznavstvo. 2005. №1/4. S. 58–65.
3. Didur L. 35 rokov tvorchoho shlyakhu vinnyts'koyi oblasnoyi orhanizatsiyi natsionalnoyi spilky khudozhnykiv Ukrayiny // Vinnytskyi kray. 2011. №2. S. 122–131.
4. Zhurenok T.V. Pravovyy status ta vydy hromadskykh ob"yednan // Forum prava. 2012. №4. S. 356–361. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_4_58.pdf. (data zvernennya : 08.12.2017).
5. Zhurunova T. 35 rokov Vinnytskyi oblasniy orhanizatsiyi natsionalnoyi spilky khudozhnykiv Ukrayiny // «Vinnytskyy vernisazh». Seriya «Krasa Ukrayiny Podillya». 2010. 96 s.
6. Kolodiy A.F. Na shlyakhu do hromadyanskoho suspilstva. Teoretychni zasady ta sotsiokulturni peredumovy demokratychnoyi transformatsiyi v Ukrayini. L'viv : Chervona kalyna, 2002. 276 s.
7. Kravchuk V.M. Deyaki pidkhody do klasyfikatsiyi hromadskykh orhanizatsiy v Ukrayini // Vybory ta demokratiya. 2007. №1 (11). S. 48–53.
8. Lahun Yu.V. Oblasne kraveznavche tovarystvo «Podillya» : zavdannya ta perspektyvy diyalnosti // Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Kraveznavstvo v systemi rozvytku dukhovnosti i kultury rehionu». Vinnytsya. 2008. S. 33–35.
9. Lozovskyy I. Zhurnalistytsi Vinnychchyny – 50 // Novyny Vinnychchyny. 2009. 10 chervnya.
10. Morozova N. Kraveznavchyy forum na Vinnychchyni : novi pidkhody ta zdobutky // Kraveznavstvo. 2012. №4. S. 177–183.
11. Moskvichova Yu.O. Sotsiokulturna dynamika rozvytku Vinnychchyny periodu nezalezhnosti Ukrayiny (1991–2014 rr.) : dys. ... kand. mystetstvovnavstva : 26.00.01. Ivano-Frankivsk, 2015. 277 s.
12. Myskina M.N. Pravovoy status obshchestvennykh obedineniy v gosudarstvakh-chlenakh SNG // Yezhegodnik sravnitel'nogo pravovedeniya. Moskva, 2002. S. 119–136.
13. Oblasna prohrama spryyannya rozvytku hromadyanskoho suspilstva u Vinnytskyi oblasti na 2012–2015 roky. URL: http://www.vin.gov.ua/web/upravlinnya/web_upr_presa.nsf/web_alldocs/DocCK9A. (data zvernennya : 17.05.2015).
14. Ofitsiyyny veb-sayt Holovnoho upravlinnya statystyky u Vinnytskyi oblasti. URL: <http://www.vn.ukrstat.gov.ua>. (data zvernennya : 28.11.2017).
15. Pro hromadski ob"yednannya: Zakon Ukrayiny za stanom na 22 bereznya 2012 r./Verkhovna Rada Ukrayiny. Kyiv : Ofitsiyyny visnyk Ukrayiny, 2012. 30, [109] s. (Zakony Ukrayiny).
16. Sem'orkina O. Hromadski formuvannya yak instytuty hromadyanskoho suspilstva // Yurydychnyy visnyk Ukrayiny. 2011. №13 (821). S. 13.

Статтю подано до редакції 30.01.2018 р.

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94:39(477.43/.)»192»

Лариса Божко

Немирівський коледж будівництва та архітектури
Вінницького національного аграрного університету,
кандидат історичних наук, викладач (Україна)

Етнологічна спадщина подільських науковців у 20 – 30-х роках ХХ ст.

Анотація. У статті показано внесок вчених-подолян у вивчення традиційної культури краю у 20 – 30-х роках ХХ ст. Виокремлено подільських дослідників традиційної культури населення краю (В. Отамановський, В. Храневич, М. Білінський, О. Іванов, І. Зборовський, Ю. Александрович, О. Кривицький, Г. Брилінг). З'ясовано, що їхня спадщина характеризується великою кількістю публікацій в періодиці, аналітичними працями з окремих аспектів традиційної культури подолян.

Ключові слова: етнологія, етнографія, Поділля, етнографічне дослідження, традиційна культура, Кабінет виучування Поділля.

В умовах демократизації українського суспільства поглиблюється інтерес до духовної культури народу, конкретних постатей. Так сталося, що вітчизняна історія часто забувала про конкретних особистостей – людей, які збрали, зберегли, донесли до сучасника багатовікову пам'ять українського народу. Це прикрий факт, бо саме вони – етнографи, краєзнавці, фольклористи – готували ґрунт для поглибленого вивчення історії, народної культури, світогляду тощо. На жаль, в історії української етнології є ще велика кількість білих плям. Імена багатьох дослідників тривалий час залишалися маловідомими не лише широкому загалу, а й науковцям. Наприкінці 20-х на початку 30-х років переважна більшість з них була репресована й імена їхні замовчувалися на сторінках історії. Доробок цих вчених, належно не поцінований і мало відомий, значною мірою неопублікований і чекає на дослідників.

Для вивчення вказаної проблеми важливе значення мають дослідження Гальчака С. [4,5,6], Мельничук Л. [13,14], Рекрута В. [16], Кароєвої Л. [11], Кот С. [3, с.100-104, 222-226, 12, с.194].

Автор ставить за мету привернути увагу дослідників до маловідомих або почасти забутих імен подільських вчених, які вивчали питання місцевої етнографії, фольклористики, культури.

Важко переоцінити роль у цій справі Валентина Дмитровича Отамановського – невідомого дослідника Поділля. Історик за фахом, він володів сімома мовами. Саме його знання, наполегливість, подвижницька самовідданість зробили Вінницьку філію бібліотеки і Кабінет виучування Поділля загальнодоступними осередками української культури і науки.

Сім'я Отамановських переїхала до Вінниці влітку 1920 р. Молодий вчений спочатку працював завідувачем українського відділу Вінницької філії Всенародної бібліотеки ВУАН, а згодом її директором. За перші роки перебування в місті він підготував велику, з ґрунтовними теоретичними висновками, монографію «Вінницька міщанська громада до кінця XVIII ст. – еволюція правового положення та устрою на основі соціально-господарського розвитку території та міста». У 1926 р. були здані до друку перші два її томи. Перший том називався «Вінниця як тип українського міста південного Правобережжя XIII – XVII ст. Еволюція правового стану та устрою на тлі суспільно-економічного розвитку Побужжя XIII – XVII ст. та процесу формування станів». Другий том був такого ж характеру, як і перший, висвітлював життя Вінниці у XVIII ст. Всього за задумом автора монографія мала складатися з чотирьох томів.

У квітні 1924 р. відкрився очолений ним науково-методичний центр – Кабінет виучування Поділля, який поклав початок систематичного, комплексного дослідження краю та поширення знань про нього. До роботи були залучені кілька десятків вчених, художників, письменників та інших представників інтелігенції. Кабінет видав 25 томів (збірників) наукових праць, в яких подано всебічний опис краю, його природи, історії, народного господарства, що склали своєрідну «Енциклопедію поділлязнавства», підтримував творчі зв'язки з 180 організаціями країни та світу, здійснював обмін виданнями, інформаційними статтями та повідомленнями [14, с.19-23].

Особливу увагу В.Д. Отамановський надав забезпеченню організації та науково-методичному керівництву мережею краєзнавчих осередків Поділля. У цьому плані слід виділити

його працю «Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль у краєзнавчій праці Кабінету виучування Поділля» (1926 р.).

Робота складалася з трьох розділів. У першому розділі автор аргументовано доводив, що знання історії краю – необхідна умова і вмілого господарювання, а тому потрібно створювати науково-дослідні заклади для всебічного вивчення краю та поширення знань про нього серед адміністраторів, службовців, вчителів, кооператорів тощо. У другому розділі проаналізував народознавчу роботу на Поділлі, дореволюційну спадщину, доробок за часів УНР, діяльність перших радянських осередків, зокрема Кабінету виучування Поділля. У третьому розділі розглянув проблеми та перешкоди на шляху народознавчої роботи, піддав критиці місцеві та центральні органи за їх недостатню допомогу дослідникам традиційної культури [4, с.48-49]. Незважаючи на те, що вів мову конкретно про краєзнавство на Поділлі, праця, безперечно, мала велике значення як методичний посібник для народознавчих закладів всієї України.

В.Д. Отамановський належить до тієї плеяди українських вчених, які своїми дослідженнями надзвичайно збагатили українську науку. Він започаткував нові напрямки в розробці методики народознавчої праці, набагато випередив фронт наукових пошуків своїх сучасників. Характерною особливістю творчості В.Д. Отамановського є послідовне і свідоме застосування ним діалектичного методу в здійснюваних наукових дослідженнях. Окрім цього, він багато працював над розробкою краєзнавчої бібліографії. Однак, незважаючи на таку велику і багатогранну діяльність нашого видатного земляка, досі не підготовлено узагальнюючого наукового дослідження про його життя та творчу працю, хоча в різні часи такі спроби з боку українських та російських вчених були.

Аналіз наукових програм В.Д. Отамановського дуже важливий, оскільки праці вченого віддзеркалюють ті основні напрямки, за якими розвивалося вітчизняне і світове народознавство. Теоретичні та методологічні праці вченого справили значний вплив на формування таких наукових напрямків: 1) методика народознавчої праці та краєзнавча бібліографія; 2) історія права; 3) історія медицини та аптекарської справи [17, с.73].

Фактично, усі вони стали програмними не тільки для В.Д. Отамановського, але й для світової і української науки у ХХ столітті. Саме в цей час закладався фундамент багатьох сучасних дисциплін, в т.ч. і етнографії. Наукові програми В.Д. Отамановського тією або іншою мірою впливають на стиль мислення в тих ділянках наукового знання, яких торкався вчений.

Активно співробітничав з Кабінетом виучування Поділля етнзоолог, автор багатьох робіт про тваринний світ подільського регіону Василь Полікарпович Храневич. У 1920-х роках В.П. Храневич проявив себе як невтомний дослідник фауни Поділля, фактично став фундатором подільської зоологічної школи. Наслідником його тривалих наполегливих досліджень місцевого тваринного світу стали кілька ґрунтовних монографій, що були випущені в серії «Енциклопедія Поділлязнавства» Вінницькою філією Всенародної бібліотеки України спільно з Кабінетом виучування Поділля. Серед випусків «Енциклопедії Поділлязнавства» були роботи В.П. Храневича «Ссавці Поділля» (1925), «Птахи Поділля» (1925 – 1926), «Минуле фауни Поділля» (1925 – 1926), «Нарис фауни Поділля», – частина I (1926). Кабінет планував випустити другу частину останньої монографії, у якій мова повинна була йти про комах Поділля, але вона так і не вийшла з друку [1, с.191].

У монографії «Ссавці Поділля: огляд систематичний» подано близько 50 видів ссавців, які зустрічались на теренах Поділля, подано малюнки тварин, таблиці їхнього ареалу. Автор зробив висновок про те, що фауна Поділля має мішаний характер і має більше спільного із західноєвропейським тваринним світом, ніж східноєвропейським». У праці «Птахи Поділля» описано спосіб існування 244 видів птахів регіону. Подано численні ілюстрації та малюнки [22, с.34].

Наступна робота «Нарис фауни Поділля. – Частина I. Ссавці і птахи» (Вінниця. 1926. 129 с.) фактично стала підсумковою працею, що узагальнювала попередні дослідження В.П. Храневича. Автор ретельно опрацював основні праці своїх попередників – дореволюційних дослідників фауни Поділля, численні колекції птахів та ссавців природного музею Поділля, Кабінету зоології Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту (СГІ), яких він сам зібрав разом із студентами.

Заслуговує на увагу розділ «Минуле фауни Поділля», у якому проаналізовано свідчення відомих діячів, мандрівників і хроністів середньовіччя про тваринний світ Поділля. Зокрема, з цієї роботи ми довідуємось, що на території Поділля довгий час водилися тури, сайгаки, бобрі, олені, дикі коні, які зникли лише у ХVIII ст. Окремі розділи монографії були присвячені промислового значення подільських птахів і ссавців та охороні тваринного світу регіону [21, с.107].

Праці В.П. Храневича не залишилися поза увагою наукової громадськості України. 11 вересня 1926 р. Комісія преміювання наукових праць при Українській Науці НКО відзначила його праці і видала досліднику грошову винагороду. У другій половині 1920-х років вчений

досліджував передусім світ комах Поділля. В «Наукових записках СГП» з'явилися його статті з цієї тематики. Брав активну участь в роботі Кам'янецького наукового товариства при ВУАН. 27 червня 1925 р. В.П. Храневич виступив на засіданні товариства із доповіддю «Нарис фауни ссавців і птахів Поділля в зв'язку накресленням зоогеографічних районів» [19, с.94-97]. Активно працював вчений на науково-дослідній кафедрі «Природи, сільського господарства й культури Поділля» при Кам'янець-Подільському СГП. Він очолював підсекцію прикладної зоології. У план роботи секції входило питання вивчення етнофауни, орнітофауни Поділля, риб Дністра, Південного Бугу та інших річок подільського краю. Наслідком праці В.П. Храневича в науково-дослідній кафедрі стала його ґрунтовна стаття «Матеріали до орнітофауни західних округ України» [20, с.5-39]. У 1925 р. етнзоолог очолював природничий відділ Кам'янець-Подільського міського музею, займався збиранням нових експонатів, проводив тематичні екскурсії на тему «Ознайомлення з сучасною фауною», читав популярні лекції для населення під назвою «Методика зборів та дослідження шкідливої етнофауни поля й саду». У травні 1926 р. природничий відділ музею було передано сільськогосподарському інституту. Разом з аспірантами В.П. Храневич зібрав і керував зоологічним музеєм Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту, де було представлено 80% всієї фауни Поділля [2, с.154-155].

З 1921-го по 1926 р. бібліотекарем Вінницької філії Всенародної бібліотеки ВУАН працював вінничанин Микола Іванович Білінський, який різнопланово досліджує історію та етнографію Східного Поділля. Перша його праця з етнографії була «Пісня про панщину», надрукована в «Записках Юго-Западного Отдела Русского Географического Общества» в 1874 р. [10, с.7-8]. З 1924 р. працює консультантом з етнографії у Кабінеті виучування Поділля [9, арк. 4]. Його перу належать праці «Вінницький замок: історичний нарис з доби XV – XVIII ст. (1926), «Назва Вінниці та її трансформація» (1925), «Життя і діяльність Кармалюка на підставі судових актів та народних пісень» (1924), «Пісні і оповідання про Кармалюка і галицьких опришків» (1924), «Часописи Поділля: Історичний нарис з доби 1838 – 1927 роки» (1927), «З минулого пережитого» (1928) [15, с.24].

У першій книзі «Етнографічного вісника» публікується стаття Н. Дмитрука «Про чудеса на Україні року 1923-го. Калиновські пісні» [7, с.62-65], частину матеріалів до цієї статті подав науковий консультант Кабінету виучування Поділля М. Білінський [10, арк. 10].

На початку 20-х років активно включився у вивчення подільського краю Густав Вальдемарович Брилінг. З 1919 р. він співробітник, а з 1923 р. – завідувач Вінницького краєзнавчого музею. Тільки в 1927 – 1928 роках з його участю зібрано 3426 етнографічних предметів та 652 витвори образотворчого мистецтва [4, с.53]. Проїнятий турботою про збереження старожитностей для прийдешніх поколінь, власноруч підготував схвалену губвиконкомом постанову «Про охорону пам'яток революційного минулого, старовини, мистецтва і природи» (1924 р.) та інструкції по охороні пам'яток історії та культури (1925 р.). Варта уваги тематична структура етнографічно-економічного відділу музею, очолюваним Г.В. Брилінгом. Вона складалась із двох розділів: матеріальної та духовної культури. Розділ матеріальної культури включав теми: споруди та будівлі, їжа та питво, заняття та ремесла, засоби пересування та комунікації, а також тему «Жебрацтво на Поділлі». До розділу духовної культури увійшли теми про народну словесність, народну музичну творчість і музичних виконавців (кобзарі, лірники), сімейний побут та народні звичаї [2, с.156-157].

До ентузіастів, збирачів народної творчості належить і подільський фольклорист, етнограф, краєзнавець Олександр Васильович Іванов. По закінченню історико-філологічного факультету Київського університету, в 1908 році вчителював у Ямполі, а через рік – у Могилеві-Подільському. Був учасником Першої світової війни. Демобілізувавшись, повернувся до Могилева-Подільського і продовжував працювати вчителем до виходу на пенсію (у 1930 р.). Будучи директором Могилів-Подільського краєзнавчого музею, налагодив співпрацю з багатьма установами ВУАН – Етнографічною комісією, Кабінетом антропології ім. Ф. Вовка, Комісією краєзнавства та інш. Здійснив ряд етнографічних досліджень: «Що роблять з мерцями», «Звичаї, пов'язані з дитиною на Поділлі», «Причини до пізнання весільної та похоронної обрядовості», «Весілля в с. Калитинці», «Про народні звичаї – «коляду» і «гаївку» на Поділлі». О.В. Іванов – автор історико-краєзнавчих нарисів про цілий ряд сіл та містечок Могилів-Подільщини, зокрема, Пам'ятки мистецтва в місті Шаргороді Могилівської округи. Крім того, ним було описано пам'ятки культури 88-и подільських сіл [4, с.56].

Важливу роль у збиранні матеріалів з історії матеріальної культури українського народу та їх систематизації відіграли музеї. На початок ХХ ст. припадає етнографічна діяльність Іполита Чеславовича Зборовського. У роки першої світової на запрошення видатного українського етнографа та історика М. Біляшівського дослідник збирав на Поділлі та в Галичині матеріали з народного мистецтва. На своїй батьківщині у м. Бершаді (1918) заснував музей, займався вивченням цього краю, його пам'яток старовини і культури. Завдяки особисто І.Ч. Зборовському, якого здавна цікавили побут і традиції народу, у Бершадському музеї було зібрано значну

етнографічну колекцію. У 1923 році фондова колекція містила 2 382 предмети, з яких 1 222 репрезентували етнографічний відділ [18, с.21-22].

У 1926–1927 роках на запрошення Тульчинського окрвиконкому переїжджає до Тульчина, де згодом очолює місцеве краєзнавче товариство, а наприкінці 1927 року створює музей.

Будучи водночас і завідувачем, і єдиним науковим співробітником, І.Ч. Зборовський наполегливо працював, активно розшукував експонати. Уже за перші вісім місяців роботи музею він залучив до його фондів матеріали, пов'язані з життям і діяльністю М.Д. Леонтовича, збірку старовинної зброї XVI – XVIII ст., унікальні зібрання народних килимів, більш як 600 писанок, колекції монет і медалей. У фондах і експозиції музею були представлені й числені листівки, плакати, періодичні видання, оригінали наказів та розпоряджень органів місцевої влади періоду революції та громадянської війни. У середині 20-х років І.Ч. Зборовський передав у дар етнографічному відділу Харківського музею Слобідської України ім. Г. Сковороди унікальну збірку подільських та київських писанок, яка нараховувала 516 одиниць. Це була особиста колекція краєзнавця, яка отримала високу оцінку фахівців [12, с.84]. У вересні 1926 р. Вінницький краєзнавчий музей придбав у відомого етнографа І.Ч. Зборовського велику і цінну збірку (1200 предметів), в якій 700 писанок та біля 500 різних вишивок зібраних переважно на півдні Поділля [8, арк.17].

Одним з музейників-етнографів, які чимало доклали для етнографічного вивчення Поділля був і Юрій (Георгій) Семенович Александрович. Народився він в с. Степашки Гайсинського повіту Подільської губернії. Маючи архівно-бібліотечну освіту, він став фундатором архівної справи на Поділлі. Крім музейної справи займався вивченням регіону, народних ремесел, збирав колекцію виробів кустарного виробництва. Саме у Ю.С. Александровича з'явився задум створювати при школах художньо-промислові музеї з майстернями та навчальними експериментальними лабораторіями. Він розробив детальний план такого академічного закладу, але, на жаль, цей задум залишився нереалізованим.

До ентузіастів, збирачів народної творчості належить подільський фольклорист, етнограф, краєзнавець Олександр Олексійович Кривицький. Уродженець с. Дзигівки (тепер Ямпільського району Вінницької області), з 1928 р. член Ради Всеукраїнського етнографічного товариства. Після закінчення вищих педагогічних курсів у Петербурзі з 1911 по 1930 рік працював учителем, завідувачем початкової школи в с. Озаринцях Могилів-Подільського району. Тут на початку 20-х років заснував перший на Поділлі шкільний краєзнавчий музей та перші учнівські природничі і етнографічно-фольклорні гуртки. Разом з учнями збирав фольклорні твори, описував народний побут, колекціонував зразки народного ужиткового мистецтва [5, с.97].

Важко переоцінити значення спадщини дослідників Поділля у розвиток етнологічної науки. Крім того, вони внесли вагомий внесок у вивчення традиційної культури Поділля. Саме завдяки діяльності цих та інших дослідників було накопичено цінний етнографічний матеріал з питань духовної та матеріальної культури, створено чимало наукових ґрунтових праць з окремих аспектів етнографії Поділля.

Хвиля репресій, що прокотилася Україною наприкінці 20-х років, припинила діяльність тисяч найкращих науковців, етнографів, дослідників-аматорів народної традиційної культури. Саме вони стали об'єктом масового терору, який був основою державної політики. Про це переконливо свідчить процес «Спілки визволення України», однією з жертв якого став талановитий учений і організатор В.Д. Отамановський. Того ж року зазнав арешту І.Ч. Зборовський. Необґрунтовано ув'язнено Г.В. Брилінга, під час арешту усі рукописи з етнографії та історії Поділля знищено. Репресії також зазнали О.О. Кривицький, В.П. Храчевич, ряд інших дослідників-поділлєзнавців.

Репресії не тільки зруйнували етнографічні структури, а й знищили фізично та морально кадри дослідників, посіяли страх, чим серйозно, на десятиліття, підірвали соціальну базу народознавства.

Таким чином, 30-і роки були досить трагічним для етнографічно-народознавчого руху Поділля. Саме в цей період чимало організаторів руху були піддані політичному тиску і репресовані. Народознавчий рух на Поділлі був фактично згорнутий. На завершення відзначимо, що ця стаття не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми, яка може стати об'єктом для нових розвідок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- 1.Алещенко М.І. Професор В.П. Храчевич – відомий вчений-зоолог Поділля // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наук. праць. Кам'янець-Поділ., 2003. Т.3. С. 190-196.
- 2.Божко Л.М. Етнографічні дослідження Поділля у 20 – 30-х роках ХХ ст. : Дис... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 2010. 213 с.
- 3.Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біографічний довідник. Ч.1. К.: Ін-т історії України НАН України. 2005. 351с.

- 4.Гальчак С. Краєзнавство Східного Поділля. Вінниця: Книга-Вега, 2005. 143с.
- 5.Гальчак С. Краєзнавці Вінниччини. Біографії. Бібліографія. Вінниця: Книга-Вега, 2005. 224с.
- 6.Гальчак С. Розвиток краєзнавства у східному Поділлі: ХІХ – початок ХХІ століття. Вінниця: Меркьюрі – Поділля, 2013. 876с.
- 7.Дмитрук Н. Про чудеса на Україні року 1923-го. Калиновські пісні. // Етнографічний вісник. Кн. 1. К., 1925. С. 62-65.
- 8.Інститут архівознавства Центральної наукової бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. 257. Оп. 11. Спр. 4. 18 арк.
- 9.Інститут архівознавства Центральної наукової бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. 257. Оп. 11. Спр. 5. 4 арк.
- 10.Інститут архівознавства Центральної наукової бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. 257. Оп. 11. Спр. 6. 15 арк.
- 11.Кароева Л.Р. Етнографи Поділля. // Етнографія Поділля: тези доп. наук. конф. Вінниця, 1992. Ч. I. С. 3-14.
- 12.Кот С. Іполит Зборовський – музеєзнавець і дослідник української старовини. // Київська старовина. 1996. №6 (314) С. 82-85.
- 13.Мельничук Л. Народні промисли Поділля в дослідженнях наукових осередків краю 20-х років ХХ ст. // Етнічна історія народів Європи: зб.наук.пр. К., 2003. Вип. 14. С. 72-76.
- 14.Мельничук Л. Про діяльність вчених Кабінету виучування Поділля (1924 – 1929 роки). // Етнічна історія народів Європи: зб.наук.пр. К., 2003. Вип. 15. С. 19-23.
- 15.3-над Божої ріки: літ. бібліогр. слов. Вінниччини / упоряд. і заг. ред. А.М. Подолинного. Вінниця: Континент – ПРИМ, 2001. 408с.
- 16.Рекурт В. Іполит Зборовський (1875 – 1937). На перехресті двох епох. Вінниця: Меркьюрі – Поділля, 2014. 768с.
- 17.Савчук З.С. Наукові програми В.Д. Отамановського в контексті розвитку краєзнавства в Україні. // Історичне краєзнавство в системі освіти України : здобутки, проблеми, перспективи : наук. збірник Кам'янець-Поділ., 2002. С. 72-74.
- 18.Соломонова Т.Р. Становлення музейної мережі Поділля (1890 – 1924): проблеми формування та збереження музейної колекції. // Історія України : маловідомі імена, події, факти : наук. збірник. К., 2006. Вип. 33. С. 17-29.
- 19.Філь Ю. До історії Кам'янець-Подільського наукового при Українській Академії наук товариства. // Зап. Кам'янець-Поділ. наук. товариства. Кам'янець-Поділ., 1928. Т.1. С. 91-100.
- 20.Храневич В.П. Матеріали до орнітофауни західних округ України // Записки Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри. Кам'янець-Поділ., 1926. Т. 1. С. 5-39.
- 21.Храневич В.П. Нарис фавни Поділля. Вінниця, 1926. 127с.
- 22.Храневич В.П. Птахи Поділля. Ссавці Поділля: огляд систематичний. Вінниця, 1926. 39 с.

Лариса Божко

Немировский колледж строительства и архитектуры
Винницкого национального аграрного университета,
кандидат исторических наук, преподаватель (Украина)

Этнологическое наследие подольских ученых в 20 - 30-х годах ХХ в.

Аннотация. В статье показано вклад ученых Подолья в изучение традиционной культуры региона в 20 – 30-х годах ХХ в. Выделено исследователей Подолья традиционной культуры региона (В. Отамановский, В. Храневич, Н. Билинский, А. Иванов, И. Зборовский, Ю. Александрович, А. Кривицкий, Г. Брилинг). Выяснено, что научное наследие состоит из большого количества печатных изданий и аналитических трудов.

Ключевые слова: этнология, этнография, Подолье, этнографические исследования, традиционная культура, Кабинет выучивания Подолья.

ABSTRACT

Larysa Bozhko

Nemyriv College of Building and Architecture
of Vinnitsa National Agrarian University
Candidate of Historical Sciences, lecturer (Ukraine)

Ethnological heritage of Podillya scholars in the 20's and 30's of the twentieth century

In the conditions of democratization of Ukrainian society the interest in the spiritual culture of the people and specific figures deepens. It happened, that the domestic history often forgot about specific individuals - people who collected, preserved and conveyed to the contemporary a centuries-old memory of the Ukrainian people. This is a disgraceful fact, because they were ethnographers, folklorists, who prepared the ground for in-depth study of history, folk culture, world outlook, etc. Unfortunately, in the history of Ukrainian ethnology still there is a large number of white spots. The names of many researchers for a long time remained little-known not only to the general public, but also to scientists. In the late 20's and early 30's, the vast majority of them were repressed and their names were concealed on the pages of history. The results of work of these scientists, unfortunately, wasn't properly evaluated, largely unpublished and are waiting for researchers. After all, they gave their lives by studying Ukrainian culture, establishing a national idea in the society. Only now we truly open for science a number of outstanding people, enthusiasts, scholars, devotees of the ethnographic movement.

The article outlines the researchers of the traditional culture of the Podillya region's population (V. Otamanovsky, V. Khramevych, M. Bilinskyi, I. Zborovskiy, Y. Aleksandrovych, O. Ivanov, G. Brylling, O. Kryvytskyi). Their heritage is characterized by a large number of publications in the periodicals, analytical works on certain aspects of the traditional culture of Podillya citizens.

The author aims to attract the attention of researchers to the little-known or partly forgotten names of the Podillya scholars who studied the issues of local ethnography, folklore, culture.

Key words: ethnology, ethnography, Podillya, ethnographic research, traditional culture, Podillya learning unit.

REFERENCES:

1. Alyeshchenko M.I. Profesor V.P. Khramevych – vidomyy vchenyy-zooloh Podillya // Osvita, nauka i kul'tura na Podilli: zbirnyk nauk. prats'. Kam'yanets'-Podil., 2003. T.3. S. 190-196.
2. Bozhko L.M. Etnohrafichni doslidzhennya Podillya u 20 – 30-kh rokakh KhKh st.: Dys... kand. ist. nauk: 07.00.05. Kyiv, 2010. 213 s.
3. Vydatni diyachi nauky i kul'tury Kyieva v istoryko-krayeznavchomu rusi Ukrayiny: biohrafichnyy dovidnyk. Ch.1. K.: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. 2005. 351s.
4. Hal'chak S. Kraysnavstvo Skhidnoho Podillya. Vinnytsya: Knyha-Veha, 2005. 143s.
5. Hal'chak S. Kraysnavtsi Vinnychchyny. Biohrafii. Bibliohrafiya. Vinnytsya: Knyha-Veha, 2005. 224s.
6. Hal'chak S. Rozvytok kraysnavstva u skhidnomu Podilli: KhKh – pochatok KhKh stolittya. Vinnytsya: Merk'yuri – Podillya, 2013. 876s.
7. Dmytruk N. Pro chudesa na Ukrayini roku 1923-ho. Kalynovs'ki pisni. // Etnohrafichnyy visnyk. Kn. 1. K., 1925. S. 62-65.
8. Instytut arkhivoznavstva Tsentral'noyi naukovoyi biblioteky Ukrayiny im. V. Vernads'koho. F. 257. Op. 11. Spr. 4. 18 ark.
9. Instytut arkhivoznavstva Tsentral'noyi naukovoyi biblioteky Ukrayiny im. V. Vernads'koho. F. 257. Op. 11. Spr. 5. 4 ark.
10. Instytut arkhivoznavstva Tsentral'noyi naukovoyi biblioteky Ukrayiny im. V. Vernads'koho. F. 257. Op. 11. Spr. 6. 15 ark.
11. Karoyeva L.R. Etnohrafiya Podillya. // Etnohrafiya Podillya: tezy dop. nauk. konf. Vinnytsya, 1992. Ch. I. S. 3-14.
12. Kot S. Ipolyt Zborovs'kyy – muzeyznavevets' i doslidnyk ukrayins'koyi starovyny. Kyivsk'a starovyna. 1996. № 6 (314) S. 82-85.
13. Mel'nychuk L. Narodni promysly Podillya v doslidzhennyakh naukovykh oseredkiv krayu 20-kh rokiv KhKh st. // Etnichna istoriya narodiv Yevropy: zb.nauk.pr. K., 2003. Vyp. 14. S. 72-76.
14. Mel'nychuk L. Pro diyal'nist' vchenykh Kabinetu vyuchuvannya Podillya (1924 – 1929 roky). // Etnichna istoriya narodiv Yevropy: zb.nauk.pr. K., 2003. Vyp. 15. S. 19-23.
15. Z-nad Bozhoyi riky: lit. bibliohr. slov. Vinnychchyny / uporyady. i zah. red. A.M. Podolynnoho. Vinnytsya: Kontynent – PRYM, 2001. 408s.

16.Rekrut V. Ipolyt Zborovs'kyy (1875 – 1937). Na perekhresti dvokh epokh. Vinnytsya: Merk'yuri – Podillya, 2014. 768s.

17.Savchuk Z.S. Naukovi prohramy V.D. Otamanovs'koho v konteksti rozvytku kraysnavstva v Ukrayini. // Istorychne kraysnavstvo v systemi osvity Ukrayiny : zdobutky, problemy, perspektyvy : nauk. zbirnyk Kam"yanets'-Podil., 2002. S. 72-74.

18.Solomonova T.R. Stanovlennya muzeynoyi merezhi Podillya (1890 – 1924): problemy formuvannya ta zberezheniya muzeynoyi kolektsiyi. // Istoryiya Ukrayiny : malovidomi imena, podiyi, fakty : nauk. zbirnyk. K., 2006. Vyp. 33. S. 17-29.

19.Fil' Yu. Do istoriyi Kam"yanets'-Podil's'koho naukovoho pry Ukrayins'kiy Akademiyyi nauk tovarystva. // Zap. Kam"yanets'-Podil. nauk. tovarystva. Kam"yanets'-Podil., 1928. T.1. S. 91-100.

20.Khranevych V.P. Materialy do ornitofauny zakhidnykh okruh Ukrayiny // Zapysky Kam"yanets'-Podil's'koyi naukovy-doslidnoyi kafedry. Kam"yanets'-Podil., 1926. T. 1. S. 5-39.

21.Khranevych V.P. Narys favny Podillya. Vinnytsya, 1926. 127s.

22. Khranevych V.P. Ptakhy Podillya. Ssavtsi Podillya: ohlyad systematychnyy. Vinnytsya, 1926. 39s.

Статтю подано до редколегії 29.01.2018 р.

УДК 392.91(477.44):930.25(477.43)

Валентина Гребеньова

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, старший викладач (Україна)

**Прізвищевий масив Юзвинської волості Вінницького повіту
(на матеріалах Державного архіву Хмельницької області)**

Анотація. У статті розглядається прізвищевий масив Юзвинської волості Вінницького повіту (на матеріалах Державного архіву Хмельницької обл.). Автор акцентує, що до Юзвинської волості (станом на 1.01.1869 р.) Вінницького повіту входили села Ільківка, Майдан-Юзвинський, Медвеже Вушко, Парпурівці, Пултівці, Тютьки, Широка Гребля, Шкурунці, Юзвин. Простежено формування місцевих прізвищ, зосереджено увагу на проблемі їх походження.

З'ясовано, що найбільшу групу становили прізвища, основою яких служили особові імена, здебільшого з християнського календаря (імена грецького, давньоєврейського та латинського походження) та прізвища утворені за родом занять (професією).

Ключові слова: прізвище, прізвищевий масив, антропонім, Юзвинська волость.

Для висвітлення історії українського народу особливе значення має давня антропонімія – імена, по батькові, прізвища, псевдоніми, прізвиська, клички людей.

Глибини антропонімії загадкові й бездонні, в них відбивається духовна культура етносу, його історія, зв'язки зі світом інших племен і народів.

Вивчення історії власних особових назв неможливе без їхнього ретельного аналізу в окремих пам'ятках з урахуванням місця та часу виникнення, адже дослідження антропонімії певного історичного періоду сприяє реконструкції соціальної структури суспільства та уточненню багатьох деталей його організації [12].

Прізвище як особова назва пройшло довгий шлях свого становлення, виникаючи у мові народу в різні періоди й маючи безпосередній зв'язок з його культурою, побутом, історією [14]. Це важлива родова спадкова назва особи, без яких вже протягом кількох століть не обходиться жодна людина. Його поява зумовлена потребами розвитку суспільства. Прізвище виникло й офіційно закріпилось як естафета роду, яка передається від покоління до покоління і зберігає в собі інформацію для нащадків про економічне, політичне та культурне життя деяких предків.

Історіографія дослідження української антропонімії нараховує велику кількість наукових праць, популярних книг, статей написаних з XIX ст. і до сучасності.

Дослідженню окремих питань антропонімії приділяли увагу українські етнографи та історики в другій половині XIX – початку XX ст. Зокрема, Степанович А. розглядає прізвища, як явище етнографічне [19], Сумцов М. видав першу публікацію про українські прізвища [20], Ястребов В., у своїй праці пояснює значення прізвищ для вивчення мови, наводить приклади використання їх у топографічних назвах, приказках, прислів'ях, дитячих піснях [26], Франко І. присвячує працю проблемам народної антропонімії [22].

У ХХ ст. вагомий внесок у дослідження української антропонімії зробили Гумецька Л. [4], Залеський А. [13], Редько Ю. [18], Худаш М. [23], Фаріон І. [21], Єфименко І. [12], Чучка П. [24] та інші відомі мовознавці.

В українській історіографії ця проблема знайшла наукове висвітлення в дослідженнях істориків та етнологів сучасності. Зокрема, Ю. Волошина [2], Ю. Легуна [15], Т. Пірус [17], В. Гребеньової [3] тощо. Потрібно відзначити, що прізвищева система Юзвинської волості Вінницького повіту Подільської губернії досі не була предметом сукупного наукового вивчення та є актуальною.

Кількість повітів у Подільській губернії була визначена царським указом 19.07.1804 р. і залишилася незмінною аж до революції. Межі повітів мінялися, через що окремі населені пункти в різні часи входили до різних повітів. [16, с.18]. Після реформи 1861 р. введено адміністративно-територіальний поділ на волості. Їх правління були становими органами місцевого самоврядування для селян. Він був несталим, кількість та розміри волостей неодноразово змінювалися. [16, с.19].

Метою нашого дослідження є спроба простежити формування місцевих прізвищ, зосередити увагу на проблемі їх походження на прикладі Юзвинської волості Вінницького повіту (станом на 1.01.1869 р.), до якої входили села Ільківка, Майдан-Юзвинський, Медвеже Вушко, Парпурівці, Пултівці, Тютьки, Широка Гребля, Шкуринці, Юзвин. [16, с.33].

Джерелом матеріалів для цієї розвідки послуговували записи сповідних книг дев'яти парафій, які зберігаються у Державному архіві Хмельницької області. Хронологія цих документів охоплює період 1863 року [5, арк.1244-1250, арк.1300-1307, арк.60-69, арк.216-221, арк.1271-1276, арк.121-126, арк.1207-1216, арк.117-120, арк.1300-1317.].

У досліджуваних сповідних розписах дев'яти парафій вдалося ідентифікувати 605 прізвищевих назв (93 прізвища повторюється декілька раз). Як зазначає Волошин Ю., семантика українських прізвищ «відбиває різні сторони й умови життя народу – заняття, сімейний стан, фізичні та психічні ознаки, соціально-класовий устрій суспільства, тваринний і рослинний світ тощо» [2]. Тому, спробуємо проаналізувати виявлені прізвища за лексичними ознаками, взявши за основу класифікацію, запропоновану Ю.К. Редьком. Зокрема, 1. Прізвища, утворені від особових власних імен – чоловічих і жіночих; 2. Прізвища, утворені від топонімів, етронімів і вказували на походження або місце проживання; 3. Прізвища за соціальною (класовою) належністю або за постійним заняттям (професією); 4. Прізвища, утворені від якоїсь індивідуальної ознаки (фізичної чи психічної властивості) їх першого носія [18, с.9].

Найбільшу групу у Юзвинській волості становили прізвища, основою яких служили особові імена здебільшого з християнського календаря, де, як відомо, найбільше імен грецького, давньоєврейського та латинського походження. Наприклад: Макарчук від Макар (гр.); Мицик від Микита (гр.); Омельчук від Омелян (гр.); Горпинюк від Горпина (гр.); Лесько від Лесь (гр.); Прокопчук від Прокіп (гр.); Якимчук від Яким (гр.); Денисюк від Денис (гр.); Кирильчик від Кирило (гр.); Левчук від Лев (гр.); Василюк, Василючка від Василь (гр.); Миколук, Микольчик від Микола (гр.); Тарасюк, Тарасиха від Тарас (гр.); Степанчук, Степанюк від Степан (гр.); Гарасимчук, Гарасимчучка від Гарасим (гр.); Гринчак, Григорул, Григоращук, Григоращиха від Григорій (гр.); Сидоровський, Сидорук, Сидоручка від Сидор (гр.); Пилипчук, Пилипчучка від Пилип (гр.); Варчук від Варвара (гр.); Трифонюк, Трифонючка від Трифон (гр.); Романчук, Романиха, Романишин, Романюк від Роман (гр. і лат.); Томчук від Тома (Фома) (д.-євр.); Мацькова від Матвій (запозичено з польської мови) [8, с. 422] (д.-євр.); Іваськів від Іван (д.-євр.); Семенюк від Семен (д.-євр.); Данильчук від Данило (д.-євр.); Михалюк від Михайло (д.-євр.); Гаврилюк від Гаврило (д.-євр.); Мусійчук від Мойсей (д.-євр.); Назарчук від Назар (д.-євр. і лат.); Мартинюк від Мартин (лат.); Гнатюк від Гнат (лат.); Катеринчук від Катерина (гр.); Кондратюк від Кіндрат (лат.); Лаврик, Лавриненко від Лаврін (лат.); Марценюк, Марцениха від Мартин/Марцін (з пол. м.) (лат.); Вальчук від Валя (лат.); Дем'янчук від Дем'ян (лат.); Корнійчук від Корній (лат.); Павлик, Павлюк, Павлючка від Павло (лат.); Франчук від Франко/Франк (нім) (колись в Україні існувало ім'я Франко, з чоловічим відповідником Франк, жіночим – Франя [24, с.580]). Деякі імена ставали основою для кількох прізвищ, як-от Григорій (гр.) – Гринчак, Григорул, Григоращук, Григоращиха; Роман (гр. і лат.) – Романчук, Романиха, Романишин, Романюк; Сидор (гр.) – Сидоровський, Сидорук, Сидоручка; Павло (лат.) – Павлик, Павлюк, Павлючка тощо.

У формуванні цих прізвищ значну роль відіграли чоловічі особові імена, а не жіночі. Жіночих виявилось лише 4: Горпинюк від Горпина, Васильчук від Валя, Катеринчук від Катерина та Варчук від Варвара (гр.). Від імені матері нащадки отримували прізвище дуже рідко, лише тоді, коли жінка рано ставала вдовою і, відповідно, главою сім'ї. [18, с.11]. Ю. Блажчук пояснює це тим, «що на території України іменування жінки служило засобом ідентифікації особи лише в окремих випадках». [1, с.15]

Наступними, майже рівними першій групі кількісно, були прізвища, які утворені за родом занять (професією) чи за соціальною (класовою) належністю. У них відобразилися практично всі

ремісничі професії, що існували в Юзвинській волості: Боднар, Бондар, Бондарчук, Бондариха (майстер, що виробляє діжки, бодні); Гончар, Гончаренко, Гончарка (майстер, що виготовляє посуд різні вироби з глини) [6, с.628]; Коваль, Ковалиха, (майстер, що виготовляє металеві предмети); Кравець, Кравчиха, Кравенчук (фахівець з пошиття одягу), Олійник (той, хто добуває і продає олію); Ткач, Ткачиха (майстер, який виготовляє тканини на ткацькому верстаті); Швець, Шевчук, Шевчучка (майстер, що шиє взуття, чоботар); Мельник, Мельничка, Мельничук (власник млина, або той, хто працює у млині); Рибаченко (людина, яка займається рибальством) [7, с.519]; Пасічник (людина, що займається бджільництвом), Колесник, Колісниченко (стельмах, майстер з виготовлення коліс), Чумачиха, Слюсар, Токарчук, Маляр. Прізвище Побережник могло вказувати і на місце проживання роду, і на професійне заняття, адже «побережник» – означає лісовий сторож [9, с.465].

Відобразився у прізвищах й соціальний стан: Паламарчук (від слова паламар, церковний служитель, означає Паламарів син), Король; посади – Попик, Войтко; інші заняття: Кухар, Пастух, Пастушка, Палій, Копалиха, Польовий.

Прізвища, мотивовані назвами професій, несуть цінну інформацію про суспільно-політичне та економічне життя дослідженої території.

Третю групу становили прізвищеві назви, що походили від індивідуальних ознак перших носіїв. Частина цих ознак були зовнішніми, фізичними: колір волосся, зачіска, особливості зросту, будови та частин тіла, ходи тощо. Наприклад, Клапоух, Клапоухий, Рудий, Вусань, Вусанюк, Довгий, Рябий, Косань, Рудик, Рудичка, Сухий, Кудраш, Темний, Черниш, Безпалько, Білоус, Білоусичка. Прізвище Білоус означало старе українське особове чоловіче ім'я прізвищового походження. Його доіменне значення – той, хто має світлі або сиві вуса, тобто біловусий. З XVI – XVII ст. лексема в Україні виступає прізвищевою назвою [25, с.55].

Прізвище могло також вказувати на фізичні ознаки, вдачу, характер, поведінку, уподобання. Таке походження мали прізвища: Загика, Загичиха, Задируха, Чупириха.

Найменшу групу складають прізвища, що походять від назви місцевості або національності. Такими є Волошинка (буквально означає син волоха. Волохами (валахами) в Україні, Центральній і Східній Європі називали жителів Волощини, людей романського походження - румунів, молдаван, італійців та інколи циган або людей якимось чином пов'язаних з цим регіоном [27]), Литвак з Литви. Прізвищеві назви маркували й прибульців із ближчих територій – сусідніх міст і містечок. На це вказує назвисько Слободяник (слободи, незаселені землі). Частка цих прізвищ невелика, але вони демонструють перебіг міграційних процесів, що відбувалися у досліджуваному регіоні.

У Юзвинській волості зустрічаються прізвища, які не входять до основних чотирьох лексичних груп. Це прізвища, що відзеркалюють фауну України й світу та флори. Зокрема, найменування, утворені від назв тварин: Заєць, Рабаконь, Кугот, Лисак, Вовкодав, Ягнич, Ягничка; птахів: Дрозда, Горобець, Соколюк; комах: Хрущ, Хрущик, Хрущиха; рослин: Березовський, Березнюк, Яблонська, Дуб; риби: Лещук.

Є група прізвищ, що відображає природні явища: Мороз, Завирюха; назви страв і продуктів споживання: Харченко (харчо – кавказька страва, юшка з баранини) [11, с.159]; назви знарядь праці: Гурман (означає декілька значень: похідне від французького і означало спочатку слугу, особливо в торговця винами, інше – «топка (невелика форма для набивання в неї солі)» [6, с.624]; музичні інструменти: Цимбалістий.

Можемо підсумувати, що для власної ідентифікації жителі Юзвинської волості використовували прізвища. Найбільші групи серед них становили прізвищеві назви, в основі яких лежали особові імена здебільшого з християнського календаря та за родом занять (професією).

Дослідження прізвищевої системи окремого регіону актуальне та важливе, адже прізвища містять інформацію не лише про його теперішнього носія, але фактично віддзеркалюють історію всього роду. Крім того, саме прізвища відбивають різні історичні процеси, що мали місце на цій території.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- 1.Блажчук Ю. І. Антропонімія Уманщини XVII – початку XXI ст. : автореф. канд. філолог. наук : 10.02.01. Київ, 2008. 22 с.
- 2.Волошин Ю. Полтавська антропоніміка. Які імена та прізвища носили полтавці в другій пол. XVIII ст. [Електронний ресурс] // Україна модерна. 2015. №22. Режим доступу до статті: <http://uamoderna.com/md/voloshyn-antropomimika>.
- 3.Гребеньова В.О. Прізвищевий масив Сосонської волості Вінницького повіту (на матеріалах Державного архіву Хмельницької області) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського : збірник наукових праць. Вінниця, 2017. Вип. 25. С. 228-232.

Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського

4. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. 298 с.
5. Державний архів Хмельницької області, Ф.315. Оп.1. Спр.7391. 1330 арк.
6. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук та ін. Київ: Наукова думка, 1982. Т.1: А – Г / укл. Р. В. Болдирев. 632 с.
7. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук та ін. Київ: Наукова думка, 1985. Т.2: Д – Копці / укл. Н. С. Родзевич. 1985. 572 с.
8. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук та ін. Київ: Наукова думка, 1983. Т.3: Кора – М / укл. Р. В. Болдирев. 1989. 552 с.
9. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук та ін. Київ: Наукова думка, 1983. Т.4: Н – П / укл. Р. В. Болдирев. 2003. 656 с.
10. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук та ін. Київ: Наукова думка, 1983. Т.5: Р – Т / укл. Р. В. Болдирев. 2006. 704 с.
11. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук та ін. Київ: Наукова думка, 1983. Т.6: У – Я / укл. Г. П. Півторак. 2012. 568 с.
12. Єфіменко І. В. Українські прізвищеві назви XVI ст. Київ: Наукова думка, 2003. 167 с.
13. Залеський А. М. Спостереження над українськими прізвищами XVII ст. (на матеріалі с. Перегінське) // Дослідження і матеріали української мови. – Київ, 1964. Т.6. С. 133-145.
14. Корнієнко І. Від прізвищ до прізвищ [Електронний ресурс]. Режим доступу до статті: http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/ridna_mowa_uk/index.php?page=tm33_02.
15. Легун Ю. В. Формування і видозміни масиву прізвищевих назв сіл Митинецької сільської ради // Легенди з-під сивого Бужка: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Митинці, Хотьківці, Вереміївка і Заруддя Красилівського району на Хмельниччині. – Київ: Майстерня книги, 2010. – С.159-162.
16. Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2008. 56 с.
17. Пірус Т. П. Прізвищевий масив мешканців містечка Рахни Лісові Ямпільського повіту Подільської губернії початку XIX ст. (на матеріалах Державного архіву Вінницької області) // Вісник інституту історії, етнології і права: збірник наукових праць. Вінниця, 2016. Вип. 14. С. 111-114.
18. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. Київ: Наукова думка, 1966. 216 с.
19. Степанович А. Заметки о происхождении малорусских фамилий // Филологические записки. Воронеж, 1882. Вып. VI. С. 1-7.
20. Сумцов М. Малорусские фамильные прозвания // Киевская старина. 1885. №2. С. 215-228.
21. Фаріон І. Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття (з етимологічним словником). Львів: Літопис, 2001. 371 с.
22. Франко І. Я. Причинки до української ономастики // Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 36 : Літературно-критичні праці. С. 391-424.
23. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. Київ: Наукова думка, 1977. 236 с.
24. Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців : Історико-етимологічний словник. Львів : Світ, 2005. 704 с.
25. Чучка П. Слов'янські особові імена українців. Ужгород: Ліра, 2011. 432 с.
26. Ястребов В. Малорусские прозвания Херсонской губернии // Этнографическое обозрение. 1893. 113 с.

Валентина Гребенева

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, старший преподаватель (Украина)

Фамильный массив Юзвенской волости Винницкого уезда (на материалах Государственного архива Хмельницкой области)

Аннотація. В статті розглядається *фамильний массив Юзвенской волости Винницкого уезда (на материалах Государственного архива Хмельницкой обл.)*. Автор

.....
акцентує, що к Юзвенської волості (по состоянию на 1.01.1869 г.) Винницького уезда входили села Ильковка, Майдан-Юзвинський, Медвежье Ушко, Парпуровцы, Пултовцы, Тютки, Широкая Гребля, Шкуринци, Юзвин.

Просліджено формування містних фамилий, сосредоточено внимание на проблеме их происхождения. Установлено, что наибольшую группу составили фамилии, основой которых служили личные имена, в основном из христианского календаря (имена греческого, древнееврейского и латинского происхождения) и фамилии образованы по роду занятий (профессии).

Ключевые слова: фамилия, фамильный массив, антропоним, Юзвенская волость.

ABSTRACT

Valentyna Hrebenova

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky,
PhD (History), Senior Lecturer (Ukraine)

The abundance of surnames of Yuzvynska Volost in Vinnytsia District (based on the materials of the State Archives of Khmelnytskyi Region)

The article deals with the abundance surnames of Yuzvynska Volost in Vinnytsia District (based on the materials of the State Archives of Khmelnytskyi Region). The author emphasizes that Yuzvynska Volost in Vinnitsa Region (as of January 1, 1869) consisted of villages such as Ilkivka, Maidan-Yuzvynskiy, Medvezhe Vushko, Parpurivtsi, Pultivtsi, Tiutky, Shyroka Hreblia, Shkuryntsi, Yuzvyn. The formation of local surnames has been traced. The author focuses on the problem of their origin. The sources of this study were the archival materials recoded in the confessional books of the nine parishes which are kept in the State Archives of the Khmelnytskyi Region. The chronology of these documents covers the period 1863.

The author was able to identify 605 surnames (93 surnames repeated several times) from the confessional books of the nine parishes. The identified surnames have been analyzed on lexical grounds on the classification of Yu.K. Redko. It was found that the largest group was made up of surnames, which were the basis of personal names, mostly they originated from the Christian calendar (the names of Greek, Hebrew and Latin origin) as well as the surnames formed in the occupation (profession). Surnames derived from the individual characteristics of the first carriers were sufficiently common. Some of these features were external, physical: hair color, hairstyle, peculiarities of height, structure and body parts, manner of walking, etc. The smallest group was made up of the surnames originated from the name of the local district or nationality.

In the Yuzvynska Volost, there were the surnames that were not included in the main four lexical groups. These surnames reflected the fauna and fauna of Ukraine and the world. The other groups of the surnames presented the natural phenomena, the names of meals and food products, the names of tools, musical instruments.

Therefore, the surnames actually reflect the history of the whole family line. In addition, they show the various historical processes that took place in this territory.

Key words: surname, abundance of surnames, anthroponym, Yuzvynska Volost.

REFERENCES:

1. Blazhchuk Yu. I. Antroponimiya Umanshchini XVII – pochatku XXI st. : avtoref. kand. filolog. nauk : 10.02.01. Kiïv, 2008. 22 s.
2. Voloshin Yu. Poltavska antroponimika. Yaki imena ta prizvishcha nosili poltavtsi v drugiy pol. XVIII st. [Yelektronniy resurs] // Ukraina moderna. 2015. №22. Rezhim dostupu do statti: <http://uamoderna.com/md/voloshyn-antroponimika>.
3. Grebenova V.O. Prizvishcheviy masiv Sosonskoï volosti Vinnitskogo povitu (na materialakh Derzhavnogo arkhivu Khmelnitsoï oblasti) // // Naukovi zapiski Vinnitskogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu im. M.Kotsyubinskogo : zbirnik naukovikh prats. Vinnitsya, 2017. Vip. 25. S. 228-232.
4. Gumetska L. L. Naris slovotvorchoï sistemi ukraïnskoï aktovoï movi XIV – XV st. Kiïv: Vid-vo AN URSR, 1958. 298 s.
5. Derzhavniy arkhiv Khmelnitsoï oblasti, F.315. Op.1. Spr.7391. 1330 ark.

Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського

6. Yetimologichniy slovník ukraïnskoï movi: V 7 t. / AN URSS In-t movoznavstva im. O.O. Potebni; Redkol. O. S. Melnichuk ta in. Kiïv: Naukova dumka, 1982. T.1: A – G / ukl. R.V.Boldirev. 632 s.
7. Yetimologichniy slovník ukraïnskoï movi: V 7 t. / AN URSS In-t movoznavstva im. O. O. Potebni; Redkol. O. S. Melnichuk ta in. Kiïv: Naukova dumka, 1985. T.2: D – Koptsi / ukl. N.S.Rodzevich. 1985. 572 s.
8. Yetimologichniy slovník ukraïnskoï movi: V 7 t. / AN URSS In-t movoznavstva im. O. O. Potebni; Redkol. O. S. Melnichuk ta in. Kiïv: Naukova dumka, 1983. T.3: Kora – M / ukl. R.V.Boldirev. 1989. 552 s.
9. Yetimologichniy slovník ukraïnskoï movi: V 7 t. / AN URSS In-t movoznavstva im. O. O. Potebni; Redkol. O. S. Melnichuk ta in. Kiïv: Naukova dumka, 1983. T.4: N – P / ukl. R. V. Boldirev. 2003. 656 s.
10. Yetimologichniy slovník ukraïnskoï movi: V 7 t. / AN URSS In-t movoznavstva im. O. O. Potebni; Redkol. O. S. Melnichuk ta in. Kiïv: Naukova dumka, 1983. T.5: R – T / ukl. R. V. Boldirev. 2006. 704 s.
11. Yetimologichniy slovník ukraïnskoï movi: V 7 t. / AN URSS In-t movoznavstva im. O. O. Potebni; Redkol. O. S. Melnichuk ta in. Kiïv: Naukova dumka, 1983. T.6: U – Ya / ukl. G. P. Pivtorak. 2012. 568 s.
12. Cfimenko I. V. Ukraïnski prizvishchevi nazvi XVI st. Kiïv: Naukova dumka, 2003. 167 s.
13. Zaleskiy A.M. Sposterezhennya nad ukraïnskimi prizvishchami XVII st. (na materialakh s.Pereginske) // Doslidzhennya i materialy ukraïnskoï movi. – Kiïv, 1964. T.6. S. 133-145.
14. Kornienko I. Vid prizvisk do prizvishch [Yeletronniy resurs]. Rezhim dostupu do statti: http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/ridna_mowa_uk/index.php?page=rm33_02.
15. Legun Yu. V. Formuvannya i vidozmini masivu prizvishchevikh nazv sil Mitinetskoï silskoï radi // Legendi z-pid sivogo Buzhka: priroda, arkhologiya, istoriya, etnografiya ta folklor sil Mitintsi, Khotkivtsi, Veremiïvka i Zaruddya Krasilivskogo rayonu na Khmelnichchini. – Kiïv: Maysternya knigi, 2010. – S.159-162.
16. Petrenko O. Istoriya administrativno-teritorialnogo ustroyu Vinnichchini vid naydavnishikh chasiv do suchasnosti. Vinnitsya: PP «Yedelveys i K», 2008. 56 s.
17. Pirus T. P. Prizvishcheviy masiv meshkantsiv mistechka Rakhni Lisovi Yampil'skogo povitu Podil'skoï gubernii pochatku XIX st. (na materialakh Derzhavnogo arkhivu Vinnitskoï oblasti) // Visnik institutu istorii, etnologii i prava: zbirnik naukovikh prats. Vinnitsya, 2016. Vip. 14. S. 111-114.
18. Redko Yu. K. Suchasni ukraïnski prizvishcha. Kiïv: Naukova dumka, 1966. 216 s.
19. Stepanovich A. Zametki o proiskhozhdenii malorusskikh familiy // Filologicheskie zapiski. Voronezh, 1882. Vyp. VI. S. 1-7.
20. Sumtsov M. Malorusskie familnye prozvaniya // Kievskaya starina. 1885. №2. S. 215-228.
21. Farion I.D. Ukraïnski prizvishchevi nazvi Prikarpatskoï Lvivshchini naprikintsi KhVIII – pochatku KhIX stolittya (z etimologichnim slovníkom). Lviv: Litopis, 2001. 371 s.
22. Franko I.Ya. Prichinki do ukraïnskoï onomastiki // Franko I.Ya. Zibrannya tvoriv : u 50 t. Kiïv: Naukova dumka, 1982. T. 36 : Literaturno-kritichni pratsi. S. 391-424.
23. Khudash M. L. Z istorii ukraïnskoï antroponimii. Kiïv: Naukova dumka, 1977. 236 s.
24. Chuchka P. P. Prizvishcha zakarpatskikh ukraïntsiiv : Istoriko-etimologichniy slovník. Lviv : Svit, 2005. 704 s.
25. Chuchka P. Slov'yanski osobovi imena ukraïntsiiv. Uzhgorod: Lira, 2011. 432 s.
26. Yastrebov V. Malorusskie prozvishcha Khersonskoy gubernii // Etnograficheskoe obozrevanie. 1893. 113 s.

Статтю подано до редколегії 19.01.2018 р.

УДК 304(=1:477.44-25)"2008/2009": "2017"

Наталка Жмуд

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Локальна самоідентичність вінничан як складова культурного ландшафту міста: порівняльний аналіз польових матеріалів 2008-2009 рр. та 2017 р.

Анотація. У статті на основі польових матеріалів простежуються особливості формування локальної ідентичності вінничан через призму сприйняття культурного

ландшафту Вінниці. А також зроблено спробу фіксації змін, які сталися за останнє десятиріччя в прояві локальної ідентичності.

Ключові слова: локальна самоідентичність, культурний ландшафт, Вінниця, польові етнографічні матеріали.

Ідея дослідження самоідентичності вінничан виникла ще на початку 2000-х рр. у зв'язку із припущенням про її недостатню виразність. Тому у 2008–2009 рр. у контексті студій із історичної урбаністики етнологами Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського здійснено спробу діагностувати почуття сформованості у вінничан власної ідентичності [1]. Факторами, через які відстежували її прояви, стали «образ іншого» для порівняння із «собою»; «колективне сприйняття минулого»; локальні фактори ідентифікації (архітектура, топоніміка, герої/антигерої тощо).

Результати дослідження засвідчили, що вінницька ідентичність виражена невиразно. Так, «образ іншого» через відсутність конкуренції сформований нечітко. «Розмитість» колективної пам'яті пов'язана із постійними змінами міського населення. А слабе залучення локальних факторів у візуальному образі міста спричиняє «стирання» оригінальних культурних рис Вінниці.

У розрізі реформи децентралізації та концепції Стратегії розвитку «Вінниця-2020» цілком логічно виникла потреба у повторному діагностуванні локальної ідентичності, зокрема, можливих змін у змісті, формах й рівнях її вираження. Опитано практично однакову кількість інформаторів – 155 чол. (2008–2009 рр.) та 156 чол. (2017 р.). Співвідношення корінних та приїжджих загалом співпало. Гендерно-віковий склад (переважно молодий (18–44 років) і середній (44–60 років) вік) та рівень освіти теж суттєво не відрізнялися.

Розглянемо відповіді, які уможливили визначити так званий «образ іншого», на який в процесі самоідентифікації орієнтуються вінничани. Результати опитування 2008–2009 рр. на запитання «Чи вважаєте Ви Вінницю справжнім українським містом?» засвідчили досить суперечливі відповіді, у яких основним аргументом стало «розмовляють/не розмовляють українською мовою». Ймовірним поясненням цього парадоксу є різні підходи до визначення об'єкту порівняння. Повторне інтерв'ювання виявило помітно виразнішу картину бачення містянами «українськості» свого міста, майже відсутність негативних чи відповідей типу «не знаю»/«не цікавлюсь» (по 1%). «Українськість» тлумачилася як «патріотичність» (перевага україномовного населення й народних традицій) (46%), «Вінниця – велике село» («вихідці із села, тому повільний темп життя, пасивність у громадському житті, надмірна довірливість») (15%), «місто для простих людей» (високий рівень благоустрою й насичене культурно-розважальне життя) (8%), «старовинне місто, історія якого тісно пов'язана із розвитком української державності» (6%) [2].

Під час першого опитування 20% не бачили різниці із мешканцями інших міст, по 14% не змогли відповісти на це запитання або вказали на подібність; 21% відмовились відповідати. «Доброзичливість» (14%) і «привітність» (7%) водночас названі «особливостями» та «подібностями», що вже є протиріччям й свідчить про відсутність чіткого відчуття власної неповторності.

Повторне інтерв'ювання продемонструвало вдвічі менший відсоток (7%) відповіді «не знаю», вдвічі більше запропоновано бодай якийсь варіант. Втричі (із 8% до 25%) зріс відсотковий показник на означення критерію подібності: «бо всі ми – українці». Дозволимо припустити, що у цьому випадку йдеться не стільки про «розмитість» образу власного міста, як це здається на перший погляд, як про помітне зростання рівня громадянської свідомості.

Позитивна динаміка спостерігається й щодо увиразнення так званих «особливостей» вінничан. Так, вдвічі більше назвали «доброзичливість»/ «діалект»/«суржик». Відмінною рисою визначено «поведінку» (2008–2009 рр. – 7%; 2017 р. – 17%) та розшифровано: «щирість» та «культурність» (стриманість, ввічливість) – по 7%, «працьовитість» – 3%.

У 2017 р. втричі більше опитуваних підкреслили такий розрізнювальний маркер як «культура»: «вищий рівень патріотизму» (дбання про добробут; знання й популяризація своєї історії) – 10%; «домінування українських традицій» (україномовне населення, свята) – 6%; «оригінальні міські заходи/традиції» (День Європи; День міста; Міжнародний фестиваль оповідання «Intermezzo»; військово-історичні реконструкції) – 3%.

З'явився такий новий розмежувальний маркер як «толерантність» (32%), зміст якої розтлумачено в контексті поліконфесійності (30%) і багатонаціональності (2%). Риси «наївність/довірливість» (17%) та «пасивність у громадському житті» (3%) підтверджують усвідомлення вінничанами важливих місця й ролі свого селянського коріння у процесі самоідентифікації.

Формування «образу іншого» розкривається й через контекст походження. Характеристика м. Вінниці та вінничан проводилася з орієнтацією на рідне село (50% приїжджі, 75% з яких приїхали з міст та сіл Вінницької області), що часом ставало причиною не зовсім

об'єктивних висновків: «надмірно швидкий ритм життя», «шум», «забруднене довкілля», «дотримання/не дотримання народних традицій».

Анкетування 2008–2009 рр. якогось «значимого» міста для такого зіставлення не виявили. Хоча на певних історичних етапах такі міста для порівнянь були: на початку ХХ ст. – із Кам'янцем-Подільським – суперництво за губернське лідерство, а у першій половині – середині ХХ ст. відчувався певний вплив одеської культури. Вагомою причиною роз'єднаності вінницької спільноти вважаємо також «центральне» геополітичне розташування Вінниці та відсутність міжміської конкуренції всередині самого регіону.

Повторне опитування значно увиразнило «себе» на тлі «інших» – переселенців із південно-східних регіонів України, що й підтвердило польові студії 2015–16 рр. щодо вивчення регіональних ідентичностей та внутрішніх міграційних процесів в Україні [3, с. 222-227].

Дослідження 2008–2009 рр. виявило уявлення про значення Вінниці для України через наступні позиції: «культурний осередок» (19%); «сільськогосподарський центр» (16%); «один із промислових центрів» (10%). У 2017 р. окрім попередніх маркерів, з'явилися нові – «найкраще місто для життя й взірць для інших» (63%), «один із туристичних центрів України» (31%).

Зменшення відсотку відповідей «не знаю» (із 10% до 3%) та «немає жодного значення» (із 5% до 3%), а також різкий спад відсотків відповіді «не знаю» на запитання «Чим відрізняються вінничани від мешканців інших міст?» (із 34% до 7%), на нашу думку, може говорити про зростання інтересу вінничан до життя свого міста та активізацію у його життєдіяльності.

Припускаємо, що наведені вище відповіді сформульовані надто узагальнено і можуть виявитися даниною уявленню про те, чим повинне пишатися місто згідно з прийнятою на сьогодні думкою.

Ставлення вінничан до минулого свого міста досліджувалося через персоніфіковану історію, тобто «героїв» та «антигероїв» Вінниці. Лідерами списку опитування 2008–2009 рр. стали М. Пирогов (71%) та М. Коцюбинський (65%). До «десятки» найпопулярніших ввійшли: Л. Ратушна (35%), В. Стус (29%), І. Богун (27%), В. Гройсман (21%), І. Бевз (15%), М. Стельмах (13%), О. Домбровський (12%), М. Садовський (7%). У 2017 р. різко впав рейтинг М. Пирогова (41%) та М. Коцюбинського (49%), серед лідерів опинилися В. Бронюк (36%), В. Гройсман (31%), П. Порошенко та О. Полякова (по 22%), В. Стус (13%), В. Узелков (11%), М. Леонтович (7%), М. Стельмах, Г. Артинов, Д. Заболотний (по 6%).

Суттєве зниження відсоткових показників щодо ряду постатей може пояснюватися як загальним спадом інтересу до історії міста, так й витісненням їх тими іменами, чия життєдіяльність безпосередньо пов'язана із містом й є сьогодні «на слуху» (Г. Артинов, Д. Заболотний). Різке зниження відсоткових показників щодо імен Л. Ратушної (від 35% до 4%) та І. Бевза (від 15% до 2%), ймовірно, є результатами процесу декомунізації топонімів, що резонувало у більшій ширшій площині – «дерадянзації». Лідерство В. Бронюка (36%), О. Полякової (22%), В. Узелкова (11%) пояснюється як їх медійною популярністю, так й активною участю деяких із них у житті міста.

«Антигероями» у 2008-2009 рр. відзначено «владу» та Й. Сталіна (по 14%), Я. Вишневецького (11%), Л. Кагановича та В. Януковича (по 9%), І. Мазепу (8%), В. Ющенко, А. Гітлера та Катерину II (по 7%). Відсутність серед списку «антигероїв», окрім Гітлера, тих, хто має пряме відношення до історії міста, засвідчує досить «розмиті» уявлення вінничан про нього.

Повторне опитування жодного «антигероя» із попереднього списку не виявило. Натомість, до нового списку потрапили імена, діяльність яких пов'язана із Вінницею безпосередньо: П. Порошенко та В. Гройсман (по 4%), С. Моргунов (3%). Помітно зріс відсоток відповіді «не знаю» (62%), а також з'явилася нова відповідь – «таких нема» (28%). Це дозволяє говорити про загалом позитивне ставлення до міської влади, а також про вплив на думку містян розкрученого ЗМІ образу «комфортного міста», де й «антигероїв» немає.

Припускаємо, що саме період кінця ХІХ – ХХ ст. в історії міста сприймається як найбільш значимий (що, власне, й співпадає із початком важливих перетворень). Тому логічно, що ми зафіксували неглибоке відчуття минулого, яке стало помітнішим у результаті повторного інтерв'ювання.

Під колективною пам'яттю розуміється також безпосередньо пережитий досвід членів певної спільноти. За опитуваннями 2008–2009 рр. у 45% респондентів батьки народилися не у Вінниці, у 2017 р. цей відсотковий показник став ще нижчим – 36%. Що ж стосується третього покоління, то кількість осіб, у яких серед бабусь та дідусів не було жодного уродженця м. Вінниці, більше, ніж удвічі перевищує кількість тих, у кого хоча б один представник третього покоління є корінним вінничанином (за результатами обох експедицій). При цьому, у передачі колективної пам'яті виключна роль відводиться саме третьому поколінню, яке доносить нащадкам інформацію не стільки через дати, імена чи факти, скільки через нарративний дискурс (розгорнуті розповіді, що передаються емоційно) та безпосередній досвід своєї епохи. А від

.....
третього покоління може передаватися зазвичай лише мало тривка «суміш пам'ятей» інших спільнот.

Ще одним фактором самоідентифікації є так звані локальні маркери (пам'ятники, пам'ятки архітектури, урбаноніми тощо). Результати опитування 2008–2009 рр. виявили наступні символи: 1) водонапірна башта (23%); 2) арка біля входу у ЦПКіВ ім. М. Горького (19%); 3) р. Південний Буг (13%); 4) ЦПКіВ ім. М. Горького (12 %); 5) музей-садиба М. Пирогова (11%); 6) герб Вінниці (7%); 7) Спасо-Преображенський собор (4%). Повторне інтерв'ювання підтвердило висновок про неглибоке відчуття минулого спільноти, ба, навіть, збільшення цього розриву та появу нових символів: 1) фонтан «Roshen» (41%); 2) р. Південний Буг (20%); 3) водонапірна башта (19%); 4) герб Вінниці (8%); 5) ЦПКіВ ім. М. Горького (7%); 6) арка біля входу у ЦПКіВ ім. М. Горького (6%); 7) музей-садиба М. Пирогова (4%); 8) «вінницькі трамваї» (3%).

Те, що більшість архітектурних пам'яток взагалі залишилися поза списком «символів», значною мірою пов'язано із кількістю функцій, які виконує в житті містян сам простір або його архітектурна домінанта. Тобто, підсилення/послаблення одних об'єктів іншими, є важливим у процесі конструювання локальної ідентичності. Наприклад, спад у рейтингу «символів» Спасо-Преображенського собору з 4 % до нуля, окрім загальної тенденції «омолодження» історії міста, можна пояснювати стрімкими послабленнями ритуальної функції та позиції Московського патріархату. Так, у 2017 р. 53% респондентів ідентифікували себе як «нерелігійні» або «мало релігійні». А серед факторів етнічної ідентичності (народження (67%) та проживання (64%) в Україні, самоусвідомлення (55%), генетичний (53 %), мовний (50%), релігійний (27%)) саме останній посів останнє місце із суттєвим відривом від інших.

Якщо опитування 2008–2009 рр. не виявило виразних «візитівок» міста, то повторне інтерв'ювання такі намітило: «фабрика й фонтан «Roshen»» (по 50%), «комфортне місто» (51%). Причому, відсотки останньої зросли у 7 разів.

Отже, порівняльний аналіз результатів опитувань 2008–2009 рр. та 2017 р. засвідчив, що за десятиліття якісних змін щодо стану сформованості локальної ідентичності вінничан не відбулося. За певну позитивну тенденцію приймаємо той факт, що ідентичність починає тлумачитись, як процес активної взаємодії у системі «я-спільнота-міський простір-я», а не лише через кровну приналежність, народження чи проживання у Вінниці як достатні фактори локальної «самопрезентації».

За рахунок «образу іншого» за останні роки дещо увиразнився образ «себе». Діагностика ставлення вінничан до історії свого міста виявила неглибоке відчуття минулого власної спільноти. Нижня хронологічна межа під час повторного опитування ще більше звузилася (до кінця XIX ст.), що виявляє тенденцію так званого «омолодження» історії міста в уявленнях містян. Така ситуація, вочевидь, пов'язана як із недостатньою візуалізацією та популяризацією оригінальних історико-культурних об'єктів та подій XVII–XVIII ст. , так, ймовірно, із малоефективним інструментарієм щодо їх успішного «розкручування» у міському інформаційному просторі. При цьому є позитивним увиразнення саме тих діячів, життєдіяльність яких безпосередньо пов'язана із Вінницею, а також залучення локального матеріалу до місцевого традицієтворення й появи нових локальних об'єктів чи характеристик міста, що претендують вже сьогодні на роль міських символів та маркерів так званої «вінницькості».

Наведені вище висновки не претендують на вичерпний аналіз досить складних явищ та процесів, задіяних у формуванні локальної ідентичності вінничан. Звичайно, вони потребують уточнення певних аспектів та верифікації ряду даних, які, можливо, через не зовсім повне залучення етнографічних та соціологічних методик вимагають повторної перевірки як у процесі збору, так й під час інтерпретації матеріалу. Але результати цих опитувань дозволили відстежити хоча б загальну картину стану локальної ідентичності вінничан та тенденцій у її творенні. А також підібрати дієвий базовий методологічний інструментарій для подальших наукових студій у цьому напрямку, окреслити поле перспективних завдань, висвітлити, наскільки це виявилось можливим, найбільш «проблемніші» місця у процесі формування міської ідентичності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1.Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського (далі – РФ ННЛЕП ВДПУ). Мазур О. Локальна ідентичність вінничан : диплом. робота студентки 5 курсу Інституту історії, етнології та права / Вінниця, 2010. 99 с.

2.РФ ННЛЕП ВДПУ. Польові матеріали літньої етнографічної практики. Культурний ландшафт Вінниці. Локальна ідентичність вінничан. Вінниця, 2017. 1102 с.

3.Жмуд Н.В. Донбас і Поділля у взаємному соціокультурному дискурсі: «свій-чужий-інший» (за результатами етнографічних експедицій) // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2016. Вип. 24. С.222-227.

Наталка Жмуд

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Локальная самоидентичность винничан как составляющая культурного ландшафта города: сравнительный анализ полевых материалов 2008-2009 гг. и 2017 г.

Аннотация. В статье на основе полевых материалов прослеживаются особенности формирования локальной идентичности винничан через призму восприятия культурного ландшафта Винницы. А также предпринята попытка фиксации изменений, которые произошли за последнее десятилетие в проявлении локальной идентичности.

Ключевые слова: локальная самоидентичность, культурный ландшафт, Винница, полевые этнографические материалы.

ABSTRACT

Natalka Zhmud

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

**Local self-identity of Vinnytsia citizens as a part of a cultural landscape of the city:
Comparative analysis of field materials 2008-2009 and 2017**

The article deals with the peculiarities of the formation of the local identity of Vinnytsia citizens through the prism of the perception of a cultural landscape of Vinnytsia based on field materials. Among the diversity of socio-cultural identities (ethnic, religious, confessional, gender, etc.), a local identity characterizes modern citizens as a separate community that feels its unity and distinction from other urban communities through certain expressive factors. Defining the factors created by these features makes it possible to determine the most actual prospects for the development of the urban community. The idea of studying the sense of identity of the Vinnytsia citizens arose in the early 2000s. It was caused by the assumption of a lack of expressiveness of the sense of identity. Therefore, according to preliminary observations, ordinary Vinnytsia citizens were weakly oriented in history of the city, knowledge of its heroes. In addition, they had difficulties in remembering the social institutions, the so-called "business cards" of Vinnytsia. The manifestations of the Vinnytsia community were researched through the factors of the creation of the local identity. These factors include the "image of the other" as a background for comparison with "oneself"; "collective perception of the past" (individual and collective memory as an essential condition for the formation of the sense of identity); local factors of identification (architecture, toponymics, heroes/antiheroes, etc.) that indirectly affect or may influence the formation of the sense of identity.

In the context of the decentralization reform and the Development Strategy "Vinnytsia-2020" in 2017, repeated diagnostics of the local identity of Vinnytsia citizens were carried out, in particular the potential changes in the content, forms and levels of expression of identity over the last decade.

Key words: local self-identity, cultural landscape, Vinnytsia, field ethnographic materials.

REFERENCES:

1. Rykopusnyj fond navchalno-naykovoji laboratoriji z etnologiji Podilla Vinnitskogo derzhavnogo universytety im. M.Kotsybunskogo (dali – RF NNLEP VDPU). Mazur O. Lokalna identychnist vinnuchan : diplom. roboty studentky 5 kursy Instytutu istoriji, etnologiji ta prava / Vinnitsa, 2010. 99 s.
2. RF NNLEP VDPU. Polovi material litnoji etnografichnoji praktyku. Kylytrnyj landschaft Vinnitsi. Lokalna identychnist vinnuchan. Vinnitsa, 2017. 1102 s.
3. Zhmud N.V. Donbas i Podilla y vzajemnomy sotsiokulturnomu duskyrsy svij-chyzhuj-inschuj (za rezultatamy etnografichnuh ekspedutsij) Nauk. zap. Vinnuts. derzh. ped. un-ty im. M.Kotsybunskogo. Seria: Istorija. Vinnitsa, 2016. Vup. 24. S.222-227.

Статтю подано до редколегії 31.01.2018 р.

УДК 392.51

Максим Пилипак

«Інститут стратегічних досліджень Республіки Башкортостан»,
кандидат історичних наук (Росія)

**Локальні особливості весільної обрядовості українців Республіки Башкортостан
(на прикладі Альшеївського та Аургазинського районів)**

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей весільної обрядовості українців Республіки Башкортостан за матеріалами експедиційних записів автора здійснених у 2012-2016 роках, а також на основі аналізу наукової літератури, присвяченої цій проблематиці. Результатом проведеного дослідження є збір цінного фольклорно-етнографічного матеріалу в 5 районах Республіки Башкортостан. Загальна кількість опитаних респондентів склала понад 100 осіб.

Ключові слова: весільна обрядовість, експедиція, традиційна культура, весільна атрибутика, регіонально-локальна специфіка, трансформація.

Науковий інтерес до вивчення весільної обрядовості українців Республіки Башкортостан, як малої етнічної групи в умовах поліетнічного середовища, пов'язаний з сучасними етнічними процесами і зникненням традиційних форм культури.

За кілька останніх років автору в складі фольклорно-етнографічних експедиції вдалося зібрати матеріал в декількох районах Башкортостану, а саме: Альшеївському [16], Стерлітамакському, Аургазинському (2012 р.), Міякинському (2013 р.), Уфимському і Чишминському (2016 р.). У результаті даних експедиційних виїздів був зафіксований матеріал по весільній обрядовості в понад 30 українських селах.

Метою дослідження є аналіз і виявлення локальних особливостей весільного обряду українців Республіки Башкортостан. Аналіз наукової літератури та архівних матеріалів дозволив зробити висновок, що інтерес до вивчення весільної обрядовості українців Башкортостану проявляли вчені-етнологи [1] і фольклористи, [2;11;12;13], які внесли вагомий вклад у вивчення проблематики. Водночас, зібрані нами польові записи підтверджують актуальність і наукову значимість вивчення весільної обрядовості на сучасному етапі.

Експедиційні матеріали показали, що українське весілля в досліджуваному регіоні традиційно складається з трьох етапів: передвесільного, власне весільного і післявесільного.

За традицією починалося весілля із сватання.

Традиційно сватати дівчину йшов батько нареченого і староста. Як правило, виступити в ролі старости запрошували близького родича – брата або дядька, який добре вмів жартувати, був балакучим. Варто відзначити, що часто староста, демонструючи свою винахідливість і гумор, міг починати розмову на будь-яку тему, поступово в розмові переходячи до основної мети візиту. У зв'язку з цим, під час сватання, нерідко спостерігалася певна варіативність у зверненні до господарів будинку. Так, у селі Золотоношка Стерлітамакського району замість традиційної промови про овечку могли почати розмову про голубку: «Ось ми йшли, а тут у вас голубка сіла на кришу, а в нас такий голуб єсть!» [5].

Участь у сватанні близьких родичів підтверджує пісня, зафіксована вченими в другій половині ХХ століття:

*Ой молодий Іване! (2)
Сватаєм тобі хороше,
Ой при отці, при матіноньці,
При всій життя без родиноньці [11].*

Традиційно знаком згоди на шлюб виступав обмін хлібом-сіллю між сватами та батьками нареченої. Варто відзначити, що в традиційному весільному обряді українців після того, як дівчина прийняла хліб, вона повинна перев'язати сватів рушниками, а молодому – піднести хустку [14]. На питання: «Був такий звичай у Вас?» Респонденти-переселенці, посилаючись на погане матеріальне становище в повоєнні роки, стверджували про його відсутності: «По ходу весілля пов'язували дружків рушниками, а на сватанні нет» [8].

Як показав польовий матеріал, бували випадки, коли дівчину йшли сватати без попередження. Якщо дівчина не погоджувалася виходити заміж, то хліб принесений сватами повертали.

Респонденти стверджують, що ще в повоєнний час в українських переселенців збереглася давня традиція, згідно з якою наречена під час сватання не була присутня, а перебувала в сусідній кімнаті або іншому місці: «Замуж я вишла в 1960 році, 10 січня. Свадьба тоді була настояща – українська! Приходили мене сватати женіх з дружками (одружені чоловіки – М.П.)

.....
з хлібом, горілкою, шуткували... Я сховалася, а потім вже мене покликали. Дала согласіє» – згадує Багуля Г.В. [8]. Згодом ця традиція вийшла з побуту. У цей день домовлялися про дату весілля і кількість гостей.

Через деякий час після сватання наречений і наречена запрошували на весілля гостей. Так, в Альшеївському районі, наречена запрошувала на весілля тільки одну дружку, а інших гостей запрошував хтось із рідних, наприклад, тітка [4; 8].

На відміну від Альшеївського, у Стерлітамакському районі запрошувати на весілля наречена їздила разом з подругою (дружкою) [7]. Дослідження показало, що в деяких районах аж до початку 80-х рр. ХХ ст. під час запрошення на весілля в одязі нареченого і нареченої збереглися окремі елементи народного костюму – вишита сорочка, вінок зі стрічками [8; 6]. У селі Степанівка Аургазинського району традиція запрошувати на весілля у вінку побутувала до кінця семидесятих років ХХ ст. : «*Валя Мікіленкова последня ходила у вінку і дівчат збирала. Послі неї всьо вже – ніхто*» [10].

Перед весіллям, в п'ятницю, пекли коровай.

Традиційно для виготовлення короваю запрошували заміжніх жінок, які добре жили в шлюбі, мали дітей: «*Коровай пекли тьотки. Розведеним пекти коровай запрещалось*» [4]; «*У п'ятницю пекли – паляниця, розукрашували і місила та, хто ни вдова, а шо мужик є*» [7]. Крім короваю пекли ще й шишки, які потім роздавали. Респонденти згадують, що по тому, яким виходив коровай, примічали, як будуть жити молоді. Навіть коли він не дуже вдавався, пекти новий було заборонено: «*Перед свадьбою пекли коровай. Старалися, шоб коровай получився хароший, перепікати нельзя було*» [4].

Більшість традицій пов'язаних з випіканням обрядового хліба – короваю, зберігалися в українських переселенців до середини ХХ ст. На сучасному етапі дослідження коровай або дивень готують дуже рідко, часто замість нього випікають звичайний хліб, а під впливом башкирів і татар – «курник». «*Наші діти замуж виходили – не сильно коровай пекли, тепер вже все покупне*» – зазначила Коваленко М.М. [9].

Наступним передвесільним етапом був дівич-вечір.

Традиційно напередодні весілля в будинку нареченої збиралися її подружки – дружки:

*Вимітай, братику, новий двір,
Застелай, сестриця, тесів стіл,
Так печи, матюнко, пироги,
Так печи, матюнко, на меду,
Я ж тобі дружочок наведу.
Наведу в хату ще й сіни,
Щоб мої дружочки все (всі) сіли* [11].

За традицією дівич-вечір проходив у суботу: «*В суботу починалися «дружбини» – гуляли, танцювали, співали*» [8]; «*У суботу перед свадьбою були дружбини. Приходили ввечері дівчата, робили вінки, співали*» [9].

Також на дівич-вечорі дружки робили гільце. У росіян – «репей». Такий термін вживають і українці: «*У жениха наряжали сосну – репей. Украшали його конфетами. В кінці свадьби його розбирали, а у нівєсти була «квітка», перев'язана червоною лентою, яку вставляли в калач*» [8].

У селі Золотоношка дівич-вечір має локальну назву «дівичичер». Тут до нареченої приходили її подружки і наречений з боярином. У цей вечір, крім весільного деревця для нареченої, робили букетик для молодого, який чіпляли йому до жакета.

У неділю починалося саме весілля. Товариші нареченого прикрашали весільний поїзд молодого стрічками, квітами, чіпляли дзвіночки до упряжі. Після цього молодий відправлявся до молодої. Зазвичай по дорозі йому влаштовували різні перешкоди, вимагали викуп. Відкупившись, наречений заходив до хати, де поруч з нареченою сидів її «охоронець» – молодший брат, з палицею в руках і продавав сестру: «*продавав брат, а в других – «малаї*» (М.П. – діти), *маленькі. Просяють там, шоб денєг дали. Торгуюця, шоб дорожче «продати*» [9].

Після викупу молоді вирушали до церкви або в сільську раду розписуватись. Згідно з традицією батьки благословляли молодих хлібом-сіллю та іконою.

Після вінчання або розпису молоді поверталися на обід, на якому подавали традиційні українські холодні і гарячі весільні страви: борщ, капуста, капуста. Як правило, останнім блюдом на весіллях був кисіль, який виступав символом завершення застілля.

Давнім весільним обрядом, який існував в українських селах Республіки Башкортостан до середини ХХ ст. було прощання молоді з молодю: «*Після обіду молодьож прощалась з нівєстою і на свадьбі більше не гуляла*» [8].

Драматичним моментом у весільному обряді було пов'язування нареченої, оскільки вона прощалася з дівоцтвом, отримувала статус жінки. З нареченої знімали вінок, пов'язували голову хусткою.

Наступним етапом у весільному обряді було проводження молодої в дім молодого. За традицією мати давала дочці придане: *«Мені на свадьбу подарували ярку, а потім оказалось, що то баран. Чотири подушки у мене було, три одіяла, дві простині. По обичаю придане треба було викупити у свах молодої. При цьому шуткували, що комод не проходить в двері. Для того, щоб він проліз, наливали горілки. Потім все це грузили на сані і їхали до молодого. Більше зажиточні давали в придане овець, яких забирали після свадьби»* [8].

Записи польового матеріалу показали, що до середини ХХ століття в весільному обряді українців села Казанка Альшеївського району існували звичаї, що стосуються перевірки цноти молодої. Варто зазначити, що на території України такі обряди зникли набагато раніше або зустрічаються спорадично [15].

Післявесільні звичаї пов'язані з шануванням батьків обох молодих з нагоди одруження сина (дочки), а також з входженням невістки в сім'ю чоловіка. Як показали польові записи, в українців-переселенців найвиразніше представлена циганщина і купання батьків нареченої: *«Цигани шуткували, садили сватів у тачку і везли купати в калюжах, в річці. Веселяться і співають»* [9]. Про побутування у минулому давнього обряду переважа згадали респонденти в Альшеївському районі: *«Раньше ше ходили – «перезва» називаїця – від нівести до жениха, а потом – від жениха до нівести – вся свадьба. А зараз – прекратилось»* [3].

В усіх досліджуваних населених пунктах третій день весілля проходив у жартівливій формі: *«Первий день ми гуляім в жениха, на другий день у нівести, а на третій день у нас саме таке – замічательне, те що до сих пор в нас сохранилося! У нас колок забываїмо, курей крадемо – ходимо цілу ніч, батьків катаїмо, стіраїмо, поварів смалимо»* [5].

Таким чином, аналіз наукової літератури та експедиційні записи показали, що весільний обряд українців Республіки Башкортостан у процесі тривалої етнокультурної взаємодії з представниками інших етносів істотно трансформувалася. Заразом і на сучасному етапі дослідження побутують основні етапи весілля, традиційні назви його головних учасників, а також цілий ряд локальних обрядових дій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабенко В.Я. Украинцы Башкирской ССР: поведение малой этнической группы в полиэтничной среде. Уфа, 1992. 260 с.
2. Брянцева Л.И. О взаимосвязях русского и украинского свадебного фольклора современной Башкирии // Фольклор народов РСФСР. Уфа, 1975. С.181–186.
3. Експедиційні записи Пилипака М.А. і Чернієнко Д.А. від Марченко (Бабченко) В.К. в с. Казанка Альшеївського району Республіки Башкортостан, липень 2012 р.
4. Експедиційні записи Пилипака М.А. і Чернієнко Д.А. від Марченко Р.А. в с. Казанка Альшеївського району Республіки Башкортостан, липень 2012 р.
5. Експедиційні записи Пилипака М.А. від Головань В.Ф. в с. Золотоношка Стерлітамакського району Республіки Башкортостан 21.10.2012 р.
6. Експедиційні записи Пилипака М.А. від Педаш Л.П. в с. Золотоношка Стерлітамакського району Республіки Башкортостан, жовтень 2012 р.
7. Експедиційні записи Пилипака М.А. від Смрщок В.П. в с. Золотоношка Стерлітамакського району Республіки Башкортостан, жовтень 2012 р.
8. Експедиційні записи Пилипака М.А. і Чернієнко Д.А. від Багулі Г.В. в с. Казанка Альшеївського району Республіки Башкортостан, липень 2012 р.
9. Експедиційні записи Пилипака М.А. і Чернієнко Д.А. від Коваленко М.М. в с. Казанка Альшеївського району Республіки Башкортостан, липень 2012 р.
10. Експедиційні записи Чернієнко Д.А. від Калитай (Сохненко) З.Г. в с. Степанівка Стерлітамакського району Республіки Башкортостан, липень 2012 р.
11. Завези од мене поклон в Україну...Фольклор українців Башкортостану. Уфа: Изд-во Филиала МГОПУ им. М.А. Шолохова в г. Уфе, 1999. 167 с.
12. Карпунин И.Е. Фольклорно-этнографические взаимовлияния свадеб русских и украинцев Башкортостана (по наблюдениям и записям 1950 – 1990 гг.) // Украина. Башкортостан: связь времен. Уфа, 2001. С. 92–110.
13. Песенный фольклор украинских переселенцев в Башкирии / Сост. В.Я. Бабенко, Ф.Г. Ахатова. Киев–Уфа : Изд-во «Музична Україна», 1995. 240 с.
14. Пилипак М.А. Українське весілля Східного Поділля середини ХХ – початку ХХІ століття: монографія. – К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України; Уфа : Уфимська філія МДГУ ім. М. О. Шолохова, 2015. 210 с.
15. Украинцы / отв. ред. Н.С. Полищук, А.П. Пономарев. – М. : Наука, 2000. 535 с.
16. Черниенко Д.А., Пилипак М.А. Село Казанка и украинцы Альшеевского района. К 120-летию села Казанка, 30-летию народного украинского фольклорного ансамбля «Чаровницы » / общ. ред. В.Я. Бабенко. Уфа: ИЦ Уфимского филиала МГГУ им. М.А. Шолохова, 2012. 134 с.

Максим Пилипак

Институт стратегических исследований Республики Башкортостан,
кандидат исторических наук (Россия)

**Локальные особенности свадебной обрядности украинцев Республики Башкортостан
(на примере Альшеевского и Аургазинского районов)**

Аннотация. *Статья посвящена исследованию особенностей свадебной обрядности украинцев Республики Башкортостан по материалам экспедиционных записей автора осуществленных в 2012-2016 годах, а также на основании анализа научной литературы посвященной данной проблематике.*

Результатом проведенного исследования является сбор ценного фольклорно-этнографического материала в 5 районах Республики Башкортостан. Общее количество опрошенных респондентов составило более 100 человек.

Ключевые слова: *свадебная обрядность, экспедиция, традиционная культура, свадебная атрибутика, регионально-локальная специфика, трансформация*

ABSTRACT

Maksym Pylypak

"The Institute of strategic studies of the Republic of Bashkortostan»,
candidate of historical Sciences (Russia)

**Local features of the wedding ceremony of Ukrainians Republic of Bashkortostan
(on the example of Alseyevsky and Aurgazin districts)**

The article is devoted to the study of the features of wedding ceremonies of the Ukrainians of the Republic of Bashkortostan based on the materials of the expeditionary records of the author carried out in 2012-2016, as well as on the basis of analysis of scientific literature, which devoted to this problem.

The main purpose of the study is to analyze, detect and fix the local features of the wedding ceremony of Ukrainians in the context of the political and the ethnic environment. The object of the survey was rural settlements in historic places of compact settlement of Ukrainians in the territory of Bashkortostan (southwest, western and central parts of the republic). The result of the research is the collection of valuable folklore and ethnographic material of 5 districts of the Republic of Bashkortostan. The total number of interviewed respondents was more than 100 people. According to the results of expeditionary trips it became possible to find out that in addition to a number of well-known Ukrainian customs, wedding ceremonies of Ukrainians of Bashkortostan are characterized by regional-local specificity, which is directly connected with the territory origin ukrainian villages, namely, Podolsk, Chernigov, Kyiv, Kharkiv and Poltava provinces. The research showed that the structure of the wedding ceremony of Ukrainians, in the process of long-term ethnocultural interaction with representatives of other ethnic groups, was substantially transformed. At the same time, in most researched settlements, there were recorded the main stages of the wedding such as: inviting guests, cooking a lamb and a wedding tree, dressing up a bride with a scarf, meet the bride in a man's house. At the present stage of the study, the use of traditional wedding attributes, the names of its main participants, folk texts accompanying the rite, as well as beliefs and magic actions related to the prediction of future family life, have survived.

Key words: wedding ceremony, expedition, traditional culture, wedding attributes, regional-local specificity, transformation.

REFERENCES:

1. Babenko V.Ya. *Ukraintsy Bashkirskoy SSR: povedenie maloy etnicheskoy gruppy v polietnichnoy srede.* Ufa, 1992. 260 s.
2. Bryantseva L.I. *O vzaimosvyazyakh russkogo i ukrainskogo svadebnogo folkloru sovremennoy Bashkirii // Folklor narodov RSFSR.* Ufa, 1975. – S.181–186.
3. *Ekspedycijni zapysy Pylypaka M.A. i Chernijenko D.A. vid Marchenko (Babchenko) V.K. v s. Kazanka Aljshejivskjogho rajonu Respubliky Bashkortostan, lypenj 2012 r.*

4. Ekspedycijni zapysy Pylypaka M.A. i Chernijenko D.A. vid Marchenko R.A. v s. Kazanka Aljshejivskogho rajonu Respubliky Bashkortostan, lypenj 2012 r.
5. Ekspedycijni zapysy Pylypaka M.A. vid Gholovanj V.F. v s. Zolotonoshka Sterlitamaksjkogho rajonu Respubliky Bashkortostan 21.10.2012 r.
6. Ekspedycijni zapysy Pylypaka M.A. vid Pedash L.P. v s. Zolotonoshka Sterlitamaksjkogho rajonu Respubliky Bashkortostan, zhovtenj 2012 r.
7. Ekspedycijni zapysy Pylypaka M.A. vid Smorshhok V.P. v s. Zolotonoshka Sterlitamaksjkogho rajonu Respubliky Bashkortostan, zhovtenj 2012 r.
8. Ekspedycijni zapysy Pylypaka M.A. i Chernijenko D.A. vid Baghuli Gh.V. v s. Kazanka Aljshejivskogho rajonu Respubliky Bashkortostan, lypenj 2012 r.
9. Ekspedycijni zapysy Pylypaka M.A. i Chernijenko D.A. vid Kovalenko M.M. v s. Kazanka Aljshejivskogho rajonu Respubliky Bashkortostan, lypenj 2012 r.
10. Ekspedycijni zapysy Chernijenka D.A. vid Kalytaj (Sokhnenko) Z.Gh. v s. Stepanivka Stjerlitamaksjkogho rajonu Respubliky Bashkortostan, lypenj 2012 r.
11. Zavezy od mene poklon v Ukrajinu...Foljklor ukrajinciv Bashkortostanu. Ufa: Izd-vo Filiala MGOPU im. M.A. Sholokhova v g. Ufe, 1999. 167 s.
12. Karpukhin I.Ye. Folkloro-etnograficheskie vzaimovliyaniya svadeb russkikh i ukraintsev Bashkortostana (po nablyudeniyam i zapisyam 1950 – 1990 gg.) // Ukraina – Bashkortostan: svyaz vremen. Ufa, 2001. S. 92–110.
13. Pesenny folklor ukrainskikh pereselentsev v Bashkirii / Sost. V.Ya. Babenko, F.G. Akhatova. Kiev–Ufa : Izd-vo «Muzychna Ukrajin», 1995. 240 s.
14. Pylypak M.A. Ukrajsjke vesillja Skhidnogho Podillja seredyny XX –pochatku XXI stolittja: monoghrafija. K. : IMFE im. M. T. Ryljsjkogho NAN Ukrajinu; Ufa : Ufymsjka filija MDGhU im. M. O. Sholokhova, 2015. 210 s.
15. Ukraintsy / otv. red. N.S. Polishchuk, A.P. Ponomarev. M. : Nauka, 2000. 535 s.
16. Chernienko D.A., Pilipak M.A. Selo Kazanka i ukraintsy Alsheevskogo rayona. K 120-letiyu sela Kazanka, 30-letiyu narodnogo ukrainskogo folklornogo ansamblya «Charovnitsy » / obshch. red. V.Ya. Babenko. Ufa: ITs Ufimskogo filiala MGGU im. M.A. Sholokhova, 2012. 134 s.

Статтю подано до редколегії 14.02.2018 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(100):327(321)

Вячеслав Ціватий

Інститут всесвітньої історії НАН України
кандидат історичних наук, доцент, (Україна)

Історична спадщина і зовнішньополітична діяльність Франческо Гвіччардіні (1483-1540): до витоків італійської моделі дипломатії раннього Модерного часу

Анотація. У статті проаналізовано основні напрями політичної, дипломатичної та літературної діяльності видатного сучасника доби Відродження – італійця Франческо Гвіччардіні (1483-1540), оскільки його практичний досвід і літературно-поетична спадщина не втратили своєї актуальності й до сьогодні, а його ім'я й творчість міцно пов'язують Італію та Україну через віки й тисячоліття європейської історії. Аналізується зовнішня політика і дипломатія європейських держав доби раннього Модерного часу. Особливу увагу приділено концептам «Європа», «зовнішня політика», «війна» і «мир» у контексті інституціонального розвитку дипломатичних служб і моделей дипломатії провідних держав Європи. Визначено напрями розвитку теорії та практики дипломатії та формування суспільно-політичної думки початку доби раннього Нового часу в контексті концептуалізації Європи.

Ключові слова: дипломатія, зовнішня політика, історія дипломатії, інституціоналізація, доба Відродження, Франческо Гвіччардіні, Італія, Україна.

Серед зовнішньополітичних постулатів доби Середньовіччя та раннього Модерного часу вже стало традицією вважати Італію, з її містами-державами, фаворитом втілення й просування політико-дипломатичних ідей і традицій європейської дипломатичної практики, яка актуальною залишається й на сьогодні. Тому цілком можна погодитися з твердженням, що Італія є прабатьківщиною сучасної дипломатії, а тому кожній освіченій пересічній і непересічній особистостям не завадить долучитися до історії дипломатії, і знати причинно-наслідкові зв'язки в європейській інституціональній моделі дипломатії.

Міжнародні відносини, зовнішня політика і дипломатія провідних держав Європи доби Середньовіччя та раннього Модерного часу традиційно уособлювалися в образі та діях їх правителів (владарів-державців) або відомих політиків, дипломатів, істориків, митців, літераторів і поетів, оскільки підходи, принципи, переконання, рішення та практичні дипломатичні дії багато в чому визначали й загальний поступ дипломатії зазначеного періоду, і визначили її подальший розвиток під впливом європейських політико-дипломатичних та інституціональних процесів.

Для доби Середньовіччя та раннього Модерного часу був характерний об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб провідних держав Європи. Відповідно й постає споконвічне питання співвідношення та пріоритетності концептів «зовнішня політика» і «дипломатія». З цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституційних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань і практичної діяльності влади, концептів «зовнішня політика» і «дипломатія», моделей дипломатії, інститутів дипломатії, дипломатичного інструментарію тощо.

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше наявних досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних системах і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування політико-дипломатичних систем та систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду.

Поняття «інституціоналізація» активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній

констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних служб європейських держав.

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Виходячи з постановки проблеми – маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій, спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби Середньовіччя та раннього Модерного часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б.М. Гончар, О.Б. Дьомін, В.О. Дятлов, В.А. Смолій, Я.Д. Ісаєвич, Н.Г. Подалаяк, М.В. Кірсенко, А.І. Кудряченко, М.С. Бур'ян, С.С. Троян, Б.О., О.П. Машевський, В.В. Ставнюк, С.Б. Сорочан, О.М. Масан, С.В. Пронь, О.І. Сич, С.І. Лиман, Т.В. Чухліб, В.А. Рубель, П.М. Котляров, Ю.О. Голубкін, Л.О. Нестеренко, І.В. Немченко, Б.М. Боднарюк та інші. Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового (Модерного) і Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, російської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл.

Спеціальні фундаментальні дослідження із зазначеної тематики практично відсутні. Загалом, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генези та розвитку системи європейських держав, проблем її доктринального забезпечення, свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти, не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін, а також модернізаційних процесів.

Метою цієї статті є спроба проаналізувати політико-дипломатичні процеси і початок формування відповідних політико-дипломатичних систем в Європі, зокрема – історичних передумов та інституціональних етапів формування італійської школи дипломатії в цілому та особистих здобутків відомого італійського дипломата, політика й історика – Франческо Гвіччардіні (1483-1540).

Пріоритетній ролі дипломатії Італії (італійським землям) у міждержавних відносинах сприяли й ті обставини, що в Італії знаходилася резиденція папи – центр католицтва, з незліченними міжнародними зв'язками і стосунками, а також у цей час формувалася (інституціоналізувалася) перша європейська система міжнародних відносин, а провідними державами-акторами виступали Франція, Італія та Іспанія. У цей час в Європі вирували перша всеєвропейська війна з узагальнюючою назвою – Італійські війни (1494-1559 рр).

Італійські міста-держави Венеція, Генуя, Піза, Флоренція й Мілан забезпечували захист інтересів своїх громадян за кордоном шляхом організації консульської служби. Венеція, Флоренція і Генуя стали середньовічними державами європейського значення. Генуя і Флоренція були консульськими комунами, а Венецією правив довічно обраний дож, владу якого обмежувала Велика рада з представників знатних сімейств.

Гвіччардіні Франческо (Guicciardini, Francesco) (1483-1540) – італійський державний діяч, політик, дипломат, гуманіст, історик і автор політичних трактатів [2]. Народився Франческо Гвіччардіні у Флоренції 06 березня 1483 року в сім'ї заможного флорентійського громадянина П'єро Гвіччардіні. Навчався у Феррарському і Падуанському університетах. Він є сучасником і другом Нікколо Макіавеллі. Більш молодий і багатий Гвіччардіні зробив політичну кар'єру як посланник Флоренції в Іспанії при королеві Фердинандові II в період з 1511 по 1514 роки, намісник у Папській області в період з 1516 по 1534 рік, генерал папської армії, радник папи Климента VII і впливовий громадянин Флоренції після падіння республіки (1530).

Гвіччардіні був умілим адміністратором, управним воєначальником; його блискучий розум і здатність передбачати події дозволяли йому попереджати тих, кому він служив, про можливі небезпеки і загрози, й уникати серйозних неприємностей. Найбільш відома його робота – «Історія Італії» («Storia d'Italia», 1537-1540, опубліковано в 1561-1564 роках), де дається широка панорама Італії в 1492-1534. Для цієї праці характерний піднесений стиль, виклад підкріплюється документами. Проникливістю суджень відрізняються і «Нотатки політичні і громадянські» («Ricordi politici e civili», 1525-1529, опубліковано у 1576 році).

«Історія Італії» перша праця такого типу й перший приклад модерного історіописання [10]. У ній Гвіччардіні детально простежував політичну долю країни чи радше країн, адже тогочасна Італія ще була поділена на багато дрібних та середніх республік, князівств та герцогств, з 1492 по 1540 рік, тобто того періоду, коли вона стала ареною для міжнародних конфліктів під назвою Італійські війни, свідком яких був сам Ф. Гвіччардіні. Він зважав на роль правителів, мудрі або погано продумані рішення котрих завжди відображалися на стані народу. Гвіччардіні намагався зрозуміти причини політичних та військових поразок італійських держав. «Історія Італії» була опублікована через чверть століття після її закінчення (1561-1564) та принесла Гвіччардіні славу найкращого історика Італії та Європи. Макіавеллі та Гвіччардіні стали піком ренесансної історіографії та політичної аналітики Італії, котрі не отримали нових імпульсів розвитку в епоху Пізнього Відродження, хоча закладені ними стандарти й традиції в європейській історіографії використовували майже до XVII ст. [8, р. 1-65].

У «Історії Флоренції» Франческо Гвіччардіні описав події від повстання Чомпі 1378 року й до 1509 року, коли була написана ця праця, тобто за два роки до іспанського посольства [9]. Гвіччардіні критично проаналізував еволюцію політичної системи Флоренції – від пополанської демократії до тиранії Медічі, дійшовши висновку, що оптимальною формою правління для Флоренції була б олігархія, тобто «влада найкращих», у той же час беручи як приклад ідеальної держави Венеціанську республіку та її конституцію. Політичні вподобання не завадили йому, однак, чітко бачити та оцінювати ситуацію в державному житті та кулуарних настроях Флорентійської республіки, бачити зміни структури влади, боротьбу різних політичних груп за владу. Але водночас, на відміну від Макіавеллі, свого сучасника та друга, якого він, утім, часто критикував, Гвіччардіні не виправдовує авторитарну владу за жодних обставин. Він залишався вірним ідеям і принципам республіки, хоча й аристократичного забарвлення. Зокрема, свої думки з цього приводу він викладає в діалозі «Про управління Флоренцією».

Аж до другої половини XIX століття Франческо Гвіччардіні був відомий насамперед як історик, але починаючи з 1857 року почали виходити у світ невідомі раніше праці, виявлені в сімейних архівах у Флоренції. Головним чином політичні за змістом, вони змусили говорити про автора як про видатного публіциста [12].

Франческо Гвіччардіні – один з найбільших політичних мислителів пізнього Відродження. Продовжуючи традиції гуманістів, він вірив у здатність людини належним чином, тобто відповідно до розуму і природи, влаштовувати своє політичне буття. «Три речі хотів би я бачити перед смертю, – писав він, – це добре влаштовану республіку (йдеться про Флорентійську республіку) у нашому місті, Італію, визволену від усіх варварів, і світ, позбавлений тиранії попів» [9]. Його політичні, політико-дипломатичні та правові погляди викладені в таких працях, як «Історія Флоренції», «Діалоги про управління Флоренцією» та інших. Гвіччардіні належить конституційний проект для Флоренції, який, продовжуючи характерні і для епохи Відродження, і для античності традиції, базується на змішаній формі правління. «Безсумнівно, що правління, змішане з трьох форм – монархії, аристократії і демократії, – краще і більш стійке, ніж правління однієї з цих трьох форм, особливо, коли при змішанні з кожної форми взяте добре і відкинуте погане», – підкреслював мислитель [8].

Важливе місце в політико-дипломатичному і політико-правовому світогляді Гвіччардіні займає проблема свободи і справедливості. Він зазначав, що «фундаментом свободи повинно бути народне правління». Розробляючи раціоналістичні ідеї про свободу, справедливість, рівність, закони, він підкреслював, що «...влада повинна дотримуватися у всьому справедливості і рівності, бо тільки так у суспільстві можуть бути створені відчуття безпеки, загального добробуту і закладені основи для збереження народного правління» [8, р. 136-137]. До певної міри, можна стверджувати, що для мислителя більш важливим є забезпечення прав та інтересів конкретної особи, ніж забезпечення загального народоправства. Значну увагу у своїх працях мислитель приділяє також самій дії добре продуманих законів та системи ефективних покарань за їхнє порушення.

У порівнянні з Н. Макіавеллі, вплив Ф. Гвіччардіні на подальший розвиток європейської правової та політичної думки значно менший [5, с. 52-53]. Це пояснюється рядом факторів. По-перше, жодна з праць мислителя не була опублікована за його життя. По-друге, виступаючи за конфедеративний устрій Італії, він не знайшов прихильників, більше того, був рішуче критикований діячами національно-визвольної боротьби італійського народу вже в пізніші періоди. Проте слід зазначити, що, тим не менше, у творах мислителя піднято й розроблено ряд проблем, які тільки значно пізніше знайшли належну увагу в європейській правовій та політичній думці, що, власне, і виводить Гвіччардіні в ряд найбільших представників політико-правової думки середньовічної Європи.

Гвіччардіні прагнув бути істориком наукового, об'єктивного складу, проте його твори забарвлені іронією й гіркотою. Як політичний мислитель він робив з будь-якого емпіричного спостереження всі логічні висновки. Залишаючись гуманістом, готовим приймати в розрахунок і

.....
причини психологічного характеру, Ф. Гвіччардіні слідував все ж по шляху аналізу, вбачав у політичному житті ланцюг причин і наслідків, брав під сумнів загальні принципи і відстоював самостійну значимість окремої ситуації. Гвіччардіні рухали егоїстичні мотиви, інтереси сім'ї та Флоренції, і тим не менше він створив проект майбутнього устрою Італії до її об'єднання. Помер Гвіччардіні в Санта-Маргеріт поблизу Флоренції 23 травня 1540 року. На рівні з Нікколо Макіавеллі вважається одним з найавторитетніших авторів та непересічних осіб доби італійського Відродження. Франческо Гвіччардіні і Нікколо Макіавеллі на початку XVI століття стали найбільш відомими представниками флорентійської школи дипломатії [14].

Флорентійській дипломатії були властиві як дух таємниці й ревнотної недовіри, так і професійність, майстерність, витонченість, інституційність, системність й цілеспрямованість, якими виявилось перейнято та інституційовано все державне управління цього міста-держави. Перейнявши у Візантії методи й прийоми її дипломатії, Флоренція підняла їх до ступеня мистецтва. Усі способи зваблювання, підкуп, лицемірство, зрада, віроломство, шпигунство в дипломатичному відомстві Флоренції були доведені до віртуозності. Флорентійці вирізнялися особливими уміннями використовувати в дипломатичних цілях своїх купців. Нерідко флорентійські й посольства отримували інформацію і від приїжджих іноземних купців і навіть іноземних студентів. В організації посольської служби флорентійська дипломатія створила власну дипломатичну школу. Її суперницею можна вважати лише венеційську дипломатичну школу. Інші італійські держави лише наслідували їх приклад. Збереглися джерела, які дозволяють судити про те, що вже з XIII століття почалося видання низки постанов, в яких до дрібниці регулювалася поведінка та діяльність закордонних представників республіки.

Посли повинні були за повернення передавати державі отримані ними подарунки. Їм заборонялося домагатися при іноземних дворах яких-небудь звань або титулів. Послів не можна було призначати в держави, де вони мали власні володіння. Їм було заборонено розмовляти з іноземцями про державні справи республіки. Послам не дозволялося брати з собою дружин, щоб ті не розголосоли державних таємниць. Однак послам було дозволено брати власного кухаря, щоб не бути отруєними. Коли встановлювалися постійні дипломатичні представництва, посол не міг покинути свій пост до прибуття наступника. У день повернення у Венецію чи Флоренцію посол повинен був з'явитися в державну канцелярію і занести в особливий реєстр, яким завідував великий канцлер, повідомлення про своє прибуття. Після повернення посол зобов'язаний був представити звіт про здійснені ним витрати. Винагорода послів була досить скромною і далеко не відповідала витратам, які їм доводилося нести за посадою. У своїх донесеннях послы гірко скаржилися на цю обставину. Як зазначається в повідомленні одного з них, не дивно, що багато громадян воліють залишатися у Венеції чи Флоренції, та жити там приватними особами, а не вирушати послами в чужі краї [3, с. 250-252].

Зі зміцненням дипломатичних зв'язків термін перебування в країнах послів поступово подовжувався. У XV столітті було постановлено, що час перебування посла за кордоном не повинен перевищувати двох років. У наступному столітті цей термін був продовжений до трьох років. Послы зобов'язані були інформувати уряд своєї республіки про стан справ держави їх перебування. З цією метою вони регулярно, спочатку раз на тиждень, а, з поліпшенням засобів зв'язку, значно частіше – відправляли на батьківщину депеші. Ці донесення, які надходили від послів з усіх держав, давали миттєвий знімок політичного та дипломатичного становища у Європі та світі.

Частина депеш або навіть цілі депеші нерідко були зашифровані. Дипломатичні шифри завжди були об'єктом посиленої уваги флорентійських і венеційських правителів, які надто ревниво ставилися до таємниць власної дипломатичної кореспонденції. Уже з ранніх часів флорентійський і венеційський уряди мали особливих шифрувальників, а в подальшому спеціальним державним інституціям було доручено стежити за державними шифрами й піклуватися про винахід нових. Мистецтво шифрування перебувало тоді ще в зародковому стані. Потрапивши в чужі руки, шифри порівняно легко розгадувалися. Шифр зазвичай полягав у заміні літер латинського алфавіту або іншими літерами, або арабськими цифрами, рисочками, крапками, довільними фігурами. Одній букві нерідко відповідали два або три знаки. Уводилися також знаки, які не мали ніякого значення, для того, щоб заплутати шифр і ускладнити його розгадку для сторонніх [7].

Інші держави Італії також почали застосовувати шифр у своїх дипломатичних посланнях. Добре розроблені системи шифрів застосовувалися вже в XV столітті й у Мілані. Шифрована дипломатична переписка викликала незадоволення, а іноді протести й репресії з боку зацікавлених дворів. Так, султан Баязид II, дізнавшись, що венеціанський байюло Джероламо Марчелло посилав своєму уряду шифровані листи, наказав йому протягом трьох днів покинути країну. Султан заявив, що він взагалі не має наміру терпіти в себе таких умов венеціанського байюло.

Тим часом політико-дипломатична ситуація в Європі різко змінилася: у 1365 р. Флоренція вступила в новий період міжнародних і політико-дипломатичних відносин. Флоренція – це найбільший середньовічний політико-дипломатичний, культурний, торговельний і фінансово-економічний центр в Європі. Флоренція виникла як стародавнє поселення ветеранів Риму в 59 році до н.е., і отримала назву «Квітуча». Співучий діалект Флоренції став основою італійської літературної мови. Тут у різні часи народилися, жили й творили свої шедеври такі відомі особистості, як Данте Аліґ'єрі, Джованні Боккаччо, Донателло, Мікеланджело Буонаротті, Леонардо да Вінчі, Джотто, Нікколо Макіавеллі, Галілео Галілей та ін. З цим містом-державою свою політико-дипломатичну долю тісно пов'язав і Франческо Гвіччардіні.

Франческо Гвіччардіні повністю поринає в дипломатичну діяльність й освоює віртуозність флорентійської дипломатичної школи. Він вдало поєднав дипломатію з літературною творчістю. У дипломатичній діяльності Франческо Гвіччардіні втілювалася тогочасна практика й найкращий дипломатичний інструментарій флорентійської школи дипломатів, яку уособлював саме Франческо Гвіччардіні. У добу його дипломатичної діяльності – добу Середньовіччя та раннього Модерного часу – в Європі формуються основи національних моделей дипломатичних служб держав цього регіону. Дипломатичний інструментарій та прийоми італійської – особливо флорентійської й венеціанської дипломатії – здійснили значний вплив на дипломатію, моделі дипломатії, органи зовнішніх зв'язків, які формувалися в цей час в Європі, дипломатію держав – Іспанії, Англії, Франції, Швеції та Австрії.

І для етичної, і для історичної, і для політики-дипломатичної концепцій Франческо Гвіччардіні характерний глибокий аналіз людських і суспільно-політичних взаємин. При цьому автор розкриває найпотаємніші причини вчинків, що здійснюються людьми і в державних, і в приватних, і в дипломатичних справах. У цьому виявляється психологізм робіт Ф. Гвіччардіні, властивий історикам раннього Нового (Модерного) часу.

Ф. Гвіччардіні як мислитель, дипломат і історик випередив свій час. Він ввібрав гуманістичну систему цінностей, але в історико-політичних ідеалах зберіг оригінальність думок: не республіканізм, а олігархізм, не влада народу, а влада кращих, не монархізм для Італії, а федералізм. Він представляє собою новий тип непересічної особистості – прагматичний, практичний, реально сприймаючи людей з їх достоїнствами і недоліками. Окремі положення концепції Гвіччардіні – про державу як про систему, що розвивається, про кращий її устрій і досягнення суспільного блага, про витоки формування національного характеру й психології людей, про можливі шляхи об'єднання Італії, – наближають його до рівня пізнання й прогностичності, характерного для тогочасної політико-дипломатичної моделі інтелектуальної Європи [1; 4; 6; 7; 11, р. 26-36; 13].

Отже, на сьогодні твори Франческо Гвіччардіні несуть у собі гострий присмак суспільно-політичної та політико-дипломатичної злободенності такою мірою, що читаючи їх, наразі здається, що читаєш статтю в якому-небудь сучасному солідному науковому аналітичному виданні. Політико-правова, історична й політико-дипломатична спадщина Франческо Гвіччардіні отримала своє гідне продовження в наступні століття.

Цілком заслуговує на подальші дослідження поставлене питання про вплив ідей гуманізму на витоки європейських політико-дипломатичних систем: через призму сучасності до історичних витоків інституціональної історії. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі нададуть можливість створити цілісну системну картину політико-дипломатичного світу та національних особливостей політико-дипломатичних систем в Європі доби раннього Модерного часу як інституційного кластеру міждержавних відносин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Брагина Л.М. Италия в Средние века и раннее Новое время. V-XVII. – 2-е изд. – М.: Издательство РГГУ, 2017. – 448с.
2. Гвиччардини Франческо. Заметки о делах политических и гражданских и другие сочинения / Пер. с итал. М.С. Фельдштейна. – М.: Академический проект, 2017. – 304с. – Серия «Теория власти».
3. Ціватий В. Г. Нікколо Макіавеллі (1469–1527): політико-дипломатичні погляди і діяльність (у вимірах XXI століття) / В.Г. Ціватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2013. – Вип. 20 (1). – С. 250-252.
4. Ціватий В.Г. Інституції та дилеми європейської дипломатичної практики доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) / В.Г. Ціватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2016. – Вип. 23. – Частина I. – Серія «Історичні науки». – С. 136-141.
5. Ціватий В.Г. Політика, дипломатія і фортуна Нікколо Макіавеллі: погляд із XXI століття / В. Ціватий. – Зовнішні справи. – 2014. – №8. – С. 52-53.
6. Barbiche B. Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI-e – XVIII-e siècle / Bernard Barbiche. – Paris: Presses Universitaires de France, 2012. – 369p.

7. Black J. A History of Diplomacy / Jeremy Black. – Reaktion Books, 2010. – 312p.
8. Guicciardini F. Considerazioni intorno ai discorsi del Machiavelli sopra la prima deca di Tito Livio / F. Guicciardini // Guicciardini F. Opere. (Scrittori d' Italia): in 10 vol.- Bari: Laterza, 1932. Vol. VIII. - P. 1-65.
9. Guicciardini F. Storie Florentine / F. Guicciardini / A cura di R. Palmarocchi. Bari: Laterza, 1931. - 350 p.
10. Guicciardini F. The history of Italy / F. Guicciardini. New Jersey: Princeton, 2002. – 850 p.
11. International Relations. Edited by Stephen McGlinchey. – Bristol, England, 2017. – Part I: Diplomacy. – P. 26-36.
12. Machiavelli N. Lettere a Francesco Vettori e a Francesco Guicciardini / N. Machiavelli / A cura di G. Inglese. Milano, 1989. – 580 p.
13. Shaw C. The politics of exile in Renaissance Italy / C. Shaw. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 253 p.
14. Von Albertini R. Firenze dalla repubblica al principato. Storia e coscienza politica / R. Von Albertini. Torino: Einaudi, 1995. – 478 p.

Циватый В.Г.

Институт всемирной истории НАН Украины, кандидат исторических наук,
доцент, (Украина)

Историческое наследие и внешнеполитическая деятельность Франческо Гвиччардини (1483-1540): у истоков итальянской модели дипломатии раннего Нового времени

Аннотация. В статье проанализированы основные направления политической, дипломатической и литературной деятельности известного современника периода Возрождения – итальянца Франческо Гвиччардини, поскольку его практический опыт и литературно-поэтическое наследие не утратило своей актуальности и до сегодня, а его имя и творчество крепко связывают узлами дружбы Италию и Украину через века и тысячелетия европейской истории. Анализируется внешняя политика и дипломатия европейских государств раннего Нового времени. Особенное внимание уделено концептам «Европа», «внешняя политика», «война» и «мир» в контексте институционального развития дипломатических служб и моделей дипломатии ведущих государств Европы. Определенно направление развития теории и практики дипломатии и формирования общественно-политической мысли начала раннего Нового времени в контексте концептуализации Европы.

Ключевые слова: дипломатия, внешняя политика, история дипломатии, институционализация, Возрождение, Франческо Гвиччардини, Италия, Украина.

ABSTRACT

Viacheslav Tsivatyi

The State Institution «Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine», PHD (History), Associate Professor (Ukraine)

Historical Heritage and Foreign Policy Activities Francesco Guicciardini (1483-1540): to the Origins of the Italian Model of Diplomacy of the Early Time of Modern Period

The basic directions of political, diplomatic and literary working of the famous contemporary of the Renaissance – Francesco Guicciardini (1483-1540), because his practical experience and literary and poetic heritage had not lost their relevance to this day, and his name and work closely to bind Italy and Ukraine through the centuries and millennia of European history is analyzed at the article.

The process of formation and development of book-printing in Italy during the classical Middle Ages, as well as the historical role of the Italy book in the political-diplomatic and institutional development of the England statehood is analyzed at the article. Attention is focused on the intellectual history and various subspecies of the Italy intellectual heritage of the studied period. Attention is focused on the national peculiarities of Italy diplomacy and foreign policy. Which has a long historical tradition and stages of institutional development.

At the turn of the Middle Ages and early modern time there was an objective process driven by the launch of the institutional design of foreign policy and diplomatic services of the leading countries in Europe. Accordingly, there was the relationship between the original concepts and priorities: «Europe», «identity», «humanity», «foreign policy» and «diplomacy», «war» and «peace» and so on.

To that issues related to contemporary and evaluation for various state-legal forms and types of government, institutional political processes, characteristics of reality and ideals were created tasks in covering practice power models diplomacy, diplomacy institutions, humanistic traditions of diplomatic tools and more.

The article deals with the analysis of the foreign policy and diplomacy of the European states of the Middle Ages. Particular attention is given to the institutional development of public and political opinion as well as to the institutional and diplomatic practices in Europe.

Particular attention is paid to the institutional development of the diplomatic services, the diplomatic tools, standards of the protocol, the etiquette and the ceremony of the leading countries in Europe. The directions of the evolution of the theory and practice of diplomacy in historical perspective.

The professional demands to the diplomats and government employees, who are engaged in the foreign policy in the context of particular historical period of their activities and continuity of diplomatic practice, are analyzed.

Key words: diplomacy, foreign policy, history of diplomacy, institutionalization, the Renaissance, Francesco Guicciardini, Italy, Ukraine.

REFERENCES:

1. Bragina L.M. Italiya v Srednie veka i rannee Novoe vremya. V-XVII. – 2-e izd. – M.: Izdatelstvo RGGU, 2017. – 448s.
2. Gvichardini Franchesko. Zametki o delakh politicheskikh i grazhdanskikh i drugie sochineniya / Per. s ital. M.S. Feldshteyna. – M.: Akademicheskii proekt, 2017. – 304s. – Seriya «Teoriya vlasti».
3. Civatyj V. Gh. Nikkolo Makiavelli (1469–1527): polityko-dyplomatychni pohljady i dijalnistj (u vymirakh KhKhl stolittja) / V.Gh. Civatyj // Naukovyj visnyk Dyplomatychnoji akademiji Ukrainy. – 2013. – Vyp. 20 (1). – S. 250-252.
4. Civatyj V.Gh. Instytuciji ta dylemy jevropskoho dyplomatychnoji praktyky doby rannjogo Novogho chasu (XVI-XVIII st.) / V.Gh. Civatyj // Naukovyj visnyk Dyplomatychnoji akademiji Ukrainy. – K., 2016. – Vyp. 23. – Chastyna I. – Serija «Istorychni nauky». – S. 136-141.
5. Civatyj V.Gh. Polityka, dyplomacija i fortuna Nikkolo Makiavelli: pohljad iz KhKhl stolittja / V. Civatyj. – Zovnishni spravy. – 2014. – № 8. – S. 52-53.
6. Barbiche B. Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI-e – XVIII-e siècle / Bernard Barbiche. – Paris: Presses Universitaires de France, 2012. – 369p.
7. Black J. A History of Diplomacy / Jeremy Black. – Reaktion Books, 2010. – 312p.
8. Guicciardini F. Considerazioni intorno ai discorsi del Machiavelli sopra la prima deca di Tito Livio / F. Guicciardini // Guicciardini F. Opere. (Scrittori d' Italia): in 10 vol.- Bari: Laterza, 1932. Vol. VIII. - P. 1-65.
9. Guicciardini F. Storie Florentine / F. Guicciardini / A cura di R. Palmarocchi. Bari: Laterza, 1931. - 350 p.
10. Guicciardini F. The history of Italy / F. Guicciardini. New Jersey: Princeton, 2002. – 850 p.
11. International Relations. Edited by Stephen McGlinchey. – Bristol, England, 2017. – Part I: Diplomacy. – P. 26-36.
12. Machiavelli N. Lettere a Francesco Vettori e a Francesco Guicciardini / N. Machiavelli / A cura di G. Inglese. Milano, 1989. – 580 p.
13. Shaw C. The politics of exile in Renaissance Italy / C. Shaw. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 253 p.
14. Von Albertini R. Firenze dalla repubblica al principato. Storia e coscienza politica / R. Von Albertini. Torino: Einaudi, 1995. – 478 p.

Статтю подано до редколегії 23.01.2018 р.

Анатолій Савчук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
аспірант (Україна)

Передумови Селянської реформи 1861 р. в Росії через призму діяльності секретних комітетів

Анотація. Мета статті полягає у представленні характеристики діяльності Секретних Комітетів із селянської справи у 1825-1848 рр., а також впливу їх рішень на результати підготовчого процесу Селянської реформи 1861 р. в Росії. У статті зроблено аналіз кризових явищ в Російській імперії у першій половині XIX століття, де у всіх сферах життя суспільства (соціальної, економічної, політичній та духовній) виникли передумови для скасування кріпосного права, а також склалося розуміння необхідності проведення реформ: селянство висловлювало його в формі заворушень, панівні верстви – у формі висунення різних пропозицій, проектів скасування кріпосного права, влада – у формі спроб проведення часткових реформ, абсолютна неефективність яких показала необхідність глобальних перетворень у масштабі всієї країни.

Ключові слова: Селянська реформа 1861 р., Росія, Головний Комітет із селянської справи, Секретний комітет із селянської справи, Микола I, кріпацтво.

3 січня 1857 року в присутності Імператора Олександра II були зібрані Голова Державної Ради генерал-ад'ютант князь Орлов, голова Департаменту Законів Ради граф Блудов, міністри: імператорського двору граф Адлерберг, внутрішніх справ Ланський, фінансів Брок, шеф жандармів князь Долгоруков і члени Державної Ради князь Гагарін, барон Корф, генерал-ад'ютант Чевкін і Ростовцев. Ця подія знаменувала собою створення Секретного комітету з селянської справи і стала початком історії реформи, яку сучасники назвали Великою.

Рівень дослідження проблематики реформи 1861 року є надзвичайно високим, більшість її аспектів охоплені істориками. Не залишився осторонь й Головний Комітет з селянської справи. Характеристика діяльності Комітету мала місце в працях російських [8], українських [9] і зарубіжних [7] вчених, але досліджень, що освітлювали б попередників Головного Комітету, численних Секретних комітетів, створених Миколою I, поки не з'являлось. Тому мета статті полягає в узагальнюючій характеристиці діяльності Секретних комітетів, які намагались вирішити селянське питання у 1825-1848 роках.

Кризові явища в розвитку феодальної Росії, спричинені наявністю кріпацтва, виявилися досить швидко. Як переконливо доведено численними дослідженнями істориків і економістів, можливості кріпосного господарства як економічної системи вже під кінець першої чверті XIX ст. були вичерпані. У Росії почалася глибока криза, що до середини XIX ст. досягла такого рівня, при якому подальший розвиток країни на базі кріпосницьких відносин був би неможливим.

У чому ж саме полягала криза і чи дійсно вона була настільки глибокою та серйозною, що вимагала докорінної зміни віками усталеного життєвого укладу? Відповідь на це питання дає аналіз соціально-економічного становища в Росії на початку XIX ст. Повного застою і занепаду не було ні в сільському господарстві, ні в промисловості. Але необхідно відзначити, що, по суті, усі економічні успіхи та досягнення Росії першої половини XIX ст. досягалися не на основі кріпосницької системи, а, скоріше, – в її обхід, у результаті розвитку нових, капіталістичних відносин. Водночас розвиток капіталізму всіяко гальмувався існуванням кріпосного права.

З одного боку, в дореформеній Росії зберігалася низька продуктивність праці внаслідок незацікавленості кріпосного працівника в результатах виробництва. З іншого – і поміщицьке, і селянське господарства були змушені підкорятися вимогам всеросійського ринку.

Розширювалося економічне і соціальне розшарування селянства, зубожіння одних і успішне входження в ринкові відносини інших. Симптоматичним фактом стала оренда і купівля землі окремими селянами.

Зростали масштаби обезземелення селян. Відбувалося або перетворення їх у заробітчани, або надмірне збільшення роботи на панщині. Так, наприклад, за першу половину XIX ст. у чорноземній смузі поміщики збільшили власні оранки і відняли у селян половину земель, які були в їхньому користуванні. Частка ж дворових селян (тобто повністю позбавлених ріллі) виросла з 4 до 7%, що становило 1,5 млн. чоловік [2, с. 120].

Збільшувалася поміщицька заборгованість державі. У кінці 1850-х років 65% селян-кріпаків були закладені поміщиками в кредитні установи. Більше 12% дворян-поміщиків продали свої маєтки.

Промисловий переворот, що почався в країні в 1840-х роках, породжував необхідність у вільній та кваліфікованій робочій силі, а також – у ринковій збуту промислової продукції. Однак кріпосне право, зберігаючи особисту залежність селянина від поміщика, ускладнювало його перехід в категорію найманих робітників. Кріпосний селянин-заробітчанин зобов'язаний був ділитися заробітком з поміщиком, а це призводило до подорожчання робочої сили, збереження паразитичного характеру поміщицьких доходів. Крім того, заробітчанин залишався сезонним, некваліфікованим робітником, чия праця не відповідала потребам машинного виробництва. Кріпосна система консервувала бідність переважної маси населення, його низьку купівельну спроможність, а це гальмувало розвиток ринку збуту.

В умовах становлення капіталістичного устрою і розкладання феодално-кріпосницької системи господарства застарілі патріархальні відносини були головною перешкодою економічного розвитку країни. Особливо нестерпним для селян залишався феодалний гніт. Їх наполегливе прагнення звільнитися виразилося в збільшенні числа селянських заворушень: за всю першу чверть XIX ст. таких було зафіксовано 26, у другій чверті XIX ст. – вже по 43 щорічно [2, с. 68].

У першій половині XIX ст. чітко простежується зростання соціальних конфліктів: збільшилася кількість замахів незадоволених селян на життя поміщиків (з 1836 по 1851 р були вбиті 139 поміщиків); зросла кількість селянських заворушень (в 1850-1856 рр. їх було 215, а в 1856-1860 рр. – 833) [2, с. 243]. У надії на отримання свободи селяни цілими волостями прямували до міст, в роки Кримської війни намагалися записатися «у ратники». Міністерству внутрішніх справ доводилося силою повертати їх до маєтків.

Без скасування кріпосного права виявилось неможливим зміцнення і вдосконалення державної системи управління, занепад якої був очевидною для найбільш освіченої і державницькому налаштованої частини правлячої еліти.

Крім того, правлячі групи усвідомили, що без реформ неможливо подолати відсталість країни, повернути Росії втрачені після кримської катастрофи велич і міжнародний вплив.

У цей час активізувалася суспільно-політичне життя в країні та склалися три громадські течії: консервативна, що не допускала серйозних перетворень; ліберальна, що пропонувала звільнити селян із землею; радикальна, що закликала до революційної ліквідації нинішнього ладу. Найбільшого поширення в соціумі набули ідеї лібералізму. Вони стали впливати і на частину правлячої еліти, яка все більше усвідомлювала аморальність кріпацтва, його згубний вплив на всі сфери життя російського суспільства. Свій вплив здійснював і досвід передових європейських країн, де цілком ефективно розвивався капіталізм, формувалося громадянське суспільство, затверджувалися свободи і права людини.

Всі зазначені фактори настійно вимагали скасування кріпосного права. Однак самодержавство, розуміючи необхідність звільнення селянства, не могло піти на це всупереч волі дворянства. Для того, щоб уряд зважився піти на такий крок, потрібна була подія, яка приголомшила б усю країну. І такою подією стала Східна війна, яка продемонструвала з граничною ясністю всю відсталість кріпосницької держави. Кримська кампанія, що здавалася, до її початку, легкою прогулянкою для мільйонної російської армії, виявилася програною. А військові невдачі, пережиті Росією на полі битви, виявили в очах світової спільноти неспроможність самодержавної влади.

Поразка Росії відкривала безрадісну перспективу. Перед країною постала соціально-політична проблема, від розв'язання якої залежала подальша доля країни. Адже, завдяки болючій поразці у Східній війні, виявилася відсталість Росії, була розвіяна ілюзія про перевагу російських порядків у порівнянні з країнами Заходу. Питома вага Росії у світовому промисловому виробництві до 1860 р. складала всього лише 1,72%. Вона поступалася Франції в 7,2 рази, Німеччині – в 9 разів, Англії – у 18 разів [2, с. 431]. Приниження зазнала національна свідомість; суспільство і частина правлячих кіл пробудилися до пошуку шляхів подолання відсталості. Гостро постала необхідність повернення Росії статусу великої держави, втраченого в результаті поразки і виконання умов Паризького мирного договору. Відновити своє міжнародне значення могла лише оновлена Росія.

Уряд не міг не відчувати впливу ходу економічного розвитку, що і зумовило проведення ряду заходів, що мали об'єктивно буржуазний характер та були спрямовані на забезпечення розвитку промисловості, торгівлі і т.д. Але в центрі урядової політики стояло селянське питання. Об'єктивний хід історії штовхав уряд до скасування кріпосного права. Це викликалося навіть міркуваннями державної безпеки: привид «пугачовщини» продовжував жахати панівні кола. Однак здійснити звільнення селян можна було лише певною мірою спираючись на згоду дворянства. Російські самодержці пам'ятали не лише про народні бунти, а й про палацові перевороти, під час яких дворянство скидало з престолу неугодних царів.

Для вирішення селянського питання уряд розробив низку заходів у багатьох губерніях, утім, переважно вони мали боязкий і вимушений характер.

Найбільш суттєві спроби реформування були проведені в першій чверті XIX ст. щодо прибалтійського селянства. Безперервні селянські заворушення в Прибалтиці на межі XVIII-XIX ст. змусили уряд Олександра I приступити до аграрних перетворень. 11 травня 1803 року був виданий указ про заснування комітету з «покращення побуту» [4, с. 486] остзейських селян. Складений комітетом проект був затверджений царем 20 лютого 1804 року [4, с. 548] та розповсюдився також на Естляндію.

За цим законом селяни визнавалися прикріпленими до землі, а не до власника маєтку, і продаж їх без землі заборонявся. За селянами закріплювалися спадкові ділянки землі на 25 років. Якщо ділянку відбирали раніше цього терміну, то поміщик зобов'язувався компенсувати селянам понесені ними витрати (землею наділялися тільки селяни, а не наймити, які так і не отримували земельного наділу). Повинності за користування землею були значно підвищені. Селяни отримували деякі особисті права (право володіння нерухомим майном, право вступу до шлюбу).

Таким чином, не зважаючи на певні поступки, феодальні виробничі відносини зберігалися, і в положенні селян не відбулося ніяких суттєвих змін. Природно, що цей закон не міг задовольнити селянство. Восени 1805 року знову відбулися селянські заворушення, які були придушені збройною силою. Водночас Положення від 20 лютого 1804 р. не задовольняло і дворянство, яке добилося виданням в 1809 р. ряду «додаткових статей», які погіршили становище селян (збільшення панщини, повернення поміщикам частини земель колишніх селянських садиб). З іншого боку, додаткові статті містили пункти, які визначали розмір оплати праці наймитів, обмежували тривалість робочого дня на панщині 12 годинами, одна година роботи вночі прирівнювалася до півтори години роботи вдень [2, с. 687].

Однак у 1811 році естляндські поміщики знову поставили перед урядом питання про звільнення селян без землі, що фактично не вносило будь-яких істотних змін у становище селян, оскільки земля – основа феодального способу виробництва – повністю зберігалася в руках поміщиків. Згідно із законом від 24 травня 1816 р., кріпосне право скасовувалося, але естляндське лицарство залишало собі повне право власності на землю, тобто повністю обезземелювало селян [4, с. 628-653].

Для реалізації цього закону встановлювався 14-річний термін. Селянам надавалися права вільних станів, однак адміністративно-поліцейська влада залишалася в руках поміщиків. Виконання прийнятих поміщиками рішень покладалося на волосну поліцію, в повній залежності від якої перебували мирські спільноти. Надання селянам у користування поміщицьких земель і їх продаж також повністю залежав від поміщиків. Таким чином, селяни були зовсім позбавлені своїх земель і, будучи наділені правами вільних станів, фактично зберігали залежність від колишніх власників.

28 серпня 1817 року була видана аналогічна естляндській «Постанова про курляндських селян» [4, с. 789], а 26 березня 1819 року – «Положення про ліфляндських селян» [4, с. 853].

Скасування кріпосного права в прибалтійських губерніях мало поліпшило становище селян. Юридична свобода внаслідок збереження поміщицької влади над громадою перетворювалася майже на фікцію. За користування поміщицькою землею селяни зобов'язані були три чверті орендної плати відпрацьовувати натурою, тобто нести панщину, яка в результаті встановлення відрядної оплати вимагала значно більшої витрати часу, ніж це передбачалося законом. Вільнонаймана ж праця так і не набула поширення. Виробничі відносини в Прибалтиці не змінилися, продовжуючи не відповідати рівню розвитку продуктивних сил.

Селянські заворушення в Прибалтиці не зупинялися, і в 1840-х роках прийняли досить значні розміри. Це змусило уряд у 1849 р. затвердити нове «Ліфляндське селянське поземельне уложення» [4, с. 660], поширене в 1856 р. на Естляндію. Однак це Уложення, що забороняло поміщику використовувати в інших цілях так звану податну землю (що здавалася у найм селянам), а також зобов'язувало надавати її переважно селянам цієї смуги, насправді давало можливість поміщикам зменшити розміри орендних земель. В результаті дане Уложення теж не поліпшило становище селянства, яке зреагувало на його введення серйозними заворушеннями.

У першій половині XIX ст. робилися й інші спроби реформування кріпосного права. У 1803 р. з ініціативи одного з великих поміщиків, графа С.П. Румянцева, був виданий закон про вільних хліборобів, згідно з яким поміщикам надавалося право відпускати селян на волю, наділяючи їх землею. Цей указ істотного значення не справив, адже звільнення селян, як і умови цього звільнення, залежали винятково від поміщиків. За першу чверть століття в розряд «вільних хліборобів» було переведено всього 33782 чоловічі душі, що становило менше 0.5% від загальної кількості кріпаків. Тим не менше, видання цього закону все ж означало значну поступку для капіталістичних відносин, розвиток яких набирив оберті.

Оскільки дворянство (за винятком окремих представників) не погоджувалося з ліквідацією кріпосного права, уряд, незважаючи на розуміння необхідності скасувати його, реальних кроків у цьому напрямку не робив, зберігаючи status quo. Тим паче, оскільки селянське питання мало,

знову-ж таки, першочергове значення, різні проекти скасування кріпосного права неодноразово мали місце. Так, у 1818 р. Олександр I доручив одночасно кільком особам, зокрема, Олексію Аракчєєву, скласти проекти «селянської реформи», вказавши при цьому, щоб проект «... не укладав в собі ніяких заходів обмежувальних для поміщиків, і особливо, щоб заходи ці не являли нічого насильницького з боку уряду» [9, с. 437].

Микола I, який став на російський престол в грудні 1825 р., неодноразово висловлювався про необхідність скасування кріпосного права, втім, не намагаючись особливо здійснювати в цьому напрямку певних заходів. У 1839 р. Олександр Бенкендорф, вказуючи на доцільність поступової відміни кріпосного права, писав: «Почати коли-небудь і з чого-небудь треба, і краще почати поступово. Обережно, ніж чекати, поки почнеться знизу, від народу. Тоді тільки буде міра рятівна, коли буде зроблена самим урядом, тихо, без шуму, без гучних слів, і буде дотримана розумна поступовість. Але що це необхідно, і що селянський стан є порохова міна, в цьому всі згодні» [1. с. 32].

У другій чверті століття селянське питання було предметом неодноразових обговорень у численних, створених спеціально для його вирішення, Секретних комітетах. Наприклад, у комітеті 6 грудня 1826 р. обговорювався проект Михайла Сперанського про те, щоб зробити селян закріпленими не за власником, а за землею. У проекті комітету намічалася заборона усілякого відчуження селян без землі, продажу їх «на звезення». У проекті особливим положенням про дворових передбачалося не тільки обмеження прагнення поміщиків переводити своїх селян у дворові, а й створення ряду умов, що спонукали б поміщиків скорочувати кількість челяді. Водночас у проекті передбачалося право власників звільнити своїх селян не тільки землею, але і без землі, правда, лише за згодою останніх. Таким чином, цей пункт суперечив початковим пропозиціям Сперанського. Але навіть ці обережні заходи викликали різкий опір дворянства. Микола I, спочатку схваливши проект, все ж відстрочив його затвердження на невизначений час.

Другий Секретний комітет був утворений у березні 1835 року. Ним було розроблено план поступового знищення кріпосного права, що полягав «у встановленні для селян вірного і з усією обережністю розміреного переходу від одного ступеня на вищий і, так би мовити, нечутливого зведення їх від стану кріпосного до стану свободи в тій мірі, яку закон справедливості і користь державна допустити можуть» [9, с. 22]. «Вищим ступенем» свободи селян, на думку комітету, мало стати обезземелення їх за зразком прибалтійських губерній. Однак і цей план не отримав ніякої практичної реалізації, і єдиним результатом роботи комітету 1835 р. стала підготовка реформи державних селян.

Наступний Секретний комітет був утворений наприкінці 1839 і продовжував свою роботу до початку 1842 г. Він займався питанням «про зміни побуту кріпаків» [9, с. 28]. Зростання селянського руху викликало значну тривогу серед правлячої еліти, розуміючої необхідність певного регламентування відносин поміщиків з селянами за умови збереження кріпосного права. Спочатку це планувалося здійснити шляхом введення так званих інвентарів, що передбачали укладення особливих договорів, в яких встановлювалися б як розміри селянських наділів, так і повинності за користування ними. Однак спроба втрутитися у взаємини поміщиків з селянами з метою запобігання зростанню селянського руху зустріла завзятий опір дворянства, в силу чого уряд вкотре пішов на поступки. Наслідком цього з'явився закон про «зобов'язаних селян», виданий 2 квітня 1842 р., ініціатором якого був міністр державного майна Павло Кисельов. Будучи прихильником регламентації відносин поміщиків і селян, Кисельов, вважав за необхідне зберегти в руках дворянства всю землю, якою вони володіли. Керуючись цим, він піддав критиці указ 1803 р. «про вільних хліборобів», за яким поміщики мали право звільняти селян лише із землею.

«Звільнення селян з землею, – писав Кисельов, – вимагало переходу всієї нерухомої власності з володіння дворян на користь нижчого стану. Наслідком цього заходу було б знищення самостійності дворянства і появи демократії з людей, які перейшли з кріпосного стану» [9, с. 35].

Згідно з указом про «зобов'язаних селян» поміщикам, «які самі того побажають, надавалося право укласти за взаємною згодою» [9, с. 64] з селянами договори про користування означеною кількістю землі на певних умовах. Поміщики зберігали «повне право вотчинної власності на землю» [9, с. 65], а також права вотчинної поліції і суду. В силу того, що укладання договорів з селянами і встановлення розмірів наділу та повинностей залежали винятково від волі поміщиків, цей закон не мав майже ніякого практичного значення. На його основі було переведено на становище зобов'язаних селян всього 24708 рев'язьких душ, що склало близько 0,25% від загальної кількості поміщицьких селян. «... Умови про зобов'язаних селян були придумані, можливо і з умислом, такі, що їх неможливо було виконати» [9, с. 42], характеризував цей закон згодом сам Олександр II.

У 1847 р Микола I висловив бажання, щоб дворяни Смоленської губернії перевели своїх селян у розряд зобов'язаних. Приймаючи депутацію дворянства, він сказав: «... земля, заслужена нами, дворянами, або предками нашими, є наша дворянська. Зауважте, – продовжував він, – що і говорю з вами як перший дворянин в державі, але селянин, який перебуває тепер в кріпосному стані, що затверджувалося у нас майже не за правом, а звичаєм через довгий час, не може вважатися власністю, а ще менше – річчю» [9, с. 155].

На початку 1840-х був створений спеціальний секретний комітет з питання про дворових селян. Рішення його про скорочення чисельності дворових, що передбачалося ще проектом їх попередників 6 грудня 1826, знову не були затверджені Миколою I і за «височайшим повелінням» пропонувалося «залишити цю справу надалі до зручного часу» [9, с. 115].

Черговий секретний комітет з цього ж питання було скликано в 1844 р, за пропозицією якого 12 червня було видано два розпорядження: перше - про надання поміщикам права відпускати дворових людей на волю без землі за обопільною згодою, друге – про право поміщика звільняти своїх дворових у маєтках, які були закладені в банках. Природно, ці укази не могли мати жодного значення для зменшення кількості дворових селян.

Секретні комітети 1846, 1847 та 1848 років, створені для обговорення селянського питання, також не внесли жодних істотних нововведень. Безпосередніми результатами їх діяльності можна віднести такі закони: указ від 8 листопада 1847 р. [2, с. 438], який дозволяв поміщицьким селянам викупитися на волю з землею в разі продажу маєтку з публічного торгу (проте цей указ викликав невдоволення дворянства і був фактично скасований в 1849 р., тим паче, що викуп селян і в цих випадках був поставлений у залежність від згоди поміщика), і закон від 3 березня 1848 р., що надавав кріпакам право набувати нерухому власність, «... але не інакше, як за згодою своїх поміщиків» [2, с. 443].

Що стосується майна кріпаків, раніше ними придбаного на ім'я свого власника, то закон з цього приводу велів наступне: «Ніяких про те від кріпаків суперечок не допускати і ніяких по них проваджень не робити» [2, с. 450], залишаючи це цілком на розсуд поміщика.

На завершення необхідно детальніше зупинитися на інвентарній реформі. Як уже зазначалося, проект Кисельова про введення інвентарів, тобточітко визначеної регламентації відносин поміщиків з селянами, викликав суттєвий опір дворянства та був відкинтий. Але пізніше, в 1846 р, його поширили на Правобережну Україну, де поміщиками були польські дворяни. Інакше кажучи, втілення цього закону в життя було викликане чисто політичними міркуваннями. Уряд ставив своїм завданням створити собі опору в селянстві на випадок подальшого розвитку польського національно-визвольного руху, в якому польська шляхта грала керівну роль. Водночас, певний вплив справило і повстання галицьких селян у 1846 р., що змусило уряд прискорити введення інвентарів, які б регламентували розміри селянських наділів і повинностей за користування ними. Поміщики вже не мали права в подальшому зменшувати наділи, а також збільшувати повинності.

Отже, введення інвентарів повинно було в якійсь мірі обмежити поміщицьку сваволю. Однак практично навіть вони нічого не змінювали, адже складання інвентарів доручалося... самим поміщикам. До того ж вони, як правило, намагалися ігнорувати цей закон, про що доповідав царю в своїх доповідях генерал-губернатор Бібіков. В умовах деградації всього державного апарату, коли, за словами начальника Третього відділу Бенкендорфа, «серед них рідко зустрічаються порядні люди» [5, с. 23], уряд не мав змоги забезпечити виконання навіть цього рішення. У кінці 1840-х років закон про введення інвентарних правил був поширений і на північно-західні губернії (Віленська, Ковенська, Гродненська), проте через протидію місцевого дворянства так і не був реалізований.

Якщо до 1848 року уряд ще робив боязкі кроки в селянському питанні, то революція кінця 1840-х років на Заході настільки налякала російську імперську верхівку, що розмови про скасування кріпосного права були припинені. Винятком була лише спроба уряду в 1853 році регламентувати панщину [3, с. 283-296]. Як відомо, в 1797 році, після великих селянських заворушень, імператором Павлом I був виданий указ про триденну панщину. Указ цей, по суті, рекомендував саме поміщикам такий розмір панщини, а не законодавчо встановлював його. Протягом першої половини століття про цей указ часом згадували, проте він не виконувався. А 24 жовтня 1853 року Міністерство внутрішніх справ направило місцевим властям секретний циркуляр, який наказував ватажкам дворянства, «щоб вони самі виконували і при всіх випадках нагадували поміщикам про неодмінне дотримання закону, за яким зобов'язані працювати на користь поміщика тільки три дні на кожному тижні» [2, с. 386].

Циркуляр цей також не призвів до жодних значних зрушень у питанні про розмір панщини. Протягом першої половини століття уряд, розуміючи небезпеку, яку таїло в собі кріпосне право, не міг поза волею дворянства піти на будь-які серйозні зміни становища селянства.

Підводячи підсумки ситуації, що склалася в Російській імперії до моменту початку роботи над підготовкою селянської реформи (до 1856 року), слід зазначити:

Для здійснення перетворень була необхідна ініціатива, політична воля, організаційні можливості по проведенню реформи, а також – свіже бачення та програма їх втілення у життя. З такою ініціативою виступив сам імператор Олександр II, всіма необхідними важелями впливу володіло Міністерство внутрішніх справ на чолі з Сергієм Ланським, а складне завдання довести до ладу реформаторський досвід останніх 60 років і обрати нарешті вірну стратегію, що змогла б задовольнити всіх, отримав черговий Секретний Комітет, на який в подальшому і було покладено початок проведення селянської реформи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Крестьянское движение в 1827-1869 г. / Под. Ред. Е.А.Мороховец. М.Л., 1931 у 2.т. Т. 1. 164 с.
2. Крестьянское движение в России/Под. Ред. Н.М.Дружинина М.:Изд. Соц-эк. лит. 1962. 828 с.
3. Окунь С.Б., Паина Э.С. Указ от 5 апреля 1797 г. и его эволюция. М.: Изд-во Наука, Ленинградское отделение, 1964. 519 с.
4. Полное собрание законов Российской империи. В 3 Т. СПб, 1830-1885 г.
5. «Россия под надзором»: отчеты III отделения 1827–1869: Сборник документов / Сост. М. Сидорова, Е. Щербакова. Российский фонд культуры; Государственный архив РФ. М., 2006. 706 с.
6. Савчук А.А. Американська історіографія Селянської реформи 1861 р. в Росії // Вісник аграрної історії. Науковий журнал. К., 2015. №11-12. С.217-223.
7. Савчук А.А. Селянська реформа 1861 року в радянській історіографії 1950-1960-х років // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М.Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 120 (5). С.69-72.
8. Савчук А.А. Селянська реформа 1861 року в сучасній історіографії // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25 Вінниця, 2017. – С.341-347.
9. Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в. СПб., 1888. Т. I. 517 с.

Анатолій Савчук

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского, аспирант (Украина)

Предпосылки Крестьянской реформы 1861 г. через призму деятельности Секретных комитетов

Аннотация. Целью статьи является представление характеристики деятельности Секретных Комитетов по крестьянскому делу в 1825-1848 гг, а также влиянию их решений на результаты подготовительного процесса Крестьянской реформы 1861 г. в России.

В статье сделан анализ кризисных явлений в Российской империи в первой половине XIX века, где во всех сферах жизни общества (социальной, экономической, политической и духовной) возникли предпосылки для отмены крепостного права, а также сложилось понимание необходимости проведения реформ: крестьянство выражало его в форме беспорядков, господствующие слои - в форме выдвижения различных предложений, проектов отмены крепостного права, власть - в форме попыток проведения частичных реформ, абсолютная неэффективность которых показала необходимость превращений в масштабе всей страны.

Ключевые слова: Крестьянская реформа 1861 г., Россия, Главный комитет по крестьянскому делу, Секретный комитет по крестьянскому делу, крепостничество, Николай I.

ABSTRACT

Anatoliy Savchuk

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, postgraduate student(Ukraine)

Preconditionsof the Emancipation Reform of 1861 in the prism of activity of Secret Committee

The purpose of the article is to present the peculiarities of the activities of the Secret Committee on Peasant's Affairs in 1825-1848 years, and the influence of its decisions on the results the preparatory process of the Emancipation reform of 1861 in Russia.

The article analyzes the crisis fact in the Russian Empire in the first half of the nineteenth century. All the realms of society's life (social, economic, political) have caused prerequisites for the abolition of serfdom and the need for reforms was understood. The peasantry expressed it in the form of riots; the aristocracy – in the form of nominating various proposals draft abolition of serfdom; Government – in the form of attempts to implement partial reforms. The absolute ineffectiveness of that reforms showed the demand for global transformations on a scale of the whole country.

Article analyses the main documentary results of the Secret Committees of 1803 («Ordinance on Free Farmers», «Ordinance on the Overseas Peasants», «The Ordinance on the Kurland Peasants» and «The Ordinance for the Livland Peasants»; 1826 «The Change Project Ranks Tables» and «Administrative Reform Project»; 1835 Inventory Reform Project; 1839 «The Law on Obligated Peasants», 1842; 1844 «Order to give masters the right to let the peasants go free without land» and «Ordering the right of the masters to free his peasants in the estates that were laid in the banks»; 1846, 1847 the decree of November 8, 1847, which allowed the masters peasants to redeem the will of the land in the event of sale of the estate from public auction; 1848 law of March 3, 1848, granting the serfs the right to acquire real estate with the consent of the masters).

Separately, the Inventory Reform was considered as the first tangible attempt to reform the serfdom of the Russian Empire.

Key words: Emancipation reform 1861, Russia, Main Committee of Peasant's affairs, Secret Committee of Peasant's affairs, Nicolai I of Russia, serfdom

REFERENCES:

1. Krestyanskoe dvizhenie v 1827-1869 g. / Pod. Red. Ye. A. Morokhovets. M. L., 1931 2. t. T. 1. 164 s.
2. Krestyanskoe dvizhenie v Rossii / Pod. Red. N. M. Druzhinina M.: Izd. Sots-ek. lit. 1962. 828 s.
3. Okun S. B., Paina E. S. Ukaz ot 5 aprelya 1797 g. i ego evolyutsiya. M.: Izd-vo Nauka, Leningradskoe otdelenie, 1964. 519 s.
4. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. V 3 T. SPb, 1830-1885 g.
5. «Rossiya pod nadzorom»: otchety III otdeleniya 1827–1869: Sbornik dokumentov / Sost. M. Sidorova, Ye. Shcherbakova. Rossiyskiy fond kultury; Gosudarstvennyy arkhiv RF. M., 2006. 706 s.
6. Savchuk A. A. Amerykanska istoriografiia Selianskoi reformy 1861 r. v Rosii // Visnyk ahrarnoi istorii. Naukovyi zhurnal. K., 2015. № 11-12. S. 217-223
7. Savchuk A. A. Selianska reforma 1861 roku v radianskii istoriografii 1950-1960-kh rokiv. // Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats / Hol. red. V. M. Vashkevych. K.: «Vydavnytstvo «Hileia», 2017. Vyp. 120 (5). S. 69-72
8. Savchuk A. A. Selianska reforma 1861 roku v suchasni istoriografii // Naukovi zapysky VDPU imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii. Vyp. 2. Vinnytsia, 2017. S. 341-347.
9. Semevskiy V. I. Krestyanskiy vopros v Rossii v XVIII i pervoy polovine XIX v. SPb., 1888. T. I. 517 s.

Статтю подано до редколегії 13.02.2018 р.

УДК [37. 013:78]: 929 Глінка (091)

Ірина Шатковська

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
старший викладач (Україна)

Олександр Михайлишен

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
викладач (Україна)

Історичні шляхи становлення російської музичної педагогіки (на прикладі творчої діяльності М.І. Глінки)

Анотація. У статті розглядається педагогічна діяльність М.Глінки у тісному зв'язку з його творчістю. Зроблено огляд головних витоків, що вплинули на формування вокальної педагогіки композитора, її національну спрямованість та засновницьке значення. Окреслено окремі вокально-методичні принципи М.Глінки.

Ключові слова: М.Глінка, російська музика, просвітництво, педагогічна діяльність, вокальна педагогіка.

Початок XIX століття – доба небувалого розквіту класичного музичного мистецтва слов'янських народів. У цей час у західно-європейську музику органічно вливаються нові музичні національні школи: російська, польська, чеська, угорська та ін. Дуже скоро провідне місце серед них за могутністю та новизною посідає саме російська музична школа.

Професіоналізація нової композиторської школи завжди вимагає формування власної системи професійної музичної освіти. На відміну від західноєвропейських країн, у Росії для появи власних вищих музичних закладів час ще не настав, тому майже всі російські композитори, котрі творили на поч. XIX ст. (Д.Бортнянський, О.Варламов, М.Глінка), були також талановитими педагогами і вчителями. Цей процес супроводжувався не обов'язково тим, що композитори ставали педагогами за посадою, але й завдяки їх просвітницькій діяльності, виконанню місії вчителів і наставників. Вони «виробляли» свою педагогіку у власній творчій, композиторській лабораторії, передусім, в руслі своєї жанрової спрямованості та в межах тодішніх виконавських сил.

М.Глінка не був першим у цій благородній справі. Вже у XVIII ст. , у доглінкінський період працювало два покоління професійних музикантів-педагогів. Перше представлено іменами Є.Фоміна, В.Пашкевича, Д.Бортнянського, Д.Кашина, а друге – О.Варламова, О.Гурильова, О.Аляб'єва, О.Верстовського. Всі вони неодмінно пов'язували свою творчу роботу, артистичне втілення своїх задумів з вихованням музикантів у душі своєї творчої школи, а розвиток власних творчих ідей – з широким поступальним рухом вітчизняної музичної культури.

Оскільки що у творчості композиторів першої половини XIX століття та у їх попередників переважали жанри вокальні (опера та романс), та музично-педагогічні погляди композиторів формувались навколо вокальної музики і у процесі підготовки цих творів до виконання; композитори змушені були займатися педагогічно-вчительськими та виконавськими практиками, поєднувати свою творчу роботу із життєво-практичними формами навчання; вони фактично заклали основи російської вокальної школи та російської вокальної педагогіки. Саме в період творчості М.Глінки остаточно сформувались і чітко визначилися типові риси національної школи співу. Слушно наголошує М.Л. Львов у своїй доповіді на Всесоюзній нараді з питань вокальної освіти: «Необхідне поглиблене вивчення педагогічної діяльності Глінки та Даргомизького, котрі дали російській вокальній культурі визначних співаків та співачок реалістичного напрямку» [Цит. по 9, 63].

Творча спадщина М.Глінки знаходить достатнє висвітлення у монографіях Б.Асаф'єва [1], О.Левашової [8], де побіжно згадується і про педагогічну діяльність композитора. Цілеспрямовано педагогічним ідеям М.Глінки присвячені роботи Ю.Барсова [3], Т.Ліванової [9]. Відомості про педагогічний досвід М.Глінки містяться у дослідженнях з історії вокальної освіти в Росії на межі XVIII-XIX ст. В.Багадурова [2], у розвідках молодих науковців Г.Денисової [6], Н.Дробішевської [7], М.Рогачової [10] та багатьох ін. Важливими джерелами є праці самого М.Глінки [5].

Враховуючи безперервність і наступність вище означеного процесу, його важливість для усвідомлення долі російської музики і професійної освіти, ставимо за мету обґрунтувати засновницьке значення та концептуальні засади педагогічної діяльності М.Глінки, її національний характер та тісний зв'язок як з творчістю композитора, так і з усім музичним життям Росії першої половини XIX ст.

З ім'ям М.І.Глінки пов'язано не тільки становлення російської класичної композиторської школи, але й оформлення російської національної музичної педагогіки як певного художнього напрямку. Вокально-педагогічна діяльність М.І.Глінки поступово ставала для нього професійною потребою, оскільки знаходилась у причинно-наслідковому зв'язку з творчістю; створення опер та романсів стимулювали композитора до пошуку та виховання нових артистичних сил. Новий музичний стиль вимагав участі зрілих російських артистів, співаків не італійської, а нової, російсько-глінкінської школи. Наприклад, образ Івана Сусаніна, не міг бути зрозумілим і переданим у традиціях старої італійської, французької або російської комічної опери XVIII ст.

Важливим фактором створення М.Глінкою національної школи співу обумовлено тим, що композитор сам був блискучим співаком, його виконавська майстерність слугувала прикладом того, як потрібно виконувати твори російських композиторів, і спричинила великий вплив на формування виконавського стилю російських співаків. Сучасники свідчать про те, що М.Глінка був рідкісним артистом, натхненним і мудрим, і не мав собі рівних у виконанні власних романсів. За своєю природою його голос не володів великими можливостями, проте чудово служив вищій артистичній меті – виразності. Особливості його виконання краще всього охарактеризовані в спогадах О.М. Серова, який стверджував: «хто не чув романсів Глінки, проспіваних ним самим, той не знає цих романсів» [Цит. по 11, 11]. Сам композитор чудово знав світову вокальну культуру, критично розбирався у мистецтві кращих співаків Італії і Франції, умів бути самостійним в розумінні завдань російського вокального мистецтва.

Місія М.Глінки як фундатора національної музичної культури виростає з глибокої та органічної естетики композитора, котра завжди передбачає засвоєння усєї зарубіжної та вітчизняної музичної спадщини. На формування М.Глінки – вокаліста, педагога, як і композитора, величезний вплив мали численні пласти музичної культури початку ХІХ ст.

Впливовим явищем на усю атмосферу російського культурного життя, починаючи з 1735 р.(прибуття італійської оперної трупи на чолі з Ф.Арайя), була італійська опера, італійські вокальні педагоги та виконавці. У придворній співацькій капелі та в Театральному училищі працювали Д. Рубіні, Л. Пічіолі, Дж.Каваллі, А. Вакарі, Г. Фачіотті, А. Тамброні, Ф. Річчі. Сам М. Глінка, будучи ще в Італії, приватно навчався співу в італійських маестро Е.Тоді, Дж.Белолі, Е. Біанкі, А. Нодзарі. Композитор писав, що спілкування на батьківщині «*vel canto*» з професійними співаками «... практично познайомило мене з капризним та складним мистецтвом керувати голосом і спритно писати для нього.» [4, с. 56]. І сам композитор, і російські співаки блискуче оволодівали колоратурою та іншими технічними прийомами. Однак, увібравши в себе все краще, що могла дати італійська школа, російські співаки відрізнялись своєю самобутністю, пов'язаною насамперед національною музикою та російським виконавським стилем, коріння якого у російській народній пісні.

Засновницьку роль у створенні вокальної педагогіки М.Глінки відіграли традиції народно-пісенного виконавства; вони аналогічні вокально-естетичним поглядам композитора, а саме: повна єдність слів та наспіву; манера «казати» пісні, промовляти слова, хороша дикція; підкорення вокально-технічних засобів змісту пісні; володіння тривалою розгорнутою музичною фразою тощо. Прикраси в російській народній пісні – це не італійські фіоритури; у них чується відображення російського характеру; вони не відриваються від тексту і розспівуються не тільки окремі голосні, а зміст слів, емоція, щоб ще більше відтінити їх психологічну вагомість. Відома фраза М.Глінки: «... створює музику народ, а ми, художники, лише її аранжуємо» є творчим кредо майстра, що актуалізується не тільки у композиторській творчості М.Глінки, але переноситься і на його вокально-педагогічні принципи.

Особливу і дуже значну роль у формуванні російської вокальної педагогіки мав споконвічний пласт культури – церковний спів. Церковні піснеспіви відрізнялися спокійним, величаво-оповідальним характером. Плавні мелодії, відсутність великих інтервалів, середня теситура, неширокий звуковий об'єм створювали зручність для голосу. Проникливість, чітка вимова слів, бездоганність інтонації, стримана динаміка і загальне благородство стилю – ось характерні риси церковного співу. Великі музичні фрази, повільні темпи, «тихогласна» манера співу і спокійний характер церковної музики вимагали від співаків відповідного дихання. Так, у практиці церковного співу культивувались кантилена, увага до слова – риси професійної російської музики.

Не можна також нехтувати популярністю французької опери з її підкресленою афектованою декламацією та простотою, правдивістю, задушевністю і теплотою у виконавській манері російського романсу.

Так, вокально-педагогічні, вокально-методичні принципи Глінки мали одночасно суто національну та синтетичну природу (як і музичний стиль композитора). Вони увібрали, з одного боку, глибокі традиції народно-пісенного виконавства, високу вокальну культуру церковного співу, фонетичні особливості російської мови, романсову практику домашнього музикування; з іншого боку, суттєвий вплив на російських співаків здійснила італійська оперна школа та виконання ними французького оперного репертуару, що у злитті підготувало ґрунт для виникнення світського професійного співацького мистецтва. Всі ці фактори були у полі зору М.Глінки – композитора, співака і педагога. М.А.Рогачова слушно підсумовує: «Російська вокальна школа складалась поступово, знайшовши повне вираження у вокальному методі М.І.Глінки. Здійснений у його творчості синтез православного співацького мистецтва, народної пісенності та мелосу бельканто дав життя явищу російської музики, котре можна образно назвати російським бельканто» [10, с. 308].

Але увесь арсенал внутрішніх і зовнішніх витоків та впливів на його творчу та вокально-педагогічну діяльність, власний вокальний дар він зумів підкорити найвищій меті – створенню високо-художньо-ідейного та психологічно-виразного національного музичного стилю. Цій же меті служила і його педагогічна діяльність.

Велике значення у розвитку російської національної школи співу мала діяльність М.Глінки – вокального педагога. Найбільш повно методичні устремління М.Глінки зафіксовані у «Вправах»(написані для Й. А. Петрова (1835/36 рр.) та «Школі співу» (1856 р.). Певний педагогічний інтерес становлять також вокалізи — «7 етюдів»(1830 р., написані для сестри Наталі Іванівни), «Шість етюдів» (1833/34 рр.), «Чотири екзерсиси», написані для учениці Т.А.Александрової, спогади його учнів та інші матеріали.

Педагогічний процес М.Глінка поділяв на декілька етапів. Спочатку композитор ретельно стежив за співацьким розвитком аматорів й артистів (наприклад, тенорів М.К. Іванова,

П.М. Михайлова й ін.). Далі він починав надавати їм допомогу на власних уроках співу. Останнім етапом була підготовка зі співаками партій своїх опер та романсів.

Саме на власних творах М.Глінка виховав цілу школу співаків. Так, розучуючи у 1835 році з артистами Петербурзького Великого театру партії «Івана Сусаніна», М.Глінка здійснив вирішальний вплив на кращих російських оперних співаків. Він підготував для російської оперної сцени ряд видатних виконавців: О.Петрова – «дідуся російської опери», А.Петрову-Воробйову, С.Гулак-Артемовського, Д.Леонову – чудову виконавицю творів М.Глінки, О.Даргомижського, М.Мусоргського. До числа учнів М.Глінки належав також відомий російський камерний співак А.П.Лоді. Протягом 30 років на батьківщині і за кордоном М.Глінка навчав сольному співу багатьох співаків та співачок. У списку учнів М.Глінки — біля 40 чоловік, не рахуючи півчих капели та хористів опери, котрі також користувалися його порадами.

Важливою рисою його методу є ставлення до вокального твору як до драматичного, що глибоко розкриває зміст поетичного тексту. М.Глінка розумів «спів як складний психофізіологічний процес, що вимагав повної мобілізації творчих сил співака. Для нього оперний співак – це співак-актор, тому, зокрема, твори М.Глінки вимагали іншого підходу до виконання. У зв'язку з цим він зайнявся пошуком нового для його часу методу виховання співака» [10, с. 304].

М.Глінка глибоко переймався методичною стороною процесу виховання співаків і як вокальний педагог відрізнявся широтою поглядів на розвиток вокальної техніки, на тренування голосового апарату. Ю.Барсов детально зупиняється на усій технічній проблематиці вокальної підготовки: розвиток музичного слуху та пам'яті, чіткість дикції, емоційна сприйнятливість, сценічна поведінка, вияв природного тембру голосу, вироблення рухливості голосу тощо. Нам здається, що квінтесенцією усіх вокально-виконавських вимог композитора є вираз: «...не сила, а вірність складає головне в музиці» [3, с. 52]. Вірність, тобто правда, художня правда лежала в основі естетики М.Глінки як композитора, педагога і співака, та усїєї російської музичної культури.

Наприклад, М.Глінка відмовився від видання своїх романсів у французькому перекладі, через що втрачалась національна ідентичність музики і слова. Або, у виборі репертуару композитор опирався на італійські твори лише на початковому етапі навчання, для «обробки голосу», а для вироблення правдивої та виразної інтонації всі співаки проходили російські романси та арії з опер М.Глінки.

Яскраво виражена реалістична направленість вокально-естетичних поглядів М.Глінки виступає по відношенню до так званого «концентричного методу», котрий сам композитор пояснював так: «Треба спершу вдосконалити натуральні ноти(що беруться без всяких зусиль), ... далі можна збагатити і довести до можливої досконалості і решту звуків» [3, с. 47]. Вправи та методичні вказівки М.Глінки сприяють виробленню вільного, природного звукоутворення, виявленню тембру як необхідного засобу вокальної виразності.

Російський оперний співак складався як явище самобутнє. Своєрідність виконавського стилю російських співаків, властива їм глибина почуттів, нарешті і фонетичні особливості російської мови, дали можливість національній російській вокальній школі піти своїм шляхом. Традиції вокальної школи М.Глінки, на думку Б.Асаф'єва, «пройшовши крізь ХІХ століття, через плеяду композиторів та виконавців, перетворились в майстерності Ф. Шаляпіна у світове явище» [Цит. по 3, с.50].

Заняттями з оперними і камерними співаками та допомогою багатьом десяткам аматорів не обмежувалися педагогічні устремління М. Глінки. Певний час композитор працював у Придворній співацькій капелі, займаючись з півчима, керуючи вихованням цих добірних хорових кадрів, що становили кращий хоровий колектив країни. Викладав спів М. Глінка також у театральному училищі в Петербурзі.

Таким чином, педагогічна спрямованість творчості М. Глінки слугує яскравим свідоцтвом необхідності свідомого і цілеспрямованого музичного просвітництва і виховання. Тодішні форми «учительства» артільного типу, заняття в дружньому колі, приватні уроки і робота зі своїми виконавцями над власними творами стали вимушеною та корисною сходинкою у переході до більш широких і професійних форм педагогічної роботи.

Все, що започаткував М.Глінка у сфері вокальної педагогіки, мало своє продовження і розвиток у творчій діяльності російських композиторів наступних поколінь (О. Даргомижського, композиторів «Могутньої кучки»). І надалі у Росії ХІХ ст. найбільші творчі сили, вже працюючи у двох провідних консерваторіях Санкт-Петербурга та Москви, тісно пов'язували своє життя та творчість із справою музичної педагогіки та освіти.

М.Глінка не був теоретиком вокалу; його принципи знайшли найкраще відображення в його вокальному письмі. Педагогічні ідеї М.Глінки та його композиторська творчість взаємопов'язані аналогічно тому, як піаністичний стиль Ф.Ліста, Ф.Шопена, С.Рахманінова чи

О.Скрябіна нерозривний з їх творчим почерком. Творчість М.Глінки як вокального педагога виявляє та демонструє і принципи його вокальної педагогіки.

Є всі підстави стверджувати, що перший класик російської музики був не лише фундатором музичної культури, російського музичного стилю, але й об'єднав свої творчі завдання з вихованням нових виконавських сил, які артистично розкривали його задуми перед аудиторією. В цьому процесі педагогічна діяльність М.Глінки стала не тільки сполучною ланкою, але і заслуговує на самостійне значення як важливе явище у становленні російської професійної музичної культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Асафьев Б.В. Глинка. М.- Л., 1950. 310 с.
2. Багадунов В.А. Очерки по истории вокальной педагогики. М., Музгиз, 1963. 268 с.
3. Барсов Ю. Вокально-исполнительские и педагогические принципы М.И. Глинки. Л.: Музыка, 1968. 68 с.
4. Глинка М.И. Записки. М.: Музыка, 1988. 222 с.
5. Глинка М.И. Полное собрание сочинений. Т.11. Вокально-педагогические сочинения. М., 1963. 423 с.
6. Денисова Г. Очерки по истории вокальной педагогики в России. Челябинск, 2004. 205 с.
7. Дробышевская Н. С. Вокальная работа в Придворной певческой капелле во времена директорства Д. С. Бортнянского // Музыкальная культура глазами молодых ученых: сб. науч. трудов РГПУ им. А. И. Герцена. СПб.: Астерион, 2012. Вып. 7. С. 52-58.
8. Левашева О.Е., Кандинский А.И. История русской музыки. Вып.2.: М.И.Глинка. М., 1987. 218 с.
9. Ливанова Т. Педагогическая деятельность русских композиторов-классиков. М.-Л.: Музгиз, 1951. 100 с.
10. Рогачева М. А. Русская вокальная школа как феномен культурного синтеза: XVI – первая половина XIX века // Современные аспекты художественного синтеза в музыкальном искусстве: сб. ст. Ростов-на-Дону, 2009. С. 299-309.
11. Серов А.Н. Воспоминания о Михайле Ивановиче Глинке. Л.: Музыка, 1984. 55 с.

Ирина Шатковская

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
старший преподаватель (Украина)

Александр Михайлишен

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
преподаватель (Украина)

**Исторические пути становления русской музыкальной педагогики
(на примере творческой деятельности М.И.Глинки)**

Аннотация. *Статья рассматривает педагогическую деятельность М.Глинки в тесной связи с его творчеством. Сделан обзор основных истоков, которые повлияли на формирование вокальной педагогики композитора, её национальную устремленность и фундаментальное значение. Очерчены некоторые вокально-методические принципы М.Глинки.*

Ключевые слова. *М.Глинка, русская музыка, просветительство, педагогическая деятельность, вокальная педагогика.*

ABSTRACT

Irina Shatkovska

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsybynskyi,
Senior Lecturer (Ukraine)

Aleksandr Myhajlyshen

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsybynskyi,
Teacher (Ukraine)

**The Historical ways of becoming Russian musical pedagogy
(on the example of the creative activity of M.I. Glinka)**

The period of formation of new national musical culture immediately poses a number of problems. The issues of musical education and education of national cadres have always been

decisive. At the beginning of the XIX century, due to the lack of professional educational institutions in Russia, composers themselves became the music teachers. They developed musical pedagogy in the process of creating their own works and preparing them for performance.

M. Glinka as the founder of Russian classical music inevitably included the pedagogical component in his field of activity. Being mainly an author of vocal works and a fine singer, M. Glinka focused on vocal pedagogy. In this sense, Glinka's creative activity continued the traditions of his predecessors such as A.Varlamov, A.Gurilov, A.Verstovsky and others.

The article examines the pedagogical activities of Glinka as an important part of the whole creative path of the composer. Glinka's Vocal Pedagogy grew in close connection with the creation and execution of his works, from the need to educate new artistic forces.

The article analyzes of the main sources that have influenced on the formation of the composer's vocal pedagogy (Italian opera culture, national singing traditions, Russian church culture), its national aspirations and fundamental importance.

Outlined the some vocal-methodical principles of Glinka, technical issues of voice, expressive singing, diction, tone, etc., concentrated in his sketches and exercises, demonstrated numerous students of the composer. The most complete methodological aspirations of M. Glinka were recorded in "Exercises" and "The school of singing". Some kind of pedagogical interest are also collections of vocalizes - "Seven etudes", "Six etudes" and "Four exercises".

Key words. M.Glinka, Russian music, elucidative, pedagogical activity, vocal pedagogic.

REFERENCES:

- 1.Asafjev B.V. Glinka. M.-L., 1950. 310 s.
2. Bagadurov V.A. Oчерki po istorii vokalnoj pedagogiki. M., Muzgiz, 1963. 268 s.
- 3.Barsov J. Vokalno-ispolnitelskie i pedagogicheskie printsipi M.I. Glinki. L.: Muzika, 1968. 68 s.
- 4.Glinka M.I. Zapiski. M.: Muzika, 1988. 222 s.
- 5.Glinka M.I. Polnoe sobranie sochinenij. T.11. Vokalno-pedagogicheskie sochineniya. M., 1963. 303 s.
- 6.Denisova G. Oчерki po istorii vokalnoj pedagogiki v Rossii. Cheljabinsk, 2004. 205 s.
- 7.Drobyshevskaja N.S. Vokalnaja rabota v Pridvornoj pevcheskoj kapelle vo vremena dyrektorstva D.S.Bortnjanskogo// Muzikalnaja kultura glazami molodych uchonych: sb. nauch.trudov RGPU im. A.I.Gertsena. SPb.: Asterion, 2012. Vyp. 7. S. 52-58.
- 8.Levashova O.E., Kandinskij A.I. Istorija russkoj muziki. Vyp.2.: M.I.Glinka. M., 1987. 218 s.
- 9.Livanova T. Pedagogicheskaja dejatel'nost' russkich kompozitorov-klassikov. M.-L.: Muzgiz, 1951. 100 s.
- 10.Rogachova M. A. Russkaja vokalnaja shkola kak fenomen kulturnogo sinteza: XVI-pervaja polovina XIX veka // Sovremennye aspekty chudoestvennogo sinteza v muzikalnom iskusstve: sb. st. Rostov-na-Donu, 2009. S. 299-309.
- 11.Serov A.N. Vospominanija o Michaele Ivanoviche Glinke. L.: Muzika, 1984. 55 s.

Статтю подано до редколегії 28.01.2018 р.

УДК 929 Флоренський: [2+1](470+571)18/19

Ірина Швець

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
професор (Україна)

Творчість П.О. Флоренського в контексті релігійно-філософської проблематики XIX – початку XX століття

Анотація. У статті досліджено концептуальні зв'язки богословських поглядів П.О. Флоренського з ідеями видатних філософів та епістемологів XIX – початку XX століття. Проаналізовано богословську інтерпретацію П.О. Флоренським природи релігійної догматики, характеру релігійного знання; встановлення характеру зв'язку між індивідуальним релігійним досвідом і релігійною традицією. Особливості його творчої діяльності досліджені в контексті актуальної релігійно-філософської проблематики того часу, що обумовлює як спадкоємність, так і новизну його філософських поглядів в історичному контексті.

Ключові слова: Творча діяльність, релігійно-філософська проблематика, епістемологія релігійної догматики, історія християнства.

Кожна епоха формує свій образ світу, що знаходить втілення в специфічному світогляді людини: релігійних поглядах, системах думки, світі уяви, усвідомленні цінностей, життєвої позиції, спрямованості творчості. Рубіж XIX – XX ст. став часом народження нових культурних світів, парадоксальних ідей і форм, розквіту творчості великих діячів філософії, науки і мистецтва. В. Вернадський, М. Драгоманов, Н. Бердяєв, Вл. Соловйов, А. Білий, В. Кандинський, М. Волошин, М. Грушевський та інші – плеяда митців, які залишалися духовно вільними в суперечливих соціокультурних обставинах того історичного періоду.

В.І. Вернадський, великий мислитель, стверджував нерозривний зв'язок між наукою і духовним світом людини: «У світі реально існують лише особистості, що створюють і висловлюють наукову думку, що проявляють наукову творчість - духовну енергію». До подібних осіб він відносив і діяча мистецтв – П.О. Флоренського, з якими був духовно близьким [2, с. 147].

Павло Олександрович Флоренський (1882 – 1937) філософ, натураліст, богослов, мистецтвознавець, лінгвіст, поет, він, працюючи в багатьох сферах людської діяльності, зробив помітний вклад у скарбницю світової культури. «Руський Леонардо да Вінчі», «Ломоносов XX століття» – характеристики з одного боку. «Містифікатор», «стилізатор православ'я» – констатують опоненти. Інші ж, навпаки, підкреслюють філігранний аналіз історичних реалій в його роботах з античної філософії або давньоруського іконопису.

В останній час творчість П.О. Флоренського розглядають з особливою увагою. Широкий спектр теоретичних, а також практичних інтересів П.О. Флоренського в філософії, релігії, мистецтві досліджувався в працях сучасних науковців. Про роль науки і філософії як типів мови в контексті антроподіцеї Флоренського писав ігумен Андронік (Трубачев), А.С. Горелов, Н.Н. Павлюченков; розгляд світоглядних аспектів трактування науки у Флоренського, що охоплює і тему науки як символічного опису, проведено А.Н. Павленком, А.Н. Паршиним. Деякі аспекти гносеології Флоренського розглянуті в роботі І.А. Свиридова, А.В. Соболева. Однак не можна стверджувати, що всі аспекти творчості П.О. Флоренського розкриті повною мірою. Глибинний пласт його філософії ще до кінця не досліджений і не розкритий в зв'язку з неосаяжністю сфер його ідей. Зокрема недостатньо висвітлене і проаналізоване уявлення П.О. Флоренського про релігійну догматику в контексті філософської та релігійної проблематики західного і російського богослов'я XIX – початку XX ст. і в співвідношенні з загальним вченням християнської Церкви.

Метою статті є осмислення творчості П.О. Флоренського, аналіз його філософської інтерпретації релігійної догматики, визначення специфіки релігійної свідомості і встановлення підходів до розуміння сутності релігії; виявлення гносеологічного статусу і характеру релігійного знання в контексті трактувань догматичних положень західними і російськими мислителями XIX – початку XX ст.

До кінця XIX ст. в філософії сформувався ряд напрямків, що стосуються вивчення релігійних явищ: філософія, феноменологія, психологія релігії. Їх поява була зумовлена інтересом до сфери релігійного життя і спробою дати наукове пояснення феномену релігії. Предметом дискусії ставало доказ об'єктивності або суб'єктивності «переживання» і «досвіду» в релігії; теорія пізнання або епістемологія релігійної догматики, «чи містить вона в собі будь-яке реальне знання свого предмету або є чистою «теорією», створену з певною, може бути виключно утилітарною, метою» [7, с. 62].

Історично постановку проблеми співвідношення релігійного досвіду і релігійної традиції можна пов'язати з двома процесами, які викликали реакцію європейської релігійної свідомості на поширення раціоналізму і позитивізму на початку XIX ст.

Німецький історик і богослов XIX століття Фрідріх Шлейермахер пов'язував суть релігії з особливим релігійним почуттям. Згідно Шлейермахеру, релігія – це «життя в нескінченній природі цілого, у Всеєдиному Бозі, життя, що володіє Богом у всьому і в Бозі» [7, с. 63]. Шлейермахер будував свої міркування в пантеїстичному ключі і не відрізняв зустрічі з Богом як власне релігійного досвіду від будь-якого іншого досвіду спілкування з духовними сутностями.

Протилежна позиція представлена англійським теологом, педагогом, літератором і католицьким кардиналом Дж. Г. Ньюменом. Він заявив, що з поширенням лютеранства релігія була виведена за рамки Знання і Розуму і зведена лише до почуттів, емоцій, переживань і пристрастей. Це приводить його до висновку, що «в суті Релігії немає нічого об'єктивного, «що в Доктрині все виступає суб'єктивним». У підсумку він заперечує, що «будь-що з пропонованого релігією вчення може бути пізнане напевно» [7, с. 68].

До кінця XIX ст. у філософії релігії поширюється позиція прагматизму, представлена прикладом американського філософа і психолога Вільяма Джеймса, який обґрунтував реальність релігійного життя та її цінність для людини. Джеймс підкреслив суто особистий характер досвіду, коли для переживавшої цей досвід людини «церковна організація з її священнослужителями, обрядами та іншими посередниками між особистістю і божеством – відступають на другий план. Особиста релігія виявляється безсумнівно первинною, ніж

богослов'я і церква» [4, с. 180]. З такого погляду релігійний досвід носить чисто суб'єктивний характер, який неможливо узагальнити єдиною догматичною схемою.

Подібні висновки представили німецький філософ Гадамер Ганс-Георг та теолог евангеліст Рудольф Отто. Вони уявляли суть релігійної догматики як суто людську, суб'єктивну творчість.

На початку ХХ ст. на тлі головного політичного конфлікту епохи різко змінюються основні тектонічні розломи російської філософії. Опозиційні марксизму російські філософи, за рідкісним винятком, виявляються у вимушеній еміграції. Далеко від батьківщини розробляє свою систему християнського екзистенціалізму та "антроподицеї" М. Бердяєв, ведуть філософські дослідження М. Лоський, Н. Ільїн, С. Франк, Л. Карсавін, В. Зеньковський. Серед тих, хто залишився в країні в явній або прихованій опозиції марксизму, розробляють свої оригінальні ідеї А. Лосєв, А. Богданов, М. Бухарін, П.О. Флоренський.

Основними темами російської філософії релігії на початку ХХ ст. були: формулювання філософського визначення релігії на основі встановлення підходів до розуміння сутності релігії; виявлення гносеологічного статусу релігійного досвіду, особливостей процесів пізнання в релігійній свідомості, характеру релігійного знання; встановлення характеру зв'язку між індивідуальним релігійним досвідом і релігійною традицією.

Серед багатьох релігійних філософів ХІХ – ХХ ст. , хто виявляв науковий інтерес до даних проблем, П.О. Флоренський представляє особливий інтерес. «Він не тільки пережив релігійне перетворення і при цьому цілком свідомо й умотивовано здійснив вибір на користь церковного православ'я. Він мав ще досить рідкісну здатність особистого містичного сприйняття, що в його випадку тільки сприяло максимально серйозному ставленню до проблеми суб'єктивності і «психологізму» в релігійному досвіді. У всякому разі, однозначний вибір на користь служіння Церкви, зокрема в священному сані, не тільки не виключив, але, навпаки, зробив необхідним для нього подальші наукові дослідження, в тому числі і в області науки про релігію» [7, с. 62].

Першим проклавши інтелігенції дорогу до православного священства, отець Павло Флоренський став сполучною ланкою між духовенством і світською інтелігенцією, яка шукала духовної опори в Церкві. Багатьох він навернув до віри, багатьох застеріг і втримав від згубного шляху.

Випускник фізико-математичного факультету Московського університету (1904) і Московської духовної академії (1908) П.О. Флоренський викладав в Духовній академії історію філософії, прийняв сан священника (1911), захистив магістерську дисертацію.

Своє життєве завдання П.О. Флоренський розумів як прокладання шляхів до майбутнього цілісного світогляду, що поєднує віру і розум, інтуїцію і дискурс, богослов'я та філософію, мистецтво і науку. Абстрактні філософські побудови були йому чужі, а власні він називав "конкретною метафізикою". Богословські праці Флоренського належать до області апологетики, він розробляв тематику теодицеї і антроподицеї. Однією з основних характеристик буття в його нинішньому занепадомому стані вважав антиномічність. Світ надтріснутий, і причина цього гріх і зло. Шлях теодицеї можливий не інакше як благодатною силою Бога, антиномічність долається подвигом віри і любові. [1, с. 304].

Тема входження в Церкву — центральна в ранній творчості П.О. Флоренського. Їй присвячено головну працю цього періоду – «Стовп і ствердження Істини» (1914). Він здійснив спробу розробки православної теодицеї. П.О. Флоренський продовжує розвиток концепції всеєдності, що йде від Володимира Соловйова, коли всі речі в їх внутрішньому взаємозв'язку і взаємодії утворюють єдине ціле [5, с. 104]. Рухаючись шляхом логічних міркувань, П.О. Флоренський хотів прийти через філософський дискурс до змісту християнських догматів, тим самим обґрунтувавши їх та надавши їм нового гносеологічного статусу. Реакції на цю працю були різні — інтелігенція, філософи були в цілковитому захопленні, адже вони не чекали від священника, викладача Духовної академії таких сміливих філософських пошуків. Водночас консервативні російські богослови (архімандрит Никанор (Кудрявцев) звинувачували Флоренського в усіх смертельних гріхах. Справді, їм важко було зрозуміти, як у дисертації на здобуття наукового ступеня магістра богослов'я (скорочену версію роботи отець Павло Флоренський презентував як магістерську дисертацію, щоправда, змінивши її назву на «Про духовну істину») можна цитувати Моріса Метерлінка — письменника, далекого від православ'я .

У 1918 році Московська духовна академія перемістилась із Сергієвого Посада в Москву, а потім взагалі закрилася під тиском радянської влади. Однак саме на цей період припадає найбільш плідний етап творчості отця Павла. Він пише такі праці, як «Філософія культу», «Іконостас», «Біла водорозділів думки» та інші — всі вони стали пізніше класичними роботами російського богослов'я. Все своє життя отець Павло Флоренський, поки це було можливо, не припиняв своєї творчості як християнський мислитель. До кінця своїх днів не знімав з себе чернечого облачення, розстріляний в 1937 році в Соловках.

Таким був шлях священика Павла Флоренського. Завжди незручний, незрозумілий для свого оточення, завжди готовий вести багатогодинну дискусію про особливості голландського живопису XVI століття чи проблему обчислення диференціалів, філософську систему Готфріда Лейбніца чи літургійні піснеспіви Великого посту. Людина-енциклопедія — богослов, філософ, філолог, мистецтвознавець, літературознавець, експерт з музейної справи, математик, фізик, геолог, хімік, поет [3]. П. О. Флоренський був «мислитель і дослідник» у широкому значенні цих слів. Сучасній науці ще належить глибше зрозуміти і оцінити багатогранну творчість цього видатного філософа і богослова.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Андроник, игумен. Священник Павел Флоренский - профессор МДА и редактор «Богословского вестника» // Богословские труды. Сб. 28. Москва: 1987. 308с.
2. Берестовская Д. С. В. И. Вернадский и П. А. Флоренский – судьбы русских мыслителей // Ученые записки ТНУ им. В. И. Вернадского. Серия: Философия. Культурология, Политология. Социология. Симферополь, 2013. Т. 24(65), №3. 388 с.
3. Верстюк І.О. Ствердження істини. До 125-річчя з дня народження та 70-річчя з дня мученицької смерті о. Павла Флоренського (1882—1937). URL: https://dt.ua/SOCIETY/stverdzhennya_istini_do_125-richchya_z_dnya_Narodzhenniyata_70-richchya_z_dnya_muchenitskoyi_smerti.html - дата звернення 22.01.2018.
4. Джеймс У. Прагматизм: новое название для некоторых старых методов мышления / Пер. с англ. П. Юшкевича. Изд. 3-е. Москва : ЛКИ, 2011. 240с.
5. Концепт религиозного обращения в философии Вл. Соловьева // Вестник Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного Университета. №2, 2004. С. 159-189
6. Ньюмен Дж. Г. Идея Университета/ пер. с англ. С. Б. Бенедиктова. Минск: БГУ, 2006. 208 с.
7. Павлюченков Н.Н. П.А. Флоренский о религиозном опыте и религиозной догматике // Вестник ПСТГУ: Богословие. Философия 2014. Вып. 2 (52). С. 61–77.

Ирина Швец

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского, профессор (Украина)

Творчество П.А. Флоренского в контексте религиозно-философской проблематики XIX — начала XX века

Аннотация. В статье исследованы концептуальные связи богословских взглядов П.А. Флоренского с идеями выдающихся философов и эпистемологов XIX- начала XX века. Проанализированы богословская интерпретация П.А. Флоренским природы религиозной догматики, характера религиозного знания; установления характера связи между индивидуальным религиозным опытом и религиозной традицией. Особенности его творческой деятельности исследованы в контексте актуальной религиозно-философской проблематики того времени, что обуславливает как преемственность, так и новизну его философских взглядов в историческом контексте.

Ключевые слова: Творческая деятельность, религиозно-философская проблематика, эпистемология религиозной догматики, история христианства.

ABSTRACT

Irina Shvets

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, Professor (Ukraine)

P.A. Florensky's works in the context of the religious philosophical problems of the XIX— the beginning of XX century

By the end of the 19th century, a number of philosophical directions had been developed in philosophy: philosophy, phenomenology, psychology of religion, which were due to interest in the sphere of religious life and an attempt to give a scientific explanation to the phenomenon of religion. The subject of the discussion was the proof of objectivity or subjectivity of "experience" and "experience" in religion.

Creativity of P.O. Florensky is considered with special attention. A wide range of theoretical as well as practical interests of P.O. Florensky in philosophy, religion, and art was researched in the

writings of modern scholars. However, the deep stratum of his philosophy has not yet been studied and not disclosed in connection with the vastness of the spheres of his ideas. Including insufficiently highlighted and analyzed the idea of P.O. Florensky on religious dogma in the context of philosophical and religious issues of Western and n theology of the XIX - early XX centuries. and in relation to the general doctrine of the Christian Church.

The article deals with the conceptual connections of theological views of P.O. Florensky with the ideas of prominent philosophers and epistemologists XIX-the beginning of the XX century. The theological interpretation of P.O. Florensky nature of religious dogma, the nature of religious knowledge; establishing the nature of the connection between individual religious experience and religious tradition; the peculiarities of his creative activity are researched in the context of the actual religious-philosophical problems of that time, which determines both the continuity and the novelty of his philosophical views in the historical context.

Key words: creative activity, religious and philosophical problems, epistemology of religious dogma, history of Christianity.

REFERENCES:

1. Andronik, igumen. Svyashchennik Pavel Florenskiy - professor MDA i redaktor «Bogoslovskogo vestnika» // Bogoslovskie trudy. Sb. 28. Moskva: 1987. 308s.
2. Berestovskaya D.S. V.I. Vernadskiy i P.A. Florenskiy – sudby russkikh mysliteley // Uchenye zapiski TNU im. V. I. Vernadskogo. Seriya: Filosofiya. Kulturologiya, Politologiya. Sotsiologiya. Simferopol, 2013. T. 24(65), №3. 388 s.
3. Verstyuk I.O. Stverzhennya istyny. Do 125-richchya z dnya narodzhennya ta 70-richchya z dnya muchenyts'koyi smerti o. Pavla Florens'koho (1882 — 1937). URL: https://dt.ua/SOCIETY/stverzhennya_istini_do_125-richchya_z_dnya_Narodzhennyata_70-richchya_z_dnya_muchenitskoyi_smerti.html - дата звернення 22.01.2018.
4. Dzheymys U. Pragmatizm: novoye nazvaniye dlya nekotorykh starykh metodov myshleniya / Per. s angl. P. Yushkevicha. Izd. 3-ye. Moskva : LKI, 2011. 240s.
5. Kontsept religioznogo obrashcheniya v filosofii VI. Solov'yeva // Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tikhonovskogo Gumanitarnogo Universiteta. №2, 2004. S. 159-189
6. N'yumen Dzh. G. Ideya Universiteta/ per. s angl. S. B. Benediktova. Minsk: BGU, 2006. 208s.
7. Pavlyuchenkov N.N. P.A. Florenskiy o religioznom opyte i religioznoy dogmatike // Vestnik PSTGU: Bogosloviye. Filosofiya 2014. Vyp. 2 (52). S. 61–77.

Статтю подано до редколегії 9.02.2018 р.

УДК 373.2.015.31:392

Наталія Мозгальова

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор педагогічних наук, професор (Україна)

Ірина Барановська

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат педагогічних наук, доцент (Україна)

Наталія Ліва

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат мистецтвознавства, старший викладач (Україна)

**Європейський архетип сакрального в контексті історичного конфлікту
віри та знання**

Анотація. У статті розглядається еволюція взаємодії носія європейської культурної традиції із сферою сакрального на різних етапах соціально-історичного розвитку. Ця взаємодія досліджується у контексті діалектичного протистояння віри і знання як основоположних форм духовної екзистенції людини. Послідовно простежуються різні стадії зазначеного конфліктного протистояння впродовж європейської історії. Увага акцентується на назрілій необхідності вирішення означеної проблеми, що досягла кульмінаційної гостроти у ХХ столітті.

Ключові слова: сакральне, діалектичне протистояння, культура, духовність, криза, європейське суспільство, інститут церкви, християнство, «маятникові рухи», картина світу.

Важко назвати проблему, вирішенню якої приділялася би більша увага впродовж усієї європейської історії, ніж так званій *проблемі віри та знання*. Починаючи з часів античності й завершуючи сьогоденням, питання співвідношення і взаємодії раціональної та інтуїтивної сфер духовної екзистенції людини було й залишається болісним і актуальним предметом філософських, культурологічних соціологічних та мистецтвознавчих дискусій і досліджень. Особливо інтенсивний дискурс навколо означеної проблеми розгорнувся, починаючи з 1960-х років минулого століття. Розв'язанню цієї проблеми приділяли велику увагу вчені та мислителі найрізноманітніших сфер інтелектуальної діяльності: богослови (Дж. Хоут, С. Коклі), філософи (Н. Мерфі, О. Лосев, Г. Батіщев, В. Бичков), фізики та хіміки (А. Пікок, А. Макрат, Р. Фейнман, П. Еткінс, В. Гінзбург). Серед сучасних дослідників – Л. Боброва, І. Андреева, Г. Хлебніков та ін. Вивченням означеної проблеми займаються спеціальні академічні кафедри (наприклад, кафедра науки та релігії в Оксфорді), наукові товариства (Європейське товариство з вивчення науки і теології), періодичні видання («Zygon: Journal of Religion and Science») тощо. Втім, незважаючи на наявність колосальної кількості досліджень, присвячених питанням взаємодії віри та знання, вчені й сьогодні не можуть похвалитися однотайністю думки щодо вирішення цієї проблеми.

Стаття є внеском у вивчення природи духовної кризи сучасного європейського та проєвропейського суспільства, що знайшла відображення у художній культурі й значною мірою пов'язана з характером сучасної інтерпретації сакрального. Саме в цьому полягає її актуальність.

Мета статті – дослідити особливості еволюційних змін у процесі взаємодії носія європейської культурної традиції із сферою сакрального на ключових етапах соціального розвитку в контексті історичного конфлікту віри та знання.

Досліджуючи сакральне як феномен, ми не звужуємо проблемне поле ані виключно християнством, ані межами будь-якого релігійного культу взагалі й тлумачимо це поняття більш широко. Адже, як показує досвід людського буття, сфера сакрального виходить далеко за межі релігії, й аскетизм служіння не є явищем виключно культовим. У процесі соціально-історичного розвитку поруч з інститутом церкви в суспільстві поступово сформувалися й не припиняють свого існування альтернативні сфери духовного життя людини. Так, своєрідний ореол сакральності відзначає науково-дослідницьку діяльність, мета якої – безкорисливий пошук істини. Самозречення, героїзм і мучеництво рівною мірою супроводжують життєвий шлях як найвидатніших поборників віри, так і вчених та філософів. Не менш характерним осередком сакрального є сфера мистецтва, глибинний зміст якої також становить служіння. За певних соціально-політичних умов сакральних рис може набути навіть конкретна ідеологія. Означені альтернативи екзистенції людського духу, з'явившись у глибинах історичного минулого, продовжують розвиватися та взаємодіяти. У їхніх складних інтерактивних переплетіннях можна виявити певні закономірності.

Рушійною силою будь-якого розвитку є принцип полярного протистояння. Така закономірність осмислювалася впродовж віків у культурах різних народів та епох, і результати цієї рефлексії знаходили прояв у найрізноманітніших формах. Так, втілення ідеї протистояння-взаємодоповнення демонструють численні ментальні моделі, продуковані давніми культурами: взаємодія «Яві» та «Наві» у міфології давніх слов'ян, Неба і Землі у космогонічних міфах давніх греків, Інь та Янь у китайській філософії. Зокрема, у європейській культурі означений принцип ілюструє теологічна концепція нескінченної боротьби божественного та демонічного, розроблена ще в античні часи вчення про діалектику. «Космос не знає виснаження, йому притаманне вічне життя, зумовлене ритмом, що його відбиває колосальний космічний маятник. Лише одне коливання цього великого маятника містить у собі всю безодню часу, що відраховується від початку й до кінця світобудови, яке під час наступного коливання починає своє наступне відродження і так – без кінця! Можливо, цей принцип, використовуваний природою в усіх своїх проявах, і є та дивна, захована у таємних основах світобудови простота, яку передчували у давнину, оспівували поети і про яку говорили нам філософи» [1, с. 108–109]. Це твердження Олександра Чижевського може служити своєрідним узагальненням усього розмаїття діалектичних протистоянь. Співіснування щойно окреслених альтернативних форм еволюції сакрального логічно вкладається в його широко використовувану теорію «маятникових рухів».

Починаючи з III–IV століть нашої ери, стрижнем європейської культури впродовж століть було християнство. «Шедеври, створені протягом віків багатьма поколіннями митців, стали не лише символом духовних і культурних цінностей християнства, а й символом європейської цивілізації в цілому», – зазначає Раїса Рашкова [2, с. 6]. Духовна монополія двох антагоністичних конфесій, католицької та православної, з яких у Європі домінуючу роль відігравала перша, довгий час визначала й визначає лице культури й мистецтва.

Досліджуючи кризу призму християнства процес формування сакральних цінностей, що визначив динаміку рецепції сакрального у ХХ – на початку ХХІ століття, можна пересвідчитися в наступному: на соціально-політичному (так би мовити, зовнішньому) рівні «маятникові рухи» простежуються у процесі багатовікової драматичної взаємодії ортодоксальних та антиклерикальних тенденцій; на рівні ментальному (внутрішньому) цей принцип знаходить вираження у гострому конфлікті віри та знання, що наскрізь пронизує європейську історію і демонструє періодичні коливання «маятника» від домінанти раціонального до інтуїтивного. Саме цей внутрішній аспект почасти дозволяє пояснити механізм окресленої закономірності: у зв'язку з поступовим зниженням авторитету церкви і, водночас, в силу перманентної потреби людини в існуванні сакральних цінностей відбувається періодичне (і систематичне!) зміщення акцентів – певна «міграція», пошук сакрального в інших сферах духу.

У цьому зв'язку необхідно зауважити, що із загального логічного цілого «випадає» антична культура – власне, культура дохристиянського періоду. У своїй фундаментальній праці «Сутінки Європи» Освальд Шпенглер взагалі принципово відмежовує культуру Західної Європи від античності, оскільки вона має свою цивілізаційну (а отже – завершальну) фазу – культуру Давнього Риму, після падіння якого розпочинається розвиток власне західноєвропейської культури. Віддаючи належне ґрунтовній та переконливій думці видатного вченого, ми, втім, будемо дотримуватися традиційного погляду на античність як ранню фазу розвитку європейської культури. По-перше, спадкоємність культурних зв'язків у різноманітних формах є очевидною й загальновідомою*. По-друге, саме в античну епоху можна вперше спостерігати зіткнення віри й знання, що згодом вповні розгорнеться в добу Відродження.

Каталізатором означеного конфлікту в Давній Греції стала дослідницька діяльність античних учених та мислителів. Медична практика Гіппократа (близько 460 р. до н. е., – 377 р. до н. е.) дозволила вченому зробити небувалий для свого часу висновок, що хвороби приносять не боги, а певні процеси в організмі людини. В античну добу зароджуються матеріалізм і натурфілософія. Наукові знання – астрономія, геометрія, філософія – вперше вступають у протиріччя з існуючою релігійною картиною світу.

Так, у ІІІ столітті до н. е. давньогрецький астроном, математик і філософ Аристарх Самоський (біля 310 р. до н. е. – біля 230 р. до н. е.) шляхом математичних обчислень вперше у європейській історії довів, що Земля обертається навколо власної осі й навколо Сонця, за що був звинувачений у богохульстві філософом-стоїком, представником релігійного напрямку у грецькій філософії Клеанфом. За свідченням Плутарха, Клеанф вважав, що греки повинні притягти Аристарха Самоського до суду за те, що він зрушує з місця центр світу, тобто Землю [4]. Діоген Лаерцій вказує на книгу «Проти Аристарха» серед праць Клеанфа. Два тисячоліття по тому, в 1752 році видатний російський учений Михайло Ломоносов наводить цей факт у своєму віршованому трактаті «Лист про корисність скла», порівнюючи позицію Клеанфа з консервативною реакцією духовенства на власну науково-дослідницьку діяльність.

Звинувачення у зневажанні богів мало велику вагу в античній Греції. Жертвою його став також засновник афінської філософської школи, математик і астроном Анаксагор з Клазомен (близько 500–428 рр. до н. е.), який пояснював за допомогою природних причин явища сонячного та місячного затемнень. Красномовство Перікла врятувало його від страти, яку було замінено на вигнання з Афін. Філософ гордо зауважував: «Не я втратив Афіни, афіняни втратили мене» [6].

Тим же звинуваченням скористалися афіняни й з метою розправи над Сократом (біля 469 р. до н. е. – 399 р. до н. е.). Сократ був наставником афінського політика й полководця Алквіада й врятував його життя під час бою. З часом Алквіад став диктатором, і незважаючи на те, що філософ засуджував його режим та всіляко повставав проти диктатури, роздратовані громадяни вважали причиною соціальних негараздів саме Сократа. Офіційно ж було оголошено, що Сократ не шанує богів, яких шанує місто, а вводить нові божества й цим розбещує молодь. Як вільний громадянин Афін, філософ не був страчений катом, а самостійно прийняв отруту**.

* Варто звернути увагу хоча б на такий факт: «Для християнства, що відчуло значний вплив неоплатонізму й стоїцизму, в цілому є характерною тенденція до релігійної героїзації Сократа у якості хоч і язичницького, але все ж таки спорідненого за духом мученика віри. Так, Августин Блаженний (354–430 рр.) у праці «Про град божий» відмічає наближеність до християнської філософії Сократової мудрості й Сократового прагнення вічної істини. Ще вище престиж Сократа котувався у представників грецької гілки патристики (філософії «отців церкви»), схильної до частих паралелей між Сократом та Христом» [3, с. 143]

** Історики Кембриджського університету вважають недостовірною версію, що Сократ став жертвою наклепу й обмови. Зокрема, професор Пол Картледж стверджує, що з погляду суду дії Сократа були протизаконними і мали на меті розхитування моральних устоїв того часу [7]. Натомість у 2012 р. в Афінах був проведений сучасний суд з участю відомих юристів з різних країн та глядачів. На суді

Наведені факти викликають стійкі асоціації з аналогічними гоніннями й stratami вчених та філософів у часи Середньовіччя та Відродження й, по суті, «проектують» їх у подальшу перспективу розвитку європейської культури.

Конфлікт віри й знання заявляє про себе й у спробах подолати численні протиріччя в процесі формування основних догматів християнського віровчення. Вже у IV столітті тлумачення Символу Віри викликало напружені суперечки. Однією з наріжних причин скликання Вселенських Соборів у Нікеї у 325 р. та Константинополі у 381 р. було вчення Арія – пресвітера в Александрії у IV столітті, учня Лукіана Антиохійського. Згідно з переконаннями Арія, Христос (Логос) не має божественної природи, оскільки був створений Богом-Отцем. Він не існував завжди і, як усе створене єдиним і неподільним передвічним творцем, мав свій початок. Попри те, що у 320 році Арія було відлучено від церкви, його вчення швидко розповсюджувалося на сході, й це загрожувало конфесійній єдності. Діяльність Соборів, скликаних у Нікеї та пізніше у Константинополі, призвела до остаточного формування християнського Символу Віри, втіленого у триєдиному божестві – Святій Трійці.

Починаючи з епохи Відродження, у європейській культурі спостерігається процес поступової втрати католицькою церквою статусу духовної монополії. В епоху Відродження християнська теоцентрична картина світу ще утримує домінуюче положення, проте гуманістичні, антропоцентричні тенденції помалу й неухильно торують собі шлях.

Витоки кризи європейської культури ХХ–ХХІ століть, на думку більшості дослідників, слід шукати у часи Просвітництва – епоху розквіту раціоналізму та атеїзму. Вповні погоджуючись з цим твердженням, додамо, що розкол віри й знання, на наш погляд, був спровокований суто зовнішніми, соціально-політичними причинами – негативною реакцією церкви на наукові відкриття. Слід звернути увагу на те, що в такій ситуації церква виступає, на жаль, не як осередок духовності, а як політичний інститут, що має на меті втримати владу й авторитет. Конфлікт віри й знання усвідомлюється й позиціонується як такий не з боку вчених-гуманістів, а провокується служителями культу. Бурхлива дослідницька діяльність не призводить до атеїстичних ідей; наукові відкриття лише підтверджують божественну велич. У цьому ж словому ряду стоять і аналогічні непорозуміння з інститутом церкви Григорія Сковороди, Михайла Ломоносова та інших вчених. На позиціях заперечення божественного начала не стояв навіть деїст Вольтер, перу якого належить знаменита фраза: «Якби не існувало бога, його слід було б вигадати»^{*}.

Драматизм означеного конфлікту неухильно посилюється з часом. Простежуючи немарксистську атеїстичну течію у філософії ХХ століття (праці Е. Фромма, А. Камю, Ж.-П. Сартра та ін.), слід зазначити, що вона не є принципово новою: напрями осмислення сакрального, що послідовно розвиваються в її річищі – богоборництво та пошук нових форм рецепції божественного начала – були сформовані ще у добу романтизму. Історичний досвід дозволяє дійти висновку, що релігійна криза ХХ–ХХІ століть є закономірним наслідком соціокультурної ситуації романтичної епохи.

Невідповідність біблійських оповідань, пропорованих християнською релігією, здобуткам сучасної науки досягла у ХІХ столітті стадії найгострішого протиріччя. Вперше перед мислячою елітою Європи постала необхідність якимось чином залагодити у своїй свідомості невідповідність між раціональним та інтуїтивним. Спроби перекинути міст через цю колосальну прірву знайшли вираження, з одного боку, в поетизації християнства та середньовічних ідеалів, з іншого – в антиклерикальних настроях. Філософи й митці вступають на шлях нищівної критики закоснілих церковних догм, звинувачують церкву у брехливості й ошуканстві. Німецький поет-романтик Генріх Гейне наголошує, що церква – «можновладна дама», перед якою в минулому схилялися лицарі, – стала нині старою й немічною і ладна піти до тих лицарів у служниці, обіцяючи «своїми піснями заколисати народи, щоб легше було накласти на сплячих пута й потім обстригти, як овець» [9, с. 235].

Факт створення романтиками «нової міфології» – своєрідна спроба заповнення духовного вакууму – виступає знаменним і значущим у цьому контексті. Ідея світової душі, часткою якої є душа кожної людини, стає тим фундаментом, на якому згодом виростають духовні практики

розглядалася справа Сократа. Думки професійних юристів, що виступили у ролі суддів, розділилися порівну, глядачі ж більшістю голосів висловилися на користь Сократа, в результаті чого філософа було виправдано [8].

* Загаданий крилатий вислів був ужитий Вольтером у його віршованому «Посланні до автора книги про трьох самозванців» (1769), яке стало відповіддю на «Книгу про трьох брехунів» анонімного автора (1768). «Книга...» містила жорстку критику трьох світових релігій. Вольтер засудив її зміст, оскільки (хоч і негативно відносився до церкви) не заперечував існування Бога з раціональних міркувань, вважаючи, що релігійність необхідна неосвіченим шарам населення як різновид морального гальма (див.: [10]).

сучасності, що отримують своєрідне експериментальне підтвердження у психоаналітичних дослідженнях ХХ століття.

Підводячи підсумки щойно здійсненого ретроспективного огляду, доводиться визнати, що до рубежу ХІХ–ХХ століть європейське суспільство наблизилося з тягарем важко вирішуваної, але потребує вирішення проблеми узгодження раціональної ментальності зі сферою інтуїтивного. Ситуація відчутно ускладнюється тим, що процеси переосмислення сакральних цінностей, які відбуваються у сучасній культурі, виглядають негативно у звичному контексті ортодоксальної релігії. Попри всі зусилля розгорнути потужний процес відродження духовності шляхом реставрації інституту церкви, окреслена проблема не втрачає своєї актуальності і потребуватиме вирішення: занадто вже близько європейська культура й наука підійшли до усвідомлення діалектичної складності картини світу, щоб відвертатися від необхідності її переосмислення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Чижевский А. Л. Основное начало мироздания. Система космоса. Проблемы // Духовное созерцание. 1997. №1–2. С. 108–109.
2. Рашкова Р. Т. Ватикан и современная культура. Москва: Политиздат, 1989. 416 с.
3. Нерсесянц В. С. Сократ. Москва: Наука, 1977. 156 с.
4. Плутарх. О лике, видимом на диске луны (отрывок 6) // Философия природы в античности и в средние века / общ. ред. П. П. Гайденко, В. В. Петров. URL: http://www.astro-cabinet.ru/library/Plytarch/Plytarch_2.htm (дата звернення: 12.01.2018).
5. Богданов А. П. Перо и крест: Русские писатели под церковным судом. Москва: Политиздат, 1990. 480 с.
6. Солопова М. А. Анаксагор. URL: http://krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/filosofiya/ANAKSAGOR.html (дата звернення: 10.01.2018).
7. Socrates was guilty as charged. URL: <http://www.cam.ac.uk/news/socrates-was-guilty-as-charged> (дата звернення: 15.01.2018).
8. Сократа реабилитировали 2,5 тысячи лет спустя. URL: <http://www.utro.ru/articles/2012/05/26/1048978.shtml> (дата звернення: 5.12.2017).
9. Антонова О. А. Католицизм и искусство. ХХ век. Москва: Мысль, 1985. 175 с.
10. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений. URL: <http://www.bibliotekar.ru/encSlov/6/6.htm> (дата звернення: 16.01.2018).

Наталья Мозгалёва

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
доктор педагогических наук, профессор (Украина)

Ирина Барановская

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
кандидат педагогических наук, доцент (Украина)

Наталья Левая

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
кандидат искусствоведения, старший преподаватель (Украина)

Европейский архетип сакрального в контексте исторического конфликта веры и знания

Аннотация. В статье рассматривается эволюция взаимодействия носителя европейской культурной традиции со сферой сакрального на разных этапах социально-исторического развития. Данное взаимодействие исследуется в контексте диалектического противостояния веры и знания как основополагающих форм духовной экзистенции человека. Последовательно прослеживаются разные стадии указанного конфликтного противостояния в разные периоды европейской истории. Внимание акцентируется на назревшей необходимости разрешения указанной проблемы, которая достигла кульминационной остроты в ХХ столетии.

Ключевые слова: сакральное, диалектическое противостояние, культура, духовность, кризис, европейское общество, институт церкви, христианство, «маятниковые движения», картина мира.

ABSTRACT

Natalya Mozgal`ova

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky
Dr (Education), Professor (Ukraine)

Iryna Baranovs`ka

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky
PhD (Education), Associate Professor (Ukraine)

Natalya Liva

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky
PhD (Arts), Senior Lecturer (Ukraine)

European archetype of the sacred in the context of historic conflict of faith and knowledge

Central place in the article occupies evolution of the interaction of European people with the sacred sphere on the different stages of social and historical progress. This interaction has been researched in the context of the dialectical opposition of faith and knowledge as basic forms of mental existention. Different stages of the confrontation in question have been concerned during different periods of European history. While human's notions of the world grow deeper, the way of thinking about sacre became deeper too. European culture evolved during a long period of time from animalistic conceptions of gods and spirits in the primitive society through antropomorphic beengs of antiquity to the monotheism of the Old Testament, and, finally, to the idea of the God, suffering for the people's sake. This long, ten-thousand-year evolution demonstrates a clearly expressed tendency of gradual transition from seaking of God in the external phenomena of the reality to the humans' concentration on their inner world, and thus to looking for the God in themselves. In the process of the research the conception of the sacre hasn't been reduced bya frames of any religion. We interpret the it more widely. The sphere of the sacredness goes far beyond the scope of religion. In the proces of social and historical development have been emerged the alternative institutions, besides the church. They exist till now, including such spheres as scientific research, art, ideology. Main attention in the article has been paid on the necessity decided of the conflict's which has reached its culmination in the 20th century. At the turn of the centuries humanity was charged with a difficult unsolved problem of coordination of the two realms of human psyche: rational and intuitive. This problem needs to be solved by now.

Key words: sacral, dialectic opposition, culture, spirituality, crisis, European society, institution of church, Christianity, «pendular motions», image of the world.

REFERENCES:

1. Chizhevskiy A. L. Osnovnoe nachalo mirozdaniya. Sistema kosmosa. Problemyi // Duhovnoe sozertsanie. 1997. №1–2. S. 108–109.
2. Rashkova R. T. Vatikan i sovremennaya kultura. Moskva: Politizdat, 1989. 416 s.
3. Nersesyants V. S. Sokrat. Moskva: Nauka, 1977. 156 s.
4. Plutarh. O like, vidimom na diske lunyi (otryvok 6) // Filosofiya prirody i v antichnosti i v srednie veka / obsch. red. P. P. Gaydenko, V. V. Petrov. URL: http://www.astro-cabinet.ru/library/Plytarch/Plytarch_2.htm (data zvernennia: 12.01. 2018).
5. Bogdanov A. P. Pero i krest: Russkie pisateli pod tserkovnyim sudom. Moskva: Politizdat, 1990. 480 s.
6. Solopova M. A. Anaksagor. URL: http://krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/filosofiya/ANAKSAGOR.html (data zvernennia: 10.01.2018).
7. Socrates was guilty as charged. URL: <http://www.cam.ac.uk/news/socrates-was-guilty-as-charged> (data zvernennia: 15.01.2018).
8. Sokrata reabilitirovali 2,5 tyisyachi let spustya. URL: <http://www.utro.ru/articles/2012/05/26/1048978.shtml> (data zvernennia: 5.12.2017).
9. Antonova O. A. Katolitsizm i iskusstvo. XX vek. Moskva: Myisl, 1985. 175 s.
10. Entsiklopedicheskiy slovar krylatyih slov i vyirazheniy. URL: <http://www.bibliotekar.ru/encSlov/6/6.htm> (data zvernennia: 16.01.2018).

Статтю подано до редколегії 30.01.2018 р.

Володимир Очеретяний

Вінницький навчально-науковий інститут економіки,
Тернопільського національного економічного університету,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Інна Ніколіна

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Міжнародно-інформаційна діяльність дипломатичної місії УНР у Празі 1919-1920 рр.

Анотація. У пропонованій статті досліджується міжнародно-інформаційна, пропагандистська та видавнича діяльність Української надзвичайної дипломатичної місії УНР у Чехословаччині протягом 1919-1920 років. У публікації значна увага приділяється вивченню широкої інформаційної та видавничої роботи дипломатичної місії у Празі, як засобу привернення уваги європейських політиків та народів до долі України, її законних державних прав і геополітичних інтересів. Пропонована стаття є першою спробою узагальнюючого підходу до вивчення історії інформаційної роботи Української надзвичайної дипломатичної місії у ЧСР.

Ключові слова: міжнародно-інформаційна діяльність, пропаганда, інформаційний вплив, інформування, преса, часопис, інформаційний відділ.

Вагомість інформаційної діяльності як засобу привернення уваги європейських політиків та народів до долі України, її законних державних прав і геополітичних інтересів, виявляється актуальною і в наш час, зважаючи на російську агресію на сході України. Однак, більш актуальною вона була в добу визвольних змагань 1917-1923 рр. Щоб домогтися визнання України на європейському та світовому рівні в період Директорії УНР, необхідно було ознайомити її громадськість із «українським питанням», оскільки світова спільнота майже нічого не знала про Україну й українців. Змінити становище могла лише наполеглива інформаційна робота для поширення навіть елементарних відомостей про Україну, народ, що її населяє, історію, політику та культурні традиції. Водночас українська дипломатія гостро відчувала інформаційний вакуум стосовно європейських справ, на підставі якої вона мала діяти, приймаючи адекватні рішення.

Мета нашої статті: проаналізувати масив публікацій, що стосувався міжнародно-інформаційної та видавничої діяльності Української надзвичайної дипломатичної місії (далі – УНДМ) у ЧСР впродовж 1919-1920 рр.

Найявний масив публікацій про інформаційну та видавничу діяльність пропагандистського характеру УНДМ у ЧСР протягом 1919-1920 рр. майже відсутній у вітчизняній історичній науці. Наукові праці сучасних українських науковців торкаються, насамперед, вивчення зовнішньополітичних зусиль певних форм національної державності [1]. Окремі аспекти проблеми розглядаються у низці наукових й науково-популярних праць з історії української дипломатії та державного будівництва в Україні [2; 3].

Розглянемо конкретні напрямки міжнародно-інформаційної діяльності УНДМ у Празі. Вважаємо, що провідним спрямуванням її роботи були безпосередні контакти з зарубіжними засобами масової інформації. Саме через них можна було на пряму ознайомлювати політичні й громадські кола іноземних держав з подіями, що відбувалися в Україні, та її зовнішньополітичним курсом. Таким чином дипломатична місія, забезпечена коштами на відповідні витрати, цілеспрямовано організувала акції інформаційного впливу за кордоном. Так, про питому вагу інформаційної діяльності в роботі дипломатичних місій України свідчить, зокрема, і частка фінансових витрат на неї. Дипломатична місія в ЧСР за період з 14 січня по 14 вересня 1919 рр. виділила на пресову роботу 200 тис. гривень з 1.3 млн. грн. загальних витрат [1, с. 16].

Інформаційна діяльність українських дипломатичних представництв за кордоном регулювалася нормами статуту Міністерства преси і пропаганди Директорії УНР. «На закордонні пресово-кореспонденційні агентства накладається обов'язок обороняти перед політичним і публіцистичним світом закордону інтереси Української народної республіки, інформувати правительства Європи і заокеанських держав про національно-державні прагнення українського народу та утворити духовний зв'язок і інформаційне єднання між державами Європи та Україною» [4, арк. 23-24].

До їх компетенції за статутом міністерства належать: а) видання газет, брошур, пресові звітлення, книжки, мапи, журнали і другі форми публіцистичної та літературної продукції для

оборони інтересів і правильного освітлення національно-державницьких прямих українського народу. б) інформувати закордон про події державно-політичного життя країни, та навпаки України про життя других держав і народів при помочи преси, телеграм, живого слова й інших форм інформації. в) входити в зв'язок з дипломатичними, партійно-політичними, журналістськими науковими і артистичними кругами європейських і заморських народів та визискують їх симпатії для Української Народної Республіки [4, арк. 24].

У 1919 р. дипломатична місія у Празі широко інформувала громадськість ЧСР про українську політичну платформу, а також про її історичні й культурні підвалини. Спеціально з цією метою був заснований Український громадський клуб, про діяльність якого повідомлялося в одному з листів до МЗС: «Дня 19 серпня 1919 р. в м. Прага (Чехословаччина) українськими громадянами при участі членів Дипломатичної і Військово-Санітарної місії заложено Український Громадський Клуб (завданням полягало – інформувати національну працю насамперед в справі тісного духовного Українсько-Чеського об'єднання)» [5, арк. 5].

Інформаційні підрозділи дипломатичних місій УНР називалися інформаційними відділами чи частинами, або ж пресовими бюро і працювали під керівництвом першого секретаря (чи секретаря) представництва. Празький інформаційний відділ УНДМ відносився до пресово-кореспонденційного агентства II розряду.

Інформаційна діяльність УНДМ розпочалася ще до приїзду в Прагу, на початку 1919 р. у містечку Станіслав один з членів місії оприлюднив інформацію про від'їзд з України дипломатичної місії в ЧСР.

Інформаційний відділ УНДМ же розпочав свою роботу з прибуттям до Праги В. Короліва-Старого та В. Виговського. Вони 31 січня 1919 р. відвідали чеську урядову друкарню «Тисковий канцелярж» та деяких місцевих журналістів. Результатом цих зустрічей було опублікування 2 лютого в одній із популярних празьких газет Венков інтерв'ю дипломатів УНДМ, про її завдання й ближчі точки можливих політично-економічно-культурних взаємин межі Україною та Чехо-Словацькою республікою [6, арк. 3]. Також при активній допомозі чеського публіциста Я. Нечаса соціалістичний часопис «Чеське Слово» видав інформаційний матеріал про Україну [6, арк. 4]. Коли ж до Праги прибув голова УНДМ М. Славинський та інші члени місії, було розроблено план діяльності інформаційного відділу та визначено терміни виконання запланованих заходів відповідальних працівників. Головою цього відділу було призначено В. Корольова, заступником – журналіста І. Бочковського, а членом-співробітником – Н. Ковалевську [6, арк. 3]. На громадських засадах співпрацював з цим відділом професор С. Смаль-Стоцький.

Інформаційний відділ УНДМ працював у двох напрямках: «шукаючи шляхів до нав'язання ближчих знайомств з представниками місцевої преси (незалежно від напрямку діяльності), й почав підготовку до видання книжок пропагандистського характеру в чеській мові по питаннях української політики [6, арк. 3].

Дипломатична місія в Празі помітну увагу приділяла і видавничій діяльності, започаткувавши випуск серії друкованих видань на політичні теми під назвою: «Poznejte Ukrajinu» (Пізнайте Україну) [6, арк. 6].

Так, 27 лютого була випущена перша брошура із цієї серії професора С. Дністрянського «Українці – Чехам». У передмові до видання вказувалася мета: «Головнішим завданням видавництва «Познайте Україну» буде вияснення річевих і психологічних основ до чесько-українського зближення, яке передбачає географічне положення держав Чехословацької та Української ... Географічне сусідство, а також політичні інтереси примушують до того, щоби післявоєнні взаємини чесько-українські було вибудовано на цілком нових й насамперед чисто реальних підвалинах...» [3, с. 46].

Дана праця С. Дністрянського була присвячена проблемам визнання українського народу. У ній заслуговують на окрему увагу заключні слова автора: «Як вільний і самостійний народ, ми всемірно прагнемо допомогти здійсненню фактичного слов'янського побратимства. Хочемо вірити, що тепер з шляху цієї ідеї буде усунено всякі непорозуміння межі нами та іншими слов'янськими державами» [6, арк. 6-7].

Протягом 1919 р. УНДМ у Празі випустила близько 12 брошур із цієї серії. С. Смаль-Стоцького «Львів серце Західної України» [6, арк. 7], Я. Нечаса «Uprimme slovo o Stycich cesko-ukrajinskych» (Щира мова про чесько-українські відносини) [6, арк. 8], І. Бочковського «Z dejin Ukrajiny a ukrajniskoho otkozeni» (3 історії України та українського відродження) [6, арк. 8], І. Кордуби «Bukovina» («Буковина») та О. Годзави «Uherska Ukrajina» («Угорська Україна»), Д. Дорошенка «Міжнародна орієнтація Українців за часи війни та революції», М. Грушевського «Ukrajina a Rusko» «Україна і Росія» [6, арк. 10], «Ukrajina i Ukrajinci» (Україна і українці) І. Бочковського [6, арк. 11].

Таким чином діяльність УНДМ щодо сприяння публікування серії книг (понад 40 брошур) «Пізнайте Україну» була направлена на широке інформування дипломатичних служб європейських країн про історію та громадсько-політичне, культурне життя України.

Голова УНДМ М. Славинський був одним із ініціаторів заснування часопису «Народ», який видавався з вересня 1919 р. по липень 1920 р. [1, с. 17].

Громадські діячі з України М. Грушевський, Д. Дорошенко, письменники В. Королів (Старий), І. Бочковський, Є. Виговський, а також відомі на той час чеські літератори Я. Нечас, П. Кржичка, Ф. Тихий заснували в Празі Українське кооперативне товариство «Всесвіт». Основною метою діяльності якого було проведення широкої інформаційно-пропагандистської та культурно-освітньої роботи, шляхом видання відповідної української літератури для потреб українців, що перебували під владою Угорщини [7, арк. 22]. Зауважимо, що на потреби товариства уряд УНР за клопотання М. Славинського виділив кошти у сумі 500 тисяч чеських крон [5, арк. 21].

Крім серії «Пізнайте Україну» за активного сприяння М. Славинського як Голови УНДМ в Празі видавництва «Час» і «Всесвіт» публікували твори українських поетів, праці науковців європейськими мовами [6, арк. 11].

Крім того, інформаційний відділ місії впорядкував та підготував до друку збірку статей під назвою «Культура України», яка ознайомлювала зарубіжні політичні кола та громадськість з культурним і духовним розвитком, історією та цивілізаційними досягненнями українського народу, а також слугувала інформаційною підтримкою українців в діаспорі [6, арк. 9].

Усі видання працівників УНДМ знайомили світову громадськість з етнічними, історично-культурними особливостями України та прагненням українців домогтися міжнародного визнання власної незалежної держави.

Одним із засобів пропаганди «українського питання» була й організація просвітницьких виступів з доповідями про Україну в Карловому університеті Праги. До цієї діяльності запрошувались відомі діячі науки й культури ЧСР, зокрема, директор бібліотеки Національного чеського музею С. Квагашля, поети Ф. Тихий і П. Кржичка, професори Празького університету Я. Бідло і З. Неєдлі, Я. Нечас та інші. «Все це люде, – зазначалося в одному із повідомлень празької місії УНР, – яких можна відтепер вважати за дійсних «українофілів» в кращому розумінні цього слова, які доводять своє українофільство фактичною працею шляхом живого й друкованого слова на полі ознайомлення чехів з скарбами української культури й з інтересами української політики [6, арк. 12].

За підтримки УНДМ були організовані концерти української Капели у Празі, та інших містах Чехії і Моравії. Усі 17 виступів «... були не тільки безустанним і незмінним тріумфом української пісні, але й викликали й політичну газетну кампанію.» [6, арк. 14].

Отже, різнопланова діяльність інформаційного відділу УНДМ у Празі вплинула на те, що західні політичні кола почали більш реально підходити до факту існування України як цивілізованої держави і налагоджувати з нею політичні, культурні та економічні відносини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1 Будков Д. В. Організація зовнішньополітичного інформування за доби Директорії Української Народної Республіки // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Київ, 1993. Вип. 4. С. 12–20.

2 Будков Д. В. З історії міжнародно-інформаційної діяльності Державного центру УНР в екзилі // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». Серія «Історія». 2000. Вип. 7. С. 10–19.

3 Віднянський С.В. Політика чехословацького уряду, щодо української еміграції в міжвоєнний період. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. К., 1993. Вип. 3. С. 36–56.

4 ЦДАВО України. (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України). Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 7. 50 арк.

5 ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 203. 51 арк.

6 ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 576. 42 арк.

7 ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 271. 73 арк.

Владимир Очеретяный

Винницкий учебно-научный институт экономики,
Тернопольского национального экономического университета,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Инна Николіна

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

**Международно-информационная деятельность дипломатической миссии УНР в Праге
1919-1920 гг.**

Аннотация. В предлагаемой статье исследуется международно-информационная, пропагандистская и издательская деятельность Украинской чрезвычайной дипломатической миссии УНР в Чехословакии в период 1919-1920 годов. В публикации, значительное внимание уделяется изучению широкой информационной и издательской работы дипломатической миссии в Праге, как средства привлечения внимания европейских политиков и народов к судьбе Украины, ее законных государственных прав и геополитических интересов. Предлагаемая статья является первой попыткой обобщающего подхода к изучению истории информационной работы Украинской чрезвычайной дипломатической миссии в ЧСР.

Ключевые слова: международно-информационная деятельность, пропаганда, информационное воздействие, информирование, пресса, журнал, информационный отдел.

ABSTRACT

Volodymyr Ocheretianii

Vinnitsia Institute of Economics, Ternopil national economic University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Inna Nikolina

Vinnitsa state pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

International information activities of the diplomatic mission of the UNR in Prague, 1919-1920.

The offered article shows the deployment of international information, advocacy and publishing activities of the Ukrainian extraordinary diplomatic mission of the UNR in Czechoslovakia during 1919-1920; the first national and departmental normative legal documents defining the focus international outreach and specific objectives the activities of Ukrainian diplomatic missions in this field.

In the publication, considerable attention is paid to studying a broad information and publishing work of the diplomatic mission in Prague, as a means of attracting the attention of European politicians and peoples to the fate of Ukraine and its legitimate rights of the state and geopolitical interests; investigated major publications in Czech and Ukrainian publications of an educational character, which define the direction and objectives for the dissemination abroad of information about the history and civilizational achievements of the Ukrainian people, its current status, the revival of national statehood, the aspirations of Ukraine in the international arena. Describes the main basics of foreign propaganda, organizational structure and functions of the staff of the information Department of the diplomatic mission of the UNR in Czechoslovakia, the promotion of public organizations and the Ukrainian Diaspora in the international informational work of Ukrainian diplomats. In the publication describes providing information and cultural assistance to Ukrainians in the Diaspora and in the ethnic territories occupied by foreign countries. Explored the forms and methods of international outreach, the objective difficulties in the way of spreading abroad truthful information about the Ukrainian state.

The present article is the first attempt of a generalizing approach to the study of the history information of the Ukrainian extraordinary diplomatic mission to the Czechoslovak Republic.

Key words: international information activities, propaganda, influence, information, press, journal, information Department.

REFERENCES:

1 Budkov D. V. Orghanizacija zovnishnjopolitychnogho informuvannja za doby Dyrektoriji Ukrajinskoji Narodnoji Respubliky // Mizhnarodni zv'jazky Ukrajinu: naukovi poshuky i znakhidky. Kyjiv, 1993. Vyp. 4. S. 12–20.

2 Budkov D. V. Z istoriji mizhnarodno-informacijnoji dijalnosti Derzhavnogho centru UNR v ekzyli // Visnyk Kyjivskogho instytutu "Slov'janskyj universytet". Serija "Istorija". 2000. Vyp. 7. S. 10 – 19.

3 Vidnjanskyj S.V. Polityka chekhoslovackogho urjadu, shhodo ukrajinskoji emigraciji v mizhvojenyj period. // Mizhnarodni zv'jazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky. K., 1993. Vyp. 3. S. 36–56.

4 CDAVO Ukrainy. F. 3696. Op. 1. Spr. 7. 50 ark.

5 CDAVO Ukrainy. F. 3696. Op. 2. Spr. 203. 51 ark.

6 CDAVO Ukrainy. F. 3696. Op. 2. Spr. 576. 42 ark.

7 CDAVO Ukrainy. F. 3696. Op. 2. Spr. 271. 73 ark.

Статтю подано до редколегії 4.02.2018 р.

УДК 94(47+57)

Анастасія Покляцька

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
аспірантка (Україна)

Загальна характеристика розвитку сатиричної періодики СРСР 1920-30-х рр.

Анотація. У статті досліджується процес формування та розвитку журнальної сатиричної періодики СРСР 1920-1930-х рр., аналізуються загальні тенденції функціонування сатиричних видань, їх відмінність від радянської преси в цілому. У статті наголошується, що хоча завданням сатиричної періодики було викриття недоліків радянської системи, проте в переважній більшості, журнали стають офіційними трансляторами ідей більшовиків.

Ключові слова: сатирична періодика, радянська преса, пропаганда, ідеологія, «Крокодил», «Правда», «худкор», «робкор».

1920-ті рр. стали періодом виникнення та небувалого розквіту радянської сатиричної періодики, яка стала важливим елементом становлення партійно-радянської преси. Радянські періодичні видання були трансляторами ідей партійної влади, сприяли формуванню громадської думки щодо політичного курсу більшовиків. Особливість сатиричних журналів полягала в їх блискавичному реагуванні на події, яскравості та наочності образів, зрозумілих для читачів, а також у безпосередній взаємодії з читачем, яких включали в процес діяльності видавництва (т. зв. «худкори», «робкори»). Завдяки цьому сатирична періодика стала, з одного боку, одним із потужних засобів радянської пропаганди, а з іншого – завдяки своєму формату, який включав гумор, сатиру та іронію, саме в сатиричних журналах, певною мірою, зустрічається викриття самої радянської системи, яке завдяки якраз елементу сміху та несерйозності втрачає свою гостроту.

Метою статті є дослідження розвитку радянської сатиричної періодики 1920-1930-х рр. та особливостей її діяльності.

Розвиток сатиричної періодики СРСР 1920-1930-х рр. є недостатньо дослідженою темою. Більшого поширення набули дослідження з історії радянської преси в цілому, або окремих аспектів розвитку газетно-журнальної періодики. Так, у праці А.Животка «Історія української преси» [1] розкрито умови розвитку української періодики на теренах українських земель та за кордоном з моменту зародження та до другої половини ХХ ст. Комплексне дослідження партійно-радянської преси УСРР 1920-1930-х рр. у контексті українізації здійснила О.Коляструк [6]. Автор дослідила, зокрема, механізми впливу преси на масову свідомість, визначила методи і способи впровадження пресою радянських стереотипів у громадську свідомість. Також О.Коляструк зазначила характерні риси радянської преси та спеціальні технології у роботі з інформацією (зокрема, анонсація, джерельна дивергенція, дифамація, дезінформація, персеверація, деперсоналізація) [6, с.11].

Особливості сатиричної публіцистики 1920-1930-х рр. УРСР у ракурсі дослідження історії журналістики здійснила Н. Зикун [3; 4].

Серед зарубіжних авторів варто виділити І. Кузнцова, який здійснив дослідження з історії російської журналістики з 1917 по 2000 рр. [7] Автор дослідив діяльність періодичних видань у відповідності до вимог партійного керівництва, проаналізував процес становлення однопартійної радянської журналістики. Так само, важливе місце в дослідженні історії цензури СРСР займає праця Г.Жиркова [2], в якій автор дослідив взаємовідносини влади і журналістики, партійний контроль над цензурою та її апаратом.

Вагоме місце у дослідженні власне сатиричної періодики СРСР займає праця С. Стигаліна та І. Кременської «Радянська сатирична періодика 1917-1963 рр.» [8], яка, попри

заангажованість, стала своєрідним енциклопедично-довідковим виданням, оскільки в ній подані повні вихідні дані усіх сатиричних журналів, які видавалися в зазначений період.

Уже на початку 1920-х рр. з'являється велика кількість журналів, значна частина з яких – сатиричні. Бурхливе зростання сатиричної журналістики «нового типу» почалося з випуску щотижневого ілюстрованого сатиричного додатка до московської «Рабочей газеты» (з 1922 по 1932 рр.), який перетворився незабаром в журнал «Крокодил». «Крокодил» став одним із найуспішніших та найбільш тиражованих журналів СРСР. На 1923 р. тираж «Крокодилу» досяг 150 тис. примірників – найбільший наклад для подібного роду журналів на той час. А до 1932 р. його тираж сягнув 500 тис. екземплярів (за Стикалінін-Кременскою) [8, с.183; с.189]. Його створювала гарна команда, зокрема, до редколегії входили К.Єремєєв (перший редактор журналу), Д.Бедний, Д.Моор, М.Черемних, І.Малютін, С.Гессен. У «Крокодилі» працювали талановиті художники Б.Єфимов, Ю.Ганф, К.Гольц, В.Дені, К.Єлісеєв, М.Купріянов, К.Ротов тощо. Надсилали свої малюнки Л.Бродати, В.Козлінський тощо. 1934 р. редактором «Крокодила» став М.Кольцов, який залучав до активної роботи плеяду радянських сатириків, серед яких Е.Зозуля, І.Ільф, Є.Петров, В.Катаєв, І.Еренбург тощо. Поруч зі старими «крокодилцями» працювали й молоді карикатуристи: Б.Антоновський, Л.Генч, В.Горяєв, Кукринікси тощо. Варто відмітити, що в середині 1930-х рр. «Крокодил» (якщо не брати до уваги журнал «Безбожник», який мав спеціальне призначення) стає, по суті, єдиним сатиричним журналом на теренах СРСР.

«Крокодил» мав значний вплив на формування радянської сатиричної періодики 1920 х рр. Спільною прикметою переважної більшості перших сатиричних видань було те, що вони, як і «Крокодил», виходили як додатки масових газет. Так, «Красная Газета» (Петроград) випускала журнал «Червоний ворон» (1922-1924 рр.), реорганізований в журнал «Бегемот» (1924-1928 рр.), а потім в журнал «Пушка» (1926-1929 рр.), згодом – «Ревизор» (1929-1930 рр.). При газеті «Рабочая Москва» виходив «Красный перец» (1923-1926 рр.). «Гудок» мав «Дрезину» (1923-1924 рр.), згодом – «Смехач» (1924-1928 рр.). «Труд» підсилював «Бузотер» (1925-1927 рр.), реорганізований у «Бич» (1927-1928 рр.). «Крестьянская газета» мала журнал «Лапоть» (1924-1933 рр.); «Красная звезда» – «Военный крокодил» (1924-1926), згодом – «Танком на мазоль» (1928-1930 рр.); московський «Безбожник» – «Безбожный Крокодил» (1924-1925 рр.) тощо.

Варто підкреслити, що сатиричні видання спочатку поширювалися безкоштовно, завдяки чому досить стрімко набирали популярності, стаючи частиною повсякденного життя людей.

Сатиричні журнали мали адресну аудиторію, більшість з них були зорієнтовані на робітників. «Бузотер» був призначений для членів профспілок, «Лапоть» адресований селянам-активістам; «Смехач» орієнтувався на широкі верстви службовців. 1928 р. «Смехач» був реорганізований в журнал «Чудак», який друкувався коштом акціонерного товариства «Огонек». Очолив журнал талановитий редактор М. Кольцов (брат Б.Єфімова, відомого радянського карикатуриста). «Чудак» призначався для інтелігенції та службовців, проте вже в 1930 р. він перестав існувати, був об'єднаний з «Крокодилем».

У період НЕПу виходили сатиричні журнали приватних видавців («Новый бич» (1922 р.), «Бич» (1922 р.), «Жало» (1923 р.), «Скорпион» (1922 р.) тощо). Проте більшість із них обмежилися випуском одного-трьох номерів. Це пояснюється декількома факторами: недостатня матеріально-технічна база, відсутність кваліфікованих працівників, а також постійні обмеження з боку держави.

Сплеск сатиричної періодики припадає на 1923-1926 рр. завдяки становленню національної преси (в умовах політики коренізації). У республіках, де були багаті традиції сатиричної творчості, з'являється розгалужена мережа видань національними мовами («Ніангі» («Крокодил»), «Тартарозі» («Сатана»), «Шолти» («Біч»), «Цетелі цоцхі» («Червона мітла») і ін. в Грузії; «Машраб», «Шірінкор» («Сатирик»), «Мушфікі», «Бігіз» («Шило»), «Муштум» («Кулак») в Узбекистані і Таджикистані; «Червоний перець» в Україні тощо [8, с. 21].

Як додатки до місцевих газет у республіканських, губернських і повітових центрах виходили десятки сатиричних журналів: «Жук», «Гаврило» в Харкові, «Желонка» в Баку, «Лещата» в Києві, «Веселий ткач» в Іваново-Вознесенську, «Мітла» і «Кліщі» в Саратові, «Червоний слон» у Катеринославі, «Ведмідь» в Ульяновську, «Наше калатало» в Кінешмі, «Касимовський лапоть» у Касимові тощо) [8, с. 21].

Проте вже у 1930-х рр. як республіканські, так і національні видання стали масово закривати. Поступово основним місцем побутування сатири стають заводські багатотиражки, присвячені викриттю злочинних одиничних фактів із діяльності конкретних осіб [3, с. 78], з'явилися дільничні газети (однією з перших на Наддніпрянщині була газета «Шпилька» на шишельній дільниці ливарного цеху заводу «Серп і молот»).

Таким чином відбулась зміна акцентів: викриття недоліків не радянської системи загалом, а окремих проблем місцевого масштабу. Сатира ставала дошкульною в низових колективах

(цехах, дільницях, групах...), натомість центральний сатиричний журнал брав на себе функції уніфікації зразків, норм, стандартів моралі, етики, необхідних в арсеналі формування «нової людини».

Як уже зазначалося, фактично єдиним сатиричним журналом в середині 1930-х рр. був «Крокодил». Феномен успіху журналу «Крокодил» полягає в умілому маневруванні між офіційними завданнями партії та висвітленням дійсних проблем нової радянської держави. Крім цього, «Крокодил» один із перших почав активно залучати до співпраці своїх читачів. Як зазначають О.Кіянська та Д.Фельдман, «політичною боротьбою, висміюванням троцькістів та інших противників «лінії партії» журнал практично не займався. Замість цього він вперше в сатиричній журналістиці «повернувся обличчям до читача»: редакція отримувала величезну кількість листів «з місць»; була, крім того, створена велика і розгалужена мережа «коркорів» – позаштатних «кореспондентів «Крокодила» [5, с. 73]. При цьому автори припускають, що відносній свободі «Крокодила» сприяли, по-перше, сильна протекція, якою користувався головний редактор М.З. Мануїльський (1930-1934), а також те, що після закриття у 1932 р. «Рабочей газеты», яка займалася видавництвом «Крокодила», його видавництвом заопікувався поліграфічний комбінат «Правда», який не був, власне, органом друку і не займався безпосередньою організацією політичних кампаній [5, с. 74]. Втім, уже в середині 1930-х рр. журнал таки став офіційним транслятором державної політики та втратив свою хоч і обмежену самостійність. Варто також зазначити, що редколегію «Крокодила» не оминули репресії, в 1937 р. було репресовано редактора та художника Я.М. Бельського, сатирика та фейлетоніста А.С. Бухова, в 1938 р. заарештовано і в 1940 р. страчено талановитого редактора, письменника, літератора М.Є. Кольцова [2].

Таким чином, виникнувши як додатки до центральних союзних газет, сатирична журнальна періодика зуміла набути значної популярності серед читачів. При цьому, з одного боку, головним завданням сатиричних видань була боротьба із т.зв. ворогами радянської держави, трансляція офіційної політики партії. У 1920-х рр., коли ще не було встановлено тотального контролю над пресою, існувала величезна кількість сатиричних видань, які влада не могла контролювати повною мірою, й журнали викривали недоліки власне радянської системи. Проте вже в середині 1930-х рр. влада повністю підпорядковує діяльність періодичних видань та окрім цього, закриває практично усі сатиричні видання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Животко А. П. Історія української преси / Упоряд. авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 1999. 368 с.
2. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX-XX вв. : Учеб. пособие для студентов вузов. Москва: Аспект-Пресс, 2001. 367 с. URL: <http://evartist.narod.ru/text9/35.htm> (дата звернення: 15.01.2018).
3. Зикун Н. І. Українська сатирична публіцистика 20–30-х рр. XX ст. В контексті еволюції поглядів на роль критики й самокритики // Держава та регіони. Серія : Соціальні комунікації. 2015. №4. С. 75-80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drsk_2015_4_17 (дата звернення: 18.01.2018)
4. Зикун Н. І. Українська газетна сатирична публіцистика радянської доби як ідеологічно-пропагандистський інструмент // Образ. 2016. Вип. 1. С. 27-36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/obraz_2016_1_5 (дата звернення: 18.01.2018).
5. Киянская О. И., Фельдман Д. М. К истории советской сатирической печати 1930-х годов : журнал «Крокодил» // Вестн. РГГУ. Сер.: История. Филология. Культурология. Востоковедение. 2014. №12 (134). С. 71-85.
6. Коляструк, О.А. Преса УСРР в контексті політики українізації (20-30-ті роки XX ст.) : автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2003. 20 с.
7. Кузнецов И.В. История отечественной журналистики (1917-2000): учеб. комплект (учеб. пособие; хрестоматия). 5-е изд., стер. Москва: Флинта, 2018. 640 с. URL: <http://www.studentlibrary.ru/book/ISBN9785893493696.html> (дата звернення: 11.01.2018).
8. Стыкалин С. Кременская И. Советская сатирическая печать 1917-1963. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1963. 521 с.

Анастасия Покляцкая

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
аспирантка (Украина)

Общая характеристика развития сатирической периодики СССР 1920-30-х гг.

Аннотация. В статье исследуется процесс формирования и развития журнальной сатирической периодики СССР 1920-1930-х гг., анализируются общие тенденции

.....
функционирования сатирических изданий, их отличие от советской прессы в целом. В статье отмечается, что хотя задачей сатирической периодики было разоблачение недостатков советской системы, однако в подавляющем большинстве, журналы становятся официальными трансляторами идей большевиков.

Ключевые слова: сатирическая периодика, советская пресса, пропаганда, идеология, «Крокодил», «Правда», «худкор», «рабкор».

ABSTRACT

Anastasiia Pokliatska

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky,
postgraduate student (Ukraine)

General characteristics of satirical periodicals development in USSR in 1920-30s

The article examines the process of formation and development of the journalistic satirical periodicals in the USSR in 1920's and 1930's. It analyzes the general trends in functioning of satirical editions, their distinction from the Soviet press as a whole. The article states that although the task of satirical periodicals was to reveal the shortcomings of the Soviet system, however, in the vast majority, the magazines had become official translators of the ideas of the Bolsheviks.

The characteristics of satirical magazines were there fast response to current events, bright images that appealing to the readers, as well as direct interaction with the reader, which included in the process of publishing activities.

Satirical journals had a targeted audience, mostly, the working class . However, «Buzoter» was targeting the trade unions; «Lapot» was addressed to activists peasants; «Smehach» was oriented towards the broader layers of employees. «Chudak» was intended for both the working class and the intellectuals.

Certainly interesting for researchers was that satirical periodicals originally distributed free of charge and thus, they gained popularity very quickly, has becoming part of people's everyday life.

In general, this study examines the processes of changes that took place in satirical periodicals and emphasizes that within these changes the central satirical journal took on the role of unification of samples, norms, standards of morality, ethics necessary in the arsenal of the formation of a «new person».

Key words: satirical periodicals, Soviet press, propaganda, ideology, «Crocodile», «Pravda», «hudkor», «robkor».

REFERENCES

1. Zhyvotko A. P. Istorija ukrajinskoji presy / Uporjad. avt. ist.-bioghr. narysu ta prymit. M. S. Tymoshyk. Kyjiv: Nasha kuljtura i nauka, 1999. 368 s.
2. Zhirkov G. V. Istorija tsenzury v Rossii XIX-XX vv. : Ucheb. posobie dlya studentov vuzov. Moskva: Aspekt-Press, 2001. 367 s. URL: <http://evartist.narod.ru/text9/35.htm> (data zvernennja: 15.01.2018)
3. Zykun N. I. Ukrajinsjka satyrychna publicystyka 20–30-kh rr. XX st. v konteksti evoljuciji pohljadiv na rolj krytyky j samokrytyky // Derzhava ta rehiony. Serija : Socialjni komunikaciji. 2015. №4. S. 75-80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drsk_2015_4_17 (data zvernennja: 18.01.2018)
4. Zykun N. I. Ukrajinsjka ghazetna satyrychna publicystyka radjanskoji doby jak ideologichno-propaghandystskij instrument // Obraz. 2016. Vyp. 1. S. 27-36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/obraz_2016_1_5 (data zvernennja: 18.01.2018)
5. Kiyanskaya O. I., Feldman D. M. K istorii sovetskoy satiricheskoy pechati 1930-kh godov : zhurnal «Krokodil»// Vestn. RGGU. Ser.: Istorija. Filologiya. Kulturologiya. Vostokovedenie. 2014. №12 (134). S. 71-85
6. Koljastruk, O.A. Presa USRR v konteksti polityky ukrajinizaciji (20-30-ti roky XX st.) : avtoref. dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyjiv, 2003. 20 s.
7. Kuznetsov I.V. Istorija otechestvennoy zhurnalistiki (1917-2000): ucheb. komplekt (ucheb. posobie; khrestomatiya). 5-e izd., ster. Moskva: Flinta, 2018. 640 s. URL: <http://www.studentlibrary.ru/book/ISBN9785893493696.html> (data zvernennya: 11.01.2018)
8. Stykalin S. Kremenskaya I. Sovetskaya satiricheskaya pechat 1917-1963. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury, 1963. 521 s.

Статтю подано до редколегії 12.02.2018 р.

УДК 364 (091) (470)

Александр Протасов

Тюменский государственный университет,
аспирант (Российская Федерация)

«Истсоцстрах внушает страх?» Дела и дни Комиссии по изучению истории социального страхования (1926 – 1930 гг.)

Аннотация. *Значительный интерес для отечественной историографии представляет наследие первых советских научно-исторических учреждений. Одним из таких слабо изученных является Истсоцстрах. Он занимался сбором, обработкой и публикацией материалов о страховании рабочих от периода монархии до военного коммунизма. Комиссия так и не успела в полной мере развернуть свою деятельность в связи с реорганизацией ВЦСПС. Обращает на себя внимание активная роль в создании и работе Истсоцстраха бывших меньшевиков. Автор высказывает предположение, что одной из причин ликвидации и забытия Комиссии стала ярко выраженная незаинтересованность представителей власти в глубоком изучении проблемы.*

Ключевые слова: *Комиссия по изучению истории социального страхования (Истсоцстрах), страховые законы от 23 июня 1912 г., рабочая страховая кампания, большевики, меньшевики-ликвидаторы, репрессии, советская историография.*

При обращении к деятельности созданных на заре Советской власти научно-исторических учреждений сталкиваешься с популярным в те годы созданием аббревиатур. Здесь такие достаточно известные как Истпарт (Комиссия по изучению истории Октябрьской революции и РКП(б)), Истпроф (Комиссия по изучению истории профессионального движения), Истмол (Комиссия по изучению истории молодежного движения). Но попадаются и малознакомые, сведений о которых нет даже в энциклопедиях. Вопрос возник при обнаружении такой аббревиатуры как Истсоцстрах. Оказалось, что это Комиссия Центрального управления социального страхования (Цусстрах) по изучению истории социального страхования в России и СССР, являвшаяся к тому же автономной секцией Истпрофа ВЦСПС. Чем же она занималась? Каков ее вклад в изучение социальной истории? В чем она провинилась, чем вызвано такое ее забвение? На эти вопросы мы и постараемся найти ответы.

Исследователи ранее уже затрагивали проблему. Рассматривая документы фондов истпрофов, Ю. И. Кирьянов и Л. М. Шалагинова упоминают об открытии Истсоцстраха в 1926 г. [10, с. 137] В диссертационной работе Ю. С. Ерохин отмечает, что собранные Комиссией материалы могут стать серьезным источником для изучения истории социального страхования [8, с. 38–39]. Некоторые вопросы организации и функционирования Истсоцстраха раскрывает исследователь Е. И. Вальчук [1, с. 252–253]. Автор ранее также уже обращался к отдельным сторонам деятельности Комиссии [14; 15, с. 95–96; 16, с. 51–52; 17, с. 258–260; 18].

Дискуссия о важности изучения истории рабочего движения возникла практически сразу после победы Октября. Новое правительство остро ощущало потребность сохранить для будущих поколений сведения об этапах борьбы за счастье трудящихся. Примечательно то, что все изначально громко заявившие о необходимости создания Комиссии для изучения истории социального страхования – Н. И. Быховский, Б. Т. Милютин и Б. А. Либерман, ранее принадлежали к партии меньшевиков. То есть, к самым серьезным оппонентам большевиков в страховой кампании. Небольшие разногласия у зачинателей возникли лишь в связи с дилеммой – открывать Истсоцстрах под эгидой «Вопросов страхования» или развернуть исследование как часть истории профессионального движения. Учитывая, что Истпроф уже имел некоторый опыт и сеть отделений по стране, последнее признали более целесообразным.

Организация Комиссии началась осенью 1926 г. К участию в ней пригласили представителей всех интересующихся проблемой сторон, от органов управления социальным страхованием и профсоюзов, до архивистов, музейных работников, а также вузов столицы, имеющих в своем составе кафедры социального страхования [6, л. 63]. Кроме того, был обозначен круг персонально приглашаемых лиц. В их число вошли занявшие высокие посты в Советском государстве участники страхового и профессионального движения: председатель Верховного суда СССР А. Н. Винокуров, многолетний редактор «Вопросов страхования» Б. Г. Данский (псевд. К. А. Комаровского), Нарком финансов РСФСР Н. А. Милютин, руководитель Цусстраха Л. П. Немченко, основатель Института по изучению профзаболеваний в Ленинграде доктор Н. А. Вигдорчик и др. Первым председателем Истсоцстраха стал Б. М. Файнгольд. Руководство деятельностью Комиссии возлагалось на периодически созываемые совет, пленум и бюро. Позже все управление сосредоточили в бюро. Штат

Истсоцстраха состоял из научного сотрудника и секретаря. Председатель организационно в него не входил. Финансирование возложили на Цусстрах. Необходимо отметить, что утверждаемая им смета всегда была ниже запрашиваемых Комиссией сумм.

Правление Истсоцстраха разместили рядом с руководством Истпрофа во Дворце Труда, по адресу Солянка 12, комната 311. Цель Комиссии отражалась в названии. Для ее обеспечения признали необходимым не только наладить поиск, обработку и публикацию соответствующих материалов, но и организовать работу местных подразделений. Ключевое значение придавалось привлечению к участию старых страховиков. Комиссия через средства массовой информации обратилась к ним с просьбой откликнуться и прислать имеющиеся у них материалы. Для формирования картотеки ответившим на призыв и ранее известным страховикам направлялись анкеты. Уже к концу 1928 года разослали порядка 800 таких анкет и получили около 300 ответов. Однако, по результатам проверки выяснилось, что постоянная связь установилась не более чем с 10 товарищами [3, л. 2 об.–3]. По всей видимости, причиной этому послужил недостаток специалистов. В результате истсоцстраховцы сосредоточили внимание на наиболее перспективных товарищах. Так, интересен пример переписки с участником страхового движения в Киеве Б. О. Черным. Уже обладая авторскими навыками, он выдвинул предложение о написании очерка по истории социального страхования на Украине [7, л. 56].

Сама работа по изучению истории возлагалась на секцию исследователей из 36 человек. Многие из ее членов участвовали в страховом движении и являлись советскими чиновниками высокого ранга. Значительную сложность представило определение персонального состава секции в связи с существовавшей тогда практикой указания в некоторых документах фамилий без инициалов. Из установленного автором не полного перечня как минимум 7 товарищей до революции являлись большевиками, 13 ранее состояли в партии меньшевиков, 2 во Всеобщем еврейском рабочем союзе, и 1 был беспартийным.

Более широкий круг интересующихся социальной историей предполагалось привлечь в кружки «Друзей Истсоцстраха». Именно на эти объединения планировали возложить непосредственную обработку литературы и архивных документов. По всей видимости, далее разработки положения о кружках дело не пошло [6, л. 73]. Следов их деятельности не выявлено.

В основу архива и библиотеки Истсоцстраха легли материалы предоставленные Истпрофом. Кроме того, шла работа по копированию документов в архивах, Истпарте, приобретению собраний деятелей страхового движения. Сюда вошли материалы страховых учреждений, литература и периодика времен самодержавия. К концу 1928 года архив включал уже 77 томов объединенных в 11 отделов. Сгруппированными оказались документы правительства, обществ заводчиков и фабрикантов, страховых товариществ и больничных касс, а также материалы советского периода – о работе Отдела труда и социального обеспечения, Петербургской общегородской страховой кассы, о страховании в Москве и области, и др. [6, л. 23]. Обращает на себя внимание выделение фонда о страховании на Урале. Можно предположить, что этому способствовал приглашенный на работу в Москву второй по порядку председатель Истсоцстраха Б. А. Либерман. Комплектование библиотеки осуществлялось, в том числе, и за счет специально предусмотренных бюджетом средств. Она вобрала в себя издания контролировавших страхование государственных органов, законодательные, статистические и другие опубликованные материалы страховых учреждений. Интерес вызывает пример случайного приобретения ценных экземпляров книг на рынке [6, л. 55].

Необходимо отметить отсутствие на первом этапе четкого, разграничения материалов поступающих в архив и библиотеку. Из документов видно, что аналогичные источники могли быть отнесены как к первому собранию, так и ко второму. Например, страховая литература царского периода, публикации страховых учреждений и т.п. Весной 1929 года, уже после переименования Комиссии в Центристсоцстрах, подготовили специальное положение, регулирующее характер собираемых источников [6, л. 23].

Большое значение сотрудники придавали созданию картотеки и библиографического указателя литературы. Библиографированию подвергались в том числе, корреспонденции и заметки в периодической печати. Сотрудники разработали целую систему представления информации. Благодаря ей публикации группировались по различным признакам, например по территориальному расположению упоминаемых в них страховых учреждений. Такой указатель мог в значительной мере упростить исследователям поиск необходимой информации. Предполагавшееся на 1930 год издание указателя не состоялось ввиду смерти в конце 1929 года его разработчика С. С. Айнзафта.

Опираясь на опыт Истпрофа и «Вопросов страхования» Комиссия проводила вечера воспоминаний. Участвовавшие в них старые страховики делились опытом работы в условиях

.....
давления царского режима с молодым поколением. К сожалению, сведения о них, крайне скудны. По всей видимости, их заседания не документировались.

Комиссия организовывала выставки на базе Музея охраны труда и социального страхования, иногда как часть экспозиции Истпрофа. Стенды оформлялись дореволюционной страховой литературой, документами страховых учреждений и выписками из них, листовками и фотографиями страховиков, а также диаграммами, отражающими постоянный рост происшествий на предприятиях при капитализме. Расположение материала было направлено на привлечение внимания посетителей к ключевым, с точки зрения марксистско-ленинского подхода, моментам истории.

Но не всегда все проходило удачно. Так, например, организованная весной 1928 года экспозиция подверглась жесткой критике. По мнению редактора «Вопросов страхования», в ней недостаточно показали затыжку принятия страховых законов 1912 г. И что самое главное, по его словам здесь были слабо представлены роль выступлений рабочих в 1902, 1903 и 1905 годах, а также участие большевиков в борьбе за всеобъемлющее страхование [13]. Сохранились сведения о проведении всего двух выставок и подготовке еще нескольких, в том числе передвижных и одной зарубежной.

Создание Комиссии поставило на повестку дня вопрос о необходимости освещения результатов ее деятельности. Сомнений ни у кого не вызывало, что это необходимо осуществлять на страницах «Вопросов страхования». Более того, весной 1927 года совет вошел в редакцию с предложением об издании «Бюллетеня Истсоцстраха» как приложения журналу. Публикацию результатов изысканий пробовали наладить в готовившемся к изданию печатном органе секции Истории пролетариата Института истории при Комакадемии. Руководство Комиссии даже сделало организационный взнос и передало для публикации некоторые материалы [6, л. 18 об.]. Но дело ограничилось лишь размещением нескольких заметок и документов в «Вопросах страхования».

К значимым, но так и не завершенным проектам можно отнести участие Истсоцстраха в разработке учебных пособий, хрестоматии и хроники социального страхования. Все они так и остались на различных стадиях готовности из-за ликвидации Комиссии. Как мы уже отмечали ранее, авторы неоднократно обращались сюда за помощью в издании своих трудов. Но в силу слабой развитости, недостаточности финансирования и нехватки специальной бумаги для печати руководство Истсоцстраха вынуждено было им отказать.

Самым удачным проектом стало издание в 1928 году сборника материалов [12]. Хронологически он охватывает период с принятия 1 июня 1882 года закона о работе малолетних до военного коммунизма. История социального страхования здесь представлена воспоминаниями, статьями, документами и библиографическим указателем [подробнее см.: 15, с. 95–96; 16. 51–52; 18]. Авторами в книге выступили старые страховики – Б. Г. Данский, Г. И. Осипов и А. М. Пирейко, а также молодые ученые – М. К. Корбут, И. М. Стецовский и З. Р. Теттенборн*. Не нарушая в целом сложившуюся в советской историографии картину, сборник все-таки обладает рядом особенностей. Так, например, желая подчеркнуть всю сложность схватки с меньшевиками-ликвидаторами на полях страховой кампании, сами того не желая авторы раскрывают реально существовавшее положение. Сразу трое из них отмечают наличие у последних сильных позиций в рабочей среде.

Ключевой, из так и не разрешенных задач, можно признать развертывание сети истсоцстрахов. Организуемые в структуре истпрофов и действовавшие непосредственно при страховых учреждениях комиссии должны были объединить страховиков. Предполагалось, что на местах они будут дублировать функции Центристсоцстраха. Главной же их задачей руководство видело пополнение своих фондов [подробнее см.: 14].

Организация истсоцстрахов проходила сложно. Большинство страховых учреждений просто не отвечало на обращения из центра. С приходом в начале 1929 года в руководство Б. А. Либермана перед Комиссией поставили более реальные задачи. Все внимание сосредоточили на крупных промышленных центрах и страховых кассах, которым было под силу поддержать открытие местных комиссий. В архивных документах встречается информация об учреждении отделений в Ленинграде, Воронеже, Воткинской области, Иваново-Вознесенске, Казани, Крыму, Самаре, Саратове и Свердловске [3, л. 2 об., 92; 4, л. 32–32 об.]. Подтверждение мы обнаружили лишь о работе комиссий в Ленинграде – Ленистсоцстрах, Казани – Татистсоцстрах, и в Свердловске – Уралистсоцстрах. Они смогли организовать выставки, а на Урале даже собирались издать сборник материалов [2, л. 4–6 об; 5, л. 1–2;

---

* В статье: Протасов А. Д. Судьба и материалы первого сборника Истсоцстраха 1928 г. [Электронный ресурс] // Ученые записки: электронный журнал Курского государственного университета. 2015. № 4 (36). С. 40–46., допущена опечатка, И. М. Стецовский отнесен к участникам событий, а на С. 42 инициалы ошибочно указаны «И. Ф.»

.....
подробнее см.: 14]. Развить свою деятельность они так и не смогли из-за нехватки обладающих навыками научно-исследовательской работы специалистов, недостатка средств, и слишком ограниченного срока функционирования.

Под руководством Б. А. Либермана к участию в Комиссии стараются привлечь не только постоянно загруженных высокопоставленных представителей органов власти, но также и служащих среднего звена, и простых участников страхового движения. В январе 1929 года началась подготовка второго сборника охватывающего период Временного правительства и Гражданской войны на территориях белых правительств, [Подробнее см.: 17, с. 258–260]. Сборник, в числе других проектов, выход которых был запланирован на 1930 год, так и не дошел до печати.

Несмотря на неумную энергию Б. А. Либермана даже ему оказалось не под силу в столь короткие сроки включить в работу всю секцию исследователей. Заседания упорно игнорировали представители некоторых государственных учреждений, как например Московского губернского комитета социального страхования. В большинстве случаев это объясняется плотной занятостью приглашаемых на основном месте работы.

В условиях проводимой в начале 1930 года чистки в аппарате ВЦСПС Комиссия продолжает работать в обычном режиме. Строятся и корректируются планы, разрабатывается смета, налаживаются отношения со страховыми учреждениями и страховиками, подаются заявки на публикации. Реорганизации работы Истпрофа отразилась и на деятельности Комиссии. Принимается решение о необходимости приведения ее в соответствие с поставленными перед Истпрофом задачами. Под жесткий контроль ставится выполнение руководящих указаний партии. Выходят постановления о включении в доклады и планы работ темы о противоречиях по вопросам страхования в социал-демократическом лагере [6, л. 25]. В период «наступления социализма по всему фронту» эта проблема все чаще стала привлекать внимание авторов.

Разоблачение «правого уклона» и отстранение от власти председателя ВЦСПС М. П. Томского имело последствия и для научно-исторических учреждений. Весной 1930 года началась процедура закрытия Истпрофа, его отделений по всей стране, а соответственно и Центристсоцстраха. Судя по протоколам, за время деятельности Комиссии удалось провести не менее 19 заседаний. Наибольшее их количество – 8, созвано в 1929 г. Это свидетельствует о том, что учреждение динамично развивалось. Наиболее поздний из обнаруженных документов – протокол, датированный 26 января 1930 г. [6, л. 1–1 об.] Перерывы между созывами позволяют предположить, что на ранней стадии они проводились по мере необходимости.

Публичной версией упразднения Центристсоцстраха назвали передачу изучения вопросов профессионального движения в Институт истории при Комакадемии. Здесь создали специальную подсекцию, где и отвели место группе по изучению истории социального страхования. Выполненных под ее руководством трудов обнаружить не удалось. Собранные истсоцстраховцами материалы так и остались не востребованными. Это может свидетельствовать о том, что в ближайшем будущем обращение к теме не входило в планы руководства института занятого своими проблемами.

Можно предположить, что упоминание названия Комиссии негласно стало считаться нежелательным. На это указывает то, что уже через три года после ее закрытия говоря на страницах «Вопросов страхования» об участии журнала в организации при Истпрофе изучения истории социального страхования, автор даже не упоминает Истсоцстрах [11, с. 24]. Еще больше ситуация проявилась с развертыванием репрессий. Многие участники страховой кампании, в том числе и большевики, не пережили их. По не полным данным, пострадало не менее 1/3 секции исследователей.

После закрытия Истсоцстраха популярная ранее тема дореволюционной страховой кампании на долгие годы разделила участь Комиссии и оказалась в тени. Исследователи лишь изредка и очень осторожно обращались к некоторым ее аспектам. Первые обнаруженные автором ссылки на сборник Истсоцстраха после ликвидации Комиссии датируются уже 1948 г. [9, с. 245, 256, 345, 418].

Учреждение специального Всесоюзного научно-исторического учреждения можно рассматривать как признание вклада страхового движения в дело революции. В крайне сжатые сроки, в тяжелейших условиях его немногочисленные сотрудники смогли собрать, частично обработать и даже опубликовать некоторые материалы по проблеме. В действиях руководства Истсоцстраха просматривается явная попытка выделить историю социального страхования в самостоятельный предмет исследования. Возможно, учитывая заметное присутствие в страховом движении и Комиссии бывших меньшевиков, она была расценена властью в духе того времени как попытка ликвидаторов таким образом объединиться и привлечь внимание трудящихся к своим достижениям в этой сфере.

Вклад Комиссии в изучение социальной истории в полной мере можно будет оценить только после тщательного изучения всех обнаруженных ей материалов. Можно с определенной долей уверенности утверждать, что они откроют нам очень много интересных фактов, позволят поставить и найти ответы на новые вопросы, например, как отразилось принятие страховых законов на положении женщин, организации фабрично-заводской медицины и техники безопасности труда, и многие другие. Это поможет по новому взглянуть на многие события из истории, как дореволюционной России, так и первых десятилетий СССР.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Вальчук О. І. Науково-дослідна робота Цусстраху у сфері історії, теорії та практики соціального страхування (1926–1933 рр.) // Наукові записки НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія: педагогічні та історичні науки. Вип. 108. К., 2012. С. 251–256.
2. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). ГА РФ. Ф. Р-6 935. Оп. 8. Д. 471.
3. ГА РФ. Ф. Р-6 935. Оп. 8. Д. 484.
4. ГА РФ. Ф. Р-6 935. Оп. 8. Д. 488.
5. ГА РФ. Ф. Р-6 935. Оп. 8. Д. 495.
6. ГА РФ. Ф. Р-6 935. Оп. 8. Д. 498.
7. ГА РФ. Ф. Р-6 935. Оп. 8. Д. 514.
8. Ерохин Ю. С. Технология социальной работы (история и современность): дис. ... док. ист. наук. М., 2002. 413 с.
9. Караваев В. В. Законодательство о страховании рабочих в царской России: дис. ... канд. юрид. наук. Б.м.: Б.и., 1948. 516 с.
10. Кирьянов Ю. И., Шалагинова Л. М. Материалы фондов Комиссий истпроффов как источник по истории рабочего класса России // Вопросы истории. 1978. № 5. С. 137–146.
11. Котляр М. Три периода // Вопросы страхования. 1933. № 11. С. 23–26.
12. Материалы по ист. социального страхования: Сб. Истсоцстраха / Под ред. Б. Г. Данского и Б. Т. Милютин; общ. ред. Б. М. Файнгольда. М.: «Вопросы труда», 1928. Сб. 1. 383 с.
13. Милютин Б. Выставка Истсоцстраха // Вопросы страхования. 1928. № 14. С. 24.
14. Протасов А. Д. Борьба Центральной комиссии по изучению истории социального страхования за организацию территориальных подразделений (1926–1930) // Тюменский ист. сб. Тюмень, 2015. Вып. 17. С. 265–272.
15. Протасов А. Д., Токмакова А. Ю. Михаил Ксаверьевич Корбут как исследователь рабочего страхования в дореволюционной России // Гуманитарные науки в Сибири. 2014. № 1. С. 94–97.
16. Протасов А. Д. Опыт периодизации отечественной историографии дореволюционного страхования рабочих в первые десятилетия советской власти (конец 1917 – середина 1941 гг.) // Вестник Кемеровского гос. ун-та. 2016. № 2. С. 50–56: DOI:10.1234/XXXX-XXXX-2016-2-50-56.
17. Протасов А. Д. Первые отечественные исследования социального страхования рабочих в период Гражданской войны // Известия Смоленского гос. ун-та. 2015. № 4 (32). С. 254–261.
18. Протасов А. Д. Судьба и материалы первого сборника Истсоцстраха 1928 г. [Электронный ресурс] // Ученые записки: электронный журнал Курского гос. ун-та. 2015. № 4 (36). С. 40–46. URL: <http://www.scientific-notes.ru/index.php?page=6&new=41>.

Олександр Протасов

Тюменський державний університет,
аспірант (Російська Федерація)

«Істсоцстрах вселяє страх?» Справи і дні Комісії з вивчення історії соціального страхування (1926 - 1930 рр.)

Анотація. Значний інтерес для вітчизняної історіографії представляє спадщина перших радянських науково-історичних установ. Одним з таких слабо вивчених є Істсоцстрах. Він займався збором, обробкою і публікацією матеріалів про страхування робітників від періоду монархії до військового комунізму. Комісія так і не встигла повною мірою розгорнути свою діяльність в зв'язку з реорганізацією ВЦРПС. Звертає на себе увагу активна роль в створенні і роботі Істсоцстраху колишніх меншовиків. Автор висловлює припущення, що однією з причин ліквідації і забуття Комісії стала яскраво виражена незацікавленість представників влади в глибокому вивченні проблеми.

Ключові слова: Комісія з вивчення історії соціального страхування (Істсоцстрах), страхові закони від 23 червня 1912 р., робоча страхова кампанія, більшовики, меншовики-ліквідатори, репресії, радянська історіографія.

ABSTRACT

Alexander Protasov

Tyumen State University,
graduate student (Russian Federation)

«The history of social insurance inspiring fear?» Time (Cases and days) of the Commission for the study of the history of social insurance (1926–1930)

The heritage of the first Soviet scientific and historical institutions is of considerable interest to a domestic historiography. One of such poorly studied is the Commission on studying of history of social insurance (Istsostrakh). Her employees were engaged in search, processing and the publication of materials about insurance of workers from the monarchy period to military communism. Istsostrakhovtsam was necessary to meet all difficulties of that time – insufficiency of financing, the shortage of qualified specialists and even lack of special typographical paper for the publication of results of researches. The correct placement of work in the center was negatively affected by the workload at the main places of work of the members of the Research Section - high-ranking former participants of the insurance movement. The desire to deploy a wide network of commissions in the regions often rested on the inability to allocate staff on the ground for scientific work. Despite all the difficulties, the Commission managed to establish a collection of documents, establish links with some insurers, hold a series of exhibitions and evenings of memories, and even publish the first collection of Istsostrakh. Still, such important projects as the creation of an archive and a library, the publication of an anthology and a chronicle of social insurance, a bibliographic index and a second collection of materials remained incomplete. The reason of it was the fact that the Commission hasn't managed to develop fully the activity in connection with reorganization of the All-Union Central Council of Trade Unions. Special attention is paid on themselves an active role in creation and work of Istsostrakh of the former Mensheviks and attempt to allocate history of social insurance in an independent object of research. The author suggests that there was no pronounced interest of authorities in deep studying of a problem became one of the reasons of elimination and drowsiness of Istsostrakh. Objective assessment of a contribution of Istsostrakh to studying of history will be promoted by the comprehensive analysis of the sources collected by the Commission leaning on modern methods of a research.

Key words: Commission on studying of history of social insurance (Istsostrakh), insurance laws of June 23, 1912, employees' insurance campaign, Bolsheviks, Mensheviks-liquidators, repressions, Soviet historiography

REFERENCES:

1. Val'chuk O. I. Naukovo-doslidna robota Cusstrahu u sferi istorii, teorii ta praktiki social'nogo strahuvannya (1926–1933 rr.) // Naukovi zapiski NPU im. M. P. Dragomanova. Seriya: pedagogichni ta istorichni nauki. Vip. 108. K., 2012. S. 251–256.
2. Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (GA RF). F. R-6 935. Op. 8. D. 471.
3. GA RF. F. R-6 935. Op. 8. D. 484.
4. GA RF. F. R-6 935. Op. 8. D. 488.
5. GA RF. F. R-6 935. Op. 8. D. 495.
6. GA RF. F. R-6 935. Op. 8. D. 498.
7. GA RF. F. R-6 935. Op. 8. D. 514.
8. Erohin Yu. S. Tekhnologiya social'noj raboty (istoriya i sovremennost'): dis. ... dok. ist. nauk. M., 2002. 413 s.
9. Karavaev V. V. Zakonodatel'stvo o strahovanii rabochih v carskoj Rossii: dis. ... kand. yurid. nauk. B.m.: B.i., 1948. 516 s.
10. Kir'yanov Yu. I., SHalaginova L. M. Materialy fondov Komissij istprofov kak istochnik po istorii rabocheho klassa Rossii // Voprosy istorii. 1978. № 5. S. 137–146.
11. Kotlyar M. Tri perioda // Voprosy strahovaniya. 1933. № 11. S. 23–26.
12. Materialy po ist. social'nogo strahovaniya: Sb. Istsostraha / Pod red. B. G. Danskogo i B. T. Milyutina; obshch. red. B. M. Fajngol'da. M.: «Voprosy truda», 1928. Sb. 1. 383 s.
13. Milyutin B. Vystavka Istsostraha // Voprosy strahovaniya. 1928. № 14. S. 24.

14. Protasov A. D. Bor'ba Central'noj komissii po izucheniyu istorii social'nogo strahovaniya za organizaciyu territorial'nyh podrazdelenij (1926–1930) // Tyumenskij ist. sb. Tyumen', 2015. Vyp. 17. S. 265–272.

15. Protasov A.D. Tokmakova A.Yu. Mihail Ksaver'evich Korbut kak issledovatel' rabocheho strahovaniya v dorevolucionnoj Rossii // Gumanitarnye nauki v Sibiri. 2014. № 1. S. 94–97.

16. Protasov A. D. Opyt periodizacii otechestvennoj istoriografii dorevolucionnogo strahovaniya rabochih v pervye desyatiletija sovetskoj vlasti (konec 1917 – seredina 1941 gg.) // Vestnik Kemerovskogo gos. un-ta. 2016. № 2. S. 50–56: DOI:10.1234/XXXX-XXXX-2016–2–50–56.

17. Protasov A. D. Pervye otechestvennyj issledovaniya social'nogo strahovaniya rabochih v period Grazhdanskoj vojny // Izvestiya Smolenskogo gos. un-ta. 2015. № 4 (32). S. 254–261.

18. Protasov A. D. Sud'ba i materialy pervogo sbornika Istsocstraha 1928 g. [Elektronnyj resurs] // Uchenye zapiski: ehlektronnyj zhurnal Kurskogo gos. un-ta. 2015. № 4 (36). S. 40–46. URL: <http://www.scientific-notes.ru/index.php?page=6&new=41>.

Статтю подано до редколегії 9.02.2018 р.

УДК 94(519.5)

Інна Мазур

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Анатолій Войнаровський

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Військова служба в Республіці Корея: вплив громадськості та масової культури

Анотація. В статті розглянуто процес, умови та перспективи складання збройних сил Республіки Корея у ХХ – першій половині ХХІ ст. Відслідковано процеси реорганізацій викликані потребами часу та змінами свідомості людини нового часу. Приділено увагу тривалості, умовам та особливостям проходження строкової служби в лавах південнокорейських збройних сил. Досліджено ставлення суспільства до цього явища, а також вплив громадськості на контроль за «ухильництвом» від армії з боку впливових, заможних та популярних – тих хто формує образ корейця, впливає на становлення моральних цінностей та норм нації.

Ключові слова: Республіка Корея, Збройні сили, армія, строкова служба, військова повинність, ЗМІ, масова культура.

З часів здобуття незалежності в Україні неодноразово порушувалося питання доцільності несення обов'язкової військової служби для чоловічого населення. Та й справді, здавалось, навіщо країні яка не має прямих ворогів та не бере участі в безпосередніх конфліктах, що загрожують державності, постійно утримувати підготовлений військовий контингент, арсенали, льотовища, полігони тощо. Все це є спадком радянської системи та біполярності світової політики. Для миролюбивої країни, яка знаходиться в постійній економічній кризі, витратити значні кошти на мілітаристські потреби здавалось б зайве. Громадськість неодноразово підтримувала ініціативи по внесенню змін до закону «про військову службу» та, зокрема, про загальну обов'язкову мобілізацію. Проте, будучи сучасниками подій на Сході України та в Криму, як пересічні громадяни, так і політики були змушені переглянути своє ставлення до Збройних сил України.

В умовах загострення військового конфлікту із сусідньою державою та неузгодженостей у договорах про призупинення військових дій на українському східному прикордонні, вирішення питання збройних сил набуло актуальності. Вивчення та запозичення досвіду країн, що опинились у подібній ситуації, може корінним чином змінити ставлення громадян та уряду до цієї проблеми.

У статті автори ставлять за мету, на прикладі історії Республіки Корея (Південна Корея), розглянути особливості формування збройних сил, ставлення громадян до військового обов'язку та важливості впливу громадськості в контролі за дотриманням закону, вираженості уряду в підходах залучення чоловіків до проходження армійської служби та вирішення проблем релігійних переконань і орієнтації.

Враховуючи специфічність теми, крім праць науковців та дослідників Ж.Н. Алімбаєва [1], Т.В. Габрусенко [2], С.О. Курбанова [9], Квон Чонгіна і Кіма Рота [3], Кім Г.Н. [4]

О.В. Кир'янова [5-7], було використано матеріали газет та електронних видань розміщених в мережі Internet та файлообмінника Youtube.

Офіційною датою створення південнокорейських збройних сил вважається 30 листопада 1948 р. після того, як 15 серпня 1948 р. в південній частині Корейського півострова було офіційно проголошено Республіку Корея [4].

Проте переломним моментом стало 25 червня 1950 р. День, коли військами Півночі було здійснено перетин демаркаційної лінії «38 паралелі», що призвело до початку Корейської війни, в якій фактично була розгромлена армія Півдня і 90% всієї території країни зайняли сіверяни. Лише вступ у війну США врятував Південну Корею від остаточної поразки. Саме досвід літа 1950 р., пам'ять про військову та політичну катастрофу, про фактичну беззахисність корейської армії перед обличчям добре озброєного і навченого ворога багато в чому сформували світосприйняття південнокорейських військових та державних діячів. Рішучість не допустити повтору подібної катастрофи до цих пір немалою мірою визначає південнокорейську військову політику.

Юридично Південна Корея і до сьогодні знаходиться у стані війни, оскільки в 1953 р. мир так і не був підписаний, проте існувала домовленість про припинення вогню. Кордон між Північчю і Півднем неспокійний, північнокорейські диверсанти регулярно з'являються на Півдні країни, а заслані з Півночі терористи тричі – в 1968, 1974 та 1982 рр. – прагнули організувати замах на південнокорейських президентів. На території Кореї розміщені американські війська, які у випадку війни зобов'язані діяти спільно з корейською армією.

З опублікування закону «Про створення національної армії» введена система військової повинності. Комплектування збройних сил країни рядовим і сержантським складом здійснюється на основі закону про військову повинність (1980). Підготовка офіцерського складу реалізується в академії національної оборони, академіях і училищах військових сил, а також на різних курсах удосконалення і перепідготовки. Армія Республіки Корея складалася із сухопутних військ, військово-повітряних і військово-морських сил, загальною чисельністю біля 690 тис. осіб. [11].

Нещодавно в Південній Кореї був схвалений документ, що визначив основні вектори розвитку і реформування збройних сил на термін до 2030 року. Офіційна назва документу «Основний план реформування 12-30». У ньому передбачені достатньо серйозні зміни як в стратегії, тактиці дій, так і в самій структурі збройних сил [10-11].

Новий документ продовжив у цілому неминучу, з урахуванням демографічної ситуації в Кореї, тенденцію на зменшення чисельності збройних сил, причому скороченню підлягають лише сухопутні війська. Якщо на сьогодні армія Півдня налічує 636 тис. осіб, то в 2022 р. вона складатиме 522 тис. осіб.

Зменшення числа військовослужбовців буде компенсуватися нарощуванням військової потужності і кількістю озброєння, придбанням більш нової, складної і високоточної техніки, а також автоматизацією і комп'ютеризацією ВС. При цьому ставка зроблена насамперед на балістичні ракети.

Основним гаслом розбудови сухопутних військ є: менше людей - більше нової і потужної зброї. Саме тому військова служба в Південній Кореї є обов'язковою для всіх чоловіків старших 18 років, її термін, залежно від роду військ, складає від 21 до 24 місяців. Верхня вікова межа призовників – 36 років. Якщо бути точним, то в армії і морській піхоті служать 1 рік і 9 місяців, в військово-морському флоті – 1 рік і 11 місяців, у військово-повітряних силах – 2 роки. Також існує альтернативна громадська служба, тривалість якої може сягати 3 років [4].

У кінці 2006 р. уряд Південної Кореї розглянув питання про поступове скорочення дворічного терміну служби в армії до 18 місяців. Згідно з попереднім планом, скорочення повинно було початися в 2008 р. і завершитися до 2015 року.

З початку січня 2011 р. термін курсу навчання молодого бійця в ПК триватиме з 5 до 8 тижнів. Крім цього, в міністерстві оборони повідомляється про зміну термінів служби військових не тільки в оборонних, але і в правоохоронних органах і в громадських установах. Солдати морської піхоти, що почали службу з 27 лютого 2011 р., служитимуть 21 місяць. Співробітники морської поліції тепер будуть служити 23 місяці. Терміни служби співробітників спецпідрозділів поліції і охоронців у тюрмах становитимуть 21 місяць, альтернативна служба - 26 місяців. Термін служби залежить від роду військ, від сімейних обставин кандидата, від ряду інших факторів, але в цілому складає від 1, 5 до 2, 5 років.

Структурно збройні сили Південної Кореї вже через кілька років будуть виглядати наступним чином: 1 загальне командування ВС, 4 спеціалізованих командування (тилу, військ спецпризначення, авіакосмічне, керованих видів зброї), 6 армійських корпусів, 28 дивізій, 18 моторизованих полків. При цьому ліквідуються 14 дивізій і 5 полків [4].

Сухопутні війська є основним і найчисленнішим видом ВС (560 тис.). Вони мають наступні роди військ: піхота, танкові війська, ракетні частини і підрозділи, артилерія, війська

.....
спеціального призначення, війська протиповітряної оборони, інженерні, хімічні, армійська авіація, з'єднання і частини тилового забезпечення, військова поліція.

Важливим нововведенням розвитку військових сил Південної Кореї є зміна концепції загрози, яку повинна нейтралізувати армія. Сеул, таким чином, повернувся до тої військової філософії, яка визначала розвиток збройних сил у попередні роки. У документі чітко відображено, що головною загрозою визначена Північна Корея і саме на її нейтралізацію направлені всі сили в процесі реформування. Підставою для такого рішення слугували прикордонні військові конфлікти березня – листопада 2010 р., внаслідок яких був потоплений корабель ВМФ Південної Кореї «Чхонан» та обстріляний південнокорейський архіпелаг Енпхендо [5].

Ставлення до строкової служби в республіці Корея дуже серйозне. В армії служать майже всі чоловіки, незалежно від їх освіти та статусу батьків. За відмову від служби в армії можна отримати 18-ти місячний термін ув'язнення. Причому притягнення до відповідальності за такими статтями, навіть після відбуття покарання, в суспільстві сприймаються вкрай негативно. Для чоловіка вони стають незмивною плямою на репутації, що тягне за собою ряд обмежень: відмова у вступі до престижних вузів, отримання пристойної роботи, обмеження в кар'єрному зростанні. Кореєць, що не відслужив в армії, може викликати величезні підозри у батьків дівчини, на якій він зібрався одружитися.

Звільняються від призову: особи, старші 45 років; з початковою освітою; із серйозними захворюваннями (короткозорість, невеликий зріст, незначна вага, цукровий діабет тощо); інваліди; особи з психічними захворюваннями; засуджені до позбавлення волі більше 1,5 року; сироти; особи, на утриманні яких знаходяться непрацездатні члени сім'ї; олімпійські чемпіони; монахи. Цікаво, що від служби в армії звільняються особи, що мають татування на тілі, що асоціюються з приналежністю до ганстерських та бандицьких угруповань. На думку керівництва, їх вигляд «буде викликати відразу у товаришів по службі» [6]. Так, у 2003 р. в Сеулі було заарештовано 170 чоловік за ухилення від призову до військової служби шляхом нанесення татувань на різні частини тіла. Телебачення продемонструвало кадри арештованих та закованих у наручники чоловіків, з яких поліція зняла сорочки, демонструючи публіці великі татування із зображеннями драконів, троянд і птахів [9].

Ще донедавна в республіці Корея діяла дискримінація за походженням, коли у призові до армії відмовляли метисам. Таке обмеження було запроваджено в 1972 р.. Проте час змінює ставлення суспільства і така заборона на службу в армії була визнана расистською. У 2005 р., з ініціативи Управління призову та комплектування збройних сил РК, в Положення про застосування «Закону про військову службу» було внесено зміни, що дозволяють проходження служби в південнокорейській армії та альтернативної цивільної служби південнокорейським громадянам, що є дітьми від змішаних шлюбів. Іноземцям, які отримали громадянство Республіки Корея, а також громадянам-сиротам, було дозволено з січня 2007 р. проходити військову службу в лавах південнокорейської армії або альтернативну цивільну службу. Деякі представники змішаних рас, висловлюючи бажання нести службу в чинних військових підрозділах, вважали відмову важким покаранням та скаржилися до Комісії з прав людини. 25 січня 2010 р. Національна Асамблея відмінила це положення закону. Тому з 2012 р. в армію було призвано перших представників змішаних рас, які народилися після 1 січня 1992 р.

Ще однією неузгодженою проблемою південнокорейського суспільства в умовах сучасності є врегульована законом «Про військову службу» практика покарань тих, хто відмовляється від проходження військової служби за переконаннями (наприклад, релігійним - Свідки Іегови).

Конституційний суд розглянув це питання в 2004 та 2011 рр., обидва рази приймалось рішення про те, що закони про покарання таких ухильників за переконаннями є конституційними. Відповідним чином, Верховний суд (вищий апеляційний орган Південної Кореї) в 2004 та 2007 рр. обґрунтував рішення, що переконання та погляди не можуть слугувати законною умовою для військової служби [8].

Після публічних слухань, що проходили в липні 2015 р., ще більше людей проявили інтерес до того, яким буде рішення суду. Голова Конституційного суду, Пак Хан Чхуль, підтвердив, що рішення з цього питання має бути винесене до завершення його терміну перебування на посаді, а саме до 30 січня 2017 р. [8]

У той же час у зв'язку з проектом Закону про місцеві резервні війська Комісія з прав людини оголосила про рішення звернутися до Конституційного суду з проханням скасувати переслідування осіб, які відмовляються від проходження військової служби з політичних чи релігійно-етичних переконань. Комісія вважає, що «примус соціальних меншин, які відмовляються від служби в армії з політичних або релігійно-етичних мотивів, до проходження обов'язкової військової служби без заміни альтернативною службою, є відмовою рахуватися з почуттям людської гідності і визнавати свободу совісті». На думку комісії, законопроект

.....
підтверджує необхідність введення альтернативної військової служби з тим, щоб у суспільстві могли співіснувати свобода совісті і обов'язкова військова служба [4].

За останні 60 років в Південній Кореї майже в кожній родині Свідків Єгови батьки, чоловіки, сини або брати були засуджені до тюремного ув'язнення за відмову від служби в армії. Рішення на користь тих, хто відмовлявся від військової служби за переконаннями, усуне марну практику укладення до в'язниці, зніме клеймо судимості з багатьох молодих людей і затвердить право всіх громадян країни на свободу совісті та віросповідання [10].

В умовах відкритості сучасного світу та боротьби за права людини у 2006 р. Верховний суд Республіки Корея вніс деякі зміни в чинне законодавство. Зокрема, дозволив жителям країни робити операції по зміні статі. Проте отримати право на процедуру можна лише за виконання деяких умов. Зокрема, чоловіку що прагне стати жінкою, необхідно відслужити в збройних силах країни або довести владним структурам, що відповідна операція не спосіб ухилитися від служби в армії. Так, транссексуалами можуть стати лише люди старші 20 років, які при цьому не перебувають у шлюбі та не мають дітей. Не можна сказати, що такі випадки часті, проте згідно даних, оприлюднених південнокорейським Верховним судом, кількість чоловіків з прагненням змінити стать значно зросла. У 2006 р. на операцію наважились 15 чоловіків, а у 2008 р. їх вже було 29.

Відстрочки від призову для осіб, які навчаються не передбачені (студентів можуть призвати до лав армії прямо з ВУЗів), звільнення по хворобі надаються дуже рідко. Служба без відриву від навчання не передбачена. Можлива служба студентів і на офіцерських посадах. Для цього під час навчання у ВУЗі студенти відвідували заняття на військових кафедрах, або ж складали іспити на посаду офіцера збройних сил. Підкреслимо що ставши офіцерами, південнокорейські студенти у будь-якому випадку пройдуть службу в армії, без «альтернатив» та «спрощених варіантів» [6].

Що стосується спортсменів, то їм, щоб на законних підставах уникнути армії, потрібно здобути медаль на Олімпійських іграх, «золото» - на Азіатських іграх або, у випадку з футболістом, дійти до півфіналу Кубка світу, що і сталося з національною збірною Південної Кореї в 2002 році. Проте, таких спортсменів небагато, а тому члени національної збірної, як правило, несуть військову службу обов'язкові два роки [6].

Після проходження служби, упродовж наступних 8 років корейці повинні їздити на військові збори, терміном не менше 100 годин у рік. Уникнути їх можливо за умови сплати штрафу. Хоча для багатьох такі збори є прекрасною нагодою вирватись із повсякденної рутини і зустрітись із армійськими друзями [3].

Система резервних військ у Кореї була створена в квітні 1968 р. і стала діяти з прийняттям у тому ж році закону про резервні війська. Непридатні до військової служби зараховуються до складу резервних військ. Військовослужбовці запасу періодично залучаються на триденні збори і проходять курс мобілізаційної підготовки на базі військових частин.

Урядова політика надзвичайної готовності була розроблена для того, щоб мати можливість швидко мобілізувати цивільний персонал і підтримати запас військових у воєнний час. Міністерство національної оборони веде комп'ютеризований облік всіх громадян, що мають право служити в запасі. До початку 1990-х рр. 5 млн. чоловіків і жінок вважалися придатними до військової служби і перебували в запасі, а також були виділені галузі промисловості невійськового призначення, які повинні були виробляти, відновлювати і поставляти оборонні товари військовим у воєнний час [4; 11].

Слід зауважити, що військові структури докладають чимало зусиль аби налагодити достойні умови для проходження служби, врахувати особливості та побажання потенційних призовників. Всі ці заходи спрямовані на зацікавленість та популяризацію армійської служби, і така політика приносить позитивні результати.

Під час проходження служби військовослужбовці отримують грошову винагороду, рядові – біля 100 доларів на місяць, що нижче за мінімальну оплату праці майже в 10 разів. Водночас армія забезпечує військових всім необхідним. [16]

У 2002 р. Міністерство оборони РК внесло зміни в сфері побуту і харчування солдатів. Насамперед істотно покращився солдатський раціон. Вперше після економічної кризи в країні і подорожчання цін на енергоносії температура в солдатських казармах була підвищена до 18 градусів. Також збільшені асигнування на медичне обслуговування солдат, а в армійських госпіталах з'явилося нове сучасне дороговартісне медичне та діагностичне обладнання [17].

У збройних силах Республіки Корея останнім часом йде активна боротьба з курінням. До травня 2012 р. кожен корейський солдат мав право щомісяця отримувати п'ять пачок сигарет за пільговою ціною. Військовослужбовці південнокорейських ВПС, що кинули палити, отримують за кожні три місяці один вихідний день.

З січня 2003 р. командування сухопутних військ Південної Кореї ввело нову систему призову в армію. Призовники, які хотіли проходити службу разом, змогли служити в одній

частині. На думку представників командування СВ Південної Кореї, нова система спільного проходження служби дозволить усунути у призовників небажання служити в армії, а також допоможе їм краще адаптуватися до військового життя [4].

У 2005 р. кореспондент «Російської газети» Олег Кирьянов був допущений міністерством оборони до відвідування Академії сухопутних військ Республіки Корея для вивчення процесу навчання новобранців. Журналіста деякі речі здивували. Наприклад, те, що спочатку курсантам дають незначне фізичне навантаження, збільшуючи його поступово. Військові пояснюють це тим, що система освіти в Південній Кореї змушує школярів-старшокласників дуже багато часу витратити на навчання. Навіть на сон може залишатися всього 4-6 годин. Оскільки часу на фізичні тренування у хлопців не вистачає, новобранці в масі своїй приходять в академію дуже кволими. Щоб не зірвати їм здоров'я і не відвернути від армійської служби, навантаження збільшують плавно. Журналіста також здивувала повна відсутність покарань у вигляді "нарядів позачергово", практично повна відсутність стройової підготовки і тренувань "підйом-відбій", коли потрібно встигнути одягнутися за 45 секунд. Однак новобранців тут тренують одягатися в повній темряві, на випадок відмови електромережі, а проступки компенсуються додатковими фізичними навантаженнями. У правилах вступу до академії зафіксовано, що дівчата повинні складати 10% від всіх новобранців. Тобто в кожному відділенні (10 осіб) повинна бути дівчина. При цьому конкурс на вступ до академії серед дівчат набагато вище - 25 осіб на місце. У юнаків – 10 [6].

Якщо судити за видатками, то в процесі реформування збройних сил дуже суттєві кошти будуть витрачені на розвиток інфраструктури і соціальний захист військовослужбовців та їх сімей. Серед примітних і цікавих моментів можна відзначити також продовження курсу на збільшення частки жінок у військах. До 2015 р. 7% офіцерських посад повинні будуть заповнені за рахунок представниць прекрасної статі, а серед сержантів частка жінок зростає до 2017 року до 5%. Крім того, з березня 2014 р. в містечку Пхачжу була створена перша в Південній Кореї військова школа старших класів казарменого типу, де 70% учнів склали діти офіцерів [10].

Слід зауважити, що випускники академії - еліта південнокорейського суспільства. За час її існування серед випускників було (за даними на 2005 р.) 3 президенти, 3 прем'єр-міністри, 167 міністрів і їх заступників, 99 депутатів парламенту, 44 послы і близько 700 високопоставлених держслужбовців [5].

Відомо, що в XXI ст. ЗМІ прирівнюються до четвертої гілки влади, тієї структури, яка через різноманітні медіа не лише доносить інформацію, а й формує ставлення громадськості до проблем і явищ суспільства. У середині 1990-х рр. в Південній Кореї почалася нова епоха під девізом «Інформаційне суспільство, телекомунікації, Інтернет». За останні роки Південна Корея стала одним з визнаних світових лідерів «інтернетизації» всієї країни. [1, с. 5-7] У зв'язку з ростом числа користувачів всесвітньої комп'ютерної мережі і підвищенням її ролі як засобу масової інформації в листопаді 1997 «Всесвітнє радіо KBS» створило свій сайт в Інтернеті, який постійно поповнюється і вдосконалюється.

У Кореї були створені також дві спеціальні системи радіомовлення - радіостанція армії Республіки Корея і Корейська радіомовна мережа збройних сил США («AFKN») []. Корейська радіостанція була створена в 1954 р. з тим, щоб передавати інформаційні, освітні та розважальні програми для особового складу корейської армії.

Ера телебачення в країні започаткована в 1956 р., коли в Сеулі відкрилася приватна комерційна станція, а в 1961 році – офіційний телецентр «KBS TV» - перша повномасштабна телевізійна служба в Кореї. На сьогоднішні в Кореї діють чотири гіганти телебачення: Korean Broadcasting System (KBS), Seoul Broadcasting System (SBS), Munhwa Broadcasting Corporation (MBC), Educational Broadcasting System (EBS). Однак досить популярні також Arirang TV і YTN, що транслюють англійською та корейською мовами. [1, с.75-77]

У грудні 2005 р. в ефір вийшла перша передача нового телеканалу під назвою KFN (Korean Forces Network). У програмі нового телеканалу - художні фільми, інформаційні та освітні передачі, основна мета яких - підняти загальний культурний рівень військовослужбовців. Республіка Корея стала 15-ю країною світу, де існує спеціальний телеканал для військовослужбовців [1, с. 80-81; 14]

Нещодавно Міністерство оборони Південної Кореї заявило про те, що через неефективність і низький рівень дисципліни розпускає спеціальний військовий підрозділ. При цьому до 8-ми військовослужбовців DMA були застосовані дисциплінарні заходи за порушення статуту, а троє з них піддані "серйозним покаранням" [12].

У південнокорейській армії служать усі: відомі актори, зірки шоу-бізнесу, спортсмени представники заможних та впливових сімей. А якщо якусь «зірку» запідозрять у спробі уникнути або хоча б в прагненні «знайти спокійне місце служби», то широкий розголос та осуд співгромадян гарантований.

Спроба ухилитися від військової служби нерідко могла бути перешкодою до зайняття державних посад. Так, під час проходження виборів у Кореї у 1997 р. очікувалось, що перемогу здобуде кандидат в президенти Лі Хве Чан. Виборча кампанія провалилася після оприлюднення інформації, що два його сини уникли обов'язкової військової служби, спеціально скинувши вагу перед проходженням медкомісії. У кінці 2004 р. знаменитий актор Сон Син Хон провалив військовий тест на здоров'я прийнявши ліки, таким чином нелегально ухилившись від служби в армії. Оприлюднення цієї інформації коштувало актору його репутації та вплинуло на його кар'єру. Актору було відмовлено у головній ролі в ТВ дорамі, де він став виконавцем лише одного саунду. Після вибачень та скандалу у пресі він змушений був відслужити два роки (16.11.2004 – 15.11.2006). Однак, громадськість навіть після цього не пробачила його поступку, а прагнення виставити його військову форму на фан-мітингу викликала негативний резонанс [12].

МС Мон був звинувачений в порушенні законів військової служби та ухиленні від виконання військового обов'язку, видаливши 4 «нормальних» зуби протягом періоду з серпня 2004 р. по грудень 2006 р.. Незалежно від намірів, він отримав низький рівень і був звільнений від військової служби. Із МС Мона були зняті звинувачення в порушенні законів військової служби. Проте громадськість досі ставиться до нього з підозрою. Його імідж в очах громадськості настільки впав, що невідомо чи зможе МС Мон продовжити свою кар'єру.

Прикладом того, як критика громадськості може зруйнувати кар'єру не лише політика, а й культурного діяча, якщо вони не дотримуються законів власної країни є справа Ю Син Чжуна. Справа в тому, що одним із способів усунутись від армійського обов'язку є отримання громадянства чи грін-карти США. Ю Сон Чжун – корейсько-американська знаменитість, який у 2002 Таким чином, тепер збройні сили РК здатні гарантувати безпеку держави в умовах нової військово-політичної обстановки в регіоні Північно-Східної Азії. У найближчій перспективі, завдяки реалізації програм створення новітніх видів озброєння і військової техніки, і відповідно збільшення бойових можливостей ЗС, Республіка Корея зможе перетворитися в одну з найбільш впливових країн в азіатсько-тихоокеанському регіоні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Алимбаева Ж.Н. История массовой культуры Южной Кореи. Алмаата 2012.
2. Габрусенко Т.В. Эти непонятные корейцы. М.: Муравей, 2003. 304 с.;
3. Квон Чонгын, Ким Рота. История Кореи для зарубежных корейцев. — Южная Корея: Сеул, Изд. Хогук, 1993. — 310 с.;
4. Ким Г.Н. Республика Корея. Глава 8. Вооруженные силы. // Режим доступу : <http://www.studmed.ru/docs/document24112?view=16>
5. Кирьянов О. Армию Республики Корея ждут перемены// Режим доступу : <https://rg.ru/2012/10/01/reforma-site.html>
6. Кирьянов О. Долг Родине отдают с радостью. Российская газета - Федеральный выпуск №6040 (64) // Режим доступу :
7. Кирьянов О. Корея и корейцы. О чем молчат путеводители. М.: Рипол Классик, 2013. 352 с.
8. Конституционный суд Южной Кореи на пороге знаменательного решения // Режим доступу : http://jw-ru.blogspot.ru/2017/01/blog-post_3.html
9. Корея. Армия // Режим доступу : <http://doramakun.ru/interesting/asian-facts/1483612912.html>
10. Курбанов С.О. История Кореи: с древности до начала XXI века. — СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2009. — 680 с.;
11. Официальная страница министерства национальной обороны Республики Корея/ Режим доступу : <https://web.archive.org/web/20070728195739/http://www.mnd.mil.kr/>
12. Петровская Елизавета – музыкальный обозреватель портала, по материалам корейской печати// Режим доступу : <http://onekorea.ru/2013/09/13/kak-na-samom-dele-sluzhat-soldaty-znamenitosti/>
13. Толстокулаков И.А. Политическая модернизация в республике Корея (1945-1987г.). Вестник ДВО РАН. 2005. № 2. С.49-64 // Режим доступу : <http://elis.dvo.ru/vdv/2005/2/pdf/vdv-049-064.pdf>
14. Korean Forces Network TV // Режим доступу : <https://jyj3.net/tag/korean-forces-network-tv/>
15. ROK Ministry of National Defense // Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=c34YXF3jfz0&list=RDp6B1LZhqj6s&index=2>

Инна Мазур

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Анатолій Войнаровський

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Военная служба в Республике Корея: влияние общественности и массовой культуры

Анотация. В статье рассмотрены условия и перспективы сборки вооруженных сил Республики Корея в XX - первой половине XXI века. Отслежены процессы реорганизаций, вызванные потребностями времени и изменениями сознания человека нового времени. Уделено внимание продолжительности, условиям и особенностям прохождения срочной службы в рядах южнокорейских вооруженных сил. Исследовано отношение общества к данному явлению, а также влияние общественности на контроль за «уклонизмом» от армии со стороны влиятельных, богатых и популярных - тех, кто формирует образ корейца, влияет на становление нравственных ценностей и норм нации.

Ключевые слова: Республика Корея, Вооруженные силы, армия, срочная служба, воинская повинность, СМИ, массовая культура.

ABSTRACT

Inna Mazur

Vinnitsa state pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Anatoliy Voinarovsky

Vinnitsa state pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Military service in the Republic of Korea: impact of the public and the mass culture

The article examines the conditions and prospects for assembling the armed forces of the Republic of Korea in the XX - first half of the XXI century. The directions of recruited ordinary and sergeant into the armed forces of the country are highlighted.

The processes of reorganizations were monitored due to the needs of the time and changes in the consciousness of a person of modern times. The features in a number of constraints for the passage of emergency service and the reasons of changes in personnel were analyzed.

The attention was paid to the duration, conditions and peculiarities of the passage of emergency service in the ranks of the South Korean armed forces; the attitude of society to this phenomenon, as well as the influence of the public on controlling the "bowment" of the rich and popular ones - who formed the image of the Korean, influenced the formation of moral values and norms of the nation.

Key words: Republic of Korea, Armed forces, army, emergency service, military service, mass media, mass culture.

REFERENCES:

1. Alymbayeva Zh.N. Ystoryya massovoy kul'tury Yuzhnoy Korey. Almaata 2012.
2. Habrusenko T.V. Эту непонятные koreytsy. М.: Muravey, 2003. 304 s.;
3. Kvon Chonhyun, Kym Rota. Ystoryya Korey dlya zarubezhnykh koreytsev. — Yuzhnaya Koreya: Seul, Yzd. Khohuk, 1993. — 310 s.;
4. Kym H.N. Respublyka Koreya. Hlava 8. Vooruzhennyye sily. // Rezhym dostupu : <http://www.studmed.ru/docs/document24112?view=16>
5. Kyr'yanov O. Armyyu Respublyky Koreya zhduť peremeny// Rezhym dostupu : <https://rg.ru/2012/10/01/reforma-site.html>
6. Kyr'yanov O. Dolh Rodyne otdayut s radost'yu. Rossyyskaya hazeta - Federal'nyy vyypusk #6040 (64) // Rezhym dostupu :
7. Kyr'yanov O. Koreya y koreytsy. O chem molchat putevodytely. М.: Rypol Klassyk, 2013. 352 s.
8. Konstytutsyonnyy sud Yuzhnoy Korey na porohe znamenatel'noho reshenyya // Rezhym dostupu : http://jw-ru.blogspot.ru/2017/01/blog-post_3.html

9. Koreya. Armyya // Rezhym dostupu : <http://doramakun.ru/interesting/asian-facts/1483612912.html>
10. Kurbanov S.O. Ystoryya Korey: s drevnosti do nachala XXI veka. — SPb.: Yzd-vo Sankt-Peterburhskoho unyversyteta, 2009. — 680 s.;
11. Ofytsyal'naya stranytsa mynysterstva natsyonal'noy oborony Respublyky Koreya/ Rezhym dostupu : <https://web.archive.org/web/20070728195739/http://www.mnd.mil.kr/>
12. Petrovskaya Elyzaveta – muzykal'nyy obozrevatel' portala, po materialam koreyskoy pechaty// Rezhym dostupu : <http://onekorea.ru/2013/09/13/kak-na-samom-dele-sluzhat-soldaty-znamenitosti/>
13. Tolstokulakov Y.A. Polytycheskaya modernyzatsyya v respublyke Koreya (1945-1987h.). Vestnyk DVO RAN. 2005. # 2. S.49-64 // Rezhym dostupu : <http://elis.dvo.ru/vdv/2005/2/pdf/vdv-049-064.pdf>
14. Korean Forces Network TV // Rezhym dostupu : <https://jyj3.net/tag/korean-forces-network-tv/>
15. ROK Ministry of National Defense // Rezhym dostupu : <https://www.youtube.com/watch?v=c34YXF3jfz0&list=RDp6B1LZhqi6s&index=2>

Статтю подано до редколегії 19.01.2018 р.

УДК 94(420)

Євгеній Києнко-Романюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
аспірант (Україна)

Тетяна Неприцька

Донецький національний університет імені Василя Стуса,
кандидат політичних наук, доцент (Україна)

Ініціатива Європейської Комісії «е-Європа – інформаційне суспільство для всіх» (1999-2005 рр.)

Анотація. У статті досліджується процес впровадження ініціативи Європейської Комісії «Е-Європа – інформаційне суспільство для всіх» в контексті функціонування соціуму та органів управління наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Ініціатива «е-Європа» мала публічне значення і соціальне ідеологічне навантаження та стартувала як модель з акцентуванням соціальних пріоритетів, проте з часом еволюціонувала до орієнтації на підвищення ефективності економіки та публічних послуг. Це дало можливість «е-Європі» бути впровадженою в життя, при тому, що жодних фінансових засобів на її виконання не передбачалося.

Ключові слова: інформаційне суспільство, е-Європа, інформаційна політика, Інтернет, публічне замовлення, публічні послуги, інфраструктура.

Вивчення історії впровадження елементів електронного врядування та функціонування механізмів інформаційного суспільства дозволяє ознайомитися з досвідом розвинених країн сучасного світу і глибше зрозуміти процес формування постіндустріального суспільства.

Вивченням систем електронного управління в Європі, загалом, і застосуванням та наслідками впровадження програми «Е-Європа – інформаційне суспільство для всіх», зокрема, займалися українські дослідники, такі як Є. Калашнюк [1], В. Гурковський [2] та інші. Серед авторів, опублікованих у Польщі, можемо назвати Т. Фронтчак [3], Т. Гобан-Класа та П. Сенкевіча [4] та інших. Наявна також значна кількість публікацій англomовних досліджень [5]. Переважно ці праці досліджують феномен інформаційного суспільства з погляду соціології, управління та економіки.

Метою статті є дослідження ініціативи Європейської Комісії «е-Європа – інформаційне суспільство для всіх» у контексті функціонування соціуму та органів управління наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Восьмого грудня 1999 року (за два дні до саміту в Хельсінкі) президент Європейської Комісії Романо Проді оголосив старт ініціативи «е-Європа – інформаційне суспільство для кожного» (eEurope - an Information Society for All) [6], ціллю якої було прискорення трансформації європейського суспільства в інформаційне. Ініціатива «е-Європи» стала одним із ключових елементів стратегії Європейської Комісії, що мала кінцевою ціллю модернізацію та зміцнення європейської економіки. Розробники вважали, що вона позитивно вплине на зайнятість

населення, підвищить ефективність праці, конкурентоспроможність продукції та якість суспільного життя.

Під час обговорень цієї ініціативи в країнах-членах ЄС, Європейському парламенті та інших установах було заявлено багато претензій, що стосувалися визначення пріоритетних завдань, ключових форм діяльності, способу їх реалізації, джерел фінансування, зобов'язань країн тощо. Але, зрештою, ініціатива була прийнята і зафіксована в документах «e-Європа – інформаційне суспільство для кожного. Поточний звіт» (eEurope - an Information Society for All. Progress Report) [7] та «The Lisbon European Council - an Agenda of Economic and Social Renewal for Europe» (Засідання Європейської Ради в Лісабоні – порядок денний економічного та соціального відновлення задля Європи) [8], які були подані Європейською Комісією на засідання Європейської Ради в Лісабоні 24-24 березня 2000 року.

Під час європейського саміту в Санта-Марія-да-Фейра (19-20 червня 2000 р.) було прийнято план дій ініціативи «e-Європа 2002» [9]. Діяльність у рамках ініціативи була згрупована відповідно до трьох головних цілей, що передбачали одинадцять напрямків діяльності: дешевший, швидший і безпечний Інтернет (дешевший доступ до Інтернету, швидший Інтернет для науковців та учнів і студентів, безпечні мережі та використання карт пам'яті з мікропроцесорами); інвестиції в людський потенціал і його кваліфікації (європейська молодь і цифрова епоха, робота в економіці знань, участь всіх громадян і фірм в економіці знань); стимулювання використання Інтернету (прискорення розвитку торгівлі через Інтернет, електронний уряд: надання електронних послуг громадянам, дистанційні медичні послуги, європейське цифрове наповнення глобальних мереж, розумні транспортні системи).

Ініціатива «e-Європа 2002» передбачала ряд дій, пов'язаних із запровадженням електронного уряду. Зокрема, надання електронних публічних послуг включало в себе: забезпечення громадянам легкого доступу до базової публічної інформації та промоція електронної комунікації між громадянами та урядом; розвиток пан'європейських послуг на базі програми IDA; спрощення електронних адміністративних процедур для юридичних осіб; доступ до всіх базових видів комунікації з Європейською Комісією на електронній платформі; промоція використання електронного підпису в публічній сфері. Дешевший і швидший доступ до Інтернету передбачав: створення нових регулюючих норм для телекомунікаційного сектора, які б підтримували розвиток конкуренції, особливо в локальних мережах; забезпечення участі в інформаційному суспільстві слаборозвинених регіонів, особливо інвестування коштів державних фондів у розбудову інфраструктури на тих територіях, що не вважаються привабливими для приватних інвестицій; мобілізація телекомунікаційних операторів та виробників устаткування до співпраці з надавачами послуг та споживачами з метою швидкого впровадження і розповсюдження інтернет-протоколу шостої версії. Безпечні мережі та використання карт пам'яті на мікročіпах включали: покращення доступу до рішень, що давали безпеку в Інтернеті, шляхом стимулювання і підтримки ініціатив приватного сектора; створення кращих механізмів координації з метою подолання електронної злочинності; збільшення рівня безпеки доступу до електронних послуг через пропаганду використання карт пам'яті всіх форматів з мікročіпами.

Нова ініціатива «e-Європа 2005» [10] стала продовженням ініціативи «e-Європа 2002» на 2003-2005 роки і частиною лісабонської стратегії, яка планувала до 2010 року перетворити Європейський Союз у найбільш конкурентоспроможну і динамічну економіку знань, з вирішеним питанням безробіття і відсутністю соціальної дискримінації. Загальна мета полягала у формуванні сприятливого середовища для приватних інвестицій і створення нових місць праці та зростання продуктивності, модернізації сфери публічних послуг та надання можливості всім громадянам брати участь у глобальному інформаційному суспільстві.

План дій «e-Європа 2005» складався з чотирьох напрямків. Перший – базові дії – перегляд і пристосування правового поля на рівні країн-членів та загальноєвропейському, зокрема, перевірка, чи чинні норми не шкодять розвитку нових послуг, розвитку конкуренції та можливості співпраці, покращенню доступу до різних мереж. Задля цього планувалося: підключення публічної адміністрації, шкіл та медичних закладів до мережі з широкополосним з'єднанням, розвиток інтерактивних публічних послуг, надання дистанційних медичних послуг, усунення бар'єрів на шляху широкополосного Інтернету, перевірка правових норм, що впливали на електронну торгівлю, створення групи цифрової безпеки. Другий – підтримка обміну досвідом про найкращі приклади і просування цих проектів, а також головними висновками винесеними з поразок. Третій – моніторинг діяльності та вимірювання ефективності. Четвертий – загальна координація дій, ідентифікація синергії між діями, забезпечення хорошої комунікації між державними та пан'європейськими державними органами, які приймають рішення, та приватним сектором, а також завчасне підключення країн-кандидатів до зазначених ініціатив.

План «e-Європа 2005» приділив дуже багато уваги питанням, пов'язаним із наданням публічних послуг. Європейська Комісія розробила узгоджені рамкові умови співпраці з метою підтримки надання публічних послуг фізичним та юридичним особам на загальноєвропейському

рівні. Країни-члени ЄС мали активно впроваджувати інтерактивні послуги, перенести на електронну платформу значну частину публічних замовлень, відкрити публічні пункти доступу до Інтернету, щоб могли легко скористатися всі громадяни. Єврокомісія, разом із країнами-членами, приватним сектором і владою, визначали і надавали у найбільш зручному форматі для користувача послуги, які сприяли вирівнюванню розвитку всіх регіонів.

План «е-Європа 2005» передбачав докладання зусиль для формування інфраструктури інформаційного суспільства. Найважливішими були визначені цілі, пов'язані із забезпечення доступу до швидкісного Інтернету із різних платформ (не лише персонального комп'ютера, але й через мобільний Інтернет, цифрове телебачення тощо). Т.Фронтчак порівнює цю модель розбудови інфраструктури із стратегією США «Національна інформаційна інфраструктура» (National Information Infrastructure), яка була прийнята ще в 1993 році, та передбачала розбудову інфраструктури і підтримку приватних інвестицій у поєднанні з охороною конкуренції [3, с. 19].

Отже, ініціатива «е-Європа» мала значне публічне і соціальне ідеологічне навантаження та стартувала як модель з акцентуванням соціальних пріоритетів, проте з часом еволюціонувала до орієнтації на підвищення ефективності економіки та публічних послуг. Це дало можливість «е-Європі» бути впровадженою в життя, при тому, що жодних фінансових засобів на її виконання не передбачалося. Всі витрати покривали країни-члени, промислові та банківські структури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Калашнюк Є. Принципи та механізми інформаційної політики Європейського Союзу // Міжнародні відносини. 2006. № 33-34. С.99-101.
2. Гурковський В. Зарубіжний досвід формування інформаційного суспільства: перспективи адаптації в Україні // Публічне управління: теорія та практика. 2010. № 2. С. 51-57.
3. Frontczak T. Polska gmina wobec wyzwań społeczeństwa informacyjnego. Poznań: Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, 2003. 88 с.
4. Goban-Klas T., Sienkiewicz P. Społeczeństwo informacyjne: Szanse, zagrożenia, wyzwania. Kraków: Fundacja Postępu Telekomunikacji, 1999. 175 с.
5. Webster F. Theories of the Information Society. London and New York: Routledge, 2002. 302 с.
6. Prodi launches "eEurope" Initiative to accelerate Europe's transformation into an Information Society // European Commission. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-99-953_en.htm (дата звернення: 18.12.2017)
7. eEurope - an Information Society for All. Progress Report. Brussels: Office for Official Publications of the European Communities, 2001. 27 p.
8. The Lisbon European Council – an agenda of economic and social renewal for Europe: Contribution of the European Commission to the special European council in Lisbon 23-34th March 2000. URL: http://ec.europa.eu/growthandjobs/pdf/lisbon_en.pdf (дата звернення: 18.12.2017)
9. eEurope 2002: An Information Society For All Action Plan prepared by the Council and the European Commission for the Feira European Council 19-20 June 2000. Brussels: Council of the European Union Commission of the European Communities, 14.6.2000. 30 p.
10. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. eEurope 2005: An information society for all An Action Plan to be presented in view of the Sevilla European Council, 21/22 June 2002. Brussels: Council of the European Union Commission of the European Communities, 28.5.2002. 23 p.

Евгений Куенко-Романюк

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
аспирант (Украина)

Татьяна Неприцкая

Донецкий национальный университет имени Василия Стуса,
кандидат политических наук, доцент (Украина)

**Инициатива Европейской Комиссии «е-Европа – информационное общество для всех»
(1999-2005 гг.)**

Аннотация. В статье исследуется процесс внедрения инициативы Европейской Комиссии «е-Европа – информационное общество для всех» в контексте функционирования социума и органов управления в конце XX – начале XXI веков. Инициатива «е-Европа» имела публичную и социальную идеологическую нагрузку и стартовала как модель с акцентированием социальных приоритетов, но со временем эволюционировала до ориентации на повышение эффективности экономики и публичных услуг. Это дало возможность «е-Европе» быть внедренной в жизнь, при том, что никаких финансовых средств на ее исполнение не предвиделось.

Ключевые слова: информационное общество, е-Европа, информационная политика, Интернет, публичный заказ, публичные услуги, инфраструктура.

ABSTRACT

Yevgenii Kyienko-Romaniuk

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky,
post-graduate student (Ukraine)

Tetiana Neprytska

Vasyl' Stus Donetsk National University,
PhD in Political Sciences, associate professor (Ukraine)

**Initiative of the European Commission Entitled “e-Europe – an Information Society for All”
(1999-2005)**

The article studies the process of introduction of the European Commission initiative entitled “e-Europe – an Information Society for All” in the context of the society and bodies of governance functioning at the end of the 20th – the beginning of the 21st centuries.

The “e-Europe” initiative predetermined a number of activities associated with the introduction of e-governance. The provision of electronic public services included ensuring an easy access of citizens to the basis public information and promotion of electronic communication between the citizens and the government; the development of all-European services on the base of the IDA program; simplification of electronic administrative procedures for legal persons; access to all basic ways of communication with the European Commission on an electronic platform; promotion of usage of an electronic signature in the public sphere.

The “e-Europe” initiative paid great attention to the issues associated with public service provision. The European Commission developed the framework cooperation conditions in order to facilitate the provision of public services to physical and legal persons at the European level. The EU member-states had to actively introduce interactive services, to move a considerable number of public requests on the electronic platform, to open point of free Internet-access. In cooperation with the member-states, the business and the authorities, the Commission determined and provided the services in the format, which best suited the user, thus facilitating the process of equal regional development.

The “e-Europe” initiative had a significant public and social ideological impact. It was started as a model which put emphasis a social priorities. However, it has evolutionized and is not focused on orientation at raising the economy and improving public services. This gave “e-Europe” implemented a chance for there were not prepared finances aimed at its implementation.

Key words: information society, e-Europe, politics, the Internet, public broadcasting, public request, public services, infrastructure.

REFERENCES

1. Kalashnjuk Je. Pryncypy ta mekhanizmy informacijnoji polityky Jevropejskogho Sojuzu // Mizhnarodni vidnosyny. 2006. № 33-34. S.99-101.

2. Ghurkovskiy V. Zarubizhnyj dosvid formuvannja informacijnogho suspiljstva: perspektivy adaptaciji v Ukrajinі // Publichne upravlinnja: teorija ta praktyka. 2010. № 2. S. 51-57.
3. Frontczak T. Polska gmina wobec wyzwań społeczeństwa informacyjnego. Poznań: Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, 2003. 88 с.
4. Goban-Klas T., Sienkiewicz P. Społeczeństwo informacyjne: Szanse, zagrożenia, wyzwania. Kraków: Fundacja Postępu Telekomunikacji, 1999. 175 с.
5. Webster F. Theories of the Information Society. London and New York: Routledge, 2002. 302 с.
6. Prodi launches "eEurope" Initiative to accelerate Europe's transformation into an Information Society // European Commission. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-99-953_en.htm (data zvernennia: 18.12.2017)
7. eEurope - an Information Society for All. Progress Report. Brussels: Office for Official Publications of the European Communities, 2001. 27 p.
8. The Lisbon European Council – an agenda of economic and social renewal for Europe: Contribution of the European Commission to the special European council in Lisbon 23-34th March 2000. URL: http://ec.europa.eu/growthandjobs/pdf/lisbon_en.pdf (data zvernennia: 18.12.2017)
9. eEurope 2002: An Information Society For All Action Plan prepared by the Council and the European Commission for the Feira European Council 19-20 June 2000. Brussels: Council of the European Union Commission of the European Communities, 14.6.2000. 30 p.
10. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. eEurope 2005: An information society for all An Action Plan to be presented in view of the Sevilla European Council, 21/22 June 2002. Brussels: Council of the European Union Commission of the European Communities, 28.5.2002. 23 p.

Статтю подано до редколегії 13.02.2018 р.

УДК 327(477) «20–21»

Наталія Чорна

Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету,
доктор історичних наук, доцент (Україна)

Політика Польщі щодо України: акценти й тенденції розвитку в 1991-2015 рр.

Анотація. Проаналізовано генезу політики Польщі щодо України впродовж 1991–2005 рр., визначено чинники, що зумовлювали її зміст та спрямованість розвитку. Значну увагу приділено політичній компоненті співпраці між двома державами, зокрема пов'язану зі сприянням офіційною Варшавою успіхам реалізації Україною європейського вибору зовнішньої політики. Акцентовано на ролі президентського чинника у розбудові між Україною та Польщею взаємин стратегічного партнерства. Визначено виклики та ризики, випробовування якими впродовж визначеного періоду пройшли стосунки сторін.

Ключові слова: Україна, Республіка Польща, стратегічне партнерство, зовнішня політика, європейська інтеграція.

Розпад соціалістичного табору та вивільнення Польщі з «тісних обійм» кремлівського керівництва вже впродовж 1990-х рр. позначилися суттєвими зрушеннями на політиці офіційної Варшави щодо України. Так, 2 грудня 1991 р. Республіка Польща першою серед держав світового співтовариства визнала незалежність України, 4 січня 1992 р. започаткувала з нею дипломатичні взаємини, а 18 травня 1992 р. підписала Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво. У 1996 р. стосунки між двома державами вийшли на рівень стратегічного партнерства.

Чимдалі, все більш очевидно ставала готовність офіційної Варшави сприяти Україні в налагодженні «мостів співпраці» з провідними державами Європи та світу (насамперед США), міжнародними організаціями. Не викликає заперечень, посередництвом зміцнення міжнародної суб'єктності України Республіка Польща мала на меті не допустити повторного її включення в сферу інтересів Кремля, а заразом, захистити власний східний кордон від можливих проявів російської агресії, та зміцнитися як лідер. Центрально-Східної Європи. Запорукою посилення ваги Польщі в європейському співтоваристві, окрім того, сприймалася інтеграція України до ЄС та НАТО – у Варшаві, як знаємо, в цьому серйозно зацікавлені.

Зважаючи на пріоритетність для Польщі взаємин із НАТО та ЄС, упродовж всього періоду незалежного державотворення її стосунки з Україною були значно підпорядковані успіхам співпраці з союзниками. Так, наприклад, доки нашою державою не було вирішене питання ядерної зброї, а позиція провідних держав Заходу та США щодо цього була категоричною, польсько-українські взаємини були характерні деяким гальмуванням. Давали про себе знати також «справа майора А. Лисенка» та незгода офіційного Києва щодо розширення на Схід кордонів Альянсу. Та з відмовою України від ядерної зброї, приєднанням до Програми НАТО «Партнерство заради миру» й офіційним проголошенням президентом Л. Кучмою згоди на «східне розширення» НАТО політика Польщі щодо неї істотно нормалізувалася.

На користь активізації співпраці між нашими двома державами значно позначилися президентські вибори в Польщі наприкінці 1995 р. та прихід до влади А. Квасневського. Маючи на меті якнайшвидше забезпечити Польщі вступ до НАТО та ЄС, успіхи держави на обраному шляху новий керівник пов'язав з утвердженням РП як провідника українських інтересів на рівні європейсько-атлантичного співтовариства. Так, з ініціативи А. Квасневського, в червні 1996 р. президент України Л. Кучма був запрошений до участі в неофіційній зустрічі глав держав європейського регіону, що відбулася в Ланьцуті, в 1996 р. Україна набула членства в Центральноевропейській ініціативі, в 1997 р. підписала Хартію про особливе партнерство з НАТО, в 1999 р. отримала прихильну до себе «Спільну стратегію ЄС».

Україна показово виявилася підтримка президентом А. Квасневським України на поч. ХХІ ст., позначеного «касетним скандалом» та «кольчужною справою», що спричинили до катастрофічного погіршення міжнародного її авторитету. Так, всупереч позиції світового співтовариства, очільник РП не лише не відмовився від взаємин з офіційним Києвом, а навпаки, ініціював низку заходів, покликаних виправити ситуацію. Цьому, зокрема, покликані були сприяти зустрічі А. Квасневського з Л. Кучмою в Казімежі Дольному (березень 2001 р.), переговори в Ланьцуті (червень 2001 р.) та міжнародна конференція «Україна в Європі», за участю високого рівня європейських політиків, представників НАТО та Європейського Союзу організована у Варшаві (жовтень 2002 р.). У грудні 2002 р. на Копенгагенському саміті ЄС Польща презентувала політику «східного виміру», що мала стати головним інструментом політики Брюсселя щодо України та Молдови і, можливо, Білорусі.

Вступ Польщі до ЄС (2004 р.), аналогічно приєднанню до НАТО (1999 р.), всупереч негативним прогнозам, не лише не спричинив до погіршення взаємин між нашими двома державами, а навпаки, навіть дещо їх активізував. Так, вже в вересні 2000 р. Польща перебрала на себе виконання місії координатора дій НАТО в Україні, в жовтні 2004 р. на засіданні очільників МЗС держав-членів Євроспільноти презентувала розроблений у співпраці з Німеччиною план політики ЄС щодо України.

Наступне зростання інтересу Польщі до української тематики було спричинене Помаранчевою революцією. Зусиллями президента А. Квасневського події в Україні не лише склали головне питання європейської політики, але й зайняли визначне місце в біографії як самого глави РП, польських та євросоюзних високопосадовців, так і тисяч поляків, які особисто були присутні на київському Майдані, підтримували його учасників численними акціями на території Польщі. Завдяки активній позиції А. Квасневського, зокрема, особистій участі в ролі міжнародного посередника в роботі круглого столу між владою та опозицією (26 листопада, 1 та 6 грудня 2004 р.), ситуацію в Україні вдалося врегулювати мирним шляхом. Помітним є «польський слід» також і в суттєвому зміцненні авторитету нашої держави на рівні провідних європейських інститутів: згадати хоча б факт прийняття Європейським Парламентом Резолюції щодо України (13 січня 2005 р.) [7], підготовленої за активної участі польських євродепутатів та не без тиску на керівництво ЄС А. Квасневського, який діяв у тісній співпраці з литовським колегою В. Адамкусом.

Із перемогою на парламентських виборах 25 вересня 2005 р. політичної партії «Право і Справедливість» та приходом до влади 23 грудня 2005 р. президента Л. Качинського, внаслідок чого ключові посади в державі вперше за роки незалежності зосередилися в руках переважно націонал-консерваторів, політика Польщі щодо України не зазнала суттєвих змін: палкий прихильник поглядів Ю. Пілсудського, до взаємин з нашою державою Л. Качинський підходив із позиції максимального сприяння та налаштованості на наступний розвиток взаємин стратегічного партнерства. Зацікавлений у наблизенні України до головних інститутів Заходу, Л. Качинський, як відомо, осмислював його у зв'язку зі збільшенням дистанції у стосунках по лінії Варшава – Москва. Таким чином поглиблення співпраці з Україною, відбувалося ціною погіршення польсько-російських взаємин. Так, упродовж 2006–2010 р. очільник РП шість разів із візитами приїжджав до України та п'ятнадцять разів вітав українського колегу на польській території. Починаючи з першого візиту до Києва (28 лютого 2006 р.) і надалі він незмінно констатував готовність Польщі сприяти Україні в просуванні шляхом європейської інтеграції, ділитися польським досвідом реформ та адаптації до союзних стандартів [5]. Важливим пунктом

політики президента Л. Качинського було також сприяння Україні в розбудові контактів із НАТО: конкретних успіхів, зокрема, вдалося досягти в утилізації розміщеного на території України ракетного палива, започаткуванні литовсько-польсько-українського батальйону.

Не зазнала суттєвих змін політика Польщі щодо України також і з приходом до влади в листопаді 2007 р. Громадянської платформи й початком прем'єрства Д. Туска: в зовнішньополітичній програмі його кабінету взаємини з Україною значилися серед п'яти пріоритетів РП. Так, у березні 2008 р. на зустрічі з українським колегою у Києві Д. Туск заявив про прагнення наступного розвитку стратегічного партнерства між нашими двома державами, а вже 26 травня на засіданні Ради ЄС із Загальної політики Європейського Союзу та Ради з питань міжнародних відносин у Брюсселі польськими урядовцями була презентована програма «Східне партнерство»: розроблена в співпраці зі шведськими колегами й адресована шістьом державам Східної Європи, зокрема, Україні, вона передбачала зміцнення їхньої співпраці з Європейським Союзом.

Щоправда, з приходом до влади президента Л. Качинського, у взаєминах сторін з'явився також новий елемент – «політика пам'яті», – розвінчування якого попередники намагалися не допускати. Як пам'ятаємо, в 1997 р. зусиллями президентів А. Квасневського та Л. Кучми було підписано заяву «До порозуміння та єднання», у 2003 р. з нагоди 60-ї річниці трагедії на Волині спільну заяву зробили парламенти держав-сусідів, слідом за ними із нотою про примирення виступили президенти. Та 15 липня 2009 р. – уперше на високому офіційному рівні (постановою парламенту РП) – антипольську операцію ОУН і УПА в Західній Україні було названо «етнічною чисткою з ознаками геноциду» [1]. І, попри те, що вихід «привидів минулого» назовні, на переконання багатьох польських урядовців, насправді покликаний мати позитивні наслідки для взаємин з Україною, зміна суспільного дискурсу в Польщі заклала передумови до його продовження українською стороною та спричинила до невітшних наслідків. «За незламність духу у відстоюванні національної ідеї, виявлені героїзму і самопожертви у боротьбі за незалежну Українську державу» 20 січня 2010 р. президент В. Ющенко присвоїв звання Герой України С. Бандері [6]. Враховуючи одіозність постаті керівника ОУН для поляків, рішення українського президента викликало колосальний резонанс у Польщі та, за словами экс-прем'єр-міністра РП Л. Міллера, ознаменувало «похорон східної політики президента Леха Качинського» [8].

Суттєве збільшення дистанції в політиці офіційної Варшави щодо України, а разом наростання напруження в взаєминах між двома державами очевидним стало з перемогою на президентських виборах в Україні В. Януковича й обранням на посаду глави уряду М. Азарова, а пізніше – трагічною загибеллю в авіакатастрофі під Смоленськом Л. Качинського та приходом до влади президента Б. Коморовського. Так, у той час, як прагматично налаштований Б. Коморовський, на відміну від прихильних «месіанської місії» Польщі щодо України А. Квасневського та Л. Качинського, очікував, коли ж сприяння поляками Україні нарешті принесе конкретні результати [2], офіційний Київ пішов на поглиблення співпраці з Російською Федерацією та проголосив позаблоковий статус України, а в 2011 р., коли в Польщі готувалися до піврічної (протягом липня – грудня) президенції в Раді ЄС й чекали на наближення України до ЄС, команда В. Януковича – М. Азарова розпочала масштабні репресії проти опозиції. У підсумку, у Брюсселі відмовилося від поглиблення співпраці з нашою державою та на невизначений термін відтермінували підписання угоди про асоціацію.

Перетворення України на непростого для Польщі партнера, щоправда, не спричинило до повного згортання контактів між нашими двома державами. Навпаки, зустрічі вищих посадовців навіть дещо почастішали: впродовж одного лише 2012 р. президенти й прем'єри зустрічалися понад два десятка разів, постійними були телефонні розмови, обмін листами. На користь співпраці позначився успішно проведений чемпіонат з футболу «Євро – 2012». І хоча українська влада надалі вживала антидемократичних заходів, а проголошені реформи реалізовувалися здебільшого на папері, в 2013 р. цілком реальною виявилася перспектива підписання нашої державою Угоди про асоціацію з ЄС. Та цього, як знаємо, не сталося: на Вільнюському саміті «Східного партнерства» (листопад 2013 р.) делегація на чолі з президентом В. Януковичем відмовилася від підписання угоди. Польсько-українські взаємини на найвищому рівні, як наслідок, опинилися в найгіршій за багато років фазі [4, с. 280].

Масові акції громадського невдоволення, що їх спричинили дії української влади, увінчані втечею з держави президента В. Януковича та групи найближчих його соратників, аналогічно подіям 2004–2005 рр., зустріли широку підтримку польських громадян. Незацікавлений в перетворенні України в сателіта Кремля, активно контактувати з українською громадськістю продовжував президент Б. Коморовський. Зусиллями польської сторони українська тематика в черговий раз перетворилася на головний предмет розмов на рівні провідних союзних інститутів, вищого керівництва держав-членів ЄС. І, нарешті, не без участі польської сторони можливими стали головні успіхи, що їх у поствільнюський період таки вдалося досягти нашої державі:

.....
підписання політичної (21 березня 2014 р.) та економічної (27 червня 2014 р.) частин Угоди про асоціацію з ЄС і наступної синхронної її ратифікації з Європейським парламентом (16 вересня 2014 р.).

З обранням Президента України П. Порошенка (травень 2014 р.) та відновленням курсу на європейську інтеграцію, активізація співпраці з офіційним Києвом вкотре перетворилася на ключове завдання польської зовнішньої політики. Зростання зацікавленості РП в партнерстві з нашою державою, безперечно, засвідчив вже червневий 2014 р. візит П. Порошенка до Варшави: організований з ініціативи Б. Коморовського він відбувся напередодні інавгурації українського президента та співпав з відзначенням 25-ої річниці перших у посткомуністичний період польської історії демократичних виборів до парламенту. Другий – тепер уже очільник держави – офіційний візит П. Порошенка до Варшави мав місце 17–18 грудня 2014 р. та співпав із підписанням Б. Коморовським ратифікованої Сеймом та Сенатом Угоди про асоціацію України з ЄС.

9 квітня 2015 р. під час візиту до Києва президент Б. Коморовський, виступаючи перед ВРУ з промовою наголошував на збереженні Польською державою відкритості до України, а також наступному сприянні офіційною Варшавою європейським її устремлінням. Окрім того, президент РП високо оцінив зусилля сторін щодо подолання важкої спадщини спільного минулого та висловив надію, що конфлікти, якими багата історія поляків та українців, не будуть впливати на сучасні відносини між двома державами. Попри труднощі, впродовж понад двох останніх десятиліть на шляху взаємного примирення, як відомо, сторонам таки вдалося досягти певних успіхів, серед яких – відкриття пам'ятника українським в'язням табору Явожно, загиблим внаслідок операції «Вісла» (23 травня 1998 р.), меморіального комплексу польським офіцерам у Харкові (17 червня 2000 р.), Цвинтаря Орлят у Львові (24 червня 2005 р.), ін. Та того ж самого дня, фактично одразу по виступі президента Б. Коморовського у Верховній Раді України, українські парламентарі схвалили закон «Про правовий статус і вшанування пам'яті борців за незалежність України в ХХ ст.», згідно якого армії ОУН, УПА, УНР та ЗУНР були визнані борцями за українську незалежність. Правильний погляду вшанування пам'яті бійців за незалежність України та неприпустимий з позиції польської сторони, він спричинив до чергового резонансу в польському суспільстві, а разом, на переконання президента Б. Коморовського, «в принципі унеможливив історичний польсько-український діалог» [3]. І вже наступний розвиток подій, як знаємо, надав цьому чимало підтверджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Волинь: невдала спроба «остаточного вирішення» наукової проблеми. URL: <http://ukrreal.info/ru/Analitik/119413-volin-nevdala-sproba-ostatochnogo-virishennya-naukovoi-problemi> (дата звернення – 20.02.2017).
2. Гетьманчук О. Вимушений президент Б. Коморовський. URL: <http://www.dt.ua/articles/74816> (дата звернення – 25.05.2017).
3. Закон про героїзацію УПА унеможлиблює українсько-польський діалог, – Коморовський. URL: http://ipress.ua/news/komarovskyu_rozkrytykuvav_zakon_pro_geroizatsiyu_upa_120434.html (дата звернення – 20.02.2017).
4. Киридон А.,Троян С. Українсько-польський діалог в умовах Революції Гідності (2013–2014 рр.) // INTERMARUM: історія, політика, культура. 2015. Вип. 2. С. 277–285.
5. Климець Н. Співпраця України та Польщі: два роки після розширення ЄС. URL: <http://eu.prostir.ua/library/1274.html> (дата звернення – 21.04.2016).
6. Про присвоєння С. Бандері звання Герой України : Указ президента України від 20 січня 2010 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/46/2010> (дата звернення – 24.12.2017).
7. Резолюція Європейського Парламенту щодо України від 13 січня 2005 р. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=224180636 (дата звернення – 24.12.2017).
8. Экс-премьер Польши осудил присвоение Бандере звания героя // Корреспондент. 2010. 24 января. URL: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1039287-eks-premer-polshi-osudil-prisvoenie-bandere-zvaniya-geroya> (дата звернення – 05.04.2015).

Наталья Черная

Винницкий торгово-экономический институт
Киевского национального торгово-экономического университета,
доктор исторических наук, доцент (Украина)

Политика Польши относительно Украины: акценты и тенденции развития в 1991-2015 гг.

Аннотация. Проанализированы генезис политики Польши относительно Украины на

.....
протяжени 1991-2005 гг. Определены факторы, которые обусловили ее содержание и направленность развития. Значительное внимание уделено политической компоненте сотрудничества между двумя государствами, в том числе связанной с содействием официальной Варшавой успехам реализации Украиной европейского выбора внешней политики. Акцентировано на роли президентского фактора в развитии между Украиной и Польшей отношений стратегического партнерства. Определены вызовы и риски, испытание которыми в течение указанного периода прошли отношения сторон.

Ключевые слова: Украина, Республика Польша, стратегическое партнерство, внешняя политика, европейская интеграция.

ABSTRACT

Nataliia Chorna

Vinnitsia Institute of Trade and Economics of Kyiv National University of Trade and Economics
Dr. of Sciences (History), Associate Professor

Policy of Poland regarding Ukraine: accents and trends of development in 1991-2015

The policy genesis of the Republic of Poland regarding Ukraine during 1991-2015 was analyzed. The factors conditioning its meaning and trend of the development were determined. A great attention was paid to the political component of cooperation between two states, including the one related to contribution of the official Warsaw to the successes of implementation of the European choice of the external policy by Ukraine. It was mentioned that the interest of the Republic of Poland in the integration of Ukraine in the European-Atlantic area was caused by the intention, firstly, to minimize the potentially existing danger of the Russian aggression on the Polish Eastern Border, secondly to strengthen the leadership position of the Central-Eastern Europe, join the first line of the EU Member-States and to strengthen the geopolitical importance of the state at the level of the world community. In fact, the official Warsaw started performing the mission of the lobbyist of the Ukrainian interests at the level of NATO and EU immediately after becoming a full member therein.

The role of the presidential factor in the development of the strategic partnership relations between Ukraine and Poland was emphasized. In particular, it was stated that the greatest cooperation success was achieved by the Parties during the period of the reign of the Presidents A. Kwasniewski and L. Kuchma, respectively, during the presidential years of their successors the cooperation dynamics was nonlinear and the success – controversial.

A lot of attention was paid to the challenges and risks affecting the Parties' relations during the determined period. Thus, the main trials included accession of Poland to NATO and EU membership, Orange (Pomarancheva) Revolution and Revolution of Dignity in Ukraine and also, though to a lesser extent – change of the highest state authority and transformation of the political line in the higher echelons of power of Ukraine and Poland, caused by global changes, crisis phenomena in the economy, etc. The last several years the Parties' cooperation have still faced serious trial of the "historical policy" generated by the "ghosts from the past", started by the official Warsaw and taken up by the Ukrainian society.

Key words: Ukraine, the Republic of Poland, strategic partnership, foreign policy, European integration.

REFERENCES:

1. Volyn: nevdala sproba «ostatochnoho vyrishennia» naukovoï problemy. URL: [http://ukrreal.info/ru/Analitik/119413-volin-nevdala-sproba-ostatochnogo-virishennya-naukovoï-problemi\(data-zvernennia-20.02.2017\)](http://ukrreal.info/ru/Analitik/119413-volin-nevdala-sproba-ostatochnogo-virishennya-naukovoï-problemi(data-zvernennia-20.02.2017)).
2. Hetmanchuk O. Vymushenyi prezident B. Komorovskyi. URL: [http://www.dt.ua/articles/74816\(data-zvernennia-25.05.2017\)](http://www.dt.ua/articles/74816(data-zvernennia-25.05.2017)).
3. Zakon pro heroizatsiiu UPA unemozhlyvliuie ukraïnsko-polskyi dialoh, – Komorovskyi. URL: [http://ipress.ua/news/komarovskyi_rozkrytykuvav_zakon_pro_geroizatsiyu_upa_120434.html\(data-zvernennia-20.02.2017\)](http://ipress.ua/news/komarovskyi_rozkrytykuvav_zakon_pro_geroizatsiyu_upa_120434.html(data-zvernennia-20.02.2017)).
4. Kyrydon A., Troian S. Ukraïnsko-polskyi dialoh v umovakh Revoliutsii Hidnosti (2013–2014 rr.) // INTERMARUM: istoriia, polityka, kultura. 2015. Vyp. 2. S. 277–285.
5. Klymets N. Spivpratsia Ukraïny ta Polshchi: dva roky pislia rozshyrennia YeS. URL: [http://eu.prostir.ua/library/1274.html\(data-zvernennia-21.04.2016\)](http://eu.prostir.ua/library/1274.html(data-zvernennia-21.04.2016)).
6. Pro prysvoiennia S. Banderi zvan'nia Heroï Ukraïny : Ukaz prezidenta Ukraïny vid 20 sichnia 2010 r. URL: [http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/46/2010\(data-zvernennia-24.12.2017\)](http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/46/2010(data-zvernennia-24.12.2017)).
7. Rezoliutsiia Yevropeiskoho Parlamentu shchodo Ukraïny vid 13 sichnia 2005 r. URL:

.....
[http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=224180636\(data_zvernennia_24.12.2017\)](http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=224180636(data_zvernennia_24.12.2017)).

8. Eks-premer Polshi osudil prisvoenie Bandere zvaniya geroya// Korrespondent. 2010. 24 yanvarya. URL: [http://korrespondent.net/ukraine/politics/1039287-eks-premer-polshi-osudil-prisvoenie-bandere-zvaniya-geroya\(data_zvernennia_05.04.2015\)](http://korrespondent.net/ukraine/politics/1039287-eks-premer-polshi-osudil-prisvoenie-bandere-zvaniya-geroya(data_zvernennia_05.04.2015)).

Статтю подано до редколегії 15.01.2018 р.

УДК 94(420)

Євгеній Жмур

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
аспірант (Україна)

Олександр Неприцький

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Символи візуальної ідентифікації у національному брендінгу Республіки Польщі наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть

Анотація. У статті досліджується створення і застосування знаків візуальної ідентифікації Республіки Польщі в процесі формування національного бренду наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть: логотипу на основі зображення повітряного змія, туристичного логотипу із символікою лісу, гір і моря, логотипу для комерційних та інвестиційних цілей із зображенням відкритого вікна. Республіка Польща не змогла створити єдиного символу візуальної ідентифікації країни, який став би ефективним інструментом у промоції країни, хоча, в окремих галузях були значні напрацювання у цьому напрямку.

Ключові слова: Республіка Польща, національний брендінг, візуальна ідентифікація, імідж, промоція, логотип, повітряний змій, відкрите вікно.

Візуальна ідентифікація країни має неабияке значення у світі, де символи та графічні зображення, виокремлюючись у загальному комунікаційному шумові, набагато швидше вкорінюються у пам'яті, ніж логічні конструкти. Дослідження діяльності польських державних інституцій у сфері візуальної ідентифікації країни та її народу на міжнародній арені після припинення комуністичного будівництва і обрання курсу на інтеграцію у європейське та світове співтовариство є актуальним як з теоретичного (дає можливість комплексно дослідити процес трансформації та міжнародної інтеграції країни), так і з практичного (дозволяє вивчити досягнення і помилки у використанні символічних графічних зображень для промоції держави) погляду.

Вивченням національного брендінгу Республіки Польщі, загалом, і використанням графічних образів, зокрема, займалися Ю. Запала-Венх [1], Л. Коларська-Бобінська [2], М. Фалковські [3] та інші. Підсумовуючим кабінетним дослідженням на тему образу Польщі і поляків за кордоном стала праця «Дослідження образу Польщі та польської економіки в країнах головних економічних партнерів» [4]. Цьому питанню присвячена значна кількість публікацій у засобах масової інформації [5, 6].

Метою статті є вивчення процесу створення і застосування знаків візуальної ідентифікації Республіки Польщі в процесі формування національного бренду наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть.

Польща, прагнучи сформувати потужний національний бренд, потребувала зображення, яке б легко впізнавалося і асоціювалося з країною. Класичною базою для графічної ідентифікації залишалися державні символи та національні кольори, але у випадку з Польщею, вони не забезпечували достатньої унікальності та однозначності: і орел, і білий та червоний кольори – це дуже популярні елементи у національній символіці. Тому виникла потреба у пошуку додаткових символічних графічних зображень, які б однозначно асоціювалися з Польщею і могли б виконувати роль розпізнавальних знаків для країни. Це стало дуже важливо у час публічної дипломатії, коли в процес формування міжнародного іміджу країни стали включатися не лише державні інституції, але й ЗМІ, господарські підприємства, громадські об'єднання, спортивні асоціації тощо. Альтернативний шлях – це пошук символів, що поширені в національній свідомості, і можуть становити основу для ідентифікації національного бренду (як зробили, наприклад, Голландія чи Іспанія, додавши до нього назву країни англійською мовою).

Система символів, створених для візуалізації національного бренду, у жодному випадку, не є конкурентом для офіційної символіки держави. Такі зображення виконують додаткові

.....
функції у комунікації поряд із державним гербом та прапором, і використовуються у менш офіційних ситуаціях. Їх завдання – дійти до широкого кола реципієнтів інформації, створювати позитивні асоціативні зв'язки і позитивно впливати на імідж країни за кордоном, підтримуючи зусилля офіційних установ [1, с.221].

Ідея створення промоційного знаку Польщі з'явилася в другій половині ХХ ст. , коли країна інтенсифікувала свою діяльність на шляху до набуття членства в Європейському Союзі. Створення символу візуальної ідентифікації Польщі було одним з елементів кампанії, спрямованої на пропаганду членства країни в ЄС, що реалізовувалася у рамках Рамкової програми промоції за кордоном процесу вступу Республіки Польщі до Європейського Союзу [5]. Міністерство Закордонних Справ, на чолі якого стояв Владислав Бартошевський, оголосило тендер на створення промоційного логотипу Польщі, але завершився конкурс уже після зміни правлячої коаліції.

Новий логотип був розроблений на базі досліджень, що проводилися міжнародною групою фахівців, оскільки у Польщі, на той час, кадрів з відповідним рівнем підготовки та досвідом не було. У результаті роботи було представлено стилізований напис «Польща» польською мовою – Polska, де літера «к» нагадувала собою фігурку людини, що запустила повітряного змія у національних кольорах (рис. 1). Національний логотип мав бути не просто знаком, що відрізняв Польщу з-поміж інших країн, а цілісною конструкцією, що символічно передає великий масив інформації. А його значення повинно однозначно сприйматися і внутрішнім реципієнтом (тобто членом тієї спільноти, яку репрезентує) і закордонним, у якого логотип повинен викликати позитивні асоціації, пов'язані з країною походження знаку. А відповідно, логотип повинен передавати інформацію правдиву, однозначно пов'язану з національною ідентифікацією польського суспільства, і доступну та зрозумілу для закордонних реципієнтів.

Рис. 1.

Автори концепції розглядали повітряного змія як символ, що увібрав і передає цілу низку значень: а) фігура, що має і практичне і магічне значення; б) перша конструкція (для дитини), мрії, молодість, усвідомлення майбутніх можливостей; в) політ, процес звільнення, рух, динаміка, що уособлюють ті політичні, економічні та соціальні зміни, які відбувалися у Польщі в період трансформації; г) польська шахівниця – клітинки розфарбовані у польські національні кольори; д) політичний символ вивільнення сучасного народу після повалення соціалізму, до того ж напис «Польща» стилізований під напис «Солідарність», яка, також була символом перемоги над комунізмом у країні; е) назва написана польською мовою (латинкою), що вказує на приналежність до Європи не лише географічно, але й культурно та цивілізаційно (при збереженні національної самосвідомості); є) напис виглядає легко, без напруги, як нотатка чи «мимовільний коментар»; ж) уособлює радість, піднесення, самореалізацію, подолання бар'єрів та обмежень; з) літера «к» стилізована під людину показує, що поляки це народ особистостей, індивідуальностей, підприємливих людей, а не натовп [6].

Новий логотип викликав багато критики і суперечок у польських ЗМІ та суспільстві загалом. Одним із головних звинувачень було те, що знак дуже чітко наслідував логотип Незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність» (рис. 2). Авторів звинувачували у порушенні авторських прав і в надмірному використанні окремого самостійного символу, що мав велике власне смислове навантаження. Однак перше звинувачення відкидалося, оскільки власники логотипу «Солідарності» не висловлювали жодних протестів чи претензій щодо використання їхнього дизайну для промоційного логотипу Польщі. А друге звинувачення було надзвичайно дискусійним, адже, виходячи із того, що промоційний логотип повинен виконувати функцію яскравої візуальної ідентифікації країни і бути пов'язаним з виразними та впізнаваними за кордоном елементами життя цієї держави, то знак «Солідарності» (відомий широкому загалу, що не давав сплутати Польщу із іншими країнами Центрально-східної Європи чи «східного блоку»), якнайкраще підходив на цю роль. Тому, таке наслідування логотипу «Солідарності», швидше виглядало як перевага у формуванні національного промоційного логотипу, аніж його недолік.

Рис. 2.

Другим приводом для критики був сам образ повітряного змія. Критики піддавали сумніву доцільність використання такого знаку, з огляду на те, що повітряний змій ніколи не був пов'язаний виключно з Польщею, і, відповідно, не передавав специфіки держави і її народу. А також звертали увагу на те, що повітряний змій – це символ нестабільності і нетривалості, об'єкт, який легко піддається зовнішнім впливам (вітру, дощу тощо), а, отже, не може репрезентувати Польщу як надійного політичного та економічного партнера на міжнародній арені [7].

Не дивлячись на всі звинувачення, поява промоційного логотипу, що уможлиблював візуальну ідентифікацію Польщі, була корисною справою в сфері управління національним іміджем та формування національного бренду. Однак, попри те, що промоційний логотип був створений і міг вдало репрезентувати країну, використання його було дуже обмеженим. В ситуації активного громадського обговорення і контраверсійних заяв різних авторів і соціальних груп, Міністерство закордонних справ вирішило надати йому лише допоміжну роль у заходах, спрямованих на промоцію Польщі за кордоном. Повітряний змій так і не став самостійним символом візуальної ідентифікації країни, і використовувався головним чином самим Міністерством та польськими посольствами, та як основне зображення на чинному тоді порталі МЗС «Пізнай Польщу». Ю. Запала-Венх оцінює це як «невикористаний шанс в процесі створення і управління національним брендом Польщі» [1, с. 223].

Коли в 2003 році Національна економічна палата разом з Інститутом польської марки розпочала роботу над програмою «Марка для Польщі», було створено оновлену версію польського промоційного логотипу, де ідею повітряного змія підкорегували відповідно до положень нової програми. Новий символ трохи змінив форму і став більш динамічним та уособлював ще більшу креативність, щоб відповідати ключовій ідеї «творчої напруги» (детальніше про програму «Марка для Польщі» у статті «Погляди Уоллі Олінса на формування іміджу Республіки Польщі на початку XXI століття» [8]). Логотип, створений у рамках програми «Марка для Польщі», не став національним символом. Як і вся програма, він не був імплементований у сферу зовнішньої політики Республіки Польщі, у зв'язку із політичними змінами і приходом до влади у 2006-2007 році коаліції партій «Право і Справедливість», «Ліга Польських Сімей», «Самооборона Республіки Польщі». Єдиний промоційний логотип, який би візуалізував польську ідентичність на міжнародній арені, так і не з'явився.

Паралельно із роботою над загальним промоційним логотипом Республіки Польщі в 2001 році з'явився графічний знак для використання в сфері промоції польської туристичної галузі (рис. 3). Промоційний знак у сфері туризму належить Польській туристичній організації (ПТО), але його використання було регульоване розпорядженням Міністра економіки [9]. Подібно до логотипу, створеного Міністерством закордонних справ, знак ПТО базується на польськомовному написі назви країни «Polska» із використанням національного поєднання кольорів. Туристичний логотип містить також елементи, що асоціюються із природним середовищем країни – ліси, гори і море. Проте, цей логотип також зазнавав критики за те, що не містить чітких вказівок на виключно польські туристичні об'єкти, які можуть привабити туриста. Поєднання гір, лісу і води може стосуватися дуже багатьох територій, і не викликає чітких та однозначних асоціацій із Польщею.

Рис. 3.

Рациональність такої критики підтвердив скандал, що розгорівся у 2010 році, і був пов'язаний із презентацією туристичного логотипу Філіппін у рамках рекламної кампанії «Філіппіни такі прекрасні» (Pilipinas Kay Ganda), що проводилася філіппінським департаментом туризму. Запропонований логотип надто сильно нагадував польський творчий доробок: спільний стиль виконання зображення; однаковий шрифт напису; літера «l» в обидвох написах стилізована під дерево (рис.4) [10]. Філіппіни були звинувачені у плагіаті та змушені були швидко відмовитися від використання такого логотипу. Цей випадок лише підтвердив факт

«неспецифічності» польського туристичного логотипу, оскільки зовсім не схожа країна, в зовсім іншій частині земної кулі змогла застосувати його для власних потреб, внівши незначні корективи у колористику напису та перемалювавши силует листяного дерева на силует пальми.

Рис. 4.

Не дивлячись на те, що одним із основних завдань національного брендингу, поряд із приваблюванням туристів, є успішне представлення національних продуктів на міжнародному ринку та залучення закордонних інвестицій, єдиного логотипу для промоції польської економіки створено так і не було. На зламі століть Міністерство економіки та торгово-економічні представництва використовували логотип «відкрите вікно» (рис. 5). Його ж, наприклад, розміщували на промоційних матеріалах під час виставок EXPO 2000 та EXPO 2005.

Рис. 5.

Після змін у структурі управління національним іміджем Міністерство економіки, як і Відділ промоції торгівлі та інвестицій, стали використовувати офіційний державний герб. Польська агенція інформації та закордонних інвестицій (тепер називається Польська агенція інвестицій і торгівлі) протягом 2003-2017 рр. використовувала власні логотипи (рис.6).

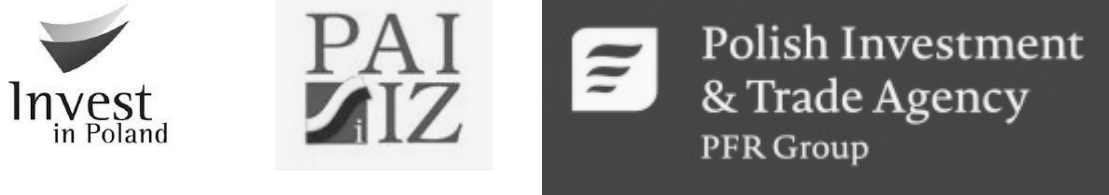

Рис. 6.

Підсумовуючи можемо зазначити, що у період кінця XX – початку XXI століття (не дивлячись на успішний процес економічної, політичної та соціальної трансформації та значні зусилля, докладені для формування міжнародного іміджу і національного бренду) Республіка Польща не змогла створити єдиного символу візуальної ідентифікації країни, який став би ефективним інструментом у промоції країни. Хоча, в окремих галузях були значні напрацювання у цьому напрямку, і їхня доля та ефективність використання потребують додаткових досліджень як для створення загальної комплексної картини історії Республіки Польщі на зламі тисячоліть, так і з метою практичного застосування польського досвіду для національного брендингу нашої держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Zapła-Więch J. Polityka kreowania wizerunku państwa w oparciu o tożsamość narodową na przykładzie Polski i Irlandii. – Rozprawa doktorska. Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych. Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych. Archiwum UJ, Dokt. 2012/155. Kraków: UJ, 2012. 298 s.
2. Obraz Polski i Polaków w Europie / red. L. Kolarska-Bobińska. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2003. 349 s.
3. Fałkowski M., Polska jako Wschód i jako Zachód. Wzajemne postrzeganie Polaków i Niemców, wyniki najnowszych badań // Dialog, Magazyn Polsko-Niemiecki. 2002. №60. URL: <http://www.isp.org.pl/site.php?id=72&pagep=2>. (дата звернення: 17.02.2016).
4. Badania wizerunkowe Polski i polskiej gospodarki w krajach głównych partnerów gospodarczych. Raport z badania desk-research / Projekt realizowany na zlecenie Ministerstwa Gospodarki. Warszawa: Ministerstwo Gospodarki, 2011. 43 s.
5. Promocja Polski w Unii Europejskiej // Pierwszy Portal Rolny. 27.12.2002. URL: <https://www.ppr.pl/ekonomia/unia-europejska/promocja-polski-w-unii-europejskiej-34924>. (дата звернення: 24.12.2017).

6. Mierowski W. Dlaczego latawiec? // Rzeczpospolita. 2002. 20 Sierpnia.
7. Ciołek E. Latawiec na uwięzi // Rzeczpospolita. 2002. 19 Sierpnia
8. Неприцкий О.А. Погляди Уоллі Олінса на формування іміджу Республіки Польщі на початку XXI століття. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.22. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. 290 с. С. 216-220.
9. Rozporządzenie Ministra Gospodarki z dnia 12 września 2001 r. w sprawie określenia wzoru znaku dla celów promocji Polski w dziedzinie turystyki. Dz.U. 2001 nr 105 poz. 1147 // Internetowy System Aktów Prawnych. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20011051147>. (дата звернення: 24.12.2017).
10. Cuala A. Pilipinas Kay Ganda logo copied from Poland official travel website? // Batangas Today. 18.11.2010. URL: <https://www.batangastoday.com/pilipinas-kay-ganda-logo-copied-from-poland-official-travel-website/6087/>. (дата звернення: 24.12.2017).

Евгений Жмур

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского, аспирант (Украина)

Александр Неприцкий

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского, кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Символы визуальной идентификации в национальном брендинге Республики Польши в конце XX – начале XXI веков

Аннотация. В статье исследуется создание и использование знаков визуальной идентификации Республики Польши в процессе формирования национального бренда в конце XX – XXI начале веков: логотипа на основе изображения воздушного змея, туристического логотипа с символикой леса, гор и моря, логотипа для коммерческих и инвестиционных целей с изображением открытого окна. Республика Польша не смогла создать единый символ визуальной идентификации страны, который бы стал эффективным инструментом в промоушинге страны, хотя, в отдельных отраслях были значительные наработки в данном направлении.

Ключевые слова: Республика Польша, национальный брендинг, визуальная идентификация, имидж, промоушинг, логотип, воздушный змей, открытое окно.

ABSTRACT

Yevgheniy Zhmur

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, post-graduate student (Ukraine)

Oleksandr Nepritskyi

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, Ph.D. (History), associate professor (Ukraine)

Symbols of Visual Identification in the National Branding of the Republic of Poland at the end of the 20th – beginning of the 21st centuries

The article studies the creation and application of the symbols of visual identification of the Republic of Poland in the process of forming the national brand at the end of the 20th – beginning of the 21st centuries.

The idea of creation of a promotional symbol of Poland appeared in the second half of the 20th century, when the country intensified its activity aimed at gaining the EU membership. The creation of a symbol of visual identification of Poland was one of the elements of a campaign aimed at promotion of the country's membership in the EU, which implemented within the framework of the Framework program of the process of Poland's gain membership to the European Union.

Under the aegis of the Ministry of Foreign Affairs of Poland, an international group of specialists developed a logo based on the name of the country written in Polish with the letter "k» stylized in the form of a person flying like a kite. The logo was written in red type on a white background (in the national colours of the state) and the design resembled the logo of the "Solidarity» trade union, which associated with the fall down of communism. The Polish tourist organization developed and approved at the level of the Minister of Economics a tourist logo, which was also based on the name of the

country, supplemented by the symbols of the forest, mountains and sea as the key tourist benefits of the state. Also, a separate logo depicting an open window was developed. It was used by the Ministry of Economics for commercial and investment purposes, Later, the Ministry of Economics as well as the Section of Trade and Investment Promotion started using the official state coat-of-arms. During 2003-2017 the Polish Information and Foreign Investments Agency (now called the Polish Investment and Trade Agency) used their own logos developed on the basis of the acronym the name of the institution and the national colours.

The Republic of Poland did not manage to create such single symbol of visual identification of the country that would be an efficient tool in the promotion of a state. However, there were significant changes in this direction in separate spheres.

Key words: the Republic of Poland, national branding, visual identification, image, promotion, logo, kite, "open window».

REFERENCES

1. Zapała-Więch J. Polityka kreowania wizerunku państwa w oparciu o tożsamość narodową na przykładzie Polski i Irlandii. – Rozprawa doktorska. Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych. Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych. – Archiwum UJ, Dokt. 2012/155. Kraków: UJ, 2012. 298 s.
2. Obraz Polski i Polaków w Europie / red. L. Kolarska-Bobińska. – Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2003. 349 s.
3. Fałkowski M., Polska jako Wschód i jako Zachód. Wzajemne postrzeganie Polaków i Niemców, wyniki najnowszych badań // Dialog, Magazyn Polsko-Niemiecki. 2002. №60. URL: <http://www.isp.org.pl/site.php?id=72&pagep=2>. (data zvernennia: 17.02.2016).
4. Badania wizerunkowe Polski i polskiej gospodarki w krajach głównych partnerów gospodarczych. Raport z badania desk-research / Projekt realizowany na zlecenie Ministerstwa Gospodarki. Warszawa: Ministerstwo Gospodarki, 2011. 43 s.
5. Promocja Polski w Unii Europejskiej // Pierwszy Portal Rolny. 27.12.2002. URL: <https://www.ppr.pl/ekonomia/unia-europejska/promocja-polski-w-unii-europejskiej-34924>. (data zvernennia: 24.12.2017).
6. Mierowski W. Dlaczego latawiec? // Rzeczpospolita. 2002. 20 Sierpnia.
7. Ciołek E. Latawiec na uwięzi // Rzeczpospolita. 2002. 19 Sierpnia.
8. Nepryckyj O.A. Poghlyady Uolli Olinsa na formuvannja imidzhu Respubliki Poljshhi na pochatku KhKhI stolittja. // Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynsjkogho. Vyp.22. Serija: Istorija: Zbirnyk naukovykh pracj. / Za zagh. red. prof. O.A. Meljnuchuka. – Vinnycja: DP «Derzhavna kartoghrafichna fabryka», 2014. 290 s. S. 216-220.
9. Rozporządzenie Ministra Gospodarki z dnia 12 września 2001 r. w sprawie określenia wzoru znaku dla celów promocji Polski w dziedzinie turystyki. Dz.U. 2001 nr 105 poz. 1147 // Internetowy System Aktów Prawnych. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20011051147>. (data zvernennia: 24.12.2017).
10. Cuala A. Pilipinas Kay Ganda logo copied from Poland official travel website? // Batangas Today. 18.11.2010. URL: <https://www.batangastoday.com/pilipinas-kay-ganda-logo-copied-from-poland-official-travel-website/6087/>. (дата звернення: 24.12.2017).

Статтю подано до редколегії 13.02.2018 р.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 930.2

Тетяна Каросва

Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, доцент (Україна)

Інскрипт як історичне джерело

Анотація. *Інскрипт – це дарчий, власноруч виконаний дарувальником, напис на книзі/фото/предметі/документі. Він може бути шаблонним і оригінальним. Як правило, інтерес викликають інскрипти відомих людей та оригінальні інскрипти, проте для істориків такі написи як досить масове явище є також джерелом інформації про типове. Якщо самий інскрипт, насамперед, є джерелом біобібліографічної інформації, то сукупність інскриптів є джерелом інформації про соціальну взаємодію певної особи, її соціальний чи професійний статус, про соціальні контакти населення певного регіону та певної епохи.*

Ключові слова: *інскрипт, автограф, маргіналістика, дарчий напис, історичне джерело*

Інскрипт у широкому розумінні – це напис. Він побутує у різних жанрових і літературних статусах. За змістом він може бути від привітального до надгробного, від особистого до офіційного, за формою – і прозовим, і поетичним. У вітчизняній гуманітарній традиції під ним розуміють дарчий власноруч виконаний напис і асоціюють з ширшим колом написів – автографами.

Про такі автографи накопичений чималий емпіричний матеріал, підготовлено чимало альбомів і каталогів їх колекцій, написано чимало бібліофільських есе. Автографи активно колекціонують, експонують, купують, підробляють, але досі не має аналітичних публікацій, практично не розроблено критерії їхнього аналізу, методологічний та поняттєвий апарати. Лише колекціонери більш-менш визначилися з розрізненням видів автографів у залежності від їхньої форми, змісту (підпис, лист, документ, рукопис твору), розміщення (на книзі, предметі, документі, фото) або розміру аркушів паперу, на якому їх розміщено тощо.

Хоча у вітчизняній історичній науці існує традиція вивчення автографів маргіналістикою, проте інскрипти досі не є об'єктом спеціального глибокого дослідження. Серед істориків, які спеціально вивчали дарчі написи, треба відзначити доробок О.М. Апанович [1-3] та згадати публікацію Т.І. Хорхордіної [10]. Найактивніше інскрипти вивчають книгознавці [4-6; 9], а також текстологи та біографи. Якщо для книгознавців дарчий напис є тим елементом, який робить конкретний примірник видання оригінальним, розкриває історію його побутування, то текстологи розглядають його як самодостатній текст, біографи – як додаткове джерело біографічної інформації про його автора чи адресата.

Нас цікавлять інскрипти як інформаційні самодостатні мовні повідомлення з чіткою метою, орієнтовані на адресата. Кожний, хто коли-небудь підписував комусь книгу/фото/предмет/документ, знає, що у спонтанній ситуації такі написи робляться автоматично за шаблоном. Водночас, очевидно, що відступи від таких шаблонів свідчать про специфічний характер стосунків між тим, хто дарує книгу/фото/предмет/документ і тим, кому вона/він призначається. Дарчий напис у такому випадку – це знак особливого ставлення. Його текст залежить від ступеня близькості людей, обставин їхнього знайомства. Легко розрізнити формальний напис, зроблений колезі по роботі або вищестоящій особі, і автограф, адресований близькій людині.

Інскрипти можуть бути різноманітними за стилем: написи-вітання, написи-спогади, зізнання в дружбі, свідчення пошани, вдячності і поваги, відгуки на певні події тощо. Написи, адресовані друзям або членам родини, можуть бути написані розмовною мовою, водночас трапляються приписані звороти мови, які свідчать про вшанування та відданість нижчої за соціальним статусом особи по відношенню до вищої. Трапляються автографи з докладним перерахуванням заслуг і чеснот адресата, із зазначенням причини, з якої книга/фото/предмет/документ підноситься саме цій людині. Безумовно, вони свідчать про певну старанність при складанні дарчого напису та бажання зробити його неповторним і пам'ятним.

Як правило, вчених цікавлять інскрипти відомих людей, й історики не є виключенням, проте для останніх інскрипти як досить масове явище є також джерелом інформації про типову культуру спілкування, соціальні зв'язки певної особи, на певній території чи певної епохи. Якщо окремі виразні написи характеризують особистість, то типові написи – соціальне середовище, епоху. За соціологом М. Моссом, дар відіграє фундаментальну соціальну роль в інтеграції

суспільства [7]. За цією начебто безкорисною дією приховується примус. У певних ситуаціях суспільство чекає від людини, що вона буде дарувати і вона вимушена це робити, аби відповідати цим очікуванням. Іноді вона обдаровує людей, яких не знає (фанів знаменитостей, прихильників політиків) чи навіть таких, хто їй неприємний. Водночас отримувач подарунку опиняється в ситуації, коли він вимушений у який спосіб віддячити дарувальнику. Невипадково соціолог літератури А.І. Рейтблат вважає інскрипт етикетною формулою особисто-публічних відносин [8, с. 163, 165]. Самий факт дару засвідчує позитивне ставлення до адресату (можливо, навіть безадресне, безособове, яскравим прикладом є автограф-сесії), але зміст, формула інскрипта нюансує це ставлення. Крім того, інскрипт робить публічним зв'язок між дарувальником і обдарованим, і вони обидва розуміють і дотримуються цієї практики.

Вивчаючи власне інскрипт (його зміст, дату, населений пункт, місце його розташування, характер і спосіб його виконання та побутування), зацікавлення викликає й сама подарована книга/фото/предмет/документ в цілому. Наприклад, книга може розглядатися з різних позицій: сама книга як об'єкт (книга чи відбиток статті, тематико-типологічна характеристика видання, рік і місце друку), автор напису (чи має відношення до видання, професія).

Інскрипт ілюструє соціальну взаємодію, професійні та приватні контакти особи (і дарувальника, і обдарованого), додає штрихи до її портрету та її середовища, і навіть ширше – соціального чи професійного прошарку, епохи чи території. Інскрипт може уточнити дату виходу книги з друку, появи фото/документу, справжнє прізвище автора видання, друкованого під псевдонімом тощо. Він може окреслити коло знайомств автора, характер взаємодії з адресатом напису (соціальну дистанцію, ієрархію), з'ясувати час перебування у конкретному місці (найчастіше дарувальника). Дати, які майже завжди присутні у дарчих написах, іноді дозволяють встановити, з якого приводу було подаровано книгу/фото/предмет/документ.

Досліджуючи інскрипти на книгах відділу рідкісних і цінних видань Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тимірязєва, ми звернули увагу на те, що вони є цінним історичним джерелом інформації про культурне та інтелектуальне життя провінції [11]. Вони засвідчують, що провінційна Вінниця першої половини ХХ ст. не була вже надто відірваною від адміністративних, ділових або наукових центрів країни; наочно демонструють широкі ділові, інтелектуальні та родинні контакти з досить широким колом відомих осіб минулого.

Наприклад, дарчі написи на книгах з бібліотеки вінничанина П. О. Адріанова (1855–193?) свідчать про його наукові та приятельські контакти з провідними антикозознавцями дореволюційної Російської імперії [11, с. 6-7]. Адріанов, закінчивши у 1876 р. Петербурзький історико-філологічний інститут, готувався до наукової кар'єри. Відбувши наукові відрядження в європейських університетах, почав викладати у Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородько, проте через кілька років став чиновником Міністерства народної освіти. Кар'єру свою завершив помічником попечителя Київського навчального округу у Вінниці у 1907 р. Виконуючи обов'язки чиновника він не полишав наукової діяльності. З його бібліотеки походять 9 книг (переважно відбитки статей) з інскриптами його сокурсника, видатного епіграфіста, академіка В. В. Латишева (1855-1921) [11, с. 41-42]. Завдяки дарчим написам з'ясовано, що П. О. Адріанов товаришував також з професорами А. В. Добіашем (1846-1911), Г. Е. Зенгером (1853-1919), Ю. А. Кулаковським (1855-1919), О. Я. Тиховим (185? – після 1914). Академік, міністр народної освіти Г. Е. Зенгер надіслав йому щонайменше 11 своїх праць [11, с. 31-32], професори Ю. А. Кулаковський – 2 [11, с. 39-40], А. В. Добіаш – 1 [11, с. 27], О. Я. Тихов – 1 [11, с. 71]. Усі колеги засвідчували дарчими написами: *«Его Превосходительству Глубокоуважаемому Павлу Александровичу Адріанову авторъ [А.В. Добіаш]; Многоуважаемому Павлу Александровичу Адріанову на память отъ автора [Г.Е. Зенгер]; «Павлу Александровичу Адріанову съ пожеланіями скорого выздоровленія Автор [Г.Е. Зенгер]; [... Павлу Александровичу Адріанову съ почтеніем отъ автора» [О.Я. Тихов]* – щирі поваги до адресата. Вони вважали за честь підтримку стосунків з П. О. Адріановим, мешканцем провінційної Вінниці. До речі, не можна не згадати ще й доньок цих вчених відомих В. П. Адріанову-Перетц, О. А. Добіаш-Рождественську, Т. Г. Цявловську та М. Г. Ашукіну (обидві уродж. Зенгер).

Розмаїття автографів відомих російських державних, політичних та військових діячів Російської імперії, що походять із родової бібліотеки Гейденів з Сутисок (тепер Тиврівський р-н), наочно демонструють широкі соціальні зв'язки цієї родини та її високий статус в імперському суспільстві країни [11, с. 19-20]. За бібліотекою графа Д. Ф. Гейдена (1862-1926), який очолював Вінницьке повітове земство і чимало зробив для економічного та культурного розвитку краю, можна відстежити якими книгами він користувався у громадській діяльності. А от інскрипти ще раз підкреслюють близькість його контактів з певними особами, наприклад, А. А. Кофодом (1855-1948) [11, с. 38], який був одним з ідеологів земельної реформи в Російській імперії, фахівцем з розверстання земель. Ймовірно, їхні зустрічі були продиктовані інтересом одного до іншого через їхній досвід організації землекористування землею. Враховуючи армійські контакти

та роль Д. Ф. Гейдена у проголошенні Української держави, можна зробити деякі припущення щодо обставин того, чому саме О. Ф. Гілленшмідт (1867-1942) очолив у 1919 р. офіцерський табір у Німеччині, де утримувалися евакуйовані наприкінці попереднього року офіцери армії Української держави. Його дарчий напис: *«Старому товарищу, дорогому Графу Дмитрію Федоровичу Гейдену на добрую память отъ автора А. Гилленшмидта. 2 января 1901 г. С. Петербургъ»* [11, с. 23].

Упродовж 1899-1917 рр. міським головою Вінниці був М. В. Оводов (1864-1942). Зрозуміло, що завдяки посаді він отримував чимало книг. Вивчаючи доступні для нас інскрипти можна стверджувати, що це були щирі почуття. Так, Й. А. Костецький (?-?), лікар Вінницької окружної психіатричної лікарні (1897-1910), міг лише старому знайомому адресувати такі слова *«Многоуважаемому дорогому товарищу Николаю Васильевичу Оводову отъ автора»* [11, с. 37]. Водночас вчитель Є. І. Зефіров (?-190?), син настоятеля міського собору, особисто ніяк не залежав від міського голови, проживаючи поза Вінницею, проте написав: *«Николаю Васильевичу Оводову. Глубокоуважаемому и добрейшему знакомому моему <...> на добрую память. Гор. Винница 17.01.1906.»* [11, с. 32]. Саме через М. В. Оводова до Вінницької міської бібліотеки потрапили книги російського вченого-економіста І. Х. Озерова (1870-1942). Його напис *«Винницкой городской библиотеке отъ автора в дар»* [11, с. 52] був шаблонним, проте фіксує зв'язки з нашим містом і унаочнює його опікування у столиці кредитними справами Вінниці.

Природно, що бібліотека стає місцем зустрічей та контактів авторів, тому нікого не дивує широта її контактів. Так, Вінницькій філії ВБУ при ВУАН із задоволенням і розумінням акту дарування передавали книги українські вчені літературознавець М. З. Левченко (1903-1934), історики С. С. Дложевський (1889-1930) і М. Є. Слабченко (1882-1952), хімік Л. К. Морейніс (1886-1936), медики Ю. Я. Фішензон (1885-1939), М. М. Болярський (1881-1939) тощо [11, с. 12-13, 26, 42-43, 49, 63, 74]. Їхні інскрипти шаблонні та ділові, але окреслюють коло наукових контактів бібліотеки.

Уже у 1930-ті рр. бібліотеку відвідували українські письменники, серед яких були І. Ле (1895-1978), Д. І. Бузько (1891-1937) тощо. Їхні написи різноманітніші та індивідуальні: *«Вінницькій центр. б-ці на спогад про нашу першу, але добру зустріч. Іван Ле. 4/XI-33 Вінниця»*; *«Від автора – книгозбірні Вінниці на знак авторового захоплення Вінницею та її населенням, особливо жіночим. 20. XII. 28 Д. Бузько»* [11, с. 15, 42]. Тоді ж залишив свої праці відомий дослідник провінційного екслібриса С. О. Сильванський (1893-1937) [11, с. 62]. Як відомо, з регіональним науковим і бібліотечним життям Поділля 1920-х рр. був пов'язаний В. Д. Отамановський (1893-1964), який уже у 1960-х рр. залишив на згадку про себе автореферат з дарчим написом [11, с. 53-54].

Вінницькій бібліотеці «Просвіти», що існувала упродовж 1917–1920 рр., також вважали за потрібне дарувати свої книги. Український письменник і державний діяч, міністр юстиції Директорії УНР Д. В. Маркович (1848-1920) на збірці своїх творів залишив напис *«Приношу сей мій невеличкий дар «Просвіті» у Вінниці. Сії твори – кров серця мого, сок – нервів моїх, тут моя віра и надія виявлена в кайданних умовах проклятії цензури и неволі. Травня 18 день, 3 місяця 1917 р. Автор Дмитро Маркович»* [11, с. 45-46]. Він був міністром в уряді С. С. Остапенка (1881-1937), який написав: *«В Дари Бібліотеки Вінницької Просвіти від автора 15.V.20 р.»* [11, с. 53].

Отже, інскрипт насамперед є джерелом біобібліографічної інформації, сукупність інскриптів є джерелом історичної інформації про соціальну взаємодію певної особи, населення певного регіону та певної епохи, іноді чи не єдиним джерелом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Апанович Е. М. Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI-XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // История книги и издательского дела : сб. науч. тр. Ленинград, 1977. С. 22-52.
2. Апанович Е. М. Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // Проблемы рукописной и печатной книги : сб. науч. тр. Москва, 1976. С. 70-86.
3. Апанович Е. М. Исторические записи на старопечатных и рукописных древних книгах // История СССР. 1979. №2. С. 151-161.
4. Будагова Л.Н. Дарственные надписи на книгах как источник культурно-исторической информации // Книга в пространстве культуры : тез. науч. конф. Москва, 1995. С. 10-13.
5. Голубовский Е.М. Библиофильское изучение инскриптов // Актуальные проблемы теории и истории библиофильства : тез. сообщ. науч.-практ. конф. Ленинград, 1985. С. 26-28.
6. Ильина О.Н. Автографы, дарственные и владельческие надписи, инскрипты, маргиналии: к уяснению понятий // Книжное дело на Северном Кавказе: история и современность. Краснодар, 2007. Вып. 4. Ч. 1. С. 201-213.

7. Мосс М. Опыт о даре // Мосс М. Общества, обмен, личность. Труды по социальной антропологии. Москва, 2011. С. 134-285.
8. Рейтблат А.И. К социологии инскрипта // Рейтблат А.И. Писать поперек: ст. по биографике, социологии и истории литературы. Москва, 2014. С. 157-165.
9. Сидоренко Л.Н. Дарственная надпись на книге как предмет научного исследования // Книга и сцена. Москва, 1999. С. 182-187.
10. Хорхордина Т.И. Автографы на книгах как исторический источник: к биографии П.П. Смирнова (1882–1947) // Источниковедение и историография в мире гуманитарного знания : докл. 14-й науч. конф. Москва, 2002. С. 490-494.
11. Litera scripta manet : каталог автографів на книгах відділу рідкісних і цінних видань Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тимірязєва / авт. кол.: Т.Р. Кароєва (уклад., авт. передмови), О.В. Сафронова, Л.Б. Сенік. Вінниця, 2016. 88 с. : іл.

Татьяна Кароева

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
доктор исторических наук, доцент (Украина)

Инскрипт как исторический источник

Аннотация. *Инскрипт – это дарственная собственноручно выполненная дарителем надпись на книге/фото/предмете/документе. Она может быть шаблонной и оригинальной. Как правило, интерес вызывают инскрипты известных людей и оригинальные инскрипты, однако для историков подобные надписи как достаточно массовое явление являются источником информации о типичном. Если сам инскрипт – прежде всего, источник библиографической информации, то совокупность инскриптов – источник информации о социальном взаимодействии определенного лица, его социальном или профессиональном статусе, социальных контактах населения определенного региона и определенной эпохи.*

Ключевые слова: *инскрипт, автограф, маргиналистика, дарственная надпись, исторический источник*

ABSTRACT

Tetiana Karoyeva

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky,
Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

Inscription as a Historical Source

In the historical science of our country, inscriptions are deemed to be a dedicatory inscription made by the grantor with his/her own hand on a book, photo, document or other item. Inscriptions are also associated with a wider range of hand letterings known as autographs but unlike the latter, inscription represents self-sufficient addressee-oriented verbal message having clear purpose. Inscriptions could be stereotype or original. Their content depends on the degree of persons' intimacy and circumstances of their acquaintance. Inscriptions may have various styles: welcoming lettering, expression of remembrance, declaration of friendship, expression of deference, thanks and respect, comment on some events etc.

As a rule, scholars are interested in inscriptions of famous persons and original inscriptions but for historians, this sufficiently mass phenomenon, that is a source of information about typology. While certain expressive inscriptions characterize personalities, the typical ones describe social environment and the epoch. Whereas gifts, according to the gift theory by M. Mauss's, play a fundamental social role in integration of society, inscription may be an evidence of social interaction, occupational and private contacts of a person (both the grantor and the presentee). It could also supplement characteristic of a person and his/her environment or even wider – social or occupational stratum, territory, epoch. While an inscription itself is, first and foremost, a source of biographical and bibliographical data, the aggregate of inscriptions is a source of historical information about social interaction of a certain person, population of a certain area and a certain epoch.

It is asserted in the article that provincial town Vinnitsia wasn't strayed too far from administrative, commercial or scientific centers of the country of the XXth century. The statement is exemplified by inscriptions made on books repositied in the Department of Rare and Valuable Editions of the Vinnitsia Regional General-purpose Scientific Library named after K. A. Timiriazev.

Key words: inscription, autograph, dedicatory inscription, historical source, inscribed book

REFERENCES:

1. Apanovich E. M. Vkladnye, vladelcheskie, darstvennye zapisi i pripiski perepischikov XVI-XVIII vv. na rukopisnykh knigakh TsNB AN UkrSSR // Istoriya knigi i izdatelskogo dela : sb. nauch. tr. Leningrad, 1977. S. 22-52.
2. Apanovich E. M. Zapisi na rukopisnykh knigakh TsNB AN UkrSSR // Problemy rukopisnoy i pechatnoy knigi : sb. nauch. tr. Moskva, 1976. S. 70-86.
3. Apanovich E. M. Istoricheskie zapisi na staropechatnykh i rukopisnykh drevnikh knigakh // Istoriya SSSR. 1979. №2. S. 151-161.
4. Budagova L.N. Darstvennye nadpisi na knigakh kak istochnik kulturno-istoricheskoy informatsii // Kniga v prostranstve kultury : tez. nauch. konf. Moskva, 1995. S. 10-13.
5. Golubovskiy E. M. Bibliofilskoe izuchenie inskriptov // Aktualnye problemy teorii i istorii bibliofilstva : tez. soobshch. nauch.-prakt. konf. Leningrad, 1985. S. 26-28.
6. Ilina O.N. Avtografy, darstvennye i vladelcheskie nadpisi, inskripty, marginalii: k uyasneniyu ponyatiy // Knizhnoe delo na Severnom Kavkaze: istoriya i sovremennost. Krasnodar, 2007. Vyp. 4. Ch. 1. S. 201-213.
7. Moss M. Opyt o dare // Moss M. Obshchestva, obmen, lichnost. Trudy po sotsialnoy antropologii. Moskva, 2011. S. 134-285.
8. Reytblat A.I. K sotsiologii inskripta // Reytblat A.I. Pisat poperek : st. po biografike, sotsiologii i istorii literatury. Moskva, 2014. S. 157-165.
9. Sidorenko L.N. Darstvennaya nadpis na knige kak predmet nauchnogo issledovaniya // Kniga i stsena. Moskva, 1999. S. 182-187.
10. Khorkhordina T.I. Avtografy na knigakh kak istoricheskiy istochnik: k biografii P.P. Smirnova (1882–1947) // Istochnikovedenie i istoriografiya v mire gumanitarnogo znaniya : dokl. 14-y nauch. konf. Moskva, 2002. S. 490-494.
11. Litera scripta manet : katalog avtohraviv na knyakh viddilu ridkisnykh i tsinnykh vydan Vinnytskoi OUNB im. K.A. Timiriazieva / avt. kol.: T.R. Karoieva (uklad., avt. peredmovy), O.V. Safronova, L.B. Senyk. Vinnytsia, 2016. 88 s. : il.

Статтю подано до редколегії 27.01.2018 р.

УДК 930.1:069:691.421«16-20»

Ольга Грабовська

Центр пам'ятокознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, аспірантка (Україна)

Джерельна база пам'ятокознавчого дослідження цегли

Анотація. У статті розглядаються особливості джерельної бази дослідження цегли з позицій пам'ятокознавства. Здійснюється спроба структурування можливих джерел у відповідності до специфіки предмету дослідження пам'ятокознавства. Автор наголошує на необхідності вивчення цегли у трьох взаємопов'язаних напрямках: дослідженні самих артефактів; окресленні історичного контексту їх створення і використання; вивченні взаємодії з сучасними суб'єктами сприйняття. За кожним з цих напрямків визначаються можливі джерела отримання інформації, здійснюється їх короткий аналіз.

Ключові слова: цегла, пам'ятка історії та культури, пам'ятокознавство, джерело інформації, група артефактів, соціалізація індивіда, Вінниця.

Сучасні урбанізаційні процеси гостро ставлять проблему збереження культурної спадщини у міському середовищі. Пам'яткоохоронна діяльність у містах передбачає проведення архітектурно-археологічних досліджень. Поширенішою категорією знахідок під час таких робіт є цегла. Вона набуває статусу пам'ятки історії та культури і акумулюється в музейних колекціях. Як наслідок, актуалізується необхідність вивчення цегли з пам'ятокознавчих позицій.

Як окрема наукова дисципліна пам'ятокознавство починає оформлюватись з останньої третини ХХ ст. Завдяки роботам П.В. Боярського [2], С.З. Заремби [12], С.І. Кота [15], Л.О. Гріффена [6], С. Б. Руденко [21] та ін. визначено об'єкт і предмет дослідження пам'ятокознавства, його місце в системі інших наук. Поряд з цим ряд проблем залишається без чіткого теоретичного узагальнення. До них належить і питання особливостей джерельної бази пам'ятокознавчих досліджень. Аналіз джерельної бази вивчення цегли м. Вінниці XVI – середини

ХХ ст. , як пам'ятки історії і культури може посприяти визначенню загальних принципів вибору джерел при здійсненні подібних досліджень.

Завданням роботи є структурування джерельної бази пам'яткознавчого дослідження групи артефактів на прикладі цегли м. Вінниці XVI – середини ХХ ст.

У пам'яткознавчих дослідженнях на перший план виступає суспільне функціонування історичних артефактів як пам'яток історії та культури. При цьому основною суспільною функцією об'єктів культурної спадщини визнається сприяння соціалізації індивіда, зокрема, визначення ним своїх соціально-історичних координат в багатовимірному просторі суспільного життя, встановлення зав'язків з «корінням» шляхом занурення в минуле через вплив ціннісної інформації, яку несе аутентичний артефакт [6, С. 74].

За визначенням Л.О. Гріффіна, між поглядом на артефакт з позицій джерелознавства і пам'яткознавства існує принципова різниця. У другому випадку, артефакт розглядається як носій не лише «семантичної», а й «аксіологічної» інформації. Під «семантичною» автор розуміє інформацію, що лежить в площині прагматичних якостей об'єктів, під «аксіологічною» – інформацію з ціннісної площини [6, С. 23].

Для передачі артефактом обох видів закладеної в ньому інформації, необхідно «помістити» його у відповідний історичний контекст. «Поповнивши» контекстом артефакт, він перетворюється з простого матеріального утворення в пам'ятку історії та культури. Тоді на перший план виходить формування певного ціннісного ставлення, що здійснюється на основі емоційного впливу [6, С. 78].

Точна передача закладеної в пам'ятці «семантичної» та «аксіологічної» інформації потребує її коректної презентації. Засоби здійснення успішної передачі інформації, та особливостей її сприйняття суб'єктом, також можуть розглядатись у рамках пам'яткознавчого дослідження.

На нашу думку, вивчення артефактів у пам'яткознавчому контексті, потребує їх розгляду в трьох основних напрямках: 1. дослідження самих артефактів, пошук опредметненої в них семантичної інформації та виявлення аксіологічного потенціалу; 2. дослідження історичного контексту їх створення та функціонування; 3. дослідження взаємодії артефактів з сучасними суб'єктами сприйняття. Така неоднорідність обумовлює і специфіку джерельної бази пам'яткознавчих досліджень, спрямованих на вивчення групи артефактів.

Традиційно, сукупність джерел можна поділити на два типи: речові та писемні. Кожен з виділених напрямків пам'яткознавчого дослідження потребує власної джерельної бази, або специфічного погляду на одні й ті ж джерела.

1. Дослідження цегли м. Вінниці, як групи артефактів, пошук опредметненої в них семантичної інформації та виявлення аксіологічного потенціалу. Основним джерелом дослідження в цьому напрямку є колекція різночасової цегли Вінницького обласного краєзнавчого музею.

У фондівій збірці ВОКМ зберігається 217 зразків цегли XVI – середини ХХ ст. , що були знайдені на території Поділля. 190 зразків колекції походять з території м. Вінниці. З них 60 були виявлені під час археологічних досліджень 2014 р. на території історико-архітектурного комплексу «Мури» (керівник експедиції – Л. Виногородська, Інститут археології НАН України). 11 зразків знайдено під час спостережних робіт Подільської філії науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» в ході будівництва по вул. Мури у 2016 р. Решта 117 предметів зібрані автором при значній допомозі колег і краєзнавців.

Для отримання додаткової інформації, і уточнення статистичних даних, щодо розмірів цегли, було обстежено цегельні кладки 72 пам'яток архітектури м. Вінниці, датованих XVII – початком ХХ ст. Під час обстеження автор звертала увагу на можливі перебудови об'єктів, щоб уникнути помилкових обмірів цегли більш пізніх періодів.

Зібрані автором зразки цегли датувалися на основі сукупності ряду факторів: візуальних ознак, історичних відомостей про розвиток технології цегельного виробництва міста, за аналогією до датованих іншими методами зразків, враховуючи місце знахідки. Створено базу даних що налічує 364 зразки цегли м. Вінниці. Вона характеризує артефакт за наступними ознаками: розміри, характеристика керамічного тіста, особливості форми та/або клейм. Інформація поділена на блоки, що містять інформацію про: візуальні ознаки, місце знахідки та історичні відомості про об'єкт.

Зібрані зразки цегли були єдиним прямим джерелом вивчення технології цегельного виробництва і розвитку цегельної галузі Вінниці XVI-XVIII ст. Співставлення цегли, датованої археологічними методами, за даними писемних джерел XIX – середини ХХ ст. дозволило реконструювати загальну картину розвитку технології її виготовлення з XVI ст.

Аналіз цегли з музейної колекції дав можливість виділити критерії її атрибуції за візуальними ознаками, розробити оптимальні підходи до музеєфікації та презентації.

2. Дослідження історичного контексту створення та функціонування групи артефактів. Історичний контекст створення та побутування цегли реконструювався, переважно, на базі писемних джерел. Основний масив неопублікованих писемних джерел зберігається в Державному архіві Вінницької області (ДАВіО). За хронологією вони охоплюють період другої половини XIX – першої половини XX ст.

Коротка інформація про цегельні заводи м. Вінниці і Вінницького повіту міститься у відомостях про економічний стан поміщицьких маєтків (1855 р.) [7] та оціночних відомостях фабричних і заводських приміщень Подільської губернії (1871 р. [7], 1897 р. [9]). Дані, отримані з цих документів обмежуються інформацією про кількість цегельних заводів та їх власників. Тому ця група джерел може відігравати лише допоміжну роль в дослідженні історії галузі цегельного виробництва. Водночас, інформація про власників цегельних заводів є необхідною підчас атрибуції цегли за клеймами.

У період Першої Світової та громадянської воєн 1914 – 1922 рр. цегельне виробництво у м. Вінниці було практично паралізоване. Але збереглися окремі документи, датовані 1920 р.: Дані про стан заводів Подільської губернії за 1920 р. [10]. Ці документи дозволяють певною мірою реконструювати стан галузі цегельного виробництва міста напередодні Першої Світової війни.

Великий масив різнопланової інформації про відновлення та організацію роботи цегельних заводів м. Вінниці в середині 1920-х років, містить Статут Цеглотресту, прийнятий у 1926 р. Висновки про рівень технічного оснащення і технологію цегельного виробництва в цей період можна робити аналізуючи Інвентарний опис майна Вінницького силікатного тресту (1926 р.). Інформація про роботу цегельень після відновлення на початку радянського періоду історії, міститься в Річному звіті вінницьких державних цегельних заводів за 1926/1927 р. і окремих наказах, постановах і протоколах пленумів окрвиконкому за ці роки.

Опубліковані писемні джерела можна умовно поділити на п'ять груп: а). посібники з цегельного виробництва та будівельної справи; б). довідкові видання; в). описово-статистичні видання; г). публікації в місцевій пресі; д). топографічні матеріали.

Вивчення першої групи джерел було необхідним як при розгляді цегли з позицій «задокументованої» в них історичної інформації, так і для глибшого розуміння контекстуальних обставин її створення і побутування.

Посібники з цегельного виробництва та будівельної справи містять детальну інформацію про технологію виготовлення цегли. Вони знайомлять з переліками необхідних матеріалів, інструментів та устаткування, розглядають принципи організації роботи на підприємствах, розкривають технологічні нюанси всіх виробничих операцій, опосередковано дають уяву про власників цегельних заводів та робітників, які на них працювали.

У нашому дослідженні були використані посібники, випущені в Російській імперії з середини XIX ст. до середини XX ст. в СРСР.: «Краткое практическое наставление для постройки сельских жилых зданий, каменных и деревянных» [22] (1845 р.); «Кирпично-гончарное и фарфоровое производство. Приготовление всевозможных сортов кирпича кустарным и заводским способом без всяких крупных затрат. Разные изделия из глины. Производство и фабрикация домашним способом. Выделка кирпича, кровельной черепицы, разной гончарной посуды, фарфора, фаянса, опак, майолики, глазури, муравов, окрасок и различных украшений по глиняным и фарфоровым изделиям. Художественное серебрение, золочение и разные работы по фарфору и проч. и проч. и проч.» [5] (1897 р.). До цієї ж групи джерел ми віднесли «Правила для единообразной и прочной выделки кирпича, долженствующего употребляться как в С.-Петербурге, так и в других местах России, на казенных и частных заводах» [20]. «Правила» були прийняті імператором Російської імперії Миколою I у 1847 р. Формально «Правила» є законодавчим актом, але їх інформаційне наповнення уподібнює їх, з позицій джерелознавства, до виробничих посібників. Також подібною за інформаційним наповненням до виробничих посібників є розлога стаття О.К. Крупського (1845-1911) «Кирпичное производство», в «Енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона» [17]. Інформація про загальнодержавні тенденції розвитку цегельного виробництва СРСР початку 1930-х років знаходиться у кількох статтях «Технічної енциклопедії» [24]. Про загальний рівень розвитку технології цегельного виробництва СРСР повоєнного періоду свідчать посібники 1950-х років [14].

Вказані джерела відображали загальні для Російської імперії тенденції в організації виготовлення цегли. Коректне перенесення їх на локальну вінницьку основу потребує підключення місцевих джерел. У цьому контексті особливо важливим джерелом є посібник, виданий у Вінниці в 1902 р. архітектором В.В. Крауссом «Кирпич XX-го столетия: полное руководство по сооружению силикатных заводов и для производства изделий» [16]. Основну увагу автор зосередив на пропаганді застосування нового на той час будівельного матеріалу – силікатної цегли.

Побіжно теми розповсюджених у Вінниці будівельних матеріалів торкається О. Бируля у науково-популярній брошурі «Архітектурна історія Вінниці» [1].

Об'ємний фактичний матеріал про власників заводів, масштаби виробництва, час та місце заснування підприємств знаходиться у довідникових виданнях другої половини XIX – початку XX ст. : «Указатели фабрик и заводов европейской России» [27, 28], «Список фабрик и заводов Российской империи» [23], «Фабрично-заводские предприятия Российской империи» [13], «Весь Юго-Западный край» [3]. Робота з інформацією, розміщеною в цих довідниках потребує значної обережності. Нерідко дані отримані з різних джерел за один і той же рік відрізняються (особливо щодо кількості підприємств). Наприклад, у довіднику «Весь Юго-Западный край» різна кількість заводів вказана навіть у межах одного видання. Такі відмінності можуть бути пов'язані з різним підходом до включення підприємств у довідники та відомості. В одних випадках вказувалися всі цегельні виробництва, в інших – лише найбільші підприємства. Також розбіжності можуть бути викликані приналежністю різних заводів одному власнику або існуванням кількох відділень одного і того ж підприємства. Тим не менш, аналіз цих джерел дозволяє скласти загальну картину розвитку цегельної галузі міста другої половини XIX – початку XX ст.

Простежити закономірності розвитку цегельного виробництва м. Вінниці можна через аналіз статистичних даних. Об'ємний статистичний матеріал та коротка характеристика галузі і окремих підприємств міститься в описово-статистичних джерелах кінця XVIII – початку XX ст.

Перша письмова згадка про існування цегельного заводу в межах сучасного м. Вінниці, знаходиться в «Топографічному описі Подільської губернії 1799 р.» [25]. «Опис» дає коротку характеристику цегельних заводів, вказуючи кількість робітників, обсяги виробництва, ціни на продукцію, соціальний стан і національність робітників. Така інформація про цегельні Вінницького повіту дає можливість робити висновки та припущення щодо багатьох аспектів особливостей організації цегельні м. Вінниці у XVIII ст.

Різнопланові статистичні дані містяться в «Обзорах Подольской губернии». Їх регулярна публікація впродовж 1880-х – 1913 рр. дає широкі можливості для аналізу змін у цегельній галузі міста в період її переходу на комерційну основу.

Через брак архівних матеріалів для дослідження цегельної промисловості Вінниччини 1920-х – 1930-х років місцева газета періодика стає основним джерелом інформації. Традиційний аналіз фактографічної складової газетних статей і повідомлень дає масив даних про особливості організації цегельної галузі, технологію виробництва цегли, роботу та побут працівників заводів тощо. Для ширшого розуміння умов, в яких перебувало цегельне виробництво м. Вінниці першої половини XX ст. ми спробували виявити прихований пласт інформації, застосувавши до газетних повідомлень метод контент-аналізу.

У дослідженні опрацьовано повідомлення в газетах, що були друкованими органами губерньського (пізніше – окружного і обласного) комітету КП(б)У і виходили у Вінниці протягом 1920-х – 1950-х років: «Рабоче-крестьянская газета» (1923-1924), «Червоний край» (1924-1930); «Робітничая газета» (1928-1930); «Більшовицька правда» (1932-1939); «Вінницька правда» (1944-1954). У вказаній періодичній пресі всього було виявлено 333 повідомлення зазначеної тематики (172 у 1920-х, 1930-х роках і 161 у 1940-х – 1955 роках).

Уточнити місце локалізації цегельних заводів у різний час дають можливість топографічні джерела. Цегельні заводи досліджуваного періоду позначені на Трьохверстовці Шуберта 1868 – 1877 рр. [26], Карті військово-топографічного відділу Петрограда за зйомкою 1909 р. [18], Карті-схемі м. Вінниці 1913 р. [4, С. 98], Карті Генерального штабу 1930-х – 1940-х років, Плані Вінниці 1943 р. [4, С. 204].

Серед топографічних джерел особливо інформативними є плани цегельних заводів м. Вінниці 1927 р. [27]. Вони відображають розташування виробничих зон та устаткування, допомагають краще зрозуміти особливості організації робочих процесів і технологію виробництва.

3. Дослідження взаємодії артефактів з сучасними суб'єктами сприйняття. Дослідження цегли як інформаційного посередника між минулим та сучасністю потребувало її різнобічного вивчення як музейного предмету: історії становлення колекційного інтересу до цегли, визначення її функцій та можливостей презентації в рамках музейного простору. Це вимагало ознайомлення із світовим досвідом використання цегли в музейній справі. Основним джерелом інформації в цьому напрямку виступили сайти музеїв у мережі Internet та публікації в ЗМІ про музеї, виставки колекціонерів цегли. Було виявлено та опрацьовано 62 веб-сайти музеїв цегли та публікації в ЗМІ, присвячені 24 колекціонерам і 10 виставкам цегли [19].

Аналіз концепцій музеїв і виставок, а також інтерв'ю з колекціонерами дозволили визначити мотивацію до колекціонування цього будівельного матеріалу. На її основі було визначено функції, які може виконувати цегла, як музейний предмет. Ознайомившись з фото експозицій цегли, ми сформулювали основні підходи до її можливого експонування.

Узагальнивши інформацію щодо пропонованих музеями цегли послуг, визначили основні форми роботи з відвідувачами, доцільні на базі музеїв вказаного профілю.

Таким чином, особливості методики пам'яткознавчих досліджень впливають на формування їх джерельної бази. Вивчення артефактів, як носіїв «семантичної» та «аксіологічної» інформації, потребує використання цих артефактів як основного джерела. Дослідження історичного контексту їх створення та функціонування вимагає використання традиційних для історичної науки писемних джерел. Розуміння особливостей взаємодії артефактів з сучасними суб'єктами сприйняття в межах музейного простору потребує вивчення всебічного досвіду роботи музеїв та колекціонерів. Інформацію про такий досвід можна отримати з веб-сайтів музеїв та інтерв'ю у ЗМІ з колекціонерами і кураторами тематичних виставок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бируля О. Архитектурна історія Вінниці. Вінниця : Держ. друкарня ім. Леніна, 1930. 68 с.
2. Боярский П.В. Теоретические основы памятниковедения (постановка проблемы) // Памятниковедение. Теория, методология, практика. М., 1986. С. 8-31.
3. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. К., 1913 г. 1117 с.
4. Вінниця. Історичний нарис / О. В. Зінько, Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний та ін. ; гол. ред. Подолинний А. М. Вінниця : Книга-Вега, 2007. 304 с.
5. Воробьев М. Кирпично-гончарное и фарфоровое производство : Приготовление всевозмож. сортов кирпича кустар. и завод. способом без всяких круп. затрат. Разные изделия из глины. Пр-во и фабрикация домаш. способом : Необходимое руководство как для фабрикантов, так и для кустарей : Сост. по самым новейш. рус. и иностр. источникам М. Воробьев. М. : типо-лит. К.Ф. Александрова, 1897. 170 с.
6. Гриффен Л.А. Теоретические основания памятниковедения; науч. ред. Титова Е.Н. ; Центр Памятниковедения НАН Украины и УООПИК. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. 84 с.
7. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). Ф. Д.-200. Оп. 1. Спр. 148, 10 арк.
8. ДАВіО. Ф. Д.-200. Оп. 1. Спр. 468, 68 арк.
9. ДАВіО. Ф. Д.-200. Оп. 1. Спр. 685. 44 арк.
10. ДАВіО. Ф. Р.-965. Оп. 5. Спр.407. 21 арк.
11. ДАВіО. Ф. Р.-1301. Оп. 1. Спр. 207. 42 арк.
12. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність . К., 1995. 289 с.
13. Езиоранский Л. К. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию) / сост. руководством ред. ком. из членов Совета съездов представителей промышленности и торговли ; ред. Ф.А. Шобер. Пг, 1914 г. 1612 с.
14. Киптенко А.К., Мартынов П.Т., Никифоров В.С. Производство кирпича . Москва, 1959. 120 с.
15. Кот С.І. Теоретичні проблеми пам'яткознавства // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. К., 2007. С. 4-64.
16. Краусс В.В. Кирпич XX-го столетия: полное руководство по сооружению силикатных заводов и для производства изделий. Винница, 1902. 60 с.
17. Крупский, А.К. Кирпичное производство [Электронный ресурс] // Российские универсальные энциклопедии. Брокгауз-Ефрон и Большая Советская Энциклопедия объединенный словарь : [веб-сайт]. Режим доступа: <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/051/51405.htm>.
18. Новая Топографическая Карта Западной России 1:84 000 (1880-1935) [Электронный ресурс] // Przeglądarka skorowidzów : [веб-сайт]. Режим доступа: <http://igrek.amzp.pl/mapindex.php?cat=R084&listtype=standard&listsort=sortoption>
19. Посилання на сайти, присвячені музеям цегли, та на публікації про виставки і колекціонерів цегли [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://docs.google.com/document/d/1sbJwe-M3q51_fn-uMDLhvsqucmKMnZfEngG3de76YfA/edit
20. Правила для единообразной и прочной выделки кирпича [Электронный ресурс] // Уральская теплоизоляция и керамика : [веб-сайт]. Режим доступа: <http://tic66.ru/pravila-dlya-edinoobraznoj-i-prochnoj-vy-delki-kirpicha/>
21. Руденко С. Б. Музейна пам'ятка : соціокультурна сутність та місце в системі історико-культурних цінностей : монографія. К.: НАККіМ, 2012. 120 с.
22. Сапожников А., Таманский П. Краткое практическое наставление для постройки сельских жилых зданий, каменных и деревянных. Спб., 1845 г. 109 с.

23. Списокъ фабрикъ и заводовъ Россійской имперіи Составленъ по официальнымъ свѣдѣніямъ Отдела Промышленности Министерства Торговли и Промышленности / под ред. В.Е.Варзара. Санкт-Петербург, 1912. 720 с.

24. Техническая энциклопедія : в 26 т. Т. 10 : Кататермометр – Копалы / глав. ред. Л.К. Мартенс; Государственное словарно-энциклопедическое издательство «Советская энциклопедія». М., 1931. 467 с.

25. Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти. / За ред. Легуна Ю. В. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 396 с.

26. Трехверстовка Шуберта онлайн в цвете [Электронный ресурс] // Это Место : [веб-сайт]. Режим доступа: <http://www.etomesto.ru/shubert-map/25-7/>

27. Указатель фабрик и заводов европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики / сост. П.А. Орлов, С.Г. Будагов. Санкт-Петербург, 1881. 754 с.

28. Указатель фабрик и заводов европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики / сост. П.А. Орлов, С.Г.Будагов. СПб., 1894 г. 850 с.

Ольга Грабовская

Центр памятниковедения НАН Украины и Украинского общества охраны памятников истории и культуры, аспирантка (Украина).

Источниковая база памятниковедческого исследования кирпича

Аннотация. В статье рассматриваются особенности источниковой базы исследования кирпичей с точки зрения памятниковедения. Автор акцентирует внимание на необходимости исследования кирпичей в трёх взаимосвязанных направлениях: исследовании самих артефактов; изучении исторического контекста их создания и использования; рассмотрении взаимодействия с современными субъектами восприятия. По каждому из этих направлений определяются возможные источники информации, осуществляется их короткий анализ.

Ключевые слова: кирпич, памятник истории и культуры, памятниковедение, источник информации, группа артефактов, социализация индивида, Винница.

ABSTRACT

Olha Grabovska

National Center for Monument Studies under NAS and Ukrainian Association for Protection of Historical and Cultural Monuments, postgraduate student (Ukraine)

The source base for monument studying of the bricks

The problem of preserving of cultural heritage is relevant in the context of modern urbanization processes. The conservation of cultural heritage in cities often requires archaeological and architectural research. The most common category of finds in this case is the old bricks. Getting to museums, they take the meaning of museum items and require an appropriate study.

The purpose of the article is to structure the source base of research for a group of artifacts as part of the cultural heritage (on the example of a collection of the Vinnitsa bricks from the 16th to the mid-20th century).

Artifact as a part of cultural heritage is the carrier of two types of information: "semantic" (reflects the pragmatic properties of the object) and "axiological" (associated with the value sphere). In this regard, the study of the collection of Vinnitsa old bricks, as part of the cultural heritage, involves researching in three areas: 1. studying the artifacts themselves, searching for the semantic and axiological information that they contain; 2. investigating the historical context of its creation and use; 3. analysis of the interaction of artifacts with modern subjects of perception.

Each of these areas requires its own source base, as well as a specific view on common sources.

The main source of research of bricks, as carriers of semantic and axiological information, in this work is a collection of bricks from the Vinnitsa regional museum of nature and history. It consists of 190 samples that were found in Vinnitsa and dated from the 16th to the mid-20th century.

The study of the historical context of the creation and use of old bricks requires the use of various written sources: archival documents, text editions for making bricks, newspaper publications and so on.

Studying the interaction of the old brick with modern subjects of perception requires an analysis of the experience of its use in museum practice. Information about it can be found in the Internet on the websites of brick museums and in the media publications.

Key words: brick, historical and cultural monument, monument studies, information source, group of artifacts, socialization of the individual, Vinnitsa.

REFERENCES:

1. Byrulja O. Arkhitekturna istorija Vinnyci. Vinnycja : Derzh. drukarnja im. Lenina, 1930. 68 s.
2. Boyarskiy P.V. Teoreticheskie osnovy pamyatnikovedeniya (postanovka problemy) // Pamyatnikovedenie. Teoriya, metodologiya, praktika. Moskva, 1986. S. 8-31.
3. Ves Yugo-Zapadnyy kray. Spravochnaya i adresnaya kniga po Kievskoy, Podolskoy i Volynskoy guberniyam. Kyiv, 1913. 1117 s.
4. Vinnycja. Istorychnyj narys /ghol. red. Podolynnyj A.M. Vinnycja : Knygha-Vegha, 2007. 304 s.
5. Vorobev, M. Kirpichno-goncharnoe i farforovoe proizvodstvo : Prigotovlenie vsevozmozh. sortov kirpicha kustar. i zavod. sposobom bez vsyakikh krup. zatrat. Raznye izdeliya iz gliny. Pr-vo i fabrikatsiya domash. sposobom : Neobkhodimoe rukovodstvo kak dlya fabrikantov, tak i dlya kustarey : Sost. po samym noveysh. rus. i inostr. istochnikam M. Vorobev. Moskva, : tipo-lit. K.F. Aleksandrova, 1897. 170 s.
6. Griffen L.A. Teoreticheskie osnovaniya pamyatnikovedeniya. Kyiv : Tsentр pam'yatkoznavstva NAN Ukraїni i UTOPIK, 2012. 84 s.
7. Derzhavnyy arkhiv Vinnyc'koy oblasti, (DAViO). F. D-200. Op. 1. Spr. 148. 10 ark.
8. DAViO. F. D-200. Op. 1. Spr. 468. 68 ark.
9. DAViO. F. D-200. Op. 1. Spr. 685. 44 ark.
10. DAViO. F. R-965. Op. 5. Spr. 407. 21 ark.
11. DAViO. F. R-1301. Op. 1. Spr. 207. 42 ark.
12. Zaremba S.Z. Ukrains'ke pam'yatkoznavstvo: istoriya, teoriya, suchasnistj. Kyiv, 1995. 289 s.
13. Yezioranskiy L. K. Fabrichno-zavodskie predpriyatiya Rossiyskoy imperii (isklyuchaya Finlyandiyyu) / sost. rukovodstvom red. kom. iz chlenov Soveta sez dov predstaviteley promyshlennosti i torgovli ; red. F.A. Shober. Petrograd, 1914. 1612 s.
14. Kiptenko A.K. Proizvodstvo kirpicha. Moskva, 1959. 120 s.
15. Kot S.I. Teoretychni problemy pam'yatkoznavstva // Pam'yatkoznavchi studiji v Ukraїni: teoriya i praktyka. Kyiv, 2007. S. 4-64.
16. Krauss V.V. Kirpich XX-go stoletiya: polnoe rukovodstvo po sooruzheniyu silikatnykh zavodov i dlya proizvodstva izdeliy. Vinnitsa, 1902. 60 s.
17. Pravila dlya edinoobraznoy i prochnoy vydelki kirpicha [Elektronnyy resurs] // Uralskaya teploizolyatsiya i keramika : [vеb-sayt]. – Rezhim dostupa: <http://tic66.ru/pravila-dlya-edinoobraznoj-i-prochnoj-vy-delki-kirpicha/>
18. Novaya Topograficheskaya Karta Zapadnoy Rossii 1:84 000 (1880-1935) [Elektronnyy resurs] // Przegladarka skorowidzów : [vеb-sayt]. – Rezhim dostupa: <http://igrek.amzp.pl/mapindex.php?cat=R084&listtype=standard&listsort=sortoption>
19. Posylannja na sajty, prysvjacheni muzejam ceghly ta na publikaciji pro vystavky i kolekcioneriv ceghly [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: https://docs.google.com/document/d/1sbJwe-M3q51_fn-uMDLhvsqucmKMnZfEngG3de76YfA/edit
20. Pravila dlya edinoobraznoy i prochnoy vydelki kirpicha [Elektronnyy resurs] // Uralskaya teploizolyatsiya i keramika : [vеb-sayt]. – Rezhim dostupa: <http://tic66.ru/pravila-dlya-edinoobraznoj-i-prochnoj-vy-delki-kirpicha/>
21. Rudenko S. B. Muzejna pam'jatka : sociokulturna sutnistj ta misce v systemi istoriko,kuljturnykh cinnostej. Kyiv : NAKKKiM, 2012. 120 s.
22. Sapozhnikov A., Tamanskiy P. Kratkoe prakticheskoe nastavlenie dlya postroyki selskikh zhilykh zdaniy, kamennykh i derevyannykh. Sankt-Peterburg, 1845. 109 s.
23. Spisok fabrik i zavodov Rossiyskoy imperii Sostavlen po ofitsialnym svedeniyam Otdela Promyshlennosti Ministerstva Torgovli i Promyshlennosti / pod red. V.Ye.Varzara. Sankt-Peterburg, 1912. 720 s.
24. Tekhnicheskaya entsiklopediya. T. 10 : Katatermometr – Kopaly / glav. red. L.K. Martens. Moskva, 1931. 467 s.
25. Topoghrafichnyy opys Podil's'koyi ghuberniji 1799 r. Vinnyc'kij, Jampil's'kij, Braclavskij povity. / Za red. Leghuna Ju. V. Vinnycja : TOV «Nilan-LTD», 2017. 396 s.
26. Trekhverstovka Shuberta onlayn v tsvete [Elektronnyy resurs] // EtoMesto : [vеb-sayt]. – Rezhim dostupa: <http://www.etomesto.ru/shubert-map/25-7/>
27. Ukazatel fabrik i zavodov evropeyskoy Rossii. Materialy dlya fabrichno-zavodskoy statistiki / sost. P.A. Orlov, S.G. Budagov. Sankt-Peterburg, 1881. 754 s.

28. Ukazatel fabrik i zavodov evropeyskoy Rossii. Materialy dlya fabrichno-zavodskoy statistiki / sost. P.A. Orlov, S.G. Budagov. Sankt-Peterburg, 1894. 850 s.

Статтю подано до редколегії 29.01.2018 р.

УДК 27«18/193»:930.2:001.8

Владлен Орлов

Полтавський музей авіації і космонавтики,
кандидат історичних наук, науковий співробітник (Україна)

Історико-релігійні дослідження Сергія Мельгунова та їх роль у вітчизняній історіографії історії релігії та церкви XIX – початку XX ст. (джерелознавчий аналіз)

Анотація. У цій статті запропонований огляд науково-історичних праць Сергія Мельгунова з історії релігії, опублікованих в імперський період. Вони детально ілюструють широке фактологічне поле у дослідженнях С.Мельгунова щодо історії релігії. У них означені складнощі поняттєво-термінологічного апарату щодо церков західних християн, які функціонували у Російській імперії в XIX – на початку XX ст., зокрема в українських етнічних землях. Охарактеризовано наявну бібліографію праць С.Мельгунова з історії релігії і церкви імперського та еміграційного періодів.

Ключові слова: джерелознавчий аналіз, західні християни, історіографія, релігія, Російська імперія, церква.

Проблема історичної біографістики та студіювання релігії та церкви відомими істориками є достатньо цікавим напрямом дослідження. У радянській історіографії системне дослідження історії релігії та церкви, зокрема XIX – початку XX ст., майже не відбувалось, вивчення цієї проблематики здійснювалося виключно з позиції атеїстичних пануючих методологічних підходів. У пострадянський період відбувається справжня реконструкція, своєрідний «ренесанс» у дослідженнях з історії релігії та церкви на загальнотеоретичному і методологічному рівнях. Значно зростає чисельний склад праць, присвячений історії окремих релігій та церков в Україні, на сьогодні активно розвивається історико-регіоналістичний підхід у студіюванні історії релігії. Однак потребують подальшого вивчення персоналії провідних істориків, з іменами котрих пов'язаний розвиток історико-релігійних досліджень.

Метою статті є огляд праць Сергія Мельгунова з історії релігії й окреслення їх ролі у вітчизняній історіографії історії релігії та церкви XIX – початку XX ст.

Сергій Мельгунов є відомим російським істориком українського коріння, науковий потенціал котрого не оцінений належним чином. Дослідження постаті історика, його політичних поглядів відображено в сучасній історіографії у працях доктора історичних наук Ю.Ємельянова. Саме кропіткій праці Ю.Ємельянова ми завдячуємо повторному відкриттю наукової спадщини Сергія Мельгунова як історика та громадсько-політичного діяча останнього десятиліття XIX – першої половини XX ст.

Сергій Петрович Мельгунов (1879/1880 – 1956) відомий як дослідник історії Російської революції 1917 р., більшовицького перевороту, «червоного терору». Наприклад, як в російській емігрантській, так і в сучасній пострадянській історіографії важливе (хоча й неоднозначне) місце посідає його праця «Как большевики захватили власть» [2]. Однак, варто зауважити, що окрім цього наукового фарватеру С.Мельгунов був знаний як і дослідник історії релігії. Цей менш вивчений період його наукового життя потребує подальшого детального аналізу.

Варто зацентувати увагу, що Сергій Петрович цікавив широкий спектр історико-релігійних проблем. Як засвідчує бібліографія праць науковця, Сергій Петрович Мельгунов звернув свою увагу на історико-релігійну тематику в 1900 р. Саме у цьому році було опубліковано його першу працю «Арабы и Магомет» [1, с. 197]. Наступним дослідженням, яке мало дотичність до історико-релігійної тематики була стаття «Арабская вера», опублікована у виданні «Народное благо» (1903 р., №38) [1, с. 197].

Першою публікацією, присвяченою історичній ретроспективі західного християнства в умовах Російської імперії є стаття «Штундисты или баптисты? (По поводу судебного преследования сектантов по 29 ст. Уст [ава] о наказании)», опублікована у виданні «Русская мысль» (1903 р., №11) [1, с. 197; 6].

Поряд із аналізом проблем коректного використання ідентифікаторів та самоідентифікаторів баптизму до кола досліджень С.Мельгунова належать й проблеми релігійної політики, особливо у контексті Указу Миколи II 1905 р. «Про віротерпимість». Реакцію

на подібні зміни, які вплинули на конфесійну політику та ставлення до наявної ієрархічної релігійної структури тогочасної Російської імперії загалом та в українських губерніях зокрема, є опублікована у виданні «Народное дело» 16 квітня 1906 р. [1, с. 197]. У цій публікації відображено власну реакцію автора на спробу формування нової моделі комунікації по-лінії: «держава – релігійні об'єднання».

Зацікавлення зауваженою вище проблематикою продовжується і в наступні роки. Наприклад, у 1907 р. ця тематика постає на вістрі наукового вивчення та науково-публіцистичних напрацювань С.Мельгунова. До цієї когорти належать його праці: «Церковь и государство в России (К вопросу о свободе совести)», «Старообрядчество и сектантские общества», «Великий подвижник протопоп Аввакум», «Старообрядцы и вопросы совести (Исторический очерк)» [1, с. 197–198; 5].

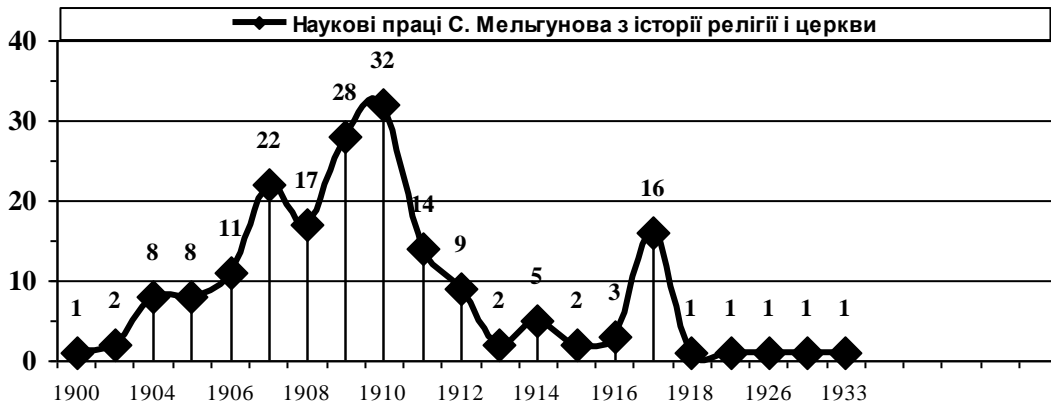
Після періоду так званого «третьочервеневого перевороту» 1907 р. та згортання здобутків революції 1905 – 1907 рр. у Росії автор активізує свою роботу зі студіювання та розширює хронологію дослідження історії релігії і церкви. Тобто, вивчення не лише історії релігії XIX – XX ст. (часу наближеного до сьогодення історика), а й проблем релігійності та вітчизняної конфесійної політики XVII – XVIII ст., про що засвідчують його праці: «Религиозно-общественные движения русского народа в XVII в.» та логічне продовження цієї праці, щостосувалася виключно XVIII ст. [1, с. 199].

Поряд зі студіюванням релігійної політики вкрай актуальною була проблема історико-релігійної біографістики в академічній та науково-публіцистичній діяльності історика Сергія Мельгунова. Наприклад, вивчення ролі митрополита Філарета тощо [1, с. 199].

У період революційних змін початку Російської революції 1917 р. проблема трансформацій відносин між релігійними інститутами і новими органами державної влади вплинула на активізацію досліджень з історії релігії та церкви XIX – початку XX ст. Упродовж 1917 р. було опубліковано брошуру «Церковь в новой России». Паралельно з брошурами, С.Мельгуновим було видрукувано серію актуальних для революційних подій 1917 р. праць, котрі ілюструють вузлові проблеми в комунікації держави і релігійних інституцій, наприклад, проблема використання земельних ресурсів монастирями тощо. Подібні проблеми були відображені й описані С.Мельгуновим упродовж 1917 р. в роботах: «Как создавалась в России государственная церковь?», «Москва и старая вера. Очерк из истории религиозно-общественного движения на рубеже XVII – XVIII вв.», «Наши монастыри. К вопросу о секуляризации монастырских земель», «Великий подвижник протопоп Аввакум», «Старообрядцы и вопросы совести (О необходимости для старообрядцев отделения церкви от государства). Исторический очерк», «Из истории религиозно-общественных движений в России XIX в.» [1, с. 200–201].

У постреволуційний період відбувається перевидання його історико-релігійних праць у вигляді єдиної монографії «Религиозно-общественные движения XVII – XVIII вв. в России» у 1922 р. [1, с. 201].

Загалом із 1120 віднайдених та узагальнених Ю.Ємельяновим праць С.Мельгунова, можна зауважити, що 185 праць (монографій, брошур, наукових статей, рецензій, науково-публіцистичних праць) стосуються різних проблем з історії релігії та церкви [1; 7]. Тобто, за власними підрахунками від загальнонаукового спадку історика і публіциста праці з історичної ретроспективи релігії та церкви становлять 16,52% від загальної чисельності (див. мал. 1). Варто зауважити, що політичні події 1905 – 1907 рр. у Російській імперії спонукали до активізації історико-релігійних досліджень. Максимумом активності С.Мельгунова зі студіювання історико-релігійної тематики є 1909 – 1910 рр., другий етап зацікавлення історією релігії і церкви пов'язаний з революційними змінами 1917 р., що вплинуло на діяльність соціального інституту церкви (наприклад: [3; 4]). Також, можемо констатувати, що у період перебування С.Мельгунова в еміграції, історія релігії не була пріоритетним напрямом дослідження вченого. Так, лише три публікації 1926, 1930, 1933 рр. кореспондувалися з історією релігії. Остання розвідка зазначеного спрямування – «Встречи со старообрядцами: (Интересные и курьезные этюды)» – була опублікована у латвійському виданні «Сегодня» від 18 лютого 1933 р. [7, с. 349].

Мал. 1. Чисельність наукових і науково-популярних праць С.Мельгунова з історії релігії та церкви. Складено за: [1; 7].

Можемо констатувати, що активізація досліджень з історії релігії С.Мельгуновим відбувається в імперський період та на початку утвердження радянської влади. За період перебування в еміграції з наявних 185-ти історико-релігійних робіт лише 3 – присвячені історії релігії, що засвідчує зменшення інтересу вченого до цієї проблематики і переорієнтації на інші питання вітчизняної і всесвітньої історії.

Отже, історико-релігійний спадок науковця досить різноплановий і стосується:

- 1) історичної ретроспективи світових конфесій на російському релігійному ґрунті (починаючи з XVII ст.);
- 2) історико-релігійної біографістики діячів православної церкви;
- 3) проблем використання поняттєво-термінологічного апарату щодо західно-християнських релігійних об'єднань (наприклад, коректності у послуговуванні понять «штундизм» і «баптизм», використання дефініції «сектантство» тощо);
- 4) вивчення на той час «менш перспективної» проблематики, що стосувалася історії західно-християнських релігійних громад, а особливо так званого «сектантства» і старообрядництва (на відміну від домінуючого в Російській імперії православ'я);
- 5) дослідження комунікації між релігійними інституціями та органами державної влади;
- 6) релігійної політики у Російській імперії, корегування законодавчих і нормативно-правових актів щодо окремих конфесій загалом та західних християн зокрема.

Академічні дослідження у царині історії релігії та церкви XIX – початку XX ст. Сергія Мельгунова потребують подальшого усебічного студіювання, зокрема, першочерговості аналізу історико-релігійних праць, опублікованих у період трансформаційних процесів на теренах Росії 1917 – початку 1920-х рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Библиография трудов С.П. Мельгунова (сост. Ю.Н. Емельянов). История и историки, 2002: Историографический вестник / Отв. ред. А.Н. Сахаров. Москва: Наука. 2002. С. 194–222.
2. Мельгунов С. Как большевики захватили власть. Париж: La Renaissance, 1953. 391 с.
3. Мельгуновъ С.П. Изъ истории религіозно-общественныхъ движеній въ Россіи XIX в. Старообрядчество. Религіозныя гоненія. Сектантство. 2-е изд. Москва: Типографія кооперат. т-ва печатн. и издат. дѣла «Задруга», 1919. 238 с.
4. Мельгуновъ С.П. Какъ создалась въ Россіи государственная церковь. Москва: Тип. Т-ва «Задруга», 1917. 15 с.
5. Мельгуновъ С. Церковь и государство въ Россіи (Къ вопросу о свободѣ совѣсти): Сб. статей. Вып. 1. Москва: Изданіе Т-во И.Д. Сытина, 1907. 194 с.; Мельгуновъ С. Церковь и государство въ Россіи (Въ переходное время): Сб. статей. (1907 – 1908 гг.). Вып. 2. Москва: Типографія Т-во И.Д. Сытина, 1909. 320 с.
6. Мельгуновъ С. Штундисты или баптисты? (По поводу судебного преслѣдованія сектантовъ по 29 ст. Уст. о нак.). Русская Мысль. Москва, 1903. Кн. XI. С. 159–166.
7. Сергей Петрович Мельгунов (1879/80 – 1956). Библиография трудов. Окончание. (сост. Ю.Н. Емельянов). История и историки, 2003: Историографический вестник / Отв. ред. А.Н. Сахаров. Москва: Наука. 2003. С. 340–355.

Владлен Орлов

Полтавский музей авиации и космонавтики,
кандидат исторических наук, научный сотрудник (Украина)

**Историко-религиозные исследования Сергея Мельгунова и их роль в
отечественной историографии истории религии и церкви XIX – начала XX вв.
(источниковедческий анализ)**

Аннотация. В этой статье предложен обзор научно-исторических трудов Сергея Мельгунова по истории религии, опубликованных в имперский период. Они подробно иллюстрируют широкое фактологическое поле в исследованиях С.Мельгунова по истории религии. В них обозначены особенности понятийно-терминологического аппарата по изучению церковью западных христиан, которые функционировали в Российской империи в XIX – начале XX в., в частности в украинских этнических землях. Охарактеризована имеющаяся библиография трудов С.Мельгунова по истории религии и церкви имперского и эмиграционного периодов.

Ключевые слова: источниковедческий анализ, западные христиане, историография, религия, Российская империя, церковь.

ABSTRACT

Vladlen Orlov

Poltava Air and Space Museum
PhD (History), researcher (Ukraine)

**Historical and religious studies of Sergey Melgunov and their role in the national
historiography of the history of religion and church of the 19 – early 20th century
(source study analysis)**

This article presents an overview of the scientific and historical works of Sergei Melgunov on the history of religion, which were published in the imperial period. They illustrate in detail the broad factual field in the studies of S.Melgunov on the history of religion. They identify the complexities of the conceptual-terminological apparatus in relation to the churches of Western Christians, which functioned in the Russian Empire in the 19th and early 20th centuries, in particular in the Ukrainian ethnic lands.

Sergey Melgunov is a well-known Russian historian of Ukrainian roots, whose scientific potential is not properly evaluated. He is known as a researcher in the history of the Russian Revolution of the 1917, the Bolshevik Revolution, and the «Red Terror». Sergey Melgunov laughed about his work «How the Bolsheviks seized power». In addition to these scientific studies, S.Melgunov was known as a researcher in the history of religion. The existing bibliography of S.Melgunov's works on the history of religion and the church of imperial and emigration periods is described.

The problem of historical biography and the study of religion and church by famous historians is a rather interesting area of research. In Soviet historiography, the systematic study of the history of religion and of the church, in particular from the 19th – early 20th centuries, was almost non-existent, the study of this problem was carried out solely from the standpoint of atheistic dominant methodological approaches. In the post-Soviet period there is a real reconstruction in studies on the history of religion and church at the general theoretical and methodological levels. The number of works devoted to the history of individual religions and churches in Ukraine is growing significantly, and the historic-regionalist approach to studying the history of religion is actively developing today. However, should further study of the personalities of leading historians, whose names are linked to the development of historical and religious studies.

Key words: source study analysis, Western Christians, historiography, religion, Russian empire, church.

REFERENCES:

1. Biobibliografiya trudov S.P. Melgunova (sost. Yu.N. Yemelyanov). Istoriya i istoriki, 2002: Istoriograficheskiy vestnik / Otv. red. A.N. Sakharov. Moskva: Nauka. 2002. S. 194–222.
2. Melgunov S. Kak bolsheviki zakhvatili vlast. Parizh: La Renaissance, 1953. 391 s.
3. Melgunov S.P. Iz istorii religiozno-obshchestvennykh dvizheniy v Rossii XIX v. Staroobryadchestvo. Religioznyya goneniya. Sektantstvo. 2-e izd. Moskva: Tipografiya kooperat. t-va pechatn. i izdat. dela «Zadruga», 1919. 238 s.

4. Melgunov S.P. Kak sozhdalas v Rossii gosudarstvennaya tserkov. Moskva: Tip. T-va «Zadruga», 1917. 15 s.

5. Melgunov S. Tserkov i gosudarstvo v Rossii (K voprosu o svobodě sověsti): Sb. statey. Vyp. 1. Moskva: Izdanie T-vo I.D. Sytina, 1907. 194 s.; Melgunov S. Tserkov i gosudarstvo v Rossii (V perekhodnoe vremya): Sb. statey. (1907 – 1908 gg.). Vyp. 2. Moskva: Tipografiya T-vo I.D. Sytina, 1909. 320 s.

6. Melgunov S. Shtundisty ili baptisty? (Po povodu sudebnago preslědovaniya sektantov po 29 st. Ust. o nak.). Russkaya Mysl. Moskva, 1903. Kn. XI. S. 159–166.

7. Sergey Petrovich Melgunov (1879/80 – 1956). Biobibliografiya trudov. Okonchanie. (sost. Yu.N. Yemelyanov). Istoriya i istoriki, 2003: Istoriograficheskiy vestnik / Otv. red. A.N. Sakharov. Moskva: Nauka. 2003. S. 340–355.

Статтю подано до редколегії 31.01.02.2018 р.

УДК 94 (477.83) (092): 930.25

Ольга Владига

Львівське вище професійне училище комп'ютерних технологій та будівництва,
кандидат історичних наук, викладач (Україна)

Михайло Грушевський як організатор археографічної праці: технічні аспекти

Анотація. *Стаття присвячена з'ясуванню технічних аспектів організації М. Грушевським археографічного процесу. Встановлено, що вчений визначав напрямки джерельних пошуків, організовував копіювання документів, сприяв у полегодженні побуту археографів. Підсумовано, що найбільш затребуваним для сучасників є запропонований істориком «вахтовий» підхід в організації археографічних експедицій.*

Ключові слова: *М. Грушевський, археографія, науково-організаційна праця, Археографічна комісія НТШ, «вахтовий» підхід.*

Археографічна спадщина Михайла Грушевського цілком виправдано вважається однією з найбільш актуальних складових його різнопланового доробку. При цьому традиційно акцент робиться на здійснених ученим численних археографічних виданнях [6], ініційованих проектах [7] та вихованні нового покоління українських джерелознавців [11]. При зверненні ж до проблеми новаторства М. Грушевського як організатора археографічної праці, дискурс зазвичай звужується до згадок про створення вченим Археографічної комісії НТШ (далі – АК НТШ) чи надання нового імпульсу діяльності Археографічної комісії ВУАН (далі – АК ВУАН). У нашій розвідці ми хочемо звернути увагу на суто технічні моменти модернованого видатним ученим археографічного процесу, котрі надалі залишаються на периферії дослідницької уваги. Натомість, як ми це покажемо нижче, саме вони є найбільш затребуваною для нас складовою археографічної спадщини автора «Історії України-Руси».

Метою статті є з'ясування технічних аспектів організації М. Грушевським археографічного процесу.

Особливо повно талант М. Грушевського як організатора наукової праці проявився при реалізації проекту козацької археографії. Вперше про нього вчений згадав у своєму річному звіті голови НТШ в 1905 р., наголосивши на потребі перегляду узвичаєної практики археографічного пошуку: якщо у попередні роки поодинокі дослідники реалізовували виключно персональні археографічні плани, то у випадку з пошуком і виданням джерел до історії козащини праця повинна зробитися колективною та систематичною. Йдеться про те, наголосив М. Грушевський, що жоден дослідник не в змозі охопити пошуковою діяльністю численні європейські архівосховища та повноцінно опрацювати всі періоди козацького минулого. Цю колективну працю, відзначив голова Товариства, уможливила молода генерація українських гуманітаріїв, вихована ним у науковому семінарі Львівського університету, що склала кістяк галицької школи українознавців. М. Грушевський відзначив: «В осени минулого року археографічна комісія прийняла проект такої колективної роботи, що переведена руками молодих робітників, вихованих нами, вписала-б ще одну поважну карту в історію нашого Товариства і його заслуг перед українською наукою. Се проект систематичного студіювання архівів різних країв для зібрання й опублікування корпусу документів до історії української козащини» [5, с. 6].

Поряд із ідеєю колективного пошуку джерел, М. Грушевський у доповіді сформулював й інші цікаві пропозиції технічного характеру щодо реалізації проекту козацької археографії. На його переконання, роботу слід поділити за хронологією (до Хмельниччини, добу повстання, період від смерті Хмельницького до 1664 р., часи Дорошенка і Самойловича, часи Мазепи і

Скоропадського), а також за групами архівів (архіви краківські та варшавські, архіви московські та петербурзькі та ін.). З огляду на такий поділ, вказував голова АК НТШ, слід доручати окремим дослідникам чи групам дослідників збирання джерельного матеріалу певного періоду з його подальшою публікацією, коли матеріалу накопичиться на один стандартний за обсягом том. Будучи талановитим педагогом та психологом, М. Грушевський вказує: «Таке сполучення роботи збирача з роботою видавця й можливість скорого видання зібраного матеріалу дасть заохоту науковим робітникам і устереже цілий проект від небезпечности загрузнути в передвступних роботах, як то часто буває» [5, с. 21].

Власне найкращі представники львівської історичної школи взяли на себе більшу частину реалізації одного з найголовніших проектів АК – підготовку та видання «Жерел до історії України-Руси». Тут насамперед слід згадати Степана Томашівського, котрий як член і секретар АК НТШ вказується вже у протоколах за 1900 р. [3, с. 28]. У 1902 р. членом АК став Олег Целевич. Одразу п'ятьох учнів М. Грушевського – Івана Джиджору, Василя Герасимчука, Івана Крип'якевича, Івана Кривецького та Дениса Коренця – прийняли до складу АК на лютому 1906 р. засіданні комісії. Цікаво, що в роботі над реалізацією цього проекту брали участь і ті учні М. Грушевського, що не були членами комісії. Так, наприклад, до збирання джерел з історії козащини був залучений Богдан Бучинський, котрий на той час ще не був членом АК [10, с. 13]. У 1907 р. до роботи в АК долучився ще один представник львівської школи Іван Шпитковський.

Організаційне та наукове супроводження проекту вчений зголосився взяти на себе. Цікаво, що амбіції керувати напрямком козацької археографії в АК НТШ були у С. Томашівського. Але, як свідчить щоденник М. Грушевського, молодий дослідник не впорався з таким масштабним завданням. «Потім було засід [ання] археограф [ічної] ком [ісії], – писав голова АК НТШ. – [...] Вияснив я справу видання актів Хмельн [ицького], що Том [ашівський] властиво нічого не зробив – делікатно я усунув його монополію, яку хотів він собі застерегти» [18, с. 24].

Для виконання такого амбітного плану М. Грушевським було залучено, поряд із найбільш талановитими учнями, також зацікавлених українськими джерелами дослідників. Тож у підсумку тематичний розподіл праці виглядав таким чином: І. Крип'якевич – формування козащини до 1640 р., С. Томашівський і М. Кордуба – доба Хмельниччини, В. Герасимчук – період Руїни за 1657-1665 рр., І. Кривецький – часи П. Дорошенка, І. Джиджора – Гетьманщина в 1720-1740 рр., Ф. Голійчук – доба П. Орлика, М. Стадник – Гадяцька угода, Д. Коренець – Виговщина, В. Липинський – 1676-1709 рр., М. Залізник – часи І. Мазепи, М. Грушевський – Гетьманщина XVII-XVIII ст., Ф. Колесса – часи Пилипа Орлика, А. Єнзен – мазепинська еміграція, М. Василенко – Гетьманщина XVIII ст., В. Модзалевський – щоденник Якова Марковича, І. Шпитківський – Коліївщина.

Відзначимо, що науково-організаційний хист М. Грушевського, розкритий реалізацією проекту козацької археографії, полягав у тому, що він не лише визначав першочергові напрямки археографічних експедицій, але й всіляко сприяв працівникам АК у їхній пошуковій діяльності. Так, маючи ще з часів магістерських студій добре налагоджені зв'язки в середовищі російських, польських та українських архівістів, а також володіючи розгалуженою мережею фахових копіювальників, учений охоче допомагав працівникам АК, що, як згадувалося, у своїй більшості були його учнями. Як свідчить, наприклад, листування М. Грушевського, особисте знайомство голови НТШ з Іваном Каманіним та Орестом Левицьким – працівниками Київського центрального архіву давніх актів – відкривало широкі можливості для роботи львівських археографів у київських архівосховищах, адже уможливлювало отримання фахових консультацій та замовлення копій необхідних документів без зайвих формальностей. Про характер згаданої опіки М. Грушевським своїх учнів дозволяє судити зміст листа М. Кордуби. Від'їжджаючи в археографічну експедицію до Росії, молодий учений звертається до вчителя: «В Москві не знаю ні живої душі, а що як мені оповідали, се місто дуже дороге, тому просив-бим зарекомендувати мене якому Вашому знакомому – може проф [есору] Кримському – щоби мені, чужинцеві поміг практичними радами: де найняти квартиру, де харчуватися і т.д. Може Ви дали би мені до него поручаючий лист від себе і адресу...» [8, с. 57].

Відзначимо, що незважаючи на переважаність багатьма справами, М. Грушевський знаходив час на поладження інших технічних проблем, пов'язаних із копіюванням документів для інших членів комісії. Так, замовлені працівниками львівської АК копії документів у московських архівах нерідко пересилалися саме через М. Грушевського. З ним також часто вирішувалися питання оплати праці копіювальників. Наприклад, у листах М. Шуйської до голови АК йдеться про виконання замовлень для І. Франка, І. Джиджори та Р. Кульчицького [13, арк. 95-96, 101-103, 113-114, 116-118].

Даючи своїм учням завдання археографічного плану, М. Грушевський тримав у полі зору процес їх виконання, постійно перебуваючи з дослідниками початківцями в епістолярному діалозі. У листах Б. Барвінського [14], В. Герасимчука [15], С. Томашівського [17], М. Кордуби [8],

І. Джиджори [9], І. Крип'якевича [2], Ф. Голійчука [16] до вчителя надзвичайно цікаво відображено особливості їхньої археографічної праці в багатьох містах Європи, обговорюються евристичні можливості віднайдених джерел, врешті, містяться прохання про поради побутового та наукового характеру.

Молоді дослідники, потрапивши до архівів, в яких практично ніхто перед тим цілеспрямовано не вивчав україніку, нерідко губилися серед численних джерельних комплексів, бажаючи «осягнути неосяжне». Це, зрозуміло, розпоршувало увагу і відволікало від головної мети. Досвідчений археограф М. Грушевський, відчуваючи в листах своїх учнів захоплення значними покладами незнаної україніки, вмів остудити захват молодших колег і сфокусувати їх увагу на провідній тематиці. Вказана проблема доволі промовисто відображена в листі голови АК НТШ до свого улюбленця І. Джиджори: «...Не пишете, до котрої теми так дає багато Вам харків [ський] архив. Коли до жидів, то не застрягайте дуже глибоко, а скільки треба, щоб зробити працю і найінтереснійше до видання, бо завсіди се тема другорядна, попутна, її зробити [слід] якнайскоріше (під час екскурсії, щоб з Москви прислати вже) і братися до головного – загально-політичних відносин. Було б нераціонально меншоватися на таку другорядну річ і Вам, і Т [оварист]ву Шевченка» [9, с. 204]. Дещо згодом М. Грушевський вкотре наголошує учневі: «[...] Не закопуйтеся дуже в сю жидівську історію, виберіть найважливіше до видання, решту використайте до праці [...] і беріться до головного, до чого Ви приділені – загальних справ по-мазепинських часів» [9, с. 205].

М. Грушевський вочевидь був доволі вимогливим в оцінках пошукових зусиль своїх учнів, про що свідчать їхні намагання виправдатися перед учителем. Так, в одному з листів С. Томашівського читаємо: «Як іде праця архівальна? Беру з тої криниці воду й беру та годі дна дістати. Я не скінчив актів львівських... Може п. Професор візьмуть це наслідком недбалості, але бігме робив усе, як міг, з виїмком тих днів, що архів був замкнений» [17, арк. 79]. А ось і наслідок тої клопіткої праці: «Як мої акти про Хмельницького? Виходять один за одним з гнилої ями архіву на денний Божий світ» [17, арк. 81 зв.]. Нерідко виправдовується в своїх листах до вчителя й І. Джиджора: «П. Професор мають про мене переконання – я се знаю – що я лінуючи і трачу час, але прошу мені вірити, що я весь доступний для роботи час добросовісно, т. є. як тільки можу, використовую. Се, зрештою, можуть посвідчити чиновники архівів» [9, с. 166].

Та найбільш цікавим і плідним для наслідування є запропонований М. Грушевським «вахтовий метод» у діяльності археографічних експедицій. Йдеться про те, що одному археографу було надзвичайно складно тривалий час працювати з тим самим архівним масивом далеко від дому. З огляду на це, як уперше звернув увагу Ігор Гирич, М. Грушевський і застосовував згаданий своєрідний підхід в організації археографічної праці. Він полягав у тому, що на зміну одному археографові, який внаслідок якихось обставин був змушений припинити роботу, їхав інший дослідник. Ця практика, вказує київський грушевськознавець, найкраще простежується на прикладі краківських архівів. У кожному з них по черзі працювали спочатку В.Герасимчук, згодом І. Кривецький, пізніше І. Крип'якевич. І. Кривецький допомагав у копіюванні джерел В. Герасимчукові, який виконував ознайомлювальну роботу. І. Крип'якевич приїхав до Кракова, вже маючи попередню інформацію від своїх колег. Він вважав своїм першим завданням зустрітися з В. Герасимчуком та І. Кривецьким, щоб скоординувати спільні дії. Згодом через В.Герасимчука з АК НТШ у Кракові почали співпрацювати Д. Коренець, М. Стадник та В.Липинський. Через краківські архіви у свій час пройшов і С. Томашівський. У Відні й Римі по черзі працювали, допомагаючи один одному, С. Томашівський і М. Кордуба.

Такий «вахтовий» метод міг би породжувати певні конфлікти в середовищі представників львівської історичної школи, адже відкриття одного дослідника міг опублікувати його колега. Та незважаючи на молодий вік і значні наукові амбіції, ми зовсім не спостерігаємо особистої недовіри або жадібності щодо знайденого документального матеріалу, боротьби за дослідницькі пріоритети. Навпаки, наявні факти дозволяють говорити, що роботі львівських археографів було притаманне відчуття спільної справи, що дозволяє говорити про загальний сприятливий емоційний «клімат» його наукової школи [12]. Так, у Римі на матеріали з історії унійних змагань української церкви другої половини XVII ст. натрапив спочатку М. Кордуба, який розповів про них С. Томашівському. Той не мав часу копіювати ці документи і просив у НТШ грошей на копію. Обробку ж матеріалу С. Томашівський готовий був зробити сам або передати для опрацювання іншому колезі [17, арк. 243]. Молоді історики, як про це свідчить, наприклад, лист В. Герасимчука, щиро дякували вчителю за делегування колег для надання допомоги в опрацюванні архівних фондів [15, арк. 12]. «Отже, – аргументовано твердить І. Гирич, – М. Грушевському вдавалося поєднувати, здавалося, непоєднуване – особисті наукові інтереси своїх учнів істориків-археографів та інтерес загальноархеографічної справи в цілому» [1, с. 84].

«Вахтовий» підхід при опрацюванні значних джерельних комплексів виявився надзвичайно корисним, свідченням чого є неабиякі здобутки козацького проекту АК НТШ, що попри скромне фінансування, спромоглася на низку опублікованих і декілька підготовлених

томів. Малознаним є факт, що успішність «вахтового» методу вкотре була доведена М. Грушевським пізніше, коли він налагоджував перервану подіями війни та революції працю в Археографічній комісії ВУАН. Як і в довоєнний час, академік використав «вахтовий» принцип археографічної праці. Так, протягом 1926 р. в різний час у Москві джерела до історії козаччини відшукували та копіювали по черзі В. Юркевич, Д. Кравцов, В. Євфимовський, А. Єршов та С. Порфир'єв [4, арк. 86 зв.]. У 1927-1928 рр. до В. Юркевича, В. Євфимовського та А. Єршова приєдналися П. Нечипоренко, С. Глушко та М. Петровський. У 1929 р. разом з В. Юркевичем, В. Євфимовським та А. Єршовим архів досліджував львів'янин В. Герасимчук. В 1930 р. в експедиції знову працювали Д. Кравцов, В. Юркевич, С. Глушко та В. Євфимовський.

Таким чином, зосередження уваги на технічних аспектах організації М. Грушевським археографічної праці, дозволяє говорити про вченого як дослідника-новатора, котрий запропонував цілком новий для української науки колективний підхід до пошуку та опрацювання історичних джерел. Своєрідною «родзинкою» його ініціативи стала періодичність і черговість у розробці документального корпусу, що отримала назву «вахтового» методу. Цей підхід дозволив не лише помітно інтенсифікувати археографічний пошук при скромних фінансових витратах, але й сформувати позитивний психологічний клімат у середовищі молодих дослідників, об'єднавши їх розумінням значущості спільної справи. На наше переконання, цією організаційною новацією видатного вченого вповні може скористатися й сучасна українська наука.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гирич І. Б. Організація М.С.Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894-1914 рр.) // Український історичний журнал. 1997. №1. С. 72-86.
2. Горинь В. Листи Івана Крип'якевича до Михайла Грушевського / Василь Горинь // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Ярослав Ісаєвич, упорядник Феодосій Стеблій. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць, 8 / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. Львів: 2001. С. 373-378.
3. Діяльність секцій і наукових комісій Товариства // Хроніка НТШ. Львів: 1900. Ч. 1. С. 25-28.
4. ІР НБУ. Ф. Х. №10705-10807. Протоколи засідань Археографічної комісії ВУАН (4 квітня 1919 – 28 грудня 1931). На 172 арк.
5. Загальні збори (дня 19 квітня 1905) // Хроніка НТШ. Львів: 1905. Ч. 22. С. 3-6.
6. Калакура Я. С. Джерелознавча спадщина Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і сучасність: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського. Київ: 1998. С. 12-16.
7. Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894-1914) // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів: 24-25 жовтня 1994 р. Нью-Йорк-Львів: 1995. С. 166-173.
8. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського і Федора Вовка / Упорядники В. Наулко, В. Старков // Старожитності Південної України. Випуск 14. Запоріжжя: РА «Тандем У», 2005. 100 с.
9. Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд.: С. Панькова, В. Пришляк; ред. Л. Винар, П. Сохань, І. Гирич. Київ-Нью-Йорк: УІТ, ВД «Простір», 2008. 552 с.
10. Наукова діяльність Товариства в 1906 р. // Хроніка НТШ. Львів: 1907. Ч. 29. С. 9-13.
11. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 440 с.
12. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: комунікативна природа та психологічний клімат // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 25. Київ: Інститут історії України, 2014. С. 26-53.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). Оп. 1. Спр. 847 (Листи Шуйської М.Н.) 118 арк.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). Оп. 1. Спр. 334 (Листи Барвінського Б.) 16 арк.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). Оп. 1. Спр. 411 (Листи Герасимчука В.) 85 арк.
16. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). Оп. 1. Спр. 421 (Листи Голійчука Ф.) 6 арк.
17. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). Оп. 1. Спр. 792 (Листи Томашівського С.) 265 арк.

18. Щоденники М. С. Грушевського (1904-1910 рр.) / Публ., передм., комент. Ігоря Гирича // Київська старовина. 1995. №1. С. 10-31.

Ольга Владыга

Львовское высшее профессиональное училище компьютерных технологий и строительства, кандидат исторических наук, преподаватель (Украина)

Михаил Грушевский как организатор археографической работы: технические аспекты

Аннотация. *Статья посвящена выяснению технических аспектов организации М. Грушевским археографического процесса. Установлено, что ученый определял направления поисков документов, организовывал копирование источников, содействовал в устройении быта археографов. Сделан вывод, что наиболее востребованным для наших современников есть предложенный историком «вахтовый» подход в организации археографических экспедиций.*

Ключевые слова: *М. Грушевский, археография, научно-организационная работа, Археографическая комиссия НОШ, «вахтовый» подход.*

ABSTRACT

Olga Vladyga

Lviv higher professional college of computer technologies and construction, PhD (History), teacher (Ukraine)

M. Hrushevsky as a manager of archeographical work: technical aspects

The purpose of this article is to clarify the technical aspects of the organization of archeographical process of M. Hrushevsky. Indeed, the archaeological heritage of Mikhail Hrushevsky is recognized as one of the most relevant components of his diverse work.

Particularly complete talents of M. Hrushevsky's as the organizer of scientific work was manifested in the implementation of the project of the Cossack Archaeography. For the first time, the scientist mentioned about it in his annual report of the chairman of the NTSh in 1905, stressing the need to revise the customary practice of archeographic search: if in previous years, individual researchers realized exclusively personal archaeological plans, then the search and publication of sources for the history of the Cossack work should become collective and systematic.

Hrushevsky, while giving his students the task of the archeographical plan, kept in the field of view the process of their execution, constantly in line with the initiating researchers in the epistolary dialogue. In the letters of B. Barvinsky, V. Herasymchuk, S. Tomashivsky, M. Korduba, I. Dzhydzhora, I. Krypiakovich, F. Holichuk to the teacher highlighted the features of their archaeological work in many cities of Europe, were displayed, the heuristic possibilities of the discovered sources are discussed, finally, they contained a request for advice of domestic and scientific nature.

But the most interesting and fruitful for inheriting is M. Hrushevsky's proposed «shift method» in the activity of archeographical expeditions. Instead of one archaeologist, who due to some circumstances was forced to stop work, another researcher would travel to the archives. Subsequently, the best representatives of the Lviv Historical School assumed a larger part of the implementation of one of the most important projects of the Archeographical Commission – the preparation and publication of the «Zherels to the History of Ukraine-Rus»

Thus, focusing on the technical aspects of the organization of M. Hrushevsky's archaeological work, it allows us to speak of a scientist as a researcher-innovator who proposed a completely new approach to the search and development of historical sources for the Ukrainian science.

Key words: M. Hrushevsky, archeography, scientific and organizational work, the Archeographical Commission of the NTSh, «shift» approach.

REFERENCES:

1. Hyrych I. B. Orhanizatsiia M.S.Hrushevskym arkheohrafichnoi roboty u lvivskiyi period zhyttia y diialnosti (1894-1914 rr.) // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 1997. №1. S. 72-86.
2. Horyn V. Lysty Ivana Krypiakovicha do Mykhaila Hrushevskoho / Vasyl Horyn // Ivan Krypiakovich u rodynnii tradytsii, nautsi, suspilstvi / Vidp. red. Yaroslav Isaievych, uporiadnyk Feodosii Steblii. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Zbirnyk naukovykh prats, 8 / Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakovicha NAN Ukrainy. Lviv: 2001. S. 373-378.
3. Diialnist sektsii i naukovykh komisii Tovarystva // Khronika NTSh. Lviv: 1900. Ch. 1. S. 25-28.

4. IR NBU. F. Kh. №10705-10807. Protokoly zasidan Arkheohrafichnoi komisii VUAN (4 kvitnia 1919 – 28 hrudnia 1931). Na 172 ark.
5. Zahalni zbory (dnia 19 tsvitnia 1905) // Khronika NTSh. Lviv: 1905. Ch. 22. S. 3-6.
6. Kalakura Ya.S. Dzhereloznavcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho // Mykhailo Hrushevskiy i suchasnist: materialy mizhnarodnoi naukovoї konferentsii, prysviachenoї 130-richchii vid dnia narodzhennia M.S. Hrushevskoho. Kyiv: 1998. S. 12-16.
7. Kapral M. Arkheohrafichna diialnist Mykhaila Hrushevskoho u lvivskiy period zhyttia (1894-1914) // Mykhailo Hrushevskiy i Lvivska istorychna shkola. Materialy konferentsii. Lviv: 24-25 zhovtnia 1994 r. Niu-York-Lviv: 1995. S. 166-173.
8. Lysty Myrona Korduby do Mykhaila Hrushevskoho i Fedora Vovka / Uporiadnyky V. Naulko, V. Starkov // Starozhytnosti Pivdennoi Ukrainy. Vypusk 14. – Zaporizhzhia: RA «Tandem U», 2005. 100 s.
9. Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho. T. 4: Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho ta Ivana Dzhydzhory / Uporiad.: S. Pankova, V. Pryshliak; red. L. Vynar, P. Sokhan, I. Hyrych. Kyiv–Niu–York: UIT, VD «Prostir», 2008. 552 s.
10. Naukova diialnist Tovarystva v 1906 r. // Khronika NTSh. Lviv: 1907. Ch. 29. S. 9-13.
11. Telvak V., Pedych V. Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho. Lviv: Svit, 2016. 440 s.
12. Telvak V., Pedych V. Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho: komunikatyvna pryroda ta psykholohichni klimat // Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini. Vyp. 25. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2014. S. 26-53.
13. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyiv. F. 1235 (Hrushevski – istoryky ta filolohy). Op. 1. Spr. 847 (Lysty Shuiskoi M.N.). 118 ark.
14. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyiv. F. 1235 (Hrushevski – istoryky ta filolohy). Op. 1. Spr. 334 (Lysty Barvinskoho B.). 16 ark.
15. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyiv. F. 1235 (Hrushevski – istoryky ta filolohy). Op. 1. Spr. 411 (Lysty Herasymchuka V.). 85 ark.
16. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyiv. F. 1235 (Hrushevski – istoryky ta filolohy). Op. 1. Spr. 421 (Lysty Holiichuka F.). 6 ark.
17. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyiv. F. 1235 (Hrushevski – istoryky ta filolohy). Op. 1. Spr. 792 (Lysty Tomashivskoho S.). 265 ark.
18. Shchodennyky M.S.Hrushevskoho (1904-1910 rr.) / Publ., peredm., koment. Ihoria Hyrycha // Kyivska starovyna. 1995. №1. S. 10-31.

Статтю подано до редколегії 15.02.2018 р.

УДК [930.1(477) "1917/1918":929 Грушевський]: 342.24 (470+571)

Олександр Криворучко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Еволюція ідеї російського федералізму в статтях Михайла Грушевського періоду УЦР

Анотація. У статті досліджується роль ідеї федералізму в національній державотворчій концепції Михайла Грушевського доби Української Центральної Ради, еволюцію поглядів вченого на українсько-російські відносини та формування нових політичних конструкцій загальноєвропейської федерації.

Ключові слова: Михайло Грушевський, федералізм, федеративне державне об'єднання, автономія України, чорноморська федерація, західна орієнтація.

У період Української революції 1917–1921 рр. Михайлом Грушевським в залежності від конкретних історичних обставин було обґрунтовано різноманітні проекти національного державотворення, серед яких, зокрема, можна виділити так звані «орієнтації»: московську, чорноморську та західну.

На початках українських визвольних змагань Грушевський був прихильником розбудови національної державності в рамках Російської федерації. Саме ідея надання широкої автономії Україні в межах федеративної Росії була ключовою вимогою перших Універсалів УЦР. Проведення за ініціативою М. Грушевського в Києві З'їзду народів Росії (вересень 1917 р.) «політик уважав доконаним фактом перетворення Центральної Ради на орган боротьби за

перебудову федеративної Російської Республіки» [7, с. 70]. Ще в ході підготовки з'їзду було створено комісію під головуванням О. Шульгіна, яка пропонувала винести на порядок денний ряд питань, серед яких про майбутній федеративний устрій держави, про державну мову та мови суб'єктів федерації, про правове розмежування автономних одиниць, про права національних меншин, про шляхи здобуття федеративного устрою тощо.

Однак, як слушно зазначає Т. Плазова, вчений не врахував ті політичні реалії, які становлять основу ментальності та державницького ества російського правителя: якими б демократами та лібералами не були російські діячі різних рівнів, вони завжди є носіями великодержавницьких поглядів. Тому в цьому контексті федерація для них є лише прикриттям своїх амбіцій [8].

Після більшовицького перевороту в Петербурзі в керівництві УЦР переважила думка скористатися можливістю негайно – не очікуючи скликання Всеросійських Установчих Зборів, проголосити палко очікувану автономію. Це й було реалізовано в III Універсалі УЦР. Згодом В. Винниченко, аналізуючи обставини проголошення Універсалу, наголошував на превалюванні саме цього зовнішньополітичного фактору: «помітною, виразною силою, що випхнула Універсал на світ, були все ж таки зовнішні, незалежні від нашої волі обставини: робітничо-селянська революція в Росії» [2, с. 80].

Справедливості ради слід зазначити, що чимало дослідників Української революції XX ст., колишніх активних діячів УЦР, досить критично (як на нас, то запізно) оцінюють потуги українського політичного проводу щодо творення всеросійської федерації. Зокрема, Д. Дорошенко згодом наголошує, що «Україні треба було зовсім відділитися від Росії, стати самостійною й незалежною державою; вона мусіла визнати уряд Народних Комісарів, як уряд Росії, на основі обоюдно визнання ... і дати всеросійським справам спокій» [5, с. 143].

Наступ більшовицьких військ в Україні, проголошення радянської влади на південному сході республіки, розгортання репресій стосовно учасників українського руху та пошук можливих союзників УНР зумовили УЦР відкласти на час вирішення проголошеного в листопаді 1917 р. завдання створення федерації національно-державних утворень, які виникали на руїнах колишньої імперії і піти на непопулярний навіть у тогочасному керівництві УЦР крок – проголошення державної незалежності УНР. Ці процеси стали визначальною причиною краху російськофільських федералістських позицій Грушевського. В цей час голова УЦР зазначає: «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким «що згоріло в моїм кабінеті», се наша орієнтація на Московщину» [4, с. 9].

Історики української революції не можуть пройти повз того, що перехід на самостійницьку позицію дався нелегко, не без боротьби і вагань. Грушевський вдається тут до спеціального роз'яснення: «Серед самих Українців знайшлися групи настільки захоплені російською культурою й державністю, призвичаєні до єдиної Росії, або до традиційного федеративного гасла, що не згоджувались на самостійність навіть як на форму переходову до федерації. Ще більше се треба сказати про групи не-українські: Українців, які відірвались від української стихії й уважали себе «русскими», Великоросів захожих і навіть Євреїв, які також не вмiли відразу стати на ґрунт реальних інтересів єврейської людности України, а вважали потрібним наперед виявити свій протест розриву з єврейськими організаціями Росії» [3, с. 560].

Грушевський зосереджується на ідеологічній роботі, намагаючись знайти нові шляхи розвитку держави. Саме тоді вчений переглядає політичні пріоритети українського руху. Він пише ряд праць, зведених у збірку «На порозі Нової України», яка вийшла його власним накладом у квітні 1918. Головною метою збірки стало обґрунтування ідеї української незалежності й пошук шляхів її реалізації.

У тодішній публіцистиці вченого можна виділити декілька характерних формулювань – це констатація «кінця московської орієнтації», визнання необхідності рівняння на західну цивілізацію, розробка чорноморської перспективи державного майбутнього України. Як слушно зазначає сучасний дослідник політичних проектів Грушевського Г. Корольов, ці вихідні позиції не були самостійними концепціями, а виступали як ідеологічна цілісність лише в комплексному розгляді [6, с. 71].

Одним з напрямків ідеологічних пошуків вченого стало своєрідне відтворення концепції чорноморської орієнтації української держави на східноєвропейській арені. У статті «Чорноморська орієнтація» Грушевський так обґрунтував свою нову позицію: «З того часу, як полудневі, східно-слов'янські племена, з котрих вийшов український нарід, півтори тисячі літ тому пробились до Чорного моря – вони тим самим мусіли вийти в сферу чорноморських зв'язків, впливів, того що я означаю отим виразом – «чорноморська орієнтація»» [4, с. 16].

Відзначаючи далекоглядність поглядів Грушевського, відомий грушевськознавець Любомир Винар зазначав, що обґрунтування вченим чорноморської орієнтації української держави «можна розглядати як його федералістичну концепцію в тому часі з прицілом «на кінцеву мету, федерацію світову» незалежних держав» [1, с. 55]. Ідея чорноморської федерації

держав не заперечувала державного суверенітету української нації, лише зміцнювала державну співпрацю України з іншими державами.

Однак, визначаючи українські землі як ареал східного слов'янства, Грушевський тим не менше обґрунтовує їх належність до Заходу: « в порівнянні з народом великоруським український являє ся народом західної культури – одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західнім» [4, с. 13]. Аналізуючи історичне коріння західних впливів на перебіг процесу українського державотворення, вчений зазначає: « Коли ж з упадком Києва, при кінці XII в. центр тяжкості переходить у нас на Галицько-Волинську державу, се означає повну перевагу західних впливів над тою комбінацією впливів візантійських і східних, котрі переважали в період формування Київської держави». З тих часів « ...Україна жила одним життєм, одними ідеями з Заходом. У нього черпала культурні засоби, у ньому брала взірці для своєї культури» [4, с. 14].

Згодом, у статті «Нові перспективи» Грушевський ще категоричніше наголошуватиме на «західності» українського народу, твердячи, що він « належить до західньо-європейського, чи коротше сказати – просто таки європейського кола не силою тільки історичних зв'язків, які протягом століть зв'язали українське жите з західнім, а й самим складом народнього характеру» [4, с. 19].

Зростає категоричність і у визначеннях «різниці між характером українським і великоруським, глибоко відмінним від європейського», для якого, за визнанням ученого, характерним є «брак власної людської гідності і не пошанування гідності иньшої людини; брак смаку до вигідного, доброго, урегульованого житя для себе і непошанування чужих інтересів і потреб в такім житю та чужих здобутків на сім полі; брак волі до організованого громадянського і політичного житя, нахил до анархізму і навіть руйніцтва соціального і культурного; легковажання культурних і громадських вартостей і вилічання своєю некультурністю й неорганізованістю супроти сіх вартостей; вічне хитання між громадським і моральним максималізмом і повним нігілізмом, яке спадає часто до повної затрати моральних критеріїв...» [4, с. 19-20].

«Нові перспективи» стали центральною публікацією Грушевського, в якій він обґрунтовує історичний зв'язок українського народу із західною цивілізацією. Слід наголосити, що в статті історик акцентує увагу на особливій ролі для українського державотворення близькості України до «німецького світу». Пронімецька орієнтація вченого пояснюються наявністю ряду факторів: швидким просуванням більшовицьких загонів, небажанням держав Антанти надати УНР допомогу в боротьбі з більшовиками, успіхами німецько-австро-угорських військ на Східному фронті, а головним чином сподіваннями на допомогу країн Четверного союзу проти червоної Росії.

М. Грушевський необхідність підписання миру з країнами Четверного союзу прямо пов'язував з пошуком нових джерел для продовження української революції. Мова йшла про очікувану допомогу «українських воєнопонених, заходами українських інструкторів освідмлених, обучених і організованих в полки», чим займався з початку війни «Союз визволення України», та галицьких січових стрільців [3, с. 562-563]. Можна погодитися з думкою В. Солдатенка, що таким чином «революцію для українських робітників, солдатів, селян (а вони розчарувались у Центральній Раді, Генеральному Секретаріаті, відмовляли їм у довірі), мали здійснювати ті сили, які на власному досвіді ще не знали істинної політики лідерів українського руху і можна було сподіватись на експлуатацію їх національних інстинктів, національної свідомості, патріотичних настроїв» [9, с. 332].

Проголошення самостійності, вважає Д. Дорошенко, «так само, як і проголошення Української Народньої Республіки III Універсалом... явилось не результатом якогось попереднього руху, як осягнення вже раніше постановленого домагання, а просто як неминуча політична комбінація, як вимушений обставинами акт». І цей акт ще менше, ніж попередній, мав характер «всенародного торжества» [5, с. 192]. Д. Дорошенко наводить численні цитати з «Народньої Волі» - органу українських есерів - керівної на той час партії Центральної Ради, які раз-у-раз засвідчують, наскільки такий крок уявлявся вимушеним, небажаним на той час. Так у статті «Фактична самостійність» йдеться про те, що «Україна проти своїх бажаннів і надій опинилася в стані самостійної, воюючої з московсько-петроградським правительством держави...життя примусило Республіку стати самостійною» [5, с. 192]. Такою ж була позиція і українських соціал-демократів і, навіть, Грушевського. Вчений визнавав необхідність існування української незалежної держави, але лише тимчасово, орієнтуючись у майбутньому на входження Росії й України в загальноєвропейську федерацію.

Обґрунтовуючи тезу про доцільність європейської орієнтації політичного курсу УНР, Грушевський застерігає від сліпого наслідування європейських цінностей: «...нам не треба підганяти нашого житя до котрого небудь західньо-європейського взірця...Визволення від примусової залежності від московського житя не повинно бути заміною одної залежності

.....
другою, хоч би й добровільною. Українське жите повинно еманціпувати ся взагалі – так би сказати випростуватися, як випростовуєть ся людина якій прийшлось довго сидіти в якійсь скуленій позиції - розпростувати своє тіло щоб потім уложитись в найбільш вигідній позі» [4, с. 22].

На думку Грушевського, західна орієнтація зовсім не означала розриву зі «східним» корінням. Вчений наголошував, що український народ є « одним з найбільш орієнталізованих (дозволю собі так назвати) західніх народів – подібно як Болгари, Серби, Іспанці, - і ми повинні не забивати, а розвивати і використовувати те корисне і цінне, що дала нам ся орієнтальна стихія» [4, с. 23].

Більше того, Грушевський у своїй публіцистиці закликав українську громадськість « насамперед «знайти себе». Вияснити свої засоби, завдання й потреби і тим часом не спішити замикатись в який-небудь оден круг зв'язків, відносин і впливів, а брати як можно ширше, широко-одвертою рукою, все що може бути корисним для нього. Не зв'язуючись ніякими симпатіями чи антипатіями, ніякими упередженнями, по французькому прислів'ю – «я беру своє добро скрізь, де я його знахожу», брати і в сфері старих зв'язків колишньої Російської держави, і нових зв'язків з Центральними державами, і поза ними» [4, с. 22].

На думку вченого, одним із напрямків таких нових зв'язків мало стати зближення із США. Актуально звучить сьогодні далекоглядне твердження Грушевського, що «Ся країна для нашої будущини безсумнівно матиме величезне значінне, - і своїми незвичайними фінансовими та технічними засобами, і теж як школа для наших людей, будучих поколінь наших техніків, економістів і суспільних робітників. Більш демократичний ніж який небудь з європейських народів, більш ініціативний, більш сміливий в замислі й виконанню, сей нарід може дуже багато чому навчити наші кадри робітників і діячів» [4, с. 22].

Аналізуючи перешкоди до зближення із українців Заходом, Грушевський виділяє «надзвичайно слабо розвинене знання мови». Вчений наголошує, що « Ся перешкода мусить бути усунена як найскоріше, негайно – не тільки наукою живої німецької й англійської мови по школах, але й через так звану «виміну дітей» - широко практикований на заході спосіб посилення навзаєм дітей з одної країни в другу...Для людей дорослих мусять бути заведені також курси мов – німецької й інших, і для служащих певних вищих категорій мусить навіть бути признане обов'язковим присвоєнне котроїсь мови до визначеного терміну» [4, с. 21]. Можна констатувати, що ці настанови політика не втратили актуальності й нині.

Період Української революції 1917–1921 рр. був часом утвердження і трансформації різних політичних концепцій українського державотворення, розроблених Михайлом Грушевським. Вихід серії публіцистичних статей, в яких він виступив прихильником самостійності УНР у тогочасних умовах і ворогом більшовизму, характеризує наявність нового концепту – бачення України поза російським контекстом. На цій основі учений обґрунтував новий цивілізаційний прозахідний вектор розвитку української державності. Як слушно зазначає відомий український вчений Володимир Мельниченко: «сучасному громадянському суспільству вкрай важливо знати, що засадничі висновки Грушевського щодо будівництва української держави та її орієнтації в світі досі не втратили своєї вагомості й актуальності. Тим більше, що через сто літ ми знову на порозі, який раніше не переступили. Від нас залежить, щоб укотре не вдовольнитися лише гадками і мріями...» [7].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали) / Л. Винар. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 304 с.
2. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 – грудень 1919 р.] – Частина II./ В. Винниченко. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – 328 с.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1967. – 575 с.
4. Грушевський М.С. На порозі Нової України: Гадки і мрії / М.С. Грушевський. - Київ: Наукова думка, 1991. – 128 с.
5. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. В 2-х т.: Документально-наукове видання). – Том I. Доба Центральної Ради. / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – 320 с.
6. Корольов Г.О. Ідея чорноморської федерації у поглядах Михайла Грушевського / Г.О. Корольов // Український історичний журнал – 2011. – №6. – С. 68 - 79.
7. Мельниченко В. Михайло Грушевський: « Москва впаде, Україна встане...» / В. Мельниченко // Слово Просвіти. – 2016. – 1 липня.
8. Плазова Т. Федералізм та Україна в поглядах М.С. Грушевського [Електронний ресурс] / Т. Плазова. - Режим доступу : http://vlp.com.ua/files/06_73.pdf

9. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія / В.Ф. Солдатенко. – К.: Науково-видавниче агенство «Книга пам'яті України», 1997. – 416 с.

Александр Криворучко

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Эволюция идеи российского федерализма в статьях Михаила Грушевского периода УЦР

Аннотация. В статье исследуется роль идей федерализма в национальной концепции Михаила Грушевского периода Украинской Центральной Рады, эволюцию взглядов ученого на украинско-российские отношения и формирование новых политических конструкций общеевропейской федерации.

Ключевые слова: Михаил Грушевский, федерализм, федеративное государственное объединение, автономия Украины, черноморская федерация, западная ориентация.

ABSTRACT

Alexander Krivoruchko

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mikhail Kotsyubynsky
PhD (History) (Ukraine)

Evolution of the idea of Russian federalism in articles Mikhail Grushevsky period UCR

The article explores the role of the ideas of federalism in Mikhail Grushevsky's national concept during the period of the Ukrainian Central Rada, the evolution of the scientist's views on Ukrainian-Russian relations and the formation of new political designs of a pan-European federation.

Key words: Mikhail Grushevsky, federalism, federative state association, autonomy of Ukraine, Black Sea Federation, western orientation.

REFERENCES:

1. Vynar L. Mykhaylo Hrushevs'kyi: Istoryk i budivnychyy natsiyi (Statti i materialy) / L. Vynar. – Kyiv: Vyd-vo im.. Oleny Telihy, 1995. – 304 s.
2. Vynnychenko V. Vidrozhennya natsiyi (Istoriya ukrayins'koyi revolyutsiyi [maret' 1917 – hruden 1919 r.] – Chastyna II./ V. Vynnychenko. – K.: Vydavnytstvo politychnoyi literatury Ukrayiny, 1990. – 328 s.
3. Hrushevs'kyi M. Ilyustrovana istoriya Ukrayiny / M. Hrushevs'kyi. – N'yu-York: Vydavnytstvo Chartoryys'kykh, 1967. – 575 s.
4. Hrushevs'kyi M.S. Na porozhi Novoyi Ukrayiny: Hadky i mriyi / M.S. Hrushevs'kyi. - Kyiv: Naukova dumka, 1991. – 128 s.
5. Doroshenko D. Istoriya Ukrayiny 1917-1923 rr. V 2-kh t.: Dokumental'no-naukove vydannya). – Tom I. Doba Tsentral'noyi Rady. / D. Doroshenko. – K.: Tempora, 2002. – 320 s.
6. Korolov H.O. Ideya chornomorskoyi federatsiyi u pohlyadakh Mykhayla Hrushevs'koho / H.O. Korol'ov // Ukrayinskyi istorychnyy zhurnal – 2011. – №6. – S. 68 - 79.
7. Mel'nychenko V. Mykhaylo Hrushevs'kyi: « Moskva vpade, Ukrayina vstane...» / V. Mel'nychenko // Slovo Prosvity. – 2016. – 1 lypnya.
8. Plazova T. Federalizm ta Ukrayina v pohlyadakh M.S. Hrushevskoho [Elektronnyy resurs] / T. Plazova. - Rezhym dostupu : http://vlp.com.ua/files/06_73.pdf
9. Soldatenko V.F. Ukrayins'ka revolyutsiya: kontseptsiya ta istoriohrafija / V.F. Soldatenko. – K.: Naukovo-vydavnyche ahenstvo «Knyha pamyati Ukrayiny», 1997. – 416 s.

Статтю подано до редколегії 18.02.2018 р.

УДК [94] (477. 43 / . 44) «1917»

Ігор Ратушняк

Вінницький національний медичний університет імені Миколи Пирогова,
викладач (Україна)

Антигетьманське повстання на Поділлі у спогадах В. Рейнбота

Анотація. У статті висвітлено спогади міністра Української Держави 1918 р. В. Рейнбота про антигетьманське повстання на Поділлі. Розглянуто оцінки міністром ситуації у сфері правопорядку в гетьманській Україні восени 1918 р., характеристики вищих представників військової та цивільної адміністрації на Поділлі та їх конфлікт у листопаді 1918 р. Розкрито оцінку В. Рейнботом стратегічного значення Поділля для успішного перебігу протигетьманського повстання.

Ключові слова: Українська Держава, П. Скоропадський, В. Рейнбот, С. Кисельов, П. Єрошевич, Поділля.

Об'єктивне дослідження історії української революції 1917-1920 рр. передбачає залучення якомога ширшої джерельної бази. У цьому контексті інтерес викликають спогади одного з міністрів Української Держави В. Рейнбота. Вони не були предметом окремого дослідження в українській історичній науці, зокрема, у розрізі розгляду подій протигетьманського повстання на Поділлі, хоча мемуарну літературу про добу гетьманату в регіоні розглядали А. Антонішин [1], О. Кравчук [8] і І. Ратушняк [12; 13].

Мета статті – проаналізувати спогади В. Рейнбота як джерела з історії протигетьманського повстання на Поділлі у 1918 р.

Віктор Євгенович Рейнбот (1869-1956) закінчив імператорське училище правознавства (1890 р.). Обіймав різні судові і прокурорські посади в Росії. У 1914-1917 рр. був головою Петроградського окружного суду. Із вересня 1917 р. – заступник обер-прокурора кримінального касаційного департаменту Урядуючого Сенату. Після Жовтневої революції 1917 р. залишився у Петрограді. У серпні 1918 р. приїхав в Україну з наміром оселитися у своєму маєтку Василівці (Полтавщина). За пропозицією міністра внутрішніх справ Української Держави І. Кістяківського, 10 серпня 1918 р. став його заступником. Олікувався департаментами загальних справ і Державної варті. 24 жовтня – 14 листопада – міністр внутрішніх справ в уряді Ф. Лизогуба, 14 листопада-14 грудня – міністр юстиції в уряді С. Гербеля. На еміграції у Франції В. Рейнбот підготував спогади «Чотири місяці у кріслі міністра гетьманського уряду. Записки колишнього міністра» [9, с. 135-142, 171-174].

У спогадах В. Рейнбот торкався постатей вищого цивільного і військового керівництва Поділля. Згадуючи нараду губернських старост у Києві 18-20 серпня 1918 р., В. Рейнбот критично охарактеризував адміністраторів гетьманату. Зокрема, він відзначав, що губернський староста Поділля С. Кисельов (1877-1937) «мріяв все перемогти і всього досягти солодкими, багатослівними промовами і друкованими зверненнями» [2, с. 70]. Зауважимо, що звернення до населення було лише одним із методів впливу на громадську свідомість, а сам С. Кисельов усвідомлював необхідність першочергового налагодження дієздатної влади у губернії. Зокрема, у листі міністру внутрішніх справ 22 травня 1918 р. він відзначив: «Не маючи надійного апарата на місцях, я не вважаю можливим і зручним висувати до населення ті або інші вимоги шляхом видання обов'язкових постанов, які завідомо виконані не будуть і цим самим лишній раз утворюють у населення впевненість в слабкості і новій владі» [10, с. 90].

Розглядаючи ситуацію в Україні восени 1918 р., коли проти гетьманату почали консолідуватися більшовики, ліві бундівці, ліві українські соціалісти-революціонери та інші політичні сили, В. Рейнбот згадав про арешти представників зазначених партій у містах Правобережної України. «Найбільші результати дали ліквідації в Одесі, Кам'янці-Подільському і Катеринославі. Були виявлені списки бойових дружин, плани їх мобілізації; були знайдені склади рушниць, гранат і кулеметів», стверджував він [2, с. 107]. В. Рейнбот як міністр внутрішніх справ вирішив підняти це питання на засіданні уряду. У спогадах він не вказав дати цього засідання. Із опублікованих протоколів засідань уряду відомо, що 1 листопада 1918 р. було розглянуто «позачергову заяву міністра внутрішніх справ про небезпечні явища, які доглядаються в різних місцевостях держави» [16, с. 344]. На засіданні, обґрунтовуючи необхідність рішучих дій щодо противників гетьманату, міністр запитував, «чи для культурної праці потрібні просвітницькому товариству у Кам'янці рушниці» [2, с. 107]. Відзначимо, що зазначене твердження не стосувалося власне просвітян. Так, за спогадами ректора Кам'янець-Подільського університету І. Опієнка, у жовтні 1918 р. губернський староста С. Кисельов повідомив йому, що навпроти університету, в будинку «Просвіти», «відкрито підозрілий склепик садової води», господарі

якого, два соціалісти-революціонери, готували замах на гетьмана і у зв'язку з цим пропонував просити голову держави не приїжджати на свято відкриття вищого навчального закладу [10, с. 226].

Загалом, В. Рейнбот виступав за запровадження надзвичайного стану в регіонах, за якого представники цивільної влади отримували право викликати війська для підтримки ладу [2, с. 107]. Військовий стан міністр вважав недоцільним, оскільки командири корпусів у своїй переважній більшості були вороже налаштовані проти цивільних адміністраторів. За спогадами В. Рейнбота, військовий міністр О. Рагоза і полковник О. Сливинський переконали гетьмана у необхідності запровадження не надзвичайного, а військового стану, запевняючи, що забезпечать узгодження дій командирів корпусів з губернськими старостами [2, с. 108-109].

Автор охарактеризував П. Єрошевича як відмінного бойового генерала, прекрасного військового адміністратора [2, с. 109]. Однак його політичну невизначеність, вважав В. Рейнбот, використав його ад'ютант, пов'язаний «з лівим крилом місцевого «Бунда», яке у той час ще не відкололося відкрито до більшовиків, але вже у визначенні своєї бойової тактики йшло за останніми. Тактика більшовиків мала насамперед на увазі підтримувати спочатку повстання Петлюри проти гетьмана, з тим, щоб потім у зруйнованій безладами Україні знищити Петлюру» [2, с. 87].

У вину командиру корпусу В. Рейнбот ставить звільнення, після запровадження військового стану на Поділлі 9 листопада 1918 р. [10, с. 21], арештованих бундівців і комуністів, які за тиждень до того були арештовані в порядку охорони і числились під вартою за губернським старостою, котрий виїхав в повіт на один день [2, с. 109] (можливо, йдеться про від'їзд С. Кисельова з Кам'янця-Подільського у службових справах 11 листопада 1918 р., коли управління губернією було передане його заступнику М. Лемені-Македону) [11, №94, 13 листопада, с. 1].

Насамперед, це був лише один із проявів цього конфлікту. Вже у своєму першому наказі із часу запровадження надзвичайного стану П. Єрошевич зробив спробу підпорядкувати собі цивільну адміністрацію і, зокрема, відмінив наказ С. Кисельова про озброєння підрозділів Державної варті із військових складів [10, с. 199].

Після телеграфного донесення С. Кисельова (очевидно, йшлося про одну із перших телеграм С. Кисельова у справі конфлікту з П. Єрошевичем до Департаменту Державної варті 10 листопада [10, с. 199]), В. Рейнбот доповів справу П. Скоропадському. П. Єрошевич був викликаний у Київ. За повідомленням вінницької газети «Слово Подоліі», командир 2-го Подільського корпусу виїхав у столицю 12 листопада [15, №145, 12 ноября, с. 2].

В. Рейнбот описав візит П. Єрошевича до нього як приїзд «до грізного директора вихованця молодшого класу училища, що нашкодив» [2, с. 110]. У спогадах міністр твердив про своє небажання «губити кар'єру» заслуженого бойового генерала. За пропозицією В. Рейнбота, П. Єрошевич написав лист-вибачення С. Кисельову, з обіцянкою не приймати серйозних заходів без згоди з ним, відновити усунених ним офіцера політичної розвідки і двох повітових начальників [2, с. 110]. 13 листопада директор Департаменту Державної варті О. Аккерман направив С. Кисельову телеграму наступного змісту: «Згідно зробленим мною рішучим вказівкам, комкор буде надавати вам всіяке сприяння. Відставки не приймаю, прошу вас в сучасний неспокійний момент працювати, застосовуючи всю повноту вашої влади...» [10, с. 202].

Прикметно, що сам П. Єрошевич згадував про цей візит по-іншому: За його словами, «представившись, я запитав, в якій справі пан міністр запросив мене.

– Знаєте, я ещю не савсем харашо ґаварю па українські, давайте ґаваріть па руські, - і почав крутити; та так хитро, що я не міг зрозуміти, про що й ходить; а він все обвинувачує мене в чомусь... Нарешті Рейнбот випалив:

– Ви там что то форміруете...

Це мене розлютило, я скочив з крісла, моя шаблюка за щось зачепилася, я притримуючи її лівою рукою, правою вхопився за ефес. Рейнбот вискочив з крісла й перебіг на другий бік столу.

– Сформував я старшинську сотню на зарядження військового міністерства, про що доповідав військовому міністру і ось – тепер Гетьманові, - майже закричав я.

Вхідні двері трохи відчинились і просунулась голова жандарма, але Рейнбот махнув йому рукою і я почув, як вони обидва сходять уділ. Нагло Рейнбот зробив «самую любезную улыбку», яка цілком не гармонізувала з його полискуватими пацючачими очима й сказав:

– Вот відіте, как харашо, что ви приехали: ми поґаварілі і дело вияснілось; только я вась очень прашу (усмішка його зрибилась ще солодкою), не препятствуйте чтобы палковнік Ґусаков снова бил назначен повітовим старостой; ето, відіте лі, брат (чи кузин) моеї жени і ему там очень харашо»...

В голові у мене промайнула думка: знаю, що не погано, бо хабарі ледве що не з бліх дер. Я сказав, що перешкоджати не буду, і ми попрощались ... » [4, с. 20].

Зазначений уривок зі спогадів П. Єрошевича засвідчує, що В. Рейнбот не згадав свої особисті мотиви в оцінці діяльності командири 2-о Подільського корпусу. Загалом, свої дії у справі П. Єрошевича В. Рейнбот вважав фатальною помилкою, адже першим, хто приєднався до протигетьманського повстання Директорії УНР був генерал П. Єрошевич. Дисциплінований, обмундирований і озброєний з майже всім складом офіцерів перейшов на бік Директорії [2, с. 112]. Навіть гетьман П. Скоропадський відзначив цей факт: «Головною неприємною новиною була зрада командира Подільського корпусу, генерала Єрошевича, який перейшов на бік Директорії» [14, с. 310].

Пояснюючи свою думку, В. Рейнбот відзначив: «Потрібно віддати належне Директорії і її більш тонким і розумним радникам. Вибір бази збройного повстання в Кам'янці-Подільському і на Волині зі змичкою з Галичиною був чудово обміркований». Тут було наявним велике поміщицьке землеволодіння, земельний голод селян, каральні експедиції. Змушували відшкодовувати значно перебільшені збитки [2, с. 119].

«Оголошення Директорією походу проти гетьмана було підхоплено населенням з ентузіазмом ... ». Кам'янець-Подільське селянство відгукнулося і на оголошену мобілізацію [2, с. 120]. Підтримку протигетьманського повстання селянством відзначають сучасні дослідники [7, с. 358].

Також В. Рейнбот писав, що з початком повстання «спалахнули маєтки; вбивства поміщиків і їх управляючих, їх родин кривавою хвилею котилися по зайнятих петлюрівцями місцевостями» [2, с. 120]. Зазначене питання в українській історіографії ХХ-початку ХХІ ст. не аналізувалося, однак з повідомлень місцевої преси відомо про подібні окремі випадки, зокрема, в селах Брацлавського і Ямпільського повітів [15, №160, 29 листопада, с. 1].

Спогади одного із офіцерів штабу армії Директорії УНР В. Кедровського (1890-1970) підтверджують стратегічні наслідки вчинку П. Єрошевича. Згадуючи про прагнення Волинського губерньського старости Д. Андрю завдати удару в тил повстанцям, В. Кедровський писав: «Близьке до нас, у Вінниці, стояли сильні кадри ІІ – гетьманського корпусу та кілька військових літаків, що також могли проявити активність в боротьбі проти військ Директорії, а особливо зєднатись з Андрю. Лише скорий перехід на сторону Директорії штабу ІІ-го корпусу, що він зробив під натиском винницьких українців та залізничників, забезпечив нам сякий-такий спокій на лінії Жмеринка-Фастів» [6].

Один з подільських епізодів-спогадів В. Рейнбота стосується долі міністра віросповідань М. Вороновича (1867-1918). Йому було доручено відправитися у м. Ясси, де перебували представники країн Антанти, та повідомити їм про зміну політичного курсу гетьманською Україною [9, с. 94, 380, 440]. Автор повідомив, що його було арештовано у Жмеринці та розстріляно повстанцями [2, с. 122]. Мемуарист не називає дати від'їзду М. Вороновича із Києва. Зі спогадів О. Голицина відомо, що це сталося 7 (за новим стилем – 20 – авт.) листопада 1918 р. [3, с. 479].

Загалом, спогади В. Рейнбота містять важливу інформацію, яка доповнює і уточнює обставини початку і перебігу протигетьманського повстання на Поділлі. Зазначені відомості необхідно співставляти з іншими джерелами та історіографічними напрацюваннями для створення більш повної історії падіння гетьманату у 1918 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонишин А. П. Спогади як важливе джерело дослідження становища Поділля в добу гетьманату П. Скоропадського // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХІІ наукової історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 2009. С. 55-59.
2. Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: сборник документов / Отв. ред. и отв. сост. О. К. Иванцова; сост. Е. В. Балущина, Н. В. Григорчук, Е. И. Криворучко, К.Г. Ляшенко. М.: Политическая энциклопедия, 2014. 1087 с.
3. Голицын А. Д., кн. Воспоминания / Сост., подгот. текста, послесл., указатель имен А.К. Голицына. М.: Русский путь, 2008. 608 с.
4. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність. Частина І. Часи гетьмана Павла Скоропадського і повстання українського народу проти його влади // За державність. 1938. №8. С. 9-31.
5. Калитко С. Л., Кравчук О. М. Діяльність Пилипа Гусакова на посаді Вінницького повітового старости у 1918 р. // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Вип. 21. Серія: Історія: Зб. наук. праць. Вінниця, 2013. С. 128-134.
6. Кедровський В. 1919 рік // Свобода. 1929. №159. 10 липня. С. 2.
7. Кравчук О. М., Калитко С. Л., Марценюк Н. М. Повалення влади гетьмана П. Скоропадського на Поділлі // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження.

.....
Матеріали XXV всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 11-12 жовтня 2013 р. Вінниця, 2013. С. 341-365.

8. Кравчук О. М. Губернський староста Поділля С. Кисельов в спогадах голови самоврядування регіону В. Приходька (1918 р.) // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 636-648.

9. Пиріг Р. Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. 518 с.

10. Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877-1937) у документах епохи / Автори-упорядники: О. М. Кравчук, І. І. Ратушняк, К. В. Завальнюк. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 286 с.

11. Подільські губернські відомості. 1918.

12. Ратушняк І. І. П. Скоропадський і гетьманат 1918 р. у спогадах І. Юрченка // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XVII Всеукраїнської Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції 7-8 жовтня 2016 р. Вінниця, 2016. С. 45-51.

13. Ратушняк І. І. Подільський губернський староста Української Держави 1918 Р.С. Кисельов у спогадах сучасників // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 23. 36. наук. пр. Вінниця, 2015. С. 249-255.

14. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ–Філадельфія: АТ «Книга», 1995. 496 с.

15. Слово Подоліі. 1918.

16. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. / Упоряд. Р. Пиріг (керівник) та ін. К.: Темпора, 2015. Т. 1. 790 с.

Игорь Ратушняк

*Винницкий национальный медицинский университет имени Николая Пирогова,
преподаватель (Украина)*

Антигетманское восстание на Подолье в воспоминаниях В. Рейнбота

Аннотация. В статье рассмотрены воспоминания министра Украинского Государства 1918 г. В. Рейнбота о антигетманском восстании на Подолье. Рассмотрены оценки министром ситуации в сфере правопорядка в гетманской Украине осенью 1918 г., характеристики высших представителей военной и гражданской администрации на Подолье и их конфликт в ноябре 1918 г. Дана оценка стратегической важности края для успешного протекания антигетманского восстания.

Ключевые слова: Украинское Государство, П. Скоропадский, В. Рейнбот, С. Кисельов, П. Ерошевич.

ABSTRACT

Ihor Ratushniak

Vinnitsya National Pirogov Memorial Medical University, postgraduate student (Ukraine)

The anti-Hetman Uprising in Podillya in the memoirs of V. Rainbot

The article describes the mention of the minister in the Ukrainian State of 1918 V. Rainboth in the anti-hetman insurrection in Podillya. The minister was considered situation assessment in the field of law and order in hetman Ukraine in the autumn of 1918., characteristics of the representatives of the military and civil administration in Podillya and their conflict in November 1918. The evaluation of the minister strategic significance was made for the successful course of the anti-hetman insurrection in Podillya.

Objective study of the history of the Ukrainian revolution in 1917-1920 needs to use the source base. In this context, the memories of one of the ministers in the Ukrainian State V. Rainboth is interest. They were not the subject of a separate study in Ukrainian historical science. V. Rainboth held various judicial and prosecutorial posts in Russia. He had a great administrative experience. October 24 - November 14 - minister of internal affairs in the government of F. Lizogub's, November 14 - December 14 - minister of justice in the government of S. Gerbel's. V. Rainbot critically described the administrators of the hetmanate in Podillya, in particular, the provincial elder of Podillya S. Kiselev, and the feeble general, the head of the 2nd Podolsky corps, P. Yeroshevich. The last one was the

"first swallow" of the death of the hetmanate. One of Podillya episodes of V. Rainboth's memories relates to the fate of the minister of religion M. Voronovich (1867-1918). He was instructed to go to the Iasi city, where were representatives of the Entente countries, and inform them about the changes of the political course of hetman Ukraine.

All in all, the memories of V. Rainboth contain important information that complements and clarifies the circumstances of the beginning and the course of the anti-hetman insurrection in Podillya.

Key words: Ukrainian State, P. Skoropadskii, V. Rainboth, S. Kiselev, P. Yerosевич, Podillya.

REFERENCES:

1. Antonyshyn A. P. Spoghady jak vazhlyve dzherelo doslidzhennja stanovyshha Podillja v dobu ghetjmanatu P. Skoropadsjkogho // Vinnychchyna: mynule ta sjoghodennja. Krajeznavchi doslidzhennja. Materialy KhKhII naukovoji istoryko-krajeznavchoji konferenciji. Vinnycja, 2009. S. 55-59.
2. Ghetman P. P. Skoropadskyj. Ukrajna na perelome. 1918 ghod: sbornyk dokumentov / Otv. red. y otv. sost. O. K. Yvancova; sost. E. V. Balushkyna, N. V. Ghryghorchuk, E. Y. Kryvoruchko, K. Gh. Ljashenko. M.: Polytycheskaja encyklopedyja, 2014. 1087 s.
3. Голыцын А. Д., кн. Воспомыныя / Сост., подгот. текста, послесл., указател ымен А. К. Голыцына. М.: Русскыj путj, 2008. 608 s.
4. Jeroshevych P. Z borotjby ukrajinsjkogho narodu za svoju nezalezhnistj. Chastyna I. Chasy ghetjmana Pavla Skoropadsjkogho i povstannja ukrajinsjkogho narodu proty jogho vlady // Za derzhavnistj. 1938. № 8. S. 9-31.
5. Kalytko S. L., Kravchuk O. M. Dijalnistj Pylypa Ghusakova na posadi Vinnycjkogho povitovogho starosty u 1918 r. // Naukovi zapysky VDPU im. M. Kocjubynsjkogho. Vyp. 21. Serija: Istorija: Zb. nauk. pracj. Vinnycja, 2013. S. 128-134.
6. Kedrovsjkij V. 1919 rik // Svoboda. 1929. № 159. 10 lypnja. S. 2.
7. Kravchuk O. M., Kalytko S. L., Marcenjuk N. M. Povalennja vlady ghetjmana P. Skoropadsjkogho na Podilli // Vinnychchyna: mynule ta sjoghodennja. Krajeznavchi doslidzhennja. Materialy KhKhV vseukrajinsjkoi naukovoji istoryko-krajeznavchoji konferenciji 11-12 zhovtnja 2013 r. Vinnycja, 2013. S. 341-365.
8. Kravchuk O. M. Ghubernsjkyj starosta Podillja S. Kyseljov v spoghadakh gholovy samovrjaduvannja reghionu V. Prykhodjka (1918 r.) // Materialy KhIII Podiljsjkoi istoryko-krajeznavchoji konferenciji. Kam'janecj-Podiljsjkij, 2010. S. 636-648.
9. Pyrigh R. Ja. Dijalnistj urjadiv ghetjmanatu Pavla Skoropadsjkogho: personaljnij vymir. K.: In-t istoriji Ukrainy NAN Ukrainy, 2016. 518 s.
10. Podiljsjkij ghubernsjkyj starosta Serghij Kyseljov (1877-1937) u dokumentakh epokhy / Avtory-uporjadnyky: O. M. Kravchuk, I. I. Ratushnyak, K. V. Zavalnjuk. Vinnycja: TOV «Nilan-LTD», 2016. 286 s.
11. Podiljsjki ghubernsjki vidomosti. 1918.
12. Ratushnyak I. I. P. Skoropadsjkij i ghetjmanat 1918 r. u spoghadakh I. Jurchenka // Vinnychchyna: mynule ta sjoghodennja. Krajeznavchi doslidzhennja. Materialy KhVII Vseukrajinsjkoi Vinnycjkoi naukovoji istoryko-krajeznavchoji konferenciji 7-8 zhovtnja 2016 r. Vinnycja, 2016. S. 45-51.
13. Ratushnyak I. I. Podiljsjkij ghubernsjkyj starosta Ukrainysjkoi Derzhavy 1918 R. S. Kyseljov u spoghadakh suchasnykiv // Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu im. M. Kocjubynsjkogho. Serija: Istorija. Vyp. 23. Zb. nauk. pr. Vinnycja, 2015. S. 249-255.
14. Skoropadsjkij P. Spoghady. Kinecj 1917 - ghruđenj 1918. Kyjiv-Filadelfija: AT «Knygha», 1995. 496 s.
15. Slovo Podolii. 1918.
16. Ukrainysjka Derzhava (kvitenj – ghruđenj 1918 roku). Dokumenty i materialy. U dvokh tomakh. / Uporjad. R. Pyrigh (kerivnyk) ta in. K.: Tempora, 2015. T. 1. 790 s.

Статтю подано до редколегії 9.02.2018 р.

Ольга Мурашова

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
аспірант (Україна)

**Джерела до вивчення соціальної політики радянської влади в Україні
20-х рр. ХХ ст.**

Анотація. У статті здійснено короткий аналіз архівних та опублікованих документів, важливих для вивчення радянської соціальної політики в Україні у 20-х рр. ХХ ст. Зроблено поділ джерел на окремі групи, подано їх коротку характеристику, встановлено, що наявна достатня кількість джерел для дослідження головних складових радянської соціальної політики впродовж 1920-х рр.

Ключові слова: архівні документи, безробіття, джерела, охорона здоров'я, радянська влада, соціальна політика, соціальне забезпечення, Україна.

З метою кращого розуміння сучасних соціальних процесів важливе значення має вивчення історії розвитку соціальної політики. Комплексне та об'єктивне дослідження основних аспектів соціальної політики радянської влади в Україні передбачає використання широкого кола документальних матеріалів, що містять значний масив інформації, де відображено діяльність держави в зазначеній сфері. Ставлення до періоду в історії та до його ключових подій, зокрема 1920-х рр., визначається соціально-політичною ситуацією, в якій знаходилося суспільство, та способами вирішення назрілих проблем.

Після проголошення незалежності України, науковці отримали доступ до раніше заборонених архівних документів, що дало можливість повною мірою висвітлити певні історичні події. Осмислення радянського історичного досвіду викликає дискусії серед науковців. Метою статті є дослідження джерельної бази, що розкриває основні заходи радянської влади у соціальній сфері впродовж 1920-х рр.

Для з'ясування різного роду соціальних проблем необхідно опиратися на достовірні джерела, оскільки разом вони являють собою головного носія інформації. Їх грамотне опрацювання дає можливість забезпечити комплексний аналіз певного об'єкта дослідження, а також надати характеристику різних структурних елементів соціальної політики.

Загалом, джерельна база являє собою сукупність неопублікованих та опублікованих документів. Першу групу складають архівні матеріали, які не введені до наукового обігу. Це, насамперед, фонди радянських та партійних органів, програмні та директивні документи комуністичної партії. Основний масив матеріалів, що стосуються питань соціальної політики радянської влади в Україні у 1920-х рр., зосереджений у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Основну частку джерел для дослідження цієї проблематики становлять документи архівного фонду Наркомату соціального забезпечення УРСР (НКСЗ), де зберігаються матеріали з лютого 1919 р. до 1933 р. Ці матеріали містять інформацію про структурні підрозділи центральних і місцевих органів собезу, зокрема, там вміщено протоколи засідань відповідного керівництва; документи, що визначають функції і структуру відділів Наркомсоцзабезу УСРР; матеріали щодо пенсійного забезпечення. Архівний фонд НКСЗ УРСР містить джерела, що відображають головні складові системи соціального забезпечення: Положення про Наркомсоцзабез УСРР, його структурні підрозділи, місцеві установи; документи про налагодження роботи Наркомсоцзабезу УСРР і підвідомчих йому організацій; документи про організацію роботи Наркомсоцзабезу УСРР, місцевих органів, кооперативів інвалідів. Матеріали містять основний масив інформації про початок функціонування системи соціального забезпечення протягом 1920-30-х рр.

З переходом до політики непу основною формою соціального захисту робітників та службовців постало соціальне страхування. Матеріали про діяльність відповідних органів вміщені у фонді Головного управління соціального страхування (Ф.2851 ЦДАВО України). Документи містять інформацію про встановлення, відміну чи пільговий режим страхових тарифів, стан та контроль їх сплати, заходи із ліквідації заборгованостей сплати страхових внесків державними, а також, приватними підприємствами. Основні аспекти соціальної політики в цьому напрямку відображено у стенографічних звітах з'їзді і нараді страхових працівників (Спр. 272, 1052).

Основні аспекти охорони здоров'я відображені у фонді Народного комісаріату охорони здоров'я УСРР (Ф. 342). Тут вміщено різноманітні директиви та інструкції за 1922-1929 рр., результати діяльності лікарсько-контрольних комісій (Спр. 1413, 2010), інформація про надання санаторно-курортної допомоги застрахованим (Спр. 1441, 2033, 2657, 2665).

Головні питання, що стосувалися соціальної політики, приймалися керівництвом всесоюзних або республіканських страхових органів. Згідно з документами фонду ЦК КП(б)У (Ф.1) Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) є можливість простежити дискусії щодо основних форм та методів здійснення соціальної політики.

Значний масив документальних джерел містять справи фондів державних архівів Вінницької та Хмельницької областей. Діяльність місцевих органів влади в галузі охорони здоров'я представлена у фонді Подільської губернської інспектури охорони здоров'я подільського губернського виконавчого комітету ради робітничих селянських і червоноармійських депутатів (Ф.777), де зосереджено документи за 1920-1925 рр. Основний масив складають постанови, розпорядження Наркомату охорони здоров'я УСРР, протоколи засідань президії губернської інспектури, лікувально-контрольної комісії. Також у фонді вміщено плани роботи, звіти повітових відділів, відомості про стан медичних установ та аптек, медичне обслуговування громадян, інформація про епідемічний стан у регіоні. Окремо виділено акти обстежень лікувальних установ та дитячих будинків. Містяться листування із Наркоматом охорони здоров'я УСРР та повітовими відділами щодо покращення стану охорони здоров'я в губернії. Дані щодо процесів, які відбувалися на рівні повітів містяться у фондах Брацлавського (Ф.Р. 2839), Вінницького (Ф.Р. 775), Гайсинського (Ф.Р. 2659), Жмеринського (Ф.Р. 772), Літинського (Ф.Р. 776) та Ямпільського (Ф.Р. 2658) відділів, де зосереджено протоколи засідань президій, з'їздів лікарів, санітарних комітетів, а також вміщено інформацію про забезпечення медичним обладнанням, ліками, стан фінансування. У 1923 р. були створені окружні інспектури охорони здоров'я, що здійснювали керівництво медико-санітарними закладами. Детальна інформація про діяльність відповідних організацій зосереджена у фондах Вінницької (Ф.Р. 774), Гайсинської (Ф.Р. 2643), Могилів-Подільської (Ф.Р. 1136) та Тульчинської (Ф.Р. 3499) окружних інспектур.

Детальне вивчення питань безробіття передбачає опрацювання фондів Подільського губернського (Ф.Р. 1599), Вінницького (Ф.Р. 1598) та Тульчинського окружного (Ф.Р. 1600) комітетів боротьби з безробіттям, де містяться документи за період з 1924 до 1930 рр. Тут вміщено дані про організацію громадських робіт, надання матеріальної допомоги безробітним, діяльність місцевих органів влади з приводу працевлаштування населення, проведення культурно-масової роботи серед жінок та підлітків. Зосереджено плани відповідних комітетів, листування з Народним Комісаріатом праці УСРР, Подільським губернським відділом з питань асигнування коштів на громадські роботи, організація охорони праці та соціального забезпечення.

Важливе значення для дослідження проблем соціальної політики на Поділлі є опрацювання документів Державного архіву Хмельницької області. У фондах Планової комісії Кам'янецького (Ф.Р.956) та Проскурівського (Ф.Р.2658) окружних виконавчих комітетів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів знаходяться накази, протоколи засідань, постанови, звіти і доповіді, які дають можливість змалювати більш повну картину стану сільського господарства, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення населення.

До другої групи відносяться союзні та республіканські нормативні акти, що регулюють відносини в сфері соціального забезпечення та страхування, статистичні матеріали, збірники документів і матеріалів, тогочасна періодика – журнали, газети, бюлетені. Так, загальні тенденції радянської соціальної політики 1920-х рр. можна з'ясувати завдяки законодавчим актам вказаного періоду. Тому важливим є вивчення документів, що вміщені у таких виданнях як «Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України» [4], «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1967гг.)» [6]. Вони відображають основні принципи регулювання соціально-економічних відносин у державі.

Основні аспекти радянської політики в галузі охорони здоров'я (постанови партії, резолюції, нормативні акти) вміщено в тематичних збірках «Охорона здоров'я в УСРР. Основні закони та урядничі розпорядження» [5], «Десять лет советского здравоохранения на Украине. Тезисы для доклада» [3], де представлена інформація про правові засади становлення радянської системи охорони здоров'я та особливості боротьби з дитячою безпритульністю.

Окрему групу джерел становлять матеріали офіційної статистики. Найбільш впорядкованими та системними вважаються статистичні звіти Головного управління соціального страхування, що публікувалися протягом 1924-1928 рр. [8]. Існували спеціалізовані видання, що відображали різні аспекти трудових відносин (оплата праці, матеріальне становище робітників, службовців та членів їх сімей, принципи та методи боротьби із безробіттям), а також питання санітарного становища в державі та особливості надання медичної допомоги населенню [7]. Статистика цього часу не вирізнялася науковою об'єктивністю, приховувала негативні факти та явища, тому такі збірники вимагають глибокого критичного аналізу. Проте вони вміщують вагомий кількісний матеріал.

Діяльність радянської влади в галузі соціального захисту населення регулювалася низкою нормативних актів, що мали як союзне, так і республіканське значення. Основну масу становлять підзаконні акти, що видавалися наркоматами праці та соціального забезпечення, в окремих випадках – за спільним рішенням РНК та ВУЦВК. Найважливіші документи публікувалися в офіційному виданні «Собрание законов СССР», а нормативні акти відомчого характеру, зазвичай, були внесені до фахових періодичних видань народних комісаріатів («Вестник социального обеспечения», «Вопросы страхования», «Бюллетень ГУСС») або профспілок («Вісті», «Вестник профдвижения Украины») [2].

Особливості управління соціальним захистом партійними та профспілковими органами вміщені у спеціальних збірниках документів та стенографічних звітах профспілкових, радянських та партійних з'їздів [1]. Активний розвиток системи соціального страхування став поштовхом до проведення кодифікації відповідного законодавства та видання збірників у 1923, 1926 та 1929 роках [9]. Нерідко нормативні акти видавалися окремими брошурами, що слугували практичними посібниками для працівників цієї галузі.

Важливим джерелом для дослідження питань соціальної політики зазначеного періоду є періодичні видання. Серед них виокремлюють відомчі видання наркоматів праці та соціального забезпечення. Ці джерела містять значний масив інформації про діяльність різних соціальних структур в окремих регіонах та в конкретних установах та організаціях. З-поміж них найбільш важливим виступає журнал «Вопросы страхования», який упродовж 1920-х рр. щотижнево видавався як офіційний орган ЦУСС в Москві. Джерело містить окрему рубрику щодо практичної діяльності страхових органів. Відомчим періодичним виданням був «Вісник соціального забезпечення», що видавався з 1921 р. У ньому основна увага приділялася забезпеченню пенсіонерів та інвалідів. Цінними для дослідження є також видання республіканського наркомату праці. Серед них виділяються: «Питання праці на Україні», «Вестник народного комиссариата труда на Украине», «Бюллетень управления уполномоченного Наркомтруда РСФСР при Совнарком УССР», «Известия управления уполномоченного Наркомтруда РСФСР при Совнарком УССР», «Вісті народного комісаріату праці УСРР». Питання соціального захисту робітників та службовців вміщено у виданнях «Вестник труда», «Вопросы труда», «Гигиена труда». Різноманітна інформація про повсякденне життя подільського регіону вміщена в місцевих часописах: «Вісті», «Известия», «Робітничая газета», «Рабочий подросток», «Праця кличе!», «Проскурівський пролетар», «Червоний кордон», «Червоний край», «Червоний козак». Проте видання носили не лише інформаційний зміст, а й виступали засобом пропаганди політики партії.

Таким чином джерельна база дослідження радянської соціальної політики в Україні у 1920-х рр. є досить насиченою та різноплановою. Використання значної кількості неопублікованих документів дає можливість більш об'єктивно висвітлити соціальні процеси в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Второй съезд профсоюзов Украины 3—8 ноября 1924 г.: Стенографический отчет. Харьков: Изд-во ВУСПС, 1924. — 232 с.; Резолюції IV пленуму профспілок 3—5 липня 1933 р. Харків: Український робітник, 1933. 34 с.
2. Декреты советской власти. Т.1. (25 октября 1917 – 16 марта 1918 г.). М., 1957. 480 с; Систематический сборник важнейших декретов 1917-1920. М. 1920. 246 с.
3. Десять лет советского здравоохранения на Украине. Тезисы для доклада. Харьков. 1927. 46 с.
4. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України (далі – ЗУ УСРР). 1924. ст. 26.
5. Охрана здоровья в УСРР. Основные законы та урядничі розпорядження / упорядники М. Спаский, С. Сокольський. К. 1932. 260 с.
6. Решения Партии и Правительства по хозяйственным вопросам в 5-ти. т. 1917 – 1967 гг. Сборник документов за 50 лет. М.: Политиздат, 1967. 460с.
7. Труд в СССР. Статистико-экономический обзор (октябрь 1922 – март 1924 г.). М.: Изд-во ВЦСПС, 1924. 319 с.; Труд в СССР. Статистический справочник за 1924-1925 гг. М.: Изд-во РИО ВЦСПС, 1926. 222 с.; Статистика труда на Украине. 1924–1925. Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1925-26 рік. Харків: Вид-во Бюро мед.-сан. стат. НКОЗ, 1927. 85 с.; Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1926-27 рік. Харків: Вид-во «Наукова думка», 1928. 68 с.; Матеріали про діяльність закладів органів охорони здоров'я і про санітарний стан України за 1927-28 рік. Харків: Вид-во «Наукова думка», 1929. 76 с.
8. Финансовой отчет и анализ финансового положения социального страхования на Украине за 1-ю половину 1923/24 г. Харьков: Издание Главного управления социального

страхования НКТ УССР, 1924. 92 с; Социальное страхование в 1924-1925 гг. Материалы к страховой компании. М.: Вопросы труда, 1925. 118 с; Социальное страхование на Украине в 1925-1926 гг. Харьков: Изд. НКТ УССР, 1927. 123 с; 9.Фрейман И.И. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування. Харків: Питання праці, 1929. 270 с.

Ольга Мурашова

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинського, аспирант (Украина)

Источники к изучению социальной политики советской власти в Украине 20-х гг. XX в.

Аннотация. В статье осуществлен краткий анализ архивных и опубликованных документов, важных для изучения советской социальной политики в Украине в 20-х гг. XX в. Сделано разделение источников на отдельные группы, представлено их краткую характеристику, установлено, что имеется достаточное количество источников для исследования главных составляющих советской социальной политики в течение 1920-х гг.

Ключевые слова: архивные документы, безработица, источники, здравоохранение, советская власть, социальная политика, социальное обеспечение, Украина.

ABSTRACT

Olha Murashova

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky
postgraduate student (Ukraine)

Sources for the study of social policy of Soviet government in Ukraine in the 20's of the XX century.

The article provides a brief analysis of archival and published documents important for the study of Soviet social policy in Ukraine in the 20's of the 20th century. The division of sources into separate groups is made, their brief description is given, it is established that there are sufficient documents for the study of the main components of the Soviet social policy during the 1920's.

In order to better understand contemporary social processes, it is important to study the history of social policy development. A comprehensive and objective study of the main aspects of the social policy of Soviet power in Ukraine involves the use of a wide range of documentary material containing a large body of information that reflected the state's activities in this area. The attitude to the period in history and to its key events, in particular the 1920's, was determined by the socio-political situation in which the society was located and the means of solving the problems.

After the proclamation of Ukraine's independence, scholars were given access to previously prohibited archival documents, which made it possible reproduce the certain historical events. Understanding of the Soviet historical experience causes discussions among scholars. The purpose of the article is to study a source base that reveals the main measures of Soviet power in the social sphere during the 1920's.

To find out a variety of social problems, one must rely on reliable sources, since together they represent the main medium of information. Their competent processing makes it possible to provide a comprehensive analysis of a particular research object, as well as to provide a description of the various structural elements of social policy.

REFERENCES:

1. Vtoroy s'ezd profsoyuzov Ukrainyi 3—8 noyabrya 1924 g.: Stenograficheskiy otchet. Harkov: Izd-vo VUSPS, 1924. 232 s.;
2. Dekretyi sovetskoy vlasti. T.1. (25 oktyabrya 1917 – 16 marta 1918 g.). M., 1957. 480 s; Sistematischeskiy sbornik vazhneyshih dekretov 1917-1920. M. 1920. 246 s.
3. Desyat let sovetskogo zdorovoohraneniya na Ukraine. Tezisyi dlya doklada. Harkov. 1927. 46 s.
4. Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen Robitnycho-Selianskoho Uriadu Ukrainy (dali – ZU USRR). 1924. Ст26.
5. Okhorona zdorovia v USRR. Osnovni zakony ta uriadnychi rozporiadzhennia / uporiadnyky M. Spaskyi, S. Sokolskiy. K. 1932. 260 s.

6. Resheniya Partii i Pravitelstva po hozyaystvennyim voprosam v 5-ti. t. 1917 – 1967 gg. Sbornik dokumentov za 50 let. M.: Politizdat, 1967. 460s.

7. Trud v SSSR. Statistiko-ekonomicheskii obzor (oktyabr 1922 – mart 1924 gg.). M.: Izd-vo VTsSPS, 1924. 319 s.; Trud v SSSR. Statisticheskii spravochnik za 1924-1925 gg. M.: Izd-vo RIO VTsSPS, 1926. 222 s.; Statistika truda na Ukraine. 1924–1925. Materialy pro diialnist ustanov okhorony zdorovia ta epidemichni stan respubliky za 1925-26 rik. Kharkiv: Vyd-vo Biuro med.-san. stat. NKOZ, 1927. 85 s.; Materialy pro diialnist ustanov okhorony zdorovia ta epidemichni stan respubliky za 1926-27 rik. Kharkiv: Vyd-vo «Naukova dumka», 1928. 68 s.; Materialy pro diialnist zakladiv orhaniv okhorony zdorovia i pro sanitarni stan Ukrainy za 1927-28 rik. Kharkiv: Vyd-vo «Naukova dumka», 1929. 76 s.

8. Finansovoy otchet i analiz finansovogo polozhennya sotsialnogo strahovaniya na Ukraine za 1-yu polovinu 1923/24 g. Harkov: Izdanie Glavnogo upravleniya sotsialnogo strahovaniya NKT USSR, 1924. 92 s; Sotsialnoe strahovanie v 1924-1925 gg. Materialy k strahovoy kompanii. M.: Voprosyi truda, 1925. 118 s; Sotsialnoe strahovanie na Ukraine v 1925-1926 gg. Harkov: Izd. NKT USSR, 1927. 123 s.

9. Freiman I.I. Zbirka pravyl pro zabezpechennia zastrakhovanykh poriadkom sotsiialnoho strakhuvannia. Kharkiv: Pytannia pratsi, 1929. 270 s.

Статтю подано до редколегії 12.02.2018 р.

УДК 94 (477.44-25)"1941/1944"

Ірина Батурєва

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, старший викладач (Україна)

Деякі сторінки з життя окупованої Вінниці у листах і спогадах очевидців (1941-1944 рр.)

Анотація. У статті пропонується інтерпретація деяких джерел особового походження, які є цінними для вивчення проявів повсякденного життя, настроїв та почуттів різних категорій місцевого й німецького населення, представників збройних сил Вермахту та нацистського окупаційного режиму у м. Вінниця періоду 1941-1944 років.

Ключові слова: джерела особового походження, листи, окупація, побутовий колабораціонізм, релігійна ситуація; німецьке військове кладовище, народний парк, готель «Савой», річка Південний Буг, «Гімн Вінниці».

Серед різного виду історичних джерел, варто відзначити джерела особового походження. Щоправда, відтворюючи події певного часу, вони не позбавлені суб'єктивності в оцінці історичних фактів, суспільних явищ, тому їх цінність зростає, коли вони використовуються у комплексі з іншими видами джерел. У статті автор пропонує інтерпретацію деяких джерел особового походження, які є цінним для вивчення проявів повсякденного життя, настроїв та почуттів різних категорій місцевого та прибулого населення, представників збройних сил Вермахту та нацистського окупаційного режиму у Вінниці періоду 1941-1944 років.

Героїчне протистояння радянських громадян нацистам під час Другої світової війни на Вінниччині висвітлені в численних спогадах, які продовжують друкуватися і в наші дні. Після розсекречування архівів СБУ щоденники та листи очевидців Другої світової війни, серед них й ті, що стосуються Вінниччини, були оприлюднені Центром досліджень визвольного руху [12]. З'явилися й спогади тих подолян, котрі в роки війни були вивезені до нацистської Німеччини на примусові роботи [5]. Набагато менше опублікованих джерел особового походження, присвячених життю різних верств населення в зоні німецької окупації. Знаковими для Вінниці у цьому контексті стали видання спогадів про цей період вінничан В.Кулікова [9] та С.Ванштейна [3].

У статті автор пропонує за основу взяти вперше оприлюднений у вітчизняній науковій літературі лист-нарис німецького офіцера, що має назву «Гімн Вінниці». Його автором є Рудольф Шпор (1914 р.н., м.Ерфурт, Німеччина). За свідченнями його онука, Йоханнеса Шпора, під час Другої світової війни Рудольф Шпор служив у найвищому командуванні армії сухопутних військ Вермахту, в Управлінні операцій як Ordnungsoffizier (черговий офіцер). У вересні 1941р. перебував у Житомирі, а з 13.7.1942 р. по 26.9.1942 р. – у Вінниці [4]. Цінність цього джерела, насамперед, полягає у тому, що воно є безпосереднім свідченням дійсності та історичних подій саме представником німецьких збройних сил. Поряд з іншими джерелами вітчизняного та зарубіжного походження цей лист допоможе скласти цілісну картину «повсякденного» та

«неповсякденного» (в екстремальних ситуаціях) життя, почуттів та настроїв різних категорій населення окупованого українського міста. Для можливості об'єктивної інтерпретації спочатку подаємо увесь текст листа «Гімн Вінниці» [1] (переклад з німецької).

«День, коли знову було багато роботи, примусово скінчився. ...Я зтягнув свій старий пасок, шукаю собі підходящого друга, котрий був би мені близьким по духу. Я знайшов його в старшому лейтенанті Мозербаї... Наш шлях пролягав через кладовище [Friedhof, мова йде про німецьке військове кладовище – авт.], де лежать багато німців, які частково загинули тут в битві у 1941 році, а частково в цьому році були охоплені епідемією. Знову я відчув сильне потрясіння, коли проходив повз могил обох єдиних синів графа Кірхбаха, які за 14 днів загинули тут в минулому році, і тепер знайшли тут свій останній спочинок. Ряд могил доглянути з любов'ю. Деякі відважні німецькі герої та жертви були потрібні для спільної, великої справи. Символ національної волі, віри, та мовчазного героїзму.

З цього місця ідемо далі через місцевий народний парк [Парк культури і відпочинку ім. М.Горького – авт.] В ньому український хор, якраз, намагається виконати «Rosemarie». Проходимо повз святково одягнених дівчат, бо сьогодні ж субота, якраз в самому серці яскравого хороводу метушливого міського життя. Магазили вже зачинені, деякі працівники поспішають додати до цієї міської картини якусь доглянуту урочистість. Ми ловимо на собі погляди деяких дівчат. Прогулюємося безпечно далі. Буг [річка Південний Буг – авт.] тут виглядає, як вузька нерегульована калюжа. Дорогою, в готелі «Савой», ми заздалегідь замовляємо собі хорошу вечерю.

Прогулюючись далі вулицею, чуємо монотонну церковну музику греко-католицького Божого храму [очевидно, римо-католицький храм Пресвятої Діви Марії Ангельської, що по вул. Соборній, 12 – авт.]. Ступивши на декілька сходинок, які ведуть униз до підземелля, ми побачили людей, яких зачарувало слово Боже. Ми дозволили цій картинці захопити і нас: всіх віруючих людей священник зібрав посеред нижньої зали, вони були поважного віку. Ми побачили його попереду, він був одягнений у мантію з чудовими кольорами, яку можна побачити тільки на Сході, і яка може сховати навіть погану фігуру. Навпроти нього стояв співак – чудовий бас. Його цілющий голос наповнював всю кімнату і все було оповите його чарами. Повітря трохи задимлене. З урочистістю усі хрестяться, мінливо кланяються та стають на коліна, піймавши флюїди, які пливають у Божому храмі. Страх та жахття, що пережили люди, тут перетворюються у неймовірну атмосферу, в багатство, яке ми відчуваємо, про яке волаємо, квапимося його вхопити... А воно вже існує, воно тут, воно притаманне для людей Сходу, наша присутність лише завдає шкоди.

Ми тихенько вийшли, і наша розмова отримала мимоволі серйозний характер, і ми знову піймали себе на думці, що нам не потрібно поліпшувати світ, він досконалий і без нас.

Ми просто хотіли відпочити в останні години цього дня, який відчувається тільки тоді, коли ти дистанціюєшся від речей. Врешті, ми хотіли приємного вечора. Ми пережили події, які можливо більш зрушили цей світ, аніж нас. Хальдера відпустили, маленького Кайтеля відправили додому. Цайтцлер – наступник Шмунда.

Отже, ми пішли спокійно далі. Проїшли повз натовп, який рухався, та зупинилися біля Бугу, дозволивши йому пропливати повз нас. Повільно він щось мовив, повільно – але я маю час, Росія велика та її історія довга... Ми повернулися та підійшли знову ближче до «Савою». У зникаючому світлі дня всі дівчата виглядали значно краще, і коли б ми ще були тут з півроку, тоді вони мали б зовсім привабливий вигляд, а їхні фігури – «соняшникові стебла» – могли б сподобатись.

Потім ми зайшли в готель і очікували, що ж запропонує нам кухня. Ціну ми знали заздалегідь: десь 7 [грошова одиниця не вказана – авт.], взагалі не багато, коли за це щось отримаєш, так легко ми ще не віддавали свої гроші. Отже, розпочинаємо. «Матуся», так ми назвали кругленьку господиню, зробила нам комплімент і посадила в кутку, звідки було видно увесь заклад. Біля нас була барна стійка. Нас обслуговував Максим, який дуже вірний цьому закладу. Товстий, клишоногий із гарним настроєм нагадував мені Хайнріха-Джоржа з якогось фільму, обслуговував нас спокійно, уважно та добре, періодично жваво пропонував нам цигарки. Мій годинник показував 19:00, отут все й розпочалось. Спочатку подали «Закуску», російський [тут: місцевий – авт.] вид легких страв, який складається з фаршированих томатів, розрізаних яєць, ковбаси, холодної риби (різні види риби по 100 г.), хліб, масло (для чого?), пляшка горілки, та дружній світ, ...потім холодна риба, сорт невідомий, але гарний на смак.

Між тим нас вітала причепурена господиня: біля сорока [років – авт.], білявка, досить старанна у своїй справі, вона піклувалася про нас якнайкраще.

Заклад наповнювався офіцерами усіх рангів, тільки була відсутня гра на балалайці і тоді картинка відповідала б дамським уявленням. Тим часом меню йшло далі. Чи знаєте ви, що таке «борщ»? Ні? Тоді їдьте якомога швидше на Україну (кожна частина Сходу [тут: України – авт.]

.....
готує по-особливому цей смачний капустяний суп, треба тільки трохи додати сметани, тоді він смакує навіть найвибагливішому клієнту).

Тим часом горілка вже зробила свою справу, і все стало набагато краще. Перерва на цигарки із роздумами про єдину долю на війні, жорстокість, яка переросла у величезний бруд, а інших привела до поживної годівнички. Але про це треба дуже мовчати. А ми хочемо сьогодні водночас забути всю війну. Про це попіклувалася наступна страва: запечена курка із смаженою картоплею – це дуже смачно! Нарешті ми підійшли до десерту. Як? Ну, між горілкою та цигарками, де врешті-решт повинні були залишатися усі роздуми. Потім до столу подали диню та сливи, смакувало все добре, як і до цього. Потім принесли запечені яблука та морозиво, але не фабричне морозиво, а домашнє, зроблене з найкращих компонентів – яєць та вершків. Потім «матуся» особисто принесла мокко та два шматочки торта. Потрібно бути самому кондитером, щоб зрозуміти, який масляний крем є смачним, а він смакував також добре. Апетит ми ще мали, хоча голод давно вже вгамувався (ще під час закуски). Отже, вечір підійшов до завершення. Максим запропонував пару цигарок, «матуся» говорила незрозумілі слова, «maitre de plaisir» нарешті. Потім мила, маленька студентка принесла нам наші речі, і ми довірилися чудовій ночі з повним місяцем.

Зачинені радянські будівлі відблискують в мерехтливому місячному сяйві, вулиці вже пусті, і останній трамвай, як напівзламаний інструмент, але в той же час не побитий. Прогулюючись, пішли ми додому – о так, «додому», я маю на увазі ту будівлю, стару радянську спортивну школу, але, зрештою, з водою та централізованим опаленням – а це дещо! Будівля вифарбована у білий колір, і ми знаємо тільки те, що на нас чекає нічний вахтер.

Навіщо нам ці, нами ж створені проблеми, війна, яка зараз йде? Горілка допомогла нам про це трохи забути. Жінка та дитина більше, ніж за 1600 кілометрів, сидять та чекають, коли ж скінчиться війна.

Отак стираються межі... Знову кам'яна будівля поглинає нас, ми підіймаємося на дві сходинки наверх, забуваємо про наглядча, і зовсім нічого не знаємо, чи будуть нас допитувати у наступні 15 хвилин. І все ж таки, що таке Росія – більшовизм – проблема Сходу – вся війна, та що ж станеться із обома народами, коли Рейхстаг буде не нормальним, а амфітеатром із екстремальними правилами та лівими партіями.

Почав хазяйнувати алкоголь, хоча пляшка горілки не зробила миру, а два задоволені (на даний момент хоч трохи) офіцери ще не виграли війни.

«Klappern gehört zum Handwerk» [прислів'я дослівно – авт.] – «Балачки належать до основної роботи».

Цей текст, як бачимо, більше відповідає жанру щоденників. Адже тут автор висловлює думки й почуття насамперед «для себе», отож – повніше, відвертіше, відкриває власні рефлексії, намагається передати власну візію війни. З рядків чітко прочитуються дві змістові лінії: зарисовки міського життя Вінниці, яке справило особливе враження на автора, та внутрішні переживання й роздуми про війну, які пронизують наскрізь міські сюжети.

Для інтерпретації тексту, відчуття характерної для цього часу атмосфери міста, важливо уточнити деякі деталі міських локацій періоду окупації, що допоможуть підсилити інші джерела. Аналізуючи текст, найсильніші акценти розставлені на таких локаціях Вінниці, як німецьке військове кладовище, греко-католицький храм та готель «Савой».

Фактично з перших речень автор, говорячи про німецьке військове кладовище, велику кількість загиблих у боях за Вінницю в липні 1941 р. та під час епідемії у 1942 р., передає пригнічений настрій, та водночас висловлює необхідну офіційну позицію – «жертви були потрібні для спільної, великої справи», хоча крізь рядки прочитуються протилежні думки, які далі звучатимуть вголос. Водночас нам важливо зрозуміти точне місце розташування кладовища. Із контексту листа можемо припустити про можливих два варіанти: це німецьке військове кладовище, яке детально описане у спогадах В.Я. Кулікова [9, с. 260-261] та впізнаване зі світлин приватних архівів, що розміщувалося за «Воскресенською кладовищенською церквою» по Літинському (тепер Хмельницькому) шосе, ближче до базару «Каліча» (тепер до універмагу) [2; 11], або це інше військове кладовище, яке розміщувалося, за припущеннями С.Ванштейна та деяких інших дослідників, у самому парку відпочинку ім.М.Горького поблизу літнього театру [3, с. 19-22].

Емоційно найсильнішою у листі мені видається друга локація – храм. І хоч автор пише про «греко-католицький Божий храм», простеживши маршрут подорожніх, я схилилася до думки, що це, римо-католицький костел Пресвятої Діви Марії Ангельської (сьогодні по вул. Соборна, 12). З початком німецької окупації костел, пограбований і закритий радянською владою ще у 1931 році, відновив свою роботу й належав католицькій громаді міста. Чи міг автор помилитися у конфесійній приналежності храму? Зі спогадів старожилів відомо, що під час окупації службу в костелі вели військові капелани-католики з Угорщини та Словаччини. З письмових джерел стає відомо також, що за відсутності постійного ксьондза-«латинника» католицьких парафій

.....
протягом двох років час від часу, обслуговував і український греко-католицький капелан Йосип Кладочний [6]. Саме Йосипа Кладочного, очевидно, й бачив під час служби Божої німецький офіцер Рудольф Шпор.

Отець Йосип Кладочний (Ієромонах Єфрем) був священиком Української греко-католицької церкви ще часів підпілля, а під час Другої світової війни деякий час був парохом греко-католицької і римо-католицької парафій у Києві, служив капеланом у дивізії СС «Галичина», тісно співпрацював з ОУН. Й.Кладочний був також секретарем митрополита УГКЦ Андрея Шептицького і на його прохання з'ясував, «як живуть українців на окупованих землях». Протягом року з грудня 1941 р. він періодично, дорогою зі Львова до Києва, зупинявся на кілька тижнів у Вінниці, де й служив у костелі, про що й сам доповідає митрополиту в листах, дуже детально описуючи релігійну ситуацію у Вінниці, настрої міщан та позицію окупаційної влади щодо церковних справ і не тільки. Так, в одному з листів, от. Й. Кладочний повідомляє, що місцеві парафіяни римо-католики не знають польської і їм сподобався український священик-уніат: «Від місцевих латинників ходила делегація до місцевого міського писаря з проханням дозволити мені вільно служити. ...Штатгауптман поставився до прохання позитивно, однак мої дії не сподобались угорським капеланам. ...Взагалі, угорські капелани систематично обслуговують латинські костели на Вінниччині. Готують їх до приходу латинників-поляків. Вони почали тут з'являтися з Волині» [8]. Релігійна ситуація у Вінниці періоду окупації є темою окремого студіювання, і у цій статті є лише фрагментом сторінок повсякденного життя окупованого міста.

Ще одна вінницька локація, яка отримала найдетальніший опис і особливу характеристику – готель «Савой». Окрім детального меню, увага дослідника зосереджується на поведінці персоналу готелю, ресторану, яке, як бачимо, дуже ретельно і добросовісно ставиться до своїх професійних обов'язків, обслуговуючи представників німецької окупаційної влади. Як можемо інтерпретувати їх поведінку? Це приклад «побутового колабораціонізму» чи стратегія виживання вінничан в умовах нового окупаційного режиму? Ряд сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників бачать досить складну проблему українського колабораціонізму комплексно, виокремлюючи його політичний, господарсько-економічний та побутовий фактори [10, с.176-178]. Варто зауважувати, що населення Вінниці на першому етапі окупації добровільно чи добровільно-вимушено співпрацювало з окупаційною владою. По-перше, це було підсилено негативним досвідом радянської дійсності, і демонструвало спротив десятилітньому більшовицькому терору та геноциду українців. По-друге, у прихильному ставленні до німецьких окупантів відіграли роль і стереотипні уявлення місцевого населення про менталітет німців, як справедливої, пунктуальної, раціональної, дружньої до українців нації. По-третє, побутовий колабораціонізм вінничан на другому етапі окупації був продиктований страхом через знищення вінницьких євреїв, які пророкували: «Нами розчиняють, а вами замісять» [7]. Для запобігання такому ж сценарію для інших вінничан колабораціонізм став своєрідною стратегією виживання в умовах окупації.

Отож, проаналізувавши лише деякі теми, які є характеристиками окупованого міста та його громадян, можемо зауважити на важливості й науковій цінності джерел особового походження, що належать конкретним авторам, відображають безпосереднє сприйняття ними навколишнього світу, історичних подій і явищ. У них закладена своєрідна інформація соціально-психологічного рівня, використання якої дає змогу історикові більш докладно й колоритно відтворити окремі події у Вінниці, характерні риси міського культурного ландшафту, особливості настроїв місцевих жителів означеного періоду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. «Гімн Вінниці» (копія). Оригінал листа (машинопис) зберігається в особистому сімейному архіві Йоханнеса Шпора, 1982 р.н., жителя м.Любек (Німеччина).
2. R-Німецькі могили біля Воскресенського храму на Літинському (нині - Хмельницькому) шосе. Зима 1941 року. URL: <https://reibert.info/threads/vinnica-vo-vremja-vojny.154288/page-4> №82; <https://reibert.info/threads/vinnica-vo-vremja-vojny.154288/page-7> №158.
3. Ванштейн С. Вінниця отражаемая и не отображаемая. Кьольн, 2017. 304 с.
4. Відомості, зібрані автором під час листування з істориком та журналістом Йоханнесом Шпором (Spohr, Johannes, 1982, Lübeck).
5. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця, 2003. 344 с.
6. Електронний архів українського визвольного руху. Лист Йосифа Кладочного до митрополита Андрея Шептицького про релігійну ситуацію в Вінниці за 30.12.1941 р. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/24574/>

7.Електронний архів українського визвольного руху. Письмо Кладочного Йосифа к митрополиту Андрею Шептицькому об релігійнозній ситуації в Винниці за 13.12.1941 года. URL:<http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/24552/>

8.Електронний архів українського визвольного руху. Письмо Кладочного Йосифа к митрополиту Андрею Шептицькому об релігійнозній ситуації в Винниці за 03.01.1942 года. URL:<http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/24553/>

9.Куликов В. Я. Оккупация Винницы (18.07.1941–20.03.1944): свидетельство очевидца. К. 2012. 384 с.

10.Кучер В., Потильчак О. Україна 1941-1944: трагедія народу за фасадом Священної війни. К. 2011. 368 с.

11.Фото из архива Г. Гоффмана. Немецкое кладбище 1942 г. URL: <https://reibert.info/threads/vinnica-vo-vremja-vojni.154288/page-8> №195

12.Центр досліджень визвольного руху. Щоденники та листи очевидців Другої світової війни з Архіву СБУ опублікували онлайн. URL: <http://www.cdvr.org.ua/content/>

Ирина Батырева

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского, кандидат исторических наук, старший преподаватель (Украина)

Некоторые страницы из жизни оккупированной Винницы в письмах и воспоминаниях очевидцев (1941-1944 гг.)

Аннотация. В статье предлагается интерпретация некоторых источников личного происхождения, которые являются ценными для изучения проявлений повседневной жизни, настроений и чувств различных категорий местного и неместного населения, представителей вооруженных сил Вермахта и нацистского оккупационного режима в г. Винница периода 1941-1944 годов.

Ключевые слова: источники личного происхождения, письма, оккупация, бытовой коллаборационизм, религиозная ситуация; немецкое военное кладбище, народный парк, отель «Савой», река Южный Буг, «Гимн Виннице».

ABSTRACT

Iryna Batoryieva

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, PhD (History), Senior Lecturer (Ukraine)

Some pages from the life of occupied Vinnitsia in the letters and memoirs of eyewitnesses (1941-1944)

The sources of personal origin, in particular letters, diaries, memories play an important role among various types of historical sources. Firstly, these sources provide certain information about the socio-psychological level. Secondly, materials of personal origin often contain information which are not available in other sources. On the other hand, these sources are not deprived of subjectivity in the assessment of historical facts, social phenomena. Therefore, their value increases when they are used in combination with other types of sources.

Ukraine had the smallest number of sources of personal origin devoted to the life of different social strata of the population in the zone of German occupation in comparison with another topics of the Second World War period. As a result, the author analyzes and interprets certain sources of personal origin that are valuable in order to study the manifestations of everyday life, sentiments and feelings of various categories of the local population, as well as representatives of the Wehrmacht Armed Forces and the Nazi occupation regime in Vinnitsia city during the period 1941-1944.

The basis of this research is a letter from the German officer, entitled "Anthem of Vinnitsia" (in Ukrainian translation) published here for the first time. The author of the letter was Rudolf Spohr (born 1914, Erfurt, Germany). During the Second World War, Rudolph Spohr served as an Ordonnanzoffizier in the Office of Operations at the highest command of the Army of the Wehrmacht. He lived in Zhytomyr in September 1941 and in Vinnitsia from July 13 to September 26 in 1942.

This source is very valuable due to the fact that it belongs to a particular author, so it reflects the immediate perception of the surrounding world, historical events and phenomena. Moreover, he was the representative of the German Armed Forces. Along with other sources of domestic and foreign

origin, this letter will help to create a complete view of “everyday life», feelings and mood of different categories of the population of the occupied Ukrainian city.

Key words: sources of personal origin, letters, occupation, everyday collaboration, religious situation; German military cemetery, folk park, Savoy Hotel, the Pivdennyi Buh River, “Anthem of Vinnytsia».

REFERENCES:

- 1.«Himn Vinnytsi» (kopiia). Oryhinal lysta (mashynopys) zberihaietsia v osobystomu simeinomu arkhivi Yokhannesa Shpora, 1982 r.n., zhytelia m.Liubek (Nimechchyna).
- 2.R-Nimetski mohyly bilia Voskresenskoho khramu na Litynskomu (nyni - Khmelnytskomu) shose. Zyma 1941 roku. URL: <https://reibert.info/threads/vinnica-vo-vremja-voyny.154288/page-4> №82; <https://reibert.info/threads/vinnica-vo-vremja-voyny.154288/page-7> №158.
- 3.Vanshtein S.Vynnytsa otrazhaemaia y ne otobrazhaemaia. Koln, 2017. 304 s.
- 4.Vidomosti, zibrani avtorom pid chas lystuvannia z istorykom ta zhurnalystom Yokhannesom Shporom (Spohr, Johannes, 1982, Lübeck).
- 5.Halchak S.D. «Skhidni robitnyky» z Podillia u Tretomu reikhu: deportatsiia, natsystska katorha, opir ponevoliuvacham. Vinnytsia. 2003. 344 s.
- 6.Elektronnyi arkhiv ukrainskoho vyzvolnoho rukhu. Lyst Yosyfa Kladochnoho do mytropolyta Andreia Sheptytskoho pro relihiinu sytuatsiiu v Vinnytsi za 30.12.1941 r. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/24574/>
- 7.Elektronnyi arkhiv ukrainskoho vyzvolnoho rukhu. Pysmo Kladochnoho Yosyfa k mytropolytu Andreiu Sheptytskomu ob relyhyoznoi sytuatsyy v Vynnytse za 13.12.1941 hoda. URL:<http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/24552/>
- 8.Elektronnyi arkhiv ukrainskoho vyzvolnoho rukhu. Pysmo Kladochnoho Yosyfa k mytropolytu Andreiu Sheptytskomu ob relyhyoznoi sytuatsyy v Vynnytse za 03.01.1942 hoda. URL:<http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/24553/>
- 9.Kulykov V. Ya. Okkupatsyia Vynnytsy (18.07.1941–20.03.1944): svydetelstvo ochevydtsa. K. 2012. 384 s.
- 10.Kucher V., Potylchak O. Ukraina 1941-1944: trahediia narodu za fasadom Sviashchenoi viiny. K. 2011. 368 s.
- 11.Foto yz arkhyyva H. Hoffmana. Nemetskoe kladbyshche 1942 h. URL: <https://reibert.info/threads/vinnica-vo-vremja-voyny.154288/page-8> №195
- 12.Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu. Shchodennyky ta lysty ochevydtsiv Druhoi svitovoi viiny z Arkhivu SBU opublikuvaly onlain. URL: <http://www.cdvr.org.ua/content/>

Статтю подано до редколегії 9.02.2018 р.

УДК 930.1: 94(477)(045)

Микола Стопчак

Вінницький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету
доктор історичних наук, професор (Україна)

**Діяльність більшовицької влади по розкладу інтернованої Армії УНР
в українській зарубіжній історіографії**

Анотація. У статті комплексно проаналізовано історіографічний доробок українських зарубіжних істориків щодо методів та способів, які використовувалися спецслужбами радянської влади з метою дезорганізації та розкладу Армії УНР, інтернованої протягом 1921–1924 рр. у польських та румунських таборах. Охарактеризовані методологічні підходи української зарубіжної історіографії до висвітлення цієї теми. З’ясовано, що через партійну заангажованість багатьох діаспорних істориків, низка аспектів цієї проблеми виявилася недостатньо вивченою, а деякі з них взагалі опинилися поза увагою дослідників. Виділено коло проблем, що потребують подальшого вивчення та наукової інтерпретації.

Ключові слова: українська зарубіжна історіографія, історіографічний процес, інтернована Армія УНР, українська військова еміграція, репатріація, радянські спецслужби.

Перебування у польських та румунських таборах для інтернованих протягом 1921–1924 рр. 40-тисячної армії УНР було надзвичайно драгливим чинником для більшовицької

.....
влади. Адже завдяки своїм спецслужбам, що діяли у таборах, більшовики володіли достовірною інформацією, що попри режим інтернування, Армія УНР зберегла свою організованість і боездатність. Їм було відомо про плани Державного Центру УНР в еміграції організувати військовий похід Армії УНР, в ході якого, за підтримки масового селянського руху, планувалося повалити радянську владу і відновити державну незалежність України. Крім того, урядові кола Радянської Росії та України добре розуміли, що у випадку воєнного конфлікту з Польщею чи Румунією, українська армія може бути використана урядами цих країн у бойових діях проти радянської держави.

Вищеназвані причини перетворювали інтерновану Армію УНР у надзвичайно небезпечного противника для радянської влади. Оскільки військовий варіант її ліквідації відпадав, більшовики, використовуючи спецслужби, вдалися до низки заходів, які мали на меті розкласти зсередини українську військову еміграцію.

Варто зазначити, що за роки незалежності вітчизняними істориками створено чимало наукових праць, у яких висвітлюються обставини перебування вояків УНР у таборах інтернованих, що існували на теренах країн Центральної Європи у 1919–1924 рр., військово-політичну та культурно-просвітницьку діяльність Державного Центру УНР. Проте їх аналіз засвідчує, що попри значне просування у дослідженні зазначеної теми, не всі її аспекти висвітлені рівноцінно. Це стосується і настійливих спроб більшовицької влади будь за що дезорганізувати та розкласти зсередини інтерновану у таборах Польщі та Румунії 40-тисячну Армію УНР. Мають місце спроби запозичувати з праць українських зарубіжних істориків не верифіковану інформацію, їх не завжди бездоганні висновки щодо окресленої проблеми. Усе це зумовлює необхідність історіографічного осмислення всієї сукупності праць українських зарубіжних авторів із цієї проблематики.

Слід зазначити, що у сучасній вітчизняній науці відсутні праці, які б комплексно аналізували науковий доробок українських зарубіжних істориків, присвячений розкладовій діяльності більшовицької влади в середовищі інтернованих вояків Армії УНР. Як правило, вітчизняні фахівці обмежуються у своїх монографіях, статтях, дисертаціях короткими історіографічними сюжетами, у яких переважно констатують вузькість джерельної бази, невисокий рівень аналітичного осмислення матеріалу, суб'єктивізм українських зарубіжних авторів, пов'язаний з їхніми партійними уподобаннями, при висвітленні досліджуваної проблеми [3, с. 13–17; 5, с. 12–24; 9, с. 10–28; 11, с. 3–5; 14, с. 5–8]. Як результат, історіографічний аналіз праць українських зарубіжних істориків з цієї проблеми набув рис фрагментарності і незавершеності. Недостатнє вивчення теми в сучасній вітчизняній історіографії й зумовило її вибір, як об'єкту наукового аналізу.

Слід зазначити, що перші спроби висвітлити проблему були здійснені українськими зарубіжними дослідниками ще у довоєнний період. Проте, їх доробок не був значним. У цей період лише окремі автори писали про намагання радянських спецслужб втручатись у життя інтернованих українських вояків. Зокрема, один з лідерів військової еміграції в Румунії Д. Геродот аналізує спроби більшовицьких представництв організувати репатріацію вояків з цієї країни до УСРР. Він вважає рішення інтернованого вояцтва не повертатися в Україну правильним, зазначає, що, незважаючи на більшовицьку агітацію, лише незначна частина інтернованих погодилася на репатріацію. За його словами, серед тих, хто повернувся, національно-свідомого елементу майже не було [6, с. 34]. Згодом Д. Геродот ще раз повертається до проблеми репатріації, викриваючи справжню суть цієї акції більшовицької влади. У 1933 р. він писав на сторінках паризького «Тризуба», що «вся розкладова праця, яку вели і ведуть більшовики, розрахована на знищення української еміграції, і що всі широко заповіджені свого часу амністії були хитрістю й обманом, бо всі без винятку, хто з них скористався, в той або інший спосіб більшовиками знищені – частину розстріляно без суду, а більшість загинула на тяжких примусових роботах» [1, с. 27].

Активізуються українські зарубіжні історики у повоєнний період. З метою розкладу української еміграції І. Лисяк-Рудницький певною мірою торкнувся методів роботи радянської влади з інтернованими та військовополоненими. У праці «Виродження та відродження інтелігенції», написаній у 1944 р., він зазначає, що більшовики, оголошуючи амністії, закликаючи інтернованих повернутись додому, зіграли на почуттях людей, які після багатьох років поневірянь по чужих краях, прагнули повернутися на Батьківщину. «Подібно до давньої інквізиції, – пише І. Лисяк-Рудницький, – більшовики ... старалися силоміць влізти в людські душі. Більшовикам не вистачало, щоб інтелігенції просто заткати горла. Ні, вони вимагали, щоб інтелігенція сама собі плювала в обличчя, щоб виспівувала пеани червоній владі. Все це повинно було робитися із видимістю добровільного ентузіазму. У дійсності за «ентузіазмом» крився, з одного боку, тваринний жах нещасних жертв, а з другого – захований чекіст як свого роду чортівський душпастир. Для непокірних і самовільних – постійна загроза фізичної ліквідації чи репресій та ціла система витончених духовних тортур і засобів тиску. Для чемних і

благодійних – винагороди у формі грошових заробітків та інших матеріальних користей ... Та ці солоденькі пряники були заправлені отрутою морального спідлення» [4, с. 368].

Факти, що свідчать про розкладову роботу радянських репатріаційних комісій серед інтернованих українських вояків, наводять у своїх працях й інші українські зарубіжні історики. Діяльність цих комісій, зазначає В. Іванис, особливо активізувалася після поразки Другого Зимового походу. Але, шукаючи «слабодухих до повороту додому», комісії майже завжди одержували від таборян належну відсіч [2, с. 218]. Інший дослідник – П. Феденко у своїх працях обурюється тим фактом, що роботі радянських репатріаційних комісій у таборах сприяла польська влада. Таку її поведінку автор назвав «вершком знуцання» з боку колишніх «союзників» [13, с. 255]. Адже за їх допомогою, пише він, «советські представники вели пропаганду між голодними українськими вояками, замкненими за таборовими дротами, обіцяли «амністію» і кликали «на рідину». Наслідком того частина інтернованих українців «добровільно» вернулася під «владу робітників і селян». Між ними були навіть деякі визначні старшини, наприклад генерал Липко» [12, с. 104].

У 1984 р. вийшов з друку збірник документів «Українська Революція 1917–1921», відредагований Т. Гунчаком. Серед них привертає увагу лист Головного Отамана військ УНР С. Петлюри до Голови Ради Народних Міністрів А. Лівіцького від 28 листопада 1920 р. із грифом «таємно». Лист містив низку завдань, які, на думку С. Петлюри, поставали перед українським урядом у зв'язку із переходом армії УНР на становище інтернованої. Зміст листа засвідчив чітке розуміння Головним Отаманом того факту, що більшовицька влада вбачає в українській політичній еміграції небезпеку для себе, а тому буде намагатися знешкодити її. З цією метою вороги УНР, зазначається у листі, будуть діяти підступно і хитро, уміло використовуючи невдачі, помилки українського проводу. С. Петлюра особливо наголошував на необхідності протидіяти розкладовій діяльності ворожої агентури серед інтернованих українських вояків. «Ці вороги, – писав С. Петлюра, – розпоряджаючи часто великими грішми, – ведуть провакаційну роботу серед нашої Армії, підкопують серед неї довіря до Правительства і зроблять все, аби розбити нашу єдність, аби занесили почуття національної дисципліни та поваги до тих, хто стоїть на чолі нашого державного життя ... На це треба звернути особливо пильну увагу в даний мент після нашої невдачі, коли свідомі і несвідомі вороги нашої державності будуть все робити для поглиблення своєї гадючої роботи» [10, с. 378].

Серед праць 80-х рр. ХХ ст. варто також виділити роботу Я. Рудницького «В 65-річчя екзилу уряду УНР (1920–1985)». Оглядаючи тернистий шлях, пройдений Урядом УНР в еміграції, автор виступив із запереченням неправдивих тверджень радянської преси, підхоплених деякими українськими емігрантськими виданнями, які фінансувалися більшовиками, про те, що в «тарнівський» період С. Петлюра мешкав у «замку», отримував від поляків мільйони марок, жив «у вибагливих розкошах» [7, с. 10]. При цьому Я. Рудницький посилається на спогади колишнього секретаря Місії УНР у Вашингтоні М. Стечишина про зустріч з С. Петлюрою у Тарнові в 1921 р., надруковані у газеті «Український голос» у Вінніпезі за 8 березня 1922 р. М. Стечишин зауважив, що побачені ним умови, в яких жив С. Петлюра, були для нього «однією з найбільших несподіванок з цілої подорожі по Європі» [7, с. 11]. «Перебувши в Тарнові цілий місяць, – пише автор, – і маючи за той час багато нагоди пригланути ся, як живуть ті, що ніби доставали грубі мільйони від поляків, я переконав ся, що не то низші урядники, але навіть міністри в правительстві Петлюри в буквальному розумінню того слова не мали за що купити собі їсти і сам Петлюра мусів мешкати в дірі, в якій в Америці звичайний робітник не згодивбися жити». Все це відбувалося ще в ті часи, зазначається далі у спогадах, коли С. Петлюра і його уряд відкрито діяли у Тарнові. Пізніше ставлення поляків до С. Петлюри не помінялось у кращий бік. Тому, підкреслює у своїй статті М. Стечишин, коли хто стверджує, що «поляки ... аж дають йому і замок і прибічну сторожу і по 3 мільйони на місяць, то я без найменшого вагання кажу, що він без сорому і совісті – бреше» [7, с. 11–12].

Цитуючи спогади М. Стечишина, Я. Рудницький підкреслює, що вони, будучи «безпосередніми, свіжими і правильними», «розбивають тодішні міти про перебування Петлюри в Тарнові та подають яскравий образ сумної дійсності перших екзильних років» [7, с. 12].

Однією з останніх праць українських зарубіжних авторів, які містять інформацію щодо спроб більшовицької влади дезорганізувати інтерновану Армію УНР, є спогади О. Семмо «Хроніка», що вийшли друком у 1987 р. Автор оповідає про роботу репатріаційних комісій у польських таборах Стшалково, Каліша, Щепійорно, де він перебував на становищі інтернованого. Він, зокрема, відзначає, що на початку інтернування у Стшалково спроби репатріаційних комісій повернути українських вояків «додому» були практично безуспішними. Козаки, навіть будучи ізольованими від старшин, відмовлялися репатріюватись, були спроби фізичної розправи із членами комісій. Так само вела себе і старшина. Коли члени комісій, пояснили старшинам мету приїзду, ті, пише О. Семмо, «одразу почали співати «Ще не вмерла Україна» ... Хтось подав команду: «Справа по три, праве плече вперед, кроком руш», старшини,

чітко виконуючи цей маневр, пішли до своїх бараків, залишаючи ту комісію стояти перед аудиторією» [8, с. 240].

Дещо іншою стала ситуація на початку весни 1922 року. Після поразки Другого Зимового походу з'явилися перші охочі повернутися в Україну, яких переселяли в спеціальний блок. Серед них були не лише рядові козаки, а й старшини. Це був «поганий знак», зазначає автор, і тому військово керівництво вирішило перевести вояків із Стшалково до таборів Каліша і Щепійорно, де перебували вояки низки дивізій, не помічених у спробах повернутись [8, с. 245]. Але, незважаючи на ці заходи, охочі повернутися все ж з'являлись. Автор наводить конкретні приклади, аналізує причини, які змушували частину козаків та старшин йти у «довудство», тобто записуватись у репатріанти. Одна з найважливіших – втрата віри у швидке повернення на батьківщину, неясні перспективи на майбутнє. «Я мав не раз розмови з ними, – пише О. Семмо, – та кінець розмов завжди був той самий. Найкраще висловив це один з моїх співбесідників словами: «Безнадійність знищила мій дух, а тіло вже смердить отою гнилою капустою, та гнилими оселедцями!» [8, с. 261]. Водночас автор зауважив, що в цілому кількість українських вояків, які виявили бажання повернутись до більшовицької України, виявилася незначною, а, отже, більшовицьким агітаторам не вдалося розкласти зсередини інтерноване українське військо.

Узагальнюючи, можемо зазначити, що українські зарубіжні історики безумовно вірно визначили мету зовнішньополітичних акцій більшовиків щодо інтернованої Армії УНР, навели конкретні приклади їх розкладової діяльності. Водночас цільної картини такої діяльності зарубіжним дослідникам змалювати не вдалося. Відсутність доступу до радянських архівів, опора переважно на мемуари колишніх таборитів – все це робило джерельну базу їхніх праць слабкою, зумовлювало розгляд вузького діапазону питань, що стосувалися досліджуваної проблеми. Переважно аналізувалася репатріаційна політика більшовицької влади. Практично обходилося питання агітаційно-пропагандистської діяльності більшовицьких емісарів у польських та румунських таборах, розкладова робота спеціальних державних структур більшовиків у Польщі – «Закордоту», Польського бюро ЦК КП(б)У з метою розкладу української еміграції. Відсутні дослідження, які б вивчали прийоми, методи розвідувальної, диверсійної діяльності спецслужб більшовиків, спрямовані на дискредитацію цієї еміграції. Тобто проблема, по суті, була лише окреслена, але всебічно не висвітлена.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Геродот Д. На службі українській справі // Тризуб. 1933. №30–31. С. 23–27.
2. Іванис П. Симон Петлюра – Президент України 1879 – 1926. Торонто – Канада: Накладом 5-ї Станиці Союзу Бувших Українських Вояків, 1952. 256 с.
3. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). Львів, 2000. 278 с.
4. Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції // Історичні есе. Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 345–365.
5. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у Польщі, Чехословаччині та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). Київ, 1999. 352 с.
6. Політична історія України. ХХ століття: у 6 т. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940) / В.П. Трошинський (кер.), А.А. Шевченко, Р.Г. Симоненко та ін. Київ: Генеза, 2003. 720 с.
7. Рудницький Я. В 65-річчя екзилу уряду УНР (1920–1985)". Філадельфія, 1985. 24 с.
8. Семмо О. Хроніка. Вінніпег – Канада, 1987. 389 с.
9. Срібняк І. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919–1924). Київ, 2000. 280 с.
10. Українська революція: документи. 1919–1921: Джерела до новітньої історії України / упоряд. Т. Гунчак. Нью-Йорк: УВАН, 1984. 478 с.
11. Файзулін Я.М. Другий Зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 09.00.12. Київ, 2008. 16 с.
12. Феденко П. Ісак Мазепа – борець за волю України. Лондон: Наше слово, 1954. 228 с.
13. Феденко П. Український рух у ХХ столітті. Лондон: Наше слово, 1959. 267 с.
14. Футала В.П. Суспільно-політичне життя українців у міжвоєнній Польщі: історіографія: автореф. ... дис. д-ра істор. наук: 07.00.06. Київ, 2011. 36 с.

Николай Стопчак

Винницкий торгово-экономический институт Киевского национального торгово-экономического университета, доктор исторических наук, профессор (Украина)

Деятельность большевистской власти по разложению интернированной Армии УНР в украинской зарубежной историографии

Аннотация. В статье комплексно проанализирована украинская зарубежная историография, касающаяся методов и способов, которые использовались спецслужбами советской власти с целью дезорганизации и разложения Армии УНР, интернированной в польских и румынских лагерях в 1921–1924 гг. Охарактеризованы методологические подходы украинской зарубежной историографии при освещении этой темы. Показано, что из-за партийной заангажированности многих диаспорных историков ряд аспектов данной проблемы оказались недостаточно изученными, а некоторые из них вообще оказались вне поля зрения исследователей. Выделен круг проблем, которые требуют дальнейшего изучения и научной интерпретации.

Ключевые слова: украинская зарубежная историография, историографический процесс, интернированная Армия УНР, украинская военная эмиграция, репатриация, советские спецслужбы.

ABSTRACT

Mykola Stopchak

Vinnitsya trade and economic institute of the Kyiv national trade and economic university, Dr (History), Professor (Ukraine)

Activities of the Bolshevik Authorities, aim to Disintegrate the Interned Army of the UPR in Ukrainian foreign historiography

The article is dedicated to research of Ukrainian foreign historiography in relation to activity of bolshevik power with the aim of curriculum of internee in the Polish and Romanian camps Army of UPR. Methodology, historiography, research sources is considered, the all-round study of sources allowed complex to analyse historiography work of the Ukrainian foreign historians in relation the methods that was used by the special services of soviet power, with the aim of disorganization the curriculum of internee Army of UPR.

A structure and plenitude of knowledge of the Ukrainian foreign researchers, who were certain about the period of stay of internee Army UPR in the camps of Poland and Romania. It is shown, maiden attempts to learn this problem were done by them as early as pre-war period. However, these attempts were single. The Ukrainian foreign authors mainly touched only such method of intervention as a repatriation from the soviet special services in life internee Ukrainian warriors. It is well-proven that activation the research of methods of work the soviet power on the Ukrainian foreign historians with an internee and prisoner of war was with the aim of curriculum of Ukrainian emigration happened in a post-war period. Foreign researchers pay attention that circumstance the bolshevik special services in the internee camps often used insidious methods, tried to play of the feelings of people, that long time were torn off from a paternal house and people close to them.

It is shown in the article, that the Ukrainian foreign historians though pointed the row of facts: activity of disintegration of bolshevik power among the internee Ukrainian warriors, however spread the all-round picture wasn't successful. Among reasons is absence of access to the soviet archives, support mainly on remembrances of former internees, that did weak a base of their labours, predetermined consideration of narrow range of questions that were touched.

Key words: Ukrainian foreign historiography, historiographical process, interned Army of the UPR, Ukrainian military emigration, repatriation, Soviet special services.

REFERENCES:

1. Herodot D. Na sluzhbi ukrainskii spravi // Tryzub. 1933. №30–31. S. 23–27.
2. Ivanys P. Symon Petliura – Prezydent Ukrainy 1879 – 1926. Toronto – Kanada: Nakladom 5-i Stanytsi Soiuzu Buvshykh Ukrainskykh Voiakiv, 1952. 256 s.
3. Kolianchuk O. Ukrainska viiskova emihratsiia u Polshchi (1920–1939). Lviv, 2000. 278 s.
4. Lysiak-Rudnytskyi I. Vyrodzhennia ta vidrodzhennia intelihentsii // Istorychni ese. Kyiv: Osnovy, 1994. T. 2. S. 345–365.

5. Pavlenko M.I. Ukrainski viiskovopoloneni i internovani u Polshchi, Chekhoslovachchyni ta Rumunii: stavlennia vlady i umovy perebuvannia (1919–1924 rr.). Kyiv, 1999. 352 s.
6. Politychna istoriia Ukrainy. XX stolittia: u 6 t. T. 5: Ukraintsi za mezhamy URSS (1918–1940) / V.P. Troshchynskiy (ker.), A.A. Shevchenko, R.H. Symonenko ta in. Kyiv: Heneza, 2003. 720 s.
7. Rudnytskyi Ia. V 65-richchia ekzyliu uriadu UNR (1920–1985)". Filadelfiia, 1985. 24 s.
8. Semmo O. Khronika. Vinnipeh – Kanada, 1987. 389 s.
9. Sribniak I. Ukraintsi na chuzhyni. Poloneni ta internovani voiaky-ukraintsi v krainakh Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy: stanovyshche, orhanizatsiia, kulturno-prosvitnytska diialnist (1919–1924). Kyiv, 2000. 280 s.
10. Ukrainska revoliutsiia: dokumenty. 1919–1921: Dzherela do novitnoi istorii Ukrainy / uporiad. T. Hunchak. Niu-Iork: UVAN, 1984. 478 s.
11. Faizulin Ia.M. Druhyi Zymovyi pokhid v konteksti ukrainskoi natsionalno-vyzvolnoi boroty 1917–1921 rokiv: avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: 09.00.12. Kyiv, 2008. 16 s.
12. Fedenko P. Isak Mazepa – borets za voliu Ukrainy. London: Nashe slovo, 1954. 228 s.
13. Fedenko P. Ukrainskyi rukh u XX stolitti. London: Nashe slovo, 1959. 267 s.
14. Futala V.P. Suspilno-politychne zhyttia ukraintsev u mizhvoienii Polshchi: istoriografii: avtoref. ... dys. d–ra istor. nauk: 07.00.06. Kyiv, 2011. 36 s.

Статтю подано до редколегії 19.01.2018 р.

УДК 930.1(477)«192/193»: [94(437):929 Масарик]

Oleksandr Kravchuk

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

The figure of T. G. Masaryk in Ukrainian historiography in 20-30-s XX century

Abstract. *The article is devoted to the coverage of T. G. Masaryk's personality in the 1920's and 1930's by Ukrainian authors, his outlook, scientific and political activity. The author analyzes the estimation by Ukrainian scholars and publicists of philosophical and political views of T. G. Masaryk, his attitude to national problems in Europe, in particular to the issue of Ukraine's independence. In the conditions of the Ukrainian lands in the interwar period of different states, the objectivity of the coverage and estimations of the views and activities of the first president of Czechoslovakia depended on political conditions. T. G. Masaryk's presidential speech in the Ukrainian Soviet literature was characterized by the prism of the ideology of the Bolshevik Party, presented in the context of criticism of the capitalist system, in particular, in its concrete Czechoslovak incarnation. T. G. Masaryk's activities were disclosed more impartially and comprehensively by Ukrainian authors in Galicia, Transcarpathia, representatives of Ukrainian emigration. The political success of the first president of the Czechoslovak Republic has led to the glorification of his activities. Particular attention was paid to the relevance of the creative heritage of T. G. Masaryk for the liberation struggles of Ukraine. In general, the apologetic nature of publications, some authors expressed critical remarks regarding to T. G. Masaryk in connection with the unrealisation of the autonomy of Transcarpathia. Comparison of publications allows us to conclude that the most complete objective publications were published in the Czechoslovak Republic, Galicia, USA. The factual material offered in the publications remains an value basis for the research of T. G. Masaryk's figure.*

Key words: *Ukrainian bohemistika, historiography, T. G. Masaryk, O. I. Bochkovskyy, M. Omel'chenkova, N. Hryhoriyiv, I. Mirchuk, M. Shapoval, Ia. Yarema, Prague, Podebrady, Kharkiv, Transcarpathia, Galicia, the USA.*

The objectivity of the research of the problems of world history depends on generalization of the accumulated knowledge. In this context, we note the insufficient level of historiographical analysis of the activity of the prominent Czech scientist and politician of the 1880s-1930s, one of the founders and the first president of the Czechoslovak Republic, Tomash Masaryk.

The comprehension of the figure of the Czechoslovakia's president in Ukrainian historiography began in the 1920's and 1930's. However, the corresponding summarizing labours did not appear. Only the separate aspects of this topic were mentioned in the article by the emigrant M. Pavlichuk about the figure of T. G. Masaryk in Ukrainian writing (1937) [28, c. 3] and in modern publications about the Ukrainian scientists of the interwar period: T. Bevz about N. Hryhoriyiv [1; 2]; I. Kanevs'kaia, Z. Sokolovskaya and V. Shenderovskii about O. I. Bochkovskyy [17; 33]; M. Kril' about I. Bryk [20]; A. Shendryk about I. Mirchuk [39]; N. Myronets' about M. Shapoval [23] and others. The recollections

.....
about the Ukrainian scholars of T. G. Masaryk are also contained in the works of S. Kalytko and O. Kravchuk [15; 19], V. Motornyy and A. Motornyy [25], V. Polyek [31].

The purpose of the article is to reveal the illumination of T. G. Masaryk's figure in Ukrainian historiography in the 1920s and 1930s.

In the conditions of stay of Ukrainian lands in different states, the objectivity of illumination and evaluation of the activities of the first president of Czechoslovakia depended on political circumstances.

T. G. Masaryk and the First Czechoslovak Republic in the Soviet Ukraine were perceived through the prism of the ideology of the Bolshevik Party. Masaryk with his concept of humane democracy and Soviet leaders – the adherents of the idea of the proletariats' dictatorship - were political antipodes. T. G. Masaryk's public-political and state-owned activities in the years 1882-1935 were not the subject of scientific studies, but estimated for political reasons, were presented in the context of the criticism of the «doomed» capitalist political and economic system of Western civilization, in particular, in its concrete Czechoslovak incarnation. The corresponding ideologized approach was followed by the publicist H. Pidubnyy (pseudonym Tolmachov) in the work «Czechoslovakia: Czech Republic Slovakia Transcarpathian Ukraine. Sociological, political and economic essay with drawings and a map of Czechoslovakia», published in Kharkiv in 1931 [30].

More favorable conditions for the development of Ukrainian Slavic studies existed outside the Soviet Ukraine during the interwar period. It is about the environment of Ukrainian emigration, Transcarpathia, which, under the name Subcarpathian Rus in 1919-1939, was part of the Czechoslovak Republic, the western Ukrainian lands of Poland. One of the largest emigration communities of Ukrainians was in Czechoslovakia, which was the result of the destruction of national state institutions. In 1921-1931, the government of the Czechoslovak Republic carried out the «Russian support action», which extended to immigrants from the territories of the former royal empire. T. G. Masaryk substantially supported the scientific and cultural work of Ukrainian emigration in the framework of this humanitarian action. In particular, a network of educational institutions was set up at the Czechoslovak Republic: Ukrainian Free University, Ukrainian Academy of Economics, Ukrainian High Educational Institute, etc. Teachers (often among them were the figures of the Ukrainian state formations) and students of these educational institutions in their works covered the activities of T.G. Masaryk, expressed gratitude to the Czechoslovak Republic for their support. Among the Ukrainian emigrants we mention such authors as O. I. Bochkovs'kyy, M. Veligorskyy, Y. Gorovenko, N. Hryhoriyiv, D. Doroshenko, G. I. Zhatkovich, A. Zhyvotko, A. Zhuk, M. Konovalets', V. Martynets, I. Mirchuk, M. Shapoval, M. Omel'chenkova, Y. Pan'kevych, O. Shul'hyn, Ya. Yarema, etc. In Transcarpathia, the activities of T. G. Masaryk were written by socio-political and pedagogical figures A. Voloshyn, A. Voron, I. Kaminskiy, S. Klochurak, A. Markush, S. Fentsik, P. Yatsko, etc., in western Ukraine – I. Bryk, K. Tryl'ovs'kyy and others.

Much of the publications of Ukrainian emigrants is devoted to the biography of T. G. Masaryk and his activities.

One of the first turned to the figure of T. G. Masaryk Olgerd Hippolyte Bochkovs'kyy. He lived in the Czech from 1906, was acquainted with T.G. Masaryk, contributed to the establishment of relations between the Czechoslovak Republic and Ukraine in 1919, worked in the Extraordinary Diplomatic Missions of the UNR in Prague in 1919-1922, later – assistant professor of the Ukrainian Academy of Economics [17, c. 3]. In 1921 O. I. Bochkovs'kyy published a brochure «T. G. Masaryks' Life and World View. Masaryk about Ukraine» [4]. The main result of the public-political activities of Masaryk, the author considered the election of the independence of the Czechoslovak nation during the World War. The author emphasized the importance of his works for the development of Ukrainian political thought [4, c. 12, 13, 9].

The political success of the first president of the Czechoslovak Republic has led to the glorification of his activities. This approach is typical of many publications, in particular, the works of N. Hryhoriyiv «A Brief History of the Land of the Czechoslovak Republic» (1923) [26, c. 139] and the most complete contemporary of Ukrainian slavic work «The Slavic World in its Past and Present» (Berlin, 1923) [13, c. 602]. Her author is D. Doroshenko, a well-known historian, public-political and state figure, professor of Ukrainian Free University and Charles University in the 1920's and 1930's, head of the Ukrainian Scholar Institute in Berlin (1926-1931), the Ukrainian Free Academy of Sciences (1945-1951). Especially the panegyric tone of emigre writings about T. G. Masaryk is seen in publications in honor of his 75th anniversary in 1925, whose authors also paid tribute to the president of the Czechoslovak Republic for their support. These are biographical essays about T. G. Masaryk which were prepared by M. Konovalets' [18], V. Martynets' [22], A. Pukhovs'kyy (A. Zhyvotko) [32], K. Tryl'ovs'kyy [34]. Among them, we will mention the work of K. Tryl'ovs'kyy, who lived in Kolomyia and wrote to newspaper Svoboda (USA).

The solid analytical works on Masaryk were published as introductory articles to the collection of his works and speeches «Diverse thoughts. On the occasion of the 75th anniversary of life. 1850–

1925» [12; 37; 41]. The collection contains a tangible biography of T. G. Masaryk, a Ukrainian politician, a teacher of the Ukrainian High Educational Institute and Ukrainian Academy of Economics N. Hryhoriyiv (signed by N. Hryhoriyiv-Nash, H. Nash). The scientist concluded that as President Masaryk sought to ensure peace in international relations, to support peaceful interethnic relations in the Czechoslovak Republic, to raise the economic well-being of the population through the development of culture and radical social reforms [12, c. 93].

In the collection «Diverse thoughts ...» also contains the article by M. Shapoval «T. G. Masaryk as a sociologist and politician». According to the author, T. Masaryk belongs to the founders of the scientific theory of society [37, c. 132]. Covering Masaryk's sociological views and his political activities, M. Shapoval emphasized that it together creates a monumental Masaryk image of a social reformer and leader of a nation [37, c. 107].

The third introductory article of the collection «Diverse thoughts ...» is «The Essay of Masaryk's Philosophy». Its author – the professor of the Ukrainian High Educational Institute Ya. Yarema noted the practical nature of the philosophy of politics [41, c. 97-98], whose content was considered «the doctrine of humanity» [41, c. 103]. The theses of article Ya. Yarema are described in more detail in the brochure «The top ideas of the philosophy of Tomash Masaryk» [42].

The Transcarpathian teacher A. Markush in the article «Masaryk as a politician» noted that the activities of the first president of the Czechoslovakia were marked by «the desire that in the republic they could peacefully live and find the well-being of all nationalities, so that everyone could enjoy full national rights and civil rights» [21, c. 30]. In the article «Masaryk and Rusyns» A. Voloshyn, the leader of the Christian-people's party, emphasized the achievements of the national program of politics, built not on the principles of imperialism, since «its main base was sincere work for the rise of the common people» [8, c. 13]. These publications, as well as the works of emigrants, are characterized by the idealization of the figure of the first president of the Czechoslovak Republic.

The ancestor of Galicia Y. Pan'kevych, since 1920 - advisor of the department of schooling in Subcarpathian Rus, in Uzhgorod collection «T. Masaryk On the occasion of the 80th anniversary of the life of 1850-1930», he published an article «How to teach President T. G. Masaryk to rule the state». It emphasized the democratic principles of the first president of the Czechoslovak Republic, based on universal human moral ideals, in particular, his critique of the dictatorship and ideology of communism was noted [29].

A thorough monographic study «T. G. Masaryk: 1850-1930» belongs to M. Omel'chenko – a public figure, a member of the Kuban Regional Council after 1917, and from 1920 – on emigration to Prague, the head of the Ukrainian Women's Union (1926-1927). The author reveals the formation of personality, the main stages of the scientific-pedagogical and political activities of T. G. Masaryk. The main attention is paid to its activities until 1918, the subsequent period is not detailed in detail.

Describing the role of Masaryk in the political life of Czechoslovakia, the author called it modern Marcus Aurelius, who is trying to find a consensus for the common good of the state in the conflicts of various political forces. Also, the president's desire to establish in the Czechoslovak Republic the equal rights of citizens of all nationalities and to create an opportunity for them to «participate in public life» is highlighted [27, c. 326-327]. Criticism of the activity of Masaryk is absent, only the political opposition to the course of the presidency of the Czechoslovak Republic, in the face of communists, national democrats, clerics, was mentioned [27, c. 314]. The author also stated that Masaryk's ideal program of «true democratic Europe» was not realized [27, c. 310]. Analyzing Masaryk's work «New Europe. Slavic point of view» (1918), expressed regret that the politician did not support the aspiration of Ukrainians to independence [27, c. 310].

The works of Ukrainian emigrants also consider the scientific work of the first president of Czechoslovakia. The teacher of the Mukachevo's trade academy, who came from Galicia, M. Veligorskyi in an article published in the collection «T. Masaryk 1850–7. III. 1925». published in Uzhgorod, noted that «the truth, objectivity and strict criticism, which characterize all the scientific activities of T. G. Masaryk made him a great scientist of the world name» [7, c. 15].

The author of another article in this collection was A. Zhyvotko, a Ukrainian teacher, a political figure, a senior lecturer of the Ukrainian High Educational Institute, reviewed the pedagogical views of Masaryk [14]. According to A. Zhyvotko, T. G. Masaryk's comprehensive pedagogical ideal consisted of national, civil, political and moral upbringing.

The teacher and writer A. Voron noted the financial support of the president of the Prosvita Society – the allocation of funds for the development of the theater and the «People's house» [9, c. 34-35].

According to S. Fentsik, the head of the «Association of O. Dukhnovych», T. G. Masaryk with a clear «program of enlightened democracy» equally recognized «all national-cultural aspirations» of the land and did not reject the natural contest between them. The author presented the facts of the support of the president of the Czechoslovak Republic «Association of O. Dukhnovych» [35, c. 12].

.....
Professor of Ukrainian Free University I. Mirchuk published the article about the philosophical views of T. G. Masaryk [24]. The author noted that the philosophical work of Masaryk is directly related to the specific actual problems of the present and its active activities in their solution. In this regard, I. Mirchuk defined Masaryk as «through Slavic thinker». Underlined Masaryk's ethical approach to politics, his conviction that she should rely on morality, law and justice as signs of genuine democracy. I. Mirchuk draws attention to the development of the Masaryk philosophy of the small people. According to the scientist, the purpose of the political struggles of T. Masaryk «was the idea of humanity, the desire for equality, freedom and justice» [24, c. 9, 10, 8]. The author is convinced of the great meaning of Masaryk's political views for other Slavic peoples [24, c. 10-11].

Much of the work of emigrants is devoted to T. G. Masaryk's relation to Ukraine. One of the first was the remembered brochure by O. I. Bochkovs'kyi [4]. It was Bochkovs'kyi who first emphasized the significance of the scientific and practical political activity of the Czechoslovak president for the Ukrainian cause.

O. I. Bochkovs'kyi's most comprehensive scientific work on this problem is the monograph «T. G. Masaryk: National Problem and Ukrainian Question (Attempted Characteristics and Interpretation)» [5]. The author called T. G. Masaryk one of the predecessors of the national, theoretician of the problems of the revival of the nation, of its liberation struggle. The researcher discovered the geopolitical reasons for Masaryk's rejection of the idea of creating an independent Ukrainian state during the 1914-1918 World War. The politician believed that Ukraine's national separation would weaken Russia, which Masaryk regarded as one of the pillars of the future state of the Czechs and Slovaks. The president of the Czechoslovak Republic was convinced that independent Ukraine would be politically dependent on Germany [5, c. 223-224]. O. I. Bochkovs'kyi disagreed with these views and noted a certain contradiction between Masaryk's nationalist theory and methodology and some of his conclusions regarding the Ukrainian problem [5, c. 216].

Policies of the Ukrainian People's Republic who worked in various emigration agencies in the Czechoslovak Republic were also included in the coverage of this topic. In 1917-1918, they had the opportunity to observe the activities of Masaryk in Ukraine, and therefore their works preserve the value of source-study.

In the notes «T. G. Masaryk and Ukraine» [40] O. Shul'hyn, professor of Ukrainian Free University and Ukrainian High Educational Institute, noted the policy of state-building efforts during World War II, expressed the view that the support of Prague for Ukrainian emigration was generously grateful for the support of Czech legionnaires in 1917-1918 [40, c. 3].

The presence of Masaryk at that time in Ukraine was mentioned in the publications of the leaders of the Ukrainian Public Committee in the Czechoslovak Republic (1921-1925) by N. Hryhoriyiv [11] and M. Shapoval [38].

The Western Ukrainian scholar I. Bryck in his article «T. G. Masaryk (on the occasion of the 75th anniversary)» showed his influence as a professor at the University of Prague for Ukrainian students from Galicia at the beginning of the 20th century. Particularly important was the support of Masaryk and his supporters in explaining the essence of the Ukrainian movement and the difference between Ukrainian and Russian students [6].

A number of works about T. G. Masaryk were published by authors from Transcarpathia, where he enjoyed great respect and popularity in the population of the province, with the exception of pro-communists. Most of the authors emphasized the role of T. G. Masaryk in liberating the province from the Hungarian authorities and joining the democratic Czechoslovak republic, and noted the support of the cultural and educational societies of the region.

In the collection «T. Masaryk. On the occasion of 80 years of life. 1850-1930» published an article by P. Yatsko about the visit by the president of the Czechoslovak Republic of Transcarpathia in September 1921 [43].

Transcarpathia also published publications criticizing T. G. Masaryk on the issue of the unrealized autonomy of the region. In 1927, I. Kaminskiy in his work on the history of the Central Russian People's Council, noted the support of T. G. Masaryk joining the region to the Czechoslovak Republic. He also reminded of the memorandums of the Central Russian People's Council to the Czechoslovak authorities with the requirements of granting autonomy, the unification of Subcarpathian Rus with Presovshchyna, where Rusyns also lived, and others like that [16, c. 46-51]. T. G. Masaryk's more critical approach to political activity contained emigrant labor published in the United States. First and foremost, they criticized the unrealized autonomous rights of Transcarpathia. Among the authors of such works was G. I. Zhatkovich [44] – the first governor of Transcarpathia in the Czechoslovak Republic in 1920-1921, as well as A. Bevolyt (A. Zhuk) [3], Yu. Horovenko [10] and others.

M. Shapoval prepared the work «The international situation of the Ukrainian people», which saw the world after the death of the author. Lack of Masaryk's support for the political independence of the Ukrainian people during the First World War, Shapoval explained his belief in Ukraine's political

unpreparedness, which, in the status of an independent state, would be under the significant influence of Austria and Germany [36, с. 59-60]. In the monograph «The International Situation of the Ukrainian People», the scientist, along with gratitude T.G. Masaryk and E. Benesh, for the great help to Ukrainian emigrants, criticized the leading figures of the Chechen Republic for inconsistency in the solution of the autonomy of Transcarpathia [36, с. 66, 76]. After all, they formulated the principle of national unification and state independence of each Slavic people, the problem of the land decided to include it in the CSR, promising to provide autonomy, which they did not fulfill [23, с. 59]. It should be noted that, in practical terms, M. Shapoval did not have the opportunity to influence the policy of the Czechoslovakia on Transcarpathia.

Consequently, the political circumstances in which Ukrainian bohemianism developed during the interwar period influenced the coverage and evaluation of T. G. Masaryk's views and activities. The perception of the figure of the president of the Czechoslovakia, T. G. Masaryk, in Ukrainian Soviet literature is characterized by politicization and ideological approach. T. G. Masaryk's activity was more balanced than the Ukrainian authors in Galicia, Transcarpathia, representatives of Ukrainian emigration. They analyzed the political, philosophical, and educational views of the first president of the Czechoslovak Republic, his attitude to the national problem and the Ukrainian issue. Even in spite of the apologetic nature of most publications, the factual material presented by them remains an important basis for the study of T. G. Masaryk's figure.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевз Т. А. Н. Я. Григоріїв – політик і вчений. К.: ІММБ, 2002. 285 с.
2. Бевз Т. Українська державність: ідеологія, політика, практика. Система народоправства у теоретичній спадщині Н. Я. Григорієва. К.: ІПіЕНД, 2004. 248 с.
3. Беволит А. Визвольні змагання закарпатських українців в 1918-1919 роках // Календар Українського Народного Союзу на рік звичайний 1931. Джерзи Сити, 1930. С. 131-139.
4. Бочковський О. І. Життя і світогляд Т. Г. Масарика. Масарик про Україну. Відень-К., 1921. 40 с.
5. Бочковський О. І. Т. Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації). Подєбради: «Legiografie», 1930. 244 с.
6. Брик І. Тома Г. Масарик (3 нагоди 75-літніх роковин) // Діло. 1925. Ч. 53. 10 березня. С. 2.
7. Велигорський М. Літературна и наукова діяльність Т. Г. Масарика // Т. Масарик. 1850 – 7. III. 1925. Видання товариства «Пробсвѣта». Ужгород, 1925. С. 14-16.
8. Волошин А. Масарик і русини // Т. Масарик. 3 нагоди 80 літ життя. 1850-1930. Ужгород: Т-во «Просвіта», 1930. С. 13-17.
9. Ворон А., Заклинський Б. Президент Томаш Масарик и наш нарід // Т. Масарик. 1850 – 7. III. 1925. Видання товариства «Пробсвѣта». Ужгород, 1925. Тип. «Унію». С. 34-35.
10. Горовенко Ю. Масарик, Бенеш і Закарпаття // Свобода. Український щоденник. 1935. Ч. 60. 14 березня. С. 2.; Ч. 61. 15 березня. С. 2.
11. Григоріїв Н. Чесько-українські стосунки // Нова Україна. Прага, 1922. Ч. 1. С. 15-18.
12. Григоріїв-Наш Н. Життя й діяльність Т. Гаррік-Масарика // Масарик Т. Г. Добірні думки. 3 нагоди 75 літ життя. 1850–1925. Прага: Український громадський комітет, «Легіографія», 1925. С. 11-96.
13. Дорошенко Д. Слов'янський світ у його минулому й сучасному. К.: Темпора, 2010. 784с.
14. Животко А. Педагогічні погляди Т. Масарика // Т. Масарик. 1850–1925. Ужгород: Видання товариства «Пробсвѣта», 1925. С. 17-24.
15. Калитко С., Кравчук О. Вивчення історії Чехії в Україні // Зінько Ю. А., Калитко С. Л., Кравчук О. М., Поп І. І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 326-368.
16. Каминский І. Історія Центральной Русской Народной Рады. Ужгород: «Школьная помощь», 1927. 53 с.
17. Каневська І. О. Громадсько-політична та наукова діяльність Ольгерда Бочковського в еміграції (1905-1939 рр.): Автореферат дис. ... к. і. н. К., 2009. 23с.
18. Коновалець М. З життя та діяльності Т. Г. Масарика // Студентський вістник. 1925. Ч. 3. С. 7-10.
19. Кравчук О. М. Висвітлення постаті Т. Г. Масарика в українських енциклопедичних виданнях // Вісник інституту історії, етнології і права: зб. наук. пр. Вінниця, 2016. Вип. 14. С. 56-60.
20. Кріль М. Іван Брик і його слов'язнознавчі студії // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. 15. С. 92-106.

21. Маркуш А. Т. Масарик як політик // Т. Масарик. 1850 – 7. III. 1925. Видання товариства «Прóсвѣта». Ужгород, 1925. С. 25–30.
22. Мартинець В. Масарик і чеське національне відродження // Студентський вістник. 1925. Ч. 3. С. 1-7.
23. Миронець Н. М. Шаповал про національне відродження та державність // Микита Шаповал – видатний державний діяч, вчений, патріот. Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 125-річчя від дня народження, 5 квітня 2007 р., м. Донецьк. Донецьк: Сх. видавничий дім, 2007. С. 50-61.
24. Мірчук І. Філософічні основи світогляду Масарика // Науковий ювілейний збірник Українського Університету в Празі присвячений панові президентові Чеськословенської республіки Проф. Др. Т. Г. Масарикові для вшанування 80-тих роковин його народження. Частина II. Прага: Державна друкарня, 1930. С. 1-11.
25. Моторний В., Моторний А. Українська літературна масарикіана // Збірник на пошану професора Марка Гольберга. Дрогобич: Вимір, 2002. С. 258-264.
26. Наш Г. Коротка історія земель Чехословацької Республіки. Прага: Вид. Укр. Гром. коміт. В Ч-С-Р, Друкарня «Політика», 1923. 172 с.
27. Омельченкова М. Т. Г. Масарик: 1850-1930. Прага: Чесько-українська книга, 1931. 352 с.; IX-XVI с.
28. Павлічук М. Т. Г. Масарик в українськiм письменствi // Український тиждень. Прага, 1937. Р. V. Ч. 31 (233). 27 вересня. С. 3.
29. Панькевич І. Як учить президент Т. Г. Масарик правити державою // Т. Масарик. 3 нагоди 80 літ життя 1850-1930. Ужгород: Т-во «Просвіта», 1930. С. 29-32.
30. Піддубний Г. Чехо-Словаччина: Чехія. Словаччина. Закарпатська Україна. Суспільно-політичний та економічний нарис з малюнками та мапою Чехо-Словаччини. Харків: Пролетар, 1931. 232 с.
31. Полек В. Т. Масарик Томаш Гарріг // Українська Літературна Енциклопедія. К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. Т. 3: К-Н. С. 310.
32. Пуховський А. Велика мандрівка (Т. Масарик під час світової війни) // Т. Масарик. 1850–1925. Ужгород: Видання товариства «Прóсвѣта», 1925. С. 36-56.
33. Соколювська З., Шендеровський В. Позиції Бочковського О.-І. щодо державницьких концепцій науковців XIX-XX століття // Питання історії науки і техніки. 2013. №3 (27). С. 36-41.
34. Трільовський К. Свято 75-літних роковин народження др. Т. Масарика, президента Чеськословацької Республіки (I, II, III) // Свобода. Український щоденник. 1925. Ч. 76, 77, 78. 2, 3, 4 квітня. С. 2.
35. Фенцик С. А. Юбилей Т. Г. Масарика // Т. Г. Масарикъ. Юбилейный сборникъ по оводу восьмидесятилѣтія со дня его рожденія. Под ред. проф. д-ра С. А. Фенцика. Типографія «Школьной помощи» Ужгород, 1930. С. 10–15.
36. Шаповал М. Міжнаціональне становище українського народу. Прага, 1935. 112 с.
37. Шаповал М. Т. Г. Масарик як соціолог і політик // Масарик Т. Г. Добірні думки. 3 нагоди 75 літ життя. 1850–1925. Прага: Український громадський комітет, «Легіографія», 1925. С. 106-133.
38. Шаповал М. Ю. Т. Г. Масарик на Україні // Українське життя. 1925. Ч. 2. 7 березня. С. 2-3.
39. Шендрік А. І. Мірчук про філософські основи світогляду Т. Масарика // Філософські обрії. 2011. №26. С. 17-37. С. 35-36.
40. Шульгин О. Т. Г. Масарик та Україна // Український вісник. Прага-Подєбради, 1925. травень. С. 2-3.
41. Ярема Я. Нарис Масарикової філософії // Масарик Т. Г. Добірні думки. 3 нагоди 75 літ життя. 1850–1925. Прага: «Легіографія», 1925. С. 97-105.
42. Ярема Я. Провідні ідеї філософії Томи Масарика. Прага: «Легіографія», 1925. 78 с.
43. Яцко П. Наш президент на Пóдкарпатській Русі // Т. Масарик. 3 нагоди 80 літ життя. 1850-1930. Ужгород: Т-во «Просвіта», 1930. С. 33-36.
44. Žatkovič G. I. Otkrytie-expozé Dr. G. I. Žatkoviča byvšoho gubernatora Podkarpatskoj Rusi o Podkarpatskoj Rusi. Homestead, 1921. 21 s.

Олександр Кравчук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Постать Т. Г. Масарика в українській історіографії 20-30 рр. ХХ ст.

Анотація. Стаття присвячена висвітленню українськими авторами особистості Т.Г. Масарика, його світогляду, наукової та політичної діяльності. Проаналізовано оцінки українськими науковцями та публіцистами філософських, політичних поглядів Т. Г. Масарика, його ставлення до національних проблем у Європі, зокрема, до питання самостійності України. Порівняння публікацій дозволяє зробити висновок, що у найбільш повній мірі об'єктивні публікації видано у Чехословацькій Республіці, Галичині, США. Наведений у публікаціях фактичний матеріал зберігає важливе значення для дослідження постаті Т.Г. Масарика.

Ключові слова: українська богемістика, історіографія, Т. Г. Масарик, О. І. Бочковський, М. Омельченкова, Н. Григоріїв, І. Мірчук, М. Шаповал, Я. Ярема, Прага, Подєбради, Харків, Закарпаття, Галичина, США.

Александр Кравчук

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Личность Т. Г. Масарика в украинской историографии 20-30 гг. ХХ в.

Анотація. Стаття посвящена раскрытию украинскими авторами личности Т. Г. Масарика, его мировоззрения, научной и политической деятельности. Проанализированы оценки украинскими учеными и публицистами философских, политических взглядов Т. Г. Масарика, его отношение к национальным проблемам в Европе, в частности к вопросу самостоятельности Украины. Сравнение публикаций позволяет сделать вывод, что в наиболее полной мере объективные публикации издано в Чехословацкой Республике, Галичине, США. Приведенный в публикациях фактический материал сохраняет важное значение для исследования личности Т. Г. Масарика.

Ключевые слова: украинская богемистика, историография, Т. Г. Масарик, О. И. Бочковский, М. Омельченкова, Н. Григориив, И. Мирчук, М. Шаповал, Я. Ярема, Прага, Подєбрады, Харьков, Закарпатье, Галичина, США.

REFERENCES:

1. Bezv T. A. N. Ya. Hryhoriyiv – polityk i vchenyy. K.: IMMB, 2002. 285 s.
2. Bezv T. Ukrayins'ka derzhavnist': ideolohiya, polityka, praktyka. Systema narodopravstva u teoretychniy spadshchyni N. Ya. Hryhoriyeva. K.:IPiEND,2004. 248s.
3. Bevolyt A. Vyzvol'ni zmahannnya zakarpat-s'kykh ukrayintsiv v 1918-1919 rokakh // Kalyendar Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na rik zvychaynyy 1931. Dzherzy Syty, 1930. S. 131-139.
4. Bochkovs'kyu O. I. Zhyttya i svitohlyad T. G. Masaryka. Masaryk pro Ukrayinu. Viden'-K., 1921. 40 s.
5. Bochkovs'kyu O. I. T. G. Masaryk: Natsional'na problema ta ukrayins'ke pytannya (Sproba kharakterystyky ta interpretatsiyi). Podyebrady: «Legiografie», 1930. 244 s.
6. Bryk I. Toma G. Masaryk (Z nahody 75-litnikh rokovyn) // Dilo. 1925. Ch. 53. 10 bereznya. S. 2.
7. Velyhors'kyu M. Lyteraturna y naukova deyal'nost' T. G. Masaryka // T. Masaryk. 1850 –7. III. 1925. Vydannya tovarystva «Prosvita». Uzhhorod, 1925. S. 14-16.
8. Voloshyn A. Masaryk i rusyny // T. Masaryk. Z nahody 80 lit zhyttya. 1850-1930. Uzhhorod: T-vo «Prosvita», 1930. S. 13-17.
9. Voron A., Zaklyns'kyu B. Prezydent Toma Masaryk y nash narod // T. Masaryk. 1850 – 7. III. 1925. Vydannya tovarystva «Prosvita». Uzhhorod, 1925. Typ. «Unio». S. 34-35.
10. Horovenko Yu. Masaryk, Benesh i Zakarpattya // Svoboda. Ukrayins'kyu shchodennyk. 1935. Ch. 60. 14 bereznya. S. 2.; Ch. 61. 15 bereznya. S. 2.
11. Hryhoryyiv N. Ches'ko-ukrayins'ki stosunky // Nova Ukrayina. Praha, 1922. Ch. 1. S. 15-18.
12. Hryhoryyiv-Nash N. Zhyttya y diyal'nist' T. Garrik-Masaryka // Masaryk T. H. Dobirni dumky. Z nahody 75 lit zhyttya. 1850–1925. Praha: Ukrayins'kyu hromads'kyu komitet, «Lehiohrafya», 1925. S. 11-96.

13. Doroshenko D. Slova'nyans'kyi svit u yoho mynulomu y suchasnomu. K.: Tempora, 2010. 784с.
14. Zhyvotko A. Pedagogychni pohlyady T. Masaryka // T.Masaryk. 1850–1925. Uzhhorod: Vydannya tovarystva «Prosvita», 1925. S. 17-24.
15. Kalytko S., Kravchuk O. Vychennya istoriyi Chekhiyi v Ukraini // Zin'ko Yu. A., Kalytko S. L., Kravchuk O. M., Pop I. I. Narysy istoriyi Chekhiyi. Navchal'nyy posibnyk dlya studentiv vyshchyykh navchal'nykh zakladiv. – Vinnytsya: TOV «Nilan-LTD», 2017. S. 326-368.
16. Kaminskiy I. Istoriya Tsentralnoy Russkoy Narodnoy Rady. Uzhgorod: «Shkolnaya pomoshch», 1927. 53 s.
17. Kanevs'ka I. O. Hromads'ko-politychna ta naukova diyal'nist' Ol'herda Bochkovskoho v emihratsiyi (1905-1939 rr.):Avtoreferat dys. ... k. i. n. K.,2009.23s.
18. Konovalets' M. Z zhyttya ta diyal'nosty T. G. Masaryka // Student-s'kyi vistnyk. 1925. Ch. 3. S. 7-10.
19. Kravchuk O. M. Vysvitlennya postati T. G. Masaryka v ukrayins'kykh entsyklopedychnykh vydannyakh // Visnyk instytutu istoriyi, etnologiyi i prava: zb. nauk. pr. Vinnytsya, 2016. Vyp. 14. S. 56-60.
20. Kril' M. Ivan Bryk i yoho slova'nyanoznachchi studiyi // Mizhnarodni zv'yazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky. Mizhvidomchyy zbirnyk naukovykh prats'. – K.: In-t istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2006. Vyp. 15. S. 92-106.
21. Markush A. T. Masaryk yak polityk // T. Masaryk. 1850–7. III. 1925. Vydannya tovarystva «Prosvita». Uzhhorod, 1925. S. 25–30.
22. Martynets' V. Masaryk i ches'ke natsional'ne vidrodzhennya // Students'kyi vistnyk. 1925. Ch. 3. S. 1-7.
23. Myronets' N. M. Shapoval pro natsional'ne vidrodzhennya ta derzhavnist' // Mykyta Shapoval – vydatnyy derzhavnyy diyach, vchenyy, patriot. Materialy nauково-praktychnoyi konferentsiyi z nahody 125-richchya vid dnya narodzhennya, 5 kvitnya 2007 r., m. Donets'k. Donets'k: Skh. vydavnychyy dim, 2007. S. 50-61.
24. Mirchuk I. Filosofichni osnovy svitohlyadu Masaryka // Naukovyy yuvileynyy zbirnyk Ukrainy skho Universytetu v Prazi prysvyachenyy panovi prezidentovi Ches'koslovens'koyi respubliky Prof. Dr. T. G. Masarykovi dlya vshanuvannya 80-tykh rokovyn yoho narodzhennya. Chastyna II. Praha: Derzhavna drukarnya, 1930. S. 1-11.
25. Motorny V., Motorny A. Ukrayins'ka literaturna masarykiana // Zbirnyk na poshanu profesora Marka Hol'berha. Drohobych: Vymir, 2002. S. 258-264.
26. Nash H. Korotka istoriya zemel' Chekhoslovens'koyi Respubliki – Praha: Vyd. Ukr. Hrom. komit. V Ch-S.R, Drukarnya «Polityka», 1923. 172 s.
27. Omel'chenkova M. T. G. Masaryk: 1850-1930. Praha: Ches'ko-ukrayins'ka knyha, 1931. 352 s.; IX-XVI s.
28. Pavlichuk M. T. G. Masaryk v ukrayins'kim pys'menstvi // Ukrayins'kyi tyzhden'. Praha, 1937. R. V. Ch. 31 (233). 27 veresnya. S. 3.
29. Pan'kevych Y. Yak uchyti prezident T. G. Masaryk pravyy derzhavoyu // T. Masaryk. Z nahody 80 lit zhytya 1850-1930. Uzhhorod: T-vo «Prosvita», 1930. S. 29-32.
30. Pidubnyy H. Chekho-Slovachchyna: Chekhiya. Slovachchyna. Zakarpat-s'ka Ukraina. Suspil'no-politychnyy ta ekonomichnyy narys z malyunkamy ta mapoyu Chekho-Slovachchyny. Kharkiv: Proletar, 1931. 232 s.
31. Polyek V. T. Masaryk Tomash Harrih // Ukrayins'ka Literaturna Entsyklopediya. K.: «Ukrayins'ka entsyklopediya» im. M. P. Bazhana, 1995. T. 3: K-N. S. 310.
32. Pukhovs'kyi A. Velyka mandrovka (T. Masaryk pod chas svitovoyi voyny) // T.Masaryk. 1850–1925. Uzhhorod: Vydannya tovarystva «Prosvita», 1925. S. 36-56.
33. Sokolivs'ka Z., Shenderovs'kyi V. Pozytsiyi Bochkovskoho O.-I. shchodo derzhavnyts'kykh kontseptsiy naukovtsiv XIX-XX stolittya // Pytannya istoriyi nauky i tekhniky. 2013. №3 (27). S. 36-41.
34. Tryl'ovs'kyi K. Svyato 75-litnykh rokovyn narodzhennya dr. T. Masaryka, prezidenta Ches'koslovens'koyi Respubliki (I, II, III) // Svoboda. Ukrayins'kyi shchodennyk. 1925. Ch. 76, 77, 78. 2, 3, 4 kvitnya. S. 2.
35. Fentsik S. A. Yubiley T. G. Masaryka // T. G. Masaryk. Yuvileynyy sbornik po ovodu vosmidesyatilettya so dnya ego rozhdeniya. Pod red. prof. d-ra S. A. Fentsika. Tipografiya «Shkolnoy pomoshchi» Uzhgorod, 1930. S 10–15.
36. Shapoval M. Mizhnatsional'ne stanovyshe ukrayins'koho narodu. Praha, 1935. 112 s.
37. Shapoval M. T. H. Masaryk yak sotsioloh i polityk // Masaryk T. H. Dobirni dumky. Z nahody 75 lit zhytya. 1850–1925. Praha: Ukrayins'kyi hromads'kyi komitet, «Lehiografya», 1925. S. 106-133.
38. Shapoval M. Yu. T. H. Masaryk na Ukraini // Ukrayins'ke zhyttya. 1925. Ch. 2. 7 bereznya. S. 2-3.

Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського

- .....
39. Shendryk A. I. Mirchuk pro filosofs'ki osnovy svitohlyadu T. Masaryka // Filosofs'ki obriyi. 2011. №26. S. 17-37. S. 35-36.
40. Shul'hyn O. T. G. Masaryk ta Ukrayina // Ukrayins'kyi visnyk. Praha-Podyebrady, 1925. traven'. S. 2-3.
41. Yarema Ya. Narys Masarykovoyi filosofiyi // Masaryk T. H. Dobirni dumky. Z nahody 75 lit zhyttya. 1850–1925. Praha: «Lehiohrafiiya», 1925. S. 97-105.
42. Yarema Ya. Providni ideyi fil'osofiyi Tomy Masaryka. Praha: «Lehiohrafiiya», 1925. 78 s.
43. Yatsko P. Nash prezident na Podkarpatskoy Rusy // T. Masaryk. Z nahody 80 lit zhyttya. 1850-1930. Uzhhorod: T-vo «Prosvita», 1930. S. 33-36.
44. Žatkovič G. I. Otkrytie-expozé Dr. G. I. Žatkoviča byvšoho gubernatora Podkarpatskoj Rusi o Podkarpatskoj Rusi. Homestead, 1921. 21 s.

Статтю подано до редколегії 3.02.2018 р.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(477)

Іван Романюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)

Богдан Романюк

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
аспірант (Україна)

Коріненко П.С. Трансформації земельних відносин в українському селі (ІХ– поч. ХХІ ст.). Порівняльний аналіз. Монографія. Тернопіль, 2015. 496 с.

Анотація. У статті прорецензовано монографію, присвячену аналізу земельних відносин в українському селі від ІХ– до поч. ХХІ століття із застосуванням порівняльного аналізу.

Ключові слова: історія, земля, Україна, відносини, трансформація, аналіз, реформа, село.

Нещодавно науковий доробок відомого тернопільського історика, доктора історичних наук, професора П.С. Коріненка поповнився завдяки виходу у світ монографії, присвяченої дослідженню проблем, пов'язаних з трансформацією земельних відносин в українському селі від часів Київської Русі до початку ХХІ ст.

Сам дослідник «усвідомлює, що такі параметри вивчення означеної теми є рідчю майже неможливою, тим більше в однаковій мірі її глибини. Але, щоб краще зрозуміти сутність поземельних відносин, дуже важливо з'ясувати висхідні позиції, їх подальшу еволюцію, сукупність усіх різноманітних факторів, що супроводжували цей надскладний і багатовекторний процес, впливали на зміну його ролі, місця в суспільстві».

Наукова проблема, до якої звертається Павло Коріненко є досить актуальною для сьогодення, оскільки перед українським суспільством, як і раніше, гостро стоїть питання про трансформацію земельних відносин на селі.

Як самостійний аспект роботи виділено ретельний історіографічний аналіз проблеми. Дослідником опрацьована переконлива джерельна та наукова база, що забезпечило комплексний підхід до розв'язання дослідницьких завдань.

Ним використано та творчо переосмислено історіографію ХІХ-початку ХХ століття, радянську історіографію та сучасну вітчизняну та зарубіжну джерельну та наукову базу. Дослідник залучив значний блок документальних матеріалів не лише українських центральних, але й обласних архівів, що забезпечило належну репрезентативність фактологічного матеріалу.

Формування системи землеволодіння і землекористування у Київській Русі та її трансформації під час перебування українських земель у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій розкриває другий розділ монографії.

У третьому розділі розкрито земельні відносини у роки Української національної революції та Гетьманщини. Четвертий розділ присвячений пошукам шляхів реформування земельних відносин урядами Української Народної Республіки, Українською державою, ЗУНР, білогвардійським та радянським урядами в роки Української революції (1917-1921 рр.). У ньому, зокрема, актуалізується увага на основних напрямках боротьби селян за землю, корегування земельних відносин, соціалізацію землі, а також на радикалізм у вирішенні земельного питання радянських урядів.

П'ятий розділ монографії розкриває трансформації земельних відносин в умовах перебування українських земель у складі радянської, польської держави та під час німецької окупації (1921-1944 рр.). У цьому контексті проаналізовано аграрну реформу в Українській РСР у роки непу та її вплив на зміни в системі земельних відносин, завершення усупільнення землі в ході колективізації сільського господарства, а також звернено увагу на земельні відносини в галицькому селі в умовах інкорпорації Галичини у Польську державу та під час її входження до Української РСР (1919-червень 1941 рр.). Дослідник розкриває зміни у земельних відносинах на окупованих німецькою та румунською арміями території Української РСР (1941-1944 рр.).

Грунтовним і водночас найбільшим є шостий розділ книги, присвячений земельним відносинам в Українській РСР 1944-1991 рр. та курсу на її реформування у добу незалежності України. У ньому, зокрема, акцентується увага на трансформації земельних відносин у добу

незалежності України, деколективізації у сільському господарстві, розпаюванню колгоспних земель та їх приватизації, поширенні орендних відносин на селі тощо.

З огляду на масштабність теми й обмеженість обсягу книги, запропоноване П.С. Кориненком дослідження не може претендувати на вичерпне відтворення багатогранного процесу формування і трансформації земельних відносин на українських землях. Автор лише робить спробу створити цілісну картину функціонування цього процесу в Україні в різні історичні періоди, зокрема, й на сучасному етапі, переосмислити і узагальнити доробок науковців багатьох генерацій, які вивчали цю проблему. Зацікавленість темою зумовлена не лише науковими інтересами, а й практичними чинниками, оскільки, здійснюючи модернізацію аграрного виробництва сучасної України, не можна ігнорувати національно-цивілізаційного підґрунтя і всіх тих впливів, в яких воно зазнавало впродовж останніх століть.

Підсумовуючи, слід зазначити, що хоч дослідження не позбавлене дискусійних моментів, проте, враховуючи його оригінальність та новаторський підхід до висвітлення, здавалось би, вже знайомих фактів, є помітним явищем у вітчизняній історіографії земельних відносин українського села.

Без сумніву книга стане у великій нагоді не лише науковцям, але студентській та учнівській молоді, усім, хто цікавиться аграрною історією України.

Иван Романюк

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історических наук, професор (Україна)

Богдан Романюк

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова
аспирант (Україна)

Кориненко П.С. Трансформации земельных отношений в украинском селе (IX- нач. XX в.). Сравнительный анализ. Монография. Тернополь, 2015. 496 с.

Анотація. В статті прорецензовано монографію, посвященную анализу земельных отношений в украинском селе от IX - нач. XXI века с применением сравнительного анализа.

Ключевые слова: история, земля, Украина, отношения, трансформация, анализ, реформа, село.

Ivan Romanyuk

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky,
Dr (History), Professor (Ukraine)

Bohdan Romanyuk

National Pedagogical University named after Mykhailo Drahomanov
Postgraduate student(Ukraine)

Korinenko P.S. Transformation of land relations in the Ukrainian village (IX - early XXI century). Comparative analysis. Monograph. Ternopil, 2015. 496 s.

The article is devoted to the monograph devoted to the analysis of land relations in the Ukrainian village from IX - to the beginning of XXI century with the use of comparative analysis.

Key words: history, land, Ukraine, relations, transformation, analysis, reform, village.

Статтю подано до редколегії 16.02.2018 р.

УДК 378 – 057.87(477) (081)

Олена Зінько

Вінницький національний технічний університет,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Комарніцький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр. : монографія / наук. ред. – проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. – 984 с.

Анотація. У статті прорецензована монографія, в якій проаналізовано становище студентів педагогічних навчальних закладів в умовах модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.

Ключові слова: радянська Україна, модернізація вищої освіти, педагогічні навчальні заклади.

Монографія Комарніцького О. Б. – є комплексним дослідженням становища студентської молоді педагогічних вишів в умовах модернізації вищої освіти та формування політичної тоталітарної системи радянської України у 1920-1930-х рр. Книга містить вступ, п'ять розділів (15 підрозділів) та додатки.

У вступі автор пояснює, що з проголошенням незалежності України для істориків відкривається перспектива вивчити нові грані проблем політичних і соціальних процесів радянської доби. Тому дослідження життєдіяльності студентства у 1920-1930-х рр. продовжує залишатися актуальним завданням.

Історіографію проблеми автор умовно поділив на групи: 1) праці сучасників подій; 2) радянських істориків 40-80-х рр. ХХ ст. ; 3) українських науковців 1990-х рр. – перших десятиліть ХХІ ст. ; 4) зарубіжних істориків.

Розділ 1. «Соціальні і політичні вимоги радянської влади до особового складу студентської молоді» містить три підрозділи: 1.1. Порядок формування контингенту майбутніх педагогів; 1.2. «Чистки» як метод поліпшення соціального складу студентів; 1.3. Основні характеристики студентського контингенту педагогічних вишів.

Як зазначає автор, 20-30-ті рр. ХХ ст. характеризувалися утвердженням офіційної однодумності, ліквідацією політичного плюралізму та посиленням ідеологічного контролю за громадянами. Особлива увага приділялася вихованню нового типу учителя як будівника майбутнього соціалістичного суспільства, формуванню робітничо-селянської інтелігенції. Першим кроком для цього стала пролетаризація вишів. Вступити до вишу можливо було лише за рознарядкою, а методом поліпшення соціального складу студентів використовували «чистки» контингенту вишів. Відповідальність за перевірку соціального походження молоді було покладено на дирекції, партійні і комсомольські організації інститутів. Це називали «класовою пильністю».

Автором проаналізовано контингенти педагогічних вишів за допомогою потужної бази архівних матеріалів. Основними висновками розділу є доказ того, що проголошення класового принципу формування нової інтелігенції призвело до того, що здібна молодь непролетарського походження залишилася поза межами вишів. Відповідно знизився освітній і загальноосвітній рівень молодих фахівців. Випускники вишів ставали ідеологічними носіями класових принципів та комуністичних морально-етичних норм.

Розділ 2. «Забезпечення якості підготовки учительства в радянській Україні» має підрозділи: 2.1. Студенти і навчальний процес; 2.2. Залучення молоді до науково-дослідної роботи; 2.3. Практична складова у підготовці педагогів. Державна атестація кадрів.

Комарніцький О. Б. звертає увагу на особливості навчальних планів, згідно яких відбувалася підготовка учителя у вишах. Учитель мав нести комуністичні ідеї в учнівське середовище, виховувати відданість радянській ідеології. Пріоритет віддавався суспільно-політичним дисциплінам, які формували світогляд молоді. Значну увагу приділяли в педагогічних закладах навчально-методичній роботі, цикловим комісіям, в яких працювали студенти, спільно з викладачами готували педагогічні методичні конференції, семінари. Студенти також брали участь у покращенні навчально-матеріальної бази педагогічних навчальних закладів. Позитивним моментом автор вважає процеси українізації 20-х років, вивчення іноземних мов, а негативним – трудову діяльність студентської молоді під час навчання, що зменшувало якість навчання.

Частина молоді виявляла інтерес до наукової роботи у складі науково-дослідних кафедр та наукових товариств. Найбільш результативними були краєзнавчі гуртки, результатом роботи яких представляли у вигляді рефератів, доповідей та статей, краєзнавчих лекцій та екскурсій. Популярністю також користувалися літературні, природознавчі, соціально-економічні та стенографічні гуртки. Найкращі науковці отримували рекомендації до вступу в аспірантуру.

Специфічною формою перевірки рівня набутих теоретичних знань була навчальна та виробнича практика. Студенти набували виробничого досвіду у майстернях, лабораторіях, кабінетах, безпосередньо трудилися на промислових підприємствах. Важливою складовою було проходження студентами річного практичного стажування, під час якого вели щоденники своєї роботи. Після стажування їм зараховували цей рік як педстаж та надавали відповідну кваліфікацію. Кращих випускників запрошували на викладацьку роботу.

Розділ III. «Молодь у політичних структурах і самоврядуванні педвишів» містить підрозділи: 3.1. Участь молоді у партійних та комсомольських організаціях; 3.2. Залучення студентів до політико-освітньої роботи; 3.3. Студентське самоврядування. Участь у громадських організаціях. Розділ IV. «Майбутні педагоги в добровільних товариствах і загальноукраїнських кампаніях» має підрозділи: 4.1. Участь у масових «добровільних» товариствах, обов'язкових

.....
всеукраїнських кампаніях. Студентська преса; 4.2. Педагогічна молодь у реалізації економічної політики держави. Шефська робота; 4.3. Радянський режим і опозиційність студентів педвишів.

У цих розділах автор дослідив діяльність студентської молоді в роботі партійних, комсомольських та профспілкових організаціях, осередках добровільних товариств, яка була присвячена вихованню молоді у марксистсько-ленінському дусі. Серед пріоритетів були: проведення соцзмагання, поширення антирелігійних поглядів. Студентів, які мали антирадянські погляди, позбавляли можливості вчитися в педагогічних навчальних закладах.

Розділ V. «Соціально-побутове і культурне життя молоді» містить дослідження про: 5.1. Умови для академічної праці і проживання. Примус до роботи у підсобних господарствах; 5.2. Державна допомога студентам. Організація харчування і медична допомога; 5.3. Самодіяльність майбутніх учителів у вирішенні своїх соціальних проблем, організації культурного дозвілля. Комарницький О. Б. зазначає, що однією з найгостріших проблем для студентів було забезпечення їх навчальними приміщеннями та житлом. Більшість гуртожитків не мали власних лазень, пралень, перукарень, майстерень із ремонту одягу. Встановлювалися тижневі норми обробки площ підсобних господарств. На початку 20-х років ХХ ст. впровадили оплату за навчання, що погіршувало матеріальне становище студентів. Медичну допомогу отримували в студентських поліклініках. Непоодинокими були випадки пияцтва, проституції, дошлюбних і позашлюбних статевих стосунків, некультурності.

Таким чином, автор робить висновок, що повсякденне життя українських студентів-педагогів 1920-1930-х рр., містить низку корисних уроків для вироблення і проведення ефективної молодіжної політики в сучасній Україні.

Елена Зинько

Винницкий национальный технический университет, кандидат исторических наук, доцент
(Украина)

Комарницький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищого образования советской Украины в 1920-1930-х рр.: монографія / науч. ред. – проф. О. М. Завальнюк. Каменец-Подольский : ТОВ «Типографія «Рута», 2017. – 984 с

Аннотація. В статті прорецензована монографія, в якій проаналізовано положення студентів педагогічних навчальних закладів в умовах модернізації образования советской Украины в 1920-1930-х гг.

Ключевые слова: советская Украина, модернизация высшего образования, педагогические учебные заведения.

Olena Zinko

Vinnitsia National Technical University, PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Komarnytskyi O. B. Students-teachers in the modernization of higher education of Soviet Ukraine in the 1920-1930's. Monograph / Sciences. Ed. - prof. O. M. Zavalnyuk. Kamenetz-Podilsky: LLC "Printing House" Ruta ", 2017. – 984 с.

The article is a peer-reviewed monograph, in which the situation of students of pedagogical educational institutions in the conditions of the modernization of higher education of Soviet Ukraine in the 1920-1930's was analyzed.

Key words: Soviet Ukraine, modernization of higher education, pedagogical educational institutions.

Статтю подано до редколегії 13.02.2018 р.

УДК 908(477.43/.44) «1917/1921»

Іван Романюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)

Тимофій Герасимов

Вінницький національний технічний університет
кандидат історичних наук (Україна)

Реєнт О. П., Рекрут В. П. «Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність» / наук. ред. акад. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 298 с.

***Анотація.** У статті прорецензовано наукову працю, присвячену аналізу перебігу революційних подій та їхньому впливові на повсякденність Літинщини в 1917–1921 рр.*

***Ключові слова:** Літин, Літинський повіт, повсякденність, Українська Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР.*

У рецензованій праці «Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність» було поставлено за мету дослідити суспільно-політичні, соціально-економічні зміни доби Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР, більшовицької влади в один з найбільш складних і повчальних періодів нашого минулого. За цю відповідальну й, водночас, дуже непросту справу, взялися два авторитетні науковці: О. Реєнт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Голова Національної спілки краєзнавців України, і В. Рекрут – кандидат історичних наук, радник Голови Національної спілки краєзнавців України, почесний краєзнавець України.

Книга має чітку структуру і побудована за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається із передмови, трьох частин і післямови. Наприкінці праці подано іменний покажчик. Джерельна база є широкою і репрезентативною, містить архівні документи з центральних і регіональних державних архівів, спогади сучасників Визвольних змагань і тогочасні періодичні видання.

Значний інформативний потенціал джерел, у сукупності з наявною історіографічною базою, дозволив, на наш погляд, відповісти на багато питань, що стосуються минулого Літинщини 1917-1921 рр. та, загалом, Подільського краю, зокрема, пояснити роль регіону в тогочасних загальнодержавних подіях.

У передмові авторами наголошено, що оскільки в роки Української революції Літинський повіт неодноразово був епіцентром суспільно-політичних подій і впливовим геополітичним фактором у межах України, на прикладі нього можна наочно уявити всю складність і небезпеку тогочасного життя. З цим твердженням важко не погодитись, адже попри наявність великої кількості наукових студій з історії Визвольних змагань, зокрема, з повсякденної тематики, трагічні події сторічної давнини все ще потребують подальшого осмислення. Це, насамперед, можливо здійснити за допомогою поєднання мікро- та макрорівнів історичного дослідження, використані О. Реєнтом і В. Рекрутом.

У частині I «Доба Української Центральної Ради» підкреслено, що від початку 1917 р. Літинщина стала важливою частиною державотворчих процесів, що відбувалися тоді на Поділлі, а її жителі були сповнені сподівань на позитивні зміни в суспільному житті. Однак у подальшому підстав для оптимізму ставало дедалі менше у зв'язку зі слабкою організацією національних сил, масштабною демобілізацією, яка призвела до загострення криміногенної обстановки, відсутністю захисту від навал більшовиків і невирішеністю земельного питання.

У частині II «Літинщина під владою гетьмана Павла Скоропадського (травень-грудень 1918 р.)» автори констатували незначну підтримку новій владі, яка фактично не мала у краї соціальної бази. Недовіра до гетьманських урядів насамперед пояснювалася невдоволеністю їхньою аграрною політикою та, досить часто, свавільними діями австро-угорських військових підрозділів, які у масовій свідомості вважалися окупаційними.

Частина III «У круговерті боротьби за державність України (грудень 1918 – листопад 1920 рр.)» присвячена найтрагічнішому епізоду Визвольних змагань. Він розпочався зі встановлення під впливом більшовицької агітації «Летичівської народної республіки», що слугувало яскравим прикладом схильності місцевого населення до соціального популізму. Розгул у краї отаманщини, більшовицький похід, наступ білогвардійців і польських військ, зволікання з вирішенням земельної проблеми, економічна криза – усе це, зазначають автори,

Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського

.....
визначило нетривалість режиму Директорії та врешті-решт остаточне встановлення влади більшовиків.

В дослідженні показано настрої та очікування мешканців, громадське життя різних соціальних верств населення. Особливу увагу приділено розвитку національно-культурної та освітньої сфери Літинщини, участі у цих процесах кооперативних і земських організацій.

Таким чином, «Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність» дають нам можливість не лише збагатитися знаннями про історію нашого минулого, а й, розглянувши «під мікроскопом» перипетії Визвольних змагань, проаналізувати причини їхньої поразки, щоб не повторити помилки наших пращурів сьогодні й у майбутньому.

Видання є значним внеском у поповнення джерельної бази подільського краєзнавства періоду Української революції. Воно стане гарною нагодою для науковців, краєзнавців, викладачів, студентів та всіх хто цікавиться історією України, Поділля, Вінниччини і Літинщини.

Иван Романюк

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Тимофей Герасимов

Винницкий национальный технический университет
кандидат исторических наук (Украина)

Реент А. П., Рекрут В. П. Очерки жизни Литинщины 1917–1921 гг.: революционные события и повседневность / науч. ред. акад. В. А. Смолий. – Киев: Институт истории Украины НАН Украины, 2017. – 298 с.

Аннотация. В статье прорецензирована научная работа, посвященная анализу хода революционных событий и их воздействию на повседневность Литинщины в 1917-1921 гг.

Ключевые слова: Литин, Литинский уезд, повседневность, Украинская Центральная Рада, Гетманат, Директория УНР.

Ivan Romanyuk

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky,
Dr (History), Professor (Ukraine)

Tymofii Gerasymov

Vinnitsia National Technical University
PhD (History) (Ukraine)

Yu., Reent O. P., Rekrut V. P. Essays of the life in Litynshchyna in 1917–1920: revolutionary events and daily life / ed. by acad. Smolii V. A. – Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2017. – 298 p.

The scientific work devoted to the analysis of revolutionary events and their influence on the daily life of Litynshchyna in 1917–1921 is reviewed in the article.

Key words: Lityn, the district of Lityn, daily life, Ukrainian Central Rada, Hetmanate, the Directory of Ukrainian People`s Republic.

Статтю подано до редколегії 15.02.2018 р.

УДК 94 (477): 355.425.4: 025.171

Ігор Мазило

Вінницький національний аграрний університет
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Сувора правда про 14-й партизанський. Документи радянських і трофейних архівів, факти, публікації ,свідчення учасників Немирівського партизанського підпілля та очевидців подій. Історико-публіцистичне видання. / Автор – упорядник І. Назаренко . – Вінниця, 2016. – 344 С.

Анотация. У статті прорецензовано історико-публіцистичне видання «Сувора правда про 14-й партизанський. Документи радянських і трофейних архівів, публікації, свідчення учасників Немирівського партизанського підпілля та очевидців подій» краєзнавця Івана Назаренка. Автор з посиланнями на опубліковані й досі не відомі досліднику документи, виклав

.....
власний погляд на історію створення і діяльність Немирівського підпілля в найтрагічніший період військового зіткнення нацистської Німеччини та СРСР 1941-1945рр. Це видання вийшло з друку в час, коли в Україні є підвищений інтерес до воєнної історії і осмислення подій воєнної доби з позицій сучасного мислення.

Ключові слова: Україна, війна, нацистські окупанти, Немирівське підпілля.

Друга світова війна назавжди закарбувалася в пам'яті українського народу як трагічна і одночасно героїчна сторінка історії. Громадяни УСРР на жертвний вівтар. Перемоги поклали 8 млн. життів, яка була здобута боротьбою воїнів Радянської армії на фронтах й спротивом патріотів у ворожому тилу. Партизанська боротьба на окупованій ворогом території України спиралася не лише на патріотичні почуття її громадян, частково на православний світогляд, адже за біблійним твердженням Юда Маковей використовував таку форму боротьби з поневолювачами. У роки нацистської окупації носіями християнського світогляду були члени релігійних громад, які відродилися і на території Немирівщини.

Рух опору на окупованій ворогом території України пройшов складний шлях становлення. У його радянському спрямуванні ядром підпільних організацій були члени партії, подекуди червоноармійці, які потрапили в полон і зуміли втекти з таборів. Іван Назаренко, автор вищезгаданого видання, описав подібну історію крізь призму опублікованих документів, спогадів про організацію і діяльність членів Немирівської підпільної організації й свого батька – Анатолія Буко.

У наведених в книзі спогадах очевидців тих трагічних подій на українській ділянці німецько-радянського фронту 1941 р. є твердження, що частини Червоної армії відступали від нового західного державного кордону УСРР з неперервними боями і без паніки. «Ситуація склалася на фронті критична, становище гнітюче і було важко. Багато бійців і командирів потрапили в полон, - це засвідчує один з очевидців тих подій. Йде дорогою колона, розтягнута на кілометр – півтора. Попереду – полковник із трьома шпалами на петлицях, на грудях – три ордени. А попереду 5-6 автоматників на велосипедах... Адже тільки вчора чи позавчора на всіх перехрестях рідну армію славили як непереможну, легендарну, найсильнішу в світі і ось тобі на – через півтора місяці після початку війни п'ять німців на велосипедах жинуть куди їм треба, непереможних і найсильніших, а ті отарами йдуть і йдуть».

Л. Ведибіда, військовослужбовець і немирівчанин, у непритомному стані потрапив до концтабору «Уманська яма», який окупанти нашвидкуруч спорудили на території ферми для індіків у глиняному кар'єрі. Полонених утримували під відкритим небом і на голій землі. Ні кухні, ні вбиральні не передбачили. Було їх близько 70 тисяч осіб. Не усі підкорилися долі такі, як Л. Ведибіда, А. Буко, Василь Шахов, Михайло Улановський, інші втекли з полону і зуміли організувати Немирівське підпілля вже у серпні-вересні 1941 р. У післявоєнні роки під диктовку місцевого партійного керівництва, ініціативу створення місцевого підпілля віддали члену партії, викладачеві історії і директору школи – Олександрові Євдокименку.

З тексту книги дізнаємося якими способами члени місцевого підпілля боролися з окупантами. З ризиком для життям спасали молодь від вивезення на роботу до Німеччини; псували обладнання на працюючих підприємствах; попереджали місцевих євреїв про наміри окупаційної адміністрації вчинити масові облави, що дозволило останнім рятуватися втечею до румунської зони окупації.

Як море моделюється в краплі води, так і доля жінки-підпільниці проілюстрована на прикладі життя і діяльності немирівчанок – А. О. Брилін, А. С. Целіш.

Тогочасна дійсність була такою, що Немирівське підпілля не залишилося поза увагою місцевих каральних органів влітку-восени 1942 р. Знайшлися запродавці з місцевих, які зрадили патріотів. Це спричинило арешти серед членів підпілля восени 1942 р. Їх піддали тортурам у в'язниці, а 11 січня 1943 р. повісили 4-х, 13-го січня розстріляли 12 немирівських і 14 ситковецьких підпільників. А Буко німці вивезли до Вінниці, але серед розстріляних у місті, ні у Немирові його не було виявлено. Вже по завершенню війни цей факт спонукав представників місцевої влади інтерпретувати історію Немирівського підпілля, яка б відповідала ідеологічній концепції історії війни. Альтернативний погляд на організацію і діяльність місцевого підпілля став можливим з часом. Відтак, автор – упорядник книги керувався баченням... все назвати своїми іменами: подвиг – подвигом, зраду – зрадою, брехню – брехнею. Цьому підтвердженням є документи, свідчення, які ламають стереотипне уявлення про повсякденне життя в роки окупації і боротьба місцевого підпілля. Зокрема, він наводить факт, що за створення незалежної України у той час на території області боролися місцеві групи ОУН та їхні симпатички. Німці стали тимчасово підтримувати українських націоналістів у боротьбі з радянською владою, а при захопленні районів Вінницької області представників від українців призначали на адміністративні посади – поліцейськими, перекладачами, інше. Та коли їм відмовили у

Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського

незалежній державі і власних збройних силах, вони, одягнуті і озброєні зі складів вермахту, також пішли у підпілля і розпочали проти окупантів партизанську боротьбу.

Таким чином це історично-публіцистичне видання поповнить скарбничку розвідок з історії руху Опору нацистським окупантам на Вінниччині й допоможе відновити справедливість.

Игорь Мазыло

Винницкий национальный аграрный университет,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Суровая правда о 14 –м партизанском. Документы советских и трофейных архивов, факты, публикации, свидетельства участников Немировского партизанского подполья и участников событий. Историко-публицистическое издание. / Автор – составитель И. Назаренко. – Винница, 2016 . 344 С.

Аннотация. В статье прорецензировано историко-публицистическое издание «Суровая правда о 14–м партизанском. Документы советских и трофейных архивов, факты, публикации, свидетельства участников Немировского партизанского подполья и участников событий. Историко-публицистическое издание» краеведа Ивана Назаренка. Автор, ссылаясь на опубликованные и до сих пор малоизвестные исследователю документы, изложил собственный взгляд на историю создания и деятельность немировского подполья в трагический период военного столкновения нацистской Германии и СССР 1941-1945 гг. Данное издание напечатано во время, когда в Украине просматривается повышенный интерес к военной истории и необходимость осмыслить события военного времени с позиций современного мышления.

Ключевые слова: Украина, война, нацистские оккупанты, немировское подполье.

Ihor Mazylo

Vinnytsia National Agrarian University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

The bitter truth about the 14th partisan unit. The documents of the Soviet and captured archives, facts, publications, reminiscences of the members of the Nemyriv partisan underground and eyewitnesses. Historical and publicist edition. / Authored and compiled by I. Nazarenko .- Vinnytsia, 2016. 344p.

The article contains a review of the historical and publicist edition under the title «The bitter truth about the 14th partisan unit. The documents of the Soviet and captured archives, publications, reminiscences of the members of the Nemyriv partisan underground and eyewitnesses», historical and publicist edition by the researcher Ivan Nazarenko. The author presented his own views on the history of the creation and the activity of Nemyriv the underground in the most tragic period of the military standoff between Nazi Germany and the USSR from 1941 to 1945, referring to the documents that have already been published and the documents that are still unknown to the research community. This edition has come out at the time of a heightened interest to military history and contemporary rethinking of the wartime events in Ukraine.

Key words: Ukraine, the war, Nazi invaders, the Nemyriv underground

Статтю подано до редколегії 15.02.2018 р.

УДК 94(477.43/.44) «1939-1945»

Юрій Зінько

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, професор (Україна)

**Сергій Гальчак. Поділля в роки Другої світової війни (1939 – 1945) : Монографія. –
Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. – 656 с.**

Анотація. У статті прорецензована монографія, в якій досліджуються події, що відбувалися на теренах Поділля в роки Другої світової війни, політика окупаційної влади й діяльність органів самоврядування щодо розв'язання нагальних життєвих проблем населення та участь мешканців краю у русі Опору.

Ключові слова: Поділля, Друга світова війна, нацистська окупаційна влада, «румунізація», рух Опору.

Монографія доктора історичних наук, професора Гальчака С. Д. присвячена дослідженню наймасштабнішої і найкровопролитнішої в історії людства Другої світової війни, яка стала й найтрагічнішою сторінкою в історії українського народу. У монографії переважно подаються події періоду війни, які відбувалися на теренах Поділля під час окупації краю нацистськими військами та у ході визволення області від загарбників. Розповідається про подолян, що воювали із завойовниками зі зброєю в руках у лавах партизанських загонів та підпілля, життя населення в часи нацистської окупації, а також долю мешканців краю примусово вивезених на роботу до Німеччини.

Слід відзначити, що дослідження вирізняється значною історіографічною базою, яка представлена різними загальними і спеціальними працями з проблеми (всього 448 праць). У монографії показано, що праці радянського періоду виходили під жорстким контролем комуністичної партії, а дотримання офіційних шаблонів призвело до однобічного вивчення подій періоду війни. Наголошено, що більшість праць істориків радянського часу присвячена проблемам радянського підпільно-партизанського руху, ходу бойових дій на німецько-радянському фронті, внеску комуністичної партії у перемогу над ворогом. Автор зазначає, що в радянській історіографії сформувалося коло «незручних» для офіційної ідеології тем, які були закриті для об'єктивного вивчення.

Аналізуючи дослідження сучасних українських істориків, автор стверджує, що в незалежній Україні в історичній науці спостерігається сталий інтерес до подій Другої світової війни й відбувається перегляд цілих тематичних пластів на основі нових методологічних підходів, а межі наукових студій розширюються й фокусуються на питаннях, які раніше досліджувалися поверхово, упереджено чи взагалі замовчувались.

Оригінальність цього наукового дослідження ще й у тому, що автор використовує значну джерельну базу, основу якої складають документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, а також державних архівів Вінницької, Житомирської, Одеської, Чернігівської, Чернівецької, Хмельницької областей. Привертають увагу документи Федерального архіву Німеччини (м. Кобленц), Федерального військового архіву Німеччини (м. Фрайбург) та Державного архіву Російської Федерації й Міністерства оборони Росії. Використані матеріали ряду опублікованих збірників документів. Особливу групу джерел складають матеріали періодичних видань, наприклад, окупаційних газет: «Вінницькі вісті» (Вінниця), «Відродження» (Калинівка), «Гайсинська газета» (Гайсин), «За вільну Україну» (Плисків), «Подолянин» (Кам'янець-Подільський), «Український голос» (Проскурів), «Нова Шепетівщина». На основі широкого кола фактичного матеріалу автор робить спробу дати сучасну оцінку подіям періоду війни на теренах краю.

Книга професора Гальчака С. Д. насичена значним фактичним матеріалом, який репрезентує життя населення та основні події, що відбувалися на Поділлі у період Другої світової війни. З огляду на це, зробити вичерпний аналіз використаних матеріалів неможливо. Тому зупинимося на найбільш вартісних, на наш погляд, подіях в історії краю.

Дослідження вирізняється детальним описом ситуації на радянсько-німецькому фронті, військових операціях на теренах Поділля у період його захоплення нацистськими військами та встановлення на загарбаній території окупаційного режиму. У монографії йдеться про запровадження нової системи управління, структуру, склад та завдання адміністративного, судового і поліцейського апаратів, що діяли на окупованій території. Кордони колишніх районів та громад були, в основному, збережені, оскільки це влаштувало окупантів з адміністративної і господарської точок. Численними фактами автор стверджує, що в окупованих населених пунктах та районах Поділля, як і в інших загарбаних областях України, була встановлена система й створений механізм для економічного грабунку, терору і гноблення окупованого населення. Звернено увагу на те, що крім органів німецької цивільної адміністрації, окупаційною владою було дозволено утворювати органи місцевого управління, яким відводилася допоміжна роль у виконанні завдань окупаційного режиму. Автор резюмує, що впроваджений адміністративно-територіальний устрій повністю був під контролем окупантів і зумовлювався необхідністю колоніального управління на загарбаних територіях.

На широкому фактичному матеріалі розкрито грабіжницьку суть «нового порядку», встановлення якого призвело до захоплення української землі, надр, лісів, промислових підприємств, транспорту, державних та громадських будівель, сировини тощо. Численні факти економічного пограбування краю яскраво простежуються на прикладі однієї мародерської акції, яка була проведена нацистами у серпні 1941 року у населених пунктах Орининського, Чемеровецького, Миньковецького, Дунаєвецького та Новоушицького районів. Нацисти забирали

у селян продовольство, худобу, городину і навіть особисте майно, виходячи з настанов Рейху, що німецькі війська повинні жити за рахунок місцевого населення.

Одночасно окупаційна влада намагалася налагодити економіку окупованих регіонів. Дбаючи про виробництво продуктів харчування для потреб Німеччини, нацистське керівництво зберегло колгоспну систему, яка влаштовувала окупантів як найбільш оптимальна система контролю за виробленням та вилученням сільськогосподарської продукції та сировини. Громадські господарства, як стали називати колишні колгоспи, зобов'язані були повністю здавати зібраний урожай, за винятком посівного матеріалу. На прикладі громадського господарства с. Іскриня Літинського району автор демонструє розміри планових показників врожайності сільськогосподарських культур, які повинні були виконати мешканці села.

Окупаційна влада часто вдавалася до переміщення працездатного населення в інші регіони, створюючи похідні колони з чітко виписаним маршрутом руху. Населення Кам'янець-Подільщини, наприклад, відправлялося переважно на Київщину і Миколаївщину.

У роботі йдеться про масову депортацію мешканців Поділля на примусові роботи до Німеччини для їх подальшого використання в інтересах нацистської воєнної економіки. Наведені факти демонструють особливості нацистської політики депортації та «вербувальної кампанії», яка на Поділлі найбільшого розмаху набула на початку 1942 року. Спочатку німецькі пропагандисти-вербувальники стверджували, що турбуються «за безробітне українське населення», але згодом вже не приховували того, що саме Німеччині потрібна велика кількість робочої сили. Не отримавши потрібну робочу силу на основі добровільності, окупанти вдавалися до мобілізації і насильної відправки. Наведені у книзі факти свідчать про те, що в ході «полювання» на робочу силу окупанти вдавалися до репресій, накладали на свої жертви непомірні штрафи, конфісковували майно непокірних, ув'язнювали батьків за те, що їх діти переховувалися від вербування. Автор зазначає, що за роки окупації з Поділля до Німеччини примусово було вивезено 195880 осіб.

У книзі розглядається й питання щодо політики румунської окупаційної влади, яка була встановлена в окремих районах Поділля, що входили до губернаторства «Трансністрія». В цих районах утверджувалася так звана політика «румунізації». Щоправда, наведені вдослідженні факти свідчать про подібність системи управління у німецькій та румунській зонах окупації. Обидва агресори були зацікавлені лише в нещадному пограбуванні українських земель та здійсненні насилля й терору стосовно місцевого населення.

Аналізуючи ситуацію на Поділлі у роки Другої світової війни, автор приходить до висновку, що українська земля стала наче випробувальним полігоном унікального за людиноненависницьким задумом експерименту. Й одночасно показує, що українське населення не збиралося миритися з таким становищем і чинило опір поневолювачам, вступаючи в ряди членів руху Опору. У книзі представлена детальна картина діяльності на подільських теренах партизанського та підпільного рухів. Використаний архівний матеріал дозволив відзначити боротьбу з окупантами як великі загони народних месників, так і невеликі групи, які вносили свій посильний вклад у боротьбу з ворогом. Важливо, що на сторінках книги читач знайде прізвища членів партизанських загонів та підпільних організацій, які мужньо боролися з ворогом.

У роботі відзначено, що складовою частиною руху Опору в українських землях стали дії ОУН та УПА, які на початковому етапі війни зробили ставку на Німеччину, розраховуючи на її допомогу у боротьбі за незалежність України. Однак не отримавши підтримки, ОУН перейшла до саботажу політики нацистської влади, підготування власних збройних сил для боротьби проти окупантів та розгортання підпільної боротьби. Підпільні оунівські організації було створено в багатьох населених пунктах Поділля. Аналізуючи їх діяльність, автор монографії вважає оунівців важливою силою, яка боролася проти нацизму, а на завершальному етапі війни проти радянських партизанів та Червоної Армії, адже радянська влада була противником ідеї незалежної України. Досліджуючи діяльність ОУН та УПА на теренах окупованого Поділля, автор на основі представленого фактичного матеріалу підводить до думки, що це була українська національна сила, яка здійснювала двофронтову боротьбу. Члени руху Опору вели боротьбу як проти фашистських окупантів, так і за створення української держави.

Значний науковий інтерес викликають питання повсякденного життя населення на теренах Поділля в умовах нацистської окупації, адже до цього часу дана тема не була виділена як предмет спеціального дослідження й висвітлювалася фрагментарно. Зокрема, у монографії увага акцентується на політиці окупаційної влади щодо релігійного питання й відзначено, що на початковому етапі окупації відбувалося відродження релігійного життя на Поділлі, яке зазнало значних гонінь за часів радянської влади. Наведені факти свідчать, що у містах і селах краю населення масово відновлювало колись закриті культові споруди, зносили до них хрести, ікони та інші церковні речі, які переховували у своїх домівках. У результаті на час повернення радянських військ тільки на Вінниччині діяло 839 церковних общин, 4 жіночі монастирі, 405 служителів культу. Одночасно зазначено, що окупанти не заперечували проти існування

релігійних громад, сподіваючись на церкву як наапологета окупаційної політики і на її лояльність до нової влади. Відносна свобода віросповідання слугувала лише засобом пропаганди. У той же час, зазначає автор, значна частина подолян шукала порятунку в релігії, і це допомагало їм витримати суворі випробування окупаційної доби.

Таким чином, монографія Гальчака С.Д. важлива тим, що фактично є першою узагальнюючою працею з історії Поділля у роки Другої світової війни. Наукова актуальність дослідження пояснюється однобічним та не завжди об'єктивним вивченням проблеми радянськими істориками, нез'ясованою низкою питань у сучасній українській історіографії, пов'язаних з територією України й, зокрема, Поділля та важливим її пізнавальним і виховним значенням на етапі розбудови незалежної Української держави. Дослідження, без сумніву, приверне увагу науковців та всіх тих, хто цікавиться історією Другої світової війни, подіями на теренах Поділля та життям населення в умовах нацистської окупації.

Юрій Зинько

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історических наук, професор (Україна)

**Сергей Гальчак. Подолье в годы Второй мировой войны (1939 – 1945) : Монография.
– Винница : ТОО «Меркьюри-Подолье», 2018. – 656 с.**

Аннотация. В статье прорецензирована монография, в которой исследуются события, что происходили на территории Подолья в годы Второй мировой войны, политика оккупационной власти и деятельность органов самоуправления по решению повседневных проблем населения, участие жителей региона у движении Сопротивления.

Ключевые слова: Подолье, Вторая мировая война, нацистская оккупационная власть, «румунизация», движение Сопротивления.

Yuri Zin'ko

Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsiubynsky,
Ph. D. (History), Professor (Ukraine)

**Sergei Galchak. Podillya during the Second World War (1939 - 1945): Monograph. -
Vinnitsa: LLC «Merkury-Podillya», 2018. - 656 p.**

The article is dedicated to a monograph devoted to the events that took place during the Second World War in the Podillya region, the policy of occupation power and the activity of self-government bodies in solving the urgent life problems of the population and the participation of the inhabitants of the region in the resistance movement.

Key words: Podillya, Second World War, Nazi occupation power, "Romanization", resistance movement.

Статтю подано до редколегії 19.01.2018р.

УДК 930. 85 (075. 8)

Віталій Тучинський

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історических наук, доцент(Україна)

Зинько Ю.А., Калитко С.Л., Кравчук О.М., Поп І.І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Вінниця: ТОВ «Нілан - ЛТД», 2017. – 467 с.

Анотация. У статті зроблено спробу прорецензувати навчальний посібник з історії Чехії від найдавніших часів до сьогодення, авторський колектив якого намагався не лише ознайомити читачів з найголовнішими подіями історії Чехії, насамперед політичної, соціально-економічної та етнокультурної, а також з'ясувати місце та роль чеського народу у європейській та світовій історії.

Ключові слова: Чеська Республіка, історія, історіографія, історичні джерела, Чехословаччина, чеська культура, богемістика.

Засвоєння історичного досвіду, здобутого європейськими державами протягом багатьох віків, набуває особливої ваги не лише з наукового погляду, а й практичних потреб формування

молодої Української держави. Актуальність вивчення історії Чехії зумовлюється тим, що саме вона займає важливе місце в минулому і сучасному Європі. Зазначена теза аргументується тим, що політична історія чехів часто була в центрі європейських подій, зокрема, у боротьбі з аварським каганатом західні слов'яни – предки чехів і словаків – заснували перше слов'янське державне утворення – «Імперію Само», а згодом і «Великоморавську імперію» (IX – початок X ст.). Її культурні надбання, що стосувалися зародження слов'янської писемності, мали загальнослов'янське значення. Незважаючи на те, що Чехія зрештою перейшла на латинську абетку, слов'янська писемність стала базовою в розвитку християнської цивілізації в Україні, Білорусії, Росії, Болгарії, Сербії та інших південнослов'янських народів. Будучи найзахіднішим форпостом слов'янства у Європі, чехи не тільки зберегли свої національно-культурні особливості, але й перейнявши найкращі надбання західноєвропейської цивілізації, стали політично розвиненою сучасною нацією.

Рецензований навчальний посібник підготовлений викладачами факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського – професором Ю.Зіньком, доцентами О.Кравчуком та С.Калитком у співавторстві з професором І.Попом (м.Хеб, Чеська республіка). Така співпраця дала можливість більш об'єктивно та неупереджено дослідити минуле Чеської республіки на основі широкого використання різноманітних джерел, серед них найновіших, а також надбань чеської історіографії. Зважаючи на те, що автори тривалий час викладають в університеті історію Чехії у контексті історії слов'янських народів, навчальний посібник викликає значний науковий інтерес, попри популярну форму викладу.

Колектив авторів ознайомив читачів книги з найголовнішими подіями історії Чехії, насамперед політичної, соціально-економічної та етнокультурної, сприяв з'ясуванню місця і ролі чеського народу в історії слов'янського світу та європейської цивілізації. Наведений у праці навчальний матеріал безумовно сприяє вихованню поваги до історії чеського народу, формуванню особистісних світоглядних рис, суттєво розширює історичний світогляд, пропагує ідеї гуманізму та демократії.

Робота складається із вступу та дев'ятнадцяти розділів, кожен з яких характеризує певний цивілізаційний етап минулого Чеської республіки. Два останні розділи присвячені характеристиці надбань чеської культури другої половини XX – початку XXI століття та дослідженню історії Чехії в Україні. Автори рецензованої праці головну увагу звертають на висвітлення проблем політичної історії Чехії, боротьбу чеського народу за творення національної держави. Особливо цікавим у цьому контексті видається період 1648-1918 років, коли чеські землі перебували у складі Австро-угорської імперії. У навчальному посібнику вдало подано аналіз політичної діяльності органів імперської влади щодо чеського народу, еволюцію релігійної та етнокультурної ситуації в Чеських землях тих часів.

Авторський колектив праці відзначає особливий статус національної інтелігенції Чехії, яка завжди займала провідні позиції у боротьбі за збереження національної самобутності чехів. Слушно наголошується, що в Чехії національна інтелігенція концентрувалася не тільки на проблемах загальної просвіти народних мас, але й зробила вагомий внесок у формування їх національної свідомості. Причому очолити чеський національний рух на початку XX століття зміг Т. Масарик, якому вдалося акумулювати протестний потенціал різних верств тогочасного чеського суспільства та відновити державність чехів та словаків.

Значну увагу історики приділяють міжвоєнній історії Чехословаччини, відзначаючи особливе становище в ній Закарпатської України. Водночас дослідники критично підходять до оцінки подій 1938-1939 років у Закарпатті, в результаті яких край було приєднано до Угорщини. Характерним є виражений підхід до висвітлення складних та дискусійних проблем історії Чехії, зокрема Мюнхенських угод 1938 року, що за вдалими висловлюванням авторів «принесли Чехословацькій державі не тільки втрату території, населення, оборонних споруд, а й психологічний колапс, деморалізацію і зневіру у демократичних цінностях».

У своїй праці автори намагаються зважено проаналізувати культурні досягнення чеського народу, відзначаючи що саме освіта та культура були головними факторами збереження національної самоідентичності чехів. Особливо варто відзначити той факт, що за рівнем писемності в Австро-угорській імперії чехи випереджали німців.

Окремий розділ присвячено вивченню історії Чехії в Україні у XIX – на початку XXI століття. У ньому, зокрема, зазначається, що ще із часів «Повісті минулих літ» чехи та моравани займають чільне місце у розповідях про походження та розселення слов'янських народів. Огляд розвитку історичної богемістики дав підстави авторам зробити висновок про те, що в Україні завжди існував постійний інтерес до вивчення історії чеських земель, а у роки незалежності дослідники більше уваги приділяли політичним подіям та постатям XX - початку XXI століття. Перед сучасним поколінням вітчизняних богемістів постає завдання комплексного вивчення чеської історії та підготовки фундаментальних академічних праць. Рецензований посібник якраз

і є однією із перших в незалежній Україні вдалих спроб із нових методологічних та концептуальних засад дослідити історію Чеської республіки.

Працю вдало доповнює термінологічний словник, що відповідає сучасним вимогам щодо оформлення навчально-методичної літератури. На завершення книги автори пропонують читачам контрольні питання та завдання до кожного із розділів, що сприяє кращому засвоєнню викладеного у ній навчального матеріалу.

Також варто відзначити ґрунтовний список рекомендованої до посібника літератури, що нараховує понад тисячу триста найменувань, і містить значну кількість сучасних публікацій з проблеми, зокрема і понад шістьдесят дисертаційних досліджень, пропонує збірники документів та матеріалів, переважна більшість яких видані у Чеській республіці.

Загалом слід високо оцінити рецензовану працю як значне досягнення у вивченні історії чеського народу, вона є значним внеском у доробок сучасної української богемістики.

Виталий Тучинский

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, доцент(Украина)

Зинько Ю.А., Калитко С.Л., Кравчук А. Н., Поп И.И. Очерки истории Чехии. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – Винница: ТОВ «Нилан – ЛТД», 2017. – 467 с.

***Аннотация.** В статье сделана попытка прорецензировать учебное пособие по истории Чехии с древнейших времен до современности, авторский коллектив которого пытался не только ознакомить читателей с главными событиями истории Чехии, прежде всего политической, социально-экономической и этнокультурной, а также выяснить место и роль чешского народа в европейской и мировой истории.*

***Ключевые слова:** Чешская Республика, история, историография, исторические источники, Чехословакия, чешская культура, богемистика.*

Vitaliy Tuchinsky

Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhaïlo Kotsiubynsky,
PhD (History) Associate Professor (Ukraine)

Zin'ko Yu.A., Kalitko SL, Kravchuk O. M, Pop I.I. Essays on the history of the Czech Republic. A manual for students in higher education. - Vinnytsya: LLC "Nilan - LTD", 2017. - 467 pp.

The article reviews the textbook on the history of the Czech Republic from ancient times to the present, whose author tried not only to acquaint the readers with the most important events in the history of the Czech Republic, especially political, socio-economic and ethnocultural, as well as to find out the place and role of the Czech people in European and world history.

The introduction to the textbook substantiates the relevance of the subject, reveals the main political stages in Czech history, shows the most important Ukrainian historiographic works of the problems of the history of the Czech Republic. The sections of the manual in chronological order cover the history of the Czech Republic from the Vth century: until the time of the appearance in the territory of the nation - the Celts and ends with the beginning of the twenty-first century. The basis of the chronological division of the history of the Czech Republic is the political approach. At the same time, the authors pay close attention to the socioeconomic and cultural history of the Czech Republic. After each section, the tasks and questions on the consolidation of the submitted material, the list of the recommended literature, including the sources, which open the possibilities for students to work with the historical documents, are proposed.

The textbook "Essays on the history of the Czech Republic" is recommended for students and teachers of historical faculties of higher educational institutions, as well as for anyone interested in the history of the Czech people.

Key words: Czech Republic, history, historiography, historical sources, Czechoslovakia, Czech culture, bohemianism.

Статтю подано до редколегії 14.02.2018 р.

Підберезних І.Є. Сполучені Штати Америки в Південно-Східній Азії: партнерство в умовах сучасних викликів (1990 - початок 2000-х рр.) : монографія. – Миколаїв : Іліон, 2018. – 475 с.

Анотація: У статті прорецензовано монографію, в якій автор, використовуючи, передусім, радянську та сучасну вітчизняну й зарубіжну історіографію, а також на основі широкої документальної бази робить аналіз інституційних механізмів забезпечення політичної стабільності в Південно-Східній Азії та регіонального співробітництва США з субрегіоном в постбіполярну добу.

Ключові слова: безпека, діалог стратегічних партнерів, регіональна політика, Південно-Східна Азія, Сполучені Штати Америки.

Сучасна вітчизняна історіографія новітньої історії Азійсько-Тихоокеанського регіону має вагомий здобуток, які втілились у застосуванні нових концептуальних підходів щодо вивчення маловідомих проблем. Водночас і надалі залишається чимало недостатньо досліджених, дискусійних питань, зокрема з новітньої історії політики США в субрегіоні Південно-Східної Азії. У цьому контексті цікавою видається монографія І. Є. Підберезних.

Робота вирізняється ґрунтовною історіографічною та джерельною базою. Зокрема, автор послуговувався дипломатичними документами - нотами, меморандумами, заявами глав держав, урядів, міністрів закордонних справ, телеграмами, комюніке секретаріату АСЕАН, доповідями президентів про стратегію національної безпеки Сполучених Штатів Архіву стратегії національної безпеки (NSSA), які пов'язані з реалізацією політики США відносно субрегіону тощо. Більшість використаної джерельної бази вводиться до наукового обігу вперше.

Окремий сегмент опублікованих джерел складають статистичні видання секретаріату Азійсько-тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС), служби досліджень Конгресу США, щорічники АСЕАН та статистичні бюлетні, вивчення яких дозволило автору дати відповідь на безліч питань стосовно регіонального ділового співробітництва

Для роботи характерні чіткість, логічність і продуктивність викладу матеріалу, хронологічно-проблемний підхід та конкретизація наведеними прикладами висловленої автором думки.

Пропоноване наукове видання об'єднане об'єктом дослідження - система міжнародних відносин, враховуючи політичні, історичні, дипломатичні, економічні компоненти в Східній Азії, особливо в південно-східно-азійському субрегіоні та предметом дослідження - політика США в субрегіоні Південно-Східної Азії в нових історичних умовах після «холодної війни» в період 1990-початок 2000-х рр. Сучасні підходи до вивчення спадкоємності зовнішньої політики США в субрегіоні ПСА та сьогодні надали можливість дослідниці по-новому поглянути на численні сторони багатомірного минулого життя і сучасності цього світового району.

Доцільність вивчення різних аспектів запропонованої проблематики продиктована, насамперед, як суспільною значущістю досліджуваної проблеми і полягає в тому, що вона дає можливість узагальнити досвід минулого, поглибити теоретичні уявлення, запропонувати практичні рекомендації, які необхідно втілювати у практику сьогодні, так і збагаченням наукових знань значним фактичним матеріалом, можливістю неупередженого висвітлення подій, реконструкції процесів і більш чітким відображенням об'єктивних закономірностей досліджуваної проблеми.

На основі узагальнення матеріалів, викладених у монографії, І.Є. Підберезних логічно обґрунтувала висновки дослідження. Вони є добре аргументовані, відповідають суті зазначених у вступі проблем.

Вимогам історичної науки відповідає й методологічний підхід автора монографії до розгляду поставлених проблем. Він ґрунтується на використанні принципів об'єктивізму та історизму, методів конкретно-історичного аналізу та узагальнення фактів, що дозволило вивчити й викласти найбільш важливі проблеми регіональної політики США в субрегіоні Південно-Східної Азії.

Свою роботу автор доповнила додатками, подала ілюстрації та карти.

Водночас робота І. Є. Підберезних містить деякі недоліки: автор не завжди критично ставить до мемуарних творів президентів, віце-президентів, держсекретарів, сенаторів, міністрів, прем'єр-міністрів, які відігравали провідну роль в історії зовнішньої політики США і Південно-Східної Азії, а також виклад матеріалу періодично носить публіцистичний характер.

Проте вказані недоліки не впливають на загальне позитивне враження від монографії І.Є. Підберезних «Сполучені Штати Америки в Південно-Східній Азії: партнерство в умовах сучасних викликів (1990 - початок 2000-х рр.)».

Праця певним чином підсумовує стан дослідження проблеми, окрім наукового, має довідкове значення, займає помітне місце в сучасній українській історіографії. Результати наукової розвідки будуть корисними під час розробки теоретичних питань дослідниками, які займаються регіональною політикою США в субрегіоні Південно-Східної Азії. Нагромаджений у праці матеріал свідчить про наявність широких можливостей для його використання на сучасному етапі. Її матеріали знайдуть своє використання у навчальному процесі під час розробки відповідних спецкурсів з історії міжнародних відносин, навчально-методичних посібників, у науково-популярних, довідково-енциклопедичних виданнях, практичній викладацькій роботі.

Сергей Троян

Национальный авиационный университет,
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Подберезных И.Е. Соединенные Штаты Америки в Юго-Восточной Азии: партнерство в условиях современных вызовов (1990 - начало 2000-х гг.): Монография. - Николаев: Иллион, 2018. - 475 с.

Аннотация. В статье прорецензировано монографию, в которой автор, используя, прежде всего, советскую и современную отечественную и зарубежную историографию, а также на основе широкой документальной базы делает анализ институциональных механизмов обеспечения политической стабильности в Юго-Восточной Азии и регионального сотрудничества США с субрегионом в постбиполярный период.

Ключевые слова: безопасность, диалог стратегических партнеров, региональная политика, Юго-Восточная Азия, Соединенные Штаты Америки.

Sergei Troyan

National Aviation University, Dr (History), Professor (Ukraine)

Podbereznykh I.E. United States of America in Southeast Asia: partnership in the face of modern challenges (1990 - early 2000's): Monograph. - Mykolaiv: Ilion, 2018. - 475 p.

The monograph is reviewed in which the author, using primarily Soviet, modern domestic and foreign historiography, and also on the basis of a broad documentary base, makes an analysis of institutional mechanisms for ensuring political stability in Southeast Asia and regional cooperation of the USA with the subregion of the post-bipolar period.

Key words: security, dialogue of strategic partners, regional policy, Southeast Asia, United States of America.

Статтю подано до редколегії 14.02.2018 р.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

Журнал “Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія” входить до переліку фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт (Наказ МОН України №528 від 12.05.2015 р.).

Журнал індексується в Index Copernicus та Google Scholar.

Редакційна колегія запрошує Вас взяти участь у формуванні його випусків.

До друку приймаються статті докторів наук, кандидатів наук, молодих науковців (ад’юнктів, аспірантів, здобувачів), а також інших осіб, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редколегія забезпечує внутрішню та зовнішню рецензування статей. Вона залишає за собою право на редагування, скорочення і відхилення статей. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Передрук матеріалів журналу дозволяється тільки з дозволу автора і редакції.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:

Загальні вимоги:

Наукові статті, відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України № 705/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв’язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Технічні вимоги:

- Наукові статті повинні включати: УДК (друкується зверху зліва звичайним шрифтом); через 1 інтервал посередині напівжирним курсивом друкуються ім’я та прізвище автора; в наступній стрічці звичайним шрифтом вказуються навчальний заклад чи наукова установа, в якій працює автор; науковий ступінь та вчене звання (в разі відсутності – посада), країна (в дужках); через 1 інтервал по центру – назва статті напівжирними літерами; через 2 інтервали симетрично до тексту звичайним курсивом – анотація (не менше 500 знаків) і ключові слова українською мовою (6-10 слів); після цього через 2 інтервали – основний текст; в кінці статті через 2 інтервали симетрично до тексту заголовок “ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА”, формування списку здійснюється в ручному режимі у стовпчик; через 2 інтервали анотація (не менше 500 знаків) та ключові слова російською мовою (6-10 слів). Після цього подається реферативний огляд статті, що включає в себе: англійську анотацію (*не менше 1800 знаків*) з ключовими словами (6-10 слів) та транслітерацію списку використаних джерел та літератури. В анотаціях вказуються ім’я та прізвище автора, а також назва статті;

- обсяг авторських рукописів: статті – 8-12 сторінок; рецензії – до 4 сторінок;

- формат аркуша А4; усі поля 2 см; шрифт Times New Roman, розмір шрифту -14 кеглів, стиль “нормальний” (“звичайний”); міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см (в автоматичному режимі); текст друкувати без переносів;

- посилання на джерела та літературу в тексті подаються за таким зразком:[6, с. 12], де 6– номер джерела за списком використаних джерел, 12 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв]. В дужках ставляться нерозривні пробіли (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Авторські примітки оформлюються наприкінці сторінок з використанням символу * як знаку виноски;

- список використаних джерел «ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА» подається наприкінці статті (розмір шрифту – 14, через 1 інтервал) в алфавітному порядку відповідно до стандартів бібліографічного опису (див.: **Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання ДСТУ 8302:2015**). Слова «там само», «там же» - не використовуються. Бібліографічні описи джерел мають обов’язково містити прізвище та ініціали авторів, назви їхніх праць, місто (повністю) та рік видання, видавництво, кількість сторінок видання. При формуванні списку *не застосовується функція автоматичного нумерованого списку*;

.....
- Обов'язкове розрізнення знаків тире (–) і дефіс (-), використання лапок такого формату – «» («текст»); скорочення на зразок т. п., т. д., ініціали при прізвищах (напр., І.І. Іванов), указівки на сторінки (с. 34), назви населених пунктів (м. Київ), рр. – роки, перед квадратними чи круглими дужками, а також в них – друкувати через нерозривний відступ (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»; гіперпосилання вилучати із списку літератури.

- Згідно нових правил, які враховують вимоги міжнародних систем цитування, автори статей повинні подавати список літератури у двох варіантах: один – мовою оригіналу, а також окремим блоком той же список літератури (References) в романському алфавіті (harvard reference system), повторюючи в ньому в тому ж порядку всі позиції літератури, незалежно від того, чи є серед них іноземні.

Онлайн-конвертер з української мови для транслітерації: <http://translit.kh.ua/?passport>

Онлайн-конвертер з російської мови для транслітерації: http://english-letter.ru/Sistema_transliterazii.html

Матеріали, подані без дотримання зазначених вимог, повертаються автору без розгляду.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94(477.08)-058.232.6.:338.3

Максим Марков

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)

Роман Марков

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Олег Марков

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
аспірант (Україна)

Архітектура батуринських урядових будівель XVIII ст.

Анотація. У статті досліджується розвиток цивільної архітектури України-Гетьманщини на прикладі архітектури батуринських урядових будівель XVIII ст., особливості їх розташування та побудови; встановлено розміри адміністративних споруд, охарактеризовано систему опалення та інтер'єр, досліджено допоміжні господарські та особливі будівлі, проаналізовано будівельні матеріали використані для спорудження адміністанов, а також окреслено перспективи подальшого дослідження проблеми.

Ключові слова: Батурин, архітектура, урядові будівлі, земський суд, сотенна канцелярія, будівельні матеріали.

Далі друкується текст через 1,5 міжрядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті позначаються арабськими літерами за формою [2, с. 154].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Давыдов А.Ю. Кооператоры советского города в годы нэпа. Между «военным коммунизмом» и социалистической реконструкцией. Санкт-Петербург : Алетейя, 2011. 216 с.
2. Держархів Вінницької області. Ф. Р–29. Оп. 1. Спр. 15. 49 арк.
3. Дудчак А.В., Маначинский А.Я. Третья мировая «демократическая» война, как механизм ненасильственного передела мировых ресурсов. Киев : Прогресс, 2011. 293 с.
4. Журба М.А. Громадські об'єднання українського села : етно-національні та міжнародні аспекти діяльності (20–30-ті рр. XX ст.) : дис. ... д-ра істор. наук : 07.00.01. Київ, 2002. 526 с.
5. Журба М.А. Громадські об'єднання українського села : етно-національні та міжнародні аспекти діяльності (20–30-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра істор. наук : 07.00.01. Київ, 2002. 30 с.
6. Калініченко В.В. Інститут громади в доколгоспному селі УСРР у сучасній українській історіографії // Актуальні проблеми історії України. 2011. № 1. С. 87–92.
7. Комзюк А.Т. Податкова політика в Україні в роки непу (1921–1928 рр.) // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2008. Вип.41. URL: <http://bookmeta.com/book/47-visnik-harkivskogo-nacionalnogo-universitetu-vnutrishnix-sprav-41-visnik-komzyuk-at/14-podatkova-politika-v-ukrayini-v-roki-nepu-19211928-rr.html>. (дата звернення: 08.02.2012).
8. Коммунистическая оппозиция в СССР 1923–1927 гг. Т. 4. Архив Троцкого / Редактор-составитель Ю. Фельштинский. Москва : ТЕРРА, 1990. 280 с.

9. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. I. (1898–1924). Москва : Госполитиздат, 1954. 832 с.
10. Кримінально-процесуальний кодекс України : за станом на 1 груд. 2005 р. / Верховна Рада України. Київ : Парлам. вид-во, 2006. 207 с.
11. Павлоградське повстання 1930 р. : документи і матеріали / упоряд. В.М. Даниленко. Київ : Укр. письменник, 2009. 379 с.
12. Фролов С.Т. Півтисячі відповідей на запитання робітників сільрад // Червоне село. 1925. 15 травня.
13. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 3. Спр. 863. 29 арк.
14. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 432. 128 арк.
15. Dominiczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939. Warszawa: Państwowe Wydawn. Nauk, 1992. 287 s.

Максим Марков

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історических наук, професор (Україна)

Роман Марков

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історических наук, доцент (Україна)

Олег Марков

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
аспірант (Україна)

Архитектура батуринских правительственных строений XVIII в.

Аннотация. В статье исследуется развитие гражданской архитектуры Украины-Гетманщины на примере архитектуры батуринских правительственных зданий XVIII в., особенности их расположения и построения; установлены размеры административных зданий, охарактеризована система отопления и интерьер, исследованы вспомогательные хозяйственные и особые здания, проанализированы строительные материалы использованы для сооружения админучреждений, также намечены перспективы дальнейшего исследования проблемы.

Ключевые слова: Батурин, архитектура, правительственные здания, земский суд, сотенная канцелярия, строительные материалы.

ABSTRACT

Maxim Markov

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, Dr (History), Professor (Ukraine)

Roman Markov

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Oleh Markov

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, postgraduate student (Ukraine)

Architecture of baturyn government buildings of XVIII century

The article examines the development of civil architecture in Ukraine-Hetmanate on the example of Baturyn architecture government buildings of the eighteenth century, features of its location and construction. At Hetmanate period there was extensive construction of buildings of different functional types, including civil or administrative buildings, which eventually played an increasing role compositional central city squares. In XVIII century there was marked by the fact that along with the construction of them local landmarks – churches and bell towers, massively built office buildings, city councils, town halls, shelves and Centesimal Office of the Courts. Of that time massive urban development was mainly manor, wooden, onestory, with a predominance popular types of housing. The best examples of wooden construction were in those places where rampant carpentry and had their masters. As Ukrainian wooden building played an important role style, there were two: classic and illusional.

Urban wooden building arose under the influence of social and economic relations, so the building was different from agriculture. General location plan and external forms of urban homes had the most features masonry construction of the Renaissance. In Ukraine in XVII-XIX centuries. widely used construction method foursquare log cabins – cage.

Certainly interesting for researchers is building of Baturyn centesimal office. Scientists believe that it was similar to Chernihiv centesimal office and belonged to the category of buildings, which were divided into five chambers: porch, hallway, office, and prysudstvenna prison. But Baturyn prison facilities were separate,

.....
and in the office, which was to be a prison - was a place reserved for the archive. In terms of building Baturyn centesimal office – square, divided into three parts: in the center of the hall, the left and right wing cross fingering is divided in two partitions each. It was heated by twostoves that were probably covered with tiles, like the vast majority of contemporary stoves in gross and government buildings. This study established the administrative structures described heating and interior, studied business and special auxiliary buildings, analyzes building materials used to construct adminustanov and outlines the prospects for further study of the problem.

Key words: Baturyn, architecture, government buildings, district court, squadron office, building materials.

REFERENCES:

1. Davydov A.Yu. Kooperatory sovetskogo goroda v gody nepa. Mezhdru «voennym kommunizmom» i sotsialisticheskoy rekonstruksiyey. Sankt-Peterburg : Aleteyya, 2011. 216 s.
2. Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti. F.R–29. Op. 1. Spr. 15. 49 ark.
3. Dudchak A.V., Manachinskiy A.Ya. Tretya mirovaya «demokraticheskaya» voyna, kak mekhanizm nenasilstvennogo peredela mirovykh resursov. Kyiv : Progress, 2011. 293 s.
4. Zhurba M.A. Hromadski obiednannia ukrainskoho sela : etno-natsionalni ta mizhnarodni aspekty diialnosti (20–30-ti rr. XX st.): dys. ... d-ra istor. nauk : 07.00.01. Kyiv, 2002. 526 s.
5. Zhurba M.A. Hromadski obiednannia ukrainskoho sela : etno-natsionalni ta mizhnarodni aspekty diialnosti (20–30-ti rr. XX st.): avtoref. dys. ... d-ra istor. nauk : 07.00.01. Kyiv, 2002. 30 s.
6. Kalinichenko V.V. Instytut hromady v dokolhospnomu seli USRR u suchasni ukrainskii istoriohrafii // Aktualni problemy istorii Ukrainy. 2011. №1. S. 87–92.
7. Komziuk A.T. Podatkova polityka v Ukraini v roky nepu (1921–1928 rr.) // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav. 2008. Vyp. 41. URL: <http://bookmeta.com/book/47-visnik-kharkivskogo-nacionalnogo-universitetu-vnutrishnix-sprav-41-visnik-komzyuk-at/14-podatkova-politika-v-ukrayini-v-roki-nepu-19211928-rr.html>. (data zvernennia: 08.02.2012).
8. Kommunisticheskaya oppozitsiya v SSSR 1923–1927 gg. T. 4. Arkhiv Trotskogo / Redaktor-sostavitel Yu. Felshtinskiy. Moskva : TERRA, 1990. 280 s.
9. KPSS v rezolyutsiyakh i resheniyakh sez dov, konferentsiy i plenumov TsK. Ch. I. (1898–1924). Moskva : Gospolitizdat, 1954. 832 s.
10. Kryminalno-protseusualnyi kodeks Ukrainy : za stanom na 1 hrud. 2005 r. / Verkhovna Rada Ukrainy. Kyiv : Parlam. vyd-vo, 2006. 207 s.
11. Pavlohradske povstannia 1930 r. : dokumenty i materialy / uporiad. V.M. Danylenko. Kyiv : Ukr. pysmennyk, 2009. 379 s.
12. Frolov S.T. Pivtysiachi vidpovidei na zapytannia robitnykiv silrad // Chervone selo. 1925. 15 travnia.
13. TsDAVO Ukrainy. F. 27. Op. 3. Spr. 863. 29 ark.
14. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 6. Spr. 432. 128 ark.
15. Dominiczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939. Warszawa: Państwowe Wydawn. Nauk, 1992. 287 s.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО АВТОРА

Прізвище, ім'я, по батькові	
Науковий ступінь, вчене звання, посада	
Місце роботи	
Контактний телефон	
E-mail	
Поштова адреса (за зразком: відділення №5 Нової пошти в Києві)	

ПОРЯДОК ПОДАВАННЯ МАТЕРІАЛІВ

Для опублікування статті необхідно надіслати **електронною поштою** до наступні матеріали (файли):

- 1) статтю, оформлену відповідно зазначених вимог;
- 2) інформацію про автора: прізвище, ім'я, по батькові; науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи, поштова адреса, e-mail та контактний телефон;
- 3) відскановану квитанцію про оплату публікації;
- 4) відскановану рецензію-рекомендацію наукового керівника, завірену печаткою установи, де він працює (для аспірантів і дослідників, які не мають наукового ступеня).

Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського

.....
Приклад підпису файлів: Марков_стаття.doc; Марков_інформація.doc; Марков_квитанція.pdf.
(або JPEG); Марков_рецензія.doc.

Електронна адреса: naukzapVDPU@meta.ua

Публікація статті в збірнику передбачає автоматичну згоду автора на розміщення її електронного варіанта в наукометричних та наукових базах, ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет.

КОНТАКТНА ІНФОРМАЦІЯ

Редакція Наукових записок ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.

вул. К.Острозького, 32, корп.3, каб. 320.

м. Вінниця, Україна, 21001.

Телефон: 0432 26-71-33.

<http://www.naukzapvdpu.esy.es> – сайт журналу, який містить: загальні відомості про журнал, вимоги до оформлення статей, архів номерів та контактну інформацію.

<http://www.vspu.edu.ua> – сайт університету, де в рубриці «Оголошення» знаходиться інформаційний лист, а в рубриці «Наукова робота» – архіви номерів журналу.

naukzapVDPU@meta.ua – електронна адреса журналу для відправлення матеріалів.

Контактні телефони:

067 417-26-06 (Мельничук Олег Анатолійович – головний редактор).

067 596-15-48 (Войнаровський Анатолій Володимирович – відповідальний секретар).

097 442-20-70 (Мазур Інна Віталіївна – технічний редактор).

Наукове видання

УДК 9

ББК 63.3(0)

Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 26. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. – 354 с.

Збірник включений до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України №528 від 12.05.2015 р.)

***Видання включено до міжнародної наукометричної бази
INDEX COPERNICUS***

Головний редактор Мельничук О.А.
Заступник головного редактора Зінько Ю.А.
Відповідальний секретар Войнаровський А.В.

Технічний редактор Мазур І.В.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Підписано до друку 21.03.2018 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 31,9.
Наклад 300 прим. Зам. №58

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.

Видавець та виготовлювач ТОВ «Нілан-ЛТД»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК №4299 від 11.04.2012 р.
21027, а/я 8825 м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Тел.: (0432) 69-67-69, 603-000